

ISSN 2181-1709 (P)
ISSN 2181-1717 (E)

2024/№2

ТА'ЛИМ ВА
INNOVATION
TADQIQOTLAR

ОБРАЗОВАНИЕ И
ИННОВАЦИОННЫЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ

EDUCATION AND
INNOVATIVE
RESEARCH

TA'LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR

ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

№2/2024
FEVRA (2)

Muassis:
Buxoro davlat universiteti
Fan va ta'lim MChJ

Bosh muharrir: Ma'murov
Bahodir Baxshullayevich

Jamoatchilik kengashi raisi:
Xamidov Obidjon Xafizovich,
Buxoro davlat universiteti
rektori

Mas'ul kotib: Akramova
Gulbahor Renatovna

Texnik muxarrir: Davronov
Ismoil Ergashevich

Tahririyat manzili:
Buxoro shahar,
Q.Murtazoyev ko'chasi, 16-uy

E-mail:
eirjurnal2020@gmail.com

Jurnalning elektron sayti:
www.interscience.uz

Jurnal OAK Rayosatining
2021 yil 30 sentyabrda
306/6-son Qarori bilan
PEDAGOGIKA,
PSIXOLOGIYA,
FILOLOGIYA, TARIX
FANLARI bo'yicha falsafa
doktori (PhD) va fan doktori
(DSc) ilmiy darajasiga
talabgorlarning dissertatsiya
ishlari yuzasidan asosiy
ilmiy natijalarini chop etish
tavsiya etilgan ilmiy nashrlar
ruyxatiga kiritilgan

Bosishga ruxsat etildi:
10.03.2024 y.
Qog'oz bichimi 60x84 1/8.
b/t.12,5.
Buyurtma raqami №0324
«FAN VA TA'LIM» nashriyotida
chop etildi. Buxoro shahar
<https://interscience.uz/> saytida
joylashtirildi

Jurnal 28.07.2021 yilda 9305
raqami bilan O'zbekiston
Ommaviy axborot vositalari
davlat ro'yxatidan o'tgan

Jurnal 2020 yilda tashkil topdi
va 2 oyda 1 marta chop etildi.
2021 yil noyabr oyidan
boshlab har oyda 1 marta
o'zbek, rus va ingliz tillarida
chop etiladi

«Ta'lim va innovatsion
tadqiqotlar» xalqaro ilmiy-
metodik jurnalidan ko'chirib
bosish tahririyatning roziligi
bilan amalga oshiriladi

Maqolada keltirilgan
faktlarning
to'g'riligi uchun muallif
mas'uldir

07.00.00 – TARIX FANLARI	
Ko'charov J. Q. Buxoro va Jung'or xonliklari o'rtasida siyosiy munosabatlar tarixi.	3
Orziev M. Z. XVIII asr birinchi yarmida Qo'qon va Jung'or xonliklarining sisiiy va diplomatik munosabatlari tarixidan	8
Orziev M. Z., Бекназаров С. Б. XIII-XIV asr birinchi yarmiga qadar Movarounnahrda turk-mo'g'ul qabilalarining joylashuvi.	14
10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI	
Akramova S. R. She'riyat tilida “Dil” va “Jon” konsepti asosida shakllangan qo'shma so'z va izofali birikmalarning uslubiy xususiyatlari	20
Avezov S. S. Buxoro folklorida yangi bolalar ijodkorligi namunalari	24
13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI	
Akramova G. R. O'quvchilarda tanqidiy tafakkurni intellektual layoqatini aniqlash asosida rivojlantirish	29
Abdukarimova R. A. Bo'lajak o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyasini shakllantirish omillari.	35
Adizova N. B., Norqulova D. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini mustaqil fikrlashga o'rgatishda modulli ta'lim texnologiyasidan foydalanish	38
Adizova N. B., Yoriyeva M. O. Boshlang'ich sinf o'qish darslarida o'zbek bolalar folklori namunalari o'rgatish metodikasi	44
Adizova N.B., Olimova S. U. Boshlang'ich ta'lim tizimida ona tili fanini o'qitishda innovatsion ta'lim texnologiyalarining o'rni va ahamiyati	48
Ashurova Z. M. Maktabgacha ta'limda STEAM texnologiyasi	54
Алимова А. Н. TIMSS: Международное исследование и его влияние на мышление школьников 4-х классов.	59
Boboqulova M. A. Talabalarining o'quv-bilish faoliyatini faollashtirishda muammoli ta'lim texnologiyasining ahamiyati	67
Boymurodova S. I. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarning muloqotchanlik qobiliyatlarini rivojlantirish nazariy asoslari	70
Baxronova G. T. Boshlang'ich ta'lim natijalarini xalqaro dasturlar(EGMA va EGRA) kreteriyalari asosida baxolashning pedagogik asoslari	73
Бабаназарова М. Н. АРТ-педагогика - неотъемлемая часть образовательного процесса.	80
Inoyatov A. X. IX asr Movarounnahr tafsirshunosligida hadis to'plamlarining ahamiyati	86

Djuraeva M. Z. 6-8 yoshli gimnastikachilarni tayyorlashning boshlang'ich bosqichlarida o'quv jarayonining xususiyatlari	91
Eshmanova U. A. Yosh basketbolchilarni tanlash bosqichlari	94
Eshova D. Sh. Kichik yoshdagi bolalar ijodiy qobiliyatlarini shakllantirishda qo'g'irchoq teatrining o'rni va ahamiyati	98
Idiyeva G. I. Kreativ fikrlashni rivojlantirish imkoniyatlari va uning nazariy asoslari	104
Jo'rayeva D. R. Boshlang'ich sinf texnologiya darslarida fanlararo inkorporatsion bog'liqlikni ta'minlashning nazariy asoslari	112
Jumayev R. X. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kommunikativ kompetensiyalarini shakllantirishda ertaklar o'rni	118
Karimova K. K. Kasbiy kompetensiya hamda o'qituvchilarda kasbiy kompetentlikni rivojlantirishning ilmiy-nazariy asoslari	123
Kasimov A. A. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida darsdan va sinfdan tashqari mashg'ulotlar o'tkazishning nazariy asoslari	131
Kasimov F.M., Qosimova M.M. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini nostandart arifmetik masalalarni yechishga o'rgatish	136
Камилова Г. А. Мактабгача таълим ташкилотларида экологик маданиятни ривожлантиришнинг педагогик аҳамияти.	144
Kurbanova G. Yu. Internal classification of physiological state verbs in russian and uzbek languages.	149
Mirzayeva D. Sh. Xorij tajribalarida bolalar ijodkorligini rivojlantirishning ijtimoiy ahamiyati	153
Muhammadiyeva Z. B. Umumta'lim maktabi o'quvchilarning ijodkorlik kompetensiyasini rivojlantirish metodikasi	160
Musurmonova G. O. Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini shakllantirishning ilmiy asoslari	165
Махмудов М. К. Волейболчилар интеллектуал-жисмоний сифатларини ривожлантиришда спорт машғулотларининг аҳамияти	169
Nuritdinova D. F. Boshlang'ich sinflarda xalq maqollari va topishmoqlarining metodologik asoslari	174
Nurullayev F. F. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining tasviriy san'at darslarida badiiy-estetik madaniyatini rivojlantirish	178
Ochilova L. T. Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalariga "elementar funksiyalar va ularning grafiklari"ni o'rgatishning usullari va tadbirlari	182
Omonova D. N. Ona tili ta'limiga integrativ yondashuv asosida o'quvchilarning lingvistik kompetensiyalarini rivojlantirish mazmuni.	192
Qo'ldoshev M.A. Oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalarda kognitiv kompetensiyalarni rivojlantirish	196
Qosimova M. M. O'quvchilarini kreativ fikrlashga o'rgatishda masalalarning roli	201
Quvatov J. Barkamol avlodni tarbiyalashda milliy harakatli o'yinlarning pedagogik xususiyatlari	206
Ramazanov M. B. Akademik litsey o'quvchilarining jismoniy tarbiyasiga ekologik yondashuv asoslari	209
Raximova N. M. Boshlang'ich sinf matematika darslarida ulush va kasr son tushunchasini o'rgatishda zamonaviy yondashuvlar	214
Raxmanov R. A. Maxmudov N. Uzluksiz uch bosqichli ta'lim tizimini samarali baholash	220
Raxmonova S. M., Qodirova N. M. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida kompetensiyaviy yondashuv asosida ta'lim-tarbiya jarayonlarini tashkil etishning samaradorligi	226
Рузиева М. А. Модель современного урока читательской грамотности в начальной школе	232
Сайфуллаев Г.М., Сайфуллаева Н.Г. Формирование природоохранные знаний у учащихся начальных класса на уроках естественных наук	239
Сайфуллаева Н.Г. Значения оздоровительной подготовки художественной гимнастике на начальном группе тренировки	242
Safarova N. O. Buxoro folklorini to'plash va o'rganish tarixidan	245
Saidova G. E. Boshlang'ich sinf tarbiya darslarida sog'lom va barkamol avlodni tarbiyalashda hadislarning o'rni.	248
Salimova M. A. Pedagogik qobiliyat turlari va bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik qobiliyatni rivojlantirish metodikasi	252

Soxibov A. R. Oliy ta'lim muassasalaridagi innovatsion o'zgarishlar omillarining interfaol o'zaro harakatlarini optimallashtirish yo'llari	257
Tilavova M. M., Rajabova L. Ch. Boshlang'ich ta'lim texnologiya dasrlarida amaliy ishlarni tashkil etishda steam-yondashuvdan foydalanish	264
Tohirova G. Yu. Oliy ta'lim pedagogikasini modernizatsiyalashning aksiologik asoslari	273
Tolipov U. K., Khaldarov H. A. Pedagogik ergonomika fan tarmog'i sifatida	276
Toyirova D. S. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining raqamli savodxonlik ko'nikmlarini shakllantirishda o'qituvchining raqamli texnologiyalardan foydalanishi	280
Tursunova N. I. Boshlang'ich sinf o'quvchilarni texnologiya darslarida texnik ijodkorligini, qobiliyati va tafakkurini rivojlantirish	287
Ташева С. Р. Применение методов классической статистики при исследовании успеваемости и оценки критериев компетентности студентов, обучающихся по совместным образовательным программам в вузах Узбекистана	291
Тураев М. М., Наимова М.Ф. Применение высших водных растений для повышения эффективности рыбоводства: экологические и биотехнологические аспекты	295
Усманова К. Б. О рефлексивных умениях и компетенциях учителя	299
Usmonova Z. I. Tabiiy fanlardan fanga oid tayanch kompetensiyalarni o'rganish va ularni darslarda qo'llash	304
Uzoqova Yu.B. Tohir Malik asarlari vositasida talabalarda ma'naiy-axloqiy fazilatlarini rivojlantirish mexanizmlari	308
Xakimova G. S. "Xorijiy tajribalar asosida nodavlat ta'lim muassasalarining ta'lim sifatini oshirishning nazariy asoslari"	310
Xaydarova M. Dj. Individual ta'lim muammosini hal qilishda turli xil yondashuvlar	313
Xayrullayeva D. N. Boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darsliklarida xalq pedagogikasi manbalaridan foydalanish metodikasi	320
Shodiyeva G. X. Sharq madrasalarining faoliyati hamda ularda o'quv-tarbiyaviy jarayon masalalari	324
Shoyeva Yu. A. Boshlang'ich matematika kursida masalalarning ahamiyati	328
Shalankov K. K. Musiq terapiyasi darslarida tibbiyot talabalarining mustaqil faoliyatini tashkil etishning pedagogik shartlari	334
Ashurova D. G. Oliy ta'lim muassasalarida hamkorlik strategiyalari asosida ingliz tili fanini o'qitishning muhim yo'nalishlari	337
Protasov Yo.Yo. Robototexnikaning rivojlanishi va istiqbollari	342
Abdullayeva Z. I. Socio-psychological characteristics of the influence of talent on the communication style of a person	348
Navruzova N. X. Connotative meanings and emotional impact conveyed by verbs and their role in communication.	351
Haydarov A. A., Tosheva F. Modallik ma'nosini ifodalashning lingvistik asoslari	356
Mirzaqobilova S. A. Tarix darslarida fuqarolik tarbiyasini rivojlantirish usullari	358
Jo'rayeva D. O'. Uchinchi Renessans avlodni maktab ta'limiga tayyorlashda tarbiyachilarni kasbiy malakalarini baholash	361
Abdishukurov B. F. Milliy-hududiy chegaralanish arafasida Turkiston, Xorazm va Buxoro respublikalarining o'zaro munosabatlari tahlili	366
Turamov M. R. O'smirlarda emotsional intellektni namoyon bo'lishining gender tavofutlarining o'ziga xos xususiyatlari	369
Jumanova F. U. Bo'lajak o'qituvchilarning innovatsion kompetensiyasini oshirishning diagnostikasi	372
Shermatova M. I. Bo'lg'usi pedagogika fani o'qituvchilarda suggestiv qobiliyatlarni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari	374
Isamova D. R., Haydarov A. A. Lingvopoetikani o'rganishning nazariy asoslari.	379
19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI	
Odilova Yo. I. Ota-onalarning bolaga munosabatida ijtimoiy fobiyaning keltirib chiqaruvchi psixologik omillar	382
Rizakulova S. I. Rahbar shaxsining noaniq vaziyatlarda qaror qabul qilishida individual xususiyatlarning ta'siri	388
Safarova D. S. Psixolog kasbiy faoliyatining pedagogik-psixologik aspektlari	391
Jurayev X. O. O'spirin yoshida huquqbuzarlik xarakatlarining pataxarakteralogik va psixopatalogik xususiyatlarining namoyon bo'lishining nazariy jixatidan yoritilishi	394

TA'LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR

JAMOATCHILIK KENGASHI A'ZOLARI

Djurayev Risboy Haydarovich, pedagogika fanlari doktori, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi akademigi.
Shamsutdinov Rustambek Temirovich, Andijon davlat universiteti professori, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat hodimi, tarix fanlari doktori
Majidov Inom Urushevich, texnika fanlari doktori, professor. O'zbekiston milliy universiteti
Olimov Qahramon Tanzilovich, pedagogika fanlari doktori, professor. A.I.Gersen nomidagi Rossiya davlat pedagogika universiteti Toshkent filiali
Tadjixodjayev Zokirxo'ja Abdusattorovich, texnika fanlari doktori, professor
Musurmonova Oyniso, pedagogika fanlari doktori, professor
Safarova Rohat G'aybulloyevna, pedagogika fanlari doktori, professor, T.N.Qori-Niyoziy nomidagi O'zbekiston pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot instituti
Ibragimov Xolboy Ibragimovich, pedagogika fanlari doktori, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi akademigi.

TAHRIRIYAT KENGASHI A'ZOLARI

XORIJ OLIMLARI

Artamonova Yekaterina Iosifovna, pedagogika fanlari doktori, professor, Moskva davlat pedagogika universiteti, Xalqaro pedagogika fanlari akademiyasining prezidenti
Yemelyanova Irina Yevgeneyevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Janubiy-ural davlat ijtimoiy -pedagogika universiteti. Rossiya
Kuzmenko Galina Anatolevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Moskva davlat pedagogika universiteti, Jismoniy tarbiya, sport va salomatlik instituti
Safaraliyev Bozor Safaraliyevich, pedagogika fanlari doktori, professor. Chelyabinsk davlat akademiyasi
Kulishov Vladimir Vasilevich, pedagogika fanlari doktori, professor. Davlat iqtisodiyot va texnologiya universiteti prorektori, Krivoy Rog, Ukraina
Lazarenko Irina Rudolfova, pedagogika fanlari doktori, professor. Altay davlat pedagogika universiteti rektori, Rossiya
Filippova Oksana Gennadevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Janubiy-ural davlat ijtimoiy -pedagogika universiteti. Rossiya
Xristo Kyuchukov, pedagogika fanlari doktori. Umumiy tilshunoslik va psixolingvistika professori. Berlin Erkin universiteti, Turkologiya instituti. Xalqaro psixolingvistika va Sotsiolingvistika jurnali asoschisi va muharriri, Germaniya
Kumskov Mixail Ivanovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor. M.V. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti
Maksimenko Sergey Dmitriyevich, akademik, psixologiya fanlari doktori, professor. Ukraina Milliy pedagogika fanlari akademiyasining akademigi
Padalka Oleg Semenovich, pedagogika fanlari doktori, professor, M.P. Dragomanova nomidagi pedagogika milliy universiteti, Ukraina
Hazretali Tursun, tarix fanlari doktori, professor, Xoja Ahmad Yassaviy nomidagi xalqaro qozoq-turk universiteti professori
Mamedova Irada, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent, Ozarbayjon Milliy akademiyasi Tarix instituti bo'lim boshlig'i
Timur Xo'jaog'li, tilshunos va adabiyotshunos olim. Michigan universiteti professori (AQSh)
Nurettin Hatunoğlu Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (Turkiya)
Mullodjanov Sayfullo Kuchakovich, tarix fanlari doktori, professor. Tojikiston milliy universiteti
Gushko Sergey Vladimirovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Davlat iqtisodiyot va texnologiya universiteti prorektori, Krivoy Rog, Ukraina

O'ZBEKISTON OLIMLARI

TARIX FANLARI

Inoyatov Sulaymon Inoyatovich, tarix fanlari doktori, professor. Buxoro davlat universiteti
Azamat Ziyov, tarix fanlari doktori, akademik, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti direktori
Rajabov Qahramon Kenjayevich, tarix fanlari doktori, professor, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti bosh ilmiy xodimi
Rashidov Oybek Rasulovich, tarix fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti

FILOLOGIYA FANLARI

Madjidova Ra'no Urishevna, filologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Sharipova Laylo Frunzeyevna, filologiya fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti
Nigmatova Lolaxon Xamidovna, filologiya fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti
Yusupova Hilola O'ktamovna, filologiya fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti
Akramova Surayo Renatovna, filologiya fanlari bo'yicha falsafa do'ntori (PhD), dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti

PEDAGOGIKA FANLARI

Tolipov O'tkir Qarshiyevich, pedagogika fanlari doktori, professor. Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti.
Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor. Buxoro davlat universiteti
Dilova Nargiza Gaybullaevna, pedagogika fanlari doktori DSc, professor. Buxoro davlat universiteti
Tilavova Matlab Muxammadovna, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti
Sohibov Akram Rustamovich, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Qarshi davlat universiteti
Umarov Baxshullo Jo'rayevich, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti
Hasanova Gulnoz Qosimovna, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat universiteti
Inoyatov Abdullo Shodiyevich, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. Buxoro davlat universiteti
Davronov Nurzod Ismoilovich, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti

PSIXOLOGIYA FANLARI

Umarov Baxriddin Mingbayevich, psixologiya fanlari doktori, professor. Toshkent davlat pedagogika universiteti
Bafayev Muxiddin Muxammadovich, psixologiya fanlari buyicha falsafa doktori (PhD). Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

IQTISODIYOT FANLARI

Kurolov Kobuljon Kulmanovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor. Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti huzuridagi pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq markazi direktori
Mamanazarov Abduraxim Bozorovich, pedagogika fanlari doktori DSc. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti Toshkent filiali

FALSAFA FANLARI

Namozov Bobir Bahriyevich, falsafa fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti

BIOLOGIYA FANLARI

Artikova Hafiza To'ymurodovna, biologiya fanlari doktori, professor. Buxoro davlat pedagogika instituti

ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

ЧЛЕНЫ ОБЩЕСТВЕННОГО СОВЕТА

Джурсаев Рисбой Хайдарович, доктор педагогических наук, академик АНРУз
Шамсутдинов Рустамбек Темирович, профессор Андиганского государственного университета, заслуженный работник культуры Узбекистана, доктор исторических наук
Мажидов Ином Урушев, доктор технических наук, профессор, Национальный университет Узбекистана им. Мирзо Улугбека
Олимов Кахрамон Танзилович, доктор педагогических наук, профессор, Ташкентский филиал Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена
Таджиходжаев Зокирхужа Абдусатторович, доктор технических наук, профессор
Мусурмонова Ойнисо, доктор педагогических наук, профессор
Сафарова Рохат Гайбуллоевна, доктор педагогических наук, профессор, Узбекский научно-исследовательский институт педагогических наук имени Т. Н. Кори-Ниязи
Ибрагимов Холбой Ибрагимович, доктор педагогических наук, академик АНРУз

РЕДАКЦИОННО-ИЗДАТЕЛЬСКИЙ СОВЕТ ЗАРУБЕЖНЫЕ УЧЕНЫЕ

Артамонова Екатерина Иосифовна, доктор педагогических наук, профессор, Московского государственного педагогического университета. Президент Международной академии педагогических наук
Емельянова Ирина Евгеньевна, доктор педагогических наук, профессор, Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия
Кузьменко Галина Анатольевна, доктор педагогических наук, профессор. Московский государственный педагогический университет, Институт физической культуры, спорта и здоровья
Сафаралиев Бозор Сафаралиевич, доктор педагогических наук, профессор кафедры социально-культурной деятельности Челябинской государственной академии
Кулишов Владимир Васильевич, доктор педагогических наук, профессор. Государственный университет экономики и технологий, Кривой Рог, Украина
Лазаренко Ирина Рудольфовна, доктор педагогических наук, профессор. Ректор Алтайского государственного педагогического университета, Россия
Филиппова Оксана Геннадьевна, доктор педагогических наук, профессор. Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия
Христо Кючуков, доктор педагогических наук. Профессор общего языкознания и психолингвистики. Свободный университет Берлина, Институт тюркологии. Редактор Международного журнала психолингвистики и социолонгвистики, Германия
Кумсков Михаил Иванович, доктор физико-математических наук, профессор Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова
Максименко Сергей Дмитриевич, академик, доктор психологических наук, профессор. Академик Национальной академии педагогических наук Украины
Падалка Олег Семенович, доктор педагогических наук, профессор, Национального педагогического университета имени М.П. Драгоманова, Украина
Хазретали Турсун, доктор исторических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмада Яссави
Мамедова Ирада, PhD по историческим наукам, доцент, заведующий институтом истории Национальной Академии Азербайджана
Тимур Хужаугли, лингвист и литературовед. Профессор Мичиганского университета (США)
Nuraddin Hatipoğlu, Assoc. доктор, университет Зонгулдак Бюлент Эджевит, факультет искусств и наук, исторический факультет (Турция)
Муллоджанов Сайфулло Кучакович, доктор исторических наук, профессор. Национальный университет Таджикистана
Гушко Сергей Владимирович, доктор экономических наук, профессор, проректор Государственного экономико-технологического университета, Кривой Рог, Украина

УЧЕНЫЕ УЗБЕКИСТАНА

История

Иноятлов Сулаймон Иноятovich, доктор исторических наук, профессор. Бухарский государственный университет
Азамат Зиё, доктор исторических наук, академик, директор Института истории Академии наук Узбекистана
Рахматов Кахрамон Кенжаевич, доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории Академии наук Узбекистана
Ойбек Расулович Рашидов, доктор исторических наук. Бухарский государственный университет

Филология

Маджидова Рано Уришевна, доктор филологических наук, профессор. Узбекский государственный университет мировых языков
Шарипова Лайло Фрунзеевна, доктор филологических наук. Бухарский государственный университет
Нигматова Лолахан Хамидовна, доктор филологических наук. Бухарский государственный университет
Юсупова Хилола Уктамовна, кандидат филологических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт
Акрамова Сураё Ренатовна, доктор философских наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт

Педагогика

Толипов Уткир Каршиевич, доктор педагогических наук, профессор. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами.
Олимов Ширинбой Шарофович, доктор педагогических наук, профессор. Бухарский государственный университет
Тилавова Матлаб Мухаммадовна, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт
Дилова Наргиза Гайбуллаевна, доктор педагогических наук (DS), профессор. Бухарский государственный университет
Сохибов Акрам Рустамович, кандидат педагогических наук, доцент. Каршинский государственный университет
Умаров Бахтиулло Джурсаевич, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный университет
Хасанова Гулноз Касимовна, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный университет
Иноятлов Абдулло Шодиевич, доктор философских наук (PhD) по педагогическим наукам, доцент. Бухарский государственный университет
Давронов Нурзод Исмоилович, PhD по педагогическим наукам, доцент. Бухарский государственный педагогический институт

Психология

Умаров Бахриддин Мингаевич, доктор психологических наук, профессор. Ташкентский государственный педагогический университет
Бафиев Мухиддин Мухаммадович, PhD по психологическим наукам. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами

Экономика

Курулов Кобулжон Кулманович, доктор экономических наук, профессор. Директор сетевого центра переподготовки и повышения квалификации педагогов Ташкентского государственного технического университета имени Ислама Каримова
Маманазаров Абдухаким Бозорович, доктор педагогических наук (DS), доцент. Ташкентский филиал Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова

Философия

Намозов Бобир Багриевич, доктор философских наук. Бухарский государственный университет

Биология

Артикова Хафиза Тоймуродовна, доктор биологических наук, профессор. Бухарский государственный педагогический институт

EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

MEMBERS OF THE PUBLIC COUNCIL

- Risboy Haydarovich Djuraev**, doctor of Pedagogical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
Rustambek Temirovich Shamsutdinov, professor of Andijan State University, Honored Worker of Culture of Uzbekistan, Doctor of Historical Sciences
Inom Urushevich Majidov, doctor of Technical Sciences, Professor. National University of Uzbekistan.
Kahramon Tanzilovich Olimov, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Tashkent branch of the Russian State Pedagogical University named after A.I. Gertsen
Zokirkhoja Abdusattorovich Tadjikhodjaev, doctor of Technical Sciences, Professor
Oyniso Musurmonova, doctor of pedagogical sciences, professor
Rohat Gaybulloevna Safarova, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Uzbek Scientific Research Institute of Pedagogical Sciences named after TN Qori-Niyazi.
Kholboy Ibragimovich Ibragimov, doctor of Pedagogical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan

MEMBERS OF EDITORIAL COUNCIL

- Ekaterina Iosifovna Artamonova**, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, President of the Moscow State Pedagogical University, International Academy of Pedagogical Sciences
Irina Evgenyevna Emelyanova, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, South Ural State Humanitarian Pedagogical University, Russia
Galina Anatolevna Kuzmenko, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Moscow State Pedagogical University, Institute of Physical Culture, Sports and Health
Bozor Safaraliyevich Safaraliyev, doctor of pedagogical sciences, professor. Chelyabinsk State Academy
Vladimir Vasilevich Kulishov, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukraine
Irina Rudolfova Lazarenko, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Rector of Altai State Pedagogical University, Russia
Oksana Gennadevna Filippova, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. South Ural State Humanitarian Pedagogical University, Russia
Christo Kyuchukov, doctor of Pedagogical Sciences. Professor of General Linguistics Psycholinguistics. Free University of Berlin, Institute of Turkology. Founder and editor of the International Journal of Psycholinguistics and Sociolinguistics, Germany
Mikhail Ivanovich Kumskov, doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor. M.V. Lomonosov Moscow State University
Sergey Dmitriyevich Maksimenko, academician, doctor of psychological sciences, professor. Academician of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine
Oleg Semenovich Padalka, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, National Pedagogical University named after M.P. Dragomanova, Ukraine
Tursun Hazretili, doctor of Historical Sciences, Professor of the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmad Yassavi
Khuzhaugli Timur, linguist and literary critic. Professor at the University of Michigan (USA)
Hatunoğlu Nurettin, Assoc. Dr., Zonguldak Bulent Ecevit University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History (Turkey)
Mullojanov Sayfullo Kuchakovich, doctor of Historical Sciences, Professor. National University of Tajikistan
Gushko Sergey Vladimirovich, doctor of Economics, Professor, Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukraine

SCIENTISTS OF UZBEKISTAN

History

- Inoyatov Sulaimon Inoyatovich**, doctor of Historical Sciences, Professor. Bukhara State University
Azamat Ziyo, doctor of Historical Sciences, Academician, director of the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan
Rajabov Kakhramon Kenjayevich, doctor of Historical Sciences, Professor, main researcher of the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan
Rashidov Oybek Rasulovich, doctor of Historical Sciences. Bukhara State University

Philology

- Majidova Rano Urishevna**, doctor of Philology, Professor, Uzbek State University of World Languages
Sharipova Laylo Frunzeyevna, professor, Doctor of Philology. Bukhara State University
Nigmatova Lolaxon Xamidovna, doctor of Philology. Bukhara State University
Yusupova Khilola Oktamovna, candidate of philological sciences, associate professor. Bukhara Engineering and Technology Institute
Akramova Surayo Renatovna, doctor of Philosophy, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute

Pedagogy

- Tolipov Utkir Karshiyevich**, doctor of Pedagogy, Professor. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami.
Olimov Shirinboy Sharofovich, doctor of pedagogical sciences, professor. Bukhara State University
Tilavova Matlab Muhammadovna, candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute
Dilova Nargiza Gaybullayevna, doctor of pedagogical sciences (DSc), Professor. Bukhara State University
Sohibov Akram Rustamovich, candidate of pedagogical sciences, associate professor. Karshi State University
Umarov Bakhshullo Djurayevich, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute
Khasanova Gulnoz Kasimovna, candidate of pedagogical sciences, associate professor. Bukhara State University
Inoyatov Abdullo Shodievich, doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University
Davronov Nurzod Ismoilovich, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute

Psychology

- Umarov Bakhridin Mingbayevich**, doctor of Psychology, Professor. Tashkent State Pedagogical University
Bafaev Muhiddin Mukhamadovich, PhD in Psychological Sciences. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami

Economy

- Kurolov Kobuljon Kulmanovich**, doctor of Economics, Professor. Director of the network center for retraining and advanced training of teachers of the Tashkent State Technical University named after Islam Karimov
Mamanazarov Abdukhakim Bozorovich, doctor of pedagogical sciences (DSc), associate professor. Tashkent branch of Moscow State University. M.V. Lomonosov

Philosophy

- Namozov Bobir Baxriyevich**, doctor of Philosophy. Bukhara State University

Biology

- Artikova Khafiza Tuymurodovna**, doctor of Biological Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

07.00.00 – TARIX FANLARI

BUXORO VA JUNG'OR XONLIKLARI O'RTASIDA SIYOSIY MUNOSABATLAR TARIXI

Ko'charov Jamshid Qulnazarovich,

Qarshi davlat universiteti "O'zbekiston tarixi" kafedrasi dotsenti, t.f.f.d. (PhD)

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.001>

Annotatsiya. Buxoro xonligi XVIII asrning boshlarida inqirozga yuz tutgan bo'lib, Abulfayzxon (1711-1747 yy) hukumronligi davrida yirik feodal qo'lida qo'g'irchoq hukumdorga aylanganligiga oid ma'lumotlar tarixiy dabiylotlarda ko'plab keltirilgan. Buxoro xonligining kuchsizlanishi natijasida XVIII asr boshlarida Qo'qon xonligining ajralib chiqib, mustaqil siyosat yurita boshlagan bo'lsa, ikkinchi bir tomondan Markaziy Osiyoda qudratli davlat hisoblangan Jung'or xonligining Buxoro xonligiga tez-tez hujumlari ham qayd etila boshlangan. Shuningdek, jung'orlar tomonidan mag'lub etilgan va o'z yerlaridan quvilgan qozoqlarning ham Buxoro xonligi hududlariga kelishi va feodal urushlarda (1727-1730 yy) qatnashishi xonlikning ijtimoiy-iqtisodiy ahvolini og'irlashishiga sabab bo'lgan. Samarqand shahrida ark qal'asidagina aholi yashagan bo'lsa, Buxoroda ikkita guzarda aholi yashaganligi tarixiy adabiyotlarda keltirib o'tilgan. Mazkur maqolada, Jung'or xonligining Buxoroga bosqinlari, Buxoroda sulola almashinishi davridagi o'zaro munosabat, Nodirshoh istilosi va Jung'or xonligining ushbu holatga munosabati, Jung'or xonligi Xitoy Sin imperiyasi tomonidan istilo qilingandan so'ng Buxoroga qochib kelgan jung'orlarning tarixiy taqdiri kabilar tarixiy adabiyotlarda keltirilgan ma'lumotlar asosida atroflicha yoritib o'tishga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: Jung'or, ittifoq, bosqin, o'zaro kurashlar, istilo, elchi, soliq, kelishuv, hokimiyat, sulola

ИСТОРИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ БУХАРСКИМ И ДЖУНГОРСКИМ ХАНСТВАМИ

Кучаров Джамишид Кулназарович,

Каришинский государственный университет, доцент кафедры «История

Узбекистана», к.и.н. (Кандидат наук)

Аннотация. Бухарское ханство столкнулось с кризисом в начале XVIII века, и существует множество исторических свидетельств того, что в период правления Абулфайз-хана (1711-1747) он стал марионеточным правителем в руках крупного феодала. В результате ослабления Бухарского ханства в начале XVIII века откололось Кокандское ханство и стало проводить самостоятельную политику. Также приход на территорию Бухарского ханства казахов, потерпевших поражение от джунгар и изгнанных со своих земель, и их участие в феодальных войнах (1727-1730 гг.) вызвали ухудшение социально-экономического положения ханства. В городе Самарканде население проживало только в аничной крепости, а в Бухаре в исторической литературе упоминается, что население проживало в двух гузарах. В данной статье рассматриваются нашествие Джунгарского ханства в Бухару, взаимоотношения во время смены династии в Бухаре, нашествие Надиршаха и реакция Джунгарского ханства на эту ситуацию, историческая история джунгар, бежавших в Бухару после Джунгарское ханство было завоевано Китайской Империей Сина. Была предпринята попытка выяснить судьбу подобных вещей на основе сведений, представленных в исторической литературе.

Ключевые слова: Война, союз, вторжение, конфликт, завоевание, посол, налог, соглашение, власть, династия.

THE HISTORY OF POLITICAL RELATIONS BETWEEN BUKHARA AND JUNGOR KHANATES

Kocharov Jamshid Qulnazarovich,

Karshi State University, associate professor of «History of Uzbekistan», Ph.D. (PhD)

Abstract. The Bukhara Khanate faced a crisis at the beginning of the 18th century, and there are many historical accounts of the fact that it became a puppet ruler in the hands of a large feudal lord during the reign of Abulfaiz Khan (1711-1747). As a result of the weakening of the Bukhara Khanate, in the beginning of the 18th century, the Kokand Khanate broke away and began to conduct an independent policy. Also, the arrival of the Kazakhs who were defeated by the Dzhungars and expelled from their lands to the territory of the Bukhara Khanate and their participation in the feudal wars (1727-1730) caused the deterioration of the socio-economic situation of the Khanate. In the city of Samarkand, the population lived only in the arch fortress, but in Bukhara, it was mentioned in the historical literature that the population lived in two guzars. In this article, the invasions of the Dzhungar Khanate in Bukhara, the relationship during the change of dynasty in Bukhara, the invasion of Nadirshah and the response of the Dzhungar Khanate to this situation, the historical history of the Dzhungars who fled to Bukhara after the Dzhungar Khanate was conquered by the Chinese Sin Empire an attempt was made to elaborate on the fate of such things based on the information presented in the historical literature.

Keywords: War, alliance, invasion, conflict, conquest, ambassador, tax, agreement, power, dynasty

Kirish. Jung'or xonligining shakllanishi Xitoydan mo'g'ullarning quvilishi (1368 y) bilan boshlangan bo'lib, qariyb uch asrga yaqin davom etgan. 1637 yilda tashkil topgan Jung'or xonligi Markaziy Osiyodagi qudratli davlat sifatida 1747 yilga qadar yashagan. Ushbu davrda dastlab Oyrat qabilalari, keyinchalik Jung'or xonligining Buxoro xonligi bilan munosabatlari muhim ahamiyatga ega bo'lib, O'zbekiston tarixida kam o'rganilgan mavzulardan biri bo'lib hisoblanadi. Ushbu maqolada, ikki davlat o'rtasidagi siyosiy, iqtisodiy, madaniy va etnik ta'sir masalalari tahlil qilinadi.

Adabiyotlar sharhi. Tanlangan mavzuni mazmunan yoritishda manbaviy ahamiyatga ega bo'lgan adabiyotlardan T.K. Beysembievning "Ta'rix-i Shaxruxi" kak istoricheskiy istochnik, V.V. Batrold qalamiga mansub "Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. Том II. часть 1" va "Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. Том V" asarlaridan, qozoq ma'rifatparvari Ch.Ch. Valixonovning "Sobranie sochineniy v pyati tomax. Том II.", Sh.Vohidovning "XIX – XX asr boshlarida Qo'qon xonligida tarixnavislikning rivojlanishi" asarlaridan keng foydalandik. Shuningdek, Qozoq-Jung'or munosabatlariga oid V.A. Moiseev, Buxoro xonligining qozoqlar bilan munosabatini yoritgan J.M. Tulibaeva, Mo'g'ulistonning O'rta Osiyo bilan munosabatlarini yoritgan Sh.M. Chimitdorjiev asarlaridan imkon qadar foydalanishga harakat qildik.

Natijalar va munozaralar. XVII asr boshlarida Markaziy Osiyodagi alqaro munosabatlarda katta ta'sir ko'rsatgan Oyrat qabilalarining yagona davlat bo'lib birlashish jarayoni sodir bo'lgan. Oyratlar ittifoqi yagona davlat bo'lib birlashmasidan oldinroq ham Movarounnahrda xonliklar siyosiy hayotida katta ta'sir ko'rsata boshlaganlar. Tarixiy adabiyotlarda oyratlarning Movarounnahrda hujumlari ashtarxoniylar Boqi Muhammadxon (1599-1605 yy) hukmronligi davrida sodir bo'lib, qalmoqlar (oyratlar)ning 1604 yilda Xorazmga talonchiligi sodir etganligi tilga olingan[7. 18]. Bu esa, oyratlar hali qabila ittifoqi bo'lgan davrlardayoq o'lja olish maqsadida Movarounnahr hududlariga bosqinchilik ishlarini amalga oshirganliklarini ko'rsatib beradi.

Tarixiy adabiyotlarda 1640 yil Jung'or xonligi tashkil topgan sana sifatida tilga olingan. Buxoro xonligiga navbatdagi bostirib kirish sanasi sifatida esa, 1706 yil tilga olingan bo'lib, shu yili Ubaydullaxon (1702-1711 yy)ning Balxga isyonchi amirlarga qarshi harbiy yurishga o'tlangan vaqtda qalmoq (jung'or)larga qarshi kurashish uchun Samarqandga yo'l olganligibilan bog'liq ma'lumotlarni uchratish mumkin[10. 43]. Bundan tashqari 1709 yilda Ubaydullaxon

yana qalmoqlarga qarshi turish maqsadida Samarqandga kelganligi tarixiy adabiyotlarda keltirilgan[10. 84]. Bu esa Markaziy Osiyoda yangi qudratli Jung'or xonligining vujudga kelganligini va o'sha davrda qudratli deb hisoblangan Buxoro xonligi bilan munosabatalari ziddiyatli tus olganligini ko'rsatadi.

Buxoro xonligi ijtimoiy-siyosiy hayotida qalmoqlar ta'siri oshganligini Ubaydullaxondan keyingi xon Abulfayzxon (1711-1747 yy) davrida sodir bo'lgan deb xulosa qilishga barcha asoslar yetarli. Abulfayzxon o'z xavfsizligini 350 qalmoq va 150 xonazot (ruslar)dan iborat qo'riqchilarga ishonganligiga oid ma'lumotlar yuqoridagi fikr-mulohazalarimizni tasdiqlaydi[8. 125]. Buxoro xonligiga Rossiya imperatori Pyotr I (1672-1682-1725 yy) ning elchisi sifatida kelgan Florio Benevini (1721-1725 yy) Buxoro xonligida qalmoqlar ta'siri katta ekanligini, xonning shaxsiy qo'riqchilari 350 tasi qalmoqlardan, 150 tasi xonazot (qul qilingan rus asirlari)dan ekanligini yozib qoldirgan[11. 25]. Abulfayzxon hukumronligi davrida Buxoroda qalmoqlar ta'sirining katta bo'lganligini Javshan qalmoq misolida ham ko'rish mumkin bo'lib, u Buxoro xonligi qushbegisi bo'lib ma'lum bir muddat davlat ishlari uning qo'lida to'planganligi qator tarixiy adabiyotlarda keltirib o'tilgan[1. 94; 9. 18]. Bundan tashqari 1723 yilda Florio Benevini Buxoroda bo'lganida Jung'or xoni Sevan-Rabdan elchisi Buxoroga kelib, Samarqanddan Abulfayzxon soliq olmasligi, Jung'or xoni qo'shin bilan kelishi va tartib o'rnatishi, Buxoro xoni uning yo'lidan chiqsa, Buxoroni ishg'ol qilishini ma'lum qilganligini yozib qoldirgan[8. 96]. Ushbu ma'lumot ham Jung'or xonligining Buxoro xonligi ustidan siyosiy ustunlikka ega ekanligini ko'rsatib beruvchi omillardan biri bo'lib hisoblanadi.

Buxoro xonligida XVIII asrning birinchi yarmida siyosiy parokandalik avj olgan bo'lib, hokimiyat uchun kurashlar deyarli to'xtovsiz olib borilgan. Siyosiy kurashlarning eng yirigi Kenagaslardan bo'lgan Ibrohim sulton va Abulfayzxon o'rtasida sodir bo'lib, Samarqandni egallab olgan Ibrohim sulton Abulfayzxonga qarshi kurashda Jung'orlardan yengilgan va Movarounnahrda tomon chekingan qozoq-qo'ng'iroq, qoraqalpolardan yordam so'ragan. Bu esa Movarounnahrni yetti yil davomida vayron etilishiga sabab bo'lgan. Talonchilar Qarshi, Shahrisabz, Hisor, Ko'lobgacha yetib borganlar[4. 7]. Qozoqlarning bu kurashlarga qo'shilishiga ularni XVIII asrning birinchi yarmidagi qalmoqlar tomonidan bir necha bora talanishi, tazyiqqa uchrashi bo'lib, qozoqlarning O'rta juz qabilalari Samarqand va Buxoro hududlari tomon siljiy boshlagan[10. 75]. Bu hududlarda o'z hududlariga ega bo'lish maqsadida esa ular siyosiy kurashlarga jalb qilingan deb xulosa qilish mumkin. Jung'orlar bosqini davrida qozoqlarning katta juzlari ilgari o'zlari yashagan Balxash ko'li bo'ylaridan Buxoro xonligi atroflariga ko'chib kelishi ularni ham siyosiy kurashlarga tortilishiga sabab bo'lgan[5. 156]. Bundan tinch aholi aziyat chekkan.

Toshkent, Sayram, Turkiston kabi Sirdaryobo'yi shaharlari Jung'or xonligi va qozoqlar o'rtasidagi doimiy ziddiyatli hududga aylangan bo'lib, 1742 yilda jung'orlarning navbatdagi hujumi vaqtida Toshkentda yana hukumronliklarini o'rnatganlar. Ammo, jung'orlar sarkadasi Saray Manji tomonidan Samarqandni egallashga bo'lgan urinish muvofaqiyatsizlikka uchragan. Badaxshon va Xo'jand viloyatlarini egallashga bo'lgan urinish ham barbod bo'lgan[11. 44]. Shunday bo'lsada, bosqinchilar katta o'ljalari bilan ortga qaytganlar.

XVIII asrning o'rtalarida siyosiy jihatdan parokanda bo'lgan Eron Nodirshoh Afshor (1736-1747 yy) hukumronligi davrida markaziy hokimiyat kuchayib, Eron qo'shni davlatlarga ham hujumlar uyushtira boshlagan. Nodirshoh va Jung'or xonligini oltinchi xuntayjisi Sevan-Dorji (1732-1749 yy) o'rtasida o'ziga xos kelishuv bo'lgan va ikki o'rtadagi davlatlarni bo'lib olish rejasi vujudga kelgan degan xulosaga kelishga asos bo'luvchi ma'lumotlar mavjud. Chunki, 1746 yilda Jung'or xoni Sevan-Dorji Eron shohi Nodirshohga elchilar yuborib, qarindoshchilik aloqalarini yo'lga qo'yishga harakat qilgan. Singlisini Nodirshohga turmushga bergan va Nodirshoh elchilarga qalin puli sifatida 10 ming rubl miqdorda kumush pul bergan[7. 186]. Bu esa, yuqoridagi fikr-mulohazalarimizni asoslashga xizmat qiladi.

V.V. Bartold ma'lumotlarida, Jung'or xonligi kuchaygan davrlarda Buxoro xonligi ham bu davlatga qaram hisoblangan[3. 190]. Ammo, bu qaramlik qaysi xronologik chegarada bo'lganligini ko'rsatib o'tmagan. Bizning fikrimizcha, Buxoro xonligining Jung'or xonligiga qaramligi Ashtarxoniylar sulolasining qulash arafasida ayniqsa kuchayib borgan. Ushbu fikrlarni

asoslaydigan ma'lumotlar V.A. Moiseev tadqiqodlarida keltirilgan. Uning yozishicha, 1748 yilda Ashtarxoni Abdulmo'min o'ldirilgani haqida Jung'or xonligi poytaxti Urguga kelgan elchilar shikoyat qilganlar. Muhammad Raximbiy hokimiyatni qo'lga kiritgandan keyin ham ashtarxoniylar tarafdorlari bir necha bora taxtni qaytarib olishga yordam berishni so'rab elchi yuborganlar[8. 198]. Bundan tashqari Buxoroda Muhammad Raximbiy mang'itlar sulolasini o'rnatish jarayonida qalmoqlar qo'l ostida bo'lgan Toshkentga Nurota va Sagarji beklari undan norozi bo'lib, qalmoqlarga shikoyat qilib kelganligi va Jung'or xonligidan Buxoroga taftish uchun elchilar kelgani, oxir-oqibatda Buxoro va Jung'or xonliklari o'rtasida kelishuvga erishilganligi V.V. Bartold tadqiqodlarida keltirib o'tilgan[2. 277]. Bu Jung'or xonligining Toshkentdagi noibi Buxoro xoni hatti-harakatlarini nazoratga olgan degan xulosani keltirib chiqaradi. Yuqorida keltirilgan ma'lumotdan tashqari Muhammad Vafo Karmanagiyning "Tuhfat al-xoniyy" asariga tayanib, V.V. Bartold 1749 yilda yangi mang'itlar sulolasi o'rnatilish jarayonida Muhammad Raximbiy va uning raqiblarining siyosiy ziddiyatlarini hal qilish uchun Buxoroga Jung'or elchisi hakamlik qilish uchun kelgan va uning qarorini tinglashga, uni bajarishga majbur bo'lganlar[3. 539]. Bu tarixiy jarayon ham Buxoro xonligi tugatilish jarayonida Jung'or xonligiga qaram bo'lganligini tasdiqlaydi.

Jung'or xonligining qulash jarayonlari XVIII asr o'rtalarida sodir bo'lib, xonlik inqirozga yuz tuta boshlagan XVIII asrning 40-yillari ikkinchi yarmida taxtga da'vogarlarining o'zaro kurashlari avjga chiqqan. Onasi kanizak bo'lgan Sevan-Dorji hukumronligiga qarshi kurash boshlagan Davatsini qo'llab-quvvatlashga moyil bo'lgan sarkardalarni ukasi Yemanxuluni 15 ming qo'shin bilan Buxoroga hujum qilishga yuborgan[8. 181]. Jung'or xonligining Qo'qon xonligi bilan munosabatlari alohida tadqiqod mavzusi bo'lib, 1750 yilda Qo'qon xoni Abdulkarimbiy vafot etgan. Taxtga o'tirgan kichik o'g'li Abduraxmon o'tirgan. To'qqiz oy hukumronligidan keyin uni mahalliy feodallar fitnasi sababli taxtdan tushirilib Marg'ilonga hokim qilib yuborilgan. Abdulkarimbiyning akasi Abduraxmonning ikkinchi o'g'li Irdona Qo'qon xonligining navbatdagi xoni qilib ko'tarilgan[6. 16]. Irdonaning akasi Jung'orlarga garov sifatida berib yuborilgan Bobobek Lama-Dorji o'zini Qo'qonga xon qilib qo'yish evaziga butun Buxoroni istilo qilishi va Jung'or davlati vassalli bo'lishni va'da qilgan. 1750 yilning kuzida Lama-Dorji qo'zg'olon ko'targan Toshkentga qarshi qo'shin yuborgan va shu bahonada Bobobekni Qo'qon taxtiga o'tqazgan. Ammo, Bobobek 1753 yilda O'ratepaga yurish vaqtida vafot etadi va taxt yana Irdonabek qo'lga o'tgan[8. 209]. Bobobekning Buxoroni istilo qilish rejasi amalga oshmagan.

Jung'or taxtiga da'vogar Davatsi qozoqlar yordamida hokimiyatni qo'lga olishga harakat qilgan bo'lib, 1753-1754 yilning qishida qozoqlarning jung'orlardan avvallari o'zlari yashagan hududlarni qaytarib olish jarayoni sodir bo'lib o'tgan. Shuningdek, qirg'izlarning ham Issiqko'l atroflarini jung'orlardan qayta tortib olish uchun kurashlari boshlangan. Qo'qon xonligi ham Jung'or xonligi parchalanishidan foydalanib qolishga harakat qilgan bo'lsa, Buxoro amiri Raximbiy Toshkent va Qoshg'ar xo'jalari orqali Jung'orlar bilan yaqin munosabatlar olib borishga harakat qilgan. Bu bilan u o'zining chegaralarini jung'orlar talonchiligidan asrashga harakat qilganligi tarixiy adabiyotlarda keltirib o'tilgan[1. 117]. Chunki, Buxoroda xonlik tugatilib, yangi mang'itlar amirligi tashkil topgan vaqtda har bir urug'ning oliy hokimiyatni egallash uchun kurashlari kuchaygan bo'lsa, mang'itlarning xon urug'idan bo'lmaganligi, tashqi hujumlarni ham kuchaytirib yuborgan. Buxoroda mang'itlarga qarshi kurashlarga Xo'jand, Toshkent, Qo'qon, Qoshg'ar Afg'on hukumdorlari tortilgan bo'lib, Raximbiy Jung'orlar bilan ittifoq tuzish orqali ularni hujumlarini oldini olishga harakat qilgan[1. 117]. Raximbiy qiyinchilik bilan hokimiyatni saqlab qola olgan.

Xulosa qilib aytganda, Jung'or xonligi Markaziy Osiyo hududida bir yarim asrga yaqin yirik siyosiy mavqega ega bo'lgan davlat bo'lib, Buxoro xonligi bilan siyosiy, iqtisodiy munosabatlar olib borgan. Ma'lum bir muddat Buxoro xonligi Jung'or xonligiga vassal darajasida ham bo'lgan. Jung'or xonligi tugatilish jarayonida ikki davlatning ittifoqi ham yuzaga kelgan bo'lib, Jung'or xonligi 1758 yilda rasman tugatilgan bo'lsa, Buxoro amirligida ma'lum bir qism, hududlar yo'qotish evaziga bo'lsada, mang'itlar sulolasi o'z mavqeini saqlab qola olgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии. XVI-XVIII вв. (письменные памятники) – Т.: Фан, 1985. - 264 с.
2. Батрольд В.В. Сочинения. Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. Том II. часть 1. – М.: Издательство восточной литературы, 1963. – 1020 с.
3. Батрольд В.В. Сочинения. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. Том V. – М.: Наука, 1968. - 757 с.
4. Бейсембиев Т. К. «Та'рих-и Шахрухи» как исторический источник. - Алма-Ата: Наука, 1987. - 200 с.
5. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том II. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – 416 с.
6. Воҳидов Ш. XIX-XXаср бошларида Қўқон хонлигида тарихнависликнинг ривожланиши. (генезиси, функциялари, намояндалари, асарлари). – Т.: Akademnashr, 2010. – 369 б.
7. Моисеев В.А. Джунгарское ханство и казахи (XVII-XVIII вв.). – Алма-Ата: Гылым, 1991. - 238 с.
8. Посланник Петра I на Востоке. Посольство Флорио Беневени в Персию и Бухару в 1718-1725 годах. - М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1986. - 159 с.
9. Саидов А. Политическое и социальноэкономическое положение Бухарского ханства в XVII - первой половине XVIII вв. // Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. – Душанбе-2007. – 49 с.
10. Тулибаева Ж.М. Казахстан и Бухарское ханство в XVIII – первой половине XIX в. – Алматы: Издательство «Дайк-Пресс», 2001. – 156 с.
11. Чимитдоржиев Ш.М. Взаимоотношения Монголии и Средней Азии в XVII-XVIII вв. – М.: Наука, 1979. – 84 с.
12. Orziyev M. On the aspects of zahiriddin muhammad babur's political activity related to bukhara. Центр научных публикаций (buxdu. uz)
13. Orziyev M. Амир темур сиёсий фаолияти ва бухоро уламолари Центр научных публикаций (buxdu. uz) 8 (8)
14. Orziyev M. On the role of bukhara in the development of science and culture during the reign of amir temur and the temurids Центр научных публикаций (buxdu. uz) 8 (8)

XIII-XIV ASR BIRINCHI YARMIGA QADAR MOVAROUNNAHRDA TURK-MO'G'UL QABILALARINING JOYLASHUVI

Orziev Mahmud Zaynievich,
Buxoro davlat universiteti "Jahon" tarixi kafedrası t.f.f.d. (PhD)

Бекназаров Собиржон Баротбой ўғли,
Халқаро инновацион университет ўқитувчиси, мустақил таъқиқотчи
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.002>

Annotatsiya: Ushbu maqolada Chingizxon boshchiligidagi turk-mo'g'ul qabilalarining Movarounnahr hududlarini istilo qilishi va Chingizxon tomonidan ikkinchi o'g'li Chig'atoyga ulus sifatida berilishi natijasida turk-mo'g'ul qabilalarining kelib o'rnasha boshlashi keltirib o'tilgan. Shuningdek, mo'g'ullar saltanatida o'zaro taxt uchun kurashlar boshlangani, ushbu kurashlar domiga tortilgan Chig'atoyxon avlodlari amalda o'z yer-mulkklarini boy berganliklari, chingiziy Xaydu 1279 yilda chaqirgan qurultoyda Chig'atoy ulusi deyarli tugatilganligi, ulusning sharqiy qismida yashovchi qabilalarni Movarounnahr hududiga ko'chib o'tishga majbur bo'lganliklari, Movarounnahr hududida yashagan turk, mo'g'ul, turk-mo'g'ul, kelib chiqishi noma'lum bo'lgan qabilalar va ularning joylashuvi, ularning nomlanishi ma'nosi, kelib chiqishiga oid afsona va rivoyatlar keltirib o'tiladi. Bundan tashqari turk-mo'g'ul qabilalarining qachon, qaysi siyosiy voqeyliklardan keyin kirib kelganligi, urug'-qabilalarning yashash joylarini o'zgartirish sabablari, ayrim urug'larning kuchayib borib, bir qator qabilalar ustidan nazorat o'rnatishlari, Amir Temurning hokimiyat uchun kurash olib borgan davrida ushbu qabilalar tutgan mavqei va joylashgan o'rnı, O'zbek xalqining etnik shakllanishida turk-mo'g'ul qabilalarining ishtiroki, tarixiy ahamiyati imkon qadar tarixiy adabiyotlardagi ma'lumotlarni qiyosiy tahlil qilish orqali ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Qabila, urug', istilo, ulus, minglik, qurultoy, Xalxa mo'g'ullari, Balxash ko'li, ittifoq, viloyat, kulrang bo'ri

РАССЕЛЕНИЕ ТЮРКО-МОНГОЛЬСКИХ ПЛЕМЕН В МОВАРУННАХРЕ ДО ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIII-XIV ВВ.

Орзиев Махмуд Зайниевич,
Бухарский государственный университет Кафедра «Всемирной истории» к.и.н.

Бекназарова Собиржон Баротбойевич,
преподаватель Международного инновационного университета

Аннотация: В данной статье тюрко-монгольские племена начали заселяться в результате завоевания территорий Movarounnaxra тюрко-монгольскими племенами под предводительством Чингисхана и того факта, что Чингисхан передал их своему второму сыну Чигатаю в качестве улуса. . поднятый Также в Монгольском царстве началась борьба за престол, потомки Чигатай-хана, участвовавшие в этой борьбе, практически потеряли свои земли, род Чигатай был практически уничтожен на съезде, созванном Чингисханом в 1279 году, восточная часть народа, которым они были вынуждены переселить живые племена на территорию Movarounnaxra, турецкие, монгольские, тюрко-монгольские, племена неизвестного происхождения, проживавшие на территории Movarounnaxra и их местонахождение, их названия. Приводятся легенды и предания о его происхождении. Кроме того, когда пришли тюрко-монгольские племена и после чего, политические реалии, причины смены мест проживания родов и племен, усиление некоторых родов и установление контроля над рядом племен, борьба Амира Темура за власть Положение и Местонахождение этих племен в ходе борьбы, участие тюрко-монгольских племен в этническом формировании узбекского народа, их историческое значение выявлены путем сравнительного анализа данных исторической литературы.

Ключевые слова: Племя, род, завоевание, улус, тысяча, съезд, халха-монголы, озеро Балхаш, союз, регион, серый волк.

SETTLEMENT OF TURKO-MONGOL TRIBES IN MOVAROUNNAHR UNTIL THE FIRST HALF OF XIII-XIV CENTURIES

Orziev Mahmud Zaynievich,
Bukhara State University «World» History Department Ph.D. (PhD)

Beknazarov Sobirjon Barotboy,
teacher of the International Innovation University, independent researcher

Abstract: In this article, Turko-Mongol tribes started to settle as a result of the conquest of Movarounnahr territories by the Turko-Mongol tribes under the leadership of Genghis Khan and the fact that Genghis Khan gave them to his second son Chigatai as an ulus. raised Also, the struggle for the throne began in the Mongol kingdom, the descendants of Chigatai Khan, who were involved in these struggles, practically lost their lands, the Chigatai clan was almost destroyed in the congress called by Genghis Khan in 1279, the eastern part of the nation that they were forced to move the living tribes to Movarounnahr territory, Turkish, Mongolian, Turko-Mongolian, tribes of unknown origin who lived in Movarounnahr territory and their location, their names Legends and legends about its origin are cited. In addition, when Turko-Mongol tribes entered and after which political realities, the reasons for changing the places of residence of clans and tribes, the strengthening of some clans and establishing control over a number of tribes, Amir Temur's struggle for power The position and location of these tribes during the struggle, the participation of the Turko-Mongol tribes in the ethnic formation of the Uzbek people, and their historical significance have been revealed through a comparative analysis of the data in historical literature as much as possible.

Key words: Tribe, clan, conquest, ulus, thousand, congress, Khalkha Mongols, Lake Balkhash, union, region, gray wolf.

Kirish. Movarounnahr hududi XIII asrda ulkan Xorazimshohlar davlatining markaziy qismi bo'lib, iqtisodiy-ijtimoiy munosabatlarda o'z davrining ilg'or hududlaridan biri ham bo'lgan. Shuningdek, ushbu mintaqada yashagan turkiy qabilalarning so'nggi oqimi IX-XI asrlarga oid bo'lib, XIII asr boshlarida, ya'ni Chingizxon tomonidan Movarounnahrning istilo qilinishi turk-mo'g'ul qabilalari kirib kelishining yangi to'lqinini boshlab yuborgan. Movarounnahr hududi Chig'atoy ulusi tarkibiga kirgan bo'lib, ushbu maqolada Chig'atoy sulolasining dastlabki davridan, Amir Temur tomonidan markazlashgan davlat tuzishga kirishgunga qadar bo'lgan siyosiy o'zgarishlar jarayonida turk-mo'g'ul qabilalarining joylashuvi va joylashuvdagi o'zgarishlarga imkon qadar to'xtalib o'tamiz.

Adabiyotlar sharhi. O'rganilayotgan mavzuni biz manbalardan tarjima qilingan va manbaviy asosga ega bo'lgan adabiyotlarga tayanib o'rganishga harakat qildik. Jumladan, Erondagi elxoniylar saroyida ishlagan Rashididdin Fazlulloh ibn Abulxayr Ali Hamadoni (Rashiduddavla yoki Rashid tabib yashagan yillari 1247-1318 yy)ning G'ozonxon (1295-1304 yy) buyrug'iga asosan yozilgan uch tomlik "Jome at-tavorix" (fors. *خبر راولا عام*; mo'g'ulcha *Sudryn chuulgan*) asarining rus tilidagi tarjimasidan foydalandik. Ushbu asarda turk-o'g'ul qabilalari xususida, ularning yashagan hududlari, kelib chiqishlari xususida aniq ma'lumotlar keltirilgan. Shuningdek, Sharafiddin Ali Yazdiyning "Zafaronma" sida ham fakt va dalillarga boy ma'lumotlar keltirib o'tilgan. Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asari va uning xolavachchasi bo'lgan Muhammad Haydar mirzoning "Tarixi Rashidiy" asarlari Amir Temur va temuriylar davridagi turk-mo'g'ul qabilalariga oid kamchiliklarni to'ldirishga xizmat qiladi. Bundan tashqari turli olimlarning ilmiy izlanishlarini xususan, A.V. Arapovning Qoraunas-Nikuderiylarga oid, G.E. Grumm-Grjimaylning "Zapadnaya Mongoliya i Uryanxayskiy kray. Istoricheskiy ocherk etix stran v svyazi s istorii Sredney Azii. Tom. II. – Leningrad, 1926", A.Ochirning "Mongolskie etnonimy: voprosy proisxojdeniya i etnicheskogo sostava mongolskix narodov. Elista: KIGI RAN. 2016" asarlarini ham alohida ta'kidlab o'tish maqsadga muvofiq.

Natijalar va munozaralar. XIII asr boshlarida Movarounnahr Chingizxon tomonidan istilo

qilingan edi. Chingizxon qo'shini tarkibida nafaqat mo'g'ullar, balki turkiy qabilalar ham mavjud bo'lgan. Vafotidan oldin Chingizxon qo'l ostidagi yerlarni o'g'illariga ulus tarzida bo'lib bergan bo'lib, Movarounnah va Sharqiy turkiston, Yettisuv hududlari ikkinchi o'g'li Chig'atoyxonga ulus sifatida berilgan. Chig'atoyxonga to'rt ming kishidan iborat mo'g'ul qo'shini berilgan bo'lib, ular Barulatay (Berultoy), Barlos, Qo'ng'iro't qabilalari ekanligini tarixchi Rashiddin keltirib o'tgan. Shuningdek, ushbu qabilalardan faqat qo'ng'iro'tlarni Balx va Bog'dis o'lkalarida joylashganligini ham yozib qoldirgan[14. 275]. Ammo, to'rtinchi minglik qaysi qabila vakillari ekanligi, Berultay va Barloslar dastlab qaysi hududlarda joylashganliklari xususida ma'lumotlarni keltirib o'tmagan. Ammo, "Tarixi Rashidiy"da Dug'lat qabilasi ham Chig'atoyxon ixtiyoriga berilgani va u dug'latlarni "Manglay Sube" (Kungay taraf-quyosh chiqadigan taraf degani bo'lib, Sharqiy Turkiston hududi o'sha davrda shu tariqa nomlangan) ga joylashtirganligi keltirilgan[10. 60]. Ushbu qabila vakillari Movarounnahrda Tug'luq Temurxon va Ilyosxo'jalarning bosqinchilik yurishlarida asosiy harbiy kuch sifatida tilga olib o'tilgan.

Chig'atoyxon vafotidan bir muddat o'tib, Chingizxon avlodlari o'rtasida o'zaro taxt uchun kurashlar boshlangan bo'lib, asosiy kurashlar saltanat sharqida Hubilayxon va Ariq-Buqa o'rtasida sodir bo'lgan. Ammo, O'qtoyxon avlodlaridan bo'lgan va 1236-1301 yillarda hukumronlik qilgan Xaydu (Xaydu-O'qtoyxon nabirasi. Otasi Xashin bo'lib, spirtli ichimliklarga ruju qo'yish oqibatida yoshligida vafot etgan. Xayduning onasi Shabkana-xotun Bahrin qabilasidan bo'lgan. Munke hoqonning taxtga chiqish (1251 y) davrida O'qtoy avlodlari qirg'in qilingan bo'lsada Xayduning hayoti saqlab qolingani va uzoq Tarbag'atoyga surgun qilingan. Ariq-Buqaning Hubilayxonga qarshi kurashida uni qo'llab-quvvatlagan. Ariq-Buqa yengilgach, Xaydu o'z kuchlariga tayangan holda o'zi uchun ulus talab qila boshlagan. U onasining Bahrin qabilasiga tayanib ish ko'ra boshlagan. Shuningdek, Chig'atoy avlodi Olg'uxon va Jo'ji avlodi Berka o'rtasidagi kurashda o'z manfaati yo'lida qatnashgan. Jo'ji avlodlari yordamida Emil, Tarbag'atoy va Qora Irtish havzasini egallab olgan. Olg'uxonning bevaqt o'limi Xaydu uchun keng imkoniyatlarni ochgan. Chig'atoy ulusining yangi xoni Baroqxonni Sirdaryo bo'yida Xaydu qo'shinlaridan mag'lub bo'lishi 1269 yilda qurultoy chaqirilishiga sabab bo'lgan [4. 22]). isyoni Chig'atoy ulusining bundan keyingi siyosiy-ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayoti uchun bu kurashlar katta ta'sir ko'rsatgan. Chig'atoy ulusining bo'linishiga Xaydu tomonidan 1269 yilgi Talas vodiysida chaqirilgan qurultoy sabab bo'lgan deb, hisoblash mumkin. Qurultoyda Xaydu tomonidan Chig'atoy ulusini istilo qilganligi qonuniy deb topilgan[9. 22]. Chig'atoy avlodlariga zararni to'ldirish maqsadida faqatgina Movarounnahr yerlari berilgan. Natijada, Chig'atoy ulusiga kirgan ko'plab mo'g'ul urug'-qabilalari Movarounnahrda ko'chib o'tishgan. Ba'zi turk-mo'g'ul urug'-qabilalarining turli hududlarga bo'linib, tarqalib ketishiga ham sabab bo'lgan. Misol tariqasida, keyinchalik O'zbek xalqi shakllanishida faol ishtirok etgan ming qabilasi Uryanxay mo'g'ullarining bir urug'i sifatida ham tilga olingan. "Mingot" etnonimidagi "ot"-qo'shimchasi ko'plik ma'nosini anglatuvchi qo'shimcha hisoblanadi. Shuningdek, Qatag'on qabilasi nomi Xalxa mo'g'ullari orasida ham urug' sifatida uchraydi. Qo'ng'iro't etnonimi esa, mo'g'ullar orasida Xonxorot (pastlik, soylik pastida yashovchilar ma'nosini bildiradi) shaklida uchraydi[6. 533]. Chig'atoy ulus hududlarida ushbu qabilalar ham mavjud bo'lgan deb hisoblashga barcha asoslar yetarli.

Qurultoyda chiqarilgan qarorlar keyinchalik Chig'atoy aholisining ikki qismga bo'linishi uchun zamin hozirlagan. Chig'atoy va O'qtoy avlodlarining o'zaro kurashlari oxir-oqibat Chig'atoy ulusini Balxash ko'li chegara bo'lgan ikki qismga bo'linib ketishiga sabab bo'lgan. Mo'g'ul atamasi Movarounnahrlik chig'atoylar uchun Yettisuv, Sharqiy Turkistondagi chingiziylar ma'nosini bildiradi boshlagan[18. 19]. Chig'atoy ulusining bir-biriga raqib bo'lgan qismlari vujudga kelganligi ko'plab tarixiy adabiyotlarda qayd etiladi. Bu omil keyinchalik Amir Temurni Movarounnahrni birlashtirish jarayonida yaqqol ko'zga tashlangan. Movarounnahrda kelgan urug'-qabilalardan eng yiriklari asosan to'rtta bo'lib, ular Arlot, Jaloyir(Jaloyir qabilasining shakllanishi XII asr oxiri – XIII asr boshlariga to'g'ri kelishi xususida ma'lumotlar mavjud. Jaloyirlar turk-mo'g'ul va tunguz urug'larining o'zaro birlashuvi natijasida vujudga kelgan bo'lib, dastlab yetti aymoqni tashkil qilganlar. Ularning ikki urug'i g'arbiy qanotga, to'rt urug'i sharqiy qanotga ajratilgan, bir ismi esa o'qtoy ixtiyoriga berilgan. Chingizxon

mulklari taqsimlanganlar jaloyirlar Jo'ji, Chig'atoy uluslari va keyinroq elxoniylar saltanati hududlariga ham tarqalganlar. To'liqroq qarang [12. 190-191]), Qavchin va Barlos qabilalari bo'lgan. Qavchinlar saroyda xon xizmatida bo'lsalar, arlotlar Amudaryo bo'ylarida, jaloyirlar Xo'jand atroflarida, barloslar Kesh hududida o'rnamshganlar[1. 56]. Endilikda mo'g'ullarning o'troqlashuvi va islom diniga o'tish jarayonlari kuchayib borgan.

Qoraunas qabilasi haqida Rashididdin ularni Bog'dis viloyatida yashashlarini keltirib o'tgan. Shuningdek, Sulduz qabilasining bir urug'i sifatida ham tilga olib o'tilgan[3. 163;175]. Muiniddin Natanziy ma'lumotlarida, Qoraunas qabilasi Movarounnahrda kuchli va ko'p sonli qabilalardan bo'lib, amir Qazag'an xonadoniga bo'ynsungani va uning vafotidan keyin amir Husaynni qo'llab-quvvatlaganliklari keltirilgan. Shuningdek, ular yashaydigan hududlar sifatida Munk va Solisaroy (Qadimgi huttalon, hozirgi baljuvon hududlarining nomlanishi) sifatida keltirib o'tilgan[11. 44]. Qoraunas atamasi Chig'atoy ulusi ikkiga bo'lingandan so'ng, sharqiy chig'atoylarning g'arbiy chig'atoylarni nomlanishini ham anglatgan bo'lib, mo'g'ullar tilida duragay, chatishma ma'nolarini ham berganligini akademik V.V. Bartold tadqiqotlarida keltirilgan[5. 170]. Shuningdek, "Boburnoma"da Kobul viloyati xususida keltirilgan fikrlarda, "Yana ba'zi kentlarida va viloyotida pashoyi va paroji va tojik va baraki va afg'ondur. G'azni tog'larida hazora va nakdaridur. Bularning orasida ba'zi mo'g'uliy til bila hikoyat qilurlar[7. 189]"-degan jummalarni keltirgan. Qoraunas qabilasi dastlab Chig'atoyxon avlodi Nikuder-o'g'longa xizmat qilganligi uchun qabilaning ikkinchi nomi Nikuder deb ham atalgan[2. 62]. Amir Qazag'an va uning Nabirasi amir Husayn Qoraunas qabilasiga tayanib Chig'atoy ulusini boshqarganlar. Keyinchalik, qoraunaslar Amir Temur xizmatiga o'tganlar.

Mo'g'ul qabilalaridan hisoblangan oyratlar aslida to'rt qabila ittifoqi bo'lib, Rashididdin ularni alohida bir qabila ekanligini Eron va Turonda bu qabila vakillaridan bo'lgan amirlar ko'pligini keltirgan[13. 120]. Amir Temurning Ilyosxo'jaga qarshi olib borgan kurashlari davrida Moxon (Moxon-hozirgi Turkmanistonning Marv shahri atroflarining Amir Temur va temuriylar davridagi nomlanishi[16. 18]) hududi tilga olinib, bu yerda Alibek Jonqurboniy qo'lida 62 kun asirlikda bo'lganligi tarixiy adabiyotlarda keltirib o'tilgan. Mo'g'ullar hukumronligi davrida Moxonda Oyrat qabila ittifoqiga kiruvchi Joniqurboniy urug'i ko'chib kelib o'rnamshgan. Shuningdek, joniqurboniylar Niso va Obivardda ham joylashganligiga oid ma'lumotlar mavjud. Oyratlar to'rtta qabila ittifoqi bo'lib, tarixiy adabiyotlarda Durben Oyrat shaklida keltirilgan. Rashididdin oyratlar Kutuka beki boshchiligidagi Chingizxonga bo'ynsungan vaqtda ularni to'rt ming ekanligi, ular Chingizxon vorislariga munosib xizmat qilayotganliklariga oid ma'lumotlarni keltirgan[14. 269]. Ayrim tarixchi olimlar Durben Oyrat ittifoqi XV-XVII asr o'rtalariga qadar bo'lgan siyosiy jarayonlarning mahsuli deb baholaganlar. Shuningdek, ushbu xronologik davrda ittifoq uch marta tuzilganligini keltirib o'tganlar[15. 7-12]. Rashididdin keltirgan ma'lumotlar esa, Oyratlarni qabila sifatida XIII asr boshlarida shakllanganligini tasdiqlaydi. Bundan tashqari XVII asr o'rtalari (1637 y) oyratlarning Choros urug'i boshchiligidagi uchinchi bora ittifoq shakllangan va shu yili Jung'or xonligi ham tashkil etilgan. Oyratlar ittifoqiga kirgan va Jung'or xonligi tuzilgandan keyin unda yetakchilik rolini o'ynagan Choros qabilasi nomining kelib chiqishi xususida turli ma'lumotlar keltirilgan. Ulardan birida, turk-mo'g'ullarning umumiy ajdodi Borte-Chino (kulrang bo'ri)ning o'n birinchi avlodi Duva-Soxorni to'rt o'g'lidagi tarqalganliklari, dastlab ularni Derbet, Dorben deb ham nomlaganlari, Chig'atoy ulus parchalangandan keyin derbetlar turk va tojiklar tomonidan choro-to'rtovlon deb atalganliklari, keyinchalik Jung'oriyaga shu nom bilan ko'chib o'tganliklariga oid ma'lumotlar mavjud[12. 242-244]. Ushbu fikrlar oyratlarning Choros urug'i ham Chig'atoy ulusi hududlarida yashaganliklari xususida xulosa qilishga asos bo'lib xizmat qiladi.

Turk-mo'g'ul qabillaridan bo'lgan qatag'onlar afsonaga ko'ra, Alanquvaning katta farzandi Bugu Xatagi, mo'g'ulcha xatagin (qatag'on) qabilasi tarqalgan. A.Ochir fikricha, xan (turkcha xon, mo'g'ulcha xad) so'zlarining Oltoycha (telengit, tele, turk) tegin so'zining qo'shilib ketishidan ubu etnonim hosil bo'lgan. Qabila X asrga qadar Onon, Kerulen, Tola daryolari bo'ylarida Xentey tog'lari atrofida yashagan. XII asrda Xalxin-gol daryolari atrofida yashaganlar. Arig'-Buqa va Hubilayxon, shuningdek, Xaydu o'rtasidagi kurashlar davrida

ularning bir qismi g'arbga ketgan va Eronga qadar tarqalgan[14. 203-205]. Qatag'on qabilasi O'zbek xalqi shakllanishida faol ishtirok etgan bo'lib, ulardan tashqari mo'g'ullar istilosi va temuriylar saltanati davrida Movarounnahrda Qang'li, Qipchoq, Qirg'iz, Uyg'ur, Qorluq, Arg'in, Olchin, Togus, Yuz, Qavchin qabilalar turk yoki turklashgan qabilalar sifatida, Kerait, Nayman, Xitoy, Burgut qabilalari turk, mo'g'ul yoki tungus qabillalari vakillari sifatida, Quralas, Nukus, Qiyot, Jaloyir, Oyrat, Derbet, Ongit, Tatar-qo'ng'iroq, Xatagin qabilalari sof mo'g'ul qabilalari vakillari sifatida, Makrin, Ming, Kenegas kabi qabilalarning kelib chiqishi noma'lum bo'lsada, O'zbek xalqi shakllanishining muhim bosqichlaridan biri bo'lgan Mo'g'ullar istilosi va temuriylar saltanati davrida muhim o'rin tutganlar[6. 530-533]. Ammo, ushbu qabilalarning o'rnashgan hududlari xususida keyingi izlanishlarimizda batafsil to'xtalib o'tishga harakat qilamiz.

Ko'pgina urug'-qabilalarning Movarounnahrda joylashuviga o'sha davrda yaratilgan musulmon muarrixlari tomondan yozilgan asarlarda qimmatli ma'lumotlar uchraydi. Jumladan, Amir Temurning hokimiyat tepasiga kelish arafasida Chig'atoy ulusidagi parokandalik xususida yozgan Sharafiddin Ali Yazdiy, Balxda O'ljoy Bug'a Sulduz, Shibirg'onda Muhammad Xo'ja Aperdi Nayman, Xuttalon va Arxang saroyda Kayxusrav va O'ljoy Aperdi, Toshkent va Saripulda Xizr Yasavuriy, Ko'histonida amir Sotilmishlar o'zlarini mustaqil hokim ekanligini ma'lum qilganliklarini keltirib o'tadi[8. 19]. Ushbu jumla orqali biz, Sulduz, Nayman, Aperdi, Yasavuriy kabi qabilalarning asosiy yashagan joylariga aniqlik kiritib olishimiz mumkin. Ushbu jarayon Hofizu Abruda yanada yaqqolroq tasvirlangan bo'lib, "Amir Hoji Barlos Kesh shahri va unga qarashli, Barlos amirlarining asl yurti bo'lgan, yerlarni egalladi. Amir Boyazid esa, jaloyir amirlariga qarashli Xo'jand viloyatini o'z qo'l ostiga oldi. Qarog'inlardan hisoblanmish Amir Xusayn, o'zining bir guruh qadim mo'gullari va ul urug'dan kelib chiqqan qaravunoslar bilan qo'rquvga tushub bugun bir tomonda bo'lsalar, ertasiga boshqa tomonda bo'ladilar. O'ljoy-Bugo sulduz ham sardorlik da'vosini qilib, sulduzlar to'pi bir tomon bo'lgan edi. Shoh Muhammadhoja Zindahashm va Karason [ikkalasi] Andxud va Shibirg'onni egalladilar. Shoh Muhammad Badaxshoniy o'z Ko'histonini mustahkamlab oldi hamda ul viloyat xukmdorligini tama' qilardi. Amir Kayxusrav va amir Uljoytu Apardi ittifoqlikda Katlon va unga tobe' joylarni egallab oldilar. Amir Xizr yasavuriy o'z qabilalari va ko'chmanchilarini (atrofiga) yig'ib, o'zini boshqalardan ko'prok, mustaqil deyishga xakli, - deb bilardi. Shu boisdan, ul mamlakatda har kun bir fitna va har lahzada bir g'avgo kelib chiqardi[17. 97a]"-tarzida bayon qilingan. Bu jumla orqali qabilalar joylashuvi yanada aniqroq yoritilgan.

Yasovur qabilasining bir qismi Buxoro vohasida ham yashaganligini tarixiy adabiyotlar ham tasdiqlaydi. Amir Husaynga qarshi kurash yillarida Amir Temurga sadoqatli sarkardalardan biri Mahmudshoh Buxoro aholisidan soliq to'plash uchun Amir Temur tomonidan yuborilganligi ham manbalarda qayd etib o'tilgan[8. 46-49]. Ushbu voqeylik xususida ma'lumot keltirib o'tgan Mu'iniddin Natanziy Mahmudshoh Buxoroga kelgach, Yasovur qabilasiga tayanib, Amir Temurga to'plangan mablag'larni olib bormaydi. Chunki, Yasovur qabilasi yetakchilaridan bo'lgan Ali Yasovuriy uning qaynotasi bo'lgan[3. 141]. Bu esa, Buxoroda yasovuriylar yashaganligini ko'rsatib beradi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, mo'g'ullar istilosi davrida Movarounnahr hududlariga ko'plab urug'-qabilalar kirib kelganlar va O'zbek xalqining etnik shakllanishida faol ishtirok etganlar. Shuningdek, kirib kelgan urug'-qabilalarni turki, turk-mo'g'ul, mo'g'ul, tunguz va etnik shakllanishi hali ilmiy tadqiqotlar orqali o'rganilmagan guruhlarha ham bo'lishimiz mumkin. Chig'atoy ulusida siyosiy parokandalik davrida urug'-qabilalarning siyosiy hayotdagi mustaqilligi kuchaygan bo'lsada ijtimoiy-iqtisodiy hayotda vayronkor kuchga aylanganlar. Amir Temur hukmronligi davrida birlashtiruvchilik va markazga intilishning asosiy kuchi bo'lganlar va O'zbek xalqi shakllanishida muhim o'rin tutganlar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Амир Темур жахон тарихида / Масъул мухаррир: Х-Кароматов. Муаллифлар жамоаси: С.Сайддосимов (рахбар), А.Ахмедов, Б.Ахмедов ва бошқ. Тўлдирилган ва қайта ишланган иккинчи нашр. - Т.: Шарқ, 2001. – 293 б.

Арапов А.В. Караунасы-Никудерийцы и их роль в Чагатайской истории // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар (Общественные науки Узбекистана). – Тошкент, 2004,

N 2-3. – С. 61-67

Ахмедов, Б. Амир Темур: Тарихий роман (Махсус муҳаррир: Б. Омон). - Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1995.- 640 б.

Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Бартольд В. В. Сочинения. - Т. I. - М.: Издательство восточной литературы, 1963. - 760 с.

Бартольд В.В. Сочинения. Том V. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. - Москва: Наука, 1968. - 759 с.

Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Исторический очерк этих стран в связи с истории Средней Азии. Том. II. – Ленинград, 1926. - 896 с.

Захириддин Муҳаммад Бобур “Бобурнома” / нашрга тайёрловчилар Порсо Шамсиев, Содик Мирзаев. – Т.: Ўзбекистон ССР фанлар академияси нашриёти, 1960. - 512 б.

Йаздий, Шарафуддун Али. Зафарнома // Сўз боши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи ва нашрга тайёрловчилар: А.Аҳмад, Ҳ.Бобобеков: Масъул муҳаррир Б.Эшпўлатов. Нашрлар ва матбаачилар гуруҳи И.Шоғуломов ва бошқалар// - Т.: Шарқ, 1997. – 384 б. + 16 илова.

Караев О.К. Чагатайский улус. Государство Хайду. Могулистан. Образование кыргызского народа. – Бишкек: Кыргызстан, 1995.- 160 с.

Мухаммад Ҳайдар мирзо. Тарихи Рашидий / Таржимонлар: Ваҳоб Раҳмонов, Янглиш Эгамова, Масъул муҳаррир: академик Азиз Қаямов // - Т.: «Sharq», 2010. - 720 б. + 32 зарв.

Натанзий Муиниддин Мунтахаб ут-тавориhi Муиний (Муиний тарихлари танланмаси) / Муиниддин Натанзий; форс тилидан тарж., сўз боши ва изоҳлар муаллифи Г.Каримий; масъул муҳаррир А.Уринбоев. – Т.: O'zbekiston, 2011. – 264 б.

Очир А. Монгольские этнонимы: вопросы происхождения и этнического состава монгольских народов. Элиста: КИГИ РАН. 2016. - 286 с.

Рашид ад-Дин. Сборник летописей / пер. с персидского Л.А. Хетагурова, редакция и примечания проф. А.А. Семенова. – М - Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1952. - Т. 1, кн. 1. - 219 с.

Рашид ад-Дин. Сборник летописей / пер. с персидского Л.А. Хетагурова, редакция и примечания проф. А.А. Семенова. – М - Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1952. - Т. 1, кн. 2. - 315 с.

Санчилов В.П. К вопросу о Дурбэн-ойратском союзе // Oriental Studies. - 2013. - Вып. 2. - С. 7-12.

Темур тузуклари /Форсчадан А. Соғуний ва Ҳ. Карома- тов тарж.; Б. Ахмедов тахр. остида; /Сўзбоши ва изоҳлар Б. Ахмедовники/. — Т.Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр., 1996. - 144 б.

Хофиз Абру. Зубдат ат-тавориhi. Фотих, (Истанбул] кутубхонаси кулёмаси, № 4371/1.97а варак;.

Энхцмэг Ц.Ц. Чагатайский улус (1221-1346) Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Улан-Удэ: - 2004. – 22 с.

Orziyev M. On the aspects of zahiriddin muhammad babur's political activity related to bukhara. Центр научных публикаций (buxdu. uz)

Orziyev M. Амир темур сиёсий фаолияти ва бухоро уламолари Центр научных публикаций (buxdu. uz) 8 (8)

Orziyev M. On the role of bukhara in the development of science and culture during the reign of amir temur and the temurids Центр научных публикаций (buxdu. uz) 8 (8)

XVIII ASR BIRINCHI YARMIDA QO'QON VA JUNG'OR XONLIKLARINING SISIIY VA DIPLOMATIK MUNOSABATLARI TARIXIDAN

Orziev Mahmud Zaynievich,

Buxoro davlat universiteti "Jahon tarixi" kafedrasi dotsenti t.f.f.d. (PhD)

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.003>

Annotatsiya: Ushbu maqolada XVIII asrning boshlarida Buxoro amirligidagi chuqur ijtimoiy-iqtisodiy inqirozning vujudga kelishi sabablari, ushbu inqiroz natijasida Farg'ona vodiysida markaziy hokimiyatdan ajralib chiqish jarayoni sodir bo'lishi va mustaqil Qo'qon xonligining tashkil topishi, xonlikning vujudga kelishi bilan deyarli bir vaqtda Markaziy Osiyo mintaqasida o'sha davrlarda qudratli bo'lgan Jung'or xonligi bosqiniga qarshi og'ir kurashlar olib borilganligi keltirib o'tilgan. Qo'qon xoni Abdukarimbiyning jung'orlarga qarshi faol qarshi kurashi, jung'orlar hujumi vaqtida unga O'ratepa hokimi Fozilbiyning yordamga kelishi, qalmoq (jung'or)larning navbatdagi bosqinchilik yurishlari davrida Abdukarimbiy akasi Abduraximbiyning katta o'g'li Bobobekni garov sifatida berib yuborishi, bu esa Qo'qon xonligining Jung'or xonligiga vassalligini anglatishi, Abdukarimbiy vafotidan keyin, taxtga o'tirgan Erdonabiy ko'p vaqt o'tmay, taxtga da'vo qilgan akasi Bobobekka Qo'qon xonligi taxtini topshirganligi keltirilgan. Shuningdek, Bobobek Jung'oriyada tarbiyalanganligi uchun qalmoqlarga sodiq qolganligi, Jung'or xoniga Buxoroni zabt etib, unga bo'yunsundirishga va'da qilganligi, ammo, o'n oydan so'ng mahalliy o'zbek urug'-qabilalari va qirg'izlar uni taxtdan ag'darib, Erdonabiyni taxtga o'tqazishi, Erdonabiyning qalmoqlar bilan Qozoq juzlari bilan ittifoq bo'lib olib borgan kurashlari va nihoyat Jung'or xonligi tugatilgandan so'ng, Sin imperiyasi bilan diplomatik munosabatlarning boshlanishiga oid fikr-mulohazalar keltirib o'tilgan.

Калит сўзлар: Жунгория, босқин, вассал, гаров, иттифоқ, дипломатик муносабат, хўжалар, истило, қўзғолон, Иссиққўл, элчи

ИЗ ИСТОРИИ ПОЛИТИКО-ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ КОКАНСКОГО И ДЖУНГОРСКОГО ХАНСТВ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА

Орзиев Махмуд Зайниевич,

Бухарский государственный университет доцент кафедры всеобщей истории
к.и.н. (Кандидат наук)

Аннотация: В данной статье рассматриваются причины глубокого социально-экономического кризиса в Бухарском эмирате в начале XVIII века, процесс отделения от центральной власти в Ферганской долине в результате этого кризиса, а также установление В статье обсуждается независимое Кокандское ханство, которое в то время было могущественным в Среднеазиатском регионе, и упоминается, что велась тяжелая борьба с вторжением Джунгорского ханства. Активная борьба Коканского хана Абдукаримби с джунгорами, оратепский воевода Фазильби, пришедший ему на помощь во время нападения джунгоров, брат Абдукаримби, старший сын Абдукаримби Бобобек, взятый в заложники во время очередных набегов калмаков (джунгоров), что означает вассальную зависимость от Коканского ханства перешло в состав Джунгорского ханства, после смерти Абдукаримби. Далее упоминается, что вступивший на престол Эрданаби передал трон Коканского ханства своему брату Бобобеку, который вскоре после этого претендовал на престол. Также то, что Бобобек остался верен калмыкам, поскольку он воспитывался в Джунгарии, обещал завоевать Бухару и подчинить его хану Джунгарии, но через десять месяцев местные узбекские роды и кыргызы свергли его и возведение Эрданаби на престол, союз Эрданаби с калмыками и мнения казахов о начале дипломатических отношений с Цинской империей после окончания борьбы и, наконец, о прекращении Жунгорского ханства.

Ключевые слова: Джунгария, вторжение, вассал, залог, союз, дипломатические отношения, хозяева, завоевание, восстание, Иссык-Куль, посол.

FROM THE HISTORY OF POLITICAL AND DIPLOMATIC RELATIONS OF THE KOKAN AND JUNGOR KHANATES IN THE FIRST HALF OF THE 18TH CENTURY

Orziev Mahmud Zaynievich,

Bukhara State University Associate Professor of World History Department Ph.D. (PhD)

Abstract: In this article, the causes of the deep socio-economic crisis in the Bukhara Emirate at the beginning of the 18th century, the process of secession from the central government in the Ferghana Valley as a result of this crisis, and the establishment of the independent Kokand Khanate, almost simultaneously with the creation of the Khanate, are discussed. It is mentioned that in the Central Asian region, heavy struggles were waged against the invasion of the Dzung'or Khanate, which was powerful at that time. Kokan Khan Abdukarimbiy's active fight against the Jungors, Oratepa governor Fazilbiy came to his aid during the attack of the Jungors, and during the next raids of the Kalmaks (Jungors), Abdukarimbiy took Bobobek, the eldest son of his brother Abdurahimbiy, as a hostage. It is mentioned that after the death of Abdukarimbiy, Erdanabi, who ascended the throne, handed over the throne of the Kokan Khanate to his brother Bobobek, who claimed the throne. Also, because Bobobek was brought up in Dzungaria, he remained loyal to the Kalmyks, he promised Dzung'or Khan to conquer Bukhara and subjugate him, but after ten months, the local Uzbek clans and Kyrgyz comments on his overthrow and installation of Erdanabi on the throne, Erdanabi's battles with the Kalmyks in alliance with the Kazakhs, and finally the beginning of diplomatic relations with the Sin Empire after the termination of the Jung'or Khanate.

Key words: Dzhungaria, invasion, vassal, pledge, alliance, diplomatic relations, masters, conquest, rebellion, Issyk-kol, ambassador

Kirish. Qo'qon xonligining tashkil topishi XVIII asr boshlariga to'g'rikelsada, ashtarxoniylar davrida markaziy hokimiyatdan ancha uzoq bo'lgan Farg'ona vodiysi beklari amalda mustaqil siyosat yuritganlar. Qo'qon xonligining asoschisi Shohruxbiy (1680/1709-1722 yy) bo'lib, davlat tepasida o'zbeklarning ming urug'i vakillari turgan. Ammo, ayrim tarixiy adabiyotlarda afsona-rivoyat shaklidagi ma'lumotlar ham keltirilgan bo'lib, ularning birida, Qo'qon xonligini tashkil qilgan ming qabilasi yetakchisi Chamach (Chaman) biy ekanligi, uni Tog'ayquli nomli qalmoq tarbiyalaganiga oid ma'lumotlarni uchratish mumkin. Ehtimolki jung'orlar ta'siri kuchaygan davrda vujudga kelgan rivoyatlardan biri bo'lishi mumkin.

Adabiyotlar sharhi. Ushbu maqolani mazmunan yoritishda mahalliy manbalardan foydalangan holda ilmiy tadqiqotlar olib borgan olimlar T.K. Beysembievning "Ta'rix-i Shaxruxi" kak istoricheskiy istochnik, B.M. Babadjanovning Kokandskoe xanstvo: vlast, politika, religiya / B.M. Babadjanov; res. S.U. Karimova, N.I. Toshev; Nihon islamiy area studies (Tokyo university), Institut vostokovedeniya Akademii nauk Respubliki Uzbekistan, Vohidov Sh. XIX-XX asr boshlarida Qo'qon xonligida tarixnavislikning rivojlanishi. (genezisi, funksiyalari, namoyandalari, asarlari) asarlaridan, xorijiy (xitoy, mo'g'ul) manbalaridan foydalangan Sh. Qo'ldoshevning Qo'qon xonligi va Sharqiy Turkiston: Siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalari asari, Sh.M. Chimitdorjievning Vzaimootnosheniya Mongolii i Sredney Azii v XVII-XVIII vv asarlaridan, shuningdek, V.V. Bartold, Ch.Ch. Valixonov asarlaridan keng foydalandik.

Natijalar va munozaralar. Qo'qon xonligi tarixiga bag'ishlangan adabiyotlarda, Shohruxbiy davrida Qo'qon xonligi mustaqil davlat bo'lmaganligiga ishora qilib, Abulfayzxonni unga otaliq unvonini berganligiga oid fikr-mulohazalarni B.M. Babadjanov tomonidan keltirib o'tgan [3. 100]. Haqiqatdan ham Olimxongacha bo'lgan Farg'ona hukumdorlari biy unvonida yurganlar. Biy esa urug'-qabila yetakchisi ma'nosini bildirgan xolos. V.V. Bartold Olimxon Qo'qon xonligining haqiqiy asoschisi va birinchi bora amir unvonini olgan degan fikrlarni keltirgan. Shuningdek, uning ukasi Umarxon ham amir unvonida bo'lib, undan keyingi hukumdorlar xon unvonini olgan deb yozib qoldirgan. Bundan tashqari davlatning ma'muriy va boshqaruv tuzilishi ham Olimxon davrida shakllangan degan fikrlarni keltirgan [4. 114].

Bizning fikrimizcha davlatning shakllanish jarayoni Olimxon davriga kelib yakuniga yetgan bo'lsa kerak.

Yangi tashkil topgan xonlik o'z mavjudligining dastlabki davrida Buxoro xonligiga qarshi faol istilochilik harakatlarini olib borgan. Shohruhbiyning o'g'li Abduraximbiy (1722-1734 yy) Shahrisabz bilan ittifoqda Abulfayzxonga qarshi kurash olib borib, Samarqand shahrini (1732 y) Buxorodan tortib olgan. Uning ukasi 1734-1750 yillarda hukumronlik qilgan ukasi Abdukarimbiy (Abduraxim-biy (1697/1722-1734 yy)-Qo'qon xonligining ikkinchi hukumdori, Shohruhbiyning o'g'li. Uning davrida Xo'jand va Andijon Qo'qon xonligiga qo'shib olingan. Buxoroga qarshi Shahrisabz kenagaslari bilan ittifoq tuzgan. 1732 yilda Samarqandni egallagan. 1734 yil suiqasd natijasida o'ldirilgan[3. 105]). Miyonko'lga qo'zg'olon ko'targan Ibodullobiy qipchoq ustiga 1745 yil qo'shin tortgan[5. 12]. Ushbu o'zaro kurash jarayonlari tashqi Jung'or xonligi tomonidan xavf kuchaygan bo'lsada olib borilgan.

Qo'qon xonligiga jung'orlarning bostirib kirishi Abdukarimbiy (Abdukariimbiy (1701-1750 yy) akasi Abduraximbiy vafotidan so'ng Qo'qon xonligining uchinchi (1734 yildan) xoni. 1740 yilda Qo'qon shahrini mudofa devori bilan o'rab olgan. Shu yili qozoqlarning taniqli urug' boshliqlaridan va Toshkent hokimi bo'lgan Tolebiy Abdukarimbiy oldiga jung'orlardan qochib kelgan. Tolebiyni topshirishni talab qilgan jung'orlar elchisi haydam yuborilgan. Uning davrida Jung'or xonligi qo'shinlari Qo'qon xonligiga bir necha marta bostirib kirgan[13. 172-173])). hukumronligi davriga to'g'ri kelgan. Qalmoqlarning hujumi natijasida Qo'qon xoni o'zini mudofa qila olmasligi sababli jiyani (akasi Abduraximbiyning o'g'li) Bobobekni Jung'orlarga garov sifatida berib tinchlikka erishgan[15. 64; 3. 108]. Ammo, Qo'qon xonligi tarixiga bag'ishlangan mahalliy manbalarda Abdukarimbiyga O'ratepa hokimi Fozilbiy yordamga kelishi, uning Abdukarimbiyning tutingan o'g'li ekanligi, ittifoqchilar g'alaba qozonganligi bilan bog'liq fikr-mulohazalar keltirilgan[14. 233]. Shuningdek, 1740-1741 yillardagi jung'orlarning harbiy yurishi davrida Abdukarimbiy nafaqat akasi Raximbiyning katta o'g'li Bobobekni garovga bergan, balki Jung'or xonligiga o'zining tobeligini ham bildirganligiga oid ma'lumotlar mavjud[13. 167]. T.K. Beysembiev "Ta'rix-i Shaxruxi" asaridagi ma'lumotlarni tahlil qilib, 1741-1745 yillarda Qo'qon hukumdori Abdukarimbiy jung'orlar hujumini daf qila olgan bo'lsada, jiyani Bobobekni garovga berib yuborganligi, Bobobek Urgida Jung'or xonlari saroyida tarbiya qilingani va keyinchalik qisqa muddat (1752-1753 yy) jung'orlar tomonidan xon qilib ko'tarilganligini keltirib, Qo'qon xonligi amalda Junhor xonligining vassali bo'lganligini ko'rsatib bergan[5. 12; 3. 80, 108]. So'nggi o'rta asrlarda Markaziy Osiyodagi xalqaro munosabatlar bo'yicha yirik mutaxassis bo'lgan B.P. Gurevich ham 1741 yilda Jung'orlarning Farg'onaga hujumi vaqtida Abdulkarimbiyning biroz qarshilik ko'rsatishidan keyin bo'ynsunishi bilan yakunlanganligiga oid mulohazalarini keltirib o'tgan[9. 64]. Xulosa qilish mumkinki, XVIII asrning o'rtalarida ma'lum bir muddat Qo'qon xonligi ham o'zini Jung'or xonligiga qaramligini tan olishga majbur bo'lgan.

Qo'qon xonligining jung'orlarga faol qarshilik ko'rsatishi XVIII asr 40-yillari o'rtalariga to'g'ri kelgan. Bu vaqtda Eronda Nodirshohning hokimiyatni qo'lga olishi, Buxoro tomonidan tashqi xavfning yo'qligi va qozoqlar bilan ittifoqchilik jung'orlarga qarshi faol kurash olib borish imkonini yaratgan. Ushbu xronologik davrda Qo'qon xonligi va uning ittifoqchilari bo'lgan qozoqlar bilan kurash olib borish Jung'or xonligini batamom kuchsizlantirgan va nafaqat O'rta Osiyoda, balki Markaziy Osiyoda siyosiy va etnik o'zgarishlarga olib kelgan[10. 13]. Bir so'z bilan aytganda, Jung'or xonligining halokatini yaqinlashtirgan. Qozoqlar va Abdukarimbiy ittifoqchilikda 1744 yilning kuzida Toshkent shahrini Jung'orlardan tortib olganlar. Shaharni ishg'ol qilish vaqtida asir olingan qalmoqlarning bir qismini Abdukarimbiy qo'yib yuborib, Jung'or xonini 1745 yil bahorida Kutebe degan mavzeda kutishini yetkazishni buyurganligi tarixiy adabiyotlarda qayd etilgan[10. 16]. O'zbeklar, qozoqlar va qirg'izlar birgalikda jung'orlarga qarshi kurash olib bora boshlaganlar.

Qo'qon xonligini bo'ynsundirish maqsadida 1743 yilda Septen noyon boshchiligidagi 40 ming kishilik qo'shin Farg'onaga bostirib kirgan va mag'lubiyatga uchrab ortga qaytgan. Shundan so'ng, 1745 yil oyratlar yana Farg'onaga hujum qilgan. Qo'qon qamal qilingan bo'lsada, ko'zda tutilgan maqsadlarga erishilmagan. Sibirdagi Barabin tatarlaridan bo'lgan savdogar Noshixon Amirovning Sibir ma'murlariga ma'lum qilishicha, 1748 yilda jung'orlar

yana Qo‘qon xonligiga hujum qilib talaganlar[9. 64]. Qo‘qon xonligining Jung‘or davlati bilan olib borgan kurashlari XVIII asrning 40-50 yillarida deyarli to‘xtovsiz olib borilgan deb xulosa qilishimizga tarixiy adabiyotlarda asoslar yetarli. Jumladan, Ch.Ch. Valixonov Galdan-Seren vafoti (1745 yil)dan oldin Qo‘qon bilan urush olib borayotganligini, o‘limidan biroz muddat oldin Farg‘onada shimolidagi Koson shahrini hiyla bilan bosib olganligi, Qo‘qon xoni Abdulkarimbiy Kosonga yuborgan yordamchi kuchlarini tor-mor keltirganligini yozib qoldirgan[6. 324]. Shuningdek, uning vafotidan keyin taxtga o‘tirgan o‘g‘li Seben-Dorji ham (1746 y) ushbu urushni davom ettirgan. Sin imperiyasi poytaxti Pekinga elchi yuborib, o‘zbeklar bilan urush olib borayotgani sababli unga qo‘shin, moddiy yordam berishini so‘ragan. Ammo, Xitoy tomoni ushbu murojaatga rad javobini bergan[6. 325]. Seben-Dorji o‘ziga boshqa ittifoqchi topishga harakat qilgan.

Movarounnahr davlatlari uchun XVIII asr o‘rtalari Janubiy-g‘arbdan Eronda kuch-qudrati cho‘qqisiga chiqqan Nodirshoh davlati, shimoliy-sharqdan Jung‘or xonligi ularning mavjudligiga xavf sola boshlagan. Nodirshoh davlati qudratidan cho‘chib yoki O‘rta Osiyo xonliklarini ta’sir doiraga bo‘lib olish maqsadida Jung‘or xonligida siyosiy tushkunlik boshlangan Sevan-Dorji hukumronligi davrida Nodirshohga xuntayji (xon) Sevan-Dorji 1746 yilda elchi yuborib, qarindoshchilik aloqalarini yo‘lga qo‘yishga harakat qilgan. Singlisini Nodirshohga turmushga bergan va Nodirshoh elchilarga qalin puli sifatida 10 ming kumush rubl bergan[13. 186]. Shuningdek, garchi Nodirshoh Qo‘qon xonligiga harbiy yurish qilmagan bo‘lsada, Qo‘qon xoni Abdulkarimbiy o‘zini Eron davlatiga vassalligini tan olgan. Nodirshoh Abdulkarimbiy vassaligini qabul qilib, kelajakda u orqali Qozog‘iston janubi va Jung‘oriya hududlariga o‘z siyosatini yuritishni maqsad qilganligi ilmiy tadqiqotlarda keltirib o‘tilganligini ko‘rish mumkin[10. 15]. Ushbu holat xalqaro munosabatlarda ma’lum bir tartibni o‘rnatgan degan fikrdan yiroqmiz. Chunki, o‘zaro kelishuv yoki bitim mavjudligi xususida biror ma’lumot tarixiy adabiyotlarda keltirilmagan. Qo‘qon va Jung‘or xonliklari o‘rtasidagi munosabatlar Abdulkarimbiy vafotidan keyin yana avj olgan.

Abdulkarimbiy vafot etgandan keyin (1750 yil) Qo‘qonda xonlik taxtiga kichik o‘g‘li Abduraxmon o‘tqazilgan. Ushbu holatni oliy hokimiyatni soyada turib boshqarishga urinish bo‘lgan deb xulosa qilish mumkin. To‘qqiz oy hukumronligidan keyin Abduraxmonni taxtdan tushirib Marg‘ilonga hokim qilib yuborganlar. Abdulkarimbiyning akasi Abduraxmonning ikkinchi o‘g‘li Erdona xon qilib ko‘tarilgan[8. 16]. Ammo, Qo‘qon xonligi taxti uchun kurashlar feodal guruhlar o‘rtasidagina emas, xalqaro maydonda ham olib borilgan. Jung‘orlar Abdulkarimbiy vafotidan keyin Qo‘qon taxtiga o‘z saroylarida tarbiyalangan Bobobekni taxtga o‘tqazishga urinadilar. Ammo, qirg‘izlar partiyasi ustun kelib, Erdonabiy (Irdonabiy yoki Erdonabiy-ikki marotaba taxtga chiqqan Qo‘qon xoni. Dastlab, Abukarim vafotidan keyin uning Abdurahmon ismli o‘g‘li 1750 yil, keyin 1751-1752 yillarda Irdonabiy, 1753-1754 yillar o‘n oy akasi Bobobek, 1753-1762 yillarda yana Irdona taxtga o‘tirgan [12. 14]. Ba’zi tarixiy adabiyotlarda Erdonabiy Irdona shaklida keltirilgan. Shuni nazarda tutib, ayrim olimlar Irdona yoki Erdona nomini mo‘g‘ulcha (oyratcha) Erdene-qimmatbaho tosh, xazina, noyob ma’nolarni beruvchi nomdan olingan degan fikrlarni ham keltirganlar[5. 80]). taxtga chiqqan[15. 64]. Ammo, jung‘orlarning talabi bilan Bobobekni taxtga o‘tqazilishi, Qo‘qon qamalida garov sifatida olib ketilishi, Oltiariqda qo‘shin yetakchilari tomonidan o‘ldirilib, Erdonabiy taxtga o‘tqazilishi Niyoz Muhammad Ho‘qandiy ma’lumotlarida keltirib o‘tilgan[11. 54]. Erdonabiy tashqi va ichki bosim sababli taxtni akasiga bo‘shatib bergan deb xulosa qilishga barcha asoslar yetarli.

Tarixiy adabiyotlardagi ma’lumotlarni tahlil qilib, Bobobek Qo‘qon taxti uchun kurashga Jung‘or xonini tortgan deb aytish mumkin. Chunki, jung‘orlar qo‘lida garov sifatida turgan Erdonaning akasi Bobobek Jung‘or xoni Lama-Dorjiga o‘zini Qo‘qonga xon qilib qo‘yish evaziga butun Buxoroni istilo qilishi va Jung‘or davlati vassalli bo‘lishni va’da qilgan. 1750 yilning kuzida Lama-Dorji qo‘zg‘olon ko‘targan Toshkentga qarshi qo‘shin yuborgan va shu bahonada jung‘orlar Bobobekni Qo‘qon taxtiga o‘tqazgan. Ammo, Bobobek 1753 yilda O‘ratepaga yurish vaqtida vafot etadi (aniqrog‘i fitna qurboni bo‘lgan) va taxt yana Erdonabek qo‘liga o‘tgan[13. 209]. Ushbu ma’lumot yuqorida keltirgan fikrimizni asoslashga xizmat

qiladi. Chunki, B.P. Gurevich, M.B. Babajanov va T.K. Beysembiev keltirgan ma'lumotlarida ham Bobobek o'n oy xonlik qilgani va O'ratepaga qilingan yurish vaqtida Beshariqda o'ldirilgani keltirilgan[9. 64; 5. 93 3. 109]. Demak, Qo'qon xonligida Jung'or xonligiga qarshi kuchli guruh shakllangan. Shuningdek, qirg'iz va qozoqlar bilan ittifoqchilik ham bunga sabab bo'lgan deb xulosa qilish mumkin.

XVIII asrning 50-yillaridan boshlab xalqaro munosabatlarda Jung'or xonligiga dushman bo'lgan kuchlarning faollashuvi kuzatilgan. Shu sababli Qo'qon xonligida taxt va davlat boshqaruvi ham o'zgargan. Jumladan, 1752-1754 yilda Sharqiy Turkistonda Yusufxo'ja isyoni sodir bo'lgan. Yusufxo'ja yordam so'rab o'z vakillarini musulmon davlatlar Qo'qon va Buxoroga yuborgan[7. 130]. Ehtimolki, ushbu chorlovga Qo'qon xonligi ijobiy javob bergan. Chunki, tarixiy adabiyotlarda 1753 yilda Qo'qon xonligi qo'shinlari Issiqko'lda qalmoqlarni temir qazib oladigan asosiy markazidan biridan siqib chiqargan[6. 325]. Endilikda Jung'or xonligidan aziyat chekkan xalqlarning qarshi hujumlari boshlangan.

1753-1754 yilning qishida ham qozoqlarning qo'shinlari Jung'oriyadagi taxt uchun kurashlarda Davlati tomonidan ishtirok etgan. Shuningdek, qirg'izlarning ham Issiqko'l atroflarini jung'orlardan qayta tortib olish uchun kurashlari boshlangan. Qo'qon xonligi ham Jung'oriya parchalanishidan foydalanib qolishga harakat qilgan bo'lsa, Buxoro amiri Raximbiy Toshkent va Qoshg'ar xo'jalari orqali Jung'orlar bilan yaqin munosabatlar olib borishga harakat qilgan. Bu bilan u o'zining chegaralarini jung'orlar talonchiligidan asrashga harakat qilganligi tarixiy adabiyotlarda keltirib o'tilgan[2. 117].

XVIII asr 50-yillari ikkinchi yarmi Jung'or xonligining Xitoy Sin imperiyasi tomonidan istilo qilinishining yakuniy bosqichi boshlangan. tinimsiz urushlar Jung'or xonligida iqtisodiy-ijtimoiy munosabatlari munosabatlarning keskinlashuviga olib kelgan. Bu esa Sin imperiyasi istilosini osonlashtirgan. Katta qo'shin bilan Jung'oriyaga kirgan Sin imperiyasi jung'orlarga nisbatan qirg'in uyushtirganligi sababli, jung'orlar turli hududlarga qochib ketishga majbur bo'lganlar. Xitoy qo'shinlari ta'qibidan qochgan qalmoqlarning bir qismi Farg'onaga bostirib kirgan[12. 15]. Qo'qon xonligi hududlari yana vayronagarchilik keltiruvchi kurashlar maydoniga aylangan. Dj.A. Abdukarimov tadqiqodlarida 1758 yilda qirg'indan g'arbga qochishga majbur bo'lgan jung'orlar Farg'onani talaganliklari, xususan Farg'onaning shimoliy hududlari, aniqrog'i Koson va uning atroflari katta talofot ko'rganligi bilan bog'liq ma'lumotlar keltirib o'tilgan[1. 94]. Jung'orlar shundan so'ng O'rta Osiyo tarixida muhim siyosiy kuch sifatida butunlay tugatilgan.

Xulosa qilib aytganda, Jung'or davlati tashkil topgandan keyin, uning O'rta Osiyo xonliklari bilan xalqaro munosabatlardagi aloqalari asosan o'lja olish maqsadida qilinadigan istilochilik, bosqinlari bilan xarakterlangan. Garchi, O'rta Osiyo xonliklarini istilo qilish va bu yerda to'la hukumronlikni o'rnatish jung'orlarning rejasida bo'lmasada, Buxoro va Qo'qon davlatlarini o'z nazoratlarida ushlab turish, o'zlari uchun qo'g'irchoq hukumdorni taxtga o'tqazish, savdo yo'llarida nazorat o'rnatish, Buxoro savdogarlari orqali Sibir, Eron, Afg'oniston, Hindiston kabi hududlar bilan iqtisodiy aloqalarni olib borishni ko'zda tutganlar. Qo'qon xonligining qozoq va qirg'izlar bilan birlashuvi uning mavjud bo'lib qolish shartlaridan biri bo'lgan desak mubolag'a bo'lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Абдукаримов Дж.А. Политическое положение Ура-тюбинского владения и Худжанда в начале XVIII- до 40-х г. XIX вв. (по материалам «Мунтахаб ат-таварих» Мухаммада Хакимхана). // Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Худжанд-2020. - 191 с.

2. Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии. XVI-XVIII вв. (письменные памятники) – Т.: Фан, 1985. - 264 с.

3. Бабаджанов, Б.М. Кокандское ханство: власть, политика, религия / Б.М. Бабаджанов; рец. С.У. Каримова, Н.И. Тошев; Nihu islami area studies (Tokyo university), Институт востоковедения Академии наук Республики Узбекистан. - Ташкент; Токио: Yangi nashr, 2010. - 744 с.

4. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана [Текст] / В.В. Бартольд; АН

СССР. Комиссия по изучению естественных производительных сил СССР. - Ленинград: АН СССР, 1927. - 256 с.; 28 см.

5. Бейсембиев Т. К. «Та'рих-и Шахрухи» как исторический источник. - Алма-Ата: Наука, 1987. - 200 с.

6. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том II. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – 416 с. 21 см., 88 илл.

7. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том III. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – 416 с. 21,5 см., 66 илл.

8. Воҳидов Ш. XIX-XXаср бошларида Қўқон хонлигида тарихнависликнинг ривожланиши. (генезиси, функциялари, намоёндалари, асарлари). – Т.: Akademnashr, 2010. – 369 б.

9. Гуревич Б.П. Международные отношения в Центральной Азии в XVII – первой половине XIX в. Второе, дополненное издание. – М.: Наука, 1983. – 308 с.

10. Елшибаев С.К. Южный Казахстан и Кокандское ханство в XVIII-середина XIX веков // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Душанбе-2013. – 26 с.

11. Ибратул хавокин / Ниёз Муҳаммад Хўқандий; (Та'рихи Шахрухий): Худоёрхон авлодлари тарихи / Шоҳрухбек Умаров. – Т.: Турон замин зиё, 2014. – 468 б.

12. Қўлдошев Ш. Қўқон хонлиги ва Шарқий Туркистон: Сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалар [Матн] / нашрга тайёрловчи Шерали Қўлдошев. – Т.: Arademnashr, 2021. – 256 б.

13. Моисеев В.А. Джунгарское ханство и казахи (XVII-XVIII вв.). – Алма-Ата: Гылым, 1991. - 238 с.

14. Муҳаммадҳакимхон тўра. Мунтахаб ат-таворих: (Хўқанд ва Бухоро тарихи, саёҳат ва хотиралар) / Муҳаммадҳакимхон тўра; форс-тожик тилидан тарж., муқаддима, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи Ш.Воҳидов. – Т.: Янги аср авлоди, 2010. - 716 б.

15. Чимитдоржиев Ш.М. Взаимоотношения Монголии и Средней Азии в XVII-XVIII вв. – М.: Наука, 1979. – 84 с.

16. 12. Orziyev M. On the aspects of zahiriddin muhammad babur's political activity related to bukhara. Центр научных публикаций (buxdu. uz)

17. Orziyev M. Амир темур сиёсий фаолияти ва бухоро уламолари Центр научных публикаций (buxdu. uz) 8 (8)

18. Orziyev M. On the role of bukhara in the development of science and culture during the reign of amir temur and the temurids Центр научных публикаций (buxdu. uz) 8 (8)

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI

SHE'RIYAT TILIDA “DIL” VA “JON” KONSEPTI ASOSIDA SHAKLLANGAN QO'SHMA SO'Z VA IZOFALI BIRIKMALARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Akramova Surayo Renatovna,

BuxDPI boshlang'ich ta'lim kafedrası dotsenti (PhD)

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.004>

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilida mavjud bo'lgan “dil” va “jon” konsepti asosida shakllangan qo'shma so'z va izofali birikmalarning uslubiy xususiyatlar she'riyat tahlili asosida yoritib berilgan.

Аннотация. В данной статье на основе анализа поэзии поясняются стилистические особенности сложных слов и изофазных соединений, образованных на основе существующих в узбекском языке понятий «язык» и «душа».

Annotatsion. This article, based on an analysis of poetry, explains the stylistic features of complex words and isophase compounds formed on the basis of the concepts of “language” and “soul” existing in the Uzbek language.

Bugungi kunda “konsept” atamasiga tilshunoslikda turlicha yondashilmoqda. Ya'ni A.P.Babushkin, N.N.Boldirev, V.N.Teliya, E.S.Kubryakova, I.A.Sternin kabi tilshunos olimlarning kognitiv tilshunoslik yo'nalishi bo'yicha olib borgan izlanishlarida konsept – ong birligi, erishilgan bilim, yuzaga kelgan tajriba, muayyan madaniyatga taalluqli bo'lgan tasavvur va bilimlar yig'indisi sifatida e'tirof etilgan bo'lsa, keyingi davrlarda o'zbek tilshunosligida “konsept” atamasi haqida yangidan yangi qarashlar ifoda etila boshlandi. A.A.Abuduazizov, O'.Q.Yusupov, A.E.Mamatov, Sh.S.Safarov, D.U.Ashurova, M.R.Galiyeva, D.B.Agzamova, M.N.Djusupov, N.A.To'xtaxo'jayeva kabi tilshunos olimlar asarlaridagi turlicha qarashlar fikrimizni dalillaydi. Shu qarashlarga tayanib aytish mumkinki, konsept idrok etiladigan, ong ostida mavjud bo'lgan tushunchaning umumiy nomlanishidir. Hozirgi kunda har qanday tilning o'ziga xos madaniy, milliy, an'anaviy xususiyatlarini olamning lisoniy manzarasi va konsept tushunchalariga bog'lab tadqiq etish o'ziga xos ahamiyat kasb etmoqda. Chunki til – ijtimoiy hodisa. Unda xalqning barcha osori atiqalari, ma'naviyati, madaniyati o'z ifodasini topadi. Insonning his-tuyg'u, ichki kechinmalarini ifodalovchi lingvistik sohasida lingvomadaniyat yo'nalishi bilan bevosita bog'liq bo'lgan til birliklarining etik va lingvosemantik talqin etilishi bugungi kunda eng ustuvor yo'nalishlardan biri sanaladi. O'zaro qardosh va qardosh bo'lmagan xalqlarning milliy lisoniy tafakkurida inson tuyg'ularining verballashuvi va qadriyatlari qiyosan o'rganilayotgani diqqatga sazovordir. Insoniy tuyg'ularni ifoda etishda muhabbat, mehr, sadoqat, chin do'stlikni o'zida saqlovchi yurak, qalb, ko'ngil, dil, jon kabi lingvomadaniy konseptlarning tillararo verballashuvini tafakkurdagi etik aksiologiyaning bir jihati sifatida solishtirib tadqiq etish, kognitiv, lingvopragmatik aspektlarda o'rganish zamonaviy tilshunoslikning diqqat-markazida turgan masalalardan biridir. Tilshunos olim N.Mahmudov o'z qarashlarini shunday ta'kidlaydi: “... Asrlarni allalagan yurtimizda axloq benihoya serqamrov, mag'zi to'q, qiyosi yo'q tushuncha sifatida ardoqlab kelinadi. Ma'nili va bejirim gapira bilish, nutq daryosidagi maqbul va nomaqbul to'lqinlarni ilg'ay olish, so'zning orqa-o'ngini, munosib o'rnini farqlay bilish, nutqiy fahmu farosat va nutq odobi kabi fazilatlar Turonda inson umumiy axloqining, ma'naviy rasoligining tayanch ustunlaridan sanalgan”.

O'zbek shoiri Jamol Kamol she'rlari misolida birgina “dil” leksemasining turli semalarni ifodalab, o'ziga xos tarzda ma'no kasb etishi kuzatiladi.

Shon ketar, davlat ketar, dil ketar,

O'zlik ketar, shavkat ketar, til ketar...

O'zbek tilining izohli lug'atida quyidagicha izohlanadi: “dil” fors-tojikcha so'z bo'lib, yurak, qalb, ko'ngil. 1. ayn. yurak. ya'ni dil urishi. 2. ko'chma ma'noda kishining ichki ruhiy dunyosi, ichki his-tuyg'ularining markazi, ramzi; ko'ngil, qalb; 3. ko'chma. ko'ngildagi narsa (tilak, maqsad, o'y, fikr); 4. ko'chma. Kishining xotiri, es, yod, xayol; ko'ngil”. Bundan kelib chiqib aytish mumkinki, “dil” polisemantik leksema bo'lib, o'zida bir nechta semalarni tashiydi va turli uslubiy funksiyalarni bajaradi, bu, albatta, nutq vaziyatiga qarab baholanadi. Yuqoridagi misrada “dil ketar” birikmasi o'zining asl ma'nosi “yurak”, ayni damda, sinekdoxa asosida “inson” ma'nolarini ifodalash uchun xizmat qiladi. O'z navbatida umumnutqda “dil ketar” frazemasi ham keng qo'llanib, “havaslanmoq, ko'ngli sust ketmoq, istamoq” ma'nolarini ifodalab keladi. Keltirilgan frazema tarkiban bir butunlik sanalib, tilshunoslikda yaxlit semantik birlik sifatida qaraladi. Bu holat lingvistikada juda keng o'rganilgan bo'lib, dastlab frazemalarning umumnazariy jihatlarini fransuz tilshunosligida olim Sh.Balli tomonidan semantik xususiyat frazemalarning mutlaq belgisi sifatida tadqiq etilgan bo'lsa, o'zbek tilshunosligida bu boradagi tadqiq

Sh.Rahmatullaev tomonidan boshlab berilgan. Olimning “O‘zbek frazeologiyasining ba’zi masalalari” nomli monografiyasida frazemalarning grammatik tabiati, ularning lug‘aviy birlik sifatida o‘rganilishi zarurligi qayd etiladi. Ta’kidlanganidek, “dil ketar” yaxlit bir semantik butunlik sifatida ham mavjud bo‘lib, shoir misralarida esa u erkin birikuvli gap holatida aks etgan. Ya’ni davlat ham ketar, shon-shavkat ham ketar, insonni jismidagi yurak-dili ham tark etar ma’nosini ifodalamoqda. Tadqiqotlarga ko‘ra har bir so‘z tahlil etilayotganda, matndan ajratilgan holda emas, aynan matn va matnning mazmuni, muallifning g‘oyaviy maqsadlari bilan bog‘liq holatda tahlil etilishi lozim. Tilshunoslikda so‘zlarning mazmun-ma’noviy silsilasi, semantik tabiatini belgilash uchun har bir so‘zning lingvopoetik xususiyatlarini ham astoydil tadqiq etish zaruriyati vujudga keladi. Chunonchi, “... semantik tahlilga tortilayotgan material ko‘lami to‘xtovsiz o‘zgarib turibdi, u fonematik sath birliklardan boshlanib to yaxlit matnlar hududi, ba’zan matnlararo munosabatlarni ham qamrab olmoqda”. Bundan kelib chiqadiki, poetik nutqda so‘zlar leksik-semantik tadqiqqa tortilar ekan, albatta, matndagi assosiativ-distributiv munosabati va ijodkor yashagan davrdagi madaniy-ijtimoiy hayot muhitiga tayangan holda ma’no ottenkalarini aniqlash zarurdir. Poetik nutq bo‘ladimi, prozaik nutqmi, olim L.Blumfeld aytgan fikrlarga tayansak, foydadan xoli bo‘lmaydi: “Har bir lisoniy shakl ma’nosiga aniq ilmiy tavsif berish uchun so‘zlovchi atrofida olamning barcha narsa-hodisalari haqida muayyan ilmiy ma’lumotga ega bo‘lishimiz lozim”. Har qanday so‘z o‘ziga xos haqiqiy, asl xususiyatlarini lirik matnlarda namoyon etadi. Mana shu jihat lug‘aviy semantik birliklarni tadqiq etishda, ya’ni so‘zlarni turlicha talqin qilishda o‘ziga xos ahamiyat kasb etadi. Zero, “poeziyada prozaga nisbatan so‘zning semantik jihatdan faolligi, ma’nolar silsilasini yaratishda o‘rni beqiyosligi va imkoniyatlarining kengligi namoyon bo‘ladi”.

“Dil” leksemasi umumnutqda ham, umuman badiiy adabiyotda ham asosan insonning tana a’zosi, ya’ni yurak ma’nosida keng qo‘llanadi. Kuzatishlarimiz natijasi o‘laroq, “dil” leksemasi juda ko‘p qo‘llanadigan birliklar sirasiga kirishi ma’lum bo‘ldi. Ammo matn talabi bilan turlicha ma’no kasb etishga xizmat qilgan. Birgina so‘zni turli ma’nolarda jilolantirish, albatta, shoirning ziyrak nigohi va mahoratidan dalolatdir.

Suqlanaman tunlarimga,

Yog‘dular toshqin,

Entikaman, o‘tli dilda

Orzular toshqin.

“O‘tli dilda” birikmasida “o‘t” birligi “dil” leksemasiga nisbatan metaforik sema tashib, “yoniq, jo‘shqin, o’tashin” ma’nolarini ifodalash uchun xizmat qilgan.

Ko‘zlarim sevinchdan yarqirayotir,

Qanot bog‘layotir dilbanding joni.

“Dilband” birligi “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da fors-tojikcha so‘z bo‘lib, “dilni tortuvchi, ko‘ngilni bog‘lovchi; aziz; ko‘ngli birovga bog‘langan, maftun bo‘lib qolgan; dilni o‘ziga tortuvchi, maftun etuvchi” ma’nolarini ifodalab, ko‘chma ma’noda esa “suyukli bola, farzand” semalarini ifodalashi aytiladi. Biz tadqiq etayotgan misrada esa shoir buyuk tuproq, ya’ni ona yurt tuprog‘iga nisbatan o‘zini eng suyukli farzand deb bilishi, buyuk tuproq ozodligi xabaridan dilband-farzandning joni qanot bog‘layotgani, sevinchdan ko‘zlari yonib turgani aytilgan. “Jon” vujudan ajraganda ruhga aylanishi, uchishi ilmiy va badiiy adabiyotda ko‘p bor aytilgan. Shoir jonning uchishini ifodalalar ekan, “jon” leksemasini “ruh” leksemasi o‘rnida qo‘llaydi va jonning yurakdagi suvaydoda bo‘lishini anglagan ijodkor sifatida so‘zlarni iste’foda etadi. Chunonchi, “jon” so‘zi o‘zbek tiliga fors-tojik tilidan o‘zlashgan bo‘lib, “ruh, hayot, kuch-quvvat, ya’ni diniy-ibtidoiy tasavvurlarga ko‘ra inson va hayvon tanasida bo‘ladigan uyqu chog‘ida yoki o‘lganida tanadan chiqib ketadigan alohida ko‘zga ko‘rinmas, ilohiy kuch, quvvat, ruh; sezuvchi, his etuvchi tan, badan; kishi, odam; hayot-mamot, tiriklik”; birqator aniqlovchilar bilan qo‘llanib “bosh, jussa” ma’nolarini ham ifodalab, sinekdoxa asosida ma’no tashishi ham kuzatiladi. Bundan tashqari “kuch-quvvat, mador”; yaxshi ko‘radigan, sevimli, yoqimli kishi yoki narsa haqida ishlatiladigan so‘z hamdir. Masalan, “olma uning joni” kabi jummalarda ibora bo‘lib kelishi, sevimli kishilarga murojaatlarda so‘zlovchining ularga yaqin munosabatini, begonalarga nisbatan xushomad yoki hurmatni (“opasi”, “akasi” va shu kabi so‘zlar bilan (jon akasi, opasi jonidan), ba’zan yolg‘iz “jonidan” shaklida so‘zlovchining tinglovchiga yaqin munosabatini, erkalash, xushomad (gaapiring, jonidan); hayot manbayi, hayot bag‘ishlovchi narsa (suv ekinning joni); biror ish yoki sohada muhim o‘rin egallovchi, ilhomlantiruvchi, tashkilotchi shaxs (shu universitetning joni kabi) ma’nosini anglatadi; murojaat qilinayotgan shaxsni bildiruvchi so‘zdan oldin kelib, murojaatdagi iltimos, iltijo ma’nosini kuchaytiradi (jooon domlajon), shaxs otlariga qo‘shilib erkalash, hurmat ma’nosini bildiradigan lug‘aviy shakl yasovchi qo‘shimcha vazifasini (Dilbarjon) ham bajaradi. Aksariyat hollarda undalma, yoyiq undalmaning tarkibiy qismi bo‘lib kelganini ko‘rish mumkin!

Ko‘rinadiki, misrada moslashuvli birikma tarzida “dilbanding joni” birligida “dilband” vatanning bir bo‘lagi, suyumli farzand, fuqaro, “jon” so‘zida esa ruh, borliq ma’nolari etakchilik qiladi. Shoir o‘zbek tilining eng sara, eng “qaymoq” so‘zlarini o‘z o‘rnida qo‘llab, tilimizning nafosatini armug‘on etadi.

Koshki, ona, men ham dil gavharidan

Ufqingda bir dona chiroq yoqolsam.

Shoir Vatanga, yurt tuprog'iga ona murojaatini qo'llamoqda. "Dil gavhari" birikmasida "dil" o'zining asl ma'nosida "qalb, yurak" ma'nosini ifodalagan. "Gavhar" fors-tojikcha so'z bo'lib, "marvarid, qimmatbaho tosh", taroshlab sayqal berilgan olmos yoki javhar ma'nosini beradi. Ko'chma ma'noda esa "juda nodir, bebaho" semasini tashib, misrada matn mazmunidan kelib chiqib, "dil gavhari" shoir qalbidagi eng aziz, bebaho deb bilgan injusi, balki so'zi ma'nosini ifoda etadi. Shoir qalbidagi eng qimmatli narsa bu – so'zi, Alloh tomonidan in'om etilgan ilhomi. Dil gavhari – shoirning dilda asralgan mehri. Ko'rinadiki, shoir qo'llagan birikma o'zida qator ma'nolarni mujassam etgan, har bir she'rxon o'zicha idrok etadigan tarzda se'rma'nolilik kasb etgan. Aynan shu jihat she'r badiiyatini yuksaltiradi. Yuqoridagi satrda "yurak" yoki "qalb gavhari" deyishdan ko'ra "dil gavhari" deb keltirish she'r vazniga, tavze' yaralishiga ko'ra, mazmun kuchayishi jihatidan ham ko'proq moslik kasb etgan. Gavharning qorong'ulikni ravshanlashtira oladigan quchi borligi shoirga uni chiroq qilish imkonini bergan.

Karashmasi yuraklarni

Yoqar Sebiston...

Mehri dilim ayon etgali

Asta-asta tashlayman odim...

Shoir Tojikiston taassurotlarini qalamga olib, Sebiston shahri haqida yozarkan, "mehri dilim" izofali birikmasini qo'llaydi. Fors-tojik tilida so'z birikmalari tarkibidagi so'zlar tartibi doim qat'iy bo'lib, izofali birikmalarda ham birinchi o'rinda aniqlanmish, keyingi o'rinda aniqlovchining kelishi kuzatiladi. Bunday tartibning buzilishi birikma mazmunining buzilishiga olib keladi. O'zbek adabiy tilida aniqlovchili birikmalarda so'zlar tartibi fors tilidagi aniqlovchili birikmalardagi so'z tartibining aksidir. O'zbek tilida aniqlovchi oldin, aniqlanmish keyin joylashadi. O'zbek adabiy tilida ham aniqlovchi va aniqlanmish tartibini o'zgartirsak, aniqlovchi va aniqlanmish munosabatidan ega va kesim munosabatiga o'tadi. Shu sababdan tilimizda izofali birikma ishlatiladi. Tilimizda aniqlanmishga faqatgina sifat bilan ifodalangan aniqlovchigina emas, ot bilan ifodalangan aniqlovchi ham bog'lanib, egalilik, qarashlilik ma'nolarini ifodalaydi. Izofali birikmadagi aniqlovchi ot va kishilik olmoshlari bilan ifodalangan bo'lsa, u holda birikma aniqlanmish bildirgan narsaning ma'lum shaxsga xosligini, mansubligini bildiradi. Bu fors tilida изофэё мўлки deb nomlanadi. "Mehri dilim" izofasida ham aniqlovchi ot bilan ifodalangan bo'lib, aniqlanmish bildirgan narsaning ma'lum shaxsga mansubligini ifodalab kelmoqda. "Qalbdagi mehrni ayon etmoq uchun asta odim tashlayman", deydi shoir. Fors-tojik tilidan o'zbek tiliga o'zlashgan o'zlashma qatlamga mansub "mehr" semasi poetik nutqda bir necha ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qilgan. Bu so'z "sevgi, muhabbat, moyillik" ma'nosida keng ishlatiladi. Insonning o'z tug'ishganlariga, umuman, yaqin kishilariga samimiy muhabbati, yaxshi ko'rish tuyg'usini ifodolovchi bu so'z umumnutqda "shafqat, rahmdillik" ma'no ottenkalarini tashiydi. Bundan tashqari "Mehr" "eroniy quyosh yilining ettinchi oyi" "quyosh", "oftob" ma'nosida ham qo'llaniladi. Tahlilga tortilgan misralarda esa "mehr" leksemasi "muhabbat", "moyillik" ma'nosini anglatgan.

Ona dedim, men ham senga

Bir porayi dil...

"Pora" leksemasi o'zbek tiliga fors-tojik tilidan o'zlashgan bo'lib, shakldoshlik xususiyatiga egadir. Ya'ni "pora" "bo'lak, laxta, parcha"; "hissa, ulush"; "kesilgan, yirtilgan"; "parchalangan narsaning bir qismi". Bundan tashqari ushbu so'zning "mayda pul, chaqa"; "rishva, pora"; "xayr-sadaqa" ma'nolari ham mavjud bo'lib, she'riy nutqda "yaralamoq, tilmoq" metaforik ma'noni ifodalab kela oladi. Misradagi "porai dil" izofali birikmasida "yaralangan, tilingan dil" ma'nosi qo'llangan bo'lishi mumkin. Shunday tushunilsa, misralar mazmunida uslubiy nuqson yuzaga kelmaydi. "Porayi dil" izofasida "dil"ga nisbatan "pora" semasi metaforik ma'no yuklasa, "men ham senga Bir porayi dil" misralaridagi izofa to'lig'icha sinekdoxa asosida ma'no ko'chish orqali shoirning o'zini anglatib kelmoqda. Ammo "men ham senga Bir porayi dil" misralaridagi izofali birikma "men ham sening dilporang, ya'ni dilingning bir bo'lagi" degan ma'noni ham anglatadi va she'rxonning bunday tushunishi ham o'zini oqlaydi. Ko'rinadiki, izofali birikmani "dilporang" deb ishlatmaganiga keyingi satrlardagi qofiya sabab bo'lgan, bizningcha. Ayni ayni damda, ikki ma'noni berish imkoniyati yuzaga kelgani ham shoirning so'z qo'llashdagi mahoratidan dalolatdir.

Uzoqda ham qo'ymading xoli,

O'rab oldi dilbar xayoling.

"Dilbar" so'zi fors-tojikcha bo'lib, "dilni tortuvchi, jalb etuvchi, yoqimli, dilni o'ziga tortadigan, dilrabo" ma'nolarida qo'llanadi. "Xayol" leksemasining aniqlovchisi vazifasini bajarib, "xayol" so'ziga nisbatan metaforik ma'no anglatgan va "xayol" leksemasi bilan birikuv hosil qilib, "dilni o'ziga tortadigan, yoqimli" ma'no ottenkasini kuchaytirgan holatda jonlantirish san'atini yuzaga keltirgan hamda shu asosda ham fikrni boyitgan, ham misra badiiyatini oshirgan.

Shu gavharni shu'lalarga tutaman,

Dil toridan dilbar sado kutaman.

"Tor" leksemasi shakldosh bo'lib, bu misrada uning fors-tojik tilidan o'zlashgan "ip, arqon, tola; soch tolasi;

dutor ipi; cholg'u asbobining tebranib tovush chiqaradigan ipi" ma'nosi asosiy bo'lib, "dil tori" birikmasida torga nisbatlanuvchi metaforik ma'no kasb etgan. Shoirning mahorati shundaki, dil toridan chiqadigan sadoga nisbatan "dilbar" aniqlovchisini o'z o'rnida qo'llay olgan, ishtiyoq va tavze' san'atini paydo qilgan. Demak, shoir so'zni mohirlik bilan qo'llay olsa, badiiyatning oshishiga o'z-o'zidan imkoniyat paydo bo'lishi tabiiy.

"Dil" "qalb", "ko'ngil" mavhum tushunchalariga ma'nodosh so'z bo'lib, ko'plik shaklini qabul qilganda ma'no kuchaytirish ottenkasi yuzaga chiqadi. Shoir she'rlarida bot-bot tilga olinadigan "dil" leksemasi biz tadqiq qilgandan ham ko'proq imkoniyatlarga ega, biz idrok etadigan tushunchalar olamidani ham kengroq va boyroq ma'nolarni tashiydi. Shoir ba'zi o'rinlarda "dil" leksemasini vazn sabab tanlaydi, chunki "ko'ngil" leksemasi ikki hijoga teng. "Qalb" so'zi bir hijoli sifatida "dil" leksemasiga mos bo'lsa-da, salbiylik ma'nosi borligiga ko'ra shoir "dil"ni afzal biladi. Ayrim o'rinlarda qofiya sabab shoir fors-tojikcha so'zni tanlaydi. Ko'rinadiki, "dil" konsepti orqali barchaga ma'lum, dastavval jismimizda dinamik holatni yuzaga keltiradigan eng muhim a'zo – yurakni, irfoniy yoki mavhum tushuncha sifatida hissiyot va hayot, mador, dard va g'am manbasi inson qalbi, jonu tanning toji, javhari ma'nosini ifoda etadi. Jamol Kamol she'rlarida "dil" va "jon" konseptlari tagzaminida voqe'likka daxldor kechinmalar, hissiy belgilar mujassamlashtirilgan va u insoniy hissiyotlarni o'zida ifoda etgan.

Tilimizda fors-tojik tilidan o'zlashgan "dil" lug'aviy birligi o'zbek tilidagi "qalb, yurak, ko'ks, ko'ngil" birliklariga sinonim sifatida qaraladi va asosan, bir-birining o'rnida qo'llanishi mumkinligi aytiladi. Ammo nazarda tutilayotgan konseptlardagi inson tuyg'ulariga xos qadriyat sifatida qaralgan verbal munosabatlardan anglashiladiki, "mehr-muhabbat, do'stlik, baxt, qalb-yurak" kabi konseptlarning verballashuvida inson tuyg'ulariga xos qadriyatli tarkibiy qism mavjud. Demak, yuqorida qayd etilgan inson tuyg'ulari aks etgan konseptlar qadriyat tushunchasi bilan ham bevosita bog'liqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Jamol Kamol. Asr bilan vidolashuv. Saylanma. Olti jildlik. I jild.–Toshkent: G'G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi, 2018. –B.37.
2. Mahmudov N. Til mavqeyi – el mavqeyi. "Yoshlik" jurnali, 1988- yil, 6-son.
3. Safarov Sh. Semantika. – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi", 2013. – B.27.
4. Akramova S.R. Jamol Kamol she'riyatida tojikcha-o'zbekcha leksemalarning leksik-semantik xususiyatlari. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD) darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasi. Buxoro. –B–130.

БУХОРО ФОЛЬКЛОРИДА ЯНГИ БОЛАЛАР ИЖОДКОРЛИГИ НАМУНАЛАРИ

Авезов Собит Сафарович,

БДПИ Мактабгача таълим кафедраси профессори (в.б.),
филология фанлари номзоди

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.005>

Аннотация: Мақолада Бухоро болалар ўйин фольклори намуналари поэтикаси ва композицияси, жанрий таркиби ва бадиий хусусиятлари ҳақида фикр-мулоҳазалар баён этилган.

Калит сўзлар: фольклор, поэтик фольклор, Бухоро болалар ўйин фольклори, бадиият, композиция, жанр таркиби, жанр ички тузилиши

Аннотация: В статье описываются поэтика и композиция новые детской игры бухарского фольклора, жанровая композиция и художественные особенности.

Ключевые слова: фольклор, поэтический фольклор, бухарский детский игровой фольклор, искусство, композиция, жанровая структура, жанровая внутренняя структура.

Abstract: The article describes the poetics and composition of the children's game of Bukhara folklore, genre composition and artistic features.

Key words: folklore, poetic folklore, Bukhara children's play folklore, art, composition, genre structure, genre internal structure

Бухоро тарихий ва маданий жиҳатдан жаҳон тамаддунига муносиб ҳисса қўшаётган қадимий ўлка бўлиб ҳисобланади. Жаҳон илм-фан ва маърифат оламига Ибн Сино, буюк муаррих Наршахий, улуғ шоир Абу Абдулло Рўдакий ва маърифатпарвар мутасаввуф алломалар Имом ал-Бухорий, Абдухолик Ғиждувоний, Баҳоваддин Нақшбанд каби улуғ зотларни етиштириб берган маскан саналади. Бухоро фольклори ҳам жуда ўзоқ тарихий тараккиёт йулини босиб ўтган халқимиз томонидан ижодий яратилган умрбоқий маданий меросимиздир. Бу юксак маънавий мерос қанчалик ўрганилган сари унинг ғояси, ранг-баранг мазмуни, бадиий эстетик туйғулари, халқимизнинг яшаш тарзи, миллий урф-одати, расм-русми. анъаналари ва қадриятлари ўз инкишофини топганлигининг чуқур гувоҳи бўлади.

Бухоро фольклори жанрлари ранг-баранглиги билан бошқа ҳудудий –регионал жиҳатдан фарқланганидек, ўзига хос кўриниш, композиция ва поэтик хусусиятларга эга. Булар халқ оғзаки ижодининг ривоят, асотир, афсона, терма, дoston, қўшиқ, сўз магияси руҳидаги кинна қўшиқлари, эртақлар, болалар ўйинлари ва уларнинг ранг-баранг жанрлари, мақол, топишмоқ ва тез айтиш каби жанрлари мавжуд. Ана шу жанрлар орасида Бухоро фольклорида тарихий тараккиёти жиҳатдан нисбатан кейинроқ пайдо бўлган болалар ўйини унинг ажралмас таркибий қисми ҳисобланади. Болалар фольклорининг асосий хусусияти шундаки, унда болалар ижодкорлиги асосий қамровини эгалласа-да, муайян қисми катталар ижодкорлиги, урф-одатлари, анъаналари, саъй-ҳаракатлари таъсири доирасида кечади. Шу нуктаи назардан айтиш мумкинки, ўзбек болалар ўйин фольклори халқимизнинг неча минг йиллик тарихи турмуш тарзи, ижтимоий-ахлоқий қарашлари ва эстетик дидини намоён этувчи маънавий қадриятларимиздир. Рус болалар фольклоршунослиги асосчиси Г.С.Виноградов «Болалар ўйинлари- болалар учун дунёни ихтиёрий ва мустақил англашнинг энг муҳим воситаси. Аждод ва авлодлар ўртасидаги урф-одат, анъаналарни боғловчи қадриятдир»-деб изоҳласа, профессор О.Сафаров «Ўйинларда халқнинг тарихий қисмати, олис ўтмишга хос турмуш тарзи, урф- одатлари зухур топган. Бола ўйин жараёнида аждодларнинг ана шу тарихидан воқиф бўлади, ана шу воқифлик замирида эса Ватанни англаш, унга меҳр билан қараш ҳисси уйғонади, ўзлигини англашга йўл очила боради.»-деб ёзади. 2Бухоро ўйин фольклори ғоявий-бадиий жиҳатдан юксак даражада яратилган асар намуналаридан иборат. Ўйинларда буюк халқимизнинг тарихий тараккиёти, яшаш тарзи, урф-одатлари, расм-русмлари, анъаналари ва қадриятлари ўз аксини намоён этади. Уларни эгаллашга, ўрганишга, ардоқлаб, келгуси авлодга етказиш бурчини, масъулиятини юклайди.

Болалар ўйинлари фольклори анъанавийлиги ва кўп вазифавийлиги билан ажралиб туради. У шунчаки болаларнинг эрмак ва овунчоқлари бўлибгина қолмай, буларнинг жисмоний, ахлоқий

ва руҳий-эстетик жиҳатдан баркамоллигини таъминлайди.

Бухоро ўйин фольклори ҳудудий-регионал жиҳатидан анча ёзиб олинган. Бу намуналар мақсади асосан этнопедагогик қарашлар нуқтаи назаридан тўпланган. Уларнинг кўпчилиги фольклорий ҳодиса сифатида таҳлилга тортилмаган. Бундай болалар ўйинларининг генетик асослари, жанрий табиати ва халқимиз миллий қадриятлар билан ўзаро чамбарчас боғлиқлиги, уларнинг бадиий эстетик қиммати назарий жиҳатдан яхлит тадқиқот объектига олинмаган.

Бухоро ўйин фольклори йигирманчи аср йигирманчи йилларидан бошланган. Бундай ўйинларда ижтимоий ҳаёт воқелигитасвирланган бўлиб, болалаларнинг табиат, жамият ҳақидаги қарашлари, хусусан катталар таъсири натижасида юзага келганини тасаввур қилиш мумкин:

Ким урди-ю, ким урди,
Бухоронинг оқ кўкати(н)
Унда-ку кўйлак йўқ эди,
Кўйлагини ким тўқиди?3

Бу тўрт мисра мазмунида арава билан савдо қилиб юрувчи тужжорнинг янги кўйлак олиб келганлиги болани қизиқтиради. Ушбу кўшиқ овутмачоқ, санама ва суюш кўшиқларида восита бўлиб хизмат қилади.

Бухоро болалар ўйининг кўп қисмида халқни турмуш тарзи, урф-одатлари, расм – русмлари ва анъаналари ўз инъикосини топган.

- Ола тоғнинг бошида не кўрдинг?

-Оқ бешикни мен кўрдим.

Оқ бешикни ичида

Оқ болани мен кўрдим

Оқ болани кўлида

Оқ пиёла мен кўрдим

Оқ пиёла ичида

Қизил олма мен кўрдим.

Қизил олма тишладим,

Самаркандда қишладим.

Қўзивой тоғам хотини

Қиздай бўлиб ўтирибди

Икки юзи қип-қизил

Бийдай бўлиб ўтирибди.

Бетинг қурғур бешқалдоқ,

Бешик йўниб ўтирибди.

Катта-катта балиқлар

Бола босиб ётибди.

Кичик-кичик балиқлар

Киндик кесиб ётибди.

Зочак деган ер юткур

Юпқа ёзиб юрибди.

Болалар ўйинлари замирида айтиладиган ушбу намуналар ўйинбоши томонидан ижро этилади. Бу шеър кўп вазифали бўлиб, қизиқмачоқ жанрига хос, гоҳ санамаларда санаш оҳангида, гоҳ айтишмаларда поэтик оҳанг ва бошқа муносабатларни намойиш этиш учун хизмат қилади.

Ушбу матндаги поэтик хусусиятлар қуйидагиларда намоён бўлади: Бухоро заминидан тоғ йўқ. Олатоғ-рамзий образ бўлиб, у орзу тоғи, бахт-саодат тимсоли бўлиб тасвир этилади. Шунинг учун ҳам бу тоғнинг бошида бешик турибди. Бешик ичида бола. Оқ бешик ҳам, оқ бола ҳам –бу борлиқнинг энг улуғ, тенгсиз яратмалари. Оқ ранг эса беғуборлик, тиниқлик белгиси. Бола ва бешикка бундан ортиқкиёс, ўхшатиш йўқ. Боланинг табиати гўзал, шунинг учун барча нарсаларни ана шу тиниқ рангда кўришни истайди. Ҳатто турли ранг ва безакка эга бўлган пиёла ҳам унинг наздида оқ, оппоқ. Бола олмани ҳамоқ рангда кўриши мумкин эди. Бироқ қизил олма рамзий тимсол-самимий муҳаббат белгиси. Қизил олмани истеъмол қилиш Самаркандгача учиб бориш, у шаҳарда қишлаш бош образ тасаввурининг ҳосиласи сифатида намоён бўлади. Бола тасаввурида Самарканд узокдаги сеҳрли шаҳар. Қиш умргузаронлик учун мураккаб фасл бўлгани

сабаб, у уша маскандан нажот топишини яширмайди. Боланинг тоғаси Кўзивой аканиг хотини бийга,яъни ёшқулунлаган отга қиёс қилинади. Гарчи у фарзанд кўрган бўлса ҳам, ҳали балоғат ёшидаги қиз болага ўхшатилади. Унинг шижоати, барвасталиги тасвирда ойдин кўриниб турибди. Бешқалдоқ (бешиктерватар ҳашорати) бола туғилган бўлса-да,у ҳали бешик яшаш билан овора. Бола табиатидаги воқеликка муносабатда қўпол сўзларни ҳам қўллайди. Бу қарғиш жанридаги сўз бўлиб, ўлсин, қабрга тушсин деган маъно бор. У фарзанд дунёга келаётган бўлса ҳам бефарқ, эътиборсизлик учун мана шундай қарғишга дуч келаяпти. Шеърдаги катта балиқлар-етилган балиқлар маъносида бўлиб, балиқ босиб ётибди-урчимок маъносида қўлланилмоқда. Босиб ётиш-товуққа хос бўлса-да, бу ҳолат балиққа кўчирилмоқда. Бу бола тушунчаси ва тасаввуридаги камчилик саналса-да, умумий мазмун ва моҳият жиҳатидан уйғун келиб, шеърда ритмик оҳанг касб этмоқда. Киндик кесиш-ўз маъносида она танасидан болани ажратиш мазмунини англатади. «Киндиги боғлиқ» -бир-бир билан яқин,ажралмас дўст деган мазмун ҳам ифодалайди. Бу ибора Бухорода кенг мазмунли бўлиб, юртга, тупроққа, дўст-ёрга ва қариндошгаяқин боғланиш, ҳамкор-ҳамнафас бўлиш туйғуларини англатади.

Қўшиқда бир қанча Бухоро шева ва иборалари учрайди. Хусусан, ўтирибди, ётибди, юрибди каби мустақил маъноли сўзлар ўзаро сўзлашувда иш-ҳаракатнинг давомийлигини ифодалаб, кўмакчи феъл вазифасида қўлланилади. Бийдай бўлиб ўтирибди-бийдай кўринаяпти, йўниб ўтирибди-йўнаяпти, бола босиб ётибди, киндик кесиб ётибди-босаяпти, кесаяпти маъносида ҳозирги замон давом феъли шаклида келмоқда. Биз ёзиб олган вариантда юпқа ўрнида “хамрош” (хамир оши сўзи қўлланилган). Бу ҳолатларнинг барчаси Бухоро шевасига хосдир. Қўшиқ ижодкорлигида болаларнинг бевосита тасаввури ҳис қилиб турилса-да,унда катталар таъсирини кузатиш мумкин. Чунки болалар нутқида юқоридаги катталарга хос бўлган ибораларни қўллаш деярли сезилмайди.

Бухоро фольклори болалар ўйинлари композицион жиҳатидан умумўзбек фольклори болалар ижодкорлигидан тубдан фарқ қилмаса-да,образлари,бадий ифодавий тасвир ваўзига хос таркиби билан фарқланиб туради.Ўйиндаги асосий қаҳрамон бола бўлса, у билан муносабатдаги бошқа образлар ҳам муайян ғояни илгари суради.

Болалар ўйинлари билан боғлиқ ижодий намуналар композицион жиҳатидан ранг–барангдир. Улардаги асосий восита-ритмик оҳангни шакллантиришдир. Ритмик оҳангдорликболаларнинг ўйинга, ўйин бошига нисбатан қизиқишни оширади. Ўйин эса эстетик туйғуга қурилган ғолиблик учун олиб бориладиган шижоат майдони саналади. Ўйин қўшиқлари кўп қисми тўрт мисрадан иборат бўлиб, йигирма олти мисрагача матнни ташкил этади. Аксарияти а-а,б-б тарзида қофияланган. Қофиялар ҳам етти бўғинни ташкил этади. Ҳамма пайтда ҳам қофиядош сўзларга қатъий риоя қилинмайди. Болаларни кўпинча воқелик ўзига тортиб кетади. Болалар нутқида эса катталарга тақлид сезилиб туради. Бу воқеа-ҳодиса баёнида айрим сўз, ибора ёхуд гапларни улар нутқидан фойдаланганлиги кўринади. Бу воситалар болалар лексикасини бойитиш билан бирга шеър ижодкорлиги савиясини оширади. Ўйинда ритмик оҳангдорликни келтириб чиқаришда, яхлит узвга эришишда интилиш аёнлашади. Шуниси аёнки, ижод намуналарида бундай омилкорлик ҳеч қандай сакталиқ ёки ортикчаликни англатмай, фикр равонлиги учун хизмат қилади. Шеърларда Бухоро шеваси жуда кўп учрайди: келопти, кетопти, ман, сан, шердан (шу ердан) зочак (қўғирчоқ), ушпулак (хуштак), инак (сигир), гўсала (бузоқ) самбўса (сомса) трамо (куз) каби. Қуйидаги ёзиб олган шеърда ҳам бу ҳолатни кузатиш мумкин:

- Дугонажон, дугонажон,
Ман сани кўролмадим.
Инагимни дастидан
Бухоро боролмадим.

Бундан ташари, болалар нутқида –ни тушум келишиги билан –нинг қаратқич келишиги,- га жўналиш келишиги билан ўрин-лайт ке-лишигини фарқлашда адабий тил меъёрлари нуқтаи назаридан хатоликларга йўл қўядилар. Юқоридаги парчада ҳам ана шу ҳолатни кўриш мумкин: -қаратқич келишиги ўрнида –ни тушум келишиги ноўрин қўлланилган. Бундан ташқари, тожик болалар нутқидан ўйин жараёнида ўтиб қолган бир қанча тожик сўзларини учратиш мумкин:

даст, бахшида, сара, бача, ситора, пазанда, хўранда, домод, товушқон ва бошқалар.

Болалар нутқида сўзларнинг товушларини тушириш, ўзгартириш ва «янгилаш» иштиёқ кучли сезилади. Бундан асосий мақсад болаларни ўйин жараёнига эътиборини тортиш, диққатини жалб

қилишдан иборатдир. Бу соҳада, айниқса, ўйин бошиларнинг ижодкорлиги баланддир. Уларнинг хатолари болаларга ижодкорлик «намунаси» бўлиб хизмат қилади. Чунончи, чучвара сўзи тушбера, гўшт сўзи гўш, мушт сўзи муш тарзида айтилади.

Болалар ижодкорлигида ҳозирги давр замонавий техник восита номларини қўллашга ҳавас ошиб бормоқда. Хусусан, шеърларда компьютер, телефон, самолёт, поезд, смс, телевизор, кема, пароход, реклама, вертолёт каби сўзлар ҳам учрайди.

Биз ёзиб олган санамада самолёт-қўқ,осмон рамзи сифатида тасаввур қилинган. Болалар улуғ саркарда,буюк соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги муносабати билан яратилганлиги аён. Мисра бошидаги «Антантина» сўқма (маъносиз) сўз, бу сўзнинг асосий хизмати кейинги мисралар учун ритмик оҳанг яратиб беради:

Антантина,
Самолётга мина,
Бом-бом,
Очилди альбом,
1996 йил-
Темур бобомга
Ассалом!6

Шеърдагиги «Бом-бом» ундовсўзи юксак садо оҳанги маъносини ифодаламақда. Альбом-бола учун воқеликни тарих саҳифаларига муҳрловчи тушунча сифатида англашилади. Улуғ саркардага баён этилаётган азиз калом ҳам битта- «Ассалом!». Бухоро болалар ўйин фольклори поэтик жиҳадан бой ва ранг-барангдир.

Бухоро болалар ўйинлари мазмун ва мундарижа жиҳатидан бой, ранг-барангдир. Болалар фольклори жанрий жиҳатдан икки қисмга бўлиб ўрганилади. Болаларнинг мавсумий ва маросим фольклори бўлса,иккинчиси болалар ўйин фольклоридир.

Болалар мавсумий ва маросим фольклори мавзу жиҳатидан кенг бўлиб, унга алла, болалар қўшиқлари, термалар, айтишувлар, Рамазон қўшиқлари, муножотлар, насихатлар, юмористик шеърлари ва бир қанча жанрий таркибдан иборат.

Ана шундай жанрлардан бири-алладир. Алла оналар қўшиғи бўлиб, унда болани дам олдириш, ухлатиш учун айтиладиган қўшиқлар саналади. Бу қўшиқларнинг асосий ғоявий мазмуни оналарнинг қалбларидаги ички рухий тўлқинлари ва Оллоҳга нидолари сифатида юзага келган. Ўзбек олимларидан Ғози Олим Юнусов, Элбек, кейинчалик О.Сафаров "Бойчечак" тўпламида 250дан ортиқ алла матнларини келтирган бўлса, олима М.Ёқуббекова шу мавзуда номзодлик ишини ҳимоя қилган. Профессор 2003 йилда "Алла-ё, алла" тўпламида ўзбек оналари алласини бир жойга тўплаб нашр эттирди. Уларнинг кўп қисмида Бухоро оналар ижодкорлиги аниқ кўриниб туради.

Сан-ку манинг биргинам, алла-ё,алла,
Бошимдаги гулгинам, алла-ё, алла,
Гулгинамни йитирдим, алла-ё, алла
Йиғлаб куним ўтқирдим, алла-ё,алла

Кўринадики, матнда Бухоро вилояти шевалари жуда кўп учрайди. Улар сан, ман, йитирмоқ, ўтқирмоқ каби сўзлардир. Адабий тил меъёрида сан, ман-сен, мен, йитирдим-йўқотдим, ўтқирдим-ўтказмоқ маъноларида қўлланилади. Бу алла воқеий бўлиб, она якка-ягона фарзандини бошидаги гулга қиёс этмоқда. Бироқ она ана шу яғонасидан-гулидан ажралиб қолади. Алла-ё, алла сўз компоненти нафақат болани аллаловчи оҳанг, балки онанинг дил изҳорини ифода этувчи восита бўлиб хизмат қилмоқда. Бу соҳада прфессор С.Сафаров, доцентлар Авезов, Н.Сафарова ва М,Рўзиева Н.Адизовалар изланиш олиб борган бўлсалар-да, ўзбек фольклоршунослиги нуқтаи назаридан ёндашганлар. Бухоро заминидан яшовчи халқ тили, миллий урф-одати ва менталитети жиҳатидан чуқур ёндашилмаган,

Алла жанрининг ўзига хос хусусияти шундаки, матнда «алла», «алла-ё, алла» каби сўз компонентлари узлуксиз такрорланиб келади. Сўз компоненти ҳаракат компоненти билан баровар тарзда она образи томонидан интим оҳангда амалга оширилади. Бешикнинг бир ритмик меъёрда тебраниши боланинг оромини таъминлайди. Гарчи боланинг қўл-оёқлари бешикда боғлиқ ҳолда бўлса-да, ўзини алла оҳангида эркин ҳис қилади. Онанинг у ҳақдаги орзу-ҳавасга тўлган қувончи,

дард-аламга йўғрилган ҳасратлари ифодаланган алла нидоси оҳангида ухлаб қолади.

Алла сўзи мисранинг зачинада қўлланадиган матнлар ҳам учрайди:

Алланинг оти яхши

Минг қайғудан бир шод яхши.

Қадринг билмас қариндошдан

Билса қадринг ёт яхши

болалик пайдо бўлгандан буён мавжуд эканлигини ҳис қилиш мумкин. Бу жанр нафақат Ўрта Осиёда, балки дунё бўйича тарқалган мўъжизавий қўшиқдир: “Алла” сўзи тарихий генетик жиҳатидан жуда қадимий бўлиб, онанинг боласи бахти, соғлиқ-саломати учун Оллоҳга муножоти, илтижоси ва ички руҳий кечинмаларидир:

Алла демак – ҳақ демак

Ҳақдан сени тиларман,

Алла қўзим, алла.

Алла – онанинг Парвардигорга илтижоси бўлибгина қолмасдан, фарзанди, нури дийдасига чексиз меҳри, ҳаётдаги орзу, тилаги ва ягона умиди эканлиги она томонидан изҳор этилади. Буларнинг бари оналарнинг бекиёс ижодкорлик намунаси бўлиб, руҳий –ҳиссий туйғулар бадиий тасвирий ифодалар мисолида ташбеҳона акс эттирилган. Матнда боланинг табиати, хатти-ҳаракати жонли образда ифода этилган.

Болалар ўйинлари эса болалар томонидан бажариладиган ўйинлар мажмуасидир. Ўйинлар-болалар ижодкорлигидир. У-яхлит бир композицияга эга. Профессор О.Сафаров «Ўзбек халқ болалар ўйинлари» китобида 300 дан ортиқ ўйинларнинг тур ва хусусиятлари атрофлича ёритилган. Ўйин жараёни таркибий жиҳатдан учга бўлинади: анъанавий дебеча (чорлама, чеклашмачоқ, санама), ўйиннинг ўзи ва якуни (тарқалмачоқ)дан иборатдир. Ўйинлар мазмун-моҳиятига кўра икки катта гуруҳга ажратилади: 1. Ҳаракатли ўйинлар. 2. Маънавий (сўз)ўйинлар.

Хулоса қилиб айтганда, болалар ўйинлари Бухоро фольклорида ажралмас ва бўлинмас таркибий узв сифатида алоҳида ўрин тутади. Болалар ўйинлари ижодкорлик намуналарини илмий таҳлил ва тадқиқ этишзарурияти эҳтиёжи сезилмоқда. Уларнинг ғоявий мазмуни ва бадиияти, композицияси, жанрий таркиби, ички тузилишларини ойдинлаштириш фан олдида турган муҳим ва долзарб вазифалардан ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Авезов С.С. Санама жанри табиати ва бадиияти. Монография.-Тошкент, Фан, 2008.

2. Бойчечак. (Тўпловчи ва тузувчи: Сафаров О, Очилов К)-Тошкент, ҒАСН, 1984.

3. Бухор элда гул сайли...(Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи: Д.Ўраева, Д.Ражабов)-Тошкент, Мухаррир,»2016

4. Виноградов Г.С. Русский детский фольклор. Иркутск, 1930, с.21

5. Сафаров О. Фольклор- бебағо хазина, Тошкент, Мухаррир, 248-бет.

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI

O'QUVCHILARDA TANQIDIY TAFAKKURNI INTELLEKTUAL LAYOQATINI ANIQLASH ASOSIDA RIVOJLANTIRISH

Akramova Gulbahor Renatovna,

Buxoro davlat Pedagogika institute, Pedagogika va ijtimoiy fanlar fakulteti "Pedagogika" kafedrası professori

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.006>

Annotatsiya. Jamiyatdagi global o'zgarishlar ta'lim tizimining o'zgarishiga turtki bo'ladi. Bugungi o'zgaruvchan jamiyat, ta'lim paradigmalari o'quvchida turli vaziyatlar va kontekstlarda fikrlash, farqlash, bahslashish va tanqidiy harakat qilish ko'nikmalarini rivojlantirish zaruriyatini belgilaydi. Umumta'lim maktablarida erkin va mas'uliyatli fuqarolarni shakllantirish, o'quvchining umumta'lim maktablarida erkin va mas'uliyatli fuqarolarni shakllantirish, o'quvchining ilk maktabga qadam qo'ygan kunidan boshlab tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam berish muhimdir. Chunki o'quvchilar o'zlari yashaydigan makonda kontekstlarga yuqori tezlikda tarqalayotgan axborotlarga duch keladi. Ushbu axborotlarning keraklisini qabul qilish uchun o'quvchi tahlil qilish, tushunish, bahslashish va muammolarga muqobil yechimlarni taklif qilish, to'g'ri qaror qabul qilish ko'nikmalari shakllangan bo'lishi muhim. Ushbu ko'nikmalar o'quvchida tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish orqali amalga oshiriladi.

Kait so'zlar: ta'lim tizimi, ta'lim paradigmalari, o'quvchi, turli vaziyatlar va kontekstlarda fikrlash, farqlash, bahslashish, tanqidiy harakat qilish ko'nikmalari, rivojlantirish.

Didaktika XV asrda maktabda yuzaga keladigan qiyinchiliklarni oldini olish va har tomonlama tayyorgarlikni ta'minlash maqsadida o'qituvchi va o'quvchi munosabatlaridagi ta'lim-tarbiya vaziyatlarini hal qilish uchun paydo bo'lgan fandır. Yillar davomida paydo bo'lgan texnologik taraqqiyot tufayli didaktika rivojlandi. Ya'ni zamonaviy texnologiyalar orqali o'quvchilarga ta'lim mazmuni yangicha ko'rinishda taqdim etilib, o'quvchida tayanch va fanga oid kompetensiyalarni rivojlantirish hamkorlikdagi faol metodlar orqali amalga oshirilmoqda. O'qituvchi va o'quvchi ta'lim jarayonining faol subyektlari hisoblanadi. Bu o'quvchida ta'lim mazmunini mustaqil o'zlashtirish, erkin fikrlash, o'quv resurslarini ishlab chiqishda bevosita ishtirok etish, jamiyatda o'z o'rniga ega bo'lish uchun yanada mustahkam va muhim bilimlarga ega bo'lish imkonini beradi. Xuddi shunday, biz yashayotgan o'zgaruvchan dunyoni hisobga olgan holda, ta'lim muassasalarida faoliyat olib borayotgan har bir o'qituvchi mehnat bozori talablariga mos bilimlarga ega o'quvchilarni tarbiyalash, kompetensiyalarini rivojlantirishda turli xil uslubiy vositalardan foydalanishi muhimdir.

Ta'lim tizimining sifat-samaradorligini oshirishda shaxsning tanqidiy fikrlash salohiyatini rivojlantirishning muhim o'rnini bor. Shaxsning tanqidiy fikrlash salohiyatini rivojlantirishning didaktik parametrlari esa mazmunan o'quv-tarbiya jarayonining mohiyatini belgilab beradi. Shaxsning tanqidiy fikrlash salohiyatini rivojlantirishda umumiy o'rta ta'lim mazmunining asosiy didaktik parametrlarini quyidagilar tashkil etadi:

- Milliy o'quv dasturi;
- Davlat ta'lim standarti
- Darslik va metodik qo'llanmalar
- Darsga qo'yilgan maqsadlar va ularning erishganlik darajasi
- O'qitishning ilg'or pedagogik texnologiyalari (ta'lim shakllari, turlari va usullari)
- Olingan nazariy bilimlarning amaliyot bilan bog'liqligi
- O'quvchilar bilimining baholanishi

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalarning turli yo'nalishlari ichida maqsadga ko'proq muvofiq keladigani hamkorlikda o'qish hamda muammoli ta'lim texnologiyalari (munozara, «doira stol», muammoli yo'nalishdagi rolli o'yinlar, loyihalar metodi) hisoblanib, ular: axborot bilan ishlash, turli manbalardan zarur axborotlarni topish va ifodalash, ularni solishtirish, tahlil qilish va tarkibiy tuzishtirish, dalillardan fikrlar chiqarish, axborotlarni baholash, qarorlar qabul qilish, yangi g'oyalar va yo'llarni taklif etish, jamoada ishlashga oid muayyan malakalarni shakllantiradi.

Shuning uchun o'qitish jarayoni o'quvchilarning bilim olishi va ta'lim maqsadlariga erishishi uchun o'qituvchi bajaradigan texnikalar yoki faoliyat bilan bog'liq.

O'qitish deganda o'qituvchi tomonidan o'quvchilarning mafkurasi, sifatlari va xulq-atvori, ularning bilim olishga tayyorligi bilan bevosita bog'liq bo'lgan bilimlarni uzatish bo'yicha amalga oshiriladigan harakatlar, strategiyalar yoki faoliyat tushuniladi; bu bir nechta o'zaro ta'sirlarni amalga oshirishga imkon beradi: ular o'z o'qituvchilaridan olgan bilimlari; ya'ni ularning oldingi bilimlari, haqiqati va yaqin atrofdagi tajribalari (oila, do'stlar, qiziqish guruhlari va boshqalar) bilan aralashadigan turli fanlar bo'yicha bilim; tanqidiy fikrlash har bir shaxsning kasbiy va shaxsiy rivojlanishiga yordam beradi.

Ta'lim jarayoni ichki va ijtimoiy jihatdan tashkil qilinadi va rivojlanadi, buning uchun u muayyan maqsadlarga, jarayonda ishtirok etuvchi subyektlarning o'z-o'zini aks ettirish va tanqidiy fikrlashiga yo'naltirilgan va asoslangan o'zaro ta'sirni ifodalaydi. Bu har qanday muhitda boshlanadi, ya'ni maktabda u o'qitish jarayoni bilan amalga oshiriladi, o'rganishga, shaxsiyatni shakllantirishga va ijtimoiy o'zgarishlarni yuzaga keltirishga qaratilgan pedagogik strategiyalar qo'llaniladi.

O'rganishning qoniqarli tarzda o'tishi uchun o'qituvchi o'quvchilarning oldin egallagan bilimlari, ya'ni bolalarda allaqachon mavjud bo'lgan va ular o'z tajribasida egallagan barcha tushunchalar yoki bilimlarning to'planishini hisobga olishi kerak. Boshqalar bilan ijtimoiy munosabatlar yoki tajribalar natijasi; xuddi shunday, o'qituvchi turli xil, faol va jozibador o'qitish strategiyalaridan foydalanishi kerak, ular o'rganishni o'zlashtirishga rag'batlantiradilar, bu yerda usullar moslashuvchan, dinamik va interaktivlikka imkon beradi.

Shunday qilib, o'quvchida o'z konsepsiyalarini ularni o'rganishga majbur qiladigan strategiya shakllantirilsa, o'qituvchi faoliyatni yo'naltirish orqali va tartiblardan foydalanishi, tanqidiy fikrlar va pozitsiyalarni shakllantirishga yordam berishi kerak; Xuddi shunday, bu jarayon davomida o'quvchi o'rganishga bo'lgan rag'batni his qilishi muhim, bu ularning o'zini o'zi qadrlashini yaxshilaydi, shunda ular buni zavq, nekinlik bilan bajaradilar va jarayondan zavqlanadilar.

Ta'lim jarayonida o'quvchilarda tanqidiy tafakkurni rivojlantirishning didaktik xususiyatlarini aniqlash uchun, bizga tanqidiy tafakkurni rivojlantirish kategoriyalarini aniqlash, ularga tavsif berishni joiz tordik.

Zamonaviy pedagogik-psixologik adabiyotlarda tanqidiy tafakkur, tanqidiy tafakkurga o'rgatish haqida ko'rgina tavsiflar uchraydi.

Psixologlar tafakkurga quyidagi ta'riflarni beradilar: u miyaning funksiyasi bo'lib, u faqat odamlarning ijtimoiy va ishlab chiqarish faoliyati jarayonida vujudga keladigan sezgilar, hislar va g'oyalar asosida rivojlanadi va rivojlanishi mumkin. Biroq, hislar, idrok va g'oyalar asosida vujudga kelgan tafakkur hissiy tasvirlarning oddiy majmuyiga aylanmaydi, u bilishning hissiy bosqichiga qaraganda ancha murakkab va sifat jihatidan yangi bilish shaklidir. Boshqacha qilib aytganda, inson hissiy bilim darajasidan mantiqiy bilim yoki tafakkur darajasiga ko'tarilishi kerak. [3]

Tafakkur maxsus tashkil etilgan materiyaning eng oliy mahsuli, obyektiv dunyoni inson miyasida hukmlar, tushunchalar, xulosalar shaklida aks ettirishning faol jarayoni; bu shaxsning ma'naviy, nazariy faoliyati bo'lib, u odamning miyada namoyon bo'ladigan obyektning ma'lum tomonlarini va xususiyatlarini ajratib ko'rsatishi va yangi bilimlarni olish uchun ularni tegishli munosabatlarga, bog'lanishlarga qo'yishidan iborat.

Tafakkur - g'oyalar harakati, narsalarning mohiyatini ochish. Uning natijasi tasvir emas, balki qandaydir fikr, g'oyadir. Fikrlashning o'ziga xos natijasi konsepsiya bo'lishi mumkin - obyektlar sinfining umumlashtirilgan aksi, ularning eng keng tarqalgan va muhim belgilari.

Fikrlash - bu nazariy va amaliy faoliyatning alohida turi bo'lib, unga yo'naltiruvchi-tadqiqot, o'zgartiruvchi va kognitiv xarakterdagi harakatlar va operatsiyalar tizimini o'z ichiga oladi [5].

Tafakkurning biologik substrakti - bu shaxs, inson jamiyati, moddiy va ma'naviy madaniyatning shakllanishi jarayonida tarixan shakllangan miya rivojlanishining yuqori darajasi.

Inson tafakkuri turli shakl va tuzilmalarda (tushunchalar, kategoriyalar, nazariyalar) amalga oshadi, ularda insoniyatning kognitiv va ijtimoiy-tarixiy tajribasi mustahkamlanadi va umumlashtiriladi.

Tafakkur tarixiy hodisa bo'lib, avloddan-avlodga o'tadigan bilimlarning uzluksizligini va shuning uchun ularni tafakkur uzviy bog'liq bo'lgan til orqali mustahkamlash imkoniyatini anglatadi [5].

Mulohaza yuritish, ya'ni, fikrlash jarayonida yuzaga keladigan barcha asosiy fikrlarni bir-biri bilan aniq va to'g'ri taqqoslash. So'zda, fikrni shakllantirishda, shuning uchun diskursivning eng muhim binolari mavjud, ya'ni, fikrlash, mantiqiy bo'lingan va ongli fikrlash. Tafakkur va til o'rtasidagi uzviy

bog‘liqlik inson tafakkurining ijtimoiy, tarixiy mohiyatini uaqqol ochib beradi.

Haqiqiy fikrlash jarayonida uning harakatlari ko‘p jihatdan bir-biri bilan chambarchas bog‘liq. Muammoni hal qilishda, obyektiv timsolda bo‘lmagan aqliy harakatlarni ajratib ko‘rsatish, ya‘ni, muayyan tarixiy materialga ega bo‘lgan harakatlar va tafakkur kategoriyalarida juda qiyin. Shuning uchun o‘qituvchi o‘z vazifasi bilan qanday aqliy oreratsiyalar va ularning kombinatsiyalarini shakllantirganligini aniqlash qiyin bo‘lishi mumkin [6].

Tafakkur, shaxs hayotiy faoliyatining boshqa jarayonlaridan farqli o‘laroq, ma‘lum bir mantiqqa muvofiq amalga oshiriladi. Tafakkur strukturasi quyidagi mantiqiy oreratsiyalarni ajratish mumkin: taqqoslash, tahlil qilish, sintez qilish, abstraktsiyalash, umumlashtirish, konkretlashtirish, tasniflash va tizimlashtirish.

XX asr boshlarida D.Dyui tanqidiy tafakkurni reflektiv (reflektor) tafakkur bilan tenglashtirgan edi. U buning mohiyati uzoq mulohazalar yuritishda ekanini ta‘kidlab, uning davomiyligining sababi hal etishdan avval muammoning tabiatini aniqlashga qaratilgan izlanishda deb bilgan edi. U mashq qilish yo‘li bilan insonni konstruktiv fikrlashga o‘rgatish mumkin, ayni chog‘da, bu ta‘limning asosiy vazifasidir, tarbiyaning vazifasi intellektni o‘stirish va “intizomli” aqlni shakllantirishdan iborat, deb ta‘kidlagan.

Har bir insonning tafakkuri aqliy qobiliyatlarning nisbatan barqaror tuzilishiga kiritilgan o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Tafakkurdagi bu farqlar aqlning sifatleri deyiladi.

“Aql” tushunchasi “fikrlash” tushunchasidan kengroqdir. Sabab - insonga ilmiy tushunchada tafakkur va ma‘lumotlarini qayta ishlash imkonini beruvchi fikrlash shaklidir, ya‘ni, ushbu o‘ziga xoslikni keltirib chiqaradigan ichki bog‘lanishlar tizimini har tomonlama takrorlash, uning mohiyatini ochish.

Suqrot, Rlaton, Aristotel kabi mutafakkirlar o‘z savollaridan foydalanib, sabablarni tushunishga yoki aql yordamida o‘z muhitidagi vaziyatlarni aniqlashga harakat qilish bu tanqidiy fikrlashga asoslanadi. Bu atama yunoncha “kritike” so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, «hukm qilish san’ati» degan ma‘noni anglatadi. Aflotunning fikricha, faqat tarbiyalangan aql hayotning ko‘rinishini ko‘rishga tayyor; Suqrat fikricha, tadqiqotsiz hayot yashashga arzimaydi; Aristotelning fikricha, amallar haqiqatga qarab baholanishi kerak. Shunday ekan, bunday fikrlash bilim va izchillikka asoslanishi kerak, shunda u rivojlanadi va kelajakda buzilmaydi, noto‘g‘ri ma‘lumotga ega bo‘lmaydi va xolis bo‘lmaydi, shuningdek, u yoki bu ma‘lumotni qabul qilish yoki rad etishda inson o‘z fikridan foydalanadi. Bu har qanday fanda va maktabning istalgan darajasida targ‘ib qilinishi mumkin.

Aql insonning o‘z faoliyatining mohiyatini ko‘rib chiqish qobiliyati sifatida aks ettirishda ifodalanadi, aql butun madaniyatning subyekt sifatida ijtimoiy shaxsning mulkidir. Tushunchalar nuqtayi nazaridan, ong to‘g‘ridan-to‘g‘ri idrok etish va tasvirlashda amalga oshirib bo‘lmaydigan o‘zgarishlarni amalga oshiradi. Agar bunday o‘zgarishlar obyektning yangi fazilatlarini ochsa, ikkinchisi, so‘zning to‘g‘ridan-to‘g‘ri ma‘nosida, nazariy tafakkurning o‘ziga xos natijasi va o‘ziga xos mazmuni bo‘lib, ongda idrok etish va tasvirlashning qo‘shimcha tasvirlari shakllanadi.

Demak, “aql” va zamonaviyroq “intellekt” tushunchasi nafaqat fikrlash xususiyatlarini, balki boshqa kognitiv jarayonlarning o‘ziga xos xususiyatlarini ham tavsiflaydi.

Intellekt - (lotincha tushunish, bilish so‘zidan) - 1) har qanday faoliyatning muvaffaqiyatini belgilaydigan, muammolarni bilish va hal qilishning umumiy qobiliyati; 2) shaxsning barcha kognitiv qobiliyatlari tizimi: sezish, idrok etish, xotira, tasvirlash, tafakkur, tasavvur; 3) muammolarni «ongda» sinov va xatosiz hal qilish qobiliyati. Umumiy aqliy qobiliyat sifatida intellekt tushunchasi yangi hayotiy vazifalarga muvaffaqiyatli moslashish bilan bog‘liq xulq-atvor xususiyatlarini umumlashtirish sifatida ishlatiladi [7].

Fikrlashning individual xususiyatlari ushbu jarayonning o‘ziga xosligini ham, aqliy harakatning alohida bosqichlaridagi farqni ham aks ettirishi mumkin. Yaxlit fikrlash aktida psixologiya kognitiv faoliyatni o‘rganadi, uni umumlashtirish darajalari va foydalaniladigan vositalarning tabiati, ularning subyekt uchun yangiligi, uning faolligi darajasi va adekvatligiga qarab turlarga ajratadi.

Kamros o‘z navbatida, tanqidiy fikrlashni aniq va aqlga asoslangan fikrlash, aks ettirish va mustaqil fikrlashni rivojlantirishga yordam beradigan, har bir insonga bayonotning ishonchliligi to‘g‘risida ishonchli xulosa chiqarish imkonini beradigan fikrlash deb ta‘riflaydi. Yoki uning fikricha, biror harakat qulaymi yoki yo‘qmi. Ushbu tartibli aqliy jarayon odamlar argumentlarni baholash, qarorlar qabul qilish, hukm chiqarish va yangi narsalarni o‘rganish uchun foydalanadigan strategiyalar va mulohazalardan foydalanadi.

Demak, tanqidiy fikrlash - konsersiyalash, vaziyatlar va ma'lumotlarni tahlil qilish, g'oyalarni tartibga solish, aniqlash, dalillarni himoya qilish, kuzatish, xulosalar chiqarish aqliy qobiliyatlarini rivojlantirishga imkon beradigan intellektual faoliyat; bu ularga o'zlarining va ular faoliyat yuritayotgan muhitning yaxshilanishini izlashda fikr yuritish va muloqot qilish imkonini beradi.

Torres va boshqalar uchun tanqidiy fikrlash subyektning biror narsaning ishonchli yoki ishonchli emasligini tahlil qilish, sharhlash, tekshirish, solishtirish va muloqot yordamida muammolarni hal qilish uchun foydalanadigan intellektual qobiliyatlarni anglatadi, lekin men har doim o'z pozitsiyasini yoki nuqtayi nazarini bildiraman. Shunday qilib, bu fikrlash qobiliyatini rivojlantirish katta ahamiyatga ega, chunki u odamlarga ma'lum bo'lgan narsalarni o'ylash, tushunish va mas'uliyatli va samarali harakat qilishga yordam beradi; tanqidiy fikrlash, mavzuni o'zining oldingi bilimlaridan va amaliyotda qo'llanilgan tajribalarini tahlil qilishdan nimanidir ifodalashga majbur qiladi, qiyinchiliklarga chidamlilik munosabati qanday paydo bo'lganligini farqlay oladi va to'g'ri qaror qabul qiladi, bu esa loyihani amalga oshirishga imkon beradi.

D.Dyui fundamental bilimlarni o'zlashtirishning ahamiyatini uqtirib, fikrning tarkib topishi avval o'zlashtirilgan bilim va tajribaga bog'liqligini uqtirgan. (D.Dyui, S.L. Rubinshteyn).

Pedagogik maqsadni aniqlashtirish jarayonida tanqidiy tafakkurning aynan qanday intellektual layoqatlarini tarkib tortirishimiz kerakligini bilishimiz lozim, shu sababli tadqiqotimiz davomida tanqidiy tafakkurning mexanizmlari, intellektual layoqatlar aniqlandi, maqsadimiz o'quvchilarda tanqidiy tafakkurni shakllantirishdan iborat bo'lib, shu maqsadda mashqlar tizimini ishlab chiqdik. Bizningcha, intellektual layoqatlar tarkibiga quyidagilar kiradi:

6-jadval

Intellektual layoqatlar tarkibi

Intellektual qobiliyat tarkibi	Tavsif
Moslashuvchan intellekt	Bu fikrlash, muammoni hal qilish va mavhum fikrlash qobiliyatini anglatadi. Bu naqshlarni aniqlash, yangi muammolarni hal qilish va moslashuvchan fikrlash qobiliyatini o'z ichiga oladi.
Kompetensiyaviy intellekt	Bu ta'lim va tajriba orqali to'plangan bilim, ko'nikma va tajribani ifodalaydi. Bu ilgari o'rganilgan ma'lumotlarni qo'llash, tildan foydalanish va madaniy tushunishga tayanish qobiliyatini o'z ichiga oladi.
Analitik fikrlash	Bu murakkab muammolarni kichikroq qismlarga ajratish, ma'lumotlarni tizimli tahlil qilish va dalillarga asoslangan mantiqiy xulosalar chiqarish qobiliyatini anglatadi.
Ijodiy fikrlash	bu asl g'oyalarni yaratish, keng fikrlash va muammolarga innovatsion yechimlarni topishni o'z ichiga oladi. U tasavvurni, moslashuvchanlikni va bir-biriga bog'liq bo'lmagandek tuyulgan tushunchalarni bog'lash qobiliyatini o'z ichiga oladi.
Tanqidiy fikrlash	bu ma'lumot, dalillar va da'volarni faol va obyektiv baholash jarayoni. Bu dalillarning to'g'riligini baholash, noto'g'ri fikrlarni aniqlash va asosli hukmlar chiqarish qobiliyatini o'z ichiga oladi.
Muammolarni hal qilish	Bu muammolarni aniqlash, aniqlash va tahlil qilish, shuningdek, samarali yechimlarni ishlab chiqish va amalga oshirish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Bu mantiqiy fikrlash, torqirlik va moslashuvchanlikni o'z ichiga oladi.
Metakognition	Bu o'z kognitiv jarayonlarini bilish va nazorat qilishni anglatadi. U o'z-o'zini aks ettirish, o'z-o'zini nazorat qilish, fikrlash, o'rganish va muammolarni hal qilish strategiyalarini tartibga solish qobiliyatini o'z ichiga oladi.
Muloqot ko'nikmalari	Bu fikrlarni aniq ifodalash, faol tinglash va samarali og'zaki va yozma muloqot qilish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Bu fikrlarni ifoda etish, ma'lumotni izchil tartibga solish va muloqot uslubini turli auditoriyalarga moslashtirishni o'z ichiga oladi.

O'quvchilarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish ularning intellektual qobiliyatlarini baholash va tushunishni o'z ichiga oladi. O'quvchining intellektual qobiliyatini aniqlash va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish uchun quyidagi qadamlar mavjud:

Kuzatish va mulohaza yuritish. O'quvchilarning darsdagi xatti-harakatlari, faolligi va o'zaro munosabatlarini kuzating. Ularning qiziquvchanlik darajasi, savol berishga tayyorligi va mustaqil fikrlash qobiliyatiga e'tibor bering. Ularning kuchli tomonlari va tanqidiy fikrlashni yaxshilash sohalari haqida fikr yuriting.

Norasmiy baholashlar. O'quvchilarning tanqidiy fikrlash qobiliyatini aniqlash uchun ochiq savollar, fikrlashga undaydigan bahslar va muammoni yechish kabi norasmiy baholash usullaridan foydalaning. Ushbu baholashlar ularning fikrlash qobiliyatlari, ma'lumotlarni tahlil qilish qobiliyati va turli nuqtayi nazarlarni baholash qobiliyati haqida tushuncha berishi mumkin.

Rasmiy baholashlar. Tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini maxsus baholaydigan viktorinalar, imtihonlar yoki loyihalar kabi rasmiy baholashlarni o'z ichiga oling. O'quvchilarning analitik va baholovchi fikrlashlarini qo'llash, dalillarga asoslangan xulosalar chiqarish va o'z fikrlarini samarali yetkazishni talab qiladigan baholash vazifalarini ishlab chiqish.

Rubrikalar va mezonlar. Tanqidiy fikrlash uchun taxminlarni belgilovchi aniq rubrikalar va baholash mezonlarini ishlab chiqish. Mantiqiy fikrlash, dalillarga asoslangan tahlil, ijodkorlik va samarali muloqot kabi tanqidiy fikrlash bilan bog'liq ko'nikmalar va xatti-harakatlarni aniq belgilang. O'quvchilarga o'z faoliyati haqida fikr-mulohazalarini bildirish va ularni yaxshilashga rahbarlik qilish uchun ushbu bo'limlardan foydalanish.

Differentsial ko'rsatma. O'quvchilar turli darajadagi intellektual qobiliyatlarga ega bo'lishi mumkinligini tan olish. O'quvchilarning individual ehtiyojlarini qondiradigan va ularning o'z tezligida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga imkon beradigan tabaqalashtirilgan ta'lim strategiyalarini amalga oshirish. Faol o'quvchilar uchun qo'shimcha o'quv torshiriqlarini taqdim etish, rast o'zlashtiruvchilarga yordam berish.

Shaxsiy murabbiylik va fikr-mulohazalar. O'quvchilarning tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini yanada samarali baholash uchun ular bilan yakkama-yakka murabbiylik va fikr-mulohaza seanslarini tashkil qilish. Shaxsga yo'naltirilgan yo'l-yo'riqlarni taklif etish, yaxshilanishi kerak bo'lgan yo'nalishlarni aniqlang va shaxsiy kuchli va qiyinchiliklarga asoslangan tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini oshirish strategiyalarini tavsiya etish.

Hamkorlik va tengdoshlarning fikr-mulohazalarini inobatga olishga o'rgatish. O'quvchilar o'rtasida hamkorlikni rag'batlantirish va tengdoshlarning fikr-mulohazalari uchun imkoniyatlarni taqdim etish. Hamkorlikdagi faoliyat va munozaralar tanqidiy fikrlashni rivojlantirishi mumkin, chunki o'quvchilar fikr almashish, bir-birlarining nuqtayi nazariga qarshi chiqish va konstruktiv tanqid qilishda ishtirok etadilar. Tengdoshlarning fikr-mulohazalari o'quvchilarga o'zlarining fikrlash jarayonlarini chuqurroq tushunishlariga yordam beradi.

Doimiy baholash va taraqqiyotni kuzatish. O'quvchilarning tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini muntazam ravishda baholang va vaqt o'tishi bilan ularning taraqqiyotini kuzatib borish. Yaxshilash kerak bo'lgan sohalarni aniqlash va shunga mos ravishda ko'rsatmalarni tuzatish uchun formativ baholashdan foydalanish. O'quvchilarning o'sishini nishonlang va ularga to'liq salohiyatini ro'yobga chiqarishga yordam berish uchun doimiy yordam ko'rsatish.

Metakognitivlikni rag'batlantirish. O'quvchilarga o'z-o'zini anglash va fikrlash jarayonlari haqida fikr yuritishga yordam beradigan metakognitiv strategiyalarni o'rgatish. Ularga o'z fikrlashlarini kuzatish, strategiyalarining samaradorligini baholash va kerak bo'lganda tuzatishlar kiritish qobiliyatini rivojlantirishga yordam berish. Metakognitiv o'z fikrlash shakllarini chuqurroq tushunishga yordam berish orqali tanqidiy fikrlashni kuchaytiradi.

Tafakkurni tarbiyalash. O'quvchilarda aql va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini harakat, mashq va qat'iyat bilan rivojlantirish mumkinligini ta'kidlab, o'sish tafakkurini targ'ib qilish. O'quvchilarni qiyinchiliklarni qabul qilishga, xatolarni o'rganish imkoniyati sifatida ko'rishga va ularning tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga ijobiy munosabatda bo'lishga undash.

Ushbu strategiyalarni amalga oshirish orqali o'qituvchilar o'quvchilarning intellektual qobiliyatlari haqida tushunchaga ega bo'lishlari va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradigan qo'llab-quvvatlovchi o'quv muhitini yaratishlari mumkin.

Tanqidiy tafakkur mexanizmi mulohaza yuritish va dalillash bilan bog'liq fikriy operatsiyalar maqsad qo'yish, muammoni ochib berish, farazni ilgari surish, dalillar keltirish, ularni asoslash, oqibatlarini bashorat qilish (prognozlash), muqobil nuqtayi nazarlarni qabul qilish yoki qabul qilmaslik kabilarni o'z ichiga oladi, bular o'z navbatida, mulohaza yuritish va dalillash jarayonini aniqlashga xizmat qiladi.

O'quvchini mulohaza yuritishga o'rgatishning bir qator ijobiy jihatlari bor. Ular quyidagilardan iborat:

Ta'lim mazmuni va ma'lumotlarni tushunishi chuqurlashadi. Mulohaza o'quvchilarni tanqidiy fikrlashga va tushunchalar, tajribalar va oldingi bilimlar o'rtasida aloqa o'rnatishga undash orqali uuzaki tushunishdan tashqariga chiqishga imkon beradi.

Metakognitivlikni rag'batlantiradi. O'quv jarayoni haqida mulohaza yuritish o'quvchilarda o'z-o'zini anglash, o'zini-o'zi boshqarish va o'z-o'zini nazorat qilish kabi metakognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishga yordam beradi. Ular o'zlarining fikrlashlari, o'rganish strategiyalari va takomillashtirish sohalari haqida ko'proq xabardor bo'lishadi.

Shaxsiy fikr-mulohazaga egalikni rag'batlantiradi. Mulohaza o'quvchilarga o'z ta'lim sauhatlariga egalik qilish imkonini beradi. Bu ularga o'zlarining kuchli, zaif tomonlarini va Keyingi rivojlanishga muhtoj bo'lgan sohalarni tan

olishga yordam beradi, o'sish tafakkurini rivojlantiradi.

Muammoni hal qilish ko'nikmalarini oshiradi. Fikrlash orqali o'quvchilar muammolarni aniqlashlari, turli yondashuvlarni baholashlari va muammolarni hal qilishning samarali strategiyalarini ishlab chiqishlari mumkin. Ular murakkab vaziyatlarni tahlil qilish va ijodiy yechim topishda ko'proq mohir bo'ladi.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi. Mulohaza o'quvchilarni ma'lumot, taxminlar va noto'g'ri fikrlarni tahlil qilish va baholashga undaydi. Bu ularning tanqidiy fikrlash, turli nuqtayi nazarlarni ko'rib chiqish va asosli xulosalar chiqarish qobiliyatini rivojlantiradi.

Tanqidiy tafakkur o'z ichiga sintez, tahlil, murakkab va bir xil bo'lmagan muammo va vaziyatlarni baholashga qaratilgan asosiy intellektual bilimlarni qamrab oladi. Intellekt o'quvchilarni hayotning turli jabhalarida muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalardir. Bu o'quvchilarda murakkab va tez o'zgarib borayotgan dunyoda faol harakat qilish, ongli qarorlar qabul qilish va jamiyatning faol ishtirokchisiga aylanish imkonini beradi.

Aniqlangan didaktik xususiyatlar bir nechta maqsadlarga xizmat qiladi. Birinchidan, ular faol o'rganishni rag'batlantiradilar, o'quvchilarga amaliy mashg'ulotlar, muammolarni hal qilish va mulohaza yuritish imkonini beradi. Ushbu faol ishtirok amaliy ssenariylarda tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini tushunish va qo'llashni yaxshilaydi.

Bundan tashqari, tanqidiy tafakkurni qo'llab-quvvatlash tizimli ko'rsatmalar va bosqichma-bosqich murakkablik orqali ta'minlanadi. Bu o'quvchilarga tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini bosqichma-bosqich rivojlantirishga yordam beradi.

Haqiqiy baholashlarning kiritilishi o'quvchilarning an'anaviy imtihonlardan tashqariga chiqib, real dunyo kontekstlarida tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini namoyish etishlarini ta'minlaydi. Ushbu baholash yondashuvi o'quvchilarni ijtimoiy munosabatlarga tayyorlash maqsadiga mos keladi, bu yerda tanqidiy fikrlash ijtimoiy muammolarni hal qilish va asosli qarorlar qabul qilish uchun qo'llaniladi.

Turli yondashuvlarni o'z ichiga olgan holda, o'quvchilar turli nuqtayi nazarlarga duch keladilar, ochiq fikrlash va empatiyani rivojlantiradilar. Ushbu ta'sir qilish ularga turli madaniy, ijtimoiy va tarixiy kontekstlarni ko'rib chiqishga, tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini oshirishga va hurmatli muloqotni rivojlantirishga imkon beradi.

Texnologik vositalar va resurslarni integratsiyalash o'quvchilarni raqamli savodxonlik kompetensiyalarini rivojlantiradi va ularga raqamli muhitda tanqidiy ravishda harakat qilish imkoniyatini beradi. Ular manbalarni baholash, ishonchli va ishonchsiz ma'lumotni farqlash va raqamli platformalar yordamida samarali muloqot qilishni o'rganadilar.

Hamkorlikdagi o'quv muhiti g'oyalar almashinuvini osonlashtiradi, o'quvchilarning taxminlarini shubha ostiga qo'yadi va turli nuqtayi nazarlar orqali tanqidiy fikrlashni rag'batlantiradi. O'quvchilar faol ishtirok etishni, hurmatli bahslarda qatnashishni va jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishni o'rganadilar.

Nihoyat, tanqidiy fikrlashni real dunyo misollari va ilovalari bilan bog'lash o'rganilgan ko'nikmalarning dolzarbligi va amaliyligini kuchaytiradi. O'quvchilar tanqidiy fikrlash ijobiy o'zgarishlarga, axloqiy qarorlar qabul qilishga va mas'uliyatli fuqarolikka qanday olib kelishi mumkinligini tushunadilar.

Xulosa qilib aytganda, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish asosida o'quvchilarni ijtimoiy munosabatlarga tayyorlashning didaktik xususiyatlarini aniqlash samarali ta'lim tajribasini ta'minlaydi. Bu faol o'rganish, izlanish, haqiqiy baholash, turli istiqbollar, texnologiya integratsiyasi, hamkorlikda o'rganish va real dunyo aloqalarini targ'ib qiladi. Bu xususiyatlar o'quvchilarni tanqidiy fikrlash, ijobiy ijtimoiy munosabatlarga kirishish va atrofdagi dunyoning murakkabliklarida harakat qilish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalar bilan qurollantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston. 2023. – B.40. <https://lex.uz/docs/20596>

O'zbekiston Respublikasining "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida" 2016 yil 14 sentyabrdagi O'RQ-406-sonli qonuni. <https://lex.uz/docs/3026246>

2023 yil 28 fevraldagi PF-27-son "Insonga e'tibor va sifatli ta'lim yili»da amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risidagi.

Дьюи Дж. От ребенка - к миру, от мира - к ребенку. М.-2009. - 352 с.

Cluster D. O'qish orqali fikrlash taraqqiyoti bo'yicha xalqaro jurnal va «O'zgarish» maktubi, 2001, № 4

Pedagogika. Ensiklopediya. III jild. jamoa // Toshkent: «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2017. – 400 b.

Pedagogika: ensiklopediya. II jild / tuzuvchilar: jamoa.//Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti. 2015. – 376 b.

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARINING KASBIY KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH OMILLARI

Abdukarimova Rayhona Akmalovna,
BuxDU fizika-matematika fakulteti 1_Mat 21 guruh talabasi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.007>

Annotatsiya: Maqolada uzluksiz ta'lim tizimida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentsiyasini shakllantiruvchi va rivojlantiruvchi omillar ko'rib chiqiladi. Maqolada, shuningdek, kasbiy kompetentsiyaning asoslarida o'z ifodasini topadigan fazilatlar va ularning mohiyati haqida gap boradi.

Kalit so'zlar: kompetentsiya, kasbiy kompetentsiya, kasbiy kompetentsiya turlari, axborot kompetentsiyasi.

ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Абдукаримова Райхона Акмаловна,
Студентка группы 1_Mat 21 физико-математического факультета БухГУ

Аннотация: В статье рассматриваются факторы, формирующие и развивающие профессиональную компетентность будущих учителей в системе непрерывного образования. Также в статье говорится о качествах и их сущности, которые выражаются в основах профессиональной компетентности.

Ключевые слова: компетентность, профессиональная компетентность, виды профессиональной компетентности, информационная компетентность.

FACTORS FOR FORMING PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS

Abdukarimova Raykhona Akmalovna,
Student of group 1_Mat 21 of the Faculty of Physics and Mathematics of BukhSU

Abstract: The article examines the factors that form and develop the professional competence of future teachers in the system of continuing education. The article also talks about qualities and their essence, which are expressed in the basics of professional competence.

Key words: competence, professional competence, types of professional competence, information competence.

Oliy o'quv yurtlarida zamon talablariga javob beradigan malakali mutaxassislar tayyorlashda ta'lim sohasida faoliyat yuritayotgan ustoz-murabbiylarning xizmatlari beqiyos. Aynan ana shu maqsadlarni amalga oshirishda, o'quvchilarni bo'lajak muhandis-pedagog bo'lib yetishishda raqamli texnologiyalardan foydalangan holda bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentsiyasini shakllantirish vazifasi nihoyatda muhim ahamiyatga ega. Bugungi kunda mehnat bozorida ustuvor ahamiyatga ega bo'lgan kuchli raqobatga bardosh bera olish har bir mutaxassisdan kasbiy kompetensiyaga ega bo'lishni va uni izchil takomillashtirishni talab etadi. Xo'sh, kompetentsiya nima? Kasbiy kompetentsiya negizida qanday sifatlar aks etadi? O'qituvchi o'zida qanday kompetentsiya fazilatlarini ajratib ko'rsatishi kerak? Bu va shunga o'xshash fikrlar bu yerda muhokama qilinadi[8].

“Kompetentsiya” tushunchasi ta'lim sohasiga psixologik ilmiy izlanishlar natijasida kirib keldi. Psixologik nuqtai nazardan kompetentsiya - bu “mutaxassisning nostandart vaziyatlarda, kutilmagan vaziyatlarda o'zini tutishi, muloqotga kirishishi, raqiblar bilan yangicha munosabatlarga kirishishi, noaniq vazifalarni bajarishi, ziddiyatli ma'lumotlardan foydalanishi, izchil rivojlanib borishi va egalik qilishi”. Olim-pedagoglarimizning [1] ta'kidlashicha, “Kasbiy kompetentsiya – bu mutaxassisning kasbiy faoliyat uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarni egallashi va ularni amaliy jihatdan yuqori darajada qo'llashidir”.

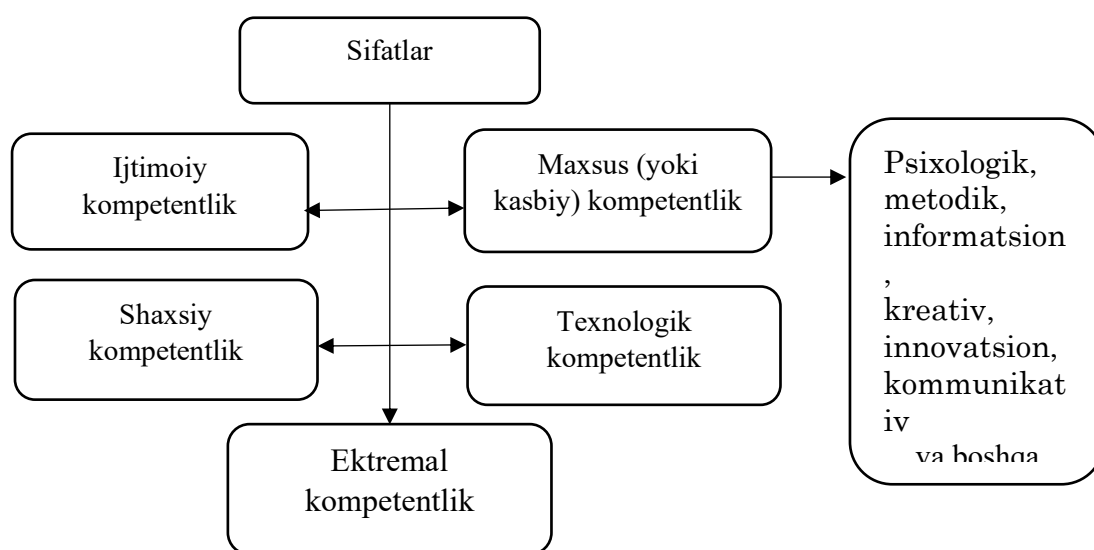
Kasbiy kompetentsiya quyidagi hollarda namoyon bo'ladi: murakkab jarayonlarda; tushunarsiz vazifalarni bajarish; ziddiyatli ma'lumotlardan foydalanish; kutilmagan vaziyatda harakat rejasiga ega bo'lish qobiliyatida va hokazo.

Shuningdek, kasbiy kompetentsiyaga ega bo'lgan mutaxassis: o'z bilimini izchil boyitadi; yangi ma'lumotlarni o'zlashtiradi; davr talablarini chuqur tushunadi; yangi bilimlarni izlaydi; ularni qayta ishlaydi va amaliy faoliyatida unumli foydalanadi.

Lug'aviy jihatdan kompetentsiya ma'lum sifatlarga asoslanadi, ya'ni "mahorat" va "nazariy bilimlardan faoliyatda unumli foydalana olish, kasbiy mahorat, mahorat va iste'dodni yuksak darajada namoyon eta olish". Xususan, o'qituvchining kasbiy kompetensiyasi asosida ijtimoiy, maxsus (psixologik, uslubiy, ijodiy, innovatsion va kommunikativ), shaxsiy, texnologik va ekstremal kompetentsiya kabi fazilatlar o'z ifodasini topadi.

Bir qator tadqiqotlar o'qituvchiga xos kasbiy kompetentsiya va uning o'ziga xos jihatlarini o'rganib chiqdi. Bunday tadqiqotlar qatorida, xususan, A.K. Markova va B. Nazarovalar, pedagogik kompetentsiyaning tarkibiy asoslarini qayd etgan. O'qituvchining kasbiy kompetensiyasi pedagogik (ta'lim) jarayonining samarali va muvaffaqiyatli tashkil etilishini ta'minlaydi. Kasbiy kompetentsiyaga ega bo'lish uchun o'qituvchi izchil o'z-o'zini rivojlantirishga e'tibor berishi kerak.

Kasbiy kompetentsiyaning sifatlari. Kasbiy kompetentsiya asosida quyidagi sifatlarni aks ettiriladi (1-rasm):

1-rasm. Kasbiy kompetentlik asosida aks etuvchi sifatlarni.

Yuqoridagi rasmdan ko'rinib turibdiki, kasbiy (maxsus) kompetentsiya - bu kasbiy-pedagogik faoliyatni tashkil etishga tayyorlash, kasbiy-pedagogik muammolarni oqilona hal etish, faoliyat natijalarini real baholash, psixologik bilimlar asosida bilim, ko'nikma va malakalarni izchil rivojlantirishdir. Ular quyidagi tarkibni o'z ichiga oladi:

psixologik kompetentsiya - pedagogik jarayonda sog'lom psixologik muhitni yaratish, o'quvchilar va ta'lim jarayonining boshqa ishtirokchilari bilan ijobiy muloqotni tashkil etish, turli xil salbiy psixologik ziddiyatlarni tushuna olish va ularni tezda bartaraf etish qobiliyati;

uslubiy kompetentsiya - pedagogik jarayonni uslubiy jihatdan oqilona tashkil etish, o'quv yoki tarbiyaviy faoliyat shakllarini to'g'ri belgilash, maqsadga muvofiq usul va vositalarni tanlash qobiliyati, usullardan samarali foydalanish, vositalardan muvaffaqiyatli foydalana olish;

axborot kompetensiyasi - axborot muhitida zarur, muhim, zarur, foydali ma'lumotlarni izlash, to'plash, saralash, qayta ishlash va ulardan maqsadli, maqsadga muvofiq, samarali foydalanish;

ijodiy kompetentsiya - o'quv faoliyatiga tanqidiy, ijodiy yondashish, o'z ijodiy qobiliyatlarini namoyish etish qobiliyati;

innovatsion kompetensiya - pedagogik jarayonni takomillashtirish, ta'lim sifatini oshirish, o'quv jarayoni samaradorligini oshirish bo'yicha yangi g'oyalarni ilgari surish va ularni amaliyotga samarali tatbiq etish;

kommunikativ kompetentsiya - ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilari, shu jumladan o'quvchilar bilan samimiy muloqot qilish, ularni tinglay olish, ularga ijobiy ta'sir ko'rsatish qobiliyati [7].

Bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda har bir kompetensiya o'z o'rniga ega bo'lsa-da, biz ushbu tadqiqotda ularning axborot kompetentsiyasini shakllantirishning ayrim jihatlariga to'xtalamiz.

Axborot (axborot) kompetentsiyasi - bu zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda o'qituvchining shaxsiy va kasbiy faoliyati bilan bog'liq bo'lgan axborot maydoniga kerakli ma'lumotlarni mustaqil izlash, tahlil qilish, tanlash, qayta ishlash va uzatish, mustaqil bilim qobiliyatini uzluksiz rivojlantirish. Ta'lim maqsadlarini amalga oshirishda masofaviy ta'lim va multimedia texnologiyalari, global internet, elektron ta'lim resurslaridan samarali foydalanish.

Shuningdek, axborot kompetentsiyasi axborot muhitida zarur, muhim, foydali va foydali ma'lumotlarni izlash, to'plash, saralash va qayta ishlash hamda ulardan maqsadli, maqsadga muvofiq va samarali foydalanish qobiliyatidir.

Oliy o'quv yurtlarida bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda ularning kasbiy kompetentsiyalarini hisobga olgan holda nazariy va amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish har bir bo'lajak mutaxassisda o'zining kelgusi faoliyatida yuzaga keladigan muammolarni mustaqil hal etish qobiliyatini shakllantirish imkonini beradi.

Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentsiyasini shakllantirish, bozor munosabatlari sharoitida mehnat bozoridagi keskin raqobatga dosh berish zarurati har bir mutaxassisni o'ziga xos kasbiy kompetensiya va fazilatlarni rivojlantirishga undaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

Muslimov N.A., va boshqalar. Kasb ta'limi o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. Monografiya. – "Fan va texnologiya" nashriyoti, T.: 2013.

Парпиев, О.Т., & Имамназаров, Э.Д. (2012). Педагогические игры и их возможности в профессиональном обучении. Проблемы и перспективы развития образования (pp. 149-150).

Кодиров, З.З., & Имамназаров, Э.Д. (2017). Применение интерактивного метода обучения для повышения познавательных способностей учащихся. Молодой ученый, (15), 583-585.

Жураева, М.Т., Имамназаров, Э.Д., & Абдуллаева, Н.Х. (2018). Будущие учителя профессиональной подготовки по проблемам формирования компетентности в области информационных технологий. Экономика и социум, (5), 1686-1688.

Hashimov, S., Sultonboyevich, I. F., Dexkanaliyevich, I. E., Husniddin Bakhtiyorog'li, E., & Sodikjon Muhammadamino'g'li, A. (2020). Problems of development and solution of technological processes of cleaning cotton with small dispersion particles and dust. PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology, 17(6), 14124-14133.

Imamnazarov, E. D., & Orifjonov, U. (2019). Farewell to educational institutions and educational practices. Экономика и социум, (6), 36-38.

Маллабоев, Н., Имамназаров, Э., & Абдуллаева, Н. (2018).

Перспективы производства продуктов питания. Экономика и социум, (5), 770-773.

Рахимов З.Т. Педагогик компетентлик таълим жараёни ривожланишининг муҳим омили сифатида. // Замонавий таълим. 2019.

Парпиев О. Т. Использование педагогических игр как фактор повышения эффективности обучения // Молодой ученый. – 2011. – №. 12-2. – С. 127-129.

Акрамов Х. М., Парпиев О. Т. Применяемые в педагогической практике модели, методики, технологии и организационные формы непрерывного образования. Обмен международным опытом // Образование через всю жизнь: Непрерывное образование в интересах устойчивого развития: материалы 12-й междунар. конф.: в 2 ч./сост. – 2014. – С. 12.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINI MUSTAQIL FIKRLASHGA O'RGATISHDA MODULLI TA'LIM TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH

*Adizova Nigora Baxtiyorovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti dotsenti
<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0001-5132-0571>*

*Norqulova Dilorom,
Buxoro davlat pedagogika instituti magistranti
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.008>*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МОДУЛЬНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ САМОСТОЯТЕЛЬНО МЫСЛИТЬ

*Адизова Нигора Бахтиёровна,
Доцент Бухарского государственного педагогического института*

*Норкулова Дилором,
Аспирант Бухарского государственного педагогического института*

USING MODULAR EDUCATIONAL TECHNOLOGY IN TEACHING PRIMARY CLASS STUDENTS TO THINK INDEPENDENTLY

*Adizova Nigora Bakhtiyorovna,
Associate Professor at Bukhara State Pedagogical Institute*

*Norkulova Dilorom,
Postgraduate student at Bukhara State Pedagogical Institute*

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'qituvchining ta'lim-tarbiya jarayonini modulli ta'lim texnologiyalari asosida tashkil eta olishi o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatishda nihoyatda ahamiyatlidir. Bu boradagi ishlarni muvaffaqiyatli hal etish, boshlang'ich sinf o'qituvchisidan, albatta, chuqur bilim, izlanish, fidoiylilik hamda modulli ta'lim texnologiyasini qo'llash mahoratiga ega bo'lish kabi katta tajribani talab etadi. Zero, yosh avlodni, chuqur bilimli, mustaqil fikrlaydigan qilib tarbiyalash boshlang'ich sinf o'qituvchilari zimmasidadir.

O'zbek xalqining yosh avlodni hayotga tayyorlashda ko'p asrlar davomida qo'llagan usul va vositalari, tadbir shakllari, o'ziga xos urf-odatlar va an'analari, ta'lim-tarbiya haqidagi g'oyalari va hayotiy tajribasi mavjud. Bu meros o'timishda ko'plab alloma-yu donishmandlar yetishib chiqishiga asos bo'lgan. Hozirgi kunda bu merosdan ijodiy foydalanish katta ahamiyatga egaligi to'g'risida fikr mulohazalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Mustaqil fikrlash, ta'lim, modulli ta'lim, modulli ta'lim texnologiyasi, pedagogik texnologiya, didaktik o'yin, motiv, maktab ta'limi, fikrlash jarayoni.

Аннотация: В данной статье умение учителя начальных классов организовать учебный процесс на основе модульных образовательных технологий имеет чрезвычайно важное значение в обучении учащихся самостоятельному мышлению. Успешное решение работы в этом направлении требует от учителя начальных классов глубоких знаний, исследовательской активности, умения использовать модульные образовательные технологии. В конце концов, на учителях начальной школы лежит ответственность воспитать молодое поколение хорошо образованными и независимыми мыслителями.

Ўзбекский народ обладает многовековыми методами и инструментами, формами проведения

мероприятий, уникальными обычаями и традициями, представлениями об образовании и жизненным опытом, которые использовались для подготовки молодого поколения к жизни. Это наследие было основой для развития многих ученых и мудрецов прошлого. В настоящее время существуют мнения о большой важности творческого использования этого наследия.

Ключевые слова: Самостоятельное мышление, обучение, модульное образование, модульная образовательная технология, педагогическая технология, дидактическая игра, мотивация, школьное образование, мыслительный процесс.

Abstract: In this article, the ability of a primary school teacher to organize the educational process based on modular educational technologies is extremely important in teaching students independent thinking. A successful solution to work in this direction requires a primary school teacher to have deep knowledge, research activity, and the ability to use modular educational technologies. After all, primary school teachers have the responsibility to raise the younger generation to be well-educated and independent thinkers.

The Uzbek people have centuries-old methods and tools, forms of holding events, unique customs and traditions, ideas about education and life experiences that were used to prepare the younger generation for life. This heritage was the basis for the development of many scientists and sages of the past. Currently, there are opinions about the great importance of the creative use of this heritage.

Key words: Independent thinking, learning, modular education, modular educational technology, pedagogical technology, didactic game, motivation, school education, thought process.

KIRISH. Respublikamiz mustaqilligining dastlabki yillaridayoq xalq ta'limi sohasida tub islohotlar boshlab yuborildi. Zero, bundan buyon "Ma'naviy jihatdan mukammal rivojlangan insonni tarbiyalash, ta'lim va maorifni yuksaltirish, milliy u'yg'onish g'oyasini ro'yobga chiqaradigan yangi avlodni voyaga yetkazish davlatimizning eng muhim vazifalaridan biri bo'lib qoladi".

Bolaning ongi va tafakkuri endi shakllanib kelayotgan boshlang'ich sinflarda o'qituvchining mahorati, uning zamonaviy texnologiyalarni ta'lim jarayoniga mohirona tadbqiq etish, ta'limning yangi-yangi yo'l va usullarini izlashi, ilg'or pedagogik tajribalardan ijodiy foydalana olishi juda muhimdir. Shuning uchun ham boshlang'ich sinf o'quvchilarini mustaqil fikrlashga o'rgatishda modulli ta'lim texnologiyasidan foydalanish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy etishga tayyorlash bugungi boshlang'ich ta'lim oldiga qo'yilgan muhim talablardan biridir. Chunki zamonaviy pedagogik texnologiyalar, birinchidan, o'quvchilarni bilim, ko'nikma va malakalarni oson va qiziqib o'rganishlari uchun imkoniyat yaratsa, ikkinchidan, o'qituvchining ham professional o'sishiga, ham ma'naviy rivojlanishiga yordam beradi.

Jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, insoniyat hayotiga turli yangiliklarning kirib kelishi ta'lim sohasida ham bir qator o'zgarishlar qilinishini taqozo etmoqda. Hozirgi kunda ta'lim sohasida erishilgan yutuqlarni saqlagan holda, bir xillikdan bir qolipga tushib qolishdan saqlanmoq zarur. Ta'limning kishi xotirasini rivojlantirishga asoslangan turidan inson tafakkurini har tomonlama rivojlantirish, boshlang'ich sinf o'quvchilarini mustaqil fikrlashga o'rgatishda modulli ta'lim texnologiyasidan foydalanish, ularda amaliy ko'nikma va malakalar hosil etishga qaratilgan turiga o'tishga harakat qilish shu kunning talabidir. Shunga erishilsagina Vatanimiz kelajagi bo'lgan yosh avlod tarbiyasi oldiga qo'yilgan vazifa oqilona hal etilishi mumkin. Bola hayotida bog'chadan so'ng maktabning dastlabki davrlari muhim o'rin tutadi. Shu bois boshlang'ich ta'lim davri ta'lim jarayonidagi eng mas'uliyatli davrdir. Bu paytda bolaning savodi chiqishi bilan birga, uning dunyoqarashi shakllanadi, tafakkur qilish malakasi rivojlanadi[1].

O'quvchini mustaqil fikrlashga o'rgatish qachondan boshlanadi? degan savol tug'ilishi tabiiy. Buning uchun insonning fikrlash jarayonining shakllanish bosqichlarini bilish lozim. Insonning fikrlash jarayoni hayotni, insonlarni, ular orasidagi munosabatlarni, tabiatni sezgilar yordamida kuzatish jarayonida shakllana boradi. Bola dunyoga kelgandan boshlab hayotni, kattalar faoliyatini, tabiatdagi voqea va hodisalarni ko'rib, kuzatib, ularni o'ziga o'zlashtira boshlaydi va natijada unda tasavvurlar paydo bo'ladi, nutq shakllanadi. Shuning bilan birgalikda bola sezgilari yordamida to'plagan ma'lumotlari

asosida ko'plab tasavvur boyliklariga ega bo'ladi va uni tushunishga, anglashga intiladi. Shuning uchun ularda ko'plab savollar paydo bo'ladi. Masalan, osmonda nima bor? Nega kecha va kunduz bo'ladi? Qushlar nega uchadi? Nega men kichkinaman? Nega ranglar xilma-xil? Nega yomg'ir, qor yog'adi? Ular qaerdan paydo bo'ladi? Bulut-chi? va hokazo.

Bir onaning uch yarim yashar bolasi haqida so'zlab berganlari: "Bir kun bolam menga shunday savol berdi:

-Ona nega bizning burnimiz har xil? Meniki yassi, sizniki tik, opamniki yana boshqacha? Nima deyishni bilmasdan,

-Shunday yasashganda bolam, dedim.

- Kim yasagan, do'xtirlarmi? Ular kesib-kesib yopishtirishadimi?

- Yo'q, bolam, xudo yasagan.

- Xudo qanday yasaydi?

Xullas, bolam meni savol-javobda yengdi. Nima deb tushuntirishni bilmadim. Bolamni chalg'itishga harakat qildim. Bolam esa savol berishini to'xtatmas edi.

Darhaqiqat, maktabgacha tarbiya yoshida bolalar ota-onalariga tinimsiz savollar yog'diradilar. Ana shunday paytda bolaning savollariga chidam bilan javob berish uning fikrlashiga, voqea, hodisalarni anglashiga yordam beradi, nutqining o'sishiga sabab bo'ladi. Ko'pincha ba'zi ota-onalar bu savollarga befarq qaraydilar yoki javob berishni lozim topmaydilar. Uni urishib tashlaydilar. Bu esa bolaning fikrlash jarayonini susaytiradi, uni befarqlikka yo'llaydi. Hamma narsa mening uchun emas, mening bilishim shart emas deb o'ylaydi, hamma voqea va hodisalarga befarq bo'lib qoladi.

Bolaning nutqi maktab ta'limiga tayyorgarlik bosqichida kattalar bilan muloqatga kirishib kishilarning fikrini uqib olish va to'g'ri idrok qilish darajasida shakllana boradi. U eshitgan va ko'rganlari to'g'risidagi ma'lumotlarni tushuna oladi. O'zidagi axborotlarni muayyan tartibda bayon qila biladi, aqliy faoliyat operasialaridan o'rinli foydalanadi. (Ularni taqqoslaydi, oydinlashtiradi, guruhlariga ajratadi, haqli xulosa chiqarishga harakat qiladi). Shunday qilib unda fikrlash bosqichi paydo bo'ladi.

Maktabgacha yoshdagi bolaning fikrlash darajasi maktabdagi ta'lim-tarbiya jarayonida takomillashadi. O'quvchining fikrlash darajasining takomillashuvida o'qituvchining roli beqiyosdir. O'qituvchi o'quvchilarni ta'lim jarayonining faol subektiga aylantirmog'i lozim. O'quvchilarni o'rganayotgan materiallari ustida fikr yuritishga, o'zining fikrini erkin bayon etishga o'rgatish ayniqsa muhim. Bunda ta'lim jarayonida pedagogik texnologiyalardan foydalanish katta samara beradi. Pedagogik texnologiyalar asosida tashkil qilingan darsda o'quvchi faol qatnashadi, o'qituvchi va o'rtoqlari bilan erkin muloqotga kirishadi. Ayniqsa shaxsga yo'naltirilgan texnologiya o'quvchilarni ta'lim jarayonining sub'ektiga aylantiradi. O'quvchilarni o'quv materiali ustida erkin fikr yuritishga imkoniyat yaratadi. Bu sohada modulli ta'lim texnologiyasining o'rni beqiyosdir. Shuningdek, ta'lim jarayonida didaktik o'yinlardan foydalanish ham katta samara beradi. Didaktik o'yinlar bolada o'qish motivini rivojlanishiga yordam beradi. O'yinsiz tom ma'nodagi aqliy rivojlanish bo'lishi mumkin emas. O'yin o'quvchilarda bilimga ishtiyoq va qiziqishni uyg'otadigan uchqundur [12].

O'yin vositasida o'quvchilarning bilim o'zlashtirish jarayoni qulaylashadi, turli xil predmetlar bilan munosabatda bo'lishga o'rganadi, shuningdek, ularda muomala madaniyati shakllanadi. Muhimi, didaktik o'yinlar jarayonida bolada o'z kuchiga ishonch shakllanadi, erkin harakat qilishga, o'z fikrlarini erkin bayon qilishga o'rganadi, mustaqil fikrlar bildirib boshlaydi. Masalan, "Suratdagi xatoni top" o'yinida bola suratni mustaqil kuzatadi. Qish manzarasi tasvirlangan suratda daraxtning gullayotgani ham chizilgan bo'lsa, buni bola mustaqil topadi. Shu joyda uning tafakkuri ham ishga tushadi. Ya'ni o'rganganlari asosida har bir faslning o'ziga xosliklarini esga oladi va qishda daraxt gullamasligini asoslaydi. Xuddi shuningdek, "Bo'lishi mumkin emas", "Matndagi xatoni top" o'yinlari, rebus, boshqotirma kabilar o'quvchilarning fikrlash jarayonini faollashtiradi va mustaqil fikrlashga o'rgatadi. Shuningdek, darslikdagi rasm ustida ishlashga doir mashqlar ham o'quvchilarning mustaqil fikrlashga o'rgatadi. Bola rasimga o'z munosabatini bildiradi, savol-javoblarda faol ishtirok etadi, rasm asosida hikoya yozish topshirig'i berilsa, u o'z tasavvurlari asosida hikoya yozadi. Boshlang'ich sinf o'qish darslarida bolani mustaqil fikrlashga o'rgatish imkoniyatlari keng va undan oqilona foydalanish yaxshi

samara beradi. O'quvchini matn ustida ishlashga yo'llash mustaqil fikrlashga o'rgatishning eng samarali usullaridan biridir. Bular:

Matnni bo'laklarga bo'lish va har bir bo'lakka sarlavha topish.

Mazmunni saqlab qolgan holda matnni qisqartirib o'qish.

O'qituvchining savollariga matndan javob topib o'qish.

Matndan eng chiroyli tasvirlangan bo'lakni o'qish.

Matndagi bosh g'oyani bildiruvchi gapni topish.

Ertak yoki masalni o'qiganda "Nima haqiqatga yaqin, nima o'ylab topilgan" mavzusida suhbat.

Matndan xulosalarni topish.

Eshitgan voqea yoki hodisaga o'z munosabatini bildirish.

"Asardagi nima sizga yoqdi?" mavzusida suhbat.

"Matndagi har xil kayfiyatga xos qismlarni topish (quvnoq, xafa, befarq).

Siymolarni ifodalovchi so'zlarni topish.

Tushunilmaydigan so'zlar ma'nosini aytib o'qish.

Matnni mantiqiy qismlarga bo'lib ifodali o'qish va qismlarning biridan ikkinchisiga navbat bilan o'tish.

Voqea yoki hodisani so'z yordamida tasvirlash.

Ijodiy qayta hikoya qilish:

– bosh shaxs nomidan;

– shaxsni o'zgartirib;

– vaqtini o'zgartirib.

Hikoyadagi voqea-hodisalar sodir bo'lishidan oldingi bo'lib o'tgan voqea-hodisalar yoki voqeaning davomi qanday bo'lishini qo'shib aytish.

Hikoyadan tashqaridagi voqealar tasvirini qo'shish.

Bosh qahramonni tavsiflovchi savollar: U kim? Tashqi ko'rinishi. Topshirilgan ishni bajarishda odamlar bilan munosabati. Sizning qahramonga munosabatingiz, hikoya qahramoni bilan do'stlashishni xohlaysizmi? Unga qanday maslahatlar bergan bo'lardingiz? kabi savollar.

Reja bilan ishlash: reja tuzing, reja ketma-ketligini o'zgartiring, reja qismlarini to'g'rilang, gaplar mazmunini o'zgartiring.

Maqolni to'ldiring.

Rasmga qarab hikoya tuzing.

Biror bir qahramon nomidan ... mavzusida hikoya tuzing.

She'rni kim aytayapti?

She'rda yashiringan sirni toping.

Hikoyadagi voqealarni chizmada ifodalang.

Hikoya, ertak yoki she'rda o'rganganlari asosida rasm chizish va shunga o'xshash topshiriqlar.

Boshlang'ich sinflar uchun tayyorlanadigan darsliklar ham matn oxirida beriladigan mashqlar, savol va topshiriqlar asosida o'quvchilarni mustaqil fikrlashga yo'llashi lozim.

Masalan, "She'rni kim aytayapti?", "She'rga siz qanday qo'shimcha qila olasiz?", "Hikoya (yoki ertak) qahramoni bilan do'stlashishni xohlaysizmi?", "Hikoya qahramoniga qanday maslahat berasiz?", "Ertak voqealari ichida bo'lishni xohlaysizmi?", "Unda kim bo'lib qatnashishni xohlaysiz?" kabi savollar, "Matnni qismlarga bo'ling va har bir qismga sarlavha qo'ying", "O'qituvchi yordamida matn rejasini tuzing", "Reja asosida matnni qayta hikoya qiling", "Matndagi qahramonlarni almashtirib qayta hikoya qiling" va boshqa shu kabi topshiriqlarni berish o'quvchilarning tafakkurini rivojlantirishga va mustaqil fikrlashini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Ba'zi darsliklarni ko'zdan kechirganimizda matn oxirida beriladigan savollar matndagi o'rganganlarini qaytarib aytib berishga undaydi. Matnni o'qituvchi o'qib beradi, uning mazmunini so'zlab beradi, o'quvchilar o'qiydilar va mazmunini yana so'zlaydilar va oxirgi savollar ham yana shuni takrorlaydi. Bundan ko'ra matn ustida ishlashga, fikrlashga undovchi savollar berilsa bola matn ustida fikr yuritadi, mustaqil xulosalar chiqaradi. Bunday ish usuli esa o'quvchining tafakkurini o'stiradi, mustaqil fikrlashga

o'rgatadi.

O'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatish bugungi kunda ta'limning asosiy vazifalaridan biridir. Buni har bir o'qituvchi bilishi va Vatanimizning kelajagi, uning taraqqiyotini ta'minlovchi kadrlarni tayyorlashda, albatta, ularni tafakkurini o'stirish, mustaqil fikrlashga yo'llovchi yo'l va usullarni tinimsiz izlashi va uni ta'lim jarayoniga joriy etishi lozim.

Boshlang'ich sinf o'qituvchining ta'lim-tarbiya jarayonini modulli ta'lim texnologiyalari asosida tashkil eta olishi o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatishda nihoyatda ahamiyatlidir. Bu boradagi ishlarni muvaffaqiyatli hal etish, boshlang'ich sinf o'qituvchisidan, albatta, chuqur bilim, izlanish, fidoiylilik hamda modulli ta'lim texnologiyasini qo'llash mahoratiga ega bo'lish kabi katta tajribani talab etadi. Zero, yosh avlodni, chuqur bilimli, mustaqil fikrlaydigan qilib tarbiyalash boshlang'ich sinf o'qituvchilari zimmasidadir.

O'zbek xalqining yosh avlodni hayotga tayyorlashda ko'p asrlar davomida qo'llagan usul va vositalari, tadbir shakllari, o'ziga xos urf-odatlar va an'analar, ta'lim-tarbiya haqidagi g'oyalari va hayotiy tajribasi mavjud. Bu meros o'tmishda ko'plab alloma-yu donishmandlar yetishib chiqishiga asos bo'lgan. Hozirgi kunda bu merosdan ijodiy foydalanish katta ahamiyatga ega.

Mutafakkirlar merosini o'rganish natijasida insonning shakllanishida ilmning ahamiyati katta ekanligining guvohi bo'ldik. Ularda bilim shaxs taraqqiyotining asosiy manbai ekanligi asoslab berilgan. Shuning uchun ham ajdodlarimiz bilim o'rgatuvchi ustozga katta ahamiyat berganlar. Bu pedagogik faoliyatga bo'lgan asosiy talablardan biri edi. Chunki ilm bor joyda rivojlanish, taraqqiyot bo'ladi, yangiliklarni joriy etishga keng yo'l ochiladi.

Sharq uyg'onish davrining buyuk mutafakkiri Abu Nasr Forobiy aqlli, dono va o'tkir fikrlaydigan kishilar to'g'risida shunday deydi: «Aqlli deb shunday kishiga aytiladiki, ular fazilatli, o'tkir mulohazali, foydali ishlarga berilgan, zarur narsalarni kashf va ixtiro etishda zo'r iste'molga ega; yomon ishlardan o'zini chetda olib yuradilar. Bunday kishilarni oqil deyдилar» (Forobiy. «Fozil odamlar shahri». – T.: Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi. 1993. 182-b). Uning fikricha, «Ta'lim so'z va o'rgatish bilangina bo'ladi. Tarbiya esa amaliy ish va tajriba bilan o'rganishdir, ya'ni shu xalq, shu millatning amaliy malakalaridan iborat bo'lgan ish-harakatga, kasb-hunarga berilgan bo'lishidir. Agar ular ish, kasb-hunarga berilgan bo'lsalar, kasb-hunarga qiziqsalar, shu qiziqish ularni butunlay kasb-hunarga jalb etsa, demak, ular kasb-hunarning chinakam oshig'i bo'ladilar» (Forobiy. «Fozil odamlar shahri». – T.: Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi. 1993. 182-b)..

Yusuf Xos Hojib bolaga bilim berib hunar o'rgatishni ularning yoshligidan boshlash kerakligini ta'kidlaydi (O'rta Osiyo pedagogik fikr taraqqiyotidan lavhalar. – T.: 1996. 159-b.)

Bolalarga kasb-hunar va tadbirkorlikni yoshligidan boshlab o'rgatish masalasi Kaykovusning "Qobusnoma" asarida ham ko'tarilgan. "Ey farzand, ogoh bo'lki, hunarsiz kishi hamisha foydasiz bo'lur va hech kimga naf' etkurmaz. Bilursanki, xori mug'ilonning (tikanli buta) tani bordur ammo soyasi yo'qdur. Hunarsiz kishi ham xori mug'ilon yanglig' na o'ziga va na o'zgaga foyda berur" (Kaykovus. Qobusnoma. – T.: Istiqlol. 1994. 26- b).

O'zbek xalqining ulug' allomalaridan biri Abu Rayhon Beruniy asarlarida yosh avlodga bilim berishning turli yo'llari va vositalari haqida tushunchalar berib, ularni mustaqil fikrlaydigan, yangilik yarata oladigan qilib tarbiyalash xususida to'xtalib o'tgan. «Qadimiy xalqlardan qolgan yodgorliklar» asarida Beruniy sxolastik metodlardan voz kechish, dars samaradorligini oshirish yo'llarini izlash, bolalarning xotirasini rivojlantirish, fikrlashga o'rgatishni ta'kidlab o'tgan. «Maqsad gapni cho'zish emas, balki o'quvchini zeriktirmaslik, chunki doimo bir xil narsaga qaray berish malollik va sabrsizlikka olib keladi. O'quvchi fandan-fanga o'tib tursa, turli bog'larda yurganga o'xshaydi. Birini ko'rib ulgurmasdan boshqasi boshlanadi va u kishi har bir narsada o'ziga yarasha lazzat bor deyilganidek ularni ko'rishga qiziqadi va ko'zdan kechirishni istaydi. Bir xil narsa charchatadi, xotiraga malol keltiradi» (Beruniy. Qadimiy xalqlardan qolgan yodgorliklar Tanlangan asarlar. 1-jild. – Toshkent: 1968. 106-107 b.).

Buyuk sarkarda Amir Temur o'zining o'gitlarida har bir ishni boshlaganda butun diqqat, zehn va bor kuchni shu ishga qaratish lozimligini ta'kidlagan: «Azmu jazm bilan ish tutdim. Biron ishni qilishga qasd qilgan bo'lsam, butun zehnim, vujudim bilan bog'lanib, bitirmagunimcha undan qo'limni tortmadim» (.

Amir Temur o'g'itlari. – T.: Navro'z. 1997. 16- b.)

Amir Temur o'z davrida qo'l ostidagilarni tadbirkor, ishbiarmon, mamlakat obodonchiligi, el-yurt osoyishtaligi uchun hamfikir, hamsuhbat, yelkadosh bo'lishlarini talab qilgan (. Amir Temur o'g'itlari. – T.: Navro'z. 1997. 16, 39-40 b.)

Ulug' mutafakkir va buyuk shoir Alisher Navoiy o'zining “Mahbub ul-qulub” asarida maktab o'qituvchilari mehnatiga baho beradi va uning mehnati ancha mashaqqat talab etishini tushuntiradi. (Navoiy. “Mahbub ul-qulub” (Qalblar sevgisi) – T.: G'afur – G'ulom. 1983. 28-29 b.)

Markaziy Osiyo allomalari merosida ilm va uni egallashdagi mahorat masalalari keng miqyosda talqin etiladi. Bunda albatta ilm o'rgatuvchining muhim o'rni ta'kidlanadi.

Zamonaviy boshlang'ich ta'lim mazmunini takomillashtirish, jahon talablariga mos tahsil oluvchilarni tarbiyalash, ularga ta'lim berish va ta'lim oluvchini o'z ortlaridan ergashtira olish uchun bugungi ustozga qanday tartibda yordam berish mumkin? Ular uchun munosib ilmiy, uslubiy va ma'naviy muhit yaratilishining yo'llari qay tarzda belgilanadi? Zamonaviy boshlang'ich ta'lim mazmunini takomillashtirishda modulli ta'lim texnologiyasi barkamol insonni shakllantirishni kafolatlovchi jarayonni tashkil qilishning ilmiy-uslubiy asosi bo'lib xizmat qiladi[2]. Modulli ta'lim texnologiyasi o'quvchilarni mustaqil mutolaa qilish, bilim olish, erkin fikrlay olishga o'rgatishni kafolatlaydigan jarayondir.

Hozirgi davrda o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatish, shunga doir bilim, ko'nikma va malakalar bilan qurollantirishda o'qituvchining o'rni beqiyos. O'qituvchining muntazam izlanishi, bilimni o'rgatishning yangi va samarali yo'llarini kashf etishi o'quvchilar bilimlarni yuqori darajada o'zlashtirishlari, muhim amaliy ko'nikma va malakalar egallashlarining omili bo'la oladi.

o'quv materialining takrorlanishini oldini olish maqsadida, makromodulga kiruvchi fanlarning, o'quv dasturlarini o'zaro bog'liqligi ta'minlanadi.

X U L O S A. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini mustaqil fikrlashga o'rgatishda modulli ta'lim texnologiyasidan foydalanish maksimal imkoniyatlarni yaratib beradi, uning jamiyatdagi tez o'zgaruvchan sohalarga erkin o'ta olishiga, madaniyatga kirishi va muvafaqqiyatli ijtimoiylashuvini ta'minlaydi.

Ayniqsa, ijtimoiy hayot, fan va ishlab chiqarish sohalarida jadal rivojlanib boruvchi texnologik jarayonlar har tomonlama yetuk yoshlarning o'sib borishi va ularning ehtiyojlari asosida darslarni tashkil etishni talab etadi.

Bularni amalga oshirish natijasida:

- boshlang'ich sinf o'quvchilarini mustaqil fikrlashga o'rgatish o'z-o'zini anglashga va o'z-o'ziga baho bera olishga o'rgatadi;
- dars jarayonida olgan bilimlarini amaliyotga joriy eta olishlarini shakllantirish uchun sharoit yaratiladi;
- o'zaro bir-birlari bilan hamkorlik qila olish malakalari rivojlanadi;
- boshlang'ich sinf o'quvchilarining yaxlit – ijtimoiy, jismoniy, ma'naviy, intellektual rivojlanishi ta'minlanadi;
- ta'limning nazariy va amaliy faoliyat bilan aloqasi mustahkamlanadi;
- o'quvchilarga ortiqcha qiyinchilik tug'diradigan muammolar hal etiladi.

Hozirgi vaqtda ta'lim muassasalarida modulli o'qitish keng qo'llaniladi.

Modul deganda, biror tizimning funksional yuklamasini aniqlashga doir mustaqil qismiga tegishlilik tushuniladi. Nazariy ta'limda esa, modul – bu o'quvchilarning u yoki bu fan bo'yicha bilimlariga doir ko'nikmalarini shakllantirish uchun yetarli axborot yoki harakatlarning aniq belgilangan “doza”si. Yuqorida bayon etilganlarga asoslanib, ta'limiy modul tushunchasiga quyidagicha ta'rif berish mumkin: ta'limiy modul – bu o'zlashtirish ta'lim oluvchi mazkur modullarni egallashi natijasida shakllantiriladigan bilim, ko'nikma va malakalarning nazorat qilish shakli bilan muvofiqlikda tugashi zarur bo'lgan, o'zida bilishga doir va kasbiy jihatlarni ochib beruvchi o'quv fanining biror qismi mazmunining mantiqiy tugallangan shakli.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QISH DARSLARIDA O'ZBEK BOLALAR FOLKLORI NAMUNALARINI O'RGATISH METODIKASI

Adizova Nigora Baxtiyorovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti dotsenti
<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0001-5132-0571>

Yoriyeva Moxigul Oltinovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti magistranti
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.009>

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ОБРАЗЦОВ УЗБЕКСКОГО ДЕТСКОГО ФОЛЬКЛОРА НА УРОКАХ ЧТЕНИЯ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Адизова Нигора Бахтиёровна,
Доцент Бухарского государственного педагогического института

Ёриева Мохигул Олтиновна,
Аспирант Бухарского государственного педагогического института

METHODOLOGY FOR TEACHING SAMPLES OF UZBEK CHILDREN'S FOLKLORE AT READING LESSONS IN PRIMARY CLASSES

Adizova Nigora Bakhtiyorovna,
Associate Professor at Bukhara State Pedagogical Institute

Yorieva Mohigul Oltinovna,
Postgraduate student at Bukhara State Pedagogical Instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek va turk bolalar adabiyotining o'ziga xos xususiyatlari, mazkur adabiyotdagi davlar bilan bog'liq shakliy yangilanishlar, undagi obrazlar tizimi hamda ikkala adabiyotga xos bo'lgan mushtarak jihatlar borligi aytib o'tilgan. O'zbek va turk adabiyoti ezgulik uchun xizmat qilishi hamda urf-odatlar, an'analari bir-biriga yaqinligi bilan umumiyluk hamda mushtaraklik kasb etadi. Fikrimizcha, bu adabiyotlarni turli badiiy janrlarda va rang-barang mavzularda yuksalib borayotganligi haqida fikr mulohazalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Bolalar dabiyoti, haqqoniylik va badiiyluk, amaliy, kitobiy, nazariy, tanzimat davri, nashr taraqqiyoti.

Аннотация: В данной статье отмечается, что существуют специфические особенности узбекской и турецкой детской литературы, формальные обновления, связанные с периодами в этой литературе, системой образов в ней, а также общие моменты, характерные для обеих литератур. Узбекская и турецкая литература служат добру, а их обычаи и традиции близки друг другу и приобретают общность и общность. На наш взгляд, существуют мнения о возникновении этих литератур в различных художественных жанрах и на различные темы.

Ключевые слова: Детская природа, правдивость и художественность, практический, книжный, теоретический, развлекательный период, издательское развитие.

Abstract: This article notes that there are specific features of Uzbek and Turkish children's literature, formal updates associated with periods in this literature, the system of images in it, as well as common points characteristic of both literatures. Uzbek and Turkish literature serve good, and their customs and traditions are close to each other and acquire commonality and commonality. In our opinion, there are opinions about the origin of these literatures in various artistic genres and on various topics.

Key words: Children's nature, truthfulness and artistry, practical, bookish, theoretical, entertainment period, publishing development.

KIRISH. Dunyo folklorshunosligida bolalarning badiiy tafakkuri va estetik didini o'stirish maqsadida yaratilgan xalq og'zaki ijodi janrlarining paydo bo'lish jarayoni hamda tarixiy-poetik tadrijiy rivojini aniqlashga alohida e'tibor qaratilmoqda. Folklorning kichik yoshdagi bolalarga qaratilgan lirik namunalari genezisini, etnopedagogik mazmun-mohiyatini, poetik-kompozitsion, ijro xususiyatlarini

yoritish esa etnofolkloristika asoslarini ochishda, xalq og'zaki ijodining pedagogika va etnografiya kabi fanlar bilan integratsion taraqqiyoti tarixini asoslashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Hozirgi zamon jahon folklorshunosligida bolalar folklorining poetik tabiati, obrazlar tarkibi, motivlari va badiiy-estetik vazifalarini bevosita ijro holati bilan bog'lab tadqiq etish tamoyili kuchayib bormoqda. Natijada dunyo xalqlari bolalar folkloridagi o'xshash janrlarning shakllanishi va tadrijiy taraqqiyoti tarixiy-folkloriy jarayonning tarkibiy qismi ekanligi isbotlandi. Bu esa o'zbek folklorshunosligida xalq og'zaki ijodi an'alarining insoniyat badiiy tafakkur qonuniyatlari tadriji nuqtai nazaridan yashab kelayotganini dalillash imkonini bermoqda.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgach, xalqimizning milliy o'zligi va ma'naviy ildizlarining asosi bo'lgan xalq og'zaki ijodini o'rganishga e'tibor har qachongidan ham kuchaydi. "Yoshlar o'rtasida mamlakatimiz boy tarixini, uning betakror madaniyatini va milliy qadriyatlarini keng targ'ib etish, jahon ilm-fani va adabiyoti yutuqlarini yetkazish uchun zarur muhit va shart-sharoit yaratish" asosiy vazifalardan qilib belgilandi. Axborot oqimi shiddat bilan kirib kelayotgan hozirgi globallashuv sharoitida shonli tariximiz va betakror madaniyatimiz, boy ma'naviy qadriyatlarimiz aks etgan og'zaki ijod namunalarini saqlash, ajdodlarimiz yaratgan nomoddiy merosni avaylash, bu yodgorliklarning inson ma'naviy kamolotidagi o'rnini ochib berish hamda uni kelajak avlodga yetkazish folklorshunoslar oldida turgan muhim vazifalardir. Xalqimizning ko'p asrlar davomida qaror topgan umummilliy qadriyatlarini tiklashda folklor eng asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Uning bir qismi bo'lgan bolalar folklorini kattalar folklori kontekstida tadqiq etish ana shunday muhim muammolardan biridir. Ularni folklorshunoslikning yangicha kontsepsiyalari va nazariy qarashlari asosida chuqur o'rganib, janr, obraz va motivlarining genezisini aniqlash, o'ziga xos xususiyatlarini ilmiy yoritish yangi xulosalar beradi.

Atoqli pedagog A.S.Makarenkoning ko'rsatishicha, bolalar adabiyoti ma'lim ma'noda o'ziga xos badiiy xususiyatlarga ega bo'lishi kerak. Tasvir-hikoyaning soddaligi va jiddiy mantiqiy izchilligidan tashqari, unda ifodalanuvchi ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi kurash ham aniq, badiiy bo'yoqlarda, haqqoniy tasvirlanishi lozim. Haqqoniylik va badiiylilikning mukammal birligi bolalar adabiyotining ham zarur shartidir.

Bolalarning qat'iyatli bo'lishlari, umidsizlikka tushmasliklari va orzulariga ergashishlari uchun shaxsiy rivojlanish nasihatlarini hikoyalaridan iborat.

O'zbek bolalar adabiyoti haqidagi fanning yaratilishi XX asr boshlarida ma'rifatparvar pedagog va adabiyotshunoslar maqolalarida ko'zga tashlangan bo'lsa, ilk xrestomatiyalar va o'quv qo'llanmalarini tuzish harakati asr o'rtalariga to'g'ri keldi. Pedagogika bilim yurti talabalariga mo'ljallangan, I.Ahmedov, A.Suyumov tomonidan 1953-yilda birinchi marta tartib berilib, 1967-1978- yillarda qayta takomillashtirilib, nashr etilgan "Bolalar adabiyoti" xrestomatiyasi, 1957-yilda e'lon qilingan "Bolalar adabiyoti" o'quv materiallari qo'llanmasi shu harakatning dastlabki natijasi hisoblanadi. Keyinchalik, 1973-yilda Suyumov A. tomonidan maxsus o'rta o'quv yurtlari uchun nashrga tayyorlangan "Bolalar adabiyoti" qo'llanmasi o'zbek bolalar adabiyoti tarixini yaratish yo'lidagi dastlabki qadam bo'ldi. Bu qo'llanma keyinchalik M.Jumaboyev tomonidan qayta ishlanib, 1995-yildan e'tiboran majmua va darslik sifatida kasb-hunar kolleji o'quvchilari hamda oliy o'quv yurtlari uchun amalda foydalanib kelinmoqda. Bu sohada P.Shermuhammedov, Tursunov J., Safarov O., Egamov X. Muallifligidagi "O'zbek bolalar adabiyoti" darslik xrestomatiyasi (1976), O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Til va adabiyot instituti tomonidan tayyorlab nashr etilgan "O'zbek bolalar adabiyoti tarixi ocherklari" (1978), Bolalar adabiyoti va zamonaviylik" (1981), "O'zbek bolalar adabiyoti va adabiy jarayon" (1989) kabi monografiyalar ham o'ziga xos hodisa bo'ldi.

Ayniqsa, so'nggi yillarda turk bolalar adabiyoti tarixi bilan bog'liq muammolar turli adabiy jurnallarda muhokama qilinmoqda va yosh yozuvchilar orasida turk bolalar adabiy an'anasi hali shakllanish davrida ekanligi haqidagi fikr kuchaymoqda. Bu nuqtai nazar qisman to'g'ri.

O'zbek va turk bolalar adabiyoti, bolalar va o'smirlar nashrlari tarixi bo'yicha tadqiqotlar mamlakatimizda bolalar adabiyoti tarixini yozish uchun mos bo'lmasa-da, qisqa tarix uchun zarur bo'lgan quyidagi ma'lumotlarni taqdim etish mumkin. Turk bolalar adabiyotining birinchi asarlari iqtisodiy va siyosiy o'zgarishlarning boshlanishi bo'lgan Tanzimat davrida (1839-1876) paydo bo'ldi. 1928-yildagi harflar inqilobi ushbu mahsulotlarning to'planishi natijasida yuzaga keladigan o'zgarishlar jarayonini tezlashtirishga katta hissa qo'shdi. Ushbu inqilobdan so'ng darhol tashkil etilgan va butun Turkiya aholisini savodli qilishga intilgan norasmiy va rasmiy ta'lim muassasalari ham bolalar nashrlarining tez

o'sishiga olib keldi[1].

Dastlab, Tanzimat davri ziyolilari, bir tomondan, Evropa (dastlab, ayniqsa frantsuz) adabiyotidan yangi mavzular va janrlarni tan oldilar, ularni moslashtirdilar va turk jamiyatiga etkazdilar, boshqa tomondan, o'z ona adabiyotini, ayniqsa xalq adabiyotini topish, o'rganish, o'qitish va rivojlantirishga murojaat qildilar

Darhaqiqat, qadimgi turk adabiyotining Dede Korkut, Ferhat va Bitiksirin, Battalgazi, Largogrlu K.K. kabi muhim hikoyalari va dostonlaridan tashqari, kattalar va shuning uchun bolalarga murojaat qiladigan bolalar qofiyalari, ertaklar, topishmoqlar, afsonalar va epik parchalar, Karagxez va Nasrettin Xo'ja hazillari bitmas-tuganmas manbalarga aylandi. Bugungi kunda ham ushbu yo'nalish natijasida qayta kashf etilgan va bolalar uchun tayyorlanadigan asarlarda ko'rinadi. XIII asrda yashagan deb da'vo qilingan Nasreddin Xo'janing hazillari Sivrihisarda tug'ilgan va Aksehirida vafot etganligi, birinchi marta 1883- yilda Turkiyada yangi boshlovchi Tevfik (1843-1892) tomonidan nashr etilgan va shu vaqtdan beri Nasreddin Xo'janing hazillarining turli xil nashrlari kattalar uchun ham, bolalar uchun ham tayyorlangan bu yo'nalishning natijasidir.

Yozma shoir Nabining (1642-1712) ish o'g'liga maslahat beradi Hayriyye, va Sünbülzade Vehbi deb (halok.bo'ldi 1809) unga odob-axloq bo'yicha saboq bergan kitobi Lutfiyye, u fashistlarga qilgan, chunki ular bolalar til va ifoda jihatidan tushunadigan darajadan ancha yuqori edi; Agar 1859 -yilda nashr etilgan Nuhbet-ul etfal (bolalarning eng elitasi) deb nomlangan Kayseri doktori R. R. R. ning o'qish kitobini chetga surib qo'ysak, chunki u alifbo tartibida, hayvonlarning kichik hikoyalariga qaramay, Ahmet Mithatning (1844-1912) kitoblarini ko'rsatish kerak. (1871) turk bolalar adabiyotining dastlabki namunalari sifatida. Birinchisida arifmetika, geografiya, tabiat haqidagi ma'lumotlar kabi mavzularda foydali ma'lumotlar beradigan Ahmet Mithat, ikkinchisida sabrsizlik, amaliy hazillar, ozgina ochko'zlik ko'p chiqindilarni olib keladi, ikkita tulki va boshqa ertak janrida qisqa hikoyalar yozgan. Ikkala kitobning eng muhimi shundaki, ular to'g'ridan-to'g'ri bolalar uchun yozilgan.

Usmonli imperiyasidan diniy dunyoqarashga asoslangan Turkiya Respublikasining dunyoviy dunyoqarashiga o'tish jarayonida muhim o'rin tutgan 1908-yil (II. Konstitutsiyaviy inqilobni boshdan kechirgan 1864-1932), Ziya Gyotkakkalp (1876-1924) va Dikkatmer Seyfettin (1884-1920) turk tarixi, xalq ertaklari va ertaklaridan, xalqning kundalik hayotidan tanlagan asarlari bilan bugungi kunda turk bolalar adabiyotining klassiklari qatoriga kiradi. O'zbekistonlik Seyfettinni jamoat johilligi va xurofot e'tiqodlarining zararini ko'rsatadigan quvnoq, ijtimoiy tanqidni o'z ichiga olgan turli hikoyalari bilan bugungi bolalar ham qiziqish bilan o'qishlari mumkin. Uning hikoyasida Haunted Mansion, ijarachi qololmaydigan ijaraga olingan qasr egasi, pinty a rackskg va hacksex Niyoziy Bey, uch yillik ijara haqini oldindan to'lagan yangi ijarachisi sermet Bey tomonidan xayolparast kiyimda qo'lga olinishi haqida hikoya qiladi.

1908 -yilgi inqilobdan keyin o'qituvchilar tayyorlaydigan maktablarda bolalar adabiyotini o'qitish boshlanganda, bolalar she'riyati sohasida katta bo'shliq borligi aniq bo'ldi. Ibrohim Alaettin Gyotkvsa (1899-1949) bolalar she'rlari kitobi (1910). u bilan bu janr kashshof bo'ldi. Ta'lim, Biografiya va entsiklopediya sohasida ham asarlarini nashr etgan .

Mustafo Kamol Otaturk (1923-1881) hukmronligi ostida tashkil etilgan Turkiya Respublikasining birinchi yillari (1938) dunyoviy dunyoqarash bilan o'rnatilgan yangi tartibni saqlab qoladigan ijtimoiy o'zgarishlarni amalga oshirish bilan o'tdi. Ulardan biri va ehtimol, eng muhimi, 1928- yilda qo'llanila boshlangan lotin harflaridan iborat yangi turk alifbosini o'rnatgan harf inqilobi edi. Arab harflaridan iborat eski yozuv o'rnini bosgan yangi yozuvning tarqalishi o'zi bilan kuchli ta'lim va tarbiya safarbarligini olib keldi. Turk xalqini yuz foiz savodli qilish maqsadida amalga oshirilgan maktub inqilobi ham jonli efir hayotini boshlagan edi. Bir tomondan, yosh yozuvchilarga ustuvor ahamiyat berildi, ikkinchi tomondan, ilgari eski qo'lyozmada nashr etilgan muhim asarlar yangi qo'lyozmada qayta nashr etildi. 1928-1935 yillarda alifbo va o'qish kitobi turidagi asarlar, o'qishni osonlashtiradigan matnlar ko'pchilikni tashkil etdi.

Mahmut Yesari (1895-1945) bilan uning ijtimoiy romanlar kabi Çulluk (1925), Bağrı Yanık Ömer (1930) va Şurlangıç (1930); jurnalist va yozuvchi Peyami Safa (1899-1961, aliaslari Server Bedii) bilan uning hikoyalar, Woodcutter ning Qizi (1925), Jasur Bolalar (1925), tashqari Cingöz Recai ketma-ket; Aptullah Ziya Kozanoğlu (1906-1966) Bilan uning romanlar haqida harakatlari va hayotimizda tarixiy qahramonlar kabi Kizil Tuğ (1923 -yil oktyabrda), turk Pirates (1926 yilda ularning soni), Seyit Ali Oldi (1927); Rakım Çalapala (tug'ilgan. 1909) O'g'uz (1933), Mustafo (1944) va Yavrukurt she'rlari

(1968) kabi 87 bolalar romanlari ushbu nom ostida to'plangan va turli xil bolalar jurnallarida nashr etilgan, shuningdek turk bo'lishning ustun fazilatlarini namoyish etishni istagan she'rlar va yozuvlar. Kemalettin Tu-ni (tug'ilgan) bu yozuvchilar bilan tengdosh, ammo siyosiy maqsadni ko'zlamaydi, kundalik hayotdagi qiyinchiliklarga bag'ishlangan hissiy va sodda hikoyalar va romanlar bilan. (1910) bolalar mehr bilan o'qiydigan yozuvchi sifatida paydo bo'ldi. 150 dan ortiq roman va hikoyalar, bolalar va ularning yaqin atrof-muhit bilan bog'liq oilaviy muammolar, oila va qo'shni munosabatlar, o'gay ona va ota muammosi, kambag'al, ammo mehnatsevar bolalarning muvaffaqiyati va boshqa ko'plab asarlarida mavzularni yoritgan[2].

Xulosa va tavsiyalar

Respublika davrida rasmiy va norasmiy ta'lim bilan shug'ullangan Eflatun Cem Gytocxney (1896), u kasbi bo'yicha Anadolu bo'ylab sayohat qilganida folklor materiallarini to'plagan. U o'qishda xalq shoirlaridan foydalangan; xalq hikoyalari va ertaklari, afsonalari, tuzilishi va kayfiyati uni buzmasdan qayta ishlagan. Zamonaviy ertak yozuvchisi sifatida tanilgan gekspey Andersen Payesi faxriy diplomini va Daniyadagi Xans Kristian Andersen Medal institutidan jahon bolalar yozgi guvohnomasini kitobdagi ertaklari uchun oldi. Xuddi shu sovg'a kitobga berildi Dede Korkut ertaklari 1960- yilda ikkinchi marta. Dertti Kaval(1941), Xalq she'riyati antologiyasi (1947). Eng chiroyli turkcha ertak (1948), bir vaqtlar (1956), Nasrettin Boka (1957), bir vaqtlar (1957), Ashik Garip (1958), Asli Kerem bilan (1959), Zuhra Tohir bilan (1960) V. b. bular tomonidan nashr etilgan xalq hikoyalari bu sohada muallif.

Xullas, o'zbek va turk adabiyoti ezgulik uchun xizmat qilishi hamda urf-odatlarini, an'analari bir-biriga yaqinligi bilan umumiylik hamda mushtaraklik kasb etadi. Fikrimizcha, bu adabiyotlarni turli badiiy janrlarda va rang-barang mavzularda yuksalib borayotganligi ham shundadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mahkamoy Tursunova, Umida Rashidova. Bolalar adabiyoti (O'quv qo'llanma). Samarqand 2021.

BOSHLANG'ICH TA'LIM TIZIMIDA ONA TILI FANINI O'QITISHDA INNOVATSION TA'LIM TEXNOLOGIYALARINING O'RNI VA AHAMIYATI

*Adizova Nodira Baxtiyorovna,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, boshlang'ich ta'lim kafedrasida dotsenti. Buxoro davlat
pedagogika instituti
<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0002-0469-1705>*

*Olimova Sabina Utkirovna,
Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabasi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.010>*

Annotatsiya: Ushbu maqolada hozirgi kunning talabiga aylangan innovatsion ta'lim texnologiyalarini dars jarayoniga tatbiq etish, boshlang'ich sinflarda ona tili darslarini tashkil qilish va amalga oshirishda innovatsion ta'lim texnologiyalarining o'rni va ahamiyati haqidagi fikrlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: innovatsiya, texnika, texnologiya, ta'lim innovatsiyalari, pedagogik texnologiya, pedagogik jarayon, "3 bo'g'inli so'z", "Yashil va qizil kartochka" metodlari.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ РОЖДНОМУ ЯЗЫКУ В СИСТЕМЕ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

*Адизова Нодира Бахтиоровна,
доктор философских наук по филологическим наукам, доцент кафедры начального образования. Бухарский государственный педагогический институт*

*Олимова Сабина Уткировна,
Учащийся начального образования*

Аннотация: В данной статье изложены представления о роли и значении инновационных образовательных технологий при внедрении современных образовательных технологий в учебный процесс, организации и проведении уроков родного языка в начальных классах.

Ключевые слова: инновация, методика, технология, образовательные инновации, педагогическая технология, педагогический процесс.

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF INNOVATIVE EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN TEACHING MOTHER LANGUAGE SCIENCE IN PRIMARY EDUCATION SYSTEM

*Adizova Nodira Bakhtiorovna,
doctor of philosophy in philological sciences, associate professor of the department of elementary education. Bukhara state pedagogical institute*

*Olimova Sabina Utkirovna,
A student of primary education*

Abstract: In this article, the ideas about the role and importance of innovative educational technologies in the implementation of modern educational technologies in the teaching process, organization and implementation of mother tongue lessons in elementary grades are presented.

Key words: innovation, technique, technology, educational innovations, pedagogical technology, pedagogical process.

KIRISH. XXI asr texnologiya asri ekanini inobatga olgan holda bugungi kunimizni zamonaviy texnologiyalarsiz tasavvur qilolmaymiz. Shu bilan birga ta'lim tizimi va uni o'qitish ham bundan mustasno emas. Buning yaqqol isboti sifatida davlat rahbarimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning 2017-yil aytgan fikrlarini olishimiz mumkin: "Talabalar shaharchasida minglab talabalar, o'qituvchilar bor, ularga sharoit yaratishimiz kerak. Innovatsiya baribir yoshlardan chiqadi. Ularga bir maydoncha

yarataylik. Yangi tashkil qilingan innovatsiya vazirligi ham shu yerda joylashsin”[1].

Innovatsion texnologiyalarning ta’lim tizimiga kirib kelishi bu-ta’lim tizimida tub burilish yasadi desak mubolag’a bo’lmaydi. Sababi aynan innovatsion texnologiyalar orqali bir qancha ortiqcha vazifalar yengillashtirildi desak bo’ladi. Birinchida, ortiqcha “qog’ozbozlik”lar kundalik, jurnal baholar daftarchalari va shu kabi bir qanchalarning elektron tizimga almashtirilishi buning yaqqol isbotidir. Ikkinchidan, ta’lim beruvchi endi asosiy diqqatini dars va uning samaradorligiga qarata boshladi. Sababi turli xildagi malaka oshirish testlari va ularning to’liq kameralashtirilgan nazorat ostida olinishi ularga qo’shimcha mas’uliyat yukladi.

Innovatsiya yangilik, o’zgaruvchanlik yoki rivojlanish demakdir. Ta’lim sohasida innovatsiyalar, yangi o’quv usullari, texnologiyalar yoki ma’lumotlar bilan birga amalga oshiriladigan yangiliklar va rivojlanishlardir. Innovatsiya ta’lim jarayonini samaraliroq tashkil qilishning asosi hisoblanadi. Shu sababli bugungi kunda aynan ushbu yangilik kiritish fanning dolzarb masalalaridan biri sifatida qaralmoqda.

METODLAR. Innovatsion texnologiya asosida tashkil qilingan darsning samaradorligi an’anaviy darsdan ko’ra ancha yuqori bo’ladi. Sababi unda o’quvchilarga mavzu yanada tushunarliroq bo’lishi maqsadida turli xil texnika va texnologiyalardan foydalaniladi.

Texnika-biror maqsadi muvaffaqiyatli bajarish uchun qo’llaniladigan usullar, vositalar va texnologiyalarni ifodalovchi umumiy bir tushuncha. Bu dasturiy, mexanik, elektr, optika yoki boshqa sohalarida qo’llaniladigan vositalar va tizimlarni o’z ichiga oladi.

Texnologiya-ilg’or usullar, vositalar va texnik vositalarni amalga oshirish orqali foydalaniladigan, ma’lim bir maqsadni muvaffaqiyatli bajarish uchun qo’llaniladigan xususiy tizim va barchasini ifodalovchi umumiy tushunchadir[6].

Texnologiya – biror ishda, mahoratda, san’atda qo’llaniladigan usullar, yo’llar yig’indisi. Ilg’or texnologiya vositalardan foydalanish o’quvchilarda darsga bo’lgan qiziqishni yuqori darajada oshirishga xizmat qiladi. Shu sababli pedagog dars jarayonini tashkil etishda innovatsion texnologiyalardan unumli foydalanishi zarur. Innovatsion ta’lim texnologiyalarini dars jarayoniga tatbiq etish o’qituvchida quyidagi bilim va ko’nikmalar bo’lishini talab etadi:

- AKT bo’yicha puxta ko’nikmaga ega bo’lishi;
- ilg’or ta’lim texnologiyalarini puxta egallashi;
- yangi pedagogika texnologiyalar bilan birgalikda xorijiy texnologiyalardan xabardor bo’lishi;
- ta’lim jarayonini tashkil etishda didaktik o’yin va interfaol usullardan keng foydalana olishi;
- dars mobaynida turli harakatli o’yinlardan foydalanishi;
- o’z ustid uzluksiz ishlashi, yangiliklardan doimiy ravishda xabardor bo’lishi lozim.

Innovatsion texnologiyalardan foydalanilgan darslarning samaradorligi nima uchun yuqori bo’ladi? Sababi innovatsion texnologiyalardan foydalanilgan darslarda o’qituvchi dars jarayonini tashkil etishdan oldin uning har bir qismi va bo’limini foydalanayotgan AKT vositalariga kirgizishi, ya’ni darsdan oldin uni to’liq har bir daqiqasigacha ishlab chiqishi, qo’shimcha material va vositalar uchun yanada izlanishi zarur. Hozirgi kunda ta’lim tizimida qo’llanilayotgan innovatsion texnologiya va metodlar o’quvchilarning yuksak bilim cho’qqilarini egallab, ularni fikrlashga, o’z shaxsiy va mustaqil qarashlarga ega bo’lishida katta ahamiyat kasb etmoqda. Har bir o’qituvchi dars o’tishdan oldin darsda qo’llaydigan innovatsion pedagogik texnologiyalarning har bir elementigacha puxta o’rganishi va tadqiq qilishi lozim. Tabiiyki, o’qituvchining o’z ustida ishlashi dars samaradorligini oshirish va uni yanada takomillashtirishi uchun zamin yaratadi.

Ta’lim jarayonini zamonaviy texnologiyalar asosida tashkil etish pedagogik jarayonning ham yaxshilanishiga olib keladi. Chunki elektron adabiyotlar, turli xildagi multimedion mashqlar va slaydlarni tayyorlash pedagog, kompyuter dasturchilari va ma’lum soha mutaxasislarini bir maqsad asosida birlashtirish va pedagogik faoliyat samaradorligini oshirish uchun hissa qo’shadi.

Boshlang’ich ta’lim ona tili darslarida innovatsion texnologiyalardan foydalanishni biz bolalarga dars berishning ilk kunidanoq joriy etishimiz mumkin. Bunda darsni tashkil etishdan oldin mavzuga doir kitobda berilgan ma’lumotlar va shu mavzu doirasidagi qo’shimcha adabiyotlardan ma’lumotlarni yig’ib, ularni multimedion ko’rinishga keltirish va bolalarga taqdim etish kifoya. Sababi o’yin faoliyatidan endigina maktabga qo’ygan o’quvchida darsni o’zlashtirish, qirq besh daqiqa mobaynida bir partada o’tirish va shunchaki og’zaki usulda bayon etilgan darsni tushunish juda qiyin kecishi mumkin.

Innovatsion texnologiya, masalan multimedia va slaydlar yoki turli xildagi rolli harakatlar bilan mavzuni tushunish ularda ham darsga bo'lgan qiziqishni, ham mavzuni tushunish darajasini oshirishi mumkin[13].

Bunday natijaga erishish amaliyotda o'quv jarayonida innovatsion va axborot texnologiyalarini qo'llashni taqozo etadi. Ular juda xilma-xildir. Hozirgi zamonaviy metodlar yoki o'qitishning samarasini oshirishga yordam beruvchi texnologik darslar o'quvchilarda mantiqiy, aqliy, ijobiy, tanqidiy, mustaqil fikrlashni shakllantirishga, ijobiy fazilatlarini tarbiyalashga va ularning qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Innovatsion texnologiya va metodlar bu o'quv jarayonida asosiy boshqaruvchi - o'qituvchi, boshqariluvchi - o'quvchifaoliyati birgalikda yo'naltiriladi va bu jarayonda o'qituvchidan ham o'quvchidan ham mustaqillik va ijodkorlik sifatlarini talab etadi. Chunki ulardan unumli va samarali foydalanish qo'shimcha bilimlarni talab qiladi. Shu sababli, o'qituvchi ham, o'quvchi ham o'ziga yuklangan mas'uliyatni his qilgan holda dars jarayoniga ijodkorlik bilan yondashishga harakat qiladi.

Ona tili darslari davomida o'quvchilar bevosita turli qoida va ularning mazmuni bilan tanishishadi. Dars mobaynida slaydlar orqali aytilayotgan fikrimizni isbotlab, ko'rgazmali tarzda amalga oshirishimiz esa, mazvu o'quvchilar yodida yanada yaxshiroq qolishi va dars samaradorligining oshirilishiga yordam beradi. O'quvchilar mavzuni turli xil xotirada saqlash usullari orqali yodda saqlashadi. Bular: tinglash, yozish, ko'rish va o'qish. Slayd va shu kabi innovatsion ta'lim texnologiyalari bularning barchasini o'zida mujassam etadi. Aniqroq qilib aytganda, maxsus doskada namoyon etilayotgan ma'lumotlar matn holida taqdim etilgani ularning ko'rish va o'qish orqali yodda qolishiga yordam bersa, uning audio va video shakli esa, uning tinglash orqali yodda qolishini, ma'lumotlarni o'quvchilar o'z daftarlariga ko'chirib olish bilan o'zlarining yozish orqali yodda saqlash qobiliyatlarini ishga solishadi.

Hozirgi kunda asosiy pedagogik texnologiyalar imperik, kognitiv, evristik, kreativ, inversion, adattiv, inkulyuziv va boshqa texnologiyalardir. Dars jarayonida bu texnologiyalarni tanlay bilish - bu o'qituvchining mahoratiga bog'liq. Pedagogik texnologiya ta'lim - tarbiya jarayonini yuksak mahorat san'at bilan boshqarishdir. Pedagogik texnologiyalar pedagogik jarayonning ijtimoiy maqsadga yo'naltirilgan usul, shakl va uyushmalar yigindisiga asoslangan loyihadir. Shuningdek, pedagogik texnologiyalar-pedagogik jarayonni yangicha qurish boshqarish tashkil etishning mexanizmidir.

Empirik-(tajriba) sezgi a'zolari orqali bilim olish. Bu texnologiyada asosiy e'tibor sezgi a'zolarining tabiiy rivojlanganlik imkoniyatlariga tayangan holda bilim berish va ularni yanada takomillashtirib borishga qaratiladi.

Kognitiv-(bilishga oid) atrofdagi olam to'g'risidagi bilimlar doirasini kengaytirish texnologiyasi. U tabaqalash (tarkibiy qismlarga ajratib o'rganish) tafakkurini shakllantiradi, bilish ehtiyojlarini rivojlantiradi.

Evristik-(haqiqatni topish) yo'naltiruvchi savollar berish yo'li bilan ta'lim berish tizimi. Topqirlik, faollikni rivojlantirishga xizmat qiluvchi, o'quv-izlanish ta'lim metodi.

Optimallashtirish (ko'p variantlardan eng ma'qulini, mosini, muvofiq'ini tanlash) tafakkurni rivojlantiradi.

Kreativ-(ijodiy) tadqiqot xarakteriga, xususiyatiga ega bo'lib, o'quvchilarda maqsadga yo'naltirilgan ijodiy tafakkurni jadal rivojlantiradi.

Inverison-(almashtirish) axborotlarni turli tomondan o'rganish, o'rnini almashtirish xususiyatiga ega bo'lib, tafakkur (fikrlash) tizimini shakllantiradi.

Integrativ-(yaxlitlash) axborotlarni tashkil qiluvchi cheksiz ko'p kichik qismlarning o'zaro ajralmas bog'liqligi, ularning yaxlitligi, bir butunligi asosida yagona to'g'ri xulosani aniqlash.

Adaptiv-(moslashtirish) axborotlarni va ulardan foydalanish jarayonini o'rganish hamda o'rgatish uchun qulaylashtirish, moslashtirish asosida kutilgan natijaga erishish.

Inklyuziv-(tenglik) o'qituvchi bilan o'quvchining o'zaro munosabatlarida tenglik asosida ta'lim tarbiya jarayonini tashkil qilish. Shu bilan birga, imkoniyati cheklangan o'quvchilarning sog'lom o'quvchilar bilan birgalikda o'qishini tashkil qilish pedagogik texnologiyasi[3].

Yuqorida bayon etilgan istalgan dars tashkil etish texnologiyalari bilan biz innovatsion ta'lim texnologiyalarini uyg'unlashtirganimizda biz yanada yuqori natijaga erishamiz. Maktab ta'limining asosiy maqsadi o'quvchilarga ma'lumotlarni aniq va tushunarli qilib yetkazib berishdan iborat. Bu jarayonni tashkil etish uchun esa innovatsion texnologiyalarning o'rnini yuqori. Sababi ular yaratib bergan qulayliklar sababli nafaqat, ta'lim oluvchilarning, balki ta'lim beruvchilarning qo'shimcha bilimlarni egallash va ularni tatbiq etish imkoniyatini yaratib beradi. Firk boshida ta'kidlab o'tganimizdek,

innovatsion ta'lim texnologiyalarini ta'lim beruvchi dars jarayonida qo'llash uchun, avval o'zi uni mukammal darajada o'rganishi, dars jarayoniga to'g'iri moslashtira olishi va tashkillashtira olishi zarur. Bu esa ta'lim beruvchilarni ham qo'shimcha ma'lumotlar izlashga va o'rganishiga olib keladi.

Ta'lim sifatini oshirish bu o'qituvchi va o'quvchining ta'lim jarayonida hamkorlikda ish yuritsagina yuzaga keladi. Innovatsion ta'lim texnologiyalari esa bu jarayonni tashkil etishning asosiy omili hisoblanadi.

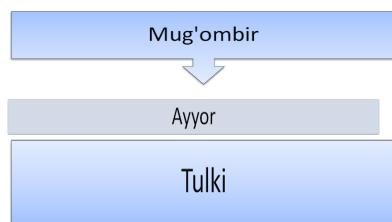
Yuqorida qayd etilgan fikrlar asosida 4-sinf darsligidagi "Tovuq va tulki" mavzusini ko'rib chiqsak.

Ushbu darsni tashkil etish mobaynida AKT vositalaridan foydalansak o'quvchilarga mavzuni tushunish yanada osonlashadi. Darsni boshlash mobaynida o'quvchilar diqqatini yig'ish maqsadida "3 bo'g'inli so'z" didaktik o'yinini qo'llaymiz.

O'yinning borishi:

- o'quvchilardan ixtiyoriy bittasi tanlanib, sinfdan tashqarida kutish tayinlanadi;
- qolgan o'quvchilar uchga bo'linib (asosan, qatorlari bo'yicha), 3 bo'g'inli so'z tanlab olinadi; (Masalan, bugungi mavzuga mos mu-g'om-bir so'zi)
- tanlangan so'z bo'g'inlarga bo'linib, 3ta qatorga bittadan bo'g'in biriktiriladi;
- o'qituvchi o'quvchilarga tashqarida turgan o'quvchi sinfxonasiga kirganida 3 gacha sanaganidan so'ng, birgalikda barcha qatordagi o'quvchilar o'zlariga biriktirilgan bo'g'inni aytishlari tayinlanadi;
- sinfxonasiga tashqaridagi o'quvchi kiradi va 1,2,3ga sanalib so'z bo'g'inlari turli guruhlar jo'rligida bir vaqtda aytiladi;
- tanlab olingan o'quvchi zukkolik bilan bu so'zni topishi kerak bo'ladi.

Ushbu metod orqali o'quvchilarning diqqatlari jamlanibgina qolmay, kayfiyatlari ham ko'tariladi. Bundan tashqari "mug'ombir" so'zi qaysi hayvonga tegishli ekanini so'rab, didaktik o'yinni yangi mavzu bilan bog'lab ham olamiz.

Ushbu bog'lanishni slaydda aks ettirish orqali o'quvchilarda sinonim so'zlarga oid tushunchani ham takrorlab o'tishimiz mumkin.

So'zlarni to'g'ri joylashtirib, maqolni o'qing.

do'stligi xalq – boyligi yurt.

Xalq do'stligi-yurt boyligi.

Shu o'rinda o'quvchilarga ushbu maqol sharhi sifatida hozirda ro'y berayotgan notinch yurtlardagi voqealar va ular haqida qisqa videorolik (2daqiqalik) qo'yib bersak, maqsadga yanada muvofiq bo'ladi.

Shundan so'ng darslikda berilgan masal va uning yozuvchisi haqida suhbat qurishimiz mumkin. Matnni o'qib yoki imkoni bo'lsa videorolik sifatida tomosha qilgandan so'ng, undagi obrazlarga tegishli xarakterlarni elektron doska yoki slaydda ko'rsatib o'tishimiz mumkin.

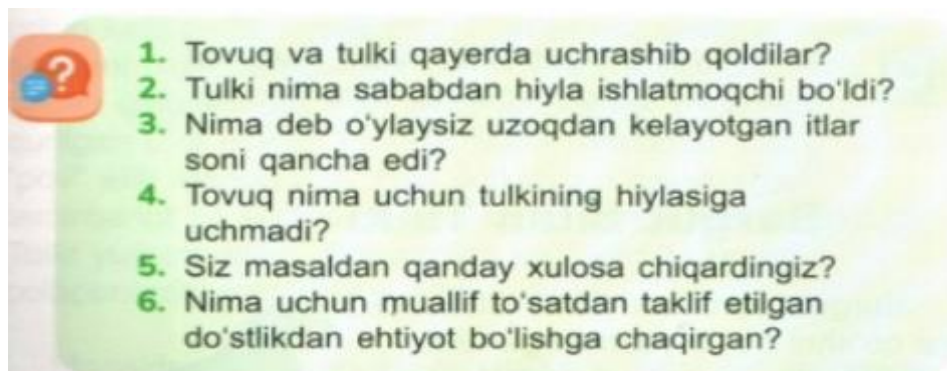
Epchil,aqlli,
o'ylab ish tutadigan

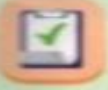
Mug'ombir,ayyor,
quv,yolg'onchi

Ushbu bog'lanishni slaydda aks ettirish orqali o'quvchilarda sinonim so'zlarga oid tushunchani ham takrorlab o'tishimiz mumkin.

Mavzuni yanada mustahkamlash maqsadida quyidagi savollarga javob yozish o'quvchilarga topshiriq sifatida beriladi:

Bundan so'ng o'qituvchi slayd orqali yoki elektron doskadan foydalangan holatda o'quvchilarga uchbu jadvalni taqdim etadi:

 Fikrlar to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligini aniqlang.		
Ta	Fikr	✓/✗
1	Masal qahramoni tovuq xushmuomala edi	
2	Masalda tovuq ishonuvchan qilib ta'riflangan	
3	Masaldagi tovuqning fe'l-atvori kabi insonlar hayotda yo'q	
4	Tovuq daraxt shoxidan pastga tushmadi	
5	Tovuq uzoqdagi itlarni rostdan ham ko'rdi	

Bu mashq o'quvchilarga "Yashil va qizil kartochkalar" metodi orqali berilishi yanada maqsadga muvofiq bo'ladi. Bunda barcha o'quvchilarga yashil va qizil rangdagi kartochkalar tarqatib chiqiladi va to'g'ri aytilgan fikr uchun yashil, noto'g'ri fikrga esa qizil kartochka ko'tarilishi kerakligi o'qituvchi tomonidan tushuntiriladi. Ushbu metod orqali o'quvchilarning ziyrakliklari va mavzuni qay darajada mukammal tushunganliklari ayon bo'ladi. Uyga vazifa sifatida masalni rollarga kirishgan holatda o'qib kelishni mashq qilish topshiriladi.

Xulosa va tavsiyalar. Rivojlangan davlatga aylanishni o'zimizga maqsad qilib qo'ysak, bunda investitsiyani birinchi navbatda ta'limga qaratishimiz va uni zamon talabiga mos sifatda tashkil etishimiz zarur. Davlatimiz kelajagiz yoshlar qolida ekanligini inobatga olgan holda ularning ta'lim sifatini yuqori qilib qo'ygan holatdagina yuksalishga erishishimiz mumkin. Ta'lim sifatini samarali amalga oshirish uchun esa uni talab darajasida qilib tashkil qilishimiz va uni o'z maqsadiga erishishi uchun bor imkoniyatlardan unumli darajada foydalana olishimiz lozim. Darslar davomida innovatsion texnologik vositalaridan foydalanish o'quvchilarning darsga jalb qilinishi va mavzuni tez va oson tushunish darajasini oshirishga

yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

SH.M.Mirziyoyev. Konstitutsiya-erkin va farovon hayotimiz, mamlkatimizni yanada taraqqiy ettirishning mustahkam poydevoridir-Toshkent: O'zbekis.

Adizova, Nodira, and Uktamova Mohinur. «Interfaol mashqlar asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarida ijtimoiy ko'nikmalarini shakllantirish.» E Conference Zone. 2023.

Ishmuhammedov R., Abduqodirov A., Pardayev A. «Ta'limda innovatsion texnologiyalar» - T.: O'qituvchi, 2003

Adizova, Nodira. «Nominal description of the bukhara.» Web of Scientist: International Scientific Research Journal 2.11 (2021): 330-335.

Nigora, Adizova, and Adizova Nodira. «Alisher Navoiyning tibbiy qarashlari.» Conferences. 2021.

Bakhtiyorovna, Adizova Nigora, and Adizova Nodira Bakhtiyorovna. «The role of the fun genre in children's spiritual development.» Middle European Scientific Bulletin 4 (2020): 38-40.

Bakhtiyorovna, Nodira Adizova. «Place Names and Related Concepts Study.» European Journal of Life Safety and Stability (2660-9630) 14 (2022): 153-157.

Rakhmonovich, Adizov Bakhtiyor, and Nodira Adizova Bakhtiyorovna. «Linguistic classification of toponyms of bukhara district.» Emergent: Journal of Educational Discoveries and Lifelong Learning (EJEDL) 2.09 (2021): 1-7.

Bakhtiyorovna, Adizova Nodira, and Boymuradova Sadoqat. «Use Foreign Experience to Improve the Reading Literacy of Primary School Students.» Spanish Journal of Innovation and Integrity 5 (2022): 306-309.

Bakhtiyorovna, Adizova Nodira, and Jamolova Lyubat Ilkhomovna. «Таълим Муассасаларида Таълим-Тарбия Жараёнларида Интерфаол Методлардан Фойдаланишнинг Ҳозирги Кундаги Ҳолати.» Spanish Journal of Innovation and Integrity 5 (2022): 330-333.

MAKTABGACHA TA'LIMDA STEAM TEXNOLOGIYASI

Ashurova Zarina Muxitdinovna,

Buxoro davlat pedagogika instituti, maktabgacha ta'lim kafedrasi o'qituvchisi

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.011>

Annotatsiya. Maqolada ta'limda STEAM texnologiyasining vujudga kelishi, mazkur texnologiya bo'yicha O'zbekistonda, mustaqil davlatlar hamdo'stligi hamda rivojlangan davlatlar olimlarining STEAM texnologiyasiga bergan ta'riflari, STEAM akronimining ma'nosi haqida bayon etilgan.

Kalit so'zlar. STEAM texnologiyasi, science - tabiiy fanlar, technology - texnologiya, reading - o'qish, engineering - muhandislik, art - san'at.

Аннотация. В статье описано появление технологии STEAM в образовании, определения технологии STEAM учеными Содружества Независимых Государств и развитых стран, а также значение аббревиатуры STEAM.

Ключевые слова. STEAM-технологии, наука — естественные науки, технология — технологии, чтение — чтение, инженерия — инженерия, искусство — искусство.

Abstract. The article describes the emergence of STEAM technology in education, definitions of STEAM technology by scientists from the Commonwealth of Independent States and developed countries, as well as the meaning of the STEAM abbreviation.

Keywords. STEAM technology, science - science, technology - technology, reading - reading, engineering - engineering, art - art.

Jahonda sifatli maktabgacha ta'lim inson kapitalini rivojlantirish, uning ijtimoiy hayotdagi yutuqlarini ta'minlashda muhim investitsiya sifatida belgilanmoqda. Xalqaro tajribalar asosida bolalarning aqliy salohiyati, ma'nan va jismonan sog'lomligini ta'minlaydigan texnologiyalarni ta'lim jarayonida qo'llash, maktabga tayyorlash darajasini oshirish sifatini yangi bosqichga ko'tarish Birlashgan Millatlar Tashkilotining 2030-yilgacha barqaror rivojlanish maqsadlarida ifodalangan innovatsion yondashuvlar, STEAM texnologiyasini qo'llash asosida jarayonni mazmunan takomillashtirish asosiy indikatorlardan biri sifatida qayd etilgan.

Mamlakatimizda maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyati samaradorligini zamonaviy talablar asosida tashkil qilish, boshqarish, pedagog kadrlar kompetentligini oshirish, maktabgacha ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlarning samaradorligini ta'minlovchi omillarni aniqlash va jarayonga tadbiq etish bo'yicha keng ko'lamdagi ilmiy – amaliy tadqiqotlar olib borilmoqda. Ushbu tadqiqotlar zamirida maktabgacha yoshdagi bolalarni intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy jihatdan rivojlantirishda zamonaviy usullarini joriy etish, bola hayoti va faoliyatining barcha sohalarini rivojlantirishni ta'minlovchi muhim manba bo'lgan sifatli maktabgacha ta'limdan foydalanish mexanizmlarini ishlab chiqish, xalqaro tajribalarga asoslangan STEAM texnologiyasini qo'llashning didaktik tizimini mazmunan boyitgan holda bolalarni maktabga tayyorlash uslublarini takomillashtirish masalalari yetakchilik qilmoqda. Shu jihatdan, ta'lim-tarbiya jarayonida bolaning rivojlanganlik darajasi, boshlang'ich ta'limga tayyorligini, ijtimoiy, shaxsiy, hissiy, nutqiy, jismoniy va ijodiy qobiliyatlarini baholash asosida aniqlash, metakognitiv ko'nikmalarni shakllantiruvchi klasterni qo'llash, ta'lim va tarbiya berishning muqobil shakllarini yaratish kabi muhim vazifalar belgilangan. Bunda maktabgacha ta'lim subyektlari ehtiyojlarini qondirish, bolalarning qobiliatlari, iste'dodlari, ichki imkoniyatlari, o'ziga xos individual-psixologik xususiyatlarini rivojlantirish, STEAM texnologiyalardan foydalanish asosida bolalarning kompleks rivojlanishini ta'minlashning nazariy-metodologik asoslarini takomillashtirish hamda ta'lim sifati va samaradorligi uyg'unligini asoslovchi tizimni ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

O'zbekistonlik olimlardan I.N. Kim, Y.R. Maxmutazimova Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida STEAM-texnologiyalardan foydalanish mavzusiga oid hamda M.X. Tashibayeva, G.O. Abduraimova STEAM texnologiyasini boshlang'ich ta'limda qo'llash; M.I. Sayfullayeva, Sh.R. Turdiyev, M.F. Jumanazarova, O.A. To'ychiyev, T.L. Xurvaliyeva, Z.B. Sangirova ta'limning turli sohalarida STEAM texnologiyasini qo'llash bo'yicha tadqiqot olib borgan.

Mustaqil davlatlar hamdo'stligi davlatlarida STEAM texnologiyasini maktabgacha ta'limda qo'llash bo'yicha T.V. Volosoves, V.A. Markova, S.A. Averin, V.A. Xachaturova, G. Bogdanovich, Y.V. Karpova,

T.S. Kochurina, L.L. Lashkova, Ye.A. Shans, D.N. Shtanko, Y.A. Kuzmina, T.V. Timofeyeva, J.A. Gorbunova, M.Ye. Filimonova, N.M. Sobol, O.I. Roshupkina, O.V. Kireyeva tadqiqot ishlarini olib borishgan.

Xorij mamlakatlarida D. An, J. Moon, S. Singer, S. Wahyuningsih, N. Nurjanah, U. Endang, R. Hafidah, A. Pudyaningtyas, M. Syamsuddin, K. Lindeman, M. Jabot, M. Berkley, O. Monkeviciene, H. Clements, J. Sarama, F. Jamil, S. Linder, D. Stegelin, K. DeJarnette, J. Aldemir, H. Kermani, D. Samara maktabgacha ta'limda STEAM texnologiyasi mavzusiga oid hamda M. Stohlmann, T. Moore, G. Roehring, J. Martinez, K. Kangas, K. Sormenen, T. Korhonen, H. Gonzalez, J. Kuenzi, A. Juskeviciene, V. Dagiene, V. Dolgopolas J. Breiner, S. Harkness, C. Jonson, C. Koehler ta'limning turli sohalarida STEAM texnologiyasini qo'llash bo'yicha tadqiqot ishlarini amalga oshirganlar.

Ma'lumki, bugungi kunda zamonaviy ta'lim berishda STEAM ta'limi asosiy o'rinni egallaydi. STEM, STEAM, STREM fanlari tizimida o'qitish, ta'lim sohasiga axborot texnologiyalari va innovatsion ta'lim dasturlarini tadbiiq etish, o'zlashtirish va tarqatish asosida ochiq moslashuvchan, induviduallashgan, zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Yurtimizda faoliyat yuritayotgan tadqiqotchilardan I.N. Kim: "Bugungi kunda ta'limda jahon trendi amaliy o'qitish xususiyati va texnik, gumanitar fanlar va ijodiyot integratsiyasiga asoslangan STEAM-konsepsiya hisoblanadi. STEAM-ta'limning asosiy talabi o'qitish uzluksizligi, shuningdek, ta'lim oluvchilarning bir-biri va kattalar bilan hamkorlikda ishlashi hisoblanadiki, bu qo'yilgan vazifalarni amalga oshirishning noyob yo'llarini generatsiyalashni ta'minlaydi" – deb, STEAM texnologiyasini ta'riflagan.

Sh.R. Turdiyev o'z tadqiqotlarida ta'limda STEAM texnologiyasidan foydalanishni quyidagicha ta'riflagan: "STEAM fanlarini tashkil etgan fanlarning har biri alohida bilimlar manbaiga ega bo'lgan bir butun fanlardir. Bu fanlarning kelib chiqish tarixiga e'tibor beradigan bo'lsak, bir fanning keskin rivojlanishi natijasida ikkinchi fanning paydo bo'lganini ko'rishimiz mumkin. Shunday qilib, nazariy olingan bilimlarni amaliyotga qo'llashda integratsiyalashgan ta'limdan foydalanish muhim sanaladi. Bunday ta'limni amalga oshirilishidan STEAM fanlar ta'limi va integratsiyasi yuzaga keladi".

M.X. Tashibayeva "STEAM – ta'lim texnologiyasi ta'lim jarayoni ishtirokchilarining o'qitishning turli zamonaviy usul va shakllarining o'zaro integratsiyalashuvini ta'minlaydigan kontekstlar, elektron vositalar, tarqatma hamda tabiiy vositalar yordamida amaliy bilimlarni egallashga qaratilgan jamoaviy, guruhviy va individul shakldagi tajribalarga asoslangan loyihaviy faoliyatidir" – deb, STEAM texnologiyasini izohlab bergan.

Yurtimizda faoliyat yuritayotgan tadqiqotchilardan G.I. Sayfullayeva izlanishlari natijasida STEM dasturini tuzib, mazkur texnologiyaga quyidagicha ta'rif beradi: "STEM, STEAM – o'sib borayotgan ta'lim fanlari tarmog'ini, biznes va jamiyatni bog'lash uchun foydalaniladigan asosni ta'minlab, o'quvchilarni tabiiy va texnik fanlarga bo'lgan qiziqishlarini rivojlantirish, bajaradigan ishini sevil bajarish, qiziqishlarini rivojlantirish uchun asos bo'lib xizmat qilish kabi vazifalarni bajaradigan texnologiyadir".

Amerikalik tadqiqotchilar J. Moon va S.R. Singerlar: "STEAM texnologiyasi bu - o'qitish jarayonida bir vaqtning o'zida nazariy va amaliy mashg'ulotlarni birga tashkil etib, fanni nihoyatda chuqurlashtirib o'rgatish texnologiyasidir", -deb ta'rif berganlar.

Indoneziyalik olimlar S. Wahyuningsih, N.E. Nurjanah, U.E. Endang, R. Hafidah, A. R. Pudyaningtyas, M.M. Syamsuddinlar: "STEAM yordamida fanlar alohida tarmoqlarda emas, balki integratsiyalashgan holda fanlarni kundalik hayot bilan o'zaro bog'liqligini ko'rsatishdan tashqari, bolalarning ijodkorligini ham yuzaga chiqaradi. Ya'ni, STEAM texnologiyasida bolalar berilgan topshiriqni bajarishda bir-biriga bog'liq bir nechta vazifani hal etish orqali o'z ijodkorliklarini namoyon qilishga o'rganadilar. Bunday vazifalar yordamida bola g'oyalarni nafaqat o'ylab topadi, balki ularni kundalik hayotida amalga oshirishni ham o'rganadi. Shu tariqa, bola o'z faoliyatini oldiga qo'yilgan vazifa va mavjud imkoniyatlari doirasida mustaqil hal qilishga o'rganadi", - deb e'tirof etishgan.

Microsoft kompaniyasining rahbarlaridan biri Bred Smit: "Hozirgi kunda ham texnik, ham tabiiy fanlarni birdek biladigan olimlar tanqisligi vujudga kelmoqda" – deb ta'kidladi.

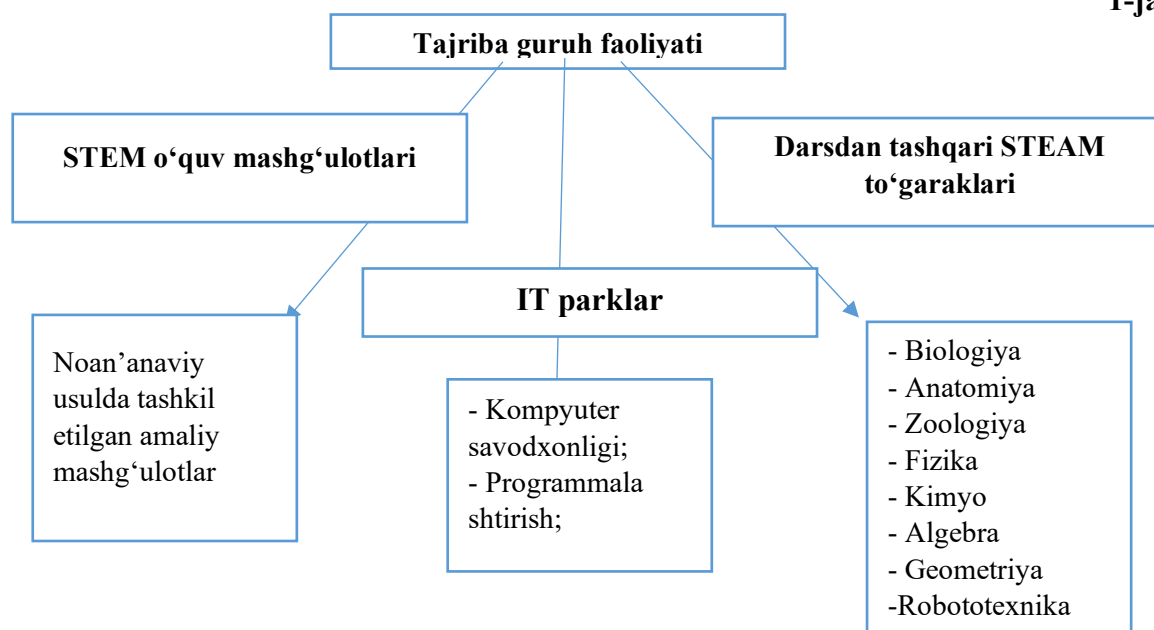
Rus olimlaridan Shtanko Dmitriy Nikolaevich "Maktabgacha ta'limda STEAM texnologiyasi bizning bolalarimizni ixtirochi, va yetakchilarning keyingi avlodi bo'lib, olimlar kabi izlanishga, texnologlar kabi modellashtirishga, muhandislar kabi dizayn yaratishiga ko'maklashadi" deb tadqiqotlarida belgilagan.

— Ta'limda STEAM texnologiyasi XX asrning 90-yillarida Amerika Qo'shma Shtatlarida vujudga kelgan.

STEAM akronimi dastlab STEM shaklida bo'lib, 2006-yilga AQSH prezidenti STEM texnologiyasi bo'chida o'qituvchilarni tayyorlash masalasini AQSH milliy dasturiga kiritish masalasi bilan mamlakat ta'lim sohasida islohotlar o'tkazdi.

AQSHda STEM texnologiyasining ta'lim bo'yicha loyihasi ishlab chiqilgandan so'ng oliy o'quv yurtlarida fan sifatida tashkil etilgan. Bunday oliy o'quv yurtlarning eng mashhur namunasi - AQSHning Massachusetts Texnologiya Institutidir. Ushbu institutning shiori "Mens et Manus" (Aql va qo'l). Massachusetts Texnologiya Instituti talabalariga STEM tushunchasini oldindan o'rganish va yangi texnologiya bilan tanishish imkoniyatini berish uchun STEM kurslarini ishlab chiqdi va hattoki ba'zi ta'lim muassasalarida STEM o'quv markazlarini yaratdi. Bu chora tadbirlar davomida STEM texnologiyasi asosida o'qitiladigan tajriba guruhlar tashkil etildi. Tajriba guruhlarida noan'anaviy usulda STEM texnologiyasi asosida o'qitishning yangi dasturi tuzildi. Dasturda talabalarining dasturda va dasturdan tashqari faoliyati jadvali belgilab berilgan edi (1-jadvalga qarang).

1-jadval

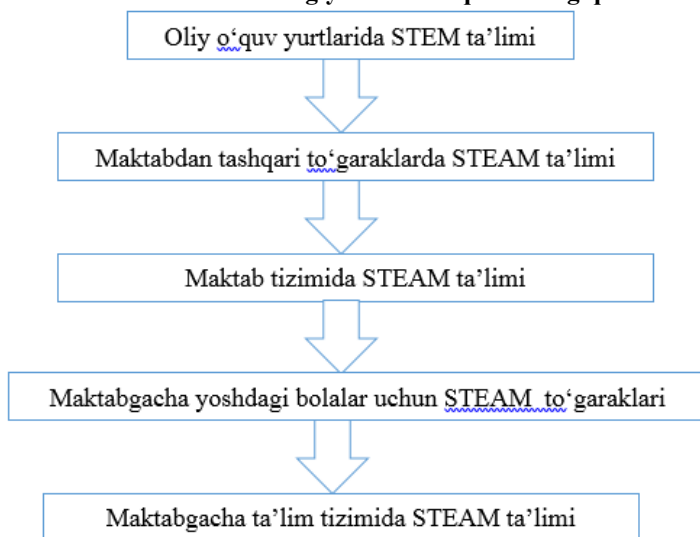

Tez orada tajriba guruhida STEM texnologiyasi asosida ta'lim olayotgan institut talabalarining natijalari nazorat guruhi talabalar natijalaridan ancha ilgari ketdi. Shu munosabat bilan AQSH ta'limida STEM texnologiyasidan foydalanish doirasini kengaytirildi.

XX asrning 90-yillarida Amerikaning Michigan shtati universiteti professori Robert Rutbernshteyn butun hayoti davomida bolalarda tadqiqotchilik, olimlikni tarbiyalash yo'llarini izlagan. Tadqiqotlari natijasida inson miyasining o'ng yarim shari kreativ fikrlash va chap yarim shari mantiqiy fikrlash vazifalarini bajaradi degan xulosaga kelgan. Robert Rutbernshteynning fikriga ko'ra texnik fanlarni yaxshi bilgan barcha ixtirochilar san'atga qiziqishgan. Shuni inobatga olgan holda amerikalik tadqiqotchilar "Art" ya'ni san'at sohasini STEM texnologiyasiga qo'shilgan. So'ng ta'limda STEM va STEAM texnologiyasini tadbiq etishning qadamma-qadam bosqichlari ishlab chiqildi (2-jadvalga qarang).

2-jadval

STEM va STEAM texnologiyasini tadbqiq etishning qadamma-qadam bosqichlari

STEAM akronimi inglizcha so'zdan olingan bo'lib, quyidagicha ma'nolarni anglatadi (3-jadvalga qarang):

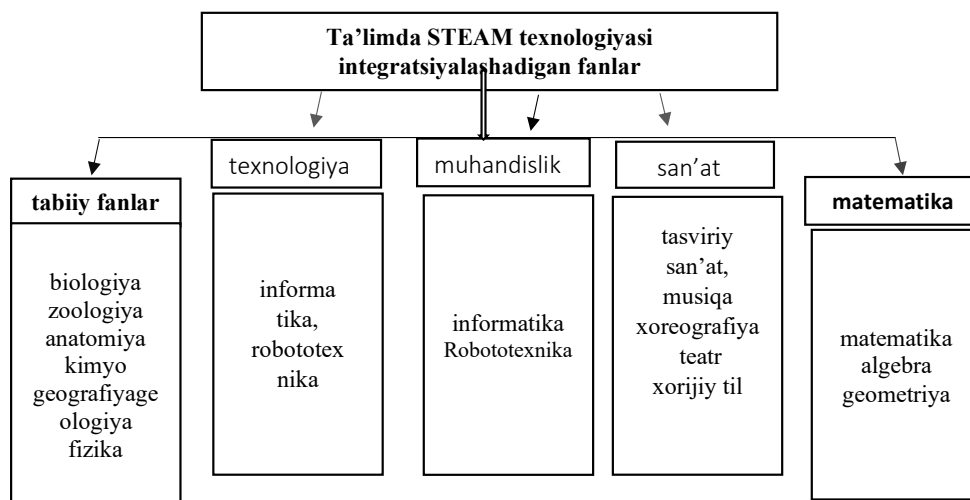
3-jadval

Science	Technology	Engineering	Art	Mathematics
Tabiiy fanlar	Texnologiya	Muhandislik	San'at	Matematika

STEAM texnologiyasining **“Science”** sohasi: biologiya, zoologiya, anatomiya, kimyo, geografiya, geologiya, fizika kabi tabiiy fanlarni o'z ichiga qamrab oladi.

STEAM texnologiyasining **“Technology”** sohasi: informatika, robototexnika kabi fanlarni o'z ichiga qamrab oladi. **“Engineering”** sohasi konstruktorlash va muhandislik asoslarini qo'llashni biliradi. **“Art”** sohasiga tasviriy san'at, musiqa, xoreografiya, teatr va hattoki xorijiy tillarni o'rnatish metodikalarini ham o'z ichida mujassamlashtirgan. **“Mathematics”** sohasi: matematika, algebra, geometriya kabi fanlardan tashkil topgan (4-jadvalga qarang).

4-jadval

Xulosa qilib shuni aytish joizki, jahon hamjamiyatida ta'lim muhitini rivojlantirishda STEAM –

ta'limidan foydalanish bugungi globollashuv jarayonlarida eng yaxshi texnologiya sifatida e'tirof etilib, ta'lim sifatini oshirish hamda zamonaviy talab va ehtiyojlarni qondirishda ushbu texnologiyaning vazifasi o'quvchilarni tabiiy va texnik fanlarga bo'lgan qiziqishlarini oshirish, bilimlarini rivojlantirishdan iborat. STEAM – ta'limi xalqaro tajribalar tan olgan eng samarali va ma'qul texnologiya bo'lib, bugungi kundagi dolzarb masala maktabgacha ta'lim tashkilotlaridan boshlab ushbu o'qitish ta'limini qo'llash maqsadga muvofiqdir. Bunda maktabgacha ta'lim tashkilotlarida STEAM texnologiyasi asosida rivojlantiruvchi muhitning didaktik imkoniyatlarini takomillashtirish alohida o'rin egallaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Clements H.D., Sarama J. STEM or STEAM or STREAM? Integrated or Interdisciplinary? // Embedding STEAM in early childhood education and care. – Cham : Springer International Publishing, 2021. – C. 261-275.

DeJarnette N.K. Implementing STEAM in the early childhood classroom // European Journal of STEM Education. – 2018. – T. 3. – №. 3. – C. 18.

Honey M., Pearson G., Schweingruber H. (Eds.). (2014). STEM integration in K-12 education: Status, prospects, and an agenda for research, 500. Washington, DC: National Academies Press. doi: 10.17226/18612

Jamil F.M., Linder S.M., Stegeline D.A. Early childhood teacher beliefs about STEAM education after a professional development conference //Early childhood education journal. – 2018. – T. 46. – C. 409-417.

Jarnette De., Implementing N. K. STEAM in the early childhood classroom //European Journal of STEM Education. – 2018. – T. 3. – №. 3. – C. 18.

Kim I.N. "Maktabgacha katta yoshdagi bolalar ekologik ta'limida STEAM-texnologiyalardan foydalanish" Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (phd) dissertatsiyasi avtoreferati T.: 2023.

Marmon M. The emergence of the creativity in STEM: fostering an alternative approach for Science, Technology, Engineering, and Mathematics Instruction through the use of the arts //STEAM education: theory and practice. – 2019. – C. 101-115.

Martinez J.E. The search for method in STEAM education. – Springer International Publishing, 2017. – C. 111-125.

Monkeviciene O. et al. Impact of innovative STEAM education practices on teacher professional development and 3-6 year old children's competence development //Journal of Social Studies Education Research. – 2020. – T. 11. – №. 4. – C. 1-27.

Ashurova Z. Scientific progress: Muammoli ta'lim texnologiyalari, ularning o'ziga xos xususiyatlari //Buxoro davlat universitetining Pedagogika instituti jurnali. – 2021. – T. 1. – №. 1.

Ashurova Z. M. Using STEAM Technology in Preschool Education //European journal of innovation in nonformal education. – 2022. – T. 2. – №. 6. – C. 6-10.

Muxiddinovna A. Z. The Place and Importance of Steam Educational Technology in Preschool Education //Journal of Pedagogical Inventions and Practices. – 2022. – T. 11. – C. 3-5.

Ashurova Z. M. Maktabgacha ta'limda STEAM ta'lim texnologiyasining ahamiyati //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 233-235.

Ashurova Z. M. Maktabgacha ta'lim natijadorligini oshirishda STEAM texnologiyasini qo'llashning ahamiyati //Science and Education. – 2022. – T. 3. – №. 7. – C. 164-170.

Ashurova Z. M. Methodology for organizing training based on steam technology in preschool education (practical lesson for preschoolers) //International Conference of Education, Research and Innovation. – 2023. – T. 1. – №. 1. – C. 99-104.

TIMSS: МЕЖДУНАРОДНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА МЫШЛЕНИЕ ШКОЛЬНИКОВ 4-Х КЛАССОВ

Алимова Анастасия Николаевна,

Магистр факультета дошкольного и начального образования, Бухарский государственный педагогический институт

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.012>

Аннотация. Актуальность данной статьи заключается в том, каким образом меняется состояние школьника четвертого класса и его психологическое ощущение на уроках математики и естествознания, при котором учащиеся выполняют задания TIMSS (особенно математическая часть). Уделяется внимание популярному вопросу о раскрытии сути самого международного оценочного исследования сравнительного анализа TIMSS в современном обществе и в главенствующих мировых державах – лидерах международного исследования, их заслуги во вкладе в образовании и перестройки процесса, при котором уделяется особый акцент всестороннего развития личности школьника начальных классов и его когнитивных способностей. Непосредственное развитие школьника влияет на развитие всей образовательной среды, что делает государство более стабильным с социальной стороны, с большими возможностями вывода на международную арену и его вклад в общее развитие образования, в частности начальных классов. В статье также описываются результаты исследования TIMSS, его влияния на развитие креативного мышления школьников начальных классов. Обсуждаются структура тестовых заданий TIMSS, разделенные на отдельные блоки «Знания», «Применения» и «Рассуждения». Данная статья актуальна для учителей, педагогов, студентов направления начального образования.

Ключевые слова: мышление, тестовые вопросы, международное исследование, дифференциальный подход, блок, образовательная среда, младший школьник, начальное образование.

TIMSS: INTERNATIONAL RESEARCH AND ITS IMPACT ON THE THINKING OF 4TH GRADE STUDENTS

Alimova Anastasiya Nikolayevna,

Master of the Faculty of Preschool and Primary Education, Bukhara State Pedagogical Institute

Abstract. The relevance of this article lies in how the state of a fourth-grade student and his psychological feeling changes in mathematics and science lessons, in which students complete TIMSS tasks (especially the mathematical part). Attention is paid to the popular issue of revealing the essence of the most international assessment study of comparative analysis of TIMSS in modern society and in the dominant world powers - the leaders of international research, their merits in their contribution to education and the restructuring of the process, in which special emphasis is placed on the comprehensive development of the personality of a primary school student and his cognitive abilities. The direct development of the student influences the development of the entire educational environment, which makes the state more stable from the social side, with greater opportunities for entry into the international arena and its contribution to the overall development of education, in particular primary classes. The article also describes the results of the TIMSS study and its impact on the development of creative thinking in primary school students. The structure of TIMSS test items is discussed, divided into separate blocks "Knowledge", "Application" and "Reasoning". This article is relevant for teachers, educators, and students of primary education.

Key words: thinking, test questions, international research, differential approach, block, educational environment, primary school student, primary education.

TIMSS: XALQARO TADQIQOTLAR VA UNING 4-SINF O'QUVCHILARINING FIKRLASHIGA TA'SIRI

Alimova Anastasiya Nikolayevna,
Buxoro davlat pedagogika instituti Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim fakulteti magistri

Annotatsiya. Ushbu maqolaning dolzarbligi to'rtinchi sinf o'quvchisi matematika va tabiiy fanlardan TIMSS topshiriqlarini bajarayotgan vaqtida (ayniqsa matematik qism) o'quvchining o'zini qanday his qilishi va psixologik holatining qanday o'zgarishini aniqlash bilan bog'liq. Zamonaviy jamiyatda va jahonning yetakchi davlatlari - xalqaro tadqiqotlar yetakchilarining TIMSS qiyosiy tahlilini xalqaro baholash tadqiqotining mohiyatini, ularning ta'limga qo'shgan hissasi, boshlang'ich sinf o'quvchisi shaxsini har tomonlama rivojlantirishga va uning bilish qobiliyatiga alohida e'tibor berilishiga va institutni qayta qurishdagi xizmatlarini ochib berishning mashhur masalasiga e'tibor qaratilmoqda. Talabaning to'g'ridan-to'g'ri rivojlanishi butun ta'lim muhitining rivojlanishiga ta'sir qilib, davlatni ijtimoiy tomondan yanada barqaror qiladi, xalqaro maydonga chiqish uchun keng imkoniyatlar va ta'limning, xususan, boshlang'ich sinflarning umumiy rivojlanishiga hissa qo'shadi. Maqolada TIMSS tadqiqoti natijalari va uning boshlang'ich sinf o'quvchilarida ijodiy fikrlashni rivojlantirishga ta'siri ham bayon etilgan. TIMSS test topshiriqlarining tuzilishi alohida «Bilim», «Qo'llash» va «Mulohaza yuritish» bloklariga bo'lingan holda muhokama qilinadi. Ushbu maqola boshlang'ich ta'lim o'qituvchilari, o'qituvchilari va talabalari uchun dolzarbdir.

Tayanch so'zlar: tafakkur, test savollari, xalqaro tadqiqotlar, differentsial yondashuv, blok, ta'lim muhiti, boshlang'ich sinf o'quvchisi, boshlang'ich ta'lim.

Вводная информация/актуальность (Background):

- Цель (Objective) - целью данной статьи является выявление закономерностей при которой задания TIMSS влияют на развитие творческого мышления школьников;
- Методы (Methods). Были использованы педагогический эксперимент дифференциальный и поисковые методы;
- Результаты (Findings). Результат показал эффективное использование заданий TIMSS на уроках математики;
- Выводы (Conclusions). При использовании заданий TIMSS на уроках математики значительно возрастает креативное мышление у школьников;

ВВЕДЕНИЕ (Introduction). Для полного понятия сути воздействия заданий TIMSS на мышление учащихся начальной школы, необходимо дать характеристику самому понятию «мышление». Сам термин трактуется как осознание всего восприятия из окружения в разнообразных его проявлениях, то есть создание представлений о предмете и явлениях, поиск логических связей между ними и решение задач при наличии умения абстрагироваться. На уроках педагог может развивать мышление разными способами и методами, будь то это дидактическая игра, конкурс или индивидуальные задания. [4] При этом структура тестовых вопросов TIMSS может вбирать в себя все эти аспекты. Следовательно, урок при использовании заданий международного исследования TIMSS имеет возможность стимулировать креативное мышление школьников четвертых классов.

Данное исследование даёт возможность сравнить уровень математического образования и знаний в сфере естественные науки у школьников четвертых и восьмых классов в различных странах. Вопросы и тестовые задания TIMSS строятся на следующих составляющих: [2]

- задания и информация на основе учебно-познавательной деятельности;
- схожее содержание заданий стран, которые принимают участие в исследовании;
- контроль информации в математическом и естественнонаучном блоке;
- соответствие возрастных возможностей участников и предоставляемых тестовых вопросов.

На сегодняшний день образование во всем мире признано ключевым фактором, обеспечивающим устойчивое развитие, и определено в концепции международного образования до 2030 года как неотложная задача создания возможностей при получении качественного образования. Это расширило возможности использования в системе образования технологий, направленных на повышение уровня методической подготовки, развитие творческого мышления в профессиональной деятельности педагогов, в том числе учителей начальных классов.

Согласно постановлению Кабинета Министров Республики Узбекистан «О мерах по

организации международных исследований в сфере оценки качества образования в системе народного образования» от 8 декабря 2018 г. № 997 Республика Узбекистана намерена внедрить международные исследования PIRLS, TIMSS, PISA и TALIS и также принять участие в данных программах. С учетом вышеуказанных постановлений особое внимание уделяется содержанию образования, экспериментируются варианты учебников в новой редакции, используются современные методы в целях повышения эффективности учебного процесса.

При обучении младших школьников важным считается правильный выбор и использование методов, средств и форм педагогических технологий с целью расширения кругозора учащихся, их творческих способностей. При организации учебных занятий используется ряд видов инновационных технологий.

Само понятие TIMSS (с английского Trends in Mathematics and Science Study) международное исследование качества математического и естественнонаучного образования в школах и анализ результатов между различными странами учащихся 4-х и 8-х классов. Это программа, организованная Международной ассоциацией по оценке учебных достижений IEA. [1]

Данное решение принято с целью усовершенствования приёмов и методов применяемых на уроке по математике и естественным наукам после глубокого анализа результатов школьников, принятых участие в мониторинге. Ряд исследований было проведено в этой сфере, так как оно является актуальным в настоящее время. Усвоения навыков решения заданий типа TIMSS зависит от методической грамотности учителя начальных классов, от понимания им важности упражнений для формирования математических понятий и других теоретических положений на уроках математики, поэтому необходимо правильно подбирать задания, учитывая их смысловую нагрузку. Определению значения заданий TIMSS на уроках математики как инновационный подход в обучении посвящены работы К.А. Краснянской, О.А.Рыдзе и др. Непосредственным изучением видов упражнений посвящены научные изыскания О.П. Зайцевой, К.А. Зимовец, Т. Ивановой, С.И. Князевой. В данном отношении, безусловно, необходимы дальнейшие исследования как теоретического, так и практического характера.

МЕТОДЫ (Methods). Структура TIMSS даёт оценку образовательным достижениям школьников в таких познавательных блоках как «Знание», «Применение» и «Рассуждение». Область «Знание» включает задачи по математике, которые требуют от школьника знания о свойстве чисел и простых геометрических фигур, воспроизведение определений и получение информации из стандартных графиков и диаграмм. В естественных науках нужно продемонстрировать уровень знаний о свойствах отдельных организмов и материалов, явлений и процессов, естественнонаучных терминов и единиц измерения.

При выполнении заданий на «Применение» школьникам необходимо показать свои способности по решению математических и естественнонаучных задач связанных с различными жизненными ситуациями, интерпретации данных таблиц и схем, диаграмм и графиков, проведения экспериментальных работ.

Блок «Рассуждение» выявляют навыки логического и системного мышления учащихся. Задачи, требующие рассуждений, могут различаться между собой новизной предлагаемой ситуации, сложностью вопроса, количеством шагов решения, необходимостью интегрирования знаний различных разделов.

Целью данной программы является оценка учащихся получающие общее обязательное образование в навыках и знаниях полученные в данном периоде и служащие для полного функционирования в обществе. [1]

Прежде всего, необходимо помнить о том, что нынешний XXI век — это век информационных технологий и роботизации, что служит развитию не только тех навыков описанных выше но и умение пользоваться компьютерными технологиями. А современность требует от специалистов компетенций, совершенно отличных от предыдущих. Если ранее высоко ценились крепкая память, энциклопедические знания, профессионалы, знавшие как можно больше информации в своей области, то теперь эти навыки уже не имеют первостепенного значения. Ведь уже созданы электронные поисковые системы, онлайн-энциклопедии, различные онлайн-базы данных по отраслям, и теперь необходимость запоминать эту информацию отошла на второй план.

Тесты по системе TIMSS проводятся для того, чтобы выявить текущие изменения в

системе образования, чтобы определить, в какой степени школьники обладают навыками аналитического мышления, делать выводы и общаться на основе реальных событий, а также насколько хорошо система образования адаптируется к этим изменениям. Предусмотрено, что результаты дают возможность объективно оценивать уровень развития образования в стране и принять своевременные пути решения по устранению имеющихся недостатков. Также результаты тестирования будут учитываться при составлении национального рейтинга школ Узбекистана.

После участия Узбекистан получит возможность применить опыт развитых стран в системе образования страны через участие в TIMSS и других международных программах и также сможет сравнить его результаты с результатами других стран. Также следует учитывать, что участие в исследованиях TIMSS с периодичностью раз в три года дает возможность осуществлять мониторинг эффективности системы образования нашей страны в глобальном масштабе. [3]

В частности, для повышения качества и эффективности начального образования необходим широкий мир мышления с развитым мировоззрением, в котором каждый учащийся может своими глазами увидеть кардинальные изменения, происходящие в нашем обществе, выразить свое отношение к каждому вопросу, который он проводит. Одной из важнейших задач, стоящих перед педагогом, является интеркорпорация обучения с учетом индивидуальных особенностей ученика, его предпочтениями в профессиях, различных дисциплинах что и охватывает структура и специфика заданий TIMSS.

Для постепенного внедрения данную практику в образовательный процесс учителю необходимо поэтапно знакомить и внедрять похожие задания, как в международном тестировании TIMSS, между выполнением урочных заданий по математике и естественным наукам. [1] А начинать следует в начальной школе, чтобы к восьмому году обучения у учащихся сформировались нужные компетенции отвечающие международным стандартам образования. К примеру типичные задания на «Знание» и «Применение» даны на рис.1 и 2

M4_01

У Айгуль есть карточки, на которых написаны числа.

Какое наименьшее трехзначное число она может выложить из этих карточек?

Она может использовать каждую карточку только один раз.

Ответ: _____

Рис.1

M4_056

Шесть сотен книг надо упаковать в коробки. В каждую коробку помещается 15 книг. Какое действие надо выполнить, чтобы узнать, сколько потребуется коробок?

- ☐ A сложить 15 и 600
- ☐ B вычесть 15 из 600
- ☐ C умножить 600 на 15
- ☐ D разделить 600 на 15

Рис.2

В первом случае учитель может объяснить школьникам суть условия, в котором необходимо составить возможное наименьшее трёхзначное число, при этом цифру, данную в карточках, можно применять не более одного раза. Следуя логике необходимо выделить наименьшие цифры (такими цифрами являются 1, 5, 2). После выслушивания ответов детей учитель предлагает лёгкий способ решения задания. Выбирается самая наименьшая единица из трёх цифр (1- наименьшая цифра из данных), и следующие в порядке возрастания. Таким образом получается число 125.

Во втором случае предлагается решить на логику. Ученику предоставляется возможность интерпретировать задание со своим личным опытом. Не без помощи учителя, который должен доходчиво объяснить суть задания, ученику приходит решение, при котором по условию необходимо 600 разделить на 15.

Педагогический эксперимент был проведен в четвертом классе СГОШ №2 Алатского района Республики Узбекистан среди хорошо-успевающих учеников при использовании тестовых заданий TIMSS. В данном эксперименте приняли участие 10 школьников начальной школы.

РЕЗУЛЬТАТЫ (Results). При проведении данного эксперимента ставились следующие задачи:

- Изучение состояние школьника с психологической стороны во время урока при использовании тестовых заданий TIMSS.

- Развивать способность школьников пользоваться компьютерными технологиями во время выполнения заданий TIMSS.

- Разработать систему заданий типа TIMSS для учащихся четвертых классов.

- Доходчивое объяснение о значимости заданий TIMSS на уроках математики в настоящее время.

- Усовершенствование креативного мышления при решении заданий по математике вида TIMSS.

- Самостоятельно подобрать материал для педагогического эксперимента.

- Экспериментально апробировать эффективность использования инновационных подходов к организации уроков математики в начальных классах.

- Дифференциация результатов исследования.

Выборка школьников из четвертого класса как в категории хорошо-успевающих было определено по результату их общих баллов во время учебного процесса за три года учебы в данной школе. Далее приведен список учащихся: Гайбуллаева М., Расулова Ш., Арислонова Д., Рустамов Ж., Хамроев С., Кахрамонова Н., Юнусова М., Эргашева М., Равшанова Р., Фуркатова М.

Результаты исследования показали, что при введении тестовых заданий TIMSS на уроках математики у учащихся наблюдается развитие:

- самостоятельного мышления;
- логического мышления;
- критического мышления;
- быстрое усваивание материала;
- мировоззрения;
- памяти.

Задания, которые были предоставлены учащимся прокомментированы выше. Также были подготовлены критерии оценивания учащихся следующим образом:

K1- учащийся полностью осознал значение тестового вопроса;

K2- учащийся смог поразмыслить над содержанием вопроса;

K3- учащийся смог выполнить задание верно;

K4- учащийся нашел несколько вариантов решений одного задания;

K5- учащийся ищет легкое решение одного и того же примера, при наличии нескольких вариантов выбирает наилучший.

Каждый критерий оценивания математической грамотности оценивается в один балл. После суммируется результат.

Ф.И. учащихся	Задание №1	Задание №2
Гайбуллаева М.	4	5
Расулова Ш.	3	4
Арислонова Д.	4	4
Рустамов Ж.	4	5
Хамроев С.	3	4
Кахрамонова Н.	5	4
Юнусова М.	4	4
Эргашева М.	3	4
Равшанова Р.	4	5
Фуркатова М.	4	5

Можно сделать вывод по эксперименту, что задание № 2 было легче по усвоению, чем задание № 1.

По структуре тесты в блоке математики и естественные науки в четвертом классе включают 175 и 172 вопросов соответственно. Каждый буклет состоит, в среднем, из 44-50 заданий, для которого отводится 72 минуты. В связи с этим учитель начальных классов может применить данные задания во время учебного процесса, интегрируя с возможностями учащихся и их индивидуальными способностями. Таким образом необходимо также вовлекать учащихся во временные рамки, то есть определять начало и конец выполнения заданий. Уникальность таких заданий служит повышению креативного мышления школьников и пробуждение интереса к урокам математики и естественных наук, а так же это служит хорошим примером индивидуально подобранных заданий подстроенную под успеваемость учащихся на уроках математики.

Основные разделы на которые учителю необходимо обратить внимание - это блок «Числа». В него входят: умение школьников понимать значение цифр, десятичных или обыкновенных дробей, запись многозначных чисел, базовые навыки использования натуральных чисел, способы их представления, установление связей между ними, производство арифметических действий и много другое. Учащимся при выполнении таких заданий необходимо осознавать взаимосвязь между единицами измерения, преобразовывать одну единицу измерения в другую.[1] Базовыми для школьников считаются знания о натуральных чисел, по причине того, что все задания связаны именно с ними.

Для полного погружения в среду проведения международного исследования TIMSS на занятиях следует провести анкетирование (учащихся, учителей, родителей, администрации школы). Полученные данные могут послужить хорошим источником выявления факторов, которые влияют на результаты тестирования и объясняют состояние знаний школьников по математике и естественным наукам. Уместно также применение современных информационных технологий наряду с проведением заданий TIMSS во время учебного процесса.

ОБСУЖДЕНИЕ (Discussion). Результаты международных исследований оценки качества национальных программ показывает, что такие страны как Сингапур, Финляндия, Южная Корея, США и т.д. показывают наилучший результат по сравнению с другими странами мира. Отдельное место занимает Сингапур. Структура образования в Сингапуре существенно отличается, что и делает эту страну ведущей в этой среде. [5] К примеру, образовательная среда ориентирована на практическую значимость, уходящую в педагогические традиции многих стран на востоке и западе. Оно, в основном, акцентируется на подготовленным индивидуальном учебном плане со стороны учителя, педагога, передаче усвоенных знаний учащимся и непосредственная подготовка школьников к ежегодным экзаменам к концу года, для выявления недостатков, их устранение и перехода на новую ступень образования. Учебники разрабатываются самостоятельно учителем исходя из психологических и физических данных учащихся школы. Так же дела обстоят и с учебным планом, рабочими тетрадями, методиками и так далее. Особое значение приобретает математическая грамотность. Педагоги Сингапура фокусируется на алгоритмах и последовательностях решения задач и обучении формулировки проблемы со стороны точности и ясности. [5] В данном государстве существует и по сей день централизованная модель

преподавания. Где важную и главную роль на уроке занимает учитель.

Как по моему мнению, учитель при составлении заданий TIMSS должен соответствовать следующим факторам, которые помогают составить полную картину при подборе тех или иных заданий для учащихся четвертых классов:

точное взаимодействие принципов проверки содержания тестов;

значимость проверяемого материала с точки зрения математического и естественнонаучного образования;

соответствие с возрастными и психологическими возможностями детей.

Для оценивания математической подготовки школьников подготавливаются задания разного типа такие как: открытые, закрытые тесты, с выбором нескольких ответов, с кратким или полным развернутым ответом, практические задания на логику и мышление. Учителю для лучшей оценки уместно применить дифференциальный подход, где существуют четыре уровня учебных достижений: низкий, средний, высокий и высший. Важное значение также имеет временные рамки, не превосходящие дозволенного.

При обучении младших школьников важным считается правильный выбор и использование методов, средств и форм педагогических технологий с целью расширения кругозора учащихся, их творческих способностей. При организации учебных занятий используется ряд видов инновационных технологий.

Структура TIMSS даёт оценку образовательным достижениям школьников в таких познавательных блоках как «Знание», «Применение» и «Рассуждение». Область «Знание» включает задачи по математике, которые требуют от школьника знания о свойстве чисел и простых геометрических фигур, воспроизведение определений и получение информации из стандартных графиков и диаграмм. В естественных науках нужно продемонстрировать уровень знаний о свойствах отдельных организмов и материалов, явлений и процессов, естественнонаучных терминов и единиц измерения. [1]

При выполнении заданий на «Применение» школьникам необходимо показать свои способности по решению математических и естественнонаучных задач связанных с различными жизненными ситуациями, интерпретации данных таблиц и схем, диаграмм и графиков, проведения экспериментальных работ.

Блок «Рассуждение» выявляют навыки логического и системного мышления учащихся. Задачи, требующие рассуждений, могут различаться между собой новизной предлагаемой ситуации, сложностью вопроса, количеством шагов решения, необходимостью интегрирования знаний различных разделов.

Целью данной программы является оценка учащихся получающие общее обязательное образование в навыках и знаниях полученные в данном периоде и служащие для полного функционирования в обществе.

Прежде всего, необходимо помнить о том, что нынешний XXI век — это век информационных технологий и роботизации, что служит развитию не только тех навыков описанных выше но и умение пользоваться компьютерными технологиями. А современность требует от специалистов компетенций, совершенно отличных от предыдущих. Если ранее высоко ценились крепкая память, энциклопедические знания, профессионалы, знавшие как можно больше информации в своей области, то теперь эти навыки уже не имеют первостепенного значения. Ведь уже созданы электронные поисковые системы, онлайн-энциклопедии, различные онлайн-базы данных по отраслям, и теперь необходимость запоминать эту информацию отошла на второй план.

Тесты по системе TIMSS проводятся для того, чтобы выявить текущие изменения в системе образования, чтобы определить, в какой степени школьники обладают навыками аналитического мышления, делать выводы и общаться на основе реальных событий, а также насколько хорошо система образования адаптируется к этим изменениям. Предусмотрено, что результаты дают возможность объективно оценивать уровень развития образования в стране и принять своевременные пути решения по устранению имеющихся недостатков. Также результаты тестирования будут учитываться при составлении национального рейтинга школ Узбекистана.

После участия Узбекистан получит возможность применить опыт развитых стран в системе образования страны через участие в TIMSS и других международных программах и также

сможет сравнить его результаты с результатами других стран. Также следует учитывать, что участие в исследованиях TIMSS с периодичностью раз в три года дает возможность осуществлять мониторинг эффективности системы образования нашей страны в глобальном масштабе.

В частности, для повышения качества и эффективности начального образования необходим широкий мир мышления с развитым мировоззрением, в котором каждый учащийся может своими глазами увидеть кардинальные изменения, происходящие в нашем обществе, выразить свое отношение к каждому вопросу, который он проводит. Одной из важнейших задач, стоящих перед педагогом, является интеркорпорация обучения с учетом индивидуальных особенностей ученика, его предпочтениями в профессиях, различных дисциплинах что и охватывает структура и специфика заданий TIMSS.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ (Conclusion). Можно сделать вывод, что данный подход может развить мышление школьников во время учебного процесса. При грамотном использовании инновационных подходов к организации уроков математики в начальных классах с использованием заданий TIMSS повышается эффективность усвоения информации наряду с интересом к предмету.

Урок математики в начальной школе по своему содержанию служит всесторонне развивающим средством мысли, мировоззрения, речи учащихся, личности ребенка, занимает важное место среди других учебных предметов. В процессе занятий по математике совершенствуются математическая грамотность учащихся. Растут способности учащихся правильно, осознанно и своевременно понимать суть задания и решать их правильно. Развитие креативного мышления во время уроков математики, разработка методических основ практического применения конкретных форм и методов использования инновационных подходов к организации уроков математики в начальных классах, а также подготовка методических рекомендаций: все это служит хорошим фундаментом к построению всесторонне развитого ученика.

Конечно же существуют особые условия, при сохранении которых можно добиться данных результатов. Они следующие:

- 1) применение инновационных подходов к организации уроков математики в начальных классах теоретически и практически обосновано;
- 2) новые подходы к организации занятий по математике в начальных классах с использованием конкретного содержания, формы, средства, методов и приемов TIMSS оправданы;
- 3) учебно-воспитательный процесс, направленный на использование инновационных подходов к организации уроков математики в начальных классах, когда учебно-воспитательный процесс организован на основе конкретных научно-методических рекомендаций. Ожидаемая эффективность достигается в процессе начального образования.

Так же со стороны нашего государства все представленные ресурсы изложены в Конституции Республики Узбекистан, Закон Республики Узбекистан “О государственном языке”, Закон Республики Узбекистан «Об образовании», Государственная общенациональная программа развития школьного образования на 2004-2009 годы, Указ Президента Республики Узбекистан от 29 апреля 2019 года “О разработке концепции развития системы народного образования на период до 2030 года”, социальные, правовые, педагогические, психологические, научные источники по теме освоение национальных ценностей, прославление человеческого фактора, признание прав и свобод человека в построении демократического правового государства.

После участия Узбекистан получит возможность применить опыт развитых стран в системе образования страны через участие в TIMSS и других международных программах и также сможет сравнить его результаты с результатами других стран. Также следует учитывать, что участие в исследованиях TIMSS с периодичностью раз в три года дает возможность осуществлять мониторинг эффективности системы образования нашей страны в глобальном масштабе.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ (References):

1. А.О. «Информационно-аналитический центр» Сборник тестовых заданий TIMSS. 175 с. 2021г.
2. О мерах по организации международных исследований в сфере оценки качества образования в системе народного образования [текст]: Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 8 декабря 2018 г. № 997. — [электронный ресурс]. — URL: <https://www.lex.uz/ru/docs/4104191> (дата обращения: 20.01.2022)
3. «Социальная реальность современного обучения с использованием информационных

TALABALARNING O'QUV-BILISH FAOLIYATINI FAOLLASHTIRISHDA MUAMMOLI TA'LIM TEXNOLOGIYASINING AHAMIYATI

Boboqulova Marjona Abduvali qizi,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti Pedagogika nazariyasi va tarixi mutaxassisligi 1-bosqich magistranti

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.013>

Annotatsiya: Maqolada bugungi zamonaviy ta'lim sharoitida muammoli ta'lim texnologiyalarining ahamiyatli jihatlari va talabalarning o'quv-bilish faoliyatini faollashtirishda, tahliliy va mustaqil va ijodiy fikrlashini rivojlantirishda muammoli ta'lim texnologiyalarining o'rni haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: muammoli ta'lim, tahliliy fikrlash, bilim, Oliy ta'lim, faollik, talaba, bilish faoliyati, tafakkur, ijodiy fikrlash, salohiyat

THE IMPORTANCE OF PROBLEM EDUCATIONAL TECHNOLOGY IN ACTIVATING STUDENTS' LEARNING ACTIVITY

Abstract: The article talks about the important aspects of problem-based learning technologies in today's modern educational conditions and the role of problem-based learning technologies in activating students' learning and developing analytical, independent and creative thinking.

Key words: problem-based education, analytical thinking, knowledge, higher education, activity, student, cognitive activity, thinking, creative thinking, potential.

ЗНАЧЕНИЕ ПРОБЛЕМНОЙ УЧЕБНОЙ ТЕХНОЛОГИИ В АКТИВИЗАЦИИ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ

Аннотация: В статье говорится о важных аспектах технологий проблемного обучения в современных образовательных условиях и о роли технологий проблемного обучения в активизации обучения учащихся и развитии аналитического, самостоятельного и творческого мышления.

Ключевые слова: проблемное образование, аналитическое мышление, знания, высшее образование, деятельность, студент, познавательная деятельность, мышление, творческое мышление, потенциал.

KIRISH. So'nggi o'n yilliklar ichida insoniyat jamiyatidagi o'zgarishlar pedagogikada ta'lim tizimini insonparvarlashtirish, uning kompetentlik paradigmasiga aylanishi uchun asos bo'ldi. Bir tomondan, bugungi zamondagi yangi pedagogik texnologiyalarni loyihalashtirishga maqsadli jarayonni belgilay olish, hamda atrofimizdagi butun dunyoni bilishning yuqori darajasini ta'minlay oladi. Xalqaro sivilizatsion taraqqiyot vaqtida ijtimoiy o'zgarishlarning dinamikasi shuni ko'rsatib beradi, ya'ni butun dunyoning taraqqiy etishida katta ilmiy innovatsiyalar juda muhimligini isbotlab bermoqda. Innovatsiyalarning ishlab chiqilishi albatta talabalarning bilim saviyasi, intellektual salohiyatlarining takomillashtirishga qaratilgan yangi pedagogik talablar bilan uzviy bog'liqdir.

Taniqli olim A.Verbitskiy ta'lim jarayonlarida talabalarning o'quv-bilish faoliyatini faollashtirish bo'yicha quydagi fikrlarni ta'kidlaydi: "Talabalar muayan masalalarni hal etishda turli tuman darajada murakkablikga ega bo'lib bilimlarni o'zlashtirib, ularni hal etishda ijodiy qobiliyatlarini takomillashtirishga tayanadi. Shuning bilan birga pedagoglarning shaxsga qaratilgan ta'lim mazmuni ham shular bilan chambarchasdir".

ASOSIY QISM. Bugungi zamonaviy ta'lim yoshlardan kuchli salohiyatli, raqobatbardosh, maxsus qobiliyatli, zamon bilan hamnafas, maqsadli, ilmiy-texnika taraqqiyot talablariga javob beradigan, mustahkam irodali bo'lishni talab etadi. Bu kabi sifatlarni amalga oshirilishda esa muammoli ta'lim texnologiyasi muhim ahamiyat kasb etadi. Tahliliy fikrlashda, talabalarning o'quv-bilish faoliyatini faollashtirishda keng qo'llaniladigan va eng ko'p talab qilinadigan pedagogik texnologiyalardan biri muammoli ta'limdir. Talabalar muammoli jarayonlarni hal etishda yoki muammoli masalalarning o'ziga xosliklarini tushinishning ahamiyatli tomonini yangi bilimlarga asoslanib qaraladi. Buning nazariy va amaliy jihatlari bir qator olimlar A.Brushlinskiy, T.Kudryavsev, A.Matyushkin va boshqalar tomonidan

tadqiq qilinadi.

Muammoli ta'lim texnologiyasining umumiy mazmuni shuni qamrab oladiki, ya'ni talabalarning tahliliy fikrlashida tayyor bo'lgan axborot yoki ma'lumot tayyor shaklda berilmaydi, balki ular talabalarning o'quv-bilish faoliyatini faollashtirishga qaratilgan muammoli shakllarda berilishi maqsadga muvofiqdir. Talabalar tahliliy fikrlashlarini shakllantirib boradilar hamda mustaqil faoliyat jarayonini olib boradilar. Bunday qidiruv faoliyati natijasida yangi bilim, qobiliyat, ko'nikmalar hosil qilinib, ular ko'proq darajada teranlik, mustahkamlik, onglik bilan ajralib turadi.

Talabalarning bilim olishga bo'lgan qiziquvchanligi, faolligi, ijodiy fikrlashi, bilimdonligi va boshqa fikrlash bilan aloqador shaxsiy zarur fazilatlari ham rivojlanadi. Hozirgi kunda pedagogika ilmida muammoli ta'lim tushunchasini tadqiq qiluvchi olimlarning qarashlarida shu ahamiyatli jihatlar ko'rsatiladiki, ya'ni ta'lim jarayonida muammoli vaziyatlarga oid talabalarning mustaqil faoliyat olib borishi va yechimlarni mustaqil amalga oshirishiga doir bilimlarning yaratilishiga asos bo'ladigan ta'limni D.Konkov, M.Glebov, E.Yakovleva va boshqalar tashkil etadi deya ta'kidlaydilar. Pedagog A.M.Matyushkinning fikriga ko'ra, ta'limda muammoli ta'limni o'rganish bu ta'limda o'quv vazifasini tashkil etish va bundagi muammoni shakllantirish, talabalarga ushbu ta'limda muammoni yechishda yordam berish, talabalarning egallagan bilimlarini mustahkamlash va tekshirish uchun harakatlar majmuini yaratishdir.

Talabada mustaqil fikrlashni talab qiladigan murakkab savollarni berib, tahliliy fikrlash orqali yangi bilimlarni olish g'oyasi uzoq vaqt davomida xorij didaktikasi va falsafasida ildiz otgan va Sokratning falsafiy qarashlarida, F.Akvinskiy, F.Bekon va I.Kantning fikrlari mujassamlangan asarlariga borib taqaladi. Pedagogika fanining faylasuflari o'z asarlarida, tayyor bilimlarni yodlashdan bosh tortish g'oyasini yaratadilar, ular sub'ektning bilimlarni o'rganishdagi juda ham katta miqdordagi faolligi to'g'risidagi qarashlarga zid turdilar

Muammoli ta'limni amerikalik psixolog, faylasuf va pedagog D.Dyui 1894 yilda Chikagoda tashkil etgan tajriba maktabida qo'llagan. XX asrning 60 yillarida bu yo'nalishda tadqiqotlar olib borildi. 70-80 yillarga kelib, amaliyotga keng joriy etildi. Muammoli o'qitishni chuqur o'rganish XX asrning 60-yillarida boshlangan bo'lib, uning asosida "Tafakkur- muammoli vaziyatdan boshlanadi"-degan g'oya yotadi. Fikrlash psixologiyasi nuqtai nazaridan muammoli o'qitish g'oyasi va tamoyillari S.L.Rubinshteyn, M.I.Maxmutov, V.Okon, I.Ya.Lerner tomonidan ishlab chiqilgan.

Muammoli ta'lim texnologiyasining asosi – insonning fikrlashi muammoli vaziyatni hal etishdan boshlanishi hamda uning muammolarni aniqlash, tadqiq etish va yechish qobiliyatiga ega ekanligidan kelib chiqadi. Muammoli ta'lim talabaning ijodiy tafakkuri va ijodiy qobiliyatlarini o'stirishda jiddiy ahamiyatga ega.

S.L. Rubinshteyn "tafakkur – inson oldida turgan masala va muammolarni yechishga olib keladigan idrok bolib, tafakkur muammoli vaziyatdan kelib chiqadi va muammoni yechishga qaratilgan bo'ladi"-deb ta'kidlaydi.

Muammoli ta'lim mashg'ulotlarini tashkil etish va boshqarish quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi: o'quv fani va darslar mavzusini o'rgatishda ular bilan bog'liq muammoli masalalarni belgilash; ulardan muammoli vaziyatlar hosil qilish va amalda foydalanishni oldindan rejalashtirib borish; talabaning tayyorgarlik darajasini hisobga olish; zarur o'quv vositalarini tayyorlash; muammoli vaziyatdagi mavjud ziddiyatni ko'rsatish; topshiriqni va uni yechish uchun yetarli shartlarni aniq bayon qilish; talabaning muammoni hal etishda yo'l qo'yayotgan xatolarini, ularning sababini va xususiyatini ko'rsatish; talabaning noto'g'ri taxminlari asosida chiqargan xulosalari oqibatini muhokama etib, to'g'ri yo'lni topishlariga ko'maklashish va boshqalar.

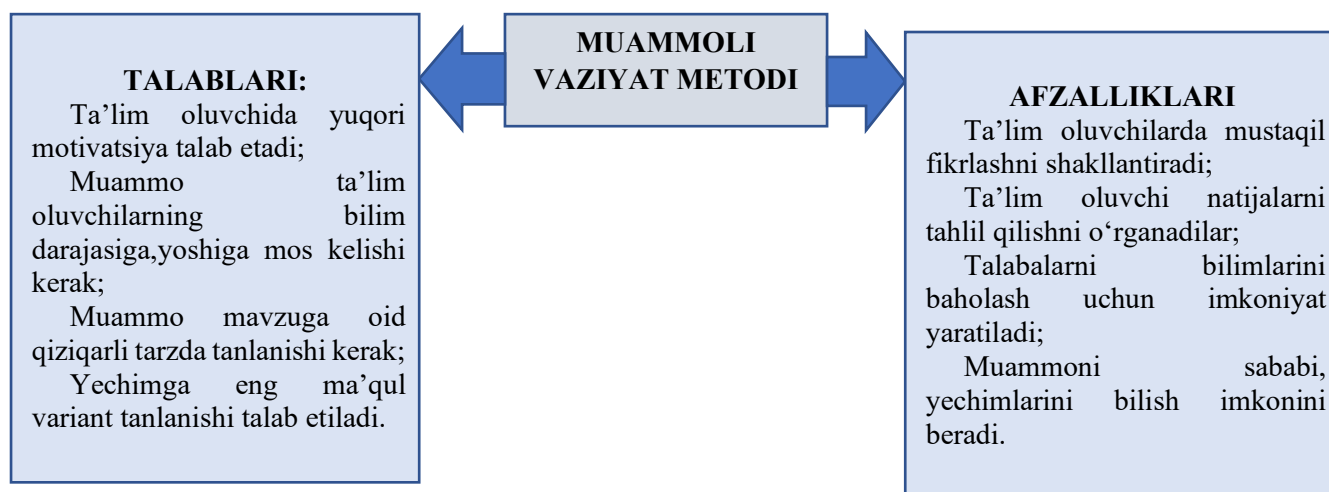
Darsda hosil qilinadigan muammoli vaziyat hamda talabaga hal etish taklif etiladigan muammoga qo'yiladigan eng asosiy talab – talabaning qiziqishini oshiradigan, eng kamida esa, talabada qiziqish hosil qiladigan bo'lishi kerakligidan iborat. Aks holda ko'zda tutilgan natijaga erishish imkoni bo'lmaydi.

Muammo talabaning bilim darajalariga hamda intellektual imkoniyatlariga mos bo'lishi shart. Hosil bo'lgan muammoli vaziyatni yechish uchun topshiriqlar yangi bilimlarni o'zlashtirishga yoki muammoni aniqlab, yaqqol ifodalab berishga yoki amaliy topshiriqni bajarishga yo'naltirilgan bo'ladi. Talabaning muammoli vaziyatni tushunishlari, uning kelib chiqishi sabablari hamda nimalarga, qanchalik darajada bog'liqligini idrok qila olishlari natijasida hosil bo'ladi. Bunday tushuna olish esa talabaga mustaqil ravishda muammoni ifodalay olish imkoniyatini beradi. Muammoni yechish taxminlarini shakllantirishda o'quvchi o'zlashtirgan bilimlari asosida kuzatish, solishtirish, tahlil, umumlashtirish, xulosa chiqarish

kabi aqliy faoliyatlarni bajaradi. Aqliy faoliyatdagi asosiy jarayon fikrlash jarayoni bo'lib, fikrlashning sifati uning mantiqiyiligi, mustaqilligi, ijodiyiligi, ilmiyligi, asosliligi, uzviyligi, tejamliligi, maqsadliligi, tezligi, tahliliyligi, qiyosiyiligi, umumlashtirilganligi, xususiylashtirilganligi, kengligi, chuqurligi, ishonarliligi, realligi, haqqoniyligi darajasi bilan belgilanadi.

Muammoli vaziyatlarni hal etishda o'qituvchi (pedagog) talabalar faoliyatini fikr yuritishning mantiqiy operatsiyalari-tahlil, sintez, taqqoslash, analogiya, umumlashtirish, tasniflash va xulosa yasashga yo'naltiradi. Bu kabi vaziyatlardan o'quv jarayonining barcha bosqichlarida: yangi mavzu bayoni, mustahkamlash va bilimlarni nazorat qilishda foydalanish mumkin.

Muammoli vaziyat – o'quvchilarning ma'lum topshiriqlarni bajarish (masalani yechish, savolga javob topish) jarayonida yuzaga kelgan ziddiyatni anglashi bilan bog'liq ruhiy holati bo'lib, u hal etilayotgan masala bilan bog'liq yangi bilimlarni izlashni taqozo etadi.

Muammoli vaziyat metodi – o'quvchilarni muammoli vaziyatga to'qnash kelishini ta'minlash asosida ularning bilish faoliyatini faollashtirishga asoslanadigan yo'l. Metodning mohiyati aniq vaziyatni tahlil qilish, baholash va uning yechimi yuzasidan qaror qabul qilishdan iborat. Muammo tushunchasi muayyan hal qilinishi zarur bo'lgan qiyinchiliklarni va noaniq vaziyatlarga yechimlarni topish zaruriyatini keltirib chiqaradi. Bu o'z navbatida yuzaga kelgan vaziyatlarning mazmunini chuqur tahlil qilish imkoniyatini beradi.

Muayyan bir muammoni tahlil qilishda va uning mazmunini tushunishda talaba muayyan bir tadqiqotlarni olib borishda aqliy faoliyatlarni ishga qo'shadi. Muayyan vaqt davomida hal etilmasligi va shuning uchun o'rganish jarayoniga doimiy qaytish, muammoni hal etishga qaratilgan konsentratsiya faqat tayyor bilim o'zlashtiriluvchi an'anaviy ta'lim bilan solishtirganda yanada mustahkam bilim, ko'nikma va qobiliyatlarni shakllantiradi. Biroq, muammoli ta'limda ijobiy tomonlardan tashqari, ayrim kamchiliklarni ham ta'kidlash kerak. Ulardan eng muhimi, muammoli vazifani hal qilishda, o'rganuvchining o'quv jarayonida qiyinchiliklarga duch kelishi, o'quv holatini yengish uchun ko'proq vaqt va kuch kerakligi, ya'ni tahlil qilish, o'ylash, hal qilish uchun an'anaviy ta'lim shakliga nisbatan ko'proq vaqt talab etilishidir.

XULOSA. Xulosa qilib aytgandamuammoli ta'lim texnologiyasi talabalarda ijodiy izlanish, o'quv-bilish faoliyatlarini faollashtirish, ma'lum xulosalarga kelish kabi ko'nikma va malakalarni shakllantirishga xizmat qiladigan va ta'limiy-tarbiyaviy masalalarni, muammolarni yechish uchun yangi bilimlarni o'zlashtirib keyin hayotda qo'llash imkonini beruvchi ta'lim texnologiyasi hisoblanadi. Muammoli ta'lim masalalari ta'limning asosi bo'lgan tahliliy fikrlash vazifalarining shakllanishi, rivojlanishining o'ziga xosliklari inson aqliy hayoti bilan yaxlit ekanligini ko'rsatib o'tadi, ularning amaliy jihatlarini tadqiq etish lozimligini ta'kidlash lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. N.N. Azizxo'jaeva. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. -T.: TDPU. 2006 y
2. Tolipov O'., Usmonboeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – T.: Fan, 2006

BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARNING MULOQOTCHANLIK QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH NAZARIY ASOSLARI

Boymurodova Sadoqat Istam qizi,

Buxoro davlat pedagogika instituti Boshlang'ich ta'lim kafedrası o'qituvchisi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.014>

Annotatsiya: Ushbu maqolada bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining bolalar jamoasi bilan o'zaro muloqatga kirishishida namoyon bo'ladigan fazilatlar haqida nazariy fikrlar tahlil qilingan. Hozirda vatanimizning rivoj topishi kelajak avlod yoshlariga bog'liq ekan, kelajak avlodni kerakli bilimlar bilan qurollantirish albatta bo'lajak pedagoglarimiz qo'lidadir.

Kalit so'zlar: bilim, vatan ravnaqi, inson resurslari, inson kapitali, muloqatchanlik, bo'lajak pedagog.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАЦИОННЫХ НАВЫКОВ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Боймуродова Садоката Истам кизи,

Преподаватель кафедры начального образования Бухарского государственного педагогического института

Аннотация: В данной статье анализируются теоретические представления о качествах будущих учителей начальных классов в их взаимодействии с группой детей. В настоящее время развитие нашей страны зависит от молодежи будущего поколения, поэтому, безусловно, в руках наших будущих педагогов вооружить будущее поколение необходимыми знаниями.

Ключевые слова: знания, национальное развитие, человеческие ресурсы, человеческий капитал, коммуникация, будущий педагог.

THEORETICAL BASIS OF DEVELOPMENT OF COMMUNICATION SKILLS OF FUTURE PRIMARY CLASS TEACHERS

Boymurodova Sadoqat Istam qizi,

Bukhara State Pedagogical Institute Teacher of the primary education department

Abstract: This article analyzes the theoretical ideas about the qualities of future primary school teachers in their interaction with the children's group. Currently, the development of our country depends on the youth of the future generation, so it is certainly in the hands of our future pedagogues to equip the future generation with the necessary knowledge.

Key words: knowledge, national development, human resources, human capital, communication, future pedagogue.

Kirish: Zamonaviy jamiyatda bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisi oldida turgan eng muhim vazifalardan kelajak avlodga ta'lim-tarbiya berish, yoshlarimizni vatan ravnaqi yo'lida xizmat qiladigan kadr etib tarbiyalashdan iborat. Bugungi kunda har tomonlama xususan iqtisodiy soha, maishiy hamda, ayniqsa, ta'lim sohasida tobora ravnaq topib borayotgan davlatlar tizimiga nazar tashlasak, unda inson resurslarini va inson kapitalini rivojlantirishga e'tiborning kuchli ekanligini ko'ramiz. Juda katta mablag'larni ham inson kapitalini oshirishga yo'naltirish davlat siyosati darajasida amalga oshirilishi, albatta, tahsinga sazovar. Ayniqasa Finlyandiya, Janubiy Koreya hamda Singapur kabi davlatlar ta'lim tizimi fikrimizning yaqqol isboti bo'ladi, desak, mubolag'a bo'lmaydi. Bu borada vatanimizda ham bir qator chora-tadbirlarni amalga oshirish ko'zda tutilgan. "2022-2026-yillarga mo'ljallangan "Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi"ning 4-yo'nalishi inson kapitalini rivojlantirish, 5-yo'nalishida ma'naviy taraqqiyotni yangi bosqichga olib chiqish ko'zda tutildi[1]. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyev 2018-yil 17-iyul kuni yig'ilishda ta'lim muassasalari inson resurslarini rivojlantirish poydevori, yoshlarda bilim, dunyoqarash va ma'naviyat asoslarini shakllantiruvchi asosiy maskan ekanini ta'kidladi. Davlat rahbarining bunday masalani ilgari surishi barcha pedagog xodimlarga, ayniqsa, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari oldiga bir qator burch va ma'suliyatlarni talab qiladi.

Asosiy qism. Boshlang'ich sinf o'quvchilari odatda har kuni vaqtlarining ko'p qismini bitta sinfda o'tkazishadi va shu vaqt davomida boshlang'ich sinf o'qituvchilari odatda quyidagi vazifalarni bajaradilar:

O'quvchilarga matematika, ona tili va o'qish savodxonligi kabi fanlar va ko'nikmalarni o'rgatish uchun dars rejalarini tuzish; o'quvchilar jamoasida do'stona ruhni shakllantirish va o'rtoqlariga yaxshi munosabatda bo'lishni o'rganishlari uchun avvalambor o'qituvchining o'zi yaxshi xulq-atvor va muloqot qobiliyatlari bilan namuna bo'lishi; ota-onalar bilan bolaning rivojlanishi to'g'risida doimiy ravishda muloqot olib borish; o'zlashtirishi past va qo'shimcha yordam yoki yo'l-yo'riq talab qiladigan o'quvchilarga alohida e'tibor berish; o'quvchilarga davlat tomonidan talab qiladigan malaka va kompetensiyalarni shakllantirish; bolalarni sinfda va undan tashqarida, shu jumladan tanaffus, yig'ilishlar va tushlik paytida nazorat qilishi; bolaning har tomonlama rivojlanishi uchun boshlang'ich sinf o'qituvchisi yangi pedagogik texnologiyalardan xabardor bo'lishi, o'z faoliyati davomida uni doimiy ravishda amaliyotga tadbiiq etishi va yangi o'qitish usullarini joriy etib boradilar.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisi samarali va foydali ta'lim berishi uchun zarur bo'lgan quyidagi fazilatlarga ega bo'lishi maqsadga muvofiq. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, o'qituvchi nafaqat bolalarga bilim berish balki, ma'muriyat va ota-onalar bilan muloqot qilishni talab qiladi. Umuman olganda, barcha o'qituvchilar har qanday holatlarda tayyor va xotirjam bo'lishlari kerak, chunki sinfda hech qanday kun bashorat qilinganidek o'tmaydi. Shu sababli bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisidan quyidagi fazilatlarni namoyon qilishni talab etadi:

Sabr-toqatli - bolalar bilan ishlash bolalar tushunadigan tarzda tushuntirishga tayyor bo'lgan sabrli odamni talab qiladi. Shuningdek, turli qobiliyat va ehtiyojlarga ega bo'lgan bolalar bilan ishlashni bilish kerak.

Topqir - sinfda o'rganish darajasi turlicha bo'lgan bolalar mavjud bo'lganda, o'qituvchi mavzuni tushuntirish yoki savolga javob berishning ko'plab usullarini ishlab chiqishi muhim ahamiyatga ega. O'qituvchi darsni har kuni bir xil tarzda emas, har kunlik metodikalarni yangilab borishi uchun unga topqirlikning bo'lishi juda muhim hisoblanadi.

Ijodkor - bolalarni darsga qiziqitirish qiyin bo'lishi mumkin, shuning uchun o'qituvchi ijodiylikka boy bo'lishi maqsadga muvofiq. Dars rejasidan tortib, uy vazifalarigacha samarali va qiziqarli metodikalarni yaratish lozim.

Empatiya - boshlang'ich sinf o'quvchilari o'smirlik davrida juda ko'p his-tuyg'ular va tajribalarni boshdan kechiradilar. Muhokama va tadbirlarni rejalashtirish yoki ishtirok etishda ularning fikrini ham inobatga olish muhimdir.

Tashkilotchi - bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisi pedagogik qobiliyatlarning muhim tarkibiy qismidir. U sinf o'quvchilarining o'qituvchi tomonidan turli jamoat ishlarga, to'garaklarga jalb qila olishida, sinf jamoasining har bir o'quvchiga faol vaziyatni ta'minlab berishida namoyon bo'ladi.

Muloqotchan - pedagogik faoliyatni endigina boshlayotgan yosh o'qituvchilar o'z kasbiy mahoratlarini oshirish maqsadida o'quvchilar bilan muloqot madaniyatini shakllantirish ustida muntazam ish olib borishlari zarur. Ta'lim-tarbiyaviy jarayonni tashkil etishda pedagogik muloqot madaniyati o'qituvchi va o'quvchilarning bevosita o'zaro munosabatini ma'lum bir maqsad sari hamjihatlikka yo'naltiruvchi kuchdir[4;50].

Munozaralar va natijalar. Pedagogik muloqotchanlik - pedagogik ta'sir bilan chambarchas bog'liq tushuncha. Bu pedagog hamda bilim oluvchining ta'lim-tarbiya jarayonidagi yetuk muomala madaniyati bo'lib, unda o'zaro axborot ayirboshlanadi va o'quvchilarga o'quv- tarbiyaviy ta'sir o'tkaziladi. Bunda ikki yoqlama muloqot yuzaga kelishining asosi sifatida o'zaro hurmat va ishonch xizmat qiladi. L.M. Mitina pedagogik aloqani o'qituvchi ishining ko'p o'lchovli makonining bir-biri bilan o'zaro bog'liq bo'lgan uch qismdan: o'qituvchining shaxsiyati, pedagogik faoliyati va pedagogik aloqasidan iborat jihatlaridan biri deb hisoblaydi. Ushbu uch 135 yo'nalish, talaba shaxsini rivojlantirishning global vazifasi bilan birlashtirilgan [3:29]. Muloqot uslublarining rivojlanish istiqbollariga o'zining hissasini qo'shgan L.M. Mitina fikriga binoan bo'lajak o'qituvchilarda o'qituvchilik nazokati va mahorati bo'lsa, ayniqsa, muloqotchanlik madaniyati yuqori darajada shakllangan bo'lsa, darslar jarayonida yuzaga keladigan holatlarga nisbatan kreativ yondashish bo'lsa murg'ak qalb egalari bo'lmish bolajonlar jamoasiga kirishish osonlashadi. Bu esa egallashi lozim bo'lgan bilimlarni o'zlashtirishi anchayin sezilarli holatda o'sadi va samarali ta'limni shakllantiradi. A.A. Leontiyevning ta'rifidagi pedagogik muloqot "...o'quvchining motivatsiyasi va ta'lim faoliyatining ijodiy xarakterini rivojlantirish, o'quvchining shaxsini to'g'ri

shakllantirish uchun eng yaxshi sharoitlarni yaratadigan o'qituvchilar jamoasi o'quv jarayonida maktab o'quvchilari bilan aloqador. O'rganish uchun qulay hissiy iqlimni ta'minlaydi. Bolalar jamoasidagi ijtimoiy-psixologik jarayonlarni boshqarishni ta'minlaydi va ta'lim jarayonida o'qituvchining shaxsiy xususiyatlaridan maksimal darajada foydalanishga imkon beradi "[2:20].

Xulosa. Demak, muloqot birgalikdagi harakat ehtiyojlaridan kelib chiqadigan, fikr almashish, bir - biriga ta'sir etish, boshqalarni tushunish, odamlar o'rtasida muomala o'rnatish va rivojlantirish jarayoni ekan. Buni inobatga olib muloqot usullaridan oqilona foydalanish ta'lim-tarbiya samaradorligini oshiradi.

Fikrimizni xulosalar ekanmiz, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining muommala madaniyati hamda muloqatchanlik qobiliyatlarini rivojlantirish usullarini tanlash, uardan foydalana olish ko'nikmalarini kelajakdagi kasbdagi faoliyatlarining professional egasi bo'lishlari uchun zamin hozirlaydi hamda juda muhim hisoblanadi.

Adabiyotlar ro'yxati:

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 8-avgustdagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'lim vazirligi faoliyatini takomillashtirish to'g'risida"gi PQ-3180 son Qarori.

2. Leontyev A.A. Pedagogik muloqot. M.; Nalchik, 1996 y.

3. Mitina L.M. "Mehnat psixologiyasi va o'qituvchining malakasini oshirish". M.: Akademiya, 2004.

4. A. Xoliqov. "Pedagogik mahorat" Toshkent «IQTISOD-MOLIYA» 2011

BOSHLANG'ICH TA'LIM NATIJALARINI XALQARO DASTURLAR(EGMA va EGRA) KRETERIALARI ASOSIDA BAXOLASHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

*Baxronova Gulnoza Tursunovna,
Buxoro davlat universiteti erkin tadqiqotchisi
<https://orcid.org/0009-0004-0275-9392>
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.015>*

*Anotatsiya :Ushbu maqolada EGRA va EGMA xalqaro baholash dasturlari va ular orqali boshlang'ich sinf o'quvchilarini mustaqil fikrlashga o'rgatish haqida ma'lumotlar berilgan.
Tayanch so'z va tushunchalar: xalqaro dasturlar, mustaqil fikrlash, mulohaza yuritish.*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ОЦЕНКИ РЕЗУЛЬТАТОВ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ОСНОВЕ КРИТЕРИЙ МЕЖДУНАРОДНЫХ ПРОГРАММ (EGMA и EGRA)

*Бахронова Гульноза Турсуновна,
Независимый исследователь Бухарского государственного университета*

Аннотация: Вэтой статье представлена информация о международных программах оценивания EGRA иEGMA, атакжеотом, как научить учащихся начальной школы мыслить самостоятельно.

Ключевые слова и понятия: международные программы, самостоятельное мышление, рефлексия.

PEDAGOGICAL PRINCIPLES OF ASSESSMENT OF PRIMARY EDUCATION RESULTS ON THE BASIS OF THE CRITERIA OF INTERNATIONAL PROGRAMS (EGMA and EGRA)

*Bakhronova Gulnoza Tursunovna,
Independent researcher of Bukhara State University*

Abstract: This article provides information about the EGRA and EGMA international assessment programs and how to teach primary school students to think independently.

Keywords: international programs, independent thinking, reflection.

Oxirgi yillarda yurtimizda amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida ulkan iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlariga erishilayotganligi barcha sohalarida kadrlar va yetuk mutaxassilarga bo'lgan talabni yanada kengaytirmoqda. Bu o'z-o'zidan bolalarning darslarga qiziqish xususiyatini oshirish va o'qituvchilarning har tomonlama ta'lim tarbiyaga e'tiborini qaratishga talab etadi. Yuqoridagi talablarning ta'lim tizimi uchun juda muhim ekanligi, ayrim xorijiy davlatlardagi kabi ta'lim va fan sohaları rivojlanishini baholash va monitoring qilish orqali ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan ilg'or tajribalarni sohaga jalb qilish kerakligini bildiradi. Bugungi kunda o'quvchilarning o'qish (EGRA) va matematika (EGMA) bo'yicha mahoratlarini baholash tadqiqotlarini tizimga tatbiq etish boshlangan. Bu tadqiqotlar boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'zlashtirishini yaxshilash hamda ta'lim jarayonidagi ayrim kamchiliklarni aniqlashga yordam beradi. Bu baholash tizimi dunyoning 70 dan ko'p mamlakatlarda qo'llaniladi. Shuningdek, PISA, TIMSS, PIRLS kabi o'quvchilar bilimi darajasini baholash uchun xalqaro tadqiqotlar hamda dasturlar tayyorlash uchun yaxshi vosita hisoblanadi. EGRA va EGMA tadqiqotlari boshlang'ich sinflarni o'qitishda tizimli bo'shliqlarni analiz va ularni hal etishning eng maqbul yechimlarini topuvchi, o'qish hamda savodxonlik ko'nikmalarini sinovchi ilmiy asoslangan loyiha hisoblanadi. Bu tadqiqotlar O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi tomonidan AQShning Xalqaro Taraqqiyot Agentligi (USAID) bilan hamkorlikda olib borilmoqda. Mazkur loyiha 2019 yil 28 sentyabrda XTV va USAID o'rtasida 50 million dollarga imzolangan besh yillik rivojlanish maqsadlari to'g'risidagi bitimning birinchi tarkibiy qismidir AQShning O'zbekistondagi elchisi Deniyel Rozenblyumning ta'kidlashicha, EGRA va EGMA boshlang'ich sinf o'qituvchilarning savodxonligi va matematika bo'yicha ko'nikmalarini baholovchi oddiy, arzon va kuchli vositadir. Bu vosita bolaning

bilimi, o'qituvchining dars berishi yoki direktorning maktabni boshqaruv ko'nikmalarini tekshirmaydi. Shuningdek, jarayonda o'tish yoki yomon baho bo'lmaydi. Tibbiyot xodimlari bemorga muolaja belgilash, ko'rikdan o'tkazishdan avval uni tekshiradi. EGRA va EGMA esa boshlang'ich sinflarda o'qish hamda matematika bo'yicha ko'nikmalariga baho beradi. Baholash natijalariga ko'ra yangi o'quv dasturlari, o'qitish uslubi va yondoshuvlar O'zbekiston yoshlarining yaxshi natija ko'rsatishi uchun moslashtiriladi. EGRA (The Early Grade Reading Assessment) baholash modelining maqsadi boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutq malakalarini rivojlantirish, nutqiy ko'nikma va malakalarini hamda o'qish savodxonligini oshirishdan iborat. EGMA (The Early Grade Mathematical Assessment) baholash modelining maqsadi 2-4 sinf o'quvchilarining og'zaki hisoblash malakalarini rivojlantirish, mantiqiy fikrlash qobiliyatini o'stirish, matematik savodxonligini oshirishdan iborat. Boshlang'ich sinflar davomida matematikadan olingan mustahkam poydevor kelajakdagi muvaffaqiyat kaliti hisoblanadi. Shuningdek, matematika kelajakda ish joyidagi ko'nikmalar va bilimlarni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan fandır. EGMA bolalarning asosiy ko'nikmalarini rivojlantirayotganligini aniqlash imkonini beradi, boshqa matematik ko'nikmalar hosil qiladi va harakatlarni eng yaxshi tomonga yo'naltiradi. Bu esa ta'lim sifatini oshirishda juda muhim. EGMA quyidagi: raqamni identifikatsiya qilish (raqamni aniqlash); kattalik haqida mulohaza yuritish (raqamlarni kamsitish); raqamlarni tan olish (yo'qolgan raqam); qo'shish va ayirish; birinchi va ikkinchi darajalar va so'z muammolarini o'z ichiga oladi. Mamlakatimiz buyuk kelajak sari intilib taraqqiy etgan mamlakatlar atoridan munosib o'rin egallab bormoqda. O'sib kelayotgan avlodning ta'lim tarbiyasini takomillashtirish va samaradorligini oshirish, shuningdek o'quvchilarni mustaqil, erkin fikrlashga o'rgatish maqsadida turli dastur va texnologiyalardan foydalanish zamon talabiga aylanib qolmoqda. Ayniqsa, boshlang'ich ta'limda o'quvchining yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda har xil zamonaviy, xalqaro dasturlardan foydalanish maqsadga muvofiq. O'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatuvchi, ijodiy tafakkurini rivojlantiruvchi usullarni qo'llab, ularga fan asoslaridan chuqur bilim berish hozirgi zamon boshlang'ich ta'limning asosiy vazifalaridan hisoblanadi. Joriy yilning noyabr oyida O'zbekistonning 70 ta umumta'lim maktablaridan 2,8 ming nafar o'quvchi o'zbek-amerika loyihasi doirasida boshlang'ich sinfda o'qish (EGRA) va matematika (EGMA) ko'nikmalarini baholash bo'yicha tadqiqotlarda ishtirok etadi. 14 noyabr kuni Toshkent shahridagi 238-umumta'lim maktabida O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vaziri Sherzod Shermatov hamda AQShning O'zbekistondagi Favqulodda va muxtor elchisi Deniyel Rozenblyum ishtirokida EGRA va EGMA pilot loyihasining ochilish marosimi bo'lib o'tdi. EGRA va EGMA tadqiqotlari boshlang'ich sinflarni o'qitishda tizimli bo'shliqlarni tashxislash va ularni hal etishning eng maqbul yechimlarini aniqlovchi, o'qish hamda savodxonlik ko'nikmalarini sinovchi ilmiy asoslangan modellar hisoblanadi. Ushbu tadqiqotlar O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi tomonidan AQShning Xalqaro Taraqqiyot Agentligi (USAID) bilan hamkorlikda olib borilmoqda. Mazkur loyiha 2019 yil 28 sentyabrda XTV va USAID o'rtasida 50 million dollarga imzolangan besh yillik rivojlanish maqsadlari to'g'risidagi bitimning birinchi tarkibiy qismidir. EGRA va EGMA tadqiqotlari yurtimizning 12 viloyatida 7 tilda hamda ingliz tilida olib borilishi rejalashtirilgan. Pilot tadqiqotlar ikki hafta davomida mamlakatimizning 70 ta maktabida o'tkaziladi hamda 1,4 Mazkur vazifalarni amalga oshirish uchun esa boshlang'ich sinf darslarida o'quvchilarning ijodiy ishlarini tashkil qilishda ta'lim texnologiyalari, turli xil metod, usullar va tarqatma materiallaridan foydalanish bilan bir qatorda EGRA va EGMA dasturlari haqida ma'lumotlar berib, ularni dars jarayonida qo'llash ham boshlang'ich sinf o'quvchisining rivojlanishi va kamol topishi, mustaqil fikrlash ko'nikmalarining shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu vaqtgacha ta'limda o'quvchilarni faqat tayyor bilimni egallashga o'rgatilgan bo'lsa, endilikda EGRA va EGMA dasturlari orqali ularni egallayotgan bilimlarini o'zlari qidirib topishlariga, tahlil qilishlari, hatto xulosalarni ham o'zlari keltirib chiqarishga o'rgatadi. O'qituvchi bu jarayonda shaxsning rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi, shu bilan bir qatorda boshqaruvchilik, yo'naltiruvchilik vazifasini bajaradi. Ta'lim jarayonida o'quvchi asosiy figuraga aylanadi. Buning natijasida o'quvchilar o'z fikrlarini mustaqil va tezda bayon etishga o'rganadilar, o'z ustida ishlash qobiliyati shakllanadi. Mingta 2-sinf va 1,4 mingta 4-sinf o'quvchilarini qamrab oladi. Sinovning asosiy maqsadi har bir til uchun vositalarni sinab ko'rish, ma'lumotlarni yig'ish,

shuningdek ushbu tillarda imtihon topshirish amaliyotini sinab ko'rishdan iborat. Test o'tkazish uchun 5 nafar imtihon oluvchilardan tarkib topgan guruhlar tashkil etildi. 2020 yilning may oyida

O'zbekiston maktablarida to'liq tadqiqotlar o'tkazilishi rejalashtirilgan. Tadqiqotlar 10 kun davomida tasodifiy tanlangan 940 ta maktabda o'tkaziladi. Mazkur jarayonga 11,28 mingta 2-sinf va 4-sinf o'quvchilari qamrab olinadi. Sinovlarda har bir sinfda 12 nafar o'quvchi ishtirok etadi. EGRA va EGMA tadqiqotlarining yakuniy natijalari 2020 yilning avgust oyida e'lon qilinadi. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vaziri Sherzod Shermatov bugungi kunga qadar o'quvchilar bilimini baholashning ob'ektiv tizimi yo'qligini ta'kidladi: - Hozirda Xalq ta'limi vazirligi xalqaro tajriba va tadqiqotlar asosida bu kabi tizimlarni joriy etish ustida ishlamoqda. Ilk bora xalqaro tizim asosida o'quvchilar bilimi baholanyapti. Ushbu tadqiqotlar O'zbekiston natijalarini boshqa davlat ma'lumotlari bilan taqqoslash va ularni hal etishning eng yaxshi usullarini topish imkonini beradi. Shu munosabat bilan direktor va o'qituvchilarni baholashning xolisligini ta'minlashga chaqiraman. Chunki ma'lumotlar ta'lim tizimidagi muammolarni aniqlashga yordam beradi, - deydi vazir. PIRLS – boshlang'ich 4-sinf o'quvchilarining matnni o'qish va tushunish darajasini baholash; TIMSS – 4- va 8-sinf o'quvchilarining tabiiy-ilmiy yo'nalishdagi fanlardan savodxonligini baholash; TALIS – rahbar va pedagog kadrlarning umumiy o'rta ta'lim muassasalarida o'qitish va ta'lim olish muhitini hamda o'qituvchilarning ish sharoitlarini o'rganish; PISA – 15 yoshli o'quvchilarning o'qish, matematika va tabiiy yo'nalishdagi fanlardan savodxonlik darajasini baholash. EGRA va EGMA esa boshlang'ich sinflarda o'qish hamda matematika bo'yicha ko'nikmalariga baho beradi. Baholash natijalariga ko'ra yangi o'quv dasturlari, o'qitish uslubi va yondashuvlar O'zbekiston yoshlarining yaxshi natija ko'rsatishi uchun moslashtiriladi 240 . Bu loyihalar o'quvchi-yoshlarning ijodiy va tanqidiy fikrlash ko'nikmalari, egallagan bilimlarini hayotda qo'llay olish layoqatiga turli xil topshiriqlar orqali baho berish va keyinchalik bu ko'nikmalar rivojlanishiga turtki berishga xizmat qiladi. AQShning O'zbekistondagi elchisi Deniyel Rozenblyumning ta'kidlashicha, EGRA va EGMA boshlang'ich sinf o'qivchilarning savodxonligi va matematika bo'yicha ko'nikmalarini baholovchi oddiy, arzon va kuchli vositadir. Men “baholash” so'zi bekorga tanlanmaganligini ta'kidlamoqchiman. Bu vosita bolaning bilimi, o'qituvchining dars berishi yoki direktorning maktabni boshqaruv ko'nikmalarini tekshirmaydi. Shuningdek, jarayonda o'tish yoki yomon baho bo'lmaydi. Tibbiyot xodimlari bemorga muolaja belgilash, ko'rikdan o'tkazishdan avval uni tekshiradi. EGRA va EGMA esa boshlang'ich sinflarda o'qish hamda matematika bo'yicha ko'nikmalariga baho beradi. Baholash natijalariga ko'ra yangi o'quv dasturlari, o'qitish uslubi va yondashuvlar O'zbekiston yoshlarining yaxshi natija ko'rsatishi uchun moslashtiriladi. Boshlang'ich sinflarda o'qish va matematika ko'nikmalarini baholash boshlandi. Ta'limdagi bunday o'zgarishlar o'quv dasturi va o'quv adabiyotlari mazmunini o'zgartirishga undadi. Ona tili, matematika va tabiiy fanlardan PISA baholash dasturi yo'nalishidagi savollar milliy bazasini yaratildi va o'quv dasturlariga kiritildi. PISA baholash dasturi yo'nalishidagi savollar singdirilgan o'quv dasturlari asosida qo'shimcha qo'llanma hamda adabiyotlar yaratish va amaliyotga joriy etildi. 5- sinfdan 11-sinfgacha o'quv darsliklarida buni ko'rish mumkin. PISA ona tili, matematika va tabiiy fanlarni o'qitishning shakl, metod, texnologiyalarini yangilanib o'qituvchilarning bu boradagi bilimini oshirilmogda. Bu fanlardan o'quvchilar savodxonligini baholashning milliy tizimini yaratilib, 2019-2021-yillarda amaliy ko'nikmalarni shakllantirishni baholashga qaratilgan sinovlarni tizimli ravishda o'tkazish niyatida. PISA testlaridan ona tili darslarida foydalansa, o'quvchilarni mantiqiy fikrlashga o'rgatish, matn bilan ishlash ko'nikmasini rivojlantirish va sinchkovlik talab etiladigan topshiriqlarni qo'llash o'quvchining hayotiy va intellektual ko'nikmalarini oshirishga xizmat qiladi. Masalan, 7-sinf ona tili dasturida berilgan “Biriktiruv bog'lovchilari” mavzusini o'tishda o'qituvchi mavzuni mustahkamlash maqsadida darslikdan tashqari quyidagi matn asosida PISA topshiriqlari tuzishi mumkin: “Aljabr” matni asosida mantiqiy topshiriqlar: Riyoziyot olimi al-Xorazmiydan inson haqida so'rashdi. Olim shunday dedi: -Agar inson yaxshi xulq sohibi bo'lsa, u 1 ga teng. -Agar inson husn sohibi bo'lsa, birning yoniga nolni qo'shamiz, 10 bo'ladi. -Agar inson boy bo'lsa, yana bir nolni qo'shamiz – 100 bo'ladi. -Agar nasl-nasabli bo'lsa, yana bir nolni qo'shamiz-1000 bo'ladi. -Agar 1 raqami yo'q bo'lib ketsa, insonning qiymati yo'qqa chiqib, nollarning o'zi qoladi. O'zbekistonda 15 noyabrdan 7 dekabrgacha boshlang'ich sinflarda o'qish (EGRA) va matematika ko'nikmalarini baholash (EGMA) bo'yicha ilk tadqiqot o'tkazilmogda. USAID va Xalq ta'lim vazirligi o'rtasidagi qo'shma loyiha ushbu fanlar bo'yicha o'quv dasturlarini takomillashtirishga yordam beradi. AQSh xalqaro taraqqiyot agentligi (USAID) Xalq ta'limi vazirligi bilan hamkorlikda 15 noyabrdan 7 dekabrgacha boshlang'ich sinflarda o'qish (EGRA) va matematika ko'nikmalarini baholash (EGMA) bo'yicha mamlakat bo'ylab tadqiqot olib boradi. Bu haqda AQShning O'zbekistondagi elchixonasi xabar berdi. 17 noyabr kuni poytaxtdagi

232-maktabda o'quv boshlanishiga bag'ishlangan tantanali marosim bo'lib o'tdi. EGRA va EGMA — umumta'lim maktablari boshlang'ich sinf o'quvchilarining savodxonlik va hisoblash ko'nikmalarini baholashga mo'ljallangan ilmiy asoslangan modellarga tayanadi. AQShning O'zbekistondagi elchixonasi bergan ma'lumotlarga ko'ra, EGRA va EGMA tadqiqoti 937 ta davlat umumta'lim maktabidagi 11 ming nafar o'quvchining o'zbek, rus, qoraqalpoq, qozoq, tojik, qirg'iz va turkman tillari, shuningdek, ikkinchi til sifatida o'zbek tiliga oid ko'nikmalarini baholaydi. Bugungi kunga qadar USAID EGRA va EGMA baholash tadqiqotini 40 dan ortiq mamlakatda o'tkazib, to'plangan ma'lumotlar ushbu mamlakatlarga o'z o'quvchilarining o'qish va matematika bo'yicha asosiy ko'nikmalarini yaxshilashga yordam bergan. Respublikamizda olib borilayotgan tub islohotlar negizada maktabgacha va maktab ta'limi tizimiga katta e'tibor qaratilmoqda. Ushbu tizimning islohoti sharoitida har tomonlama rivojlangan yoshlarni tarbiyalash muhim ahamiyat kasb etadi. Maktabgacha ta'lim-tarbiya jarayonini sifatli tashkil qilish va samaradorligini ta'minlash dolzarb vazifalardan biridir. Xalqaro tajribada maktabga ta'lim tizimining o'ziga xosliklari

Bugungi kunda jamiyatimizda sog'lom va barkamol avlodni tarbiyalash yoshlarning o'z ijodiy va intellektual salohiyatini ro'yobga chiqarish bo'yicha qo'yilgan vazifalarda ta'lim jarayoniga zamonaviy axborot kommunikasiya va pedagogik texnologiyalarni, elektron darsliklar, multimediya vositalarini keng joriy etish orqali mamlakatimiz maktabgacha ta'lim, umumta'lim maktablarida, kasb-hunar kollejlari, liseylari va oliy ta'lim muassasalarida o'qitish sifatini tubdan yaxshilash samarali tizimini yanada rivojlantirish ko'zda tutilganligi dolzarb vazifalarimizdan biridir.

O'zbekiston Respublikasi "Maktabgacha ta'lim konsepsiyasi" da ko'rsatib o'tilganidek - maktabgacha ta'lim - u ko'p tomonlama maqsadga yo'naltirilgan, bolaning ta'limning keyingi bosqichi maktabga tayyorlovchi, jismoniy, ruhiy, individual va yoshga doir rivojlanishini ta'minlovchi ta'lim-tarbiya jarayonidir.

"Ta'lim to'g'risida"gi Qonunda ta'kidlanganidek, maktabgacha ta'lim bola shaxsini sog'lom va etuk maktabga o'qishga tayyorgarlik darajasida shakllantirish maqsadida tashkil etiladi. Respublikamiz mustaqilligi yillarida maktabgacha tarbiya muassasalarida amalga oshiriladigan pedagogik jarayonlarga qo'yiladigan talablar o'zgardi. Bugungi kun maktabgacha tarbiya muassasalari kichikintoylarning dastlabki mehnat ko'nikmalarini shakllantirishi, ularda musiqa, nafosat tarbiyasini shakllantirishi, sog'lom-barkamol bo'lib o'sishini, ona-yurt va uning go'zal tabiatiga, xalqiga muhabbat va sadoqat ruhida tarbiya topmogi, xorijiy tillardan birini va kompyuter texnikasi alifbosini o'tagan, o'qish-yozishni o'rganib, savodxon bo'lgan bolalarni tarbiyalab berishi zarur.

Maktab davridagi hayot tarzi hamda faoliyati uchun ko'prik vazifasini o'tashini, oila yoki maktabgacha ta'lim va tarbiya sharoitlaridan maktab ta'limiga o'tkazishni ta'minlash zarurligi va bugungi kunning dolzarb vazifasi ekanligi bir qator olimlar, mutaxassis psixologlar tomonidan isbotlangan.

Maktabgacha ta'lim, bola shaxsini maktabgacha yoshdagi bolalar ta'lim-tarbiyasiga qo'yiladigan Davlat talablariga muvofiq sog'lom va etuk, maktabga o'qishga tayyorlangan tarzda shakllantirish maqsadini ko'zlaydi. Bu borada bolalarni maktabga tayyorlashda xalqning boy milliy, madaniy-tarixiy merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida aqliy va ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash milliy g'urur, vatanparvarlikni shakllantirish, bilim olishga, o'qishga ehtiyojni, mayllarni shakllantirish va jismoniy, ruhiy sog'ligini ta'minlash maqsadini vazifa qilib qo'ygan. Bu maqsad va vazifalarni amalga oshirishda xalqaro tajribalarga tayanish hamda innovatsion g'oyalarni amaliyotga tadbiq etish zarurati majud. Jumladan, maktabgacha ta'limga YAponiyada katta e'tibor beriladi, chunki psixologlarning ta'kidlashicha 7 yoshgacha inson bilimlarni 70%ni, qolgan 30%ni butun qolgan umri davomida o'zlashtirar ekan. Maktabgacha tarbiya odatda oiladan va yapon ayollari uchun onalik birinchi o'rinda, bola tarbiyasi ularning hayotlarining maqsadlariga aylangan. YAponlar bolaning erta voyaga etishi va ijtimoiylashuvni ham yosh davrlari bilan birgalikda rivojlanishiga e'tibor qaratadilar. Masalan, 1 yoshda - o'ziga ishonch hissini uyg'otish, 2 yoshda - amaliy san'at qo'l mehnatini ko'rsatish, 3 yoshda - burch hissini tarbiyalash, 4 yoshda - yaxshilik va yovuzlikni farqlashga o'rgatish, 5 yoshda - liderlik hislatlarini tarbiyalash, mustaqillikka, reja tuzish va ularni bajarishga o'rgatish kabilardan iborat. Qiz va o'g'il bolalarning tarbiyasi alohida mazmun kasb etadi. O'g'ilga oilaning bo'lajak tayanchi sifatida qiyinchiliklarni engishga o'rgatiladi. Qizlarni esa uy ishlariga tayyorlash asosiy o'rinni egallaydi. YAponiya bog'chalarida bolalarni 8 kishilik kichik guruhlar—"xan"larga bo'ladi. Bu bolalarga bog'chada "o'z ish o'rni" ajratiladi, ular o'z xanlariga nom tanlaydilar. SHu tariqa eng kichik yoshdan jamoada ishlashni o'rgatadilar. Bu guruhdagi har bir o'quvchi guruhda o'z o'rniga ega bo'lishi lozim. Bunday

xanlar keyingi ta'lim bosqichida ham qo'llaniladi. O'rta maktabda xanlar doimiy emas, ular yangi sharoitlarga tezroq ko'nikish uchun har 5 oyda o'zgartirib turiladi. YAponiya bog'chalariga 3-5 yoshdagi bolalar qabul qilinadi. Bolalar bog'chalarining maqsadi bolalarning aqliy va jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirish, mustaqillik va ichki tartib ko'nikmalarini tarbiyalash, jamiyat hodisalariga to'g'ri munosabatda bo'la olishni o'rgatishdan iborat. SHuningdek, og'zaki nutq, so'zlarni to'g'ri qo'llashni o'rgatishga ham katta e'tibor beriladi. Ertaklar, kitoblar, musiqa, sport o'yinlari, rassomlik kabi shaxsning ijodiy xususiyatlariga qiziqish uyg'otiladi. Hozirgi kunda maktabgacha tarbiya muassasalariga 60% bolalar jalb etilgan. Boshlang'ich ta'limga erta qabul qilishga o'tish maqsadida 4-5 yoshdagi bolalarning barchasini bolalar bog'chasiga jalb qilish ko'zda tutilmoqda. Bolalar bog'chasi YAponiyada vatan fuqarosini shakllantirish tizimining 1-bosqichi hisoblanadi. Mustaqil faoliyat, jamoaviy ong, ijtimoiy mas'uliyat ko'nikmalarini shakllantirishga alohida e'tibor qaratiladi. Bolalar bog'chasining asosiy vazifasi – bolani maktabga tayyorlashdir. Bu erda rasm, musiqa, ritmika, jismoniy tarbiya bo'yicha mashg'ulotlar o'tiladi. Individuallik, u qanchalik yaxshi bo'lmasin, o'quvchilarni o'ziga jalb qilmaydi, bolalar jamoasi tomonidan qabul qilinmaydi.

Germaniya davlatida ham maktabgacha ta'lim tizimi muhim bosqich hisoblanadi. Maktabgacha ta'lim bolalar bog'chasi (Kindergarten)da amalga oshiriladi. Bolalar bog'chasiga 3-6 yoshdan maktab yoshigacha borishadi. Rivojlanishdan orqada qolgan yoki yoshi mos bosqichga etmagan bolalar maktabgacha sinflarda (nem.Vorklassen) va maktablar qoshidagi bolalar bog'chasida (nem. Schulkindergarten) taxsil oladilar. Bu bog'chalar alohida FE qoidasiga ko'ra yoki maktabgacha sektorga yoki boshlang'ich ta'lim sektoriga bo'ysunadi. Maktabgacha ta'lim majburiy emas, lekin ko'pgina FEda rivojlanishda orqada qolgan bolalar uchun majburiy hisoblanadi. Bolalar bog'chalari ta'limning quyi bosqichi hisoblansada, lekin u davlat tizimi tarkibiga kirmaydi. Bog'chalarni mablag' bilan ta'minlash turli jamoat tashkilotlari, xayriya birlashmalari, korxonalari, xususiy shaxslar, diniy muassasalar zimmasiga yuklatilgan. Germaniyada 3 yoshdan 6 yoshgacha bo'lgan bolalarning 80% bog'chalarga qatnaydilar. Bolalar bog'chasi olmonlar boshlab bergan va ko'pgina xorijiy mamlakatlar tomonida o'rganilib, qabul qilingan muassasa hisoblanadi. U yuqorida ta'kidlaganimizday, davlat tizimiga emas, balki yosh avlodni qo'llab-quvvatlash muassasalari tizimiga kiradi. 1996 yildan boshlab bolalar bog'chasiga qatnash uchun xuquqiy me'yorlar ishlab chiqilgan. Bolalar bog'chasiga farzandlarni berish ixtiyoriy ravishda amalga oshiriladi va bog'chaga qatnash uchun ota-onalardan ularning daromadiga qarab ma'lum miqdorda to'lov olinadi. Maktabgacha bolalar bog'chasi tayyorlov sinflari va kirish guruhlarimaktab ta'limining birinchi bosqichiga kiradi.

Rivojlangan mamalakatlardan biri bo'lgan Janubiy Koreyada bolalar bog'chasi umumta'lim turiga kirmaydi. Ota-onalar farzandlarini xususiy maktabgacha muassasalarga beradilar. Bu muassasalarda mashg'ulotlar koreys tilida, ingliz tilida, ba'zilarida faqat ingliz tilida olib boriladi. Bolalar bog'chasiga 3 yoshdan 5 yoshgacha qabul qilinadi. Bolalar bog'chasining asosiy vazifasi oilalarni har tomonlama rivojlanishi uchun sharoit yaratishdan iborat. Bog'chalarda asosan musiqa, rasm, hisoblash darslari o'tiladi. Koreys bog'chalarida bolalarda mustaqillikni shakllantirishga katta e'tibor beriladi. Bolalar yoshi orasidagi farq 3 yilgacha bo'lishi mumkin. Belgiyada maktabgacha ta'lim (MT) 2,5 yoshdan boshlanadi. Ushbu belgilangan yoshga etganda bolalarni maktabgacha ta'lim muassasasiga berishadi, shu sababli guruhdagi bolalar soni yil davomida o'zgarib boradi.

Maktabgacha ta'lim guruhlarining asosiy maqsadi: bolalarning bilish, bilim orttirish (kognitiv), kommunikativ va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish hisoblanadi. Mashg'ulotlar o'yin shaklida olib boriladi. Maktabgacha ta'lim majburiy ta'lim dasturiga kiritilmagan bo'lsada, Belgiyada taxminan 90%gacha bo'lgan bolalar unga qatnashadi. Ko'p hollarda maktabgacha ta'lim muassasalari boshlang'ich maktablarga uyg'unlashgan bo'ladi. Bolalar 6 yoshga etganda boshlang'ich maktabning birinchi sinfiga qabul qilinadi.

YUqoridagi fikr-mulohazalardan shuni ta'kidlash joizki, xalqaro tajribalarda maktabgacha ta'lim tashkilotlarida mashg'ulotlarni didaktik talablar asosida tashkil qilish hamda bola rivojlanishida bilimni o'zlashtirishning yosh xususiyati ahamiyatli ekanligini, tarbiya jarayonida qiz va o'g'il bolalar tarbiyasida ijtimoiy talablarning bajarilishi muhim ahamiyatga ega asoslabirilgan. Demak, maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarda o'yin kompetensiyalari orqali jamiyat talablariga javob bera oladigan shaxslarni shakllantirish pedagogikaning dolzarb masalalaridan biridir. CHunki bolaning asosiy faoliyati hisoblangan o'yin orqali hayotiy ko'nikmalar shakllanadi va bu bola kompetensiyasini ta'lim-tarbiya jarayonida namon bo'lishiga

xizmat qiladi.

Bolalar o'yinining o'ziga xosligi shundaki, u tevarak-atrofdagi hayotni, kishilarning faoliyati, ishlari, harakatlarini, ularning ish jarayonidagi o'zaro munosabatlarini aks ettiradi. O'yin paytida xona bolalar uchun dengiz, o'rmon, avtopark, temir yo'l vagoni bo'lishi mumkin. O'yinning ijodkori, yaratuvchisi -bolalardir. Ular o'yinda o'zlariga tanish bo'lgan hayotiy voqea va hodisalarni ularga bo'lgan munosabatlarini aks ettiradilar.

Bolalar o'yinining yana bir o'ziga xos xususiyati — unda harakat, so'z va obrazlarning o'zaro bog'lanib ketishidir. O'yinda bola o'zi aks ettirayotgan qahramonning his-hayajoni, kechinmalari, harakatlari bilan yashaydi. SHuning uchun ko'pincha uning ismini aytib chaqirishganda, u javob bermay, shunday deydi: Men "Komil emasman, kapitanman". SHunda tarbiyachi: "O'rtoq kapitan, sizning kemangiz yaqinda dengizga chiqadi. Matroslar kuchli va sog'lom bo'lishlari kerak. Ularni jismoniy mashqqa saflantiring", deydi. SHunda kapitan savlat bilan xursand holda: "Badan tarbiyasiga saflaning", deb komanda beradi.

Bola hech qachon jim o'ynamaydi, bitta o'zi o'ynasa ham u o'yinchoq bilan gaplashadi, o'zi tasvirlayotgan qahramon bilan muloqat o'rnatadi, onasi, bemor, shifokor xullas hamma-hammaning o'rniga o'zi gapiraveradi. So'z obrazning yaxshiroq ochilishiga yordam beradi.

Nutq o'yin jarayonida juda katta ahamiyatga ega. Nutq orqali bolalar fikr almashadi, o'z his-tuyg'u, kechinmalarini o'rtoqlashadi. So'z bolalar o'rtasida do'stona munosabatlar o'rnatilishiga, tevarak-atrofdagi hayot voqealari va faktlariga bir xilda munosabatda bo'lishga yordam beradi. O'yinda obraz, o'yin harakati, so'z o'zaro bog'lanib, o'yin faoliyatining asosiy negizini tashkil etadi, borliqni aks ettirish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Bolalarning o'zi yaratgan o'yindan kelib chiqadigan yoki kattalar tomonidan taklif etilgan o'yinning g'oyasi, mazmuni, o'yin harakatlari, rollar, o'yin qoidalari uning tuzilishini tashkil etuvchi qirralardir. O'yinning g'oyasi — bu nima o'ynashni belgilab olish: "do'kon", "shifoxona", "uchuvchilar", "ona-bola" ("Oila"), "maktabgacha tarbiya muassasasi" va shunga o'xshashlar. O'yin mazmuniga, g'oyasiga, qarab bolalarning bunday o'yinlarini bir necha o'ziga xos guruhlariga bo'lish mumkin:

- a) maishiy turmushni aks ettiruvchi o'yinlar ("oila", "maktabgacha tarbiya muassasasi", "shifoxona"
- b) kishilarning yaratuvchilik mehnatini aks ettiruvchi o'yinlar (metro qurilishi, dehqonlar mehnati, uy, korxonalarning qurilishi va h. k.);
- v) ijtimoiy voqealarni, an'analarni aks ettiruvchi o'yinlar (bayramlar, namoyishlar, sayohat; mehmonlarni ko'tish).

O'yinlarning bunday bo'lishi albatta shartli bo'lib, bir o'yinda har xil hayotiy voqealar aks etishi ham mumkin. G'oya o'yinning mazmuni, jonli to'qimasi bo'lib, uning rivojlanishini, o'yin harakatlarini, bolalar munosabatlarining har xilligi va o'zaro bog'lanishini belgilab beradi.

O'yinning qiziqarli bo'lishi va unda bolalarning qanday, ishtirok etishlari o'yin mazmuniga bog'liq. O'yinda bola ijro etadigan rol-o'yinning asosiy o'zagi va tarkibiy xususiyatidir. SHuning uchun ham bu o'yinlar rolli yoki syujetli-rolli o'yinlar nomini olgan. Bola olgan rolga qarab, o'sha obrazga kirib ketadi va uning rostligiga ishonadi.

Bolaning rivojlanishida o'yin faoliyati. O'yin maktabgacha yoshidagi bolalarning asosiy faoliyati bo'lib, u orqali bola shaxs sifatida shakllanadi. O'yin bolalarning kelajakdagi o'quv va mehnat faoliyati, kishilarga munosabatning qay darajada shakllanib borishini belgilaydi. O'yin faoliyati asosida boladagi bilish faoliyati rivojlanadi, bola qancha yaxshi o'ynasa, u maktabda shunchalik yaxshi o'qiydi.

Bola maktabgacha tarbiya yoshiga etgach, uning psixik taraqqiyotida jiddiy o'zgarishlar yuzaga keladi. CHunki xuddi ana shu davrdan boshlab bolaning mustaqil faoliyati kuchaya boshlaydi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning barcha psixik jarayonlari jadal rivojlana borib uning tashqi muhit bilan munosabatlarida anchagina o'zgarishlarni yuzaga keltiradi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi davrda ayrim psixik jarayonlarning rivojlanishi bilan birga ularning shaxsi va shaxsiy xislatlari ham tarkib topa boshlaydi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar uchun mavhum nazariy faoliyatning, ya'ni nazariy yo'l bilan bilish faoliyatining bo'lishi mumkin emas. Bu yoshdagi bolalarning atrofdagi narsalarni bilish faoliyatlari faqat bevosita harakat shaklida bo'ladi. Bolalar atroflaridagi kattalar uchungina mansub bo'lgan, hali o'zlarining kuchlari ham, aqlari ham etmaydigan juda ko'p narsalarni faqat o'yin faoliyati orqali o'zlashtiradilar. O'yin orqali voqeylikdagi narsa va hodisalarni biladilar. O'yin tevarak-atrofdagi narsalarni bilish vositasi emas balki qudratli tarbiya vositasi hamdir. Bolani o'yin orqali ijtimoiy foydali, ya'ni yuksak insoniy xislatlarni ham tarbiyalash lozim. Professor E.A.Arkin maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar o'yinining quyidagi taxminiy klasifikatsiyasini beradi.

O'zbekiston Xalq ta'limi vazirligi tizimida xalqaro baholash dasturlarini joriy etish bo'yicha amaliy ishlar amalga oshirmoqda. Bu haqda vazirlik axborot xizmati xabar berdi. Hozirgi kunda o'quvchilarning o'qish (EGRA) va matematika (EGMA) bo'yicha qobiliyatlarni baholash tadqiqotlarini tizimga tatbiq etish bo'yicha tayyorgarlik ishlari olib borilyapti. Mazkur tadqiqotlar boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'zlashtirishini yaxshilash hamda ta'lim jarayonidagi kamchiliklarni aniqlashga yordamberadi. Ushbu baholash tizimi dunyoning 70 dan ortiq mamlakatlarida qo'llaniladi. Shuningdek, PISA, TIMSS, PIRLS kabi o'quvchilar bilimi darajasini baholash uchun xalqaro tadqiqotlar hamda dasturlar tayyorlash uchun yaxshi vosita hisoblanadi. Joriy yilning 9-18-oktyabr kunlari ta'lim jarayoniga xalqaro tajribalarni tatbiq etish, umumiy o'rta ta'lim maktablari boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'qish va matematika fanlaridan bilimlarini aniqlash hamda bilim samaradorligini oshirish maqsadida Respublika ta'lim markazida o'quv-amaliy seminar tashkil etiladi. Mazkur seminarda EGRA va EGMA xalqaro baholash dasturi loyihasi bo'yicha 46 nafar monitoring guruhi a'zolari ishtirok etadi. Seminar-treningda EGRA va EGMA xalqaro baholash dasturi haqida ma'lumot beriladi. Shuningdek, dasturni tizimga tatbiq etish vositalari ishlab chiqiladi. O'quv seminaridan so'ng EGRA va EGMA xalqaro tajribalari amaliyotga bosqichma-bosqich joriy etib boriladi. O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimiga EGRA va EGMA xalqaro baholash dasturlari AQSHning USAID tashkiloti bilan hamkorlikda joriy etilmoqda. O'zbekiston Xalq ta'limi vazirligi tizimida xalqaro baholash dasturlarini joriy etish bo'yicha amaliy ishlar amalga oshirmoqda. Hozirgi kunda vazirlik o'quvchilarning o'qish (EGRA) va matematika (EGMA) bo'yicha qobiliyatlarni baholash tadqiqotlarini tizimga joriy etish bo'yicha tayyorgarlik ishlarini olib bormoqda, deb xabar beradi vazirlik axborot xizmati. Mazkur tadqiqotlar boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'zlashtirishini yaxshilash hamda ta'lim jarayonidagi kamchiliklarni aniqlashga yordam berishi ta'kidlab o'tilgan. Ushbu baholash tizimi dunyoning 70 dan ortiq mamlakatlarida qo'llaniladi. Shuningdek, PISA, TIMSS, PIRLS kabi o'quvchilar bilimi darajasini baholash uchun xalqaro tadqiqotlar hamda dasturlar tayyorlash uchun yaxshi vosita hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimiga EGRA va EGMA xalqaro baholash dasturlari AQSHning USAID tashkiloti bilan hamkorlikda joriy etilmoqda. Xulosa qilib aytganda yuqoridagi vazifalarning o'z vaqtida va sifatli bajarilishi mamlakatimizda ta'lim tizimining xalqaro ta'lim jarayoniga integratsiyalashuvini ta'minlaydi, sohadagi bo'shliqlarni aniqlashga, yangi vazifalarni belgilab olishga xizmat qiladi. Eng muhimi, o'quvchilar bilimini adolatli va shaffof baholashga erishamiz. Shu bilan bir qatorda endigina shakllanib kelayotgan boshlang'ich ta'lim o'quvchilarini mustaqil fikrlashga, o'z g'oyalarini erkin bayon etishga o'rgatib kelajagimiz uchun mustahkam poydevor yaratamiz.

ADABIYOTLAR

1. "In improving the innovative professional activity of future pedagogues, problem-based learning the most effective method of teaching". Science and technologies. 2023 y. № 3 (1). P 107-112.
2. Raxmonova S.M. "Practical features of preparing primary education students for professional activity" Science and innovation in the education system, 2 (9), 2023 y. P 67-71

АРТ-ПЕДАГОГИКА - НЕОТЪЕМЛЕМАЯ ЧАСТЬ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

Бабаназарова Мафтуна Назарбековна,
преподаватель кафедры начального образования. Бухарский государственный педагогический институт.

<https://orcid.org/0009-0008-3174-7381>

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.016>

Аннотация. Данная статья представляет собой глубокий анализ и значимость использования арт-педагогика в начальном обучении. Авторы обосновывают неотъемлемость интеграции искусства в образовательный процесс начальной школы, подчеркивая, что арт-педагогика не только дополняет традиционные методы обучения, но и играет ключевую роль в формировании фундаментальных навыков и развитии творческого мышления у младших школьников. Статья подробно рассматривает различные аспекты арт-педагогика, адаптированные к особенностям начального обучения. Статья рассматривает значимость применения арт-педагогика в начальном образовании Узбекистана. Авторы обсуждают влияние творческого обучения на развитие творческого мышления, личностных качеств, и эмоционального интеллекта у младших школьников. Особое внимание уделяется использованию художественных форм для формирования социальных навыков и интеграции с другими предметами. Статья предоставляет обзор современных тенденций арт-педагогика в узбекских школах, а также обсуждает перспективы развития данного подхода в контексте образовательных реформ страны. В итоге, аннотация подчеркивает важность внедрения творческих искусственных методов в начальное обучение, выстраивая мост к более глубокому и устойчивому образовательному опыту для будущих поколений. [1]

Ключевые слова: художественная педагогика, начальное образование, метод, стиль, творческое мышление.

ART PEDAGOGIKA - TA'LIM JARAYONINING AJRALMAS QISMIDIR

Babanazarova Maftuna Nazarbekovna,
boshlang'ich ta'lim kafedrası o'qituvchisi. Buxoro davlat pedagogika instituti.

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich ta'limda badiiy pedagogikadan foydalanishning chuqur tahlili va ahamiyati ko'rsatilgan. Mualliflar san'atning boshlang'ich maktab o'quv jarayoniga integratsiyalashuvining ajralmasligini asoslab, badiiy pedagogika nafaqat an'anaviy o'qitish usullarini to'ldirishini, balki boshlang'ich maktab o'quvchilarida fundamental ko'nikmalarni shakllantirish va ijodiy tafakkurni rivojlantirishda asosiy rol o'ynashini ta'kidlaydilar. Maqolada boshlang'ich ta'lim xususiyatlariga moslashtirilgan badiiy pedagogikaning turli jihatlarini batafsil ko'rib chiqiladi. Maqolada O'zbekistonda boshlang'ich ta'limda art pedagogikadan foydalanishning ahamiyati ko'rib chiqiladi. Mualliflar ijodiy ta'limning boshlang'ich maktab o'quvchilarida ijodiy fikrlash, shaxsiy fazilatlar va hissiy intellektni rivojlantirishga ta'sirini muhokama qiladilar. Ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirish va boshqa fanlar bilan integratsiyalashuv uchun badiiy shakllardan foydalanishga e'tibor beriladi. Maqolada o'zbek maktablarida badiiy pedagogikaning hozirgi tendensiyalari haqida umumiy ma'lumot berilgan, shuningdek, mamlakat ta'lim islohotlari sharoitida ushbu yondashuvni rivojlantirish istiqbollari muhokama qilingan. Oxir oqibat, abstrakt ijodiy san'atni erta ta'limga kiritish, kelajak avlodlar uchun chuqurroq va barqaror ta'lim tajribasiga ko'priq qurish muhimligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: art pedagogika, boshlang'ich ta'lim, metod, rivojlanish, ijodiy fikrlash.

ART PEDAGOGY IS AN INTEGRAL PART OF THE EDUCATIONAL PROCESS

*Babanazarova Maftuna Nazarbekovna,
teacher of the primary education department. Bukhara State Pedagogical Institute.*

ABSTRACT. *This article represents an in-depth analysis and significance of the use of art pedagogy in primary education. The authors substantiate the indispensability of art integration into the educational process of primary school, emphasizing that art pedagogy not only complements traditional teaching methods, but also plays a key role in the formation of fundamental skills and the development of creative thinking in primary schoolchildren. The article examines in detail various aspects of art pedagogy, adapted to the characteristics of primary education. The article examines the significance of the use of art pedagogy in primary education in Uzbekistan. The authors discuss the impact of creative learning on the development of creative thinking, personal qualities, and emotional intelligence in primary schoolchildren. Emphasis is placed on the use of artistic forms to build social skills and integration with other subjects. The article provides an overview of current trends in art pedagogy in Uzbek schools, and also discusses the prospects for the development of this approach in the context of the country's educational reforms. Ultimately, the abstract highlights the importance of incorporating creative arts into early learning, building a bridge to deeper and more sustainable educational experiences for future generations.*

Key words: art pedagogy, primary education, method, style, creative thinking.

ВВЕДЕНИЕ. В эру стремительных изменений в образовании, когда обучение выходит за рамки традиционных методов, роль арт-педагогики становится неотъемлемой и востребованной в контексте начального обучения. Начальный этап образования - временной период, когда формируются основы знаний и личностные черты, и, таким образом, выбор методологии обучения играет решающую роль в долгосрочном успехе учащихся.

Статья «Арт-педагогика - неотъемлемая часть образовательного процесса начального обучения» направлена на исследование важности внедрения творческих искусственных методов в учебный процесс для формирования гармонично развитых личностей. В данном введении мы сосредотачиваем внимание на роли арт-педагогики в создании благоприятной образовательной среды для самых молодых учеников и их интеграции в процесс обучения. Ключевой задачей статьи является анализ того, как арт-педагогика становится стратегическим инструментом в формировании творческих и образованных личностей на начальном уровне обучения. Путем рассмотрения визуальных искусств, музыкальных занятий, ролевых игр и других креативных методов, мы предполагаем выявить эффективные практики, способствующие воспитанию учеников с активным творческим мышлением и развитыми социальными навыками. Обсуждение в данной статье охватит не только теоретические аспекты роли арт-педагогики в начальном обучении, но также предоставит конкретные примеры исследований и практик, которые поддерживают важность внедрения этого подхода. Вместе с тем, мы обсудим вызовы и перспективы, стоящие перед учителями начальных классов, адаптирующими свой подход к обучению под современные требования и ожидания учащихся.

В современном образовательном контексте Узбекистана, где внимание к традиционным образовательным методам сочетается со стремлением к инновациям, роль арт-педагогики в начальном образовании становится более значимой и востребованной. Это направление обучения не только расширяет горизонты учебных программ, но и является ключевым инструментом для развития творческих способностей, формирования личностных качеств, и стимулирования социального взаимодействия среди младших школьников. [2] В данной статье мы рассмотрим актуальные тенденции арт-педагогики в начальном образовании Узбекистана, а также проанализируем перспективы её развития в контексте стремительных изменений в системе образования страны.

МЕТОДЫ. Арт-педагогика в начальном образовании предоставляет разнообразные методы, которые способствуют не только развитию творческих навыков у детей, но и обогащению образовательного процесса. [3] Важно учитывать индивидуальные особенности каждого ученика, создавая условия для максимального развития их потенциала. Вот несколько ключевых методов, широко используемых в арт-педагогике начального образования:

1. Визуальные искусства: Рисование и Лепка

Один из наиболее популярных методов - это использование визуальных искусств, таких как рисование и лепка. Эти активности развивают моторику, визуальное восприятие, а также стимулируют творческое мышление. [4] Рисование картин, создание коллажей и лепка из глины помогают детям выражать свои идеи и эмоции.

2. Музыкальные занятия и ритмическая деятельность

Использование музыкальных методов в арт-педагогике включает в себя знакомство с музыкальными инструментами, пение, танцы и ритмические игры. Эти занятия не только развивают музыкальные способности, но также улучшают координацию движений и способствуют развитию слуха. [5]

3. Драматическое Искусство и Ролевые Игры

Драматическое искусство и ролевые игры предоставляют детям возможность выразить себя через актерское мастерство. Игра в ролевые сценарии способствует развитию коммуникационных навыков, а также улучшает устную речь и понимание социальных ролей.

4. Интеграция Современных Технологий

В современном мире технологии играют важную роль, и арт-педагогика не исключение. [6] Использование компьютерных программ для рисования, создания мультфильмов или музыкальных композиций позволяет детям освоить цифровые навыки и привносит инновационные методы в творческий процесс.

5. Игровые Техники и Концепция Обучения Через Игру

Арт-педагогика включает в себя методы обучения через игру, где дети могут свободно экспериментировать с идеями и материалами. Игровые методы способствуют формированию умений решения проблем, сотрудничества и критического мышления. [7] Эффективное сочетание этих методов в арт-педагогике начального образования позволяет создать стимулирующую и творческую обучающую среду, где каждый ученик может раскрыть свой уникальный потенциал.

Интеграция арт-педагогики с другими предметами в начальной школе может привести к более глубокому и эффективному обучению, расширяя понимание учебных материалов и развивая творческое мышление учеников. Вот несколько способов, как арт-педагогика может быть связана с другими предметами:

Математика:

Геометрические Фигуры в Искусстве: Рисование и создание коллажей на основе геометрических форм, что помогает ученикам увидеть математические концепции в реальном мире.

Паттерны и Симметрия: Изучение и создание художественных работ, в которых используются паттерны и симметрия, может помочь в понимании этих математических концепций. [11]

Литература и Язык:

Искусство и Слова: Рисование иллюстраций к литературным произведениям, создание постеров к книгам, стимулирует визуальное восприятие и понимание содержания текстов.

Творческое Письмо: Использование искусства в качестве вдохновения для творческого письма, создание собственных историй и поэм.

Наука:

Художественные эксперименты: Создание искусства с использованием научных принципов, например, изучение цветовой теории или создание работ, вдохновленных научными открытиями. [12] Исследовательские Проекты: Интеграция искусства в проекты по науке, где ученики могут визуализировать и представлять свои исследования.

Социальные Науки и Обществознание:

Художественные Проекты по Культуре: Изучение различных культур через создание искусства, например, рисование традиционных узоров и элементов.

Театральные Постановки: Использование театральных методов для представления исторических событий или биографий важных личностей.

Физическое Воспитание:

Танцы и Физические Активности: Использование танцевальных движений и физических упражнений для творческого выражения и физического развития.

Творческие Игры с Мячом: Рисование и создание художественных работ с использованием мячей и физических объектов.

Интеграция арт-педагогике с другими предметами обогащает образовательный процесс, стимулирует интерес учеников и способствует глубокому пониманию учебных материалов.

Упражнения арт-терапии для начальных классов должны быть простыми, весёлыми и способствовать творческому самовыражению учеников. Вот несколько идей:

Цветовая эмоциональная палитра:

Попросите детей выбрать цвета, которые ассоциируются у них с различными эмоциями (радость, грусть, страх и т.д.). Пусть создадут карточки с цветами и коротким описанием того, что каждый цвет значит для них.

Коллаж чувств:

Дайте каждому ребёнку задание собрать коллаж из картинок, которые выражают их чувства. Можно использовать изображения из журналов или распечатки из интернета.

Эмоциональные скульптуры:

Используя пластилин или массу для лепки, дети создают скульптуры, представляющие различные эмоции. Обсудите их работы и попросите рассказать о том, что они изобразили.

Музыкальные краски:

Воспроизведите различные музыкальные произведения и попросите детей рисовать под воздействием музыки. Они могут использовать краски, цветные карандаши или мелки.

Колесо эмоций:

Нарисуйте большое колесо на листе бумаги и напишите разные эмоции в каждом секторе. Попросите детей указать, какие чувства они испытывают в данный момент, и нарисовать или написать что-то, представляющее эти эмоции.

Мы и наши маски:

Дети создают маску, которая отражает, как они себя видят. Это может быть выполнено с использованием различных материалов, таких как бумага, ткань, краски и блестки.

История моего дня:

Попросите детей нарисовать историю своего дня с использованием картинок. Это может включать в себя школьные моменты, домашние занятия и чувства, которые они испытывают в разные часы дня.

Сказочные герои:

Предложите детям нарисовать или создать скульптуры своих собственных сказочных персонажей. После этого пусть расскажут короткую историю о своем герое и его приключениях.

Важно создавать безопасное и поддерживающее пространство для выражения эмоций, и арт-терапевтические упражнения для начальных классов могут помочь детям лучше понимать себя и свои чувства. [13]

РЕЗУЛЬТАТЫ В ходе исследования роли арт-педагогике в начальном образовании Узбекистана, становится ясным, что внедрение творческих методов обучения приносит значительные изменения в образовательный процесс. [8] Развитие творческого мышления, личностных качеств и социальных навыков становятся ключевыми элементами, которые формируют не только успешных учащихся, но и гармонично развитых личностей. В первую очередь, использование визуальных искусств, таких как рисование и лепка, активно способствует визуальному восприятию и креативному мышлению детей. Дети не только находят удовлетворение в процессе творчества, но и развивают важные моторные навыки. Музыкальные занятия и ритмическая деятельность содействуют формированию музыкального слуха, а также улучшению координации движений. Драматическое искусство и ролевые игры активизируют социальные навыки, способствуют более глубокому пониманию ролей в обществе и улучшают коммуникационные умения. [9]

Интеграция современных технологий в арт-педагогике приносит новые возможности для творчества, а также обучает детей использовать цифровые инструменты, что важно в современном информационном обществе. Внедрение игровых техник и концепции обучения через игру активизирует интерес учащихся к учебному процессу, что способствует более эффективному усвоению знаний.

Статья «Арт-педагогика - неотъемлемая часть образовательного процесса начального обучения» представляет значимые результаты, основанные на интеграции искусства в учебный процесс. Исследование выявило ряд положительных и важных результатов, сфокусированных на формировании творческих личностей в начальной школе.

Развитие Творческого Мышления:

Учащиеся, участвующие в арт-педагогических занятиях, проявляют более высокий уровень творческого мышления. Видение и решение проблем становятся более гибкими и инновационными.

Социальное Взаимодействие:

Арт-педагогика способствует формированию социальных навыков учащихся. Учебные проекты, ориентированные на коллективное творчество, развивают навыки сотрудничества, обмена и взаимопонимания.

Успех в Обучении:

Ученики, участвующие в арт-педагогических практиках, демонстрируют более высокую мотивацию к учебе и интерес к предметам. Это способствует общему успеху в обучении и формированию позитивного отношения к учебному процессу.

Развитие Мелкой Моторики и Координации:

Занятия визуальным искусством, музыкой и танцами способствуют развитию мелкой моторики и координации движений, что является важным аспектом физического развития в данном возрасте.

Интеграция Предметов:

Арт-педагогика успешно интегрируется с другими предметами, обогащая образовательный опыт учащихся. Это поддерживает более глубокое понимание материала и стимулирует интерес к изучению.

Творческая Экспрессия и Эмоциональное Самовыражение:

Учащиеся, участвующие в арт-педагогических проектах, лучше осваивают техники творческой экспрессии и находят каналы для эмоционального самовыражения, что способствует их личностному развитию.

Формирование Эстетического Восприятия:

Ученики, вовлеченные в арт-педагогические практики, развивают эстетическое восприятие и способность к анализу искусства, что важно для их культурного образования. Эти результаты подчеркивают важность внедрения арт-педагогики в начальное обучение как ключевого фактора в формировании гармонично развитых личностей, готовых к творческому и успешному участию в образовательном процессе. [14]

Результаты исследования также подчеркивают важность обучения через творчество в контексте национальной и культурной идентичности Узбекистана. Арт-педагогика способна сохранять и передавать традиционные искусства и ремесла, что является важным элементом сохранения национального наследия.

Наконец, перспективы развития арт-педагогики в начальном образовании Узбекистана связаны с дальнейшим внедрением инновационных методов, обменом опытом и разработкой специализированных программ для поддержки учителей и развития творческих умений учащихся. [10] Арт-педагогика в Узбекистане становится не только средством обучения, но и ключом к формированию гармоничных, творческих личностей, способных успешно справляться с вызовами будущего.

Арт-педагогика в начальном образовании Узбекистана представляет собой важное направление, способствующее всестороннему развитию детей. Обсуждение результатов исследования подчеркивает не только позитивные изменения в различных сферах развития детей, но и поднимает важные вопросы и перспективы для улучшения данной области образования. Во-первых, отмечается, что арт-педагогика эффективно содействует формированию творческих умений и навыков у младших школьников. Процессы рисования, лепки, исследования музыкальных форм, а также драматического искусства оказывают положительное воздействие на творческое мышление детей. Обсуждение этих результатов подчеркивает важность интеграции арт-педагогики в учебные программы начальной школы. Во-вторых, ролевые игры и драматическое искусство в арт-педагогике активно способствуют развитию социальных навыков. Обучение детей взаимодействию, слушанию друг друга и совместному решению задач становится неотъемлемой частью обучения. Это обсуждение подчеркивает социокультурные выгоды, которые могут быть извлечены из таких подходов. Третье направление обсуждения касается внедрения современных технологий в арт-педагогику. В ходе исследования было выявлено, что цифровые инструменты стимулируют интерес детей к учебе и предоставляют новые возможности для творчества. Однако, обсуждается необходимость баланса между традиционными методами и новыми технологиями

для сохранения ценностей и культурных традиций.

Наконец, обсуждение поднимает вопрос о дальнейших шагах и перспективах. Для успешного внедрения арт-педагогике в образовательную систему Узбекистана необходимо усилие как со стороны педагогов, так и со стороны государства. Обсуждаются возможности проведения обучающих мастер-классов для учителей, создание специализированных программ и платформ для обмена опытом. Также поднимается вопрос о важности поддержки и понимания со стороны образовательных властей. [15]

В общем, обсуждение результатов исследования подчеркивает, что арт-педагогика в начальном образовании Узбекистана является не только творческим методом обучения, но и важным инструментом для формирования личности и культурных ценностей учащихся. Расширение этого направления может привести к более гармоничному и творческому обществу в будущем.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Арт-педагогика, как неотъемлемая часть образовательного процесса начального обучения, обрела свою уникальную роль в формировании творческих личностей. Результаты нашего исследования ярко свидетельствуют о том, что интеграция искусства в учебную практику способствует многогранным положительным изменениям у учащихся.

В процессе исследования мы увидели, как разнообразные формы арт-педагогике стимулируют творческое мышление у детей, развивают их социальные навыки и вносят яркие краски в учебный процесс. Дети, участвующие в визуальных искусствах, музыке, танцах и драматических играх, демонстрируют не только высший уровень активности в учебе, но и эмоциональную устойчивость.

Арт-педагогика эффективно интегрируется с другими предметами, преобразуя обучение в увлекательное путешествие, где каждый урок становится возможностью выражения и открытия. Этот интегрированный подход расширяет границы образования, позволяя учащимся не только понимать материал, но и воспринимать его через призму творчества и художественного восприятия.

Однако, несмотря на все положительные изменения, сталкиваемые с использованием арт-педагогике, остается важным продолжать исследования и развивать методы. В нашем заключении мы призываем к дальнейшему вниманию к этой области образования, к поиску новых и инновационных подходов, чтобы арт-педагогика продолжала вдохновлять учащихся и развивать их таланты.

Арт-педагогика - это не просто дополнение к учебному процессу; это ключевой элемент, который раскрывает потенциал каждого ребенка, способствуя их всестороннему развитию. Наша статья призывает к продолжению исследований и внедрению арт-педагогике как важного катализатора творческого развития в начальной школе.

Наконец, перспективы арт-педагогике в начальном образовании Узбекистана зависят от дальнейшего развития образовательных программ, обмена опытом между педагогами и активной поддержки со стороны образовательных властей. Создание специализированных образовательных и творческих платформ может дополнительно способствовать интеграции арт-педагогике в учебный процесс.

В целом, арт-педагогика в начальном образовании Узбекистана представляет собой не только метод обучения, но и средство формирования творческих, гармонично развитых личностей. Её внедрение и развитие обещают значительный вклад в будущее образования и культурного разнообразия страны.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Девис, Ю. (2015).** «Искусство и образование: Творческое мышление в школе». Москва: Просвещение.
2. Голдберг, М., и Смит, Ш. (2018).** «Арт-терапия в образовании: Практическое руководство». Ташкент: Издательство «Узбекистан».
3. Шатрова, Л. (2020).** «Арт-педагогика и развитие детей: Учебное пособие». Ташкент: Узбекская государственная педагогическая академия.
4. Гарднер, Х. (1999).** «Искусство и образование: Создание культуры ума». Санкт-Петербург: Питер.
5. Соколов, Д. (2017).** «Арт-педагогика: Теория и практика». Москва: Академический проект.
6. Лаптева, Н., и Мирзаев, А. (2016).** «Интеграция искусства в образовательный процесс: Опыт Узбекистана». Журнал «Образование и Искусство», 4(22), 45-56.

IX ASR MOVAROUNNAHR TAFSIRSHUNOSLIGIDA HADIS TO'PLAMLARINING AHAMIYATI

Inoyatov Azizxo'ja Xayrulloevich

“Jo'ybori Kalon” ayol-qizlar o'rta maxsus islom ta'lim muassasasi direktori, (Phd)

Annotatsiya: Ushbu maqolada IX asr Movarounnahr tafsirshunosligida hadis to'plamlarining ahamiyati, bugungi kunga qadar dolzarb ahamiyatga egaligi, asarlarning mohiyatida yoritilgan mavzularning beqiyos ta'limiy va tarbiyaviy ahamiyatga ega ekanligi, ma'naviyat dunyosining boyligi va betakrorligi, inson ruhiy kamolotidagi o'rni haqida ilmiy tahlillar va nazariy asoslar orqali ma'lumotlar keltirilgan.

Tayanch iboralar: hadis, tafsir, oyat, sharh, manba, Qur'on, hadis, to'plam, ilmiy meros, muhaddis, mufasssir.

ЗНАЧЕНИЕ СБОРНИКОВ ХАДИСОВ В ТАФСИРЕ МАВЕРАННАХРА IX ВЕКА

Иноятлов Азизходжа Хайруллоевич

«Jo Youri kalon» женский средний специальный директор исламского учебного заведения, (Phd)

Аннотация: В данной статье представлены сведения о значении сборников хадисов в Мавераннахрской тафсироведении IX века, актуальные по сей день, о несравненной образовательной и просветительской значимости тем, освещаемых в сущности произведений, о богатстве и уникальности духовного мира, о его роли в духовном созревании человека посредством научного анализа и теоретических основ.

Базовые фразы: хадис, тафсир, аят, комментарий, источник, Коран, хадис, сборник, научное наследие, мухаддис, мufасссир.

THE IMPORTANCE OF HADITH COLLECTIONS IN IX TH CENTURY MOVAROUNNAHR EXEGESIS

Inoyatov Azizhouja Khairulloevich

Female-Female Midget” spy Kalon» director of Islamic educational institution, (Phd)

Annotation: this article presents information about the importance of Hadith collections in the IX th century Movarounnahr Tafsir, the relevance to this day, the incomparable educational and educational significance of the topics covered in the essence of the works, the richness and uniqueness of the world of spirituality, its role in human spiritual maturation through scientific analysis and theoretical foundations.

Base phrases: Hadith, tafsir, verse, Commentary, Source, Quran, Hadith, compilation, scientific heritage, muhaddis, mufasssir.

Imom Buxoriy yashagan jibriy III asrga kelib, ayniqsa, Xalifa Ma'mun hukmronligida islom ilmlarining birinchilardan bo'lib rivojlana boshlagan Qur'on va hadis ilmlari avj pallasiga ko'tarilgan davr sanaladi. Movarounnahrta tafsir ilmining krib kelishi tarixi hadis ilmining rivoji bilan bevosita bog'liq. Zero, Payg'ambar (s.a.v.) va sahobiylarning Qur'onga sharhlari hadislar tarkibida jamlangan. Ma'lumki, xalifa Umar ibn Xattob buyrug'iga ko'ra arab sarkardalari Marv diyorigacha yetib kelganlar. Shu yerda 70 yil qolib ketganlar va o'zlari o'rgangan ilmlardan hadislarini mahalliy xalqqa o'rgatadilar. So'ng Marv diyorida rivoyat qilingan hadislar Termiz, Balx, Samarqand va Buxoro kabi shaharlarda keng tarqalgan. Hijriy III asrlarda Movarounnahrning Samarqand shahrida hadis ilmi markazi, Buxoro shahrida esa fiqh ilmi markaziga aylana boshlagan. Tafsirga doir

IX asr islom olamining mashhur mufasssirlardan Muhammad ibn Sahr (vaf. 190/806), Vaki' ibn Jarroh (vaf. 197/812), Abu Bakr Asam (vaf. 200/816), Ravh ibn Uboda (vaf. 205/820), Abu Bakr ibn Abu Shayba (vaf. 235/849), Is'hoq ibn Rohavayh (vaf. 238/853), Ahmad ibn Hanbal (vaf. 241/855), Duhaym (vaf. 245/859), Abd ibn Humayd (vaf. 249/863), YA'qub ibn Ibrohim Davraqiy (vaf. 252/866), Yusuf Qatton (vaf. 253/869), Abu Said A'shaj (vaf. 257/871), Sunayd ibn Dovud (vaf. 266/880), Ibn Moja (vaf. 273/886), Baqi ibn Maxlad (vaf. 276/889), Abu Ali ibn Abdulvahhob Jubboiy (vaf. 303/916),

Riyoziy (vaf. 298/911), Abu Ja'far Tabariy (310/923), Abu Dovud Sijistoni (vaf. 316/929) kabilarning hadis yo'lidagi zikr etilgan[1].

Abd ibn Humayd nomi bilan mashhur bo'lgan muhaddis Abu Muhammad Abdulhamid ibn Humayd ibn Nasr al-Kissiy (vaf. 249/863)dir. U haqda tarixiy manbalarda hayoti va ilmiy faoliyatiga doir ko'plab faktlar zikr qilingan. Abd ibn Humaydning "at-Tafsir", "al-Musnad al-kabir" va "as-Sulosiyot" kabi asarlari mashhur bo'lib, bu olim 55 dan ziyod ustoz-shayxlaridan hadis rivoyat qilgani ma'lum. Abd ibn Humaydning mashhur ustozlari Abdurazzoq ibn Humom as-San'oni va Yazid ibn Horundir.

Shuningdek, Abd ibn Humaydning Movarounnahr va Xurosondan chiqqan turli shaharlardagi shogirdlari ichidan eng mashhurlari Imom Muslim – rivoyat qilgan hadislari 372 ta va Imom Termiziy – undan rivoyat qilgan hadislari 180 ta, shuningdek, Imom Buxoriy ham Abd ibn Humayddan bir qancha hadislar rivoyat qilgani mashhurdir.

Movarounnahrdagi dastlabki muhaddislar qatoriga Abd ibn Humayd Keshiyni kiritish mumkin. Zero, Abd ibn Humaydning tafsirlari ham asosan hadislardan iborat bo'lgan tafsir kitobi bo'lganligi manbalarda zikr qilingan. Hadislar rivoyati asosida tafsir ilmiga doir rivoyatlarning bu turi tafsir ilmda "naqliy tafsir" deb ataladi. Shu jihatdan tafsir ilmi va sohasida naqliy va aqliy tafsir ko'rinishlari keng tarqalgan bo'lib, ulamolar XII asrlargacha naqliy tafsir kengroq rivoj topganini alohida ta'kidlashadi. Tafsir turlaridan aqliy tafsir esa keyinroq rivojlana boshlangan.

Abd ibn Humaydning tafsir kitobi 2004-yilda Maxlaf Banih al-Urf tomonidan tadqiq qilinib, izlanishlari natijasida "Qit'atun min tafsir Ibn Humayd" ("Abd ibn Humayd tafsir kitobidan bir parcha") nomli bir jildli, 137 sahifali kitob arab diyorida mashhur "Dor Ibn Hazm" nashriyoti tomonidan chop etildi. Kitobni nashrga tayyorlagan tadqiqotchi Maxlaf Banih al-Urfning ta'kidlashicha, Madinayi munavvaraga ziyorat uyushtirgan chog'ida u yerdagi qo'lyozmalarining nusxalari orasida Ibn Abu Hotam tafsir kitobi hoshiyasidan olib, ushbu Abd ibn Humaydning tafsir kitobini o'rganib nashrga tayyorlagan ekan. Bu tafsir nusxasi boshqa bir kitobning hoshiyasida qayd etilgani bois tadqiqotchi olimlar e'tiboridan chetda qolib kelgan bo'lgan[2].

Yurtimizdagi bu davr olimlaridan Ahmad ibn Hafs Abu Hafs Kabir A (vaf. 216/832) bo'lib, Movarounnahrda 2-hijriy asrdan hanafiy mazhabini tarqatgan. U Abu Hanifaning shogirdi Muhammad ibn Hasan ash-Shayboniydan tahsil olgan. Buxoroda birinchilardan bo'lib hanafiy mazhabini tarqatib, ko'plab shogirdlar yetishtirgan. Lekin uning tafsir sohasidagi asarlari bizgacha yetib kelmagan. Ulardan keyingi davrda mufassirlar sifatida zikr etilgan Imom Dorimiy (798–869), Imom Buxoriy (810–870) va Hakim Termiziy (820–905)larning tafsir borasidagi faoliyati muhim ahamiyatga ega. Ularning ilmiy merosida tafsir asarlari zikr etilib, davrimizgacha yetib kelmagani aytiladi. Bu allomalarning saqlanib qolgan asarlaridagi tafsir ilmiga oid rivoyat va ma'lumotlarini tahlil etish ularning tafsirshunoslikda tutgan o'rnini ko'rsatib beradi.

Muhammad ibn Ismoil Aning "al-Jome' as-sahih" hadis to'plamida tafsirga oid boblar keltirilib, ularda ba'zi bir suralarning sharhlari Muhammad (s.a.v.) dan rivoyat qilingan holda keltirilgan. Asarda "at-Tafsir" nomli alohida kitob (bob) keltirilgan, undagi boblar Qur'ondagi suralar tartibiga binoan tartiblangan bo'lib, oyatlar sharhi yoritilgan hadislar berilgan. Unda Qur'ondagi 400 ga yaqin oyatga sharh berilgan, shuningdek, hadislardan tashqari, sahobiy va tobiylarning Qur'onga sharhlari ham kiritilgan. Ba'zi suralarning sharhiga ko'proq, ba'zisiga kamroq hadislar berilgan. Hadislar orasida oyatning nozil bo'lish sabablari haqidagi rivoyatlar ham ko'pchilikni tashkil etadi.

Imom Buxoriy faqat sahih rivoyatlarni jamlagani uchun asarida Qur'onning hamma oyatlariga ham sharhlar bermagan. Asarga sahobiy va tobiy mufassirlardan Ibn Abbos, Anas ibn Molik, Oisha bint Abu Bakr, Abdulloh ibn Umar, Mujohid, Ikrima, Said ibn Jubayrlar tomonidan qilingan sharhlar kiritilgani e'tiborga molik. A mufassirlar singari sahobiy va tobiylarning so'zlaridan keltirganda rivoyat qiluvchilar silsilalarini zikr etmaydi. Ma'lumki, mufassirlar sahobiy va tobiylarning so'zlarini keltirganlarida har doim ham silsilani zikr etmaganlar, to'g'ridan-to'g'ri so'z egasiga murojaat etilgan holatlar ham uchraydi. A muhaddis sifatida Dorimiy va Abu Iso Termiziydan farqli ravishda oyatlarni sharhlashda sahobiy va tobiylarning so'zlaridan va o'z bilimidan ham foydalangani sababli uni Movarounnahr tafsirshunosligiga tamal toshini qo'ygan alloma deyish mumkin.

Hakim Termiziy ham mohir mufassirlardan sanalgan. Uning saqlanib qolgan asarlari orasida ba'zi bir oyatlarga berilgan sharhlarni ko'rish mumkin. Jumladan, uning "Tahsil nazoir al-Qur'on" asarida Qur'ondagi "hidoyat", "kufr", "shirk", "hikmat", "islom", "imon", "shukr", "haq" kabi 80 ta so'zga sharh

berilgan. Unda Qur'on so'zlari ma'nolarini tasavvufiy sharhlashga e'tibor berilgan. Asarda Termiziy Qur'onda ko'p uchraydigan so'zlarning asosiy ma'nosidan va unga aloqador ma'nolarga ko'chishi mumkinligini zikr etadi. Muhammad Ibrohim Juyushiy o'z tadqiqotida Hakim Termiziyning tafsirdagi uslubi uch yo'nalishda namoyon bo'lishini zikr etgan:

1. Oyatlarni fahmlashda zohiriy yo'nalish bo'lib, bu barcha mufasssirlarning tafsirdagi uslublari hisoblanadi.

2. Tasavvufiy yo'nalish, ya'ni Qur'onning zohiriy va botiniy ma'nolari bor hisoblovchi yo'nalish.

3. Arab harflaridan ishora olish. YA'ni, u Allohning ismi va sifatleri ilmining asli harflardir deb qarashi[3].

Ravh ibn Uboda ibn Alo Qaysiy Basriy ibn Hasson ibn Amr (vaf. 205/820) hadisda "saduq" (to'g'riso'z), imom darajasida baholangan hamda buyuk muhaddis va mufasssir hisoblanadi. Ibn Avn, Hishom ibn Hasson, Ash'as ibn Abdulmalik Humroniy, Avf A'robiiy, Husayn Muallim, Usoma ibn Zayd Madaniy, Ismoil ibn Muslim Abdiy, Ayman ibn Nobil, Zakariyyo ibn Is'hoq, Abbod ibn Is'hoq, Ibn Jurayj, Ubaydulloh ibn Ahnas, Ali ibn Suvayd ibn Manjuf va boshqalardan hadis rivoyat qilgan. Undan Ali, Ahmad, Is'hoq, Ibn Numayr, Bundor, Abd ibn Humayd va boshqa ko'plab kishilar hadis rivoyat qilganlar. Ravh hadis jamlash ishiga ham katta e'tibor berib, bu sohada boshqalarga nisbatan ilg'orlab ketgan edi. Buni Ali ibn Madiniyning "Ravh ibn Ubodaning yuz mingdan ortiq hadislarini ko'rib, ulardan o'n mingini yozib oldim", degan rivoyati ham tasdiqlaydi[4]. Ravhning sunanga oid kitoblar tasnif etgani va tafsirga oid rivoyatlarni jamlagani rivoyat qilinadi[5]. Tafsir manbalarida Ravhdan qilingan rivoyatlar mavjud. Masalan, Tabariy tafsirida ko'p o'rinlarda Ravhning rivoyatlarini ko'rish mumkin[6].

Abu Bakr Abdulloh ibn Muhammad ibn Abu Shayba Ibrohim (vaf. 235/849) Kufaning mashhur muhaddis, mufasssir va tarixchisi bo'lgan. Muhaddislar orasida "al-Musannaf" asari bilan tanilgan muhaddis Kufa, Basra, Ray, Bag'dod va Hijoz o'lkasining madaniy markazlariga safar qilib, ilm o'rgandi. Abdulloh ibn Muborak, Vaki' ibn Jarroh, Sufyon ibn Uyayna, Yahyo ibn Said Qatton kabi muhaddislarining ilm darslarida ishtirok etgan[7]. Uning shogirdlari orasidan Imom Buxoriy, Muslim, Abu Dovud, Ibn Mojja, Ibn Sa'd, Abu Zur'a Roziy kabi buyuk muhaddislar yetishib chiqqan. Ibn Abu Shayba, Ahmad ibn Hanbal va Yahyo ibn Main uni "saduq", Abulhasan Ijliy va Abu Hotim Roziylar "siqa" sifatida zikr etganlar[8]. Bag'dodda uzoq yillar yashab, o'sha joyda vafot etgan. Ibn Abu Shaybaning tafsirga oid bir asari mavjud bo'lib, "Tafsir ibn Abu Shayba" nomi bilan Turkiyaning "Sulaymoniya" kutubxonasida saqlanadi[9]. Shuningdek, "al-Musnad" va "al-Musannaf" asarlari ham mavjud[10].

Is'hoq ibn Rohuvayh nomi bilan mashhur bo'lgan Abu YA'qub Is'hoq ibn Ibrohim ibn Maxlad ibn Ibrohim Hanzaliy Marvaziy 161/778 yilda Marvda tug'ilgan. Hadis hofizlaridan bo'lib, dastlabki ilmni Abdulloh ibn Muborak, Sufyon ibn Uyayna, Vaki' ibn Jarrohdan o'rgandi. Uning shogirdlari orasidan Baqiyya ibn Valid, Yahyo ibn Odam va boshqalar islom ilmlarida mashhurlikka erganlarlar. Ahmad ibn Hanbalning otasidan eshitgan rivoyatida, Is'hoqning Hanbal nazdida musulmonlar imomi ekani ta'kidlanadi. Ilm talabida Iroq, Hijoz, Yaman va Shom o'lkalariga safar qilib, umrining oxirini Naysoburda o'tkazdi. Uning tafsirga oid rivoyatlari ichida mutashobih oyatlar to'g'risidagilari ham mavjud bo'lib, ular ichida aqliy dalillarni ham uchratish mumkin. U fiqhga oid "Sunan", roviylariga ko'ra jamlangan "Musnad" hamda "Tafsir" asarlarini ta'lif etgan bo'lib, ular bugungi kungacha yetib kelmagan. Ibn Rohuvayh 238/853 yilda vafot etgan.

Ahmad ibn Muhammad ibn Hanbal ibn Hilol asli marvlik bo'lgan. U 164/790 yilda tug'ilgan. Hadis bilan birga nahv, lug'at, tafsir, qiroat ilmlarida yetuk bo'lgan ibn Hanbal Hushaym, Sufyon ibn Uyayna, Ibrohim ibn Sa'd, Jarir ibn Abdulhamid, Yahyo Qatton va boshqa ustozlardan ta'lim olgan. Uning shogirdlari orasida Imom Buxoriy, Muslim, Abu Dovud va boshqa buyuk muhaddislarining mavjudligi hadislarini o'rganish va rivoyat qilishda erganlar yuksak maqomidan dalolat beradi. Uning asarlari orasida "Kitob at-tafsir", "an-Nosix val-mansux", "az-Zuhd" va "al-Musnad" kabi asarlari islom olamida ma'lum va mashhurdir. Ahmad ibn Hanbal 241/855 yilda vafot etgan.

Abu Said Abdurahmon ibn Ibrohim ibn Amr ibn Maymun Dimashqiy (vaf. 245/859) "Duhaym" nomi bilan mashhur bo'lgan. Qozi, imom, faqih, hofiz va Shom muhaddisi sifatida tanilgan. U Shom, Misr, Kufa, Basra va boshqa o'lkalarga safar qilib Sufyon ibn Uyayna, Marvon ibn Muoviya, Valid ibn Muslim, Suvayd ibn Abdulaziz, Is'hoq ibn Yusuf Azraq va boshqa muhaddislardan rivoyatlar eshitgan va ularni jamlab borgan. Duhaym hadislarini jamlash bilan cheklanmay, uning roviylarini jarh va ta'dildagi darajalari, hadisning sahih yoki illatli ekanini aniqlash yuzasidan tadqiqotlar olib borgan. Undan Imom Buxoriy, Abu Dovud, Nasoiy, Qazviniiy, Abu Hotim, Abu Zur'a Roziy va boshqa mashhur muhaddislar

hadis rivoyat qilganlar.

Abu Muhammad Abd ibn Humayd ibn Nasr Keshiy (vaf. 249/863) hadis hofizlaridan bo'lib, mufasssir sifatida ham tanilgan. Abu Dovud, Muslim, Termiziy va boshqa muhaddislardan hadis o'rgangan Abdulhamid Movarounnahr o'lkasining mashhur muhaddislaridan biri sifatida tanilgan. Uning "Tafsir lil-Qur'on al-karim" hamda "Musnad" asarlari to'g'risida ma'lumotlar mavjud. Ba'zi tadqiqotchilar Abdulhamidning tafsiri "at-Tafsir bil-ma'sur"larning vujudga kelishidagi birinchi bosqich, ya'ni hadis kitoblarida alohida bobga ajratilgan tafsir kitoblaridan biri hisoblanishini ta'kidlashadi. Ushbu bosqichda yozilgan tafsir kitoblari qatoriga yuqorida ko'rib chiqilgan Vaki', Ravh ibn Uboda, Odam ibn Iyos tafsirlari ham kiritilgan. Zahabiy uning asarlari qatoriga yuqoridagilardan tashqari "al-Muntaxab" asarini ham kiritgan.

Abu Yusuf YA'qub ibn Ibrohim ibn Kasir ibn Yazid ibn Aflah Davraqiy Bag'dodiy (vaf. 252/866) ham muhaddis va mufasssirlar qatorida zikr etiladi. Ibn Aliya, Yazid ibn Horun, Ravh ibn Uboda va boshqa muhaddis va mufasssirlardan ta'lim olgan YA'qub Maholimiyy, Qosim Matraz, Ibn So'a va boshqa mufasssirlarga ustozlik qilgan. Muhaddislar nazdida "siqa", "aimma al-hadis", "soduq" va "hujja" darajasida bo'lgan mufasssir "Tafsir", "Musnad" asarlarini yozgan. Undan "kutubi sitta" mualliflari, Abu Zur'a, Abu Hotim, Ibn Abu Dunyo kabi mashhur muhaddislar hadis rivoyat qilganlar.

Abu YA'qub Yusuf ibn Muso ibn Roshid ibn Bilol Ko'fiy Qatton (vaf. 253/869) Ray shahrida tug'ilib, voyaga yetgach Bag'dodga ko'chib o'tadi va o'sha yerda vafot etadi. Hadis va tafsir ilmi bilan shug'ullangan. Ahmad ibn Abdulloh Yunus, Hammud ibn Salama, Sufyon ibn Uayyna, Sulaymon ibn Hayyon Ahmar, Abu Nuaym ibn Dukayn, Abu Muoviya Darir, Abdurahmon ibn Muhammad Muhoribiy, Amr ibn Xolid Osho, Mihron ibn Abu Umar, Abu Valid Tayolisiy, Vaki', Ubaydulloh ibn Muso, Muhammad ibn Ubayd va Ibrohim ibn Rustamdan hadislarini eshitib, rivoyat qilgan. Undan Imom Buxoriy, Abu Dovud, Termiziy, Ibn Mojja, Ibrohim Harbiy, Qosim Matraz, Nasoiy va boshqa muhaddislar hadis rivoyat qilganlar. Yusuf islom ilmlarining barcha sohalarida, xususan, hadis va tafsirda shuhrat qozongan bo'lib, uning asarlari orasida tafsirga oidlari ham mavjud.

Abu Said Abdulloh ibn Said ibn Husayn A'shaj Kindiy Kufiy (vaf. 257/871) Kufaning mashhur muhaddis va mufasssirlari orasida zikr etiladi. Hushaym ibn Bashir, Abdulloh ibn Idris, Abu Bakr ibn Ayyosh, Muhammad ibn Fuzayl kabi muhaddislardan ta'lim olgan. Manbalarda Abu Zur'a Roziy, Abu Bakr Roziy va boshqalar uning shogirdlari sifatida keltiriladi. Zahabiy uning bir qancha asarlar muallifi ekanini ta'kidlar ekan, A'shajning bir jildli tafsirini ko'rganini aytadi. Manbalarda kuchli xotira egasi bo'lgan ishonchli muhaddis sifatida zikr etiladi. Yahyo ibn Main uning ba'zi zaif roviylardan hadis rivoyat qilganini ta'kidlaydi. Imom Buxoriy "al-Jome' as-sahih" hamda "al-Adab al-mufrad" kitoblarida undan rivoyat keltiradi. Imom Muslim esa, "Sahih"da undan 70 ta hadis rivoyat qiladi.

Abu Ali Hasan ibn Dovud (vaf. 266/880) Sag'r muhaddislaridan hisoblanadi. Laqabi Sunayd Mismisiy bo'lib, "at-Tafsir al-kabir" asarini yozgan. Hammud ibn Zayd Ja'far ibn Sulaymon Zab'iy, Abu Bakr Iyosh, Abdulloh ibn Muborak, Iso ibn Yunus va boshqa muhaddislardan hadis eshitgan. Undan Abu Bakr Asram, Abu Zur'a Roziy, Ahmad ibn Zahir, Abdulkarim Dir Oquliy va boshqa mufasssirlar rivoyat qilganlar. Muhaddislar nazdida "soduq", "laysa bi siqa" darajasida turgan.

Abu Abdulloh Muhammad ibn Yazid Rabiyy' Qazviniy (vaf. 273/886) 209/825 yilda Qazvinda tug'ilgan. Ibn Mojja nomi bilan tanilgan. Muhammad Tanofisiy, Abdulloh ibn Muoviya va boshqalardan tafsirga oid rivoyatlarni eshitgan. Shogirdlari orasidan Muhammad ibn Iso Abhariy, Abu Amr Ahmad ibn Muhammad ibn Hakim Madiniy mashhur. Uning asari tafsir ilmlari rivojining uchinchi bosqichi, ya'ni tafsirning hadis to'plamlaridan ajratilib, alohida kitob shakliga keltirilish va Qur'onning barcha oyatlari sharhlangan asarlar toifasiga kiritilgan. Zahabiy ushbu ro'yxatga Ibn Mojjadan tashqari, Ibn Jarir Tabariy, Abu Bakr ibn Munzir Naysoburiy, Ibn Abu Hotim, Ibn Hibbon, Hokim, Abu Bakr Marduvayh va boshqalarni zikr etadi. Uning "as-Sunan", "at-Tafsir" va "at-Tarix" asarlari mashhurdir.

Abu Abdurahmon Baqi ibn Maxlad ibn Yazid Andalusiy Qurtubiy (vaf. 276/889 y.) mufasssirlar orasida mashhur kishilardan hisoblanadi. Abu Mus'ab Zuhriy, Abu Bakr ibn Abu Shayba, Ahmad ibn Hanbaldan ilm o'rgangan Baqining shogirdlari orasidan o'g'li Ahmad, Asam ibn Abdulaziz, Ahmad bin Xolid ibn Yazid va boshqalar mashhur bo'lganlar. Ibn Hazm Zohiriy islom olamida Baqining "Tafsir"i juda mashhur ekanini ta'kidlaydi. Zahabiy uning mujtahid darajasiga yetgani hamda hadislariga asoslanib hukm chiqarishi, biror kishiga taqlid qilmasligini ta'kidlaydi. Manbalarda uning Andalusga hadislarini olib kirgan va yoygan kishi bo'lgani va buning natijasida mahalliy molikiy ulamolarning qarshiligiga

uchrash, natijada uning bid'atchilik va zindqlikda ayblangani to'g'risida ham ma'lumotlar mavjud. Uning fiqh mavzulariga muvofiq boblangan "al-Musnad"ni ta'lif etgani hamda Ibn Hazm ushbu asarni Ahmad ibn Hanbalning "Musnad"idan yuqori darajaga qo'ygani haqida rivoyatlar mavjud.

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, IX asrda tafsir ilmi boshqamusulmon mamlakatlaridagi kabi Movarounnahrda ham asosan rivoyatga asoslangan tarzda bo'lib, uning hadis tarkibidan alohida ajralib chiqib, mustaqil ilmga aylanishining boshlanish davri bo'lgan. Bu davrda Imom Buxoriyning boshqa muhaddislardan farqli ravishda sahobiy va tobiylarning sharhlarini keltirishi uning o'ziga xos xususiyatini ko'rsatadi. Imom Buxoriy yashagan mazkur davrda tafsir alohida ilm sohasi sifatida emas, balki hadis ilmi tarkibida rivoj topdi. Bu davrda yashagan olimlarning yozgan asarlari ichida tafsir ilmiga alohida bob ajratgan holda, yoki sahobiy, tobeiy va taba'a tobeylarning rivoyat qilgan hadislarini tarkibida ular tomonidan rivoyat qilingan tafsirga oidlarini sanab o'tganlar.

Imom Buxoriyga zamondosh bo'lgan muhaddislar tomonidan alohida jamlangan tafsir kitoblari haqida ma'lumotlar ko'p bo'lsa-da, ularning aksariyati bugungi kungacha yetib kelmagan. Ushbu davr tafsir ilmi rivojida mu'taziliya vakillarining tafsir va boshqa aqidaviy masalalarga oid qarashlari va faoliyati natijasida naqliy tafsir bilan birga aqliy tafsir ham rivojlandi. Mufasssirlar oyatlar tafsirida mavjud rivoyatlarni keltirish bilan cheklanishmay, ularni sharhlar, turli firqalarning aqidasi raddiya berish maqsadida aqliy dalillardan ham foydalanishar edi.

Abu Bakr Asam (vaf. 201/817) Basra mu'taziliylarining tafsir, kalom va fiqh bo'yicha yetuk olimlaridan hisoblanadi. Abulhuzayl Allof, Nazzom, Bishr ibn Mu'tamir va Muammar ibn Abbod Sulamiy bilan birga oltinchi tabaqa roviylaridan hisoblanadi. Faqirona hayot kechirgan. Manbalarda uning "Tafsir va kitob xalq al-Qur'on", "Kitob al-hujja va ar-rusul", "Kitob al-harakot", "ar-Raddu 'ala al-mulhida", "ar-Raddu 'ala al-majus va asmo al-husna", "Ifitiroq al-umma va ashyo 'idda" kabi 27 ta asar ta'lif etgani to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, ular orasida faqat bittasi, ya'ni "Tafsir al-Qur'on" asari bugungi kunga qadar yetib kelgan. Uning Qur'on tafsiriga oid o'ziga xos qarashlari Jubboiy, Moturidiy va Roziy kabi olimlar tarafidan ko'p o'rinlarda naql etilgan. Unga ko'ra, ma'nosi biror dalilga muhtoj bo'lmagan va biror e'tirozga sabab bo'lmagan oyatlar muhkam, ma'nosi aql yuritish vositasida anglanadigan oyatlar esa, mutashobih deb ataladi.

Shuningdek, Abu Bakr Asamning Qur'onning jism ekani, imon va amalning birligi, gunohi kabira qilgan kishi ushbu ishni sir tutar ekan, imondan chiqmasligi, mo'min kishiga gunohi sababidan munofiq yoki kofir sifati berilmasdan, fosiq deb atalishi kabi g'oyalari mavjud. Tafsir manbalarida uning ko'plab qarashlari keltirilganini ham ko'rish mumkin. Jumladan, Imom Moturidiy "Ta'vilotu ahl-as-sunna"da ko'p o'rinlarda mu'taziliylarning qarashlarini bayon etish va ularga raddiya berish maqsadida uning qarashlaridan iqtibos keltirgan. Faxriddin Roziy ham "Mafotih al-g'ayb"da ko'p o'rinlarda undan oyatlarni aqliy tafsirga oid rivoyatlarni keltirgan.

Movarounnahrda tafsirshunoslik ilmi rivoji o'ziga xos tarzda shakllangan bo'lsa-ad, muhaddislarning hadis to'plamlarini shakllantirishga oid ilmiy ijodlari bilan chambarchas bog'ligi ta'kidlab o'tildi. Imom Buxoriy davrida ilmiy muhit shart-sharoitlaridan kelib chiqqan holda Qur'on sharhi boyitib borish takomillashish davriga to'g'ri kelgan. Ilk davrlarda tafsir ilm hadis ilmining ajralmas qismi sifatida hadis to'plamlarida zikr etilgan bo'lsa-da, ajdoddan-avlodga yetkazish orqali X asrdan so'ng Qur'on ma'nolarini mustaqil tafsir fani sifatida alohida fan doirasida asarlar yozish boshlangan. XI-XII srlarga kelib esa Qur'oni karimni sharhlashda naql bilan birga ra'y-ijtihadning roli katta bo'lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Zarkashiy. Burhon fi ulumil-Qur'on. 4 jildli. – Qohira: Maktaba Dorut turos, 2002;
2. Suyutiy. Itqon fi ulumil-Qur'on. 2 jildli. – Qohira: Dorul hadis, 2004. – B. 25-35.
3. Maxsudov D. Movarounnahr hanafiy mazhabi tafsirlarining qiyosiy tahlili (XIII-XV asrlar). Tarix fanlari bo'yicha fan doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – T.: O'zXIA, 2020. – B. 145.;
4. Valid ibn Ahmad Husayn Zubayriy va boshqalar. Al-Mavsua al-muyassara fi tarajum aimma at-tafsir va al-iqro va an-nahviva al-lug'a min al-qarn al-avval ila al-muosiriyn ma'a dirosa li-aqidihim va shay'un min taroifihim. Britaniya: Majalla al-hikma, 2003. – J. 3. – B. 2975-2976.
5. Valid ibn Ahmad Husayn Zubayriy va boshqalar. Al-Mavsua al-muyassara fi tarajum aimma at-tafsir va al-iqro va an-nahviva al-lug'a min al-qarn al-avval ila al-muosiriyn ma'a dirosa li-aqidihim va shay'un min taroifihim. Britaniya: Majalla al-hikma, 2003. – J. 3. – B. 2207.

6-8 YOSHLI GIMNASTIKACHILARNI TAYYORLASHNING BOSHLANG'ICH BOSQICHLARIDA O'QUV JARAYONINING XUSUSIYATLARI

Djuraeva Maxasti Zokir kizi,

Buxoro davlat pedagogika instituti, jismoniy tarbiya nazariyasi kafedrasida dotsenti. PhD
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.017>

Annotatsiya. Badiiy gimnastika bo'yicha boshlang'ich mashg'ulot bosqichini tanlashda, qoida tariqasida, morfofunktsional ko'rsatkichlari pasaygan va natijada jismoniy tayyorgarlikning dastlabki bosqichida 6-8 yoshli qizlarning suyaklarining ingichkaligi hisobga olinadi. Shu bois, ishimizning maqsadi yosh gimnastikachilarni morfotipologik mezonlarga ko'ra differentsiallashgan yondashuv asosida jismoniy tarbiyalash metodikasini ishlab chiqish edi. Biz 6-8 yoshli gimnastikachilarning jismoniy tayyorgarligining somatotipiga qarab ma'lum o'ziga xosligini aniqladik, bu esa turli somato-tipdagi gimnastikachilarning jismoniy tayyorgarligi usulining asosini tashkil etdi. Ishlab chiqilgan usul turli xil somatotipli gimnastikachilarning jismoniy tayyorgarligining «zaif» tomonlarini zararsizlantirishga yordam beradi va shu bilan me'yoriy hujjatlarga muvofiq badiiy gimnastikaga dastlabki tayyorgarlik bosqichida jismoniy tayyorgarlikning asosiy vazifasi bo'lgan uyg'un jismoniy rivojlanishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: badiiy gimnastika, boshlang'ich bosqich, somatotip, jismoniy madaniyat.

Tadqiqotchilarning [3] fikriga ko'ra, dastlabki ikki yil davomida amaliyotchi murabbiylar o'quv guruhlarini quyidagi mezonlar bo'yicha yakunlaydilar (ahamiyatiga ko'ra): o'qish yili, yoshi, sport yutuqlari, sport malakasi bo'yicha, ya'ni, sportchilarning morfotipologik va morfofunktsional xususiyatlarini hisobga olgan holda va shunga mos ravishda jismoniy tayyorgarlikning o'ziga xos xususiyatlari inobatga olinadi. An'anaga ko'ra, badiiy gimnastika uchun ingichka suyakli, proporsional xususiyatga ega, oyoq-qo'llari cho'zilgan qizlar tanlanadi [6], ya'ni ular asosan astenik tana tipiga va unga bog'liq turlarga tegishlidir. Ushbu kontingent, qoida tariqasida, jismoniy rivojlanish va funktsional imkoniyatlarning ko'rsatkichlarini pasaytiradi, bu gimnastikachilarning jismoniy tayyorgarligini amalga oshirish jarayonida, shuningdek, tayyorgarlikni nazorat qilish jarayonida alohida yondashuvlarni asoslashni talab qiladi. Badiiy gimnastika sport turi bo'yicha taxminiy dasturni tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida (1, 2 yillik tayyorgarlik) guruhlariga kirish uchun jismoniy tayyorgarlik standartlari yosh, jismoniy rivojlanish darajasi yoki jismoniy tayyorgarlikning boshlang'ich darajasi bo'yicha darajalarni nazarda tutmaydi.

Badiiy gimnastikada individual va differentsial yondashuvdan foydalanish faqat ma'lum sport natijalariga erishgandan so'ng boshlanadi. Ushbu yondashuvlarni amalga oshirishni birinchi navbatda boshlang'ich sportchilarning morfo-funktsional xususiyatlarini hisobga olgan holda dastlabki tayyorgarlik bosqichidan boshlash kerak. Gimnastikachilarning jismoniy tayyorgarligini morfotipologik xususiyatlarni hisobga olmasdan amalga oshirish tayanch-harakat a'zolarining shikastlanishi va buzilishlariga, sportchilarning motivatsiyasining pasayishiga va mashg'ulotlarni tark etishiga olib keladi. Shuning uchun ham ishimizning maqsadi jismoniy tarbiya yosh gimnastikachilarni morfotiplarga ko'ra differentsial yondashuv asosida tayyorlash metodikasini ishlab chiqish.

METODOLOGIYA. Tadqiqotda dastlabki tayyorgarlik bosqichida badiiy gimnastika bilan shug'ullangan 6-8 yoshli qizlar ishtirok etdi. Qizlarning somatotipini aniqlash uchun biz S.S. Shtefko-Ostrovskiy tomonidan o'zgartirilgan usulidan foydalandik. Gimnastikachilarning funktsional holatini baholash uchun biz hayotiy qobiliyatni o'lchadik, shuningdek, Stange va Genchining gipoksik testlarini o'tkazdik va hayotiy indeksni hisoblab chiqdik. Pedagogik testlarni o'tkazishda ta'lim muassasalarida qo'llaniladigan umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlikni baholash va nazorat qilish uchun testlar to'plamidan foydalandik.

6-8 yoshli badiiy gimnastikachilarni tayyorlash bo'yicha o'quv jarayoni ularning ushbu sport turi bo'yicha rivojlanishiga zamin yaratishi bilan hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ushbu yosh guruhi uchun o'qitishning dastlabki bosqichlarida odatda ta'lim jarayonida kuzatiladigan ba'zi asosiy xususiyatlar:

Asosiy harakat qobiliyatlari : Muvofiqlashtirish, muvozanat, moslashuvchanlik va chaqqonlik kabi asosiy harakat qobiliyatlarini rivojlantirishga e'tibor qaratiladi. Bu ko'nikmalar keyinchalik murakkabroq gimnastika harakatlari uchun qurilish bloklari bo'lib xizmat qiladi.

Apparat bilan ishlashga kirish : Yosh gimnastikachilar halqa, koptok, lenta, tayoq va arqon kabi badiiy gimnastika asboblari bilan ishlashning asosiy qoidalari bilan tanishadilar. Ular ushbu apparatlarni nazorat va aniqlik bilan boshqarishni o'rganadilar.

Tana tayyorlash va konditsionerlik : Trening mashg'ulotlari mushaklarni kuchaytirish, moslashuvchanlikni yaxshilash va umumiy jismoniy tayyorgarlikni yaxshilashga qaratilgan tadbirlarni o'z ichiga oladi. Isitish tartiblari va mashqlari jarohatlarning oldini olish va tanani jiddiy mashg'ulotlarga tayyorlash uchun mo'ljallangan.

Badiiy gimnastikaning asosiy usullari : Gimnastikachilarga badiiy gimnastikaga xos bo'lgan asosiy texnikalar, jumladan, tana to'lqinlari, burilishlar, muvozanatlar, sakrashlar va burilishlar o'rgatiladi. O'zlashtirish va to'g'ri bajarilishini ta'minlash uchun bu usullar takroriy ravishda qo'llaniladi.

Musiq va harakatni sinxronlashtirish : Musiq va harakat sinxronizatsiyasiga kirish mashg'ulotlarga kiritilgan. Gimnastikachilar ritm va musiqiylik hissini rivojlantirib, musiqaga xoreografiya qilingan badiiy gimnastika mashqlarini bajarishni o'rganadilar.

Fazoviy xabardorlik va tana nazorati : Trening fazoviy ongini va tana nazoratini rivojlantirishga, gimnastikachilarga to'g'ri holat va hizalanishni saqlab, pol yoki bo'yra bo'ylab chiroyli harakat qilishni o'rgatishga qaratilgan.

Ijodkorlik va ifodalash : Texnik mahorat muhim bo'lsa-da, ijodkorlikni rivojlantirishga va harakatda o'zini namoyon qilishga e'tibor qaratiladi. Gimnastikachilar o'z chiqishlari orqali o'zlarining individual uslublari va shaxsiyatini ifodalashga da'vat etiladi.

Progressiv ko'nikmalarni rivojlantirish : Trening dasturlari gimnastikachilarning mashg'ulotlarida oldinga siljishi bilan asta-sekin murakkabroq harakatlar va ketma-ketlikni joriy qilib, mahoratni rivojlantirishga progressiv yondashuv bilan ishlab chiqilgan.

Ijobiy mustahkamlash va rag'batlantirish : murabbiylar yosh gimnastikachilarni rag'batlantirish va o'zlariga bo'lgan ishonchni mustahkamlash uchun ijobiy mustahkamlash va dalda berishadi. Qo'llab-quvvatlovchi va tarbiyalovchi muhit sportga bo'lgan muhabbatni kuchaytirish va o'sish tafakkurini tarbiyalash uchun zarurdir.

Xavfsizlik protokollari va nazorati : Mashg'ulotlar davomida xavfsizlik qoidalariga qat'iy rioya qilinadi, murabbiylar to'g'ri texnika va jarohatlarning oldini olish uchun gimnastikachilarni yaqindan nazorat qiladilar.

Umuman olganda, 6-8 yoshli badiiy gimnastikachilarni tayyorlashning boshlang'ich bosqichidagi o'quv jarayoni ularning sportda rivojlanishi uchun zarur bo'lgan fundamental ko'nikmalar, texnik mahorat, ijodkorlik va jismoniy tayyorgarlikning mustahkam poydevorini yaratishga qaratilgan. Bu ijobiy va qo'llab-quvvatlovchi o'quv muhitini yaratish bilan birga, badiiy gimnastikaga ishtiyoqni uyg'otishga qaratilgan.

Albatta, 6-8 yoshli badiiy gimnastikachilarni tayyorlashda o'quv jarayonida qo'llaniladigan metodika ularning har tomonlama kamol topishida muhim ahamiyat kasb etadi. Odatda o'qitishning dastlabki bosqichlarida kuzatiladigan metodologiyaning xususiyatlari:

O'yinga asoslangan ta'lim : yosh gimnastikachilarni qiziqarli, interaktiv va rivojlanishga mos keladigan mashg'ulotlarga jalb qilish uchun o'yinga asoslangan ta'lim metodologiyasidan foydalanish. O'yinlar va o'ynoqi mashqlar mashg'ulotni zavqlantiradigan holda asosiy harakat ko'nikmalarini o'rgatish uchun kiritilgan.

Progressiv ko'nikmalarni egallash : ko'nikmalarni egallashga progressiv yondashuvni qo'llash,

murakkab harakatlarni kichikroq, boshqariladigan bosqichlarga bo'lish. Gimnastikachilar asta-sekin asosiy ko'nikmalarga asoslanadi, har bir bosqich mantiqiy rivojlanishda oldingisiga asoslanadi.

Vizual va og'zaki ko'rsatmalar : gimnastikachilarga harakatlarni to'g'ri tushunish va takrorlashga yordam berish uchun aniq va qisqa vizual va og'zaki ko'rsatmalar berish. Murabbiylar texnikani namoyish etadilar va tushunchalarni tushuntirish uchun oddiy tildan foydalanadilar, bu esa yosh o'quvchilar o'rtasida tushunishni ta'minlaydi.

Ko'rsatish va taqlid qilish : yosh gimnastikachilar uchun samarali o'qitish usullari sifatida ko'rsatish va taqlid qilishni ta'kidlash. Murabbiylar harakatlar va ketma-ketlikni namoyish etadilar, bu esa gimnastikachilarga kuzatishga imkon beradi va keyin harakatlarni o'zlari takrorlashga harakat qiladi.

Ijodiy mustahkamlash : gimnastikachilarni rag'batlantirish va rag'batlantirish uchun ijodiy mustahkamlash usullarini qo'llash. Sa'y-harakatlarni maqtash, yutuqlarni nishonlash va konstruktiv fikr-mulohazalarni taqdim etish ishonchni mustahkamlashga va ijodiy o'quv muhitini rivojlantirishga yordam beradi.

Individuallashtirilgan ko'rsatma : Har bir gimnastikachining o'z sur'atida rivojlanishini tan olish, har bir sportchining ehtiyojlari va qobiliyatiga moslashtirilgan individual ko'rsatmalar berish. Murabbiylar o'quv rejalari va usullarini mahorat darajasi, o'rganish uslubi va jismoniy rivojlanishdagi farqlarni hisobga olgan holda moslashtiradilar.

Multisensorli o'rganish : Tushunish va saqlashni yaxshilash uchun o'quv jarayoniga bir nechta hislarni jalb qilish. Ta'lim faoliyatiga vizual, eshitish va kinestetik elementlarni kiritish o'rganishni kuchaytirishga yordam beradi va turli xil o'rganish afzalliklarini qondirishga yordam beradi.

Ijodiy izlanish : tuzilgan o'quv mashg'ulotlarida ijodiy izlanish va tajribalarni rag'batlantirish. Gimnastikachilarga harakat imkoniyatlarini o'rganish, o'zlarini badiiy ifodalash va xoreografiya va tartiblarga g'oyalarni qo'shish imkoniyati beriladi.

Izchil tartib va tuzilma : yosh gimnastikachilar uchun barqarorlik va bashoratlilikni ta'minlash uchun mashg'ulotlarda izchil tartib va tuzilmani o'rnatish. Aniq taxminlar, belgilangan jadvallar va tanish marosimlar xavfsizlik hissini yaratishga yordam beradi va o'rganishni qo'llab-quvvatlaydi.

Xavfsizlik to'g'risida xabardorlik va jarohatlarning oldini olish : Ta'lim jarayonida xavfsizlikni bilish va jarohatlarning oldini olish choralariga ustuvor ahamiyat berish. Murabbiylar gimnastikachilarning to'g'ri texnikani tushunishlari, tegishli himoya vositalaridan foydalanishlari va jarohatlar xavfini minimallashtirish uchun xavfsiz muhitda mashq qilishlarini ta'minlaydi.

Murabbiylar ana shu uslubiy xususiyatlarni o'quv jarayoniga singdirish orqali 6-8 yoshli badiiy gimnastikachilarning kamol topishiga samarali ko'maklashsa, ularning kelgusida sportda muvaffaqiyat qozonishiga mustahkam zamin yaratadi.

XULOSA. Badiiy gimnastika bo'yicha mashg'ulotlarning boshlang'ich bosqichida morfotipologik xususiyatlarni hisobga olgan holda jismoniy tayyorgarlikka tabaqalashtirilgan yondashuvni amalga oshirish nozik tana tipidagi gimnastikachilarning jismoniy tayyorgarligi darajasini oshirishni va gimnastika kontingentini saqlashni ta'minlaydi.

ADABIYOT

2020 yil 3 noyabrdagi PQ-4877-son "Jismoniy tarbiya va sport sohasida kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish va ilmiy salohiyatini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida",

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 13-fevraldagi 118-son "2019-2023 yillar davomida jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi qaror

Albert Bandura. «Ijtimoiy ta'lim nazariyasi»: Vikipediya. 2019 yil 16-oktabrda Vikipediya dan olindi: en.wikipedia.org.

Абрамова Г.С. Возрастная психология: Учеб, пособие для студ. Вузов. -4-е изд., стереотип. -М.: Издательский центр «Академия», 1999. -672 с.

YOSH BASKETBOLCHILARNI TANLASH BOSQICHLARI

*Eshmanova Umidaxon Abdulla qizi,
Oriental universiteti jismoniy tarbiya fakulteti o'qituvchi.
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.018>*

Annotatsiya. O'sib kelayotgan yosh qizlarni tarbiyalash va o'smirlarning yuksak ma'naviy va jismoniy sifatlarini shakllanishida eng muhim vositalardan bo'lgan basketbol o'yini orqali harakat faoliyatini yanada yaxshilash.

Kalit so'zlar: Yosh basketbolchilar, kuch, chidamlilik, maxsus sport kostyumlari, maxsus rivojlantiruvchi mashqlar, simulyatorlar.

ЭТАПЫ ОТБОРА ЮНЫХ БАСКЕТБОЛИСТОВ

*Эшманова Умидахон Абдулла кизи,
Преподаватель факультета физического воспитания Восточного университета.*

Аннотация. Дальнейшее совершенствование двигательной активности посредством игры в баскетбол, которая является одним из важнейших инструментов воспитания девушек и формирования высоких моральных и физических качеств подростков.

Ключевые слова: Юные баскетболисты, сила, выносливость, специальные спортивные костюмы, специальные развивающие упражнения, тренажеры.

STAGES OF SELECTION OF YOUNG BASKETBALL PLAYERS

*Eshmanova Umidaxon Abdulla qizi,
Lecturer at the Faculty of Physical Education, Eastern University.*

Abstract. Further improvement of motor activity through the game of basketball, which is one of the most important tools for educating girls and developing high moral and physical qualities of adolescents.

Key words: Young basketball players, strength, endurance, special sports suits, special developmental exercises, training equipment.

Dolzarbligi. Mamlakatimizda sport turlari ichida basketbol sport turini rivojlantirish masalalariga har doim davlat siyosati darajasida e'tibor qaratilib kelingan. Basketbolni rivojlantirish yuzasidan ishlab chiqilgan va hayotga tatbiq etilgan qator qaror va farmonlar sport turini taraqqiy etishga zamin yaratib keldi. Natijada, terma jamoamiz hamda klublarimizning bir muncha saviyasini ortishiga va xalqaro miqyosdagi maqomini oshirishga erishildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning 2019 yil 4 dekabr kunidagi "O'zbekistonda basketbolni rivojlantirishni mutlaqo yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5887-sonli Farmonini e'lon qilinishi va uni hayotga faol targ'ib etish zamirida, yaqin yillar ichida o'zbek basketbolini yanada yangi rivojlanish bosqichiga olib chiqish kabi asosiy vazifalardan birini hal etish nazarda tutilgan (1). Bunga erishish esa, "O'zbekistonda basketbolni 2030 yilgacha rivojlantirishni yangi bosqichga olib chiqish konsepsiyasi" asosida amalga oshirilishi nazarda tutilgan.

Konsepsiya doirasida bir qator vazifalarni hal etish bilan birga, basketbolchilarni musobaqa faoliyati jarayonining samaradorligini keskin yaxshilash masalasi borasidagi vazifalar ham alohida o'z o'rniga ega. Basketbolchilarning musobaqa faoliyati jarayoni xususiyatlari, doimiy tarzdagi vaziyatlarni o'zgarishi, organizmga ta'sir etadigan yuklamalarning turli ko'rinishlarda bo'lishi, ish bajarishni dam olish bilan doimiy almashinib borishi bilan tavsiflanadi.

Bunda basketbolchi tomonidan amalga oshirilishi kerak bo'ladigan texnik-taktik harakatlar ham turli ko'rinishlarda va turli nisbatlarda amalga oshirilib boriladi. Bitta o'yinda kuzatilgan texnik-taktik harakat parametrlarini aks ettiradigan ko'rsatkichlar, misol uchun, ularning hajmi yoki samaradorlik ko'rsatkichlari, ikkinchi uchrashuvda boshqacha ko'rinishni hosil qilishi mumkin. Bir uchrashuvning ko'rsatkichlari ikkinchi uchrashuvning ko'rsatkichlariga ko'p hollarda to'g'ri kelmaydi. Bu holat basketbolni yana bir bor boshqa sport turlaridan tubdan farq qilishi, nostandart vaziyatlarga boy sport turi

ekanligini izohlaydi. O‘z navbatida, bu omillar basketbolchining jismoniy va funksional imkoniyatiga nisbatan talablar yuqori ekanligini bildirib, bu holat, ayniqsa, bugungi kunda tobora katta ahamiyat kasb etib borayotganligini ta’kidlash o‘rinli.

Mahalliy olimlarimizning ta’kidlashicha, zamonaviy basketbolning xususiyatlaridan kelib chiqib, o‘quv-mashg‘ulotlarning tuzilmasini o‘zgartirish hamda basketbolchilar tayyorgarligiga nisbatan talablarni oshirish lozimligi ko‘rsatib o‘tiladi (3).

Tanlov deb muayyan soha yoki faoliyatda yuksak natijalarga erisha olish imkoniyatlari mavjud kishilarni saralab olish jarayoni aytiladi.

“Sport tanlovi” - bu muayyan sport turi bo‘yicha muntazam o‘tkaziladigan o‘quv mashg‘ulotlari, shu jumladan musobaqalar bilan bog‘liq bo‘lgan aynan shu shu jarayonlarda yukori natijalarga erisha oladigan istiqbolli bolalarni izlab topishga imkon yaratadigan ko‘p yillik pedagogik jarayonidir. Tanlovni maqsadga mos tashkil qilish, bolalardagi nasliy va xayot davomida o‘zlashtirgan harakat qobiliyatchlari, ruhiy xislatlari hamda funksional imkoniyatlarni ob’ektiv baholash, basketbolga bo‘lgan iste’dod va bo‘lajak mahorat belgilarini aniq bashoratlash uchun turli me’yoriy test (mashqlar) majmuasidan foydalanish odat tusiga kirgan.

Sport tanlovi ko‘p yillik sport tayyorgarligi bilan uzviy bog‘lik bo‘lib, sport malakalarini o‘zlashtirishning dastlabki bosqichigacha boshlab eng yuqori bosqichida, ya’ni milliy terma jamoalari faoliyatida ham amalga oshiriladi. “Tanlov” tushunchasi o‘z ichiga “munosiblik”, ya’ni insonni bir sohaga (ma’lum faoliyatga) iste’dodi bo‘yicha yarashi yoki yaramasligi masalasini kiritadi. Bu degan so‘z inson nafakat o‘z imkoniyatlari (qaddi-qomati, jismoniy sifatleri, ruhiy xususiyatlari va h.) bilan muayyan faoliyatga (kasbga, ishga, sportga va h.) mos kelishi kerak, balki aynan shu faoliyat mazkur inson mijoziga munosib bo‘lishi maqsadga muvofiqdir (emotsiya, aktivatsiya, motivatsiya masalalari). “Tanlov” atamasi o‘z tarkibiga yana sportga oid “chamalov” tushunchasini kiritadi.

Sport tanlovi – ko‘p yillik pedagogik jarayondir. Ko‘p yillik sport tayyorgarligi tizimi o‘z moxiyati va maqsadiga binoan ko‘p yillik sport tanlovini o‘z ichiga oladi va mazkur jarayonni 4 bosqichda amalga oshirishi taqozo etadi:

Chamalash – bog‘chalarda, maktablarda va sport maktablarining boshlang‘ich guruhlarida amalga oshirilishi mumkin. To‘g‘ri chamalash murabbiyning iste’dodiga, uning bilimi va tajribasiga bog‘liq. Bolaning nasliga, turmush tarzi ko‘rsatkichlariga qarab chamalash ham e’tiborli ahamiyatga ega.

Tadqiqot maqsadi. Yosh basketbolchilarni belgilangan tartibli bosqichda tanlab olish va iqtidorlilarni to‘g‘ri jalb qilish va kelajakdagi musobaqalarga bolalarni tayyorlash va uyushqoqligini oshirish.

Tadqiqot vazifalari: Yosh basketbolchilarni tanlashda dastlabki tanlov bosqichi, musobaqalarga tanlash, terma jamoalarga tanlashda yoshlarning qiziqishi va qobilyatidan foydalangan holda to‘g‘ri tanlovni amalga oshirish;

Tatqiqot usullari ilmiy uslubiy adabiyotlar taxlili, pedagogik kuzatuv, kabi usullardan foydalanilgan. Tatqiqotning tashkil qilinishi.

Ko‘p yillik sport tayyorgarligi tizimi o‘z moxiyati va maqsadiga binoan ko‘p yillik sport tanlovini o‘z ichiga oladi va mazkur jarayonni 4 bosqichda amalga oshirishi taqozo etadi:

I. Dastlabki tanlov – (7-14 y);

II. Sportchilarni o‘yin ixtisosligiga (funksiyasiga) saralovchi maxsus tanlov (15-17 y);

III. Yuqori jamoalarga tanlov (18-20 y);

IV. Terma jamoalarga tanlov.

Ko‘p yillik sport tayyorgarligi tizimida tanlov jarayonini tashkiliy tartibi quyidagi blok-andozada berilgan.

Bolalarni dastlabki tanlovga tayyorlash maktab Sharoitida jismoniy tarbiya o‘qituvchisi tomonidan amalga oshiriladi, o‘quvchilar dastur asosida va baholovchi mashqlar, harakatli xalq o‘yinlari yordamida saralanishi mumkin. Mazkur saralovchi vositalar aynan voleybol o‘yining mohiyatiga nihoyatda yaqin bo‘lishi maqsadga muvofiq. Bunday vositalar tavsiya qilingan adabiyotlarda keng yoritilgan. Dastlabki tanlovga tayyorlash jarayonida o‘quvchilar muntazam tibbiy kurikdan o‘tib turishlari shart. Bu tadbir qanchalik sifatli va samarali amalga oshirilsa, shunchalik sport maktablarida uyushtiriladigan tanlovni sifat darajasi yukori bo‘ladi.

Dastlabki tanlov. Dastlabki tanlov odatda 3 bosqichda amalga oshiriladi (14-andoza)

I-bosqich. Targ‘ibot-tashviqot ishlarini uyushtirib, o‘quvchi bolalarni qiziqtirish, jalb qilish (suhbat,

ma'ruzalar o'tkazish, basketbol musobaqalari haqida filmlar namoyish qilish).

Ko'rgazmali musobaqalar uyushtirish, taniqli sportchilar ishtirokida suhbatlar o'tkazish.

DAVRLAR

Boshlangʻich tanlov		Koʻp yilga moʻljallangan tanlov		Jamoani tuzish tanlovi	
		Pogʻonalar			
Sport iqtisosligiga yondosh tirish	Boshlangʻich tayyorgarlik guruhiga tanlov	Sport ixtisosligiga tanlov	Sport takomillashuvi guruxiga tanlov	Sport ustalari jamoasiga tanlov	Terma jamoalarga tanlov
BOSQICHLAR					
1-bosqich					
Tayyorgarlik tadbirlari	Tayrgarlikni baholash	Tayrgarlikni baholash	Oʻyin samarasini baholash	Oʻyinchi larni tanlash	Nomzodlarni tanlash
2-bosqich					
Naslga qarab chamalash	Qobiliyatni baholash	Oʻyin ixtisosligiga munosiblik	Takomillashuv darajasini baholash	Asosiy oʻyinchi larni birlashtirish	Oʻyininchilarni birlashtirish
3-bosqich					
Sport turiga karab chamalash	Sport turiga munosibligi xaqida xulosa	Imkoniyatiga qarab chamalash	Oʻyin yoʻnalishini baholash	Maʼlum oʻyinchi larni saralash	Maʼlum oʻyinchi larni saralash

II-bosqich. Baholovchi mashqlar, harakatli va xalq o'yinlari yordamida dastlabki tanlov - qabul o'tkazish (qaddi-qomat ko'rsatkichlari, jismoniy sifatlarning rivojlanganligini apparatlar yordamida aniqlash va hokazo). Jismoniy rivojlanish va jismoniy tayyorgarlik bo'yicha belgilangan me'yoriy ko'rsatkichlar 4 jadvalda aks ettirilgan.

III-bosqich. Boshlang'ich tayyorgarlik I yillik o'rgatish bosqichida bolalarni maxsus sifatlari, texnik-taktik malakalari, qobiliyatlari va imkoniyatlarini baholash. Ularni nasliy xislatlarini o'rganish. Texnik va taktik tayyorgarlik bo'yicha tanlov o'tkazish.

Basketbol bilan shug'ullanishga munosibligi. Sport maktablariga qabul qilish mutaxassis-murabbiy uchun o'ta mas'uliyatli tadbir. Bu tadbirni amalga hammasi ko'rsatkichlarni bir-biriga taqqoslay bilish, voleybol o'yinining mohiyatiga yaqin ko'rsatkichga ega bo'lgan bolalarni farqlay olish, sport turiga zarur qobiliyatlarni ajrata bilish katta ahamiyatga egadir. Shu bilan bir qatorda tanlov natijalariga ko'ra qabul qilish haqida uzil-kesil xulosaga kelish o'rinsiz, mavjud ko'rsatkichlarni e'tiborga olgan holda saralovni davom ettirish darkor.

Uzluksiz tanlov (saralov) va o'yin funksiyalarini (ixtisoslarini) belgilash. Yuqori malakali basketbolchilarni tayyorlashda mazkur bosqich tadbirlari hal qiluvchi ahamiyatga loyiq. Albatta uzluksiz tanlov-saralov hamda bolalarni muayyan o'yin ixtisosliklariga munosibliklarini aniqlash ko'p yillik sport tayyorgarligini barcha bosqichlarida amalga oshirib boriladi. Bu masala, ayniqsa, o'quv trenirovka va takomillashtiruv guruhlarida alohida ahamiyat kasb etadi. Bolalarni dastlabki tanlovga tayyorlash maktab Sharoitida jismoniy tarbiya o'qituvchisi tomonidan amalga oshiriladi, o'quvchilar dastur asosida va baholovchi mashqlar, harakatli xalq o'yinlari yordamida saralanishi mumkin. Mazkur saralovchi vositalar aynan basketbol o'yinining mohiyatiga nihoyatda yaqin bo'lishi maqsadga muvofiq. Bunday vositalar tavsiya qilingan adabiyotlarda keng yoritilgan.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda ilmiy-uslubiy adabiyotlarni o'rganish hamda amaliyotda basketbolchilarning tayyorgarligi jarayonini kuzatish natijasida olib borilayotgan mashg'ulotlarda aynan musobaqa faoliyatiga xos bo'lgan taktik harakatlarini rivojlantirishga yetarli darajada e'tibor berilmasligi hamda tayyorgarlik davrining bosqichlarida mana shunday harakatlarga oid metodik jihatdan yondoshuvning yetishmasligi yosh sportchilarda hujum va himoyadagi taktik harakatlarni rivojlantirishni samarali tashkil etish imkonini bermay kelayotganligi ma'lum bo'ldi.

Basketbolchilarni belgilangan tartibli bosqichda tanlab olish va iqtidorlilarni to'g'ri jalb qilish va yo'naltirish kelajakdagi musobaqalarga bolalarni tayyorlash va uyushqoqligini oshirish. Bosqichlardan yaxshi natijalarga erishgan bolalarni qo'llab quvvatlasak, nafaqat umum ta'lim maktablariga oliy ta'lim universitetlariga ham kerakli kadr yetishtirib beramiz.

FOYDALANILGAN ADABIY OTLAR

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi. Qonuni// Oliy ta'lim.

Me'yoriy hujjatlar to'plami. — T.: Sharq, 1997.

«Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida»gi Qonun. // O'zbekiston Respublikasi

Qonuniga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish haqida/ O'zbekiston Respublikasi Qonuni. "Xalq so'zi" gazetasi, 2015 yil 5 sentabr, №174, 1-4 b.

Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. - Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2017, 48 b.

Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutqi. - Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2016, 56 b.

Pulatov A.A., Ganiyeva F.V., Miradilov B.M., Xusanova D.T., Pulatov F.A. "Basketbol nazariyasi va uslubiyati" (Darslik) Toshkent – 2017.

G'aniyeva F.V., Xusanova D.T., Madaminov T. "Basketbolda to'pni urib yugurish texnikasi va tezligini vaziyatli mashqlar asosida shakllantirish uslubiyati" T: 2015 yil-50b

G'anieva F.V., Xusanova D.T., Madaminov T. "Basketbolda to'pni urib yugurish texnikasi va tezligini vaziyatli mashqlar asosida shakllantirish uslubiyati" T: 2015 yil-50b

A.A. Pulatov., A.A.Umarov. "Sport va harakatli o'yinlar (Basketbol)" T: 2020y.

Miradilov B.M, Karimov B.Z, Umbetova M.A. "Spot pedagogik mahoratini oshirish (Basketbol)" Toshkent 2018 y.

Karimov B.Z. "ТЕОРИЯ И МЕТОДИКА БАСКЕТБОЛА" Chirchiq-2019 y.

KICHIK YOSHDAGI BOLALAR IJODIY QOBILIYATLARINI SHAKLLANTIRISHDA QO'G'IRCHOQ TEATRINING O'RNI VA AHAMIYATI

Eshova Dilbar Shonazarovna,

Buxoro davlat Pedagogika instituti Maktabgacha ta'lim kafedrası katta o'qituvchisi

<https://orcid.org/0000-0002-7441-4367>

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.019>

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ijodiy faoliyat turlari, ularning mazmuni, qo'g'irchoq teatri orqali maktabgacha yoshdagi bolalarni badiiy estetik va ma'naviy ahloqiy tarbiyalash vositasi sifatida o'rganish hamda aqliy, axloqiy, estetik tarbiya turlarini rivojlantirish, qo'g'irchoq teatri orqali bolalar nutqini o'stirish usullari, adabiyotga bo'lgan qiziqishlarini shakllantirish, jamoa bo'lib ishlash, milliy qadriyatlarga bo'lgan hurmatni oshirish kabi xususiyatlar haqida tushuncha ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: Ijodiy faoliyat, badiiy ijod, qo'g'irchoq teatri, estetik sezgi, san'at asarlari, estetik tarbiya

МЕСТО И ЗНАЧЕНИЯ КУКОЛЬНОГО ТЕАТРА В ФОРМИРОВАНИИ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация: В данной статье рассматриваются виды творческой деятельности в дошкольных образовательных организациях, их содержание, обучение посредством театра кукол как средства художественно-эстетического и духовно-нравственного воспитания дошкольников, а также развитие интеллектуального, нравственного, эстетического видов воспитания. Метод развития речи детей, формирования у них интереса к литературе, работы в коллективе, воспитания уважения к национальным ценностям и т. д. показан через театр кукол

Ключевые слова: Творческая деятельность, художественное творчество, театр кукол, эстетическое чувство, произведения искусства, эстетическое воспитание

PLACE AND MEANINGS OF THE PUPPET THEATER IN FORMATION OF CREATIVITY PRESCHOOL CHILDREN

Abstract. This article discusses the types of creative activities in preschool educational organizations, their content, training through puppet theater as a means of artistic, aesthetic, spiritual and moral education of preschool children, as well as the development of intellectual, moral, aesthetic types of education. The method of developing children's speech, developing their interest in literature, working in a team, instilling respect for national values, etc. is shown through puppet theater

Keywords: Creative activity, artistic creativity, puppet theater, aesthetic sense, works of art, esthetic education

KIRISH. Respublikamizda maktabgacha ta'lim tashkiloti tizimini tubdan o'zgartirish borasida olib borilayotgan

ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy islohotlar, hamda ma'naviy barkamol avlodni tarbiyalash va amalga oshirilayotgan keng qamrovli ishlar ertangi kunimiz, qolaversa, kelajagimiz egalari bo'lmish yoshlarga ko'rsatilayotgan g'amxo'rlikning yorqin ifodasidir deb bilamiz.

Ta'lim tashkilotlarining bir turi sifatida maktabgacha ta'lim tashkiloti, shubhasiz, ularning har qaysisiga xos, bolalarning tarbiyasi, ta'limi, rivojlanishi va salomatligiga yaxshi yo'nalganligi bilan bog'liq umumiy xususiyatlarga ega. Shu asnoda tarbiyalanayotgan bolalarning yosh xususiyatlariga ko'ra maktabgacha ta'lim tashkiloti faoliyati boshqa ta'lim tashkilotlarida kechadigan pedagogik jarayonlardan jiddiy farq qilishini ko'rishimiz mumkin.

Maktabgacha ta'lim tashkiloti sharoitida turli qo'g'irchoq teatri turlaridan mashg'ulotlar jarayonida hamda bolalarni bo'sh vaqtlarini to'g'ri tashkil qilishda keng ko'lamda foydalanish katta ahamiyatga ega.

Maktabgacha ta'lim mazmuni va metodlari bola shaxsining shakllanishi, uning mustaqil shaxs

sifatida tan olinishi jarayonlari kechadigan muhitda tashkil etilishi katta ahamiyatga ega. Zero, shaxs sifatida shakllangan, kamol topgan bola o'zini, o'zligini taniydi va kelajakda millatning, yurtning faxriga aylanadi. Maktabgacha ta'lim muassasasida bolaning kelajak hayotida muvaffaqiyatga erishishiga yordam beruvchi jismoniy, aqliy va ma'naviy qobiliyati bilish jarayonida, bizni o'rab turgan atrof-muhitni o'rganish, nutq o'stirish, badiiy asarlar tinglash, rasm chizish, qurish-yasash, jismoniy mashqlar bajarish va boshqa faoliyat turlarida rivojlanadi. Bu faoliyatlarda yo'nalishlar bir-biri bilan uyg'unlashtirilib – integrallashgan rejalashtirish asosida tashkil etiladi hamda o'yin shaklida qiziqarli tarzda olib boriladi. O'yin kichkintoyning tabiiy ehtiyojlari va istaklariga mos kelganligi sababli, o'yin jarayonida o'rganayotgan mavzuni quvnoqlik bilan takrorlaydi, yengillik bilan o'zlashtiradi.

“Bolalarni sahnalashtirish va ijodiy faoliyatga o'rgatish” fanining asosiy maqsadi maktabgacha ta'lim tashkilotlarida sahnalashtirish ishlarini olib borish, bolalar ijodiga rahbarlik qilish uchun amaliy bilim va ko'nikmalar berish. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risidagi Qonuni» va «Maktabgacha ta'lim konsepsiyasi» asosida MTTda ijodiy faoliyatni to'g'ri yo'lga qo'yish, bolalar ijodiga, qo'l mehnati faoliyatiga rahbarlik qilishdan iboratdir.

Maktabgacha ta'lim muassasasining asosiy vazifasi – har bir bola shaxsini yosh bosqichiga mos tarzda sifatli rivojlantirish va uni navbatdagi ta'lim bosqichiga puxta tayyorlashni ta'minlash hamda tashkilotda ijobiy muhit va zarur sharoit yaratishdan iboratdir. Bolalarni sahnalashtirish va ijodiy faoliyatga o'rgatish fanining vazifasi MTMda bolalarni sahnalashtirish, aktyorlikka tayyorlash, ijodiy faoliyatini tashkil etishga, qo'l mehnatiga, badiiy mehnatga qiziqishlarini uyg'otish, mehnat orqali hosil bo'lgan ko'nikma va malakalarini shakllantirish; maktabgacha yoshdagi bolalarda mehnatga nisbatan muhabbatni tarbiyalash va kasbga yo'naltirish; bolalarda ijodiy ko'rgazmalar, o'yinlar uchun atributlar yasashga xohishlarini uyg'otish; qog'oz, karton kabi materiallarning xususiyatlari bilan tanishtirish; mehnat qilish madaniyati malaka va ko'nikmalarini tarbiyalashi; buyumlarni tayyorlash jarayonini rejalashtirishda, tayyorlash texnologiyasini o'rgatishda, mahsulotni tejashda, buyumlari qoralamasining eskizini va suratini chizishga ish joylarini tartibli saqlashga o'rgatishda; bolalarni buyumlar yasash jarayonida oddiy asboblardan foydalanishga o'rgatish hamda badiiy didlarini shakllantirishga, vaqtni tejay olishga, maqsadga muvofiq ishlashga odatlantirishdan iboratdir.

Ijodiy qobiliyat insonni hayvondan farqlab turadigan bir xususiyatdir. Bu qobiliyat insonga nafaqat hayoti davomida qo'l kelishi va undan foydalanishi mumkin, balki uning ko'rinishini o'zgartirishi ham mumkin. Maktabgacha ta'lim tashkiloti Bolalar ijodiyoti va uning o'ziga xos tomonlarini tushunish pedagoglardan ko'pgina bilimlarga ega bo'limlarni talab etadi. Pedagog san'atda bu faoliyat qanday harakterga ega, rassom badiiy obrazni yaratishi uchun qanday vositalardan foydalanayapti, uning ijodiy faoliyatining bosqichlari qanday degan savollarga javob bera olishi kerak deb bilaman.

Bolalarni atrof-olam bilan tanisha borish jarayonida ularni o'z faoliyatlarida ya'ni o'yinlarida, chizgan rasmlarida, loy ishlarida, hikoyalarda va hokazolarda aks ettiradi. Bolalar tasviriy faoliyatida atrof-olamdan olgan tassurotларini, tasavvurlaridagi timsollarni turli-tuman materiallardan va aniq shakllar yordamida tasvirlashga harakat qiladilar. Bolalar ijodiyotida ijodiy faoliyatning boshlang'ich bosqichida o'ziga xos harakter xususiyatlari mavjud. Bularga avval o'zlashtirilgan ish usullarini yangicha mazmunda qo'llashda, oldinda turgan vazifalarni yangi usullar orqali yechishni, o'z his-tuyg'ularni turli vositalar yordamida ifoda etishlarida faol va mustaqil ishtirok etishlari kiradi.

Maktabgacha ta'lim yoshdagi bolalarni axloqiy-estetik tarbiyalashda qo'g'irchoq teatri vositasidan samarali foydalanish – bolalarning iqtidori, obyektiv borliq haqidagi tasavvuri, dunyoqarashini yanada rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitni yaratishi bilan yanada ahamiyatli hisoblanadi. Ayniqsa, qo'g'irchoq teatri maktabgacha yoshdagi bolalarni badiiy estetik va ma'naviy ahloqiy tarbiyalash vositasi sifatida qaralayotganligi bugungi kunda ko'pchilik MTT tarbiyachi – pedagoglariga ham ayon emas. Shu boisdan mazkur monografiyada aynan qo'g'irchoq teatrining bola shaxsi shakllanishiga ta'sir etuvchi muhim omillardan biri sifatida ilmiy, pedagogik- psixologik adabiyotlar asosida va tajriba sinov ishlari orqali o'rganishdan iboratdir. Shuningdek, masalaga oid tegishli tavsiyalar ishlab chiqish ko'zda tutilgandir.

Har bir shaxsda estetik xususiyatlari tug'ma emas, ammo ular ijtimoiy muhit va faol pedagogik rahbarlik sharoitida ilk yoshdan boshlab rivojlanib boradi. Estetik rivojlanish jarayonida bolalarga estetik idrok, tasavvur, tushunchalar haqidagi mulohazalarni, qiziqishlar, his-tuyg'ular, badiiy va ijodiy qobiliyatlarni tarkib toptirish amalga oshiriladi. Bolalarning estetik rivojlanishi ularning kundalik jo'shqin hayoti bilan chambarchas bog'liqdir. Ilk yoshdagi bolalarni nazarda tutganda, xali ularning

estetik tarbiyasi to'g'risida emas, balki ularning hissiy va sensor rivojlanishi to'g'risida o'ylash kerak. Bola yaltiroq bo'yoqdan xursand bo'ladi, bir maromdagi tovush va harakatlardan huzur qiladi. Bola hayotining birinchi yilida ularning sensor-hissiy qabul qiluvchanligi takomillashib boradi. Bu yoshdagi bolada hissiy kechinmalarining shakllanishida kattalar muhim rol o'ynaydi. Kattalarning ochiq yuz bilan jo'shqin ohangda gapirishlari bolaga buyumlarning u yoki bu xususiyatlariga ijobiy munosabatda bo'lishlariga yordam beradi. Va, aksincha, kattalarning ogohlantiruvchi ovozi, ular yuzidagi tundlik alomati yoki xo'mrayib qarashlari, jerkib, siltab tashlashlari va hokazolar bolalarda shu buyumlarga yoki uning sifatiga salbiy munosabatni shakllantiradi. Bola hayotining 2- yilida uning idroki sekin-asta takomillasha boradi. Bolalar endi faqat borliq xususiyatlarini emas. shu bilan birga san'at asarlaridagi ayrim estetik ifoda vositalarini ham idrok eta boshlaydilar. Bu yoshdagi bolalarda musiqaning quvnoq va g'amgin kuylariga, ularning qattiq va sokin ohangiga, ohista va tezligiga javob ta'siri paydo bo'ladi.

Har bir shaxsning estetik xususiyatlari tug'ma emas, ammo ular ijtimoiy muhit va faol pedagogik rahbarlik sharoitida ilk yoshdan boshlab rivojlanib boradi. Estetik rivojlanish jarayonida bolalarni estetik idrok, tasavvurini, tushunchalarini, mulohazalarini, qiziqishlarini, his-tuyg'ular, badiiy va ijodiy qobiliyatlarni tarkib toptirish amalga oshiriladi. Bolalarning estetik rivojlanishi ularning kundalik jo'shqin hayoti bilan chambarchas bog'liqdir. Ilk yoshdagi bolalar nazarda tutganda, xali ularning estetik tarbiyasi to'g'risida emas, balki ularning hissiy va sensor rivojlanishi to'g'risida o'ylash kerak. Bola yaltiroq bo'yoqdan xursand bo'ladi, bir maromdagi tovush va harakatlardan huzur qiladi. Bola hayotining birinchi yilida ularning sensor-hissiy qabul qiluvchanligi takomillashib boradi. Bu yoshdagi bolada hissiy kechinmalarining shakllanishida kattalar muhim rol o'ynaydi. Kattalarning ochiq yuz bilan jo'shqin ohangda gapirishlari bolaga buyumlarning u yoki bu xususiyatlariga ijobiy munosabatda bo'lishlariga yordam beradi va kattalarning ogohlantiruvchi ovozida, ular yuzidagi tundlik alomati yoki xo'mrayib qarashlari, jerkib, siltab tashlashlari va hokazolar bolalarda shu buyumga yoki uning sifatiga salbiy munosabatni shakllantiradi. Bolalar hayotining ikkinchi yilida uning idroki sekin-asta takomillasha boradi. Bolalar endi faqat borliq xususiyatlarini emas, shu bilan birga san'at asarlaridagi ayrim estetik ifoda vositalarini ham idrok eta boshlaydilar. Bu yoshdagi bolalarda musiqaning quvnoq va g'amgin kuylariga, ularning qattiq va sokin ohangiga, ohista va tezligiga javob ta'siri paydo bo'ladi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida qo'g'irchoq teatrining eng ko'p foydalaniladigan turi sahnada ko'rsatilgan qo'g'irchoq teatridir. Bunda qo'g'irchoqlarni boshqarishiga qarab quyidagilarga bo'linadi. Bular barmoqlar va qo'l yordamida, stol ustida, soyali, ipli-trosli, qo'lga kiyib boshqariladigan qo'g'irchoqlardir. Sahna deganda shirmani ko'zda tutish kerak. Qo'g'irchoq o'ynatuvchilar sahnaning ortida yashirinib turadi va qo'g'irchoqlarni boshqaradilar bu bolalarga qiziqish uyg'otadi.

Bilamizki qo'g'irchoq teatri – xalq teatridir. U o'z tarixiga egadir. Xalq uni katta qiziqish bilan tomosha qilgan. Teatrni ko'rinish ochiq maydonda tashkil qilgan uchun uni minglab odamlar tik turib ko'rishgan. O'z davri voqealarini tasvirlagan. Ularni kulgili qilib ko'rsata olgan. Hozirgi vaqtda esa qo'g'irchoq teatri yanada takomillashgan, tajribali rejisyor rahbarligi ostida yaratilib, uni mohir artistlari ijro etganlar. Qo'g'irchoq teatri ancha qulayliklarga ega hisoblanadi. Masalan, unda qahramonlar qiyinchiliksiz harakatlarni bajara oladilar ya'ni (balandga uchadilar, poezd yoki mashinada keladilar, ot-aravada yoki uchar gilamda uchib keladilar). Bu manzaralarni qo'g'irchoq teatrida ko'rsatish mumkin, ammo boshqa teatlarda ko'rsatish imkoniyati yo'q. Bu qo'g'irchoq teatrining boshqalariga nisbatan qulaylikka ega ekanligini ko'rsatadi. Lekin, ana shularga qaramay unda yetishmovchiliklar ham bor. Bu shunday ko'rinadiki, unda qo'g'irchoqlarning yuz ifodasini o'zgartira olmaydi, kulish kerak bo'lsa, yoki yig'lash kerak bo'lsa ular bajara olmaydi, ammo ularni o'rnini ovoz beruvchining intonatsiyasi, uni boshqaruvchi odamning harakati bilan ko'ngildagidek amalga oshirsa, jonlilik bahsh etish mumkin. Qo'g'irchoqning qo'li uni o'ynatuvchining barmog'iga kiritilgan bo'lgani uchun uning harakatlari chegaralanib qoladi: uning tirsagi bukilmaydi, u qo'lini xar tomonga harakatlantira olmaydi. Uning butun tanasi tomoshabinga ko'rinadi, faqat oyoq tomoni tizzasidan pastrog'igacha ko'rinadi, shuningdek uning oyog'i hech qandaya xam uyatli vazifa bajarmaydi. Shunday bo'lishiga qaramay bolalar teatrni juda yahshi ko'radilar. Undagi voqealarga nisbatan o'z munosabatlarini bildiradilar, qahramonlarning quvonchlari

bilan quvonadilar, g'amlariga sherik bo'ladi bolalar.

Qo'g'irchoqlar bolalarda katta taassurot qoldirishi ma'lum. Hech kim bilan chiqisha olmaydigan bolalar va indamas, yuvvosh, injiqroq bolalar xam spektakldan keyin o'z taassurotlarini, qiziq va qoyil bo'lgan joylarini eslab umumiy suxbatga qo'shilib ketadilar. Qo'g'irchoqlarning kiyimlari, ularning

bajargan harakatlari va so'zlarini uzoq vaqtgacha eslab yuradilar. Lekin tarbiyachining qo'lida turgan qo'g'irchoq ham katta ahamiyatga ega. Bu shunda ko'rinadiki, tarbiyachi qo'g'irchoqni qo'lga kiyib olib u bilan bolalar oldiga keladi: qo'g'irchoq bolalar bilan gaplashadi, ular bilan biroz sho'xlik qiladilar, ularni erkalaydi, ayrim bolalarni ovutadi, biror narsa aytib berishni yoki biror harakatni bajarib berishini so'raydi. Bolalar uni aytganlarini albatta bajarishga harakat qiladilar, u bilan ko'proq o'ynashni xohlaydilar. Ammo, Maktabgacha ta'lim tashkilotida teatr uchun o'yinchoqlar yetarli emas. Qo'g'irchoqni boshqarilishi qiyin, undan hech narsa chiqmaydi, foydasi yo'q deb o'ylaydi. Bu noto'g'ri, albatta. Shunday bog'chalar borki, bu soha bilan butun jamoa jam bo'lib, bolalarga qiziq-qiziq spektakllarni ko'rsatadilar. Unday jamoalardan o'rnak olsa arziydi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotidagi bolalarning estetik tarbiyalash vazifalarini amalga oshirish uchun ma'lum bir sharoitlarni yaratish lozim. Bolalarda o'rab turgan muhit, turmush estetikasi ana shunday eng muhim omildir. Agar muhit estetiklikka asoslangan bo'lsa, agar bola odamlar orasidagi xushmuomala munosabatni ko'rsa, tevarak-atrofdan olingan taassurotlar ijobiy tavsifga ega bo'lsa, u kichikligidanoq estetik borliqni o'zi uchun me'yor sifatida qabul qiladi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotida o'tkaziladigan bayramlar bolalarga chuqur ta'sir etadi. Bayramning tarbiyaviy kuchi va o'ziga xosligi uning g'oyaviy va estetik mazmuni san'atning turli ko'rinishlari bilan bog'liq bo'lishidadir. Har qaysi bayram o'z g'oyasiga ega bo'lib, u bolalarga yorqin obrazlar orqali ta'sir ko'rsatishi lozim.

Biz bilamizki, teatr san'ati bola shaxsining har tomonlama rivojlanishiga ko'maklashadi. Bolalar teatr san'ati bilan kun sayin muloqot qilib borar ekan, bolalar bir-biriga nisbatan toqatli, kelishuvchan, og'irbosiq bo'lib, o'zini tartibga solib oladi. Teatr maktabgacha yoshdagi bolalarning his-tuyg'ulari va kayfiyati (ruhiyati) ga kuchli emotsional ta'sir o'tkazadi, ularning fikrlash doirasini kengaytirib, nutqini boyitadi, axloqiy-ma'naviy tasavvurini shakllantiradi, aqliy tasavvurlarini rivojlantiradi, intellektual qobiliyatlarini oshiradi. Teatr bolani ma'naviy tarbiyalaydi. Teatr – sehrli olam, unda bola o'ynab, quvonadi, o'ynab atrof olamni o'rganadi, ya'ni uning emotsional olami boyiydi. Bolada ijodga e'tibor, qiziqish, intilishning namoyon bo'lishi uning ta'surotlarini yangilaydigan emotsional undovlarni talab qiladi. Bu borada teatrlashtirish faoliyatining juda katta ijobiy ahamiyatini alohida ta'kidlash mumkin. Pedagogik jihatdan to'g'ri tashkil qilingan bu kabi faoliyati bolalar hayotiga yangi qimmatli mazmun olib kiradi, quvonch hissini uyg'otadi, barcha kuch va qobiliyatlari, jumladan nutqiy rivojlanish qobiliyatlarini faoliyatga safarbar qilishga undaydi. Hamma bolalar spektakllarni yaxshi ko'radi. Ularga nafaqat tomosha qilish, balki artist bo'lish yoqadi. Teatr san'ati bolalarga yaqin va tushunarli, chunki uning asosida o'yin yotadi. Teatrda o'ynash va bolalar o'yini aynan bir xil shartlilikdan kelib chiqadi va o'zida voqelikni har bir inson ko'ra oladigan va ifodalay oladigan darajada fokuslaydi. Bolalarda o'yinga bo'lgan ehtiyoj, shubhasiz, katta va u juda erta namoyon bo'ladi. Ikkiyuch yoshidayoq kichkintoylar sakrayotgan quyoncha va ona tovuqqa ergashayotgan jo'jachalarni tasvirlaydi. Ular jon-dili bilan kuchukcha, mushukcha, uloqchalar qiyofasiga kiradi. Ular imitatsiyalash va taqlidiy harakatlarni bajaradi, bu harakatlar hamisha rejali, ammo favqulodda boy va shu sababli o'zida katta emotsional quvvatni jamlaydi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotida teatrlashtirilgan faoliyatning asosiy vazifalari:

1. Teatrlashtirilgan faoliyatda bolalarning ijodiy faolligi uchun sharoit yaratish.
2. Bolalarni teatr madaniyatiga oshno qilish.
3. Pedagogik jarayonda teatrlashtirilgan va boshqa faoliyat turlari o'zaro aloqadorligi uchun sharoit yaratishi muhimdir.

4. Bolalar va kattalarning hamkorlikdagi teatrlashtirilgan faoliyati (bolalar, ota- onalar, xodimlar ishtirokida birgalikda spektakllar qo'yish; katta guruh bolalarining kichik tarbiyalanuvchilar oldida chiqishlarini tashkil qilish va h.k.

Umuman olganda, qo'g'irchoq teatr san'ati, boshqa teatr san'ati turlaridan o'ziga xos obraz yaratishi xususiyati bilan farq qiladi. Qo'g'irchoq teatr aktyori, rassom va qo'g'irchoq ustasi hamkorligida yaratgan san'at asariga, ya'ni qo'g'irchoqqa jon bag'ishlaydi. Aktyor qo'g'irchoq orqali sahnada turib tomoshabinga yurak dardini tabiatga, ona Vatanga bo'lgan muhabbatini, orzu-umidlarini, shirma orqasidan o'zi ko'rmagan holda izhor etadi. Ana shunda qo'g'irchoq sahnasida mo'jiza yuz beradi. Oddiy predmet – material jonlanadi va u ham inson kabi yashayotganligiga, nafas olayotganiga, umuman borligiga tomoshabin ham ishonib qo'g'irchoq bilan yig'laydi, kuladi, qayg'uradi.

Teatrlashtirilgan o'yinlarning tarbiyaviy ahamiyati ham juda katta. Bolalar bir-biriga hurmatni

rivojlantiradilar. Ular muloqotdagi qiyinchiliklarni bartaraf etishi, o'z-o'zidan shubhalanish bilan bog'liq quvonchni o'rganadilar. Shubhasiz, teatr faoliyati bolalarni yangilikni idrok eta oladigan, improvizatsiya qilish qobiliyatiga ega ijodiy shaxs bo'lishga o'rgatadi. Biz bilamizki bolalarning teatr o'yinlariga bo'lgan ishtiyoqi, ularning ichki qulayligi, bo'shligi, kattalar va bola o'rtasidagi oson, avtoritar bo'lmagan aloqa, deyarli darhol yo'qolib ketadigan «men qila olmayman» kompleksi - bularning barchasi hayratda qoldiradi va o'ziga jalb qiladi.

Yoshlarni ezgu g'oyalar asosida tarbiyalashda, ularning madaniyati, ma'naviyati va dunyoqarashini kengaytirish hamda beg'ubor qalblarini munavvar tuyg'ulari bilan oshno qilish kelajakda yetuk, barkamol, vatanga muhabbat, ota-onaga xurmat, farzandlik burchini yurakdan ado etish, el manfaati yo'lida fidoyilik va insoniylik fazilatlarini ruhida kamol toptirish, xullas bir so'z bilan aytganda vatanparvarlik ruhida tarbiyalanishi uchun san'atning ta'sirchan vositalaridan biri bu, teatrdir. Biz bilamizki, «Teatr san'atining qudrati shundaki, u dramaturg, aktyor, rejissyor, rassom, sozanda, raqqos va boshqa ko'plab sahna arboblarning ijodiy mehnatini bir butun qilib birlashtiruvchi kollektiv ijodkordir.», «Teatr voqeltni san'atning turlari yordamida aks ettirib, uni har tomonlama, harakat va rivojlanishda jozibali qilib ko'rsatar ekan, bir vaqtning o'zida ming-minglab tomoshabinlarning ruhiy olamiga chuqur kirib, uning dil torlarini cherta oladi», - degan fikrlarni yozgan edi V. G. Belinskiy.

Yosh tomoshabinning san'atga oshnoligi ilk bor maktabgacha ta'lim tashkilotlarida qo'g'irchoq teatridan boshlanadi. Shuning uchun u bu dargohni tez-tez qo'msaydi, hal eta olmagan jumboqlarga shu dargohdan javob topadi. Shu sababdan qo'g'irchoq teatri spektakllari yosh tomoshabinlarga tushunarli, janr jihatidan rang-barang, zamon talabiga javob bera oladigan mukammal mazmunga ega, g'oyaviy jihatidan yetuk asarlari bo'lishi shart». Jajji bolajonlarimiz uchun teatrlar ichida qo'g'irchoq teatrining o'rni va ahamiyati juda muhimdir. Qo'g'irchoq teatri tomoshalari bolalarga bir olam zavq bag'ishlaydi. Ularning ongida mehr-muhabbat, yaxshilik va yomonlik haqidagi tushunchalarni paydo qiladilar.

Qo'g'irchoq teatrining yana bir muhim jihati shundaki, yoshlarni sahna san'ati, sahna madaniyatiga oshno qilishdir. Ular bolalikdan asta-sekin balog'at yoshiga yetgani sayin mavzular o'zgarib boradi va yoshlar teatri, musiqali drama teatri shu kabi teatrlarda spektakllar tomosha qilishga o'tadi. Lekin shu davrgacha birinchi navbatda dunyoqarashini shakllantiradigan teatr bu - qo'g'irchoq teatri hisoblanadi. Chunki, bolalikda olingan har qanday bilim va ko'z bilan ko'rilgan taassurotlar bir umrga bola ongida saqlanib qoladi.

Bizga ma'lumki qo'g'irchoq teatri o'zining qadimiy va boy tarixiga ega. Qo'g'irchoq teatrining o'ziga xos - sehrli olami, dunyosi mavjud. Demak sehrli olamga sayohat qilar ekansiz albatta bosh sehgargarlarga duch kelasiz. Odatda bu sehgargalar - aktyorlar hisoblanadi. Ular yordamida biz ertaklar olamiga sayohat qilamiz. Ertak qahramonlarining yaxshi-yomon tomonlarini, sarguzashtlarini, xullas, boshidan kechirganlarini aktyorlar ijrosi orqali qo'g'irchoq teatri sahnasida tomosha qilamiz. Qo'g'irchoq teatri aktyorining eng katta yordamchisi qo'g'irchoqlardir. U spektakl mavzu va g'oyasiga mos ravishda qo'g'irchoq rassomi va qo'g'irchoq ustasi tomonidan tayyorlanadi.

Aktyorlar jonsiz bo'lgan oddiygina qo'g'irchoqlarning gapirishi, inson singari xursand yoki xafa bo'lishi, uxlashi, og'iz va ko'zlarini harakatlantirib, mohirona boshqarib qahramonlarga ovoz berishadi. Qo'g'irchoq teatrining sehrli olamida qahramonlarning xatti-harakatlarini jon-u dili bilan tomosha qilayotgan, undan ruhan ozuqa olayotgan murg'ak qalblarni ko'rgan kishida zavq, shavq uyg'onadi.

Qo'g'irchoq teatri san'ati halqimizning hamda butun jahondagi xalqlarning eng boy qadimiy san'at turlaridan biri hisoblanadi xuddi balet teatri, musiqiy va dramatik teatrlari kabi o'z yo'nalishiga ega bo'lgan mustaqil teatrdir. Qo'g'irchoq teatri boshqa teatlardan yaqqol ajralib turadi. Chunki, boshqa teatlarda aktyorlar sahnada tomoshabinlar oldida jonli planda namoyon bo'lsa, qo'g'irchoq teatrida esa aksincha qo'g'irchoq aktyorlari shirma ortida bo'lishadi. Bundan ko'rinib turibdiki Hozirda Respublikamizdagi davlat qo'g'irchoq teatrlarida qo'lqopli, simli qo'g'irchoq turlaridan keng foydalanilib kelinmoqda. Biroq, bugungi zamonaviy jarayonlar jajjigina bolalarni ham har taraflama «pishitib» bormoqda. Maktabgacha ta'lim yoshli bolalarning so'ngi rusumdagi kompyuter texnologiyalari va telefon apparatlaridan foydalanib, multfilmlar tomosha qilar ekan, bu jarayonlarda ularni spektakl sahnasidagi tomoshalarga «ishontirish», mazkur tomoshalar orqali ular ruhiyatini tarbiyalash o'z dolzarbligini yanada oshirib boraveradi. Bu jarayonlarda sahnada media vositalaridan keng foydalanish hamda qo'g'irchoq yasash texnologiyalari va boshqarish mexanikalarini dunyoning rivojlangan davlatlaridan o'rganib, qiyosiy tahlil qilgan holda, yangicha usullarni, innovatsiyalarni, jalb etib Respublika qo'g'irchoq teatrlariga tadbiq etish muhim ahamiyatga ega, nazarimda.

Qo'g'irchoq teatri san'ati halqimizning hamda butun jahondagi xalqlarning eng boy qadimiy san'at turlaridan biri xisoblanadi xuddi balet teatri, musiqiy va dramatik teatrlari kabi o'z yo'nalishiga ega bo'lgan mustaqil teatrdir. Qo'g'irchoq teatri boshqa teatlardan yaqqol ajralib turadi. Chunki, boshqa teatlarda aktyorlar sahnada tomoshabinlar oldida jonli planda namoyon bo'lsa, qo'g'irchoq teatrida esa aksincha qo'g'irchoq aktyorlari shirma ortida bo'lishadi. Bundan ko'rinib turibdiki Hozirda Respublikamizdagi davlat qo'g'irchoq teatrlarida qo'lqopli, simli qo'g'irchoq turlaridan keng foydalanilib kelinmoqda. Biroq, bugungi zamonaviy jarayonlar jajjigina bolalarni ham har taraflama «pishitib» bormoqda. Maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyalanuvchilarning so'ngi rusumdagi kompyuter texnologiyalari va telefon apparatlaridan foydalanib, multfilmlar tomosha qilar ekan, bu jarayonlarda ularni spektakl sahnasidagi tomoshalarga «ishontirish», mazkur tomoshalar orqali ular ruhiyatini tarbiyalash o'z dolzarbligini yanada oshirib boraveradi.

Ma'lumki, maktabgacha katta yoshdagi bolalarda qo'g'irchoq teatri vositasida axlohiy-estetik sifatlarini shakllantirishda hamkorlik aloqalari muhim o'rin tutadi. Masalan, davlat qo'g'irchoq teatrlariga tashrif buyurish orqali bolada qo'g'irchoq va uning xatti-harakatlari, qo'g'irchoq teatrlarini tashkil etish jarayoni to'g'risida yorqin tushunchalar hosil bo'lsa, oilalar bilan hamkorliknatijasida bolaning ichki kechinmalari, orzu-istaklari, qiziqishlari xususida bir qator ma'lumotlarga ega bo'lish mumkin.

Shuni aytib o'tish lozimki, mustaqillik yillari o'zbek qo'g'irchoq teatri taraqqiyotda muhim davr bo'ldi. Qo'g'irchoq teatri boshqa turdagi san'atlar orasida o'z o'rnini egallay boshladi. Qo'g'irchoq tomoshalarida madaniy-ma'rifiy masalalarni keskin muammo sifatida qo'yildi. Unda nafaqat bolalar, balki kattalar hayotiga aloqador muammolar kun tartibiga olib chiqildi.

Maktabgacha yoshdagi tarbiyalanuvchilarda ongiga o'zbek xalq madaniy merosi – xalq og'zaki ijodi, hikoya va ertaklardagi bosh asosiy g'oyani singdirish, ularning qo'g'irchoq teatriga, san'atga bo'lgan qiziqishlarini oshirish va shu orqali ularda Vatanga muhabbat, o'tmish tariximizga hurmat, xalqqa sadoqat, do'stga vafo, ota-onaga g'amxo'rlik tuyg'ularini singdirish muhim vazifalardan biridir. Shuningdek, maktabgacha ta'lim tashkilotlari sharoitida ma'lum yo'nalishlarda qo'g'irchoq teatrlarining keng yo'lga qo'yilishi, qo'g'irchoq o'yinlardan mashg'ulotlar jarayonida samarali foydalanish, bu borada mavjud qo'g'irchoq teatrlari bilan hamkorlik o'rnatish muhim ahamiyat kasb etadi. Bolalarda axloqiy-estetik sifatlarini shakllantirish jarayonini yanada takomillashtirish, ularning milliy kadriyatlar, an'analarimiz haqida yanada teran mushohada yuritishlari maqsadida turli ertaklar, hikoyalar o'qib berish, asar qahramonlari orqali ularda insoniy fazilatlarini shakllantirish samarali natija beradi. Har bir teatr suhbatlarda uning tarbiyaviy ahamiyati, mazmun- mohiyatini tarbiyalanuvchilarda chuqur anglatishi, uning natijalariga jiddiy e'tibor berish kutilgan samarani berishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Mirziyoyev Sh.M. Maktabgacha ta'lim tizimini yanada rag'batlantirish va rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida. 05.04.2018 y. PQ-3651.

2. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni O'RQ-637-son 23.09.2020. 8-moddasi

3. "Maktabgacha ta'limni 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi" Xalq so'zi gazetasi 30.09.2020

4. Ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan davlat talablari. Toshkent 2018 yil

5. Asqarova D.Q. Bolalarni sahnalashtirish va ijodiy faoliyatga o'rgatish (o'quv qo'llanma), Namangan, 2018y.-92b.

5. Mamirova Z.U., Niyozova G.B. "Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarni tasviriy faoliyat mashg'ulotlarida ijodiy qobiliyatlarini shakllantirish" Science and Education»Scientific Journal January 2021 / Volume 2 Issue 1

6. Sodiqova Sh.A. "Maktabgacha pedagogika". T.: Tafakkur bo'stoni, 2013

7. Nurmatova M.Sh. Xasanova Sh.T. "Rasm buyum yasash va bolalarni tasviriy faoliyatga o'rgatish metodikasi". "Cho'lpon", T.:2010y.

8. Teshaboyeva Z. S. Bolalarni sahnalashtirish va ijodiy faoliyatga o'rgatish (o'quv o'llanma). Toshkent, 2020y. -114b.

9. Eshova D.Sh. Maktabgacha yoshdagi bolalarni badiiy estetik tarbiyalashda qo'g'irchoq teatrining ahamiyati (Monografiya) Buxoro. 2022y.-101b.

10. Eshova D.Sh. Развитие творческих способностей детей дошкольного возраста средствами

KREATIV FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARI VA UNING NAZARIY ASOSLARI

Idiyeva Gulchehra Izomovna,

*Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim fakulteti Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi
(boshlang'ich ta'lim) ixtisosligi tayanch doktoranti.*

Buxoro davlat pedagogika instituti

<https://orcid.org/0009-0000-1134-0658>

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.020>

Annotatsiya: Bugun yurtimizda ta'lim-tarbiyaga berilayotgan e'tibor, barcha sohalarida yaratilayotgan ulkan shart-sharoitlar, insonga berilayotgan yuksak imkoniyatlar albatta, barchani ruhlantirgan holatda ijodiy faoliyatini har tomonlama rivojlantirishga, o'z ilmiy salohiyatini, iqtidorini, kreativ qobiliyatlarini namoyon etishga ulkan zamin yaratib bermoqda. Barcha sohalar inson aqliy salohiyati, kreativ fikrlashi, hayotiy hodisalar, ijtimoiy muhitga nisbatan ijodiy yondashuvi, muammo va uni yechishda turli yangi g'oyalar, izlanishlar, keng dunyoqarash bilan qaralgan holda rivojlantirilib, insonning o'ziga xos keng qobiliyatlarini namoyon etib bermoqda. Ushbu maqolada kreativlik tushunchasining mohiyati va uning olimlar tomonidan talqin etilgan turlicha yondashuvlari, nazariy asoslangan fikrlari, ijtimoiy hayot jabhalarida kreativlik qobiliyatining tutgan o'rni, shuningdek, bolalarning ijodiy qobiliyatlarini tarkib toptirish usul va metodlari bayon etilgan. Kreativlik asosida ijodiy faoliyatni tashkil etishdagi samaradorlik, ijodiy imkoniyatlar tizimi asosida hayotiy muhim jarayonlarni tashkil etish, har qanday vaziyatdan chiqish usul va yo'riqlari, kreativlikning namoyon bo'lishi, kreativ insonga xos xususiyatlar, ijodiy salohiyatga ega shaxslarning muammoni hal qilish, turli g'oyalar, yangicha usullardan foydalanishdagi noodatiy yondashuvlari ko'rsatib o'tilgan. Bugungi ta'lim tizimini rivojlantirish, xalqaro tatqiqotlarda munosib o'rinni egallashda kritik, kreativ, mustaqil fikrlashga e'tibor qaratish, ta'limda shu tafakkur usullaridan izchil foydalana olish, zamon bilan hamnafas kadrlarni tayyorlashda eng mustahkam tayanch bo'lib vazifasini bajarishi bu maqolada bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Kreativlik, ijodiy faoliyat, ijodkorlik, muammo, yechim, motivatsiya, qobiliyat, kreativ fikrlash.

ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ И ЕГО ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

Идиева Гулчехра Изомовна,

Факультет дошкольного и начального образования, докторант по специальности теория и методика воспитания и обучения (начальное образование).

Бухарский государственный педагогический институт

АННОТАЦИЯ. Сегодня внимание, уделяемое образованию в нашей стране, прекрасные условия, созданные во всех областях, высокие возможности, предоставляемые людям, безусловно, вдохновляют каждого, создавая прекрасную почву для всестороннего развития творческой деятельности, проявления своего научного потенциала, таланта и творческие способности. Все направления развиваются с учетом умственного потенциала человека, творческого мышления, жизненных событий, творческого подхода к социальной среде, различных новых идей, исследований, широкого мировоззрения в решении проблем и демонстрируют уникальные широкие способности человека. В данной статье описываются сущность понятия творчества и различные его подходы в интерпретации ученых, теоретически обоснованные мнения, роль творчества в аспектах общественной жизни, а также методы и методы развития творческих способностей детей. Эффективность в организации творческой деятельности на основе творчества, организация жизненных процессов на основе системы творческих возможностей, способы и ориентиры выхода из любой ситуации, проявление творческих способностей, особенности творческой личности, решение проблем личностей с творческим потенциалом. показаны различные необычные подходы к использованию идей, новые методы. Развитие сегодняшней системы образования, ориентированное на критическое, творческое, независимое мышление, занимающее достойное место в международных исследованиях, способное последовательно использовать эти способы

мышления в образовании и служащее сильнейшей опорой в подготовке современных кадров, находится в стадии развития в этой статье указано.

Ключевые слова: Креативность, творческая деятельность, творчество, проблема, решение, мотивация, способности, творческое мышление.

POSSIBILITIES OF DEVELOPMENT OF CREATIVE THINKING AND ITS THEORETICAL BASICS

Idiyeva Gulchehra Izomovna,

Pre-school and primary education faculty, doctoral student, majoring in the theory and methodology of education and training (primary education).

Bukhara State Pedagogical Institute

ABSTRACT. Today, the attention given to education in our country, the great conditions created in all fields, the high opportunities given to people, certainly inspire everyone, creating a great ground for the comprehensive development of creative activities, the manifestation of one's scientific potential, talent, and creative abilities. is giving All areas are developed with a view to human mental potential, creative thinking, life events, creative approach to the social environment, various new ideas, researches, and a broad worldview in solving problems, and are showing the unique broad abilities of a person. This article describes the essence of the concept of creativity and its various approaches interpreted by scientists, theoretically based opinions, the role of creativity in the aspects of social life, as well as methods and methods of developing children's creative abilities. Efficiency in the organization of creative activities based on creativity, organization of vital processes based on the system of creative opportunities, methods and guidelines for getting out of any situation, manifestation of creativity, characteristics of a creative person, problem solving of individuals with creative potential, various unusual approaches to the use of ideas, new methods are shown. The development of today's education system, focusing on critical, creative, independent thinking in taking a worthy place in international research, being able to consistently use these ways of thinking in education, and serving as the strongest support in the training of modern personnel are in this article stated.

Keywords: Creativity, creative activity, creativity, problem, solution, motivation, ability, creative thinking.

KIRISH. O'zbekistonning mustaqillikka erishgani, har tomonlama jadallik bilan rivojlanib borayotgani, Respublikamizda amalga oshirilayotgan siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy o'zgarishlar jamiyatimiz ijtimoiy hayotida tub burilish boshlab berdi. Barcha sohalarida bo'lgani kabi ta'lim sohasida ham ko'plab ko'zga ko'rinarli tub burilishlar, innovatsion faoliyat jarayonlari bilan uyg'unlashtirildi. Darhaqiqat, Prezidentimiz "O'zbekistonni rivojlangan mamlakatga aylantirishni maqsad qilib qo'ygan ekanmiz, bunga faqat jadal islohotlar, ilm-ma'rifat va innovatsiya bilan erisha olamiz. Buning uchun, avvalambor, tashabbuskor islohotchi bo'lib maydonga chiqadigan, strategik fikr yuritadigan, bilimli va malakali yangi avlod kadrlarini tarbiyalashimiz zarur. Shuning uchun ham bog'chadan boshlab oliy o'quv yurtigacha – ta'limning barcha bo'g'inlarini isloh qilishni boshladik. Nafaqat yoshlar, balki butun jamiyatimiz a'zolarining bilimi, saviyasini oshirish uchun avvalo ilm-ma'rifat, yuksak ma'naviyat kerak. Ilm yo'q joyda qoloqlik, jaholat va albatta, to'g'ri yo'ldan adashish bo'ladi"- deb ta'kidlab o'tdilar.

Respublikamizda "Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi" tasdiqlandi, yoshlar ta'lim-tarbiyasi uchun qo'shimcha sharoitlar yaratishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni o'z ichiga olgan beshta tashabbus amaliyotga tatbiq etildi, umumiy o'rta ta'limning kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan davlat ta'lim standartlari hamda fan o'quv dasturlari ishlab chiqildi, ta'lim sifatini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqotlarda ishtirok etishning me'yoriy asoslari yaratildi. 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida o'quvchi yoshlarning har tomonlama ijodiy salohiyatini rivojlantirish, o'zlarining bor qobiliyatlarini ishga solib ta'limning barcha sohalarida sifatni tubdan oshirishlari talab etiladi.

METODLAR. Kreativlik (lot., ing. "create" – yaratish, "creative" yaratuvchi, ijodkor) – shaxsning yangi g'oyalarni ishlab chiqishga tayyorligini tavsiflovchi hamda mustaqil omil sifatida iqtidorlilikning tarkibiga kiruvchi ijodiy qobiliyati ma'nosini ifodalaydi. Kreativlik "yaratish", "yaratuvchanlik"

so'zlarini ifodalab qolmasdan inson hatti-harakatidagi o'ziga xos iqtidorni namoyon etuvchi salohiyat ko'rinish hisoblanadi.

Shaxsning kreativligi uning tafakkurida, muloqotida, his-tuyg'ularida, muayyan faoliyat turlarida namoyon bo'ladi. Kreativlikni rivojlantirishda, ta'lim jarayonida boladagi o'ziga xos salohiyat, noyob iqtidorni yuzaga chiqarishda bir qancha usul va metodlardan foydalanish, ta'limda samaradorlikni oshiribgina qolmasdan, bolaning ayniqsa, boshlang'ich sinf o'quvchilarining zehni, dunyoqarashini oshirib, o'ziga uni o'rab turgan borliqdagi kelajagiga nisbatan ishonch ruhini uyg'ota oladi. Kreativlikni ta'lim jarayoniga olib kirishda bir qancha metodlar, jumladan, aqliy hujum, puzzle, bumerang, assessment, sinkveyn, tushunchalar xaritasi, muammoli vaziyat kabilardan foydalanish samarali, shu bilan birgalikda, ijodiy keng fikrlash imkoniyatini ham yuzaga chiqaradi va bolada qaysidir qobiliyatni borligini namoyon etishga xizmat qiladi. Pedagog tomonidan tashkillashtiriladigan har bir dars noodatiy, bir qolipdan yiroqlashilgan holda tashkillashtirilsa, o'quvchilarda turli g'oyalarni izlab topishga, hal qilishga, muammo bilan yuzlashganda uni samarali yo'llar bilan bartaraf etishga nisbatan ijodkorlik shakllanib, bir zaylda tafakkur qilishdan yiroqda bo'ladi hamda, o'z qobiliyatidagi ichki uyg'unlikni aniqlab oladi.

Talabalar orasida esa kreativlikni rivojlantirishning bir qancha shakllari mavjud. Ma'lumotlarni izlash, ularni tahlil etish, tezkor qarorlarda noodatiy yondashuv uslubi, ijodiylikni rivojlantirishdagi kritik, ijodiy kreativ fikrlash ko'nikmalarini tarkib toptirishda treninglarning tashkil etilishi, tafakkur va dunyoqarashni obrazli ifodalashga yo'naltirilgan ijodiy mashqlar, muammoli vaziyat yaratish va uni bartaraf erishga qaratilgan keyslar bilan ishlash, jamoaviy yoki individual ish shakllari, debat, o'quv loyihalari, tadbirlar, mashhur o'z sohasida yetakchi, sport, yozuvchi, shoir, pedagoglar bilan uchrashuvlar tashkil etish, zakovat, topqirlikni oshiruvchi yutuqli o'yinlar tayyorlash, portfoliolarni shakllantirish, ta'limning barcha sohalarida to'garaklar faoliyatini tashkillashtirish, innovatsion texnologiyalardan foydalanishda yetarli shart-sharoitlar yaratib berish, shuningdek, trening, videotreninglar, taqdimotlar, viktorinalar, ijodiy loyihalash mashg'ulotlari, ekskursiyalar, ma'ruzalar, vebinar, davra suhbatlarini o'tkazish maqsadga muvofiq sanaladi.

NATIJALAR. Kreativlik - bu vazifa yoki muammo haqida yangi yoki boshqacha fikr yuritish qobiliyati yoki yangi g'oyalarni yaratish uchun tasavvurdan foydalanish qobiliyati. Kreativlik bizga murakkab muammolarni hal qilish yoki vazifalarni hal qilishning qiziqarli usullarini topish imkonini beradi. Kreativlik va ijodkorlik ma'lum ma'noda bir xil tasavvurni shakllantiradigan qobiliyatni ifodalaydi. Ijodkorlik o'z-o'zidan paydo bo'ladigan aqliy jarayon bo'lsa-da, u doimiy izlanishni, muayyan sohada tajriba va o'ziga xos rivojlangan sezgini talab qiladi. Ijodkorlik ongni o'zgartiradi va ijodkor odamlar ijod davrida o'zlarini o'zgartiradilar. Ijodiy davrlarda odamni oddiy dunyodan ancha yuqoriga ko'taradigan energiya shoshiladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari gapirganda, yurganda, fikr yuritganda, dars jarayonlaridagi faoliyat jarayonlarida, shu bilan birga muloqotga kirishganda yoki yozishda faol ijodkor bo'lishi mumkin, chunki ijodkorlik ishga olib keladigan sezgi sifati bilan bog'liq. Biroq, ijodiy bo'lish har doim ham tashqi harakatlarni talab qilmaydi.

Ijodkor bo'lish - jasoratli bo'lish, tajriba o'tkazish, tavakkal qilish va yangi narsa yaratish demakdir. Ijodkorlik ongning o'tkir qiziqish tuyg'usiga ega bo'lish qobiliyatidir va shuning uchun biron bir soha bilan chegaralanmaydi. Idrok, muammoni hal qilish, his-tuyg'u, xotira va boshqalar kabi ko'plab psixologik jarayonlar ishtirok etadi. Ijodkor odamlar ko'p qirrali bo'lishga moyil bo'lib, o'z borlig'ining turli tomonlarini uyg'unlashtirish orqali ular hayratlanarli xarakterga ega bo'lishlari mumkin. Ularda hech kimga o'xshamagan xislatlar: ijodiy, mantiqiy, mustaqil, tanqidiy fikr yuritish, har sohani ilg'ay olishga qaratilgan boy tasavvur olami, o'z tuyg'ularini nazorat qilgan holda hissiy barqarorlik, har bir ishni bajarishga nisbatan, qa'iy intizom va tartib, tashkilotchilik, tashabbuskorlik, ko'plab izlanish olib borish, g'oyalar yaratish ularni sinab ko'rish hamda, muqobilini tanlash borasida bilim va tajriba shuningdek, o'zini boshqalardan ustun tutmagan holda kamtarlik namoyon bo'ladi. Kreativ insonlarda quyidagi qobiliyatlar tarkib topgan bo'ladi. (1-rasm)

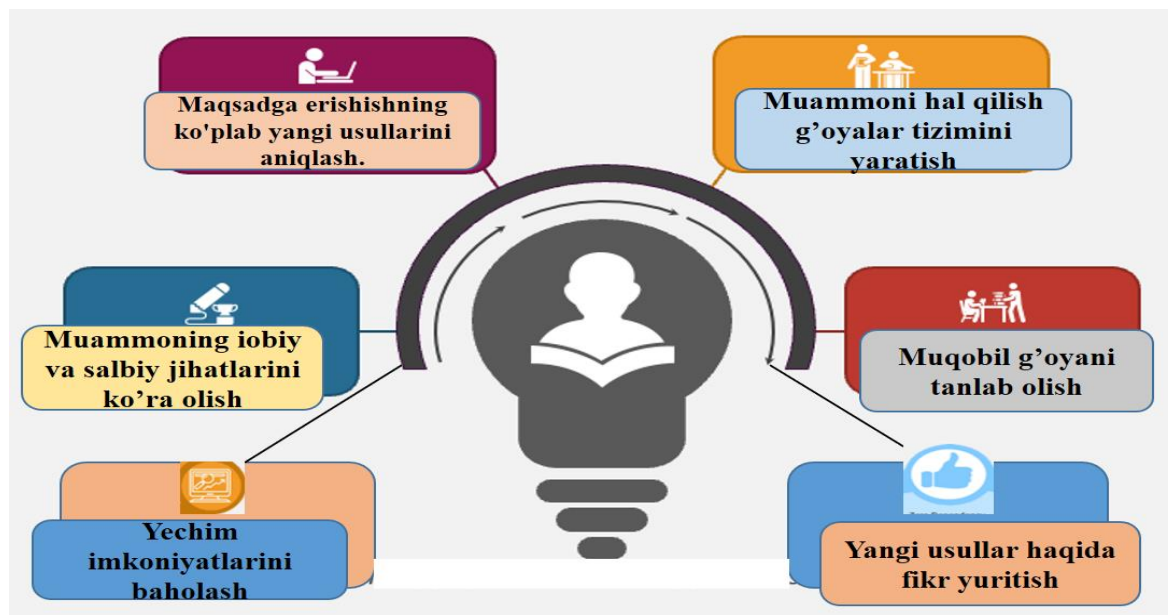

1-rasm. Kreativ shaxsda mujassam xususiyatlar

Olimlarning nazariy qarashlariga asosan, kreativ inson ikkita komponentni o'z ichiga olgan motivatsiya va harakat sifatida bog'langan xulq-atvor bilan bog'liq. Motivatsiya kasbiy xulq-atvorni shaxsning ichki harakatini anglatadi. Kasbiy xulq-atvorning ushbu asosiy manbasiga e'tibor qaratish har xil kasbiy rivojlanishni talab etadi. Shuning uchun, motivatsiya insonlarning hatti-harakatlariga nisbatan dinamikdir.[5.]

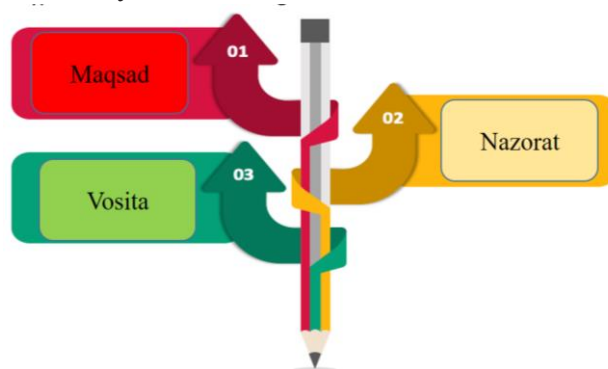
Ijodiy qobiliyat keng imkoniyatlar va toifalarni o'zida mujassamlashtiradi, shuning uchun ko'pchilik tadqiqotlar shu qobiliyatga ko'proq yo'naltirilgan bo'ladi. Ijodiy fikrlash bo'yicha tadqiqotlar juda ko'p bo'lib, shaxslarning aniq bir yutuqqa erishishlariga yo'l ochib berishga, imkoniyatlar doirasini kengaytirishga, shaxsni murakkab va muammoli vaziyatlarga tushib qolishdan, hayotda insonni o'z imkoniyatlarini samarali baholashga yordam beradi.

Kreativlik asosan mavjud muammoni hal qilish, samarali yechimlar izlash, ijobiy va salbiy imkoniyatlarni baholash, har qanday sharoitda yangi g'oyalar tizimini ishlab chiqish va muammoga yechim bo'la oladigan yangi usullarni topa olish kabi yondashuvlarni o'z ichiga oladigan salohiyat va tafakkur ko'rinishi hisoblanadi. Shunga asosan kreativ insonlar muammoga nisbatan quyidagi vaziyatlarni samarali tashkillashtira oladi.(2-rasm)

2-rasm. Muammoni hal qilishda kreativ yondashuv

Bolaning kreativligi – bu uning asl harakatlarida mehnat jarayonida mustaqil egallangan bilim, ko'nikma, kuch, ijodkorlik, individuallik, san'at hayot bilan uyg'unlashgan minimal darajadagi qobiliyatlarida namoyon bo'ladi. Kreativlik-ta'lim jarayonlarini to'laqonli tashkillashtirishda bolaning ijodiy faoliyat jarayonida fikrlashini rivojlantirish, o'z ichki imkoniyatlarini baholashga, ularni ko'rsata olishga, o'zidagi bor qobiliyatlar potensialidan imkoniyat darajasida yuqori foydalanishga, hamda, hayotda bolaga o'z maqsadlari sari intilishga yuksak kuch bo'lib xizmat qiladi. Ijodiy ta'limda o'qitish asosini «maqsad - vosita - nazorat» kabi model asosida tashkillashtirish yuqoridagi fikrlarning asosiy bo'g'ini sifatida - mustaqil hayotiy ko'nikmalarni, ta'lim olish jarayonida o'z harakatlarini tartibga solish vositasi bo'lib xizmat qiladi. (3-rasm) Bu bolaning xulq-atvorida yuzaga keladigan ob'ektiv hodisalarning maqsad sari yo'nalishiga bir hodisa sifatida ijobiy xizmat qiladi. Bolalarda kreativlikni belgilashda, har bir vaziyatga yondashuv jihatidan maqsadni aniq va to'g'ri qo'ya olishi, berilayotgan yoki duch kelingan har qanday muammoli vaziyatlarni ko'ra olish, bartaraf etishda asosiy xizmat qiladigan vosita sanaladi. Vosita esa har qanday kreativlikni amalga oshirishda foydalaniladigan istalgan turdagi zamonaviy texnologiyalar, turli xom-ashyo, buyum-anjomlar, ijodiy salohiyatimizni ko'rsatib berishda qo'l keladigan, ijtimoiy hayot bilan bog'langan barcha turdagi narsalar nazarda tutiladi. Nazorat har jihatdan maqsadga qo'yilgan ildam yo'lni ko'rsatib beradi.

3-rasm Ijodiy ta'limda kreativ model

MULOHAZALAR. Kreativlik shaxsni yaxlit holda yoki uning muayyan xususiyatlarini, zehni o'tkirlikni tavsiflaydi. Shuningdek, kreativlik iqtidorning muhim omili sifatida aks etadi. Amerikalik psixolog P.Torrens fikricha, "kreativlik muammo yoki ilmiy farazlarni ilgari surish; farazni tekshirish va o'zgartirish; qaror natijalarini

shakllantirish asosida muammoni aniqlash; muammo yechimini topishda bilim va amaliy harakatlarning o'zaro qarama-qarshiligiga nisbatan ta'sirchanlikni ifodalaydi"[18.]

Kreativlik tushunchasini G'arbda ko'pgina olimlar o'rgangan bu muammo bugungi kunga qadar turlicha tahlil etilgan. Bulardan N.N. Nechayev, Y.A. Ponomarev, D.V. Ushakov singari olimlar kreativlik masalasini umumiy tarzda shaxsning individual psixologik xususiyati sifatida o'rgangan bo'lsalar, Agababyan A.R., Arutyunyan N. D., Aleynikov A.G., Andreyev V.I., Vishnyakova, N.F., Drapeau Pattiilar kreativlikning ma'naviy, psixologik jihatlarini tahlil etgan [6,7,8,9].

Shuningdek, A.X.Maslou kreativlikni 2 turini ajratib ko'rsatadi:

Iste'dodning kreativligi

shaxsning o'z - o'zini aktuallashtirish kreativligi.

U kreativlikni inson tabiatining fundamental xarakteristikasi, hayot davomidagi tug'ma qobiliyat sifatida ko'radi, lekin hayoti davomida ma'lum ijtimoiy to'siqlar natijasida yo'qolib ketish haqida aytadi. T.A.Barsheva va Yu.A.Jigalovalar pedagogikada kreativlikni tizimli (ko'p bosqichli, ko'p o'lchamli) psixik (ruhiy) ta'lim sifatida talqin etib, unga faqatgina intellektual potentsialni emas, balki motivatsiya, emotsiya, estetik rivojlanish darajasi mavjudligi, kommunikativ parametrlari, kompetentligi va xokazolarni ham kiritadi.[4.]

Patti Drepeau tomonidan ham shaxsda kreativlik sifatlarini muvaffaqiyatli rivojlantirishning to'rtta yo'li ko'rsatilgan:

- ☐ Kreativ fikirlash ko'nikmasini shakllantirish;
- ☐ Amaliy kreativ harakat ko'nikmalarini rivojlantirish
- ☐ Kreativ faoliyat jarayonlarni tashkil etish;
- ☐ Kreativ mahsulot (ishlanma) lardan foydalanish.[19]

Patti Drapeauning o'qituvchilik faoliyatidagi kreativlikni baholashdagi nazariy fikriga asosan, jamiyatda yakka shaxsning, ayniqsa, pedagogning kreativ bo'lishi, boshqalarni ijodiy faoliyatni tashkil etish jarayonini ruhlantirib, o'ziga xos motivatsiya beradi.

"Kreativlik" tushunchasini aniqlashga keng miqyosada o'rgangan olimlardan biri mashhur Pol Torrans o'zining kreativlikka bag'ishlangan asarlarida to'rtta kreativlik konikmasini ajratib ko'rsatadi. Uning ilmiy izlanishlari shuni ko'rsatadiki, bu kreativlik ko'nikmalarini shakllantirish, baholash mumkin hisoblanadi.

1. Ravonlik- Ko'plab g'oyalarni idrok etish ya'ni ularni o'ylab topish ko'nikmasi bo'lib, ko'p so'ziga asoslanilgan bo'ladi.

2. Moslashuvchanlik-noodatiy g'oyalarni o'ylab topgan holda, ularni o'zgartirish, yangilik kiritish ko'nikmasini ifodalab keladi.

3. O'ziga xoslik- boshqalarni g'oyasini takrorlamaydigan, o'ziga xos, ajralib turuvchi g'oyani o'ylab topish ko'nikmasiga asoslanilib, noyob so'zini o'zida mujassamlashtiradi.

4. Yaratuvchanlik- ma'lum bir g'oyalarni kengaytirish imkoniyatini asoslovchi ko'nikma sanalib, qo'shish so'ziga asoslanadi.

Kreativlik darslarini tashkil etgan pedagoglar o'quvchilar bilan birgalikda ajoyib g'oyalarni o'ylab topgan jarayonlarida (o'ziga xoslik); ularni yanada kengaytirganlarida (ishlab chiqish); boshqa izlanishlar, fikrlar orqali solishtirish taqqoslash jarayoniga ular orasidagi bog'liqlikni aniqlaganlarida (moslashuvchanlik) ko'nikmalari bilan bevosita yuzlashadilar va bu ko'nikmalar bir-biri bilan kesishadi.

Kreativlik dunyoqarashni kengaytirish, yangi va hayajonli narsalar qilish va o'z imkoniyatlarini to'liq ishga solishimizga bir qadam yaqinlashtiradigan tarzda o'zimizni jalb qilishimizga imkon beradi. Xo'sh, aynan nima insonni ijodkor yoki kreativ qiladi? Ba'zi odamlar hayotda shunchaki

istedod egasi bo'lib tug'ilishadimi yoki bu biz faoliyat jarayonida rivojlantira oladigan qobiliyatmi? Kreativ shaxs bo'lish uchun bir qator qobiliyatlarga ega bo'lishlari zarur. Ba'zi odamlar, albatta, ushbu qobiliyatlar bilan tug'ilishgan bo'lishsa-da, ushbu ijodiy amaliyotlardan bir nechtasini kundalik hayotingizga qo'shib qo'yish sizning to'liq ijodiy salohiyatingizga erishishda yordam berishi mumkin.

Ko'pgina fikrlarga asosan, odamlar turli xil ijodiy fikrlash uslublari uchun o'ziga xos afzalliklarga ega bo'lishlari mumkin, ammo bu imtiyozlar topshiriqdagi ichki motivatsiyaning boshlang'ich darajalariga qanchalik ta'sir qilishi hali ham aniq emas (Amabile, 1983). Shuning uchun biz har bir ijodiy fikrlash uslubi odamlarning ma'lumotni qayta ishlash va g'oyalarni yaratish uchun zarur bo'lgan kognitiv jarayonlarga qanchalik mos kelishiga qarab, kreativ topshiriq ustida ishlashdan qanchalik zavqlanishlarini taxmin qila olish mumkin. (Grigorenko va Sternberg, 1995; Sternberg, 1997). Jahonda bu kabi kreativlik tushunchasining tahlil etilishi va uni rivojlantirishdagi ko'plab izlanishlar, ko'pgina insonlar hayotida ulkan o'zgarish keltirib chiqarish omili bo'ladi.

Xulosa va tavsiyalar. Xulosa qilib aytganda, kreativlik- "yaratish", "yaratuvchanlik" bo'lib har bir shaxsning o'ziga xos qobiliyatini, hayotiy izchil vaziyatlarda tashabbuskorligini, o'zini boshqara olish, noodatiy vaziyatlardan qat'iy nazar, muammoni bartaraf etish yoki unga samarali yechim topa olish, izlanuvchanlik, o'z imkoniyatlarini to'liq ishga solish, ijodiy fikrlash orqali yangi g'oyalar yaratish, yangi g'oyalar ustida ishlash ularni takomillashtirish kabi hayotiy zarur vazifalarni o'zida qamrab oladi. Ta'lim jarayonlarini tashkil etish, rejalashtirishda esa avvalo bugungi kun o'qituvchisi o'quv mashg'ulotlarini bir qolipda o'tishdan cheklanib, o'quvchilarda mustaqil, tanqidiy, ijodiy, mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirib, o'quvchilar orasida yangi g'oyalarni izlab topishlariga, ta'lim olishga bo'lgan munosabatni o'zgartirgan holda kelajakka nisbatan, o'zida ishonch, yutuqlarga erishishda haqiqiy motivatsiya omili bo'lishi kerak. Bu omilni rivojlantirishda eng kuchli jihat kreativlik sanalib, yangi g'oyalarni sinab ko'rishda turtki bo'lib xizmat qiladi. Har bir insonda o'ziga xos kreativ jihatlar rivojlangan bo'lib, ba'zi insonlarda u tug'ma hisoblanib, ba'zilarida esa hayotiy tashqi omillar zamirida shakllanadi va muayyan qiyinchiliklarda tarkib topib boradi. Ko'pgina izlanishlarga asosan kreativlik inson tafakkur doirasini kengaytirishga, ijodiy salohiyatini yuksaltirishga xizmat qiladi. Bugungi ta'lim tizimini rivojlantirish, xalqaro tadqiqotlarda munosib o'rinni egallashda kritik, kreativ, mustaqil fikrlashga e'tibor qaratish, ta'limda shu tafakkur usullaridan izchil foydalana olish, zamon bilan hamnafas kadrlarni tayyorlashda eng mustahkam tayanch vazifasini o'taydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 20 apreldagi «Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-2909-son Qarori. Qonun xujjatlari to'plami milliy bazasi. 2017.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar Strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son Farmoni //O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y. 6-son, 70-modda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrdagi «O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini to'g'risida»gi PF-5847-son Farmoni. Qonun xujjatlari to'plami milliy bazasi. <https://lex.uz/>

Барышева Т.А., Жигалов Ю.А. Психолого-педагогические основы развития креативности. СПб, 2006. -285с

De Witt, P (2005). Creative Ability- a model for psychiatric occupational therapy. In Crouch, R. & Alers, V.(eds). Occupational Therapy in Psychiatry and Mental Health. 4 th Edition. London and Philadelphia: Whurr Publishers.

Drapeau Patti. (2014) Sparking student creativity (practical ways to promote innovative thinking and problem solving). – Alexandria – Virginia, USA: ASCD,. – p. 260

Агабабян А. Р., Арутюнян Н. Д. (2007) К вопросу взаимосвязи креативности с личностными характеристиками // Ананьевские чтения, 2007: Материалы научно-практической конференции. СПб., . С. 598–599.

Алейников А.Г. (2009).О креативной педагогике / А.Г. Алейников // Вестник высшей школы. -. - №12. - С. 29-34.

Андреев В.И. Педагогика творческого саморазвития. Инновационный курс.–Казань: Изд-во КГУ, 1996. – 566 с.

Вишнякова, Н.Ф. (2007) Креативная акмеология. Психология высшего образования / Н.Ф. Вишнякова. - Мн.: Народная асвета. - 300 с.

Drapeau Patti. Sparking student creativity (practical ways to promote innovative thinking and problem solving). – Alexandria – Virginia, USA: ASCD, 2014.

Tolipov O'.Q., Usmonboyeva M. "Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot". –T.: "Fan", 2005.

Sayidahmedov N."Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiya". – T.: 2003

Karimova, M. O., & Saidullaeva, A. R. (2020). Pedagogical basis of the use of universal and national values in the spiritual and moral education of children in the family. PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology, 17(7), 8547-8555.

Muslimov N., Usmonboeva M., Sayfurov D., Turaev A. (2015) Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari. - T.: Sano standart,

BOSHLANG'ICH SINIF TEXNOLOGIYA DARSLARIDA FANLARARO INKORPARATSION BOG'LIQLIKNI TA'MINLASHNING NAZARIY ASOSLARI

Jo'rayeva Dilnoz Rahmidinovna

Buxoro davlat pedagogika institute Boshlang'ich ta'lim kafedrası o'qituvchisi

<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0007-4008-2521>

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.021>

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarini texnologiya darslari orqali fanlararo inkorporatsion bog'liqlikni ta'minlashning nazariy asoslari mazmuni texnologiya fani darsliklari asosida yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: texnologiya darslari, ishlab chiqarish, kompetensiya, milliy dastur, fanlararo bog'liqlik, inkorporatsiya

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОЙ ОТРИЦАТЕЛЬНОЙ СВЯЗИ НА УРОКАХ ТЕХНОЛОГИИ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Жураева Дильноз Рахмидиновна,

Бухарский государственный педагогический институт Преподаватель кафедры начального образования

Аннотация: В данной статье рассмотрены теоретические основы обеспечения междисциплинарной инкорпорационной связи учащихся начальных классов на уроках технологии на основе учебников по технике.

Ключевые слова: технологические классы, производство, компетенции, национальная программа, междисциплинарные отношения, инкорпорация

THEORETICAL FOUNDATIONS OF INTERDISCIPLINARY INTEGRATION IN TECHNOLOGY LESSONS OF PRIMARY GRADE

Jorayeva Dilnoz Rahmidinovna,

Bukhara State Pedagogical Institute Teacher of the primary education department

Abstract: In this article, the content of the theory of providing elementary school students with interdisciplinary incorporation connection through technology lessons is highlighted based on technology science textbooks.

Key words: technology lessons, production, competence, national program, interdisciplinarity, incorporation

Kirish: Respublikasi Prezidentining 2017-2021-yillarda O'zbekistonni rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha 2017-yil 7-fevraldagi "Harakatlar strategiyasi" bu ta'lim sohasidagi ishlar uchun yangi davrni boshlab berdi. Va uning mantiqan davomi bo'lgan yangi O'zbekistonning 2022-2026-yillarga mo'ljallanga "Taraqqiyot strategiyasi" muhim ahamiyatga egadir[1]. Taraqqiyot strategiyasida "ma'naviy taraqqiyotni ta'minlash, ushbu sohani tubdan isloh etish va yangi bosqichga olib chiqish" ustuvor vazifa sifatida belgilab berildi. Shubhasiz, bu ta'lim sohasi uchun dasturulamal bo'lib xizmat qiladi. Har bir yosh avlodni zamon ruhida, o'z fikri va tafakkuriga ega, dunyo minbarlarida qo'rqmasdan, dadil so'zlay oladigan etib ulg'aytirish dolzarb vazifadir. Bu vazifalarni bajarish avvalo maktabdan, boshlang'ich sinfdan boshlanishi maqsada muvofiq bo'ladi. Bu esa boshlang'ich sinf o'qituvchilari zimmasiga muhim vazifalarni yuklaydi. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida "Ta'lim jarayonida natijaviylikka erishish bo'yicha o'quvchilarni har tomonlama intellektual, aqliy va ijodiy tafakkurni o'stirish uchun shart-sharoitlarni tubdan yaxshilash, innovatsion qarashlardan foydalanish imkoniyatlarini ta'minlash, pedagog va mutaxassislarning malaka darajasini yuksaltirish" kabi muhim vazifalar aniqlangan. Umumiy o'rta ta'lim tizimi o'quvchi shaxsini shakllantirish va uning kasb-hunar tanlashida muhim davr hisoblanadi. Shu ma'noda aytish mumkinki, Umumiy o'rta ta'lim bilimlarning zarur hajmini beradi, mustaqil fikrlash, tashkilotchilik qobiliyati va amaliy tajriba ko'nikmalarini rivojlantiradi, dastlabki tarzda kasbga yo'naltirishga va ta'limning navbatdagi bosqichi tanlashga ko'maklashadi.

Texnologiya fani ta'lim, fan va ishlab chiqarish integratsiyasini harakatlantiruvchi kuch, O'zbekiston iqtisodiyotining tayanchi hisoblanadi. Iqtisodiyot sohasidagi globallashtirish, ijtimoiy madaniy o'zgarishlar transformatsiyasi kadrlar tayyorlashda sifat ko'rsatkichlarini yaxshilash, texnologiya fani maqomi va nufuzini oshirish, o'quvchilar o'rtasida ijodkorlik muhitini shakllantirish, iqtidorli o'quvchi-yoshlarni aniqlash, umumiy o'rta ta'lim maktablari, tuman, viloyat, respublika miqyosida intellektual yetuk o'quvchi-yoshlar seleksiyasini tashkil etish tizimini shakllantirish orqali amalga oshiriladi.

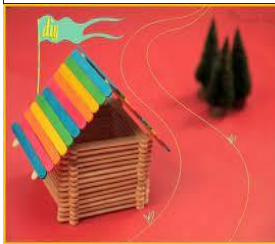
Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Boshlang'ich ta'lim jarayonida inkorporatsion yondashuvni shakllantirishning turli jihatlari uzoq xorijiy davlatlarning I.K.Ghosn, J.Thomson, G.Lazar, M.Lajolo, B.Lin, P.Morgan, E.Silva, V.R.Stan, T.Van kabi olimlari tomonidan o'rganilgan.

Respublikamizda ham bir qator olimlar inkorporatsion yondashuv asosida izlanishlar olib borganlar. Jumladan, N.Adilovning "Uzluksiz ta'lim sharoitida o'quvchilarni kasbga yo'naltirish", Asadov I.M. "O'quvchilarni kasb tanlashga tayyorlashning psixologik omillari", Ashurov P.R. "O'quvchilarni mehnat va kasbga tayyorlashni takomillashtirishda milliy qadriyatlardan foydalanishning pedagogik sharoitlari", Djurayev T. "Yoshlarni kasb-hunarga yo'naltirish tizimini yanada rivojlantirish istiqbollari va vazifalari", Jo'rayev R.D. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirishning metodologik asoslari" kabi ishlarda mavzimiz kasb tanlashda o'quvchiga yordam yo'nalishida o'rganilgan.

Boshlang'ich sinflarda texnologiya fani bilimlarning shunday puxta poydevorini qo'yish kerakki, bu poydevor ustiga bundan keyingi texnologiya va uni o'qitish ta'limni uzluksiz davom ettirish mumkinligi o'z ifodasini topsin. Buning uchun I-IV sinf texnologiya materiallari bilan V- XI sinf o'quv materiallari orasida uzilish bo'lmasligi kerak. Boshlang'ich sinflarda texnologiya fani asosiy fan hisoblanib, haftasiga:

- 1 –sinfda 33 soat;
- 2 – sinfda 34 soat;
- 3 – sinfda 34 soat;
- 4 – sinfda 34 soat.

Boshlang'ich sinf ona tili va o'qish savodxonligi darslarida inkorporatsion yondashuv texnologiyalaridan foydalanishga doir tanlangan materiallar mazmuni keltirilgan

Sinf	Tanlangan mavzular	Bajariladigan kompozitsiyalar	Fanlararo aloqadorlik (integratsiya)	Kasblar bilan aloqadorlik (inkorporatsiya)
3-sinf	20- dars “Guldasta”	Guldasta yasash	Tabiiy fanlar, matematika, rabotatexnika, geometriya, tarix, texnologiya, tasviriy san'at, chizmachilik	Florist
	Amaliy ish: Guldasta yasash			
				
	 Gafri qog'ozdan atirgul yasash - YouTube	 qog'ozdan guldasta yasash - Поиск в Google	 qog'ozdan guldasta yasash - Поиск в Google	
4-sinf	3-mavzu “Parrandachilik fermasi”	Qushlar uchun donxo'rak tayyorlash	Tabiiy fanlar, matematika, rabotatexnika, geometriya, tarix, texnologiya, tasviriy san'at, chizmachilik	Zootexnik, veterinar
	Amaliy ish: Donxo'rak			
				
		 Qushlar uchun donxo'rak tayyorlash.u	 iz bumagi i kartona domika dlya ptisi svoi	 Весенний декор -DIY Скворечник из картона
4-sinf	3-mavzu “Muruvatli o'yinchoq”	Dengiz qisqichbaqasi tayyorlash	Tabiiy fanlar, matematika, geometriya, tarix, texnologiya	Ustalar
	Amaliy ish: Dengiz qisqichbaqasi			
				

<http://interscience.uz>

	   Ramka yasash rasm QO'G'ZDAN RAMKA Idei ramok iz soladigan oson va oddiYASASH - YouTube.ur бумаги своими руками			
4-sinf	7-mavzu “Aviatsiya sanoati”	Samolyot yasash	Tabiiy fanlar, matematika, rabotatexnika, geometriya, tarix, texnologiya, tasviriy san'at, chizmachilik	Uchuvchi
				
Amaliy ish: Samolyot yasash				
	   Samolyot yasash. Eng BU JUDA QIZIQARLI, Kartondan samalyot oddiy Samolyot yasash SAMALYOT YASASH - yasash - video klip mp			
4-sinf	7-mavzu “Kosmik raketa”	Raketa yasash	Tabiiy fanlar, matematika, rabotatexnika, geometriya, tarix, texnologiya, tasviriy san'at, chizmachilik	Fazogir
				
	 RAKETA yasash juda chirol va oson - '		 Raketa yasash - YouTube.url	 aplikatsiya raketa yasash - YouTube.url

Boshlang'ich sinf texnologiya darslarida inkorporatsion materiallar mazmuni va ularni tanlashda qanchalik ijodiy, kreativ va keltirilgan parametrlariga mos tanlansa, natijaviylik shu darajada yuqori bo'ladi [8; 16-b]. Milliy o'quv dasturi asosida yaratilgan darsliklar siperalsimon tuzilgan bo'lib, darslikdagi mavzular bir-biriga bog'langan. Ya'ni barcha fanlar bir-biri bilan mavzular ko'lami jihatdan bog'liq. Fanlararo aloqadorlik muammolari yuzasidan Karimov I, Jalolov K kabi o'zbek olimlari ham ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borganlar. Bu va boshqa tadqiqot ishlarida fanlararo aloqadorlikning turli yo'nalishlari va tamoyillari, ularning o'quv jarayonida muayyan fanlarni o'zlashtirishda qo'llanilishi,

o'quv fanlariaro aloqadorlik asosida tanlangan ta'lim mazmuniga qo'yiladigan talablar ilmiy-amaliy jihatdan hal etilgan. Karimov I o'z tadqiqotlarida fanlararo aloqadorlikning o'quv jarayoni samaradorligini oshirishning didaktik imkoniyatlarini ko'rsatib, o'quv fanlariaro aloqadorlik tabiiy fanlar bilan atrof-muhit hodisalarini o'zaro aloqadorlikda va izchillikda ifodalashning didaktik sharti sifatida namoyon bo'lishini ta'kidlaydi[9].

Ilmiy adabiyotlar va lug'atlar tahlillariga ko'ra lotincha "competere" ("layoqatli, munosib bo'lmoq") so'zidan kelib chiqqan "kompetentsiya" so'zi shaxsning biror-bir sohadan xabardorlik, shu sohani bilish darajasini anglatadi.

Xulosa. Texnologiya o'quv predmeti o'quvchilarda texnik ijodkorlikni, qobiliyatni, tafakkurni rivojlantirish, dars jarayonida tabiiy, metall va metallmas materiallarga texnologiya asosida ishlov berish usullarini o'rgatish orqali kasb-hunarga yo'naltirishni yanada kuchaytirish, hunarmandchilik asoslari, ishlab chiqarish va ro'zg'orshunoslik asoslari, elektrotexnika ishlari, elektronika asoslari, ijodiy loyiha tayyorlash texnologiyasi, kasb-hunarga yo'llash bo'yicha o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalarini hayotda qo'llay olish layoqatini shakllantirishni ko'zda tutgan. O'quv predmetini o'qitish orqali o'quvchilarning texnik ijodkorlik qobiliyati, kreativ ko'nikmalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratiladi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli Farmoniga 1-ilova// <http://www.lex.uz>2.Milliy o'quv dasturi "Texnologiya"
3. R.Ismoilova "Texnologiya" 1-sinf –Toshkent: Respublika markazi, 2023.
4. R.Ismoilova "Texnologiya" 2 sinf – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2023
5. R.Ismoilova "Texnologiya" 3 sinf – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2023.
6. R.Ismoilova "Texnologiya" 4 sinf – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2023.
- 7.A. Muslimov, Sh.S. Sharipov,O.A. Qo'ysinov "Mehnat ta'limi o'qitish metodikasi, kasb tanlashga yo'llash" O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti Toshkent - 2014
- 8.Z.D.Rasulova, Sh.H.Quliyeva, A.R.Jo'rayev "Texnologiya fanini o'qitish metodikasi" Buxoro-2020
- 9.Karimov I va boshq.Mehnat ta'limi darslarida fanlararo bog'lanishlar. T.:RTM,2008.-37 b
- 10.Karimov I.Mehnat ta'limi o'qitish texnologiyalari.-T.:2012

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISHDA ERTAKLAR O'RNI

Jumayev Ro'ziqul Xolikulovich,
Buxoro davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-4881-2441>
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.022>

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'quvchilarning ertak o'qitishda nazariy asoslariga katta ahamiyat bergan holatda, xalq ertaklari o'quvchilarning axloqiy tarbiyalash, pedagogik amaliyot davrida ulardan foydalanish ahamiyati haqida so'z yuritilgan. Bundan tashqari maqolada, boshlang'ich sinf o'quvchilarida kommunikativ kompetensiyalarini shakllantirishda ertaklar o'rni haqida ham fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: Ertak, xalq ertak, poetik ijod, sehrli zarguzasht, nasr, epik badiiy asar, kompetensiya, kommunikativ.

РОЛЬ СКАЗОК В ФОРМИРОВАНИИ КОММУНИКАТИВНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Джумаев Розикул Холикулович,
Преподаватель Бухарского государственного педагогического института

Аннотация: В данной статье говорится о важности использования народных сказок в период нравственного воспитания и педагогической практики учащихся в случае придания большого значения теоретическим основам обучения учащихся сказкам. Кроме того, в статье также рассматривается роль сказок в формировании коммуникативной компетентности учащихся младших классов.

Ключевые слова: Сказка, народная сказка, поэтическое творчество, волшебная сказка, проза, эпическое художественное произведение, компетентность, коммуникативность.

THE ROLE OF FAIRY TALES IN FORMING COMMUNICATIVE COMPETENCES IN PRIMARY CLASS STUDENTS

Jumayev Rozikul Kholikulovich,
Teacher of Bukhara State Pedagogical Institute

Abstract. This article talks about the importance of using folk tales in the period of moral education and pedagogical practice of students in the case of giving great importance to the theoretical foundations of the students in the teaching of fairy tales. In addition, the article also discusses the role of fairy tales in the formation of communicative competence of elementary school students.

Key words: Fairy tale, folk tale, poetic creation, magic fairy tale, prose, epic work of art, competence, communicative.

Kirish. O'quvchilarning ongli, to'g'ri, ifodali, tez va ichdan o'qish malakalarini shakllantirish. Turli janrdagi asarlar: ertak, hikoya, she'r, masal, topishmoq, maqollarni farqlashdan iborat. Og'zaki bog'lanishli nutqni o'stirish, qayta hikoyalash malakalarini shakllantirish, kitobga havasini kuchaytirish. Badiiy asar mazmuni va g'oyasi asosida o'quvchilarning fikrlash darajasini o'stirish: ularni yuksak axloqiy ruhda (to'g'rilik, halollik, kamtarlik, samimiylilik, fidoiylilik, insonparvarlik, mehnatsevarlik, mardlik ruhida) tarbiyalash.

O'quvchilar ertak o'qishga juda qiziqadi, chunki ertak sodda, ravon tilda yoziladi. Ertak oxirida qahramonlar murod -maqsadlariga yetadilar.

Xalq og'zaki ijodida ertak janrining bolalar tomonidan yaxshi qabul qilinib, qiziqib o'qilishining sabablaridan bir ertak tilining ta'sirchanligi, o'tkirligi, ma'nodorligi va xalq tiliga yaqinligidir. Ertaklarning ko'pchiligida real hayot tasviri sarguzasht elementlar bilan qo'shilib ketadi.

Ertakning o'tkir, maroqli syujeti, voqea rivojidadagi favqulodda ajoyib vaziyat bolalarni maftun qiladi, undagi mard, kuchli, topqir, dovyurak, chaqqon qahramonlar, ertakning g'oyaviy yo'nalishi, unda ezgulik kuchining – yaxshilikning doimo g'alaba qilishi bolalar diqqatini o'ziga jalb etib, ularni rom qiladi.

Ertakda qabul qilingan hikoya qilish shakli bir xil soʻz va iboralarning qayta-qayta takrorlanib turishi, ohangdorligi, tilining taʼsirchanligi, ifoda vositalarining jonliligi, bolalar uchun juda qiziqarliligidir. Ertakda qatnashuvchilar koʻpincha rahmdil, saxiy, adolatli hamda ularning aksi boʻlgan yovuz, baxil, ochkoʻz kishilar timsoli boʻladi. Ertakning pedagogik qiymati shundan iboratki, oʻquvchilar unda toʻgʻrilik, halollik gʻalaba qilganidan, kambagʻal kishilar qiyinchilikdan qutilganidan, yaʼni yaxshilik, ezgulik roʻyobga chiqqanidan va yomonlik, yovuzlik mahkumlikka uchraganidan quvonadilar. Ular hayotda ham doimo shunday boʻlishini istaydilar. Ertak ustida ishlashda oʻquvchilarda uni aytib berishga oʻrgatish ham muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Ertakni oʻqitish va aytib berish ogʻzaki nutqni oʻstiradi, oʻquvchilar nutqini yangi soʻz va iboralar bilan boyitadi.

Xalq ogʻzaki tilida shunday soʻz va iboralar borki, ular bolaga oʻzgacha taʼsir koʻrsatadi. Masalan, “Yoʻlbars, Tulki va Boʻri” ertagida “Togʻ echkisi siz ulugʻimizniki boʻlsin”, “Quyon siz podshohimizning ertalabki nonushtangiz boʻlsin”, “Kiyik kechqurungi taomingiz, qoʻy kunduzgi xoʻragingiz boʻlsin” kabi gaplar tarkibidagi ajratib koʻrsatilgan soʻzlarga oʻquvchilar diqqati qaratilib, ertakni soʻzlab berayotganda ulardan nutqda foydalanishlariga eʼtibor qaratish zarur[1].

Metodlar. Hayvonlar haqidagi ertaklar bilan ishlashda biz quyidagi usullardan foydalanishimiz mumkin: tanlab oʻqish, savollarga javob berish va oʻquvchilar tomonidan savollar berish, ogʻzaki va grafik chizish, reja tuzish, qayta hikoya qilishning barcha turlaridan foydalanib oʻqitiladi. Maktab amaliyoti shuni koʻrsatadiki, yosh maktab oʻquvchilari ertaklardagi hayvonlarning xatti-harakatlarining haqiqiy emasligini, syujet konventsiyasini yaxshi tushunishadi, lekin ular bu ajoyib, odatiy dunyoda qolishdan xursandlar. Shuning uchun biz bolalarga shunday ertak aytib berishingiz va suhbatni shunday tashkil qilishingiz kerakki, ular bir muddat shu ertaklar olamida oʻzlarini topadilar.

Oʻquvchilar laminat qilingan gulning yaprogʻiga oʻz ismlarini marker bilan yozadilar. Guruhdagi barcha oʻquvchilar gulning bitta yaprogʻida oʻzlari yozgan ism bilan boshqalarning yozganlarini tekshirish orqali oʻz husnixatdagi kamchilikni sezaдилar, ism qayerga yozilishdan qatʼiy nazar bosh harf bilan yozilish kerakligini yana bir bor eslaydilar va oʻquvchilarning hushyorliklarini oshiradi. Oʻqituvchi oʻyin tartibini tushuntiradi. Dars oxirigacha yaproqdagi tayoqchalar soni oʻquvchi bahosini belgilab berishini tushuntiradi. Oʻqituvchi juda tezlik bilan savol tashlaydi toʻgʻri javob aytgan oʻquvchi oʻz yaprogʻiga marker orqali tayoqcha chizadi.

Dars oxirigacha oʻquvchi oʻz yaprogʻidagi tayoqchalar soniga koʻra baholanadi. Buning eng afzallik tomoni shundaki oʻquvchi qanday topshiriq boʻlishidan qatʼiy nazar juda eʼtibor bilan oʻtiradi va toʻgʻri javob berishga harakat qiladi. Agar tayoqchalar soni qaysidir oʻquvchida kam boʻlsa, yana topshiriq berishlarini soʻraydi. Oʻquvchi dars yakun boʻlganini bilmay qoladi. Dars yakunida qaysi oʻquvchining yaprogʻiga tayoqcha boʻlmasa shu guruhning umumiy balidan boʻsh yaproqlar uchun 1 balldan ayriladi. Bu usulni 2-3 marta oʻtkazildiki, guruh oʻquvchilari past oʻzlashtiruvchi oʻquvchini birinchi gapirtirishga harakat qiladilar. Sekin-asta past oʻzlashtiruvchi oʻquvchi ham hushyor tortishga mazbur boʻladi. Oʻqituvchi qanday topshiriq berishidan qatʼiy nazar oʻgʻzaki soʻvol-javobmi, mustaqil ishmi, test topshirigʻini barchasini toʻgʻri yechib tayoqchalar soni 5tadan orttirishga harakat qiladi, chunki har bir tayoqcha 1 ballni tashkil etishi oldindan oʻqituvchi tomonidan tushuntiriladi. Oʻquvchi koʻz oldida bahosi koʻrinib turganligi uchun u dars oxirigacha imkondan foydalanishga harakat qiladi. Dars qanday yakun boʻlib qolganligini sezmaydi qoladi.

Yuqorida berilgan barcha metodlar oʻquvchilarni darsga jalb qilib oʻquv samaradorligini oshirishga qaratilgan. Hozirgi zamon talablariga muvofiq maktabgacha katta yoshdagi bolalar adabiy talaffuz meʼyorlariga binoan oʻz lugʻatidagi barcha tovush va soʻzlarni aniq va tiniq talaffuz etib, urgʻularning toʻgʻriligiga rioya qilmogʻi lozim. Tadqiqotchilar va maktabgacha taʼlim muassasalari tarbiyachilarining fikrlariga koʻra maktabgacha katta yoshdagi bolalarda nutq shakllanishining eng qulay shart-sharoitlarini aniqlash murakkab vazifalardan hisoblanadi. Mamlakatimiz mustaqillikka erishishi tufayli barcha sohalarida tub oʻzgarishlar yuz berdi. Bu oʻzgarishlar uzluksiz taʼlim tizimiga ham tegishli boʻlib, maktabgacha taʼlim zimmasiga alohida majburiyat yuklaydi. Maʼlumki, bolalarni maktabga tayyorlashda ona tili muhim oʻrin tutadi. Ona tilini oʻrganish narsa va hodisalarni idrok etish, oʻzini qiziqtirgan masalalar toʻgʻrisida fikr yuritish, oʻylash, nutq oʻstirishni rivojlantirishga yordam beradi. Tovush va soʻzni toʻgʻri talaffuz etish bola shaxsining shakllanishida katta tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. Shu sababdan ona tilini oʻrganishga oid mashgʻulotlar jarayonida maktabgacha yoshdagi bolalar (6-7 yosh) nutqini shakllantirishga alohida eʼtibor berilmogʻi lozim.

Hozirgi zamon talablariga muvofiq maktabgacha katta yoshdagi bolalar adabiy talaffuz me'yorlariga binoan o'z lug'atidagi barcha tovush va so'zlarni aniq va tiniq talaffuz etib, urg'ularning to'g'riligiga rioya qilmog'i lozim. Tadqiqotchilar va maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyachilarining fikrlariga ko'ra maktabgacha katta yoshdagi bolalarda nutq shakllanishining eng qulay shart-sharoitlarini aniqlash murakkab vazifalardan hisoblanadi. Hozirgi paytda 6-7 yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishga yanada yuqoriroq talablar qo'yilmoqda. Bu talablarga javob berish nutqni rivojlantirishga oid yangi izlanishlarni taqozo etadi.

Shunga ko'ra 6-7 yoshdagi bolalarning tevarak-atrofni o'rganish jarayonida nutqini rivojlantirishning samarali yo'llari hamda vositalarini ishlab chiqishda tayanch bo'ladigan nazariy, metodik qoidalarni ishlab chiqishga e'tibor qaratildi. Bolani maktabga tayyorlash o'ta muhim vazifalardan biri bo'lib, har bir ota-onadan katta mas'uliyatni talab qiladi. Bu jarayonda bolani maktabga tayyorlash uchun o'y sharoitida ham bola bilan shug'ullanish, uni mustaqil fikrlashga o'rgatish mumkin. Buning uchun uy sharoitida bola bilan muammoli savollarga javob izlash orqali ularning ham dunyoqarashini tekshirish, ham nutqlarini shakllantirishga yordam berish ko'zda tutiladi. Muammoli savollar bolaning ziyrakligini tekshirish uchun, uning mantiqiy fikrlashini baholash uchun yordam beradi. Nutqning tovush madaniyatini shakllantirish bolalarning bog'lanishli nutqini rivojlantirishda muhim o'rin eallaydi.

Ertaklar o'zining milliy o'ziga xosligini saqlaydi, har bir xalq ertagi o'ziga xos tarzda, o'ziga xosdir. Odatda, ertak o'qishdan oldin kichik tayyorgarlik suhbatlari o'tkaziladi (siz qanday ertaklar, qaysilarini o'qiganingizni so'rashingiz mumkin; ertaklar ko'rgazmasini tashkil qiling). Hayvonlar haqidagi ertaklarni o'qishdan oldin hayvonlarning odatlari haqida eslatish, bu hayvonlarning rasmini ko'rsatish tavsiya etiladi[2]. Agar bolalarga yaqin tabiat haqida ertak o'qilgan bo'lsa, u holda ekskursiya materiallari, tabiat kalendarlaridagi yozuvlar, ya'ni kuzatishlar va tajribalardan foydalaniladi. Odatda, hayvonlar haqidagi ertakni o'qish hech qanday tayyorgarlikni talab qilmaydi, lekin ba'zida hayvonlarning axloqi va odatlari haqida suhbatda eslatib turish kerak. O'qituvchi ertakni o'qiydi, lekin uni aytib berish tavsiya etiladi. Xarakteristikalar va baholarni tuzish uchun ertakdan foydalanish mumkin. Chunki ertak qahramonlari odatda o'zlarining harakatlarida aniq namoyon bo'ladigan bir yoki ikkita xarakterli xususiyatlarning namoyon bo'lishidir.

Ertakning didaktikasi shunchalik kuchli va ravshanki, bolalarning o'zlari shunday xulosa chiqaradilar: «Baqa to'g'ri - maqtanishning hojati yo'q» («Sayohatchi qurbaqa» ertaki). Agar bolalar shunday xulosaga kelishsa, ertakni o'qish o'z maqsadiga erishgan deb taxmin qilishimiz mumkin. Xalq ertaklarining o'ziga xosligi shundaki, u hikoya qilish uchun yaratilgan. Shuning uchun prozaik ertaklar iloji boricha matnga yaqinroq qilib aytiladi. Hikoya ifodali bo'lishi kerak. Bunga tayyorgarlik ko'rishning yaxshi usuli - bu ertakni o'qish. Sinfdan tashqari vaqtlarda ertaklarni dramatizatsiya qilish ertak xarakterini ifodalashga yordam beradi, bolalarda nutq va ijodkorlikni rivojlantiradi.

Ertak rejalarini tuzish bo'yicha o'quv ishlarida ham qo'llaniladi, chunki u aniq sahnalarga bo'lingan - rejaning qismlari, sarlavhalari ertak matnida osongina topiladi. Ertak mazmunini ishlab chiqish, uni to'liq tahlil qilish, ertakni rollar bo'yicha o'qish kerak. Ifodali o'qish, rollarda o'qish har doim bolalarga zavq bag'ishlaydi, ertakning tipik xususiyatlarini o'zlashtirishni osonlashtiradi: nutq tili, takrorlashlar, maxsus ritm.

Ertak o'qish bilan bog'liq holda, qo'g'irchoqlar, qo'g'irchoq teatri uchun bezaklar, soya teatri uchun hayvonlar va odamlarning haykalchalarini yasash mumkin. Ertak kompozitsiyasining o'ziga xos xususiyatlari bo'yicha elementar kuzatishlar o'tkazilishi kerak, chunki bu kuzatishlar bolalar tomonidan ertakni idrok etish ongini oshiradi.

I-II sinflarda bolalar uch marta takrorlashning ertak usullariga duch kelishadi va bu ertakni eslab qolishga yordam berishini payqashadi. Ertak bilan ishlashda (bolalar o'qish, kattalar ovoz chiqarib o'qish, ertaklarni qayta hikoya qilish va boshqa turlarga ko'chirishning turli shakllari) uning xususiyatlarini ko'rsatish, bolalar bilan birgalikda uning ma'nosiga erishish, ertaklardan keng foydalanish kerak. Ertak bolalarni estetik tarbiyalash va ularning san'atdan zavqlanish manbai sifatida tan olinadi.

Ertakni o'rganishning eng yaxshi usuli - uni sahnalashtirish. Bunga ertakning dialoglar bilan boyligi yordam beradi. Bolalar kattalar rahbarligida ertak syujeti asosida senariy tuzadilar. Bu ish ertakni idrok etishning ishonchli usulidir. Ertaklarni o'qishda intonatsiya katta ahamiyatga ega. Noto'g'ri intonatsiya «ertak olamining illyuziyasini yo'q qiladi». Ertak zerikarli, qiziq bo'lmagan, rangsiz bo'lib, undagi temperament, shaxsiyatning aksi, o'ziga xos ma'no turlari yo'qoladi. Ertakning nutqi sodda, takrorlash matnga yaqin bo'lishi kerak (kulgi, o'yin yoki qayg'u bilan).

O'qituvchilar uchun ertak materiali asosida bolalarni estetik tarbiyalash muammosi ayniqsa muhimdir. Badiiy adabiyot, jumladan, ertak dunyoning obrazli aksi sifatida o'quvchidan idrok etishning alohida sifatlarini talab qiladi: ijodiy tasavvur, rivojlangan mushohada; obrazli so'zning tuyg'ulari, muallif pozitsiyasi va asarning uyg'un yaxlitligi; adabiy qahramonlar xatti-harakatlarining ichki psixologik motivlarini tushunish. Bu xislatlar o'z jamligida idrokning alohida turini - estetikani tashkil etadi. Binobarin, ertak bilan jiddiy, o'ylangan ish o'quvchining adabiyotga kirishishidanoq juda muhimdir.

Voqelikning ajoyib qiyofasida bir-birini inkor etuvchi tushunchalar, voqelikka muvofiqlik va nomuvofiqlik o'zaro bog'langan bo'lib, bu alohida ertak haqiqatini tashkil etadi. Ertakning tarbiyaviy vazifasi uning janr xususiyatlaridan biridir. Ertak didaktizmi butun ertak tuzilmasiga kirib boradi, ijobiy va salbiyning keskin qarama-qarshiligi bilan alohida effektga erishadi. Axloqiy va ijtimoiy haqiqat har doim g'alaba qozonadi - bu ertakda aniq tasvirlangan didaktik xulosa. Xalq og'zaki ijodining hodisasi sifatida ertak barcha folklor xususiyatlarini o'zida saqlab qoladi: borliqning kollektivligi, og'zakiligi va ertak ijodining jamoaviy tabiati ertak matnining o'zgarishidir. Qoida tariqasida, har bir ertakchi syujetning yangi turini aytib beradi. Variantlar g'oya, syujetning umumiy sxemasi, takrorlanuvchi umumiy motivlar bilan mos keladi, lekin xususan, ular birlashtirilmaydi.

Ertak hayoti uzluksiz ijodiy jarayondir. Har bir yangi davrda ertak syujetining qisman yoki to'liq yangilanishi sodir bo'ladi. Mafkuraviy urg'ularni almashtirish haqida gap ketganda, yangi ertak versiyasi paydo bo'ladi. Ertakning bu xususiyati har bir ertak matnini sinchiklab o'rganishni talab qiladi. Ertakda uning an'analari natijasida shakllangan doimiy qadriyatlar va cheksiz takrorlash natijasida paydo bo'lgan o'zgaruvchilar mavjud. Ertak tili ustida ishlash uning tasvirlar tizimini tushunishga yordam beradi. Xalq nutqining aniqligi, yorqinligi va ifodaliligi, bolalar nutqini rivojlantirish va ularning so'z boyligini boyitish badiiy ijodga kirish. Shuni ta'kidlash kerakki, bu ish darsning alohida bosqichi emas, balki barcha turdagi sinflarga organik ravishda kiritilishi kerak. Ertakning majoziy vositalarining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, ertakning til dizayni elementlari ustida ishlashning bir necha yo'nalishlarini ajratib ko'rsatish mumkin: ertakning syujet-kompozitsion qurilish xususiyatlarini aks ettiruvchi (boshlanishlar, maqollar, yakunlar) ramkalash formulalarining o'ziga xos xususiyatlari ustida ishlash; ertak tilini xarakterlash elementlari bilan bog'liq holda tahlil qilish; fazo-vaqt formulalari ustida ishlash (bu qancha vaqt qisqa; bir yil o'tdi, boshqasi); ertakni takrorlash va ifodali o'qishga tayyorlashda lingvistik tasvir vositalarini tahlil qilish katta ahamiyatga ega.

Buyuk rus o'qituvchisi K.D. Ushinskiy ertaklar haqida shunday yuksak fikrda ediki, ularni o'zining pedagogik tizimiga kiritdi. Ma'lumki, Ushinskiyning pedagogik ideali aqliy va axloqiy-estetik rivojlanishning uyg'un kombinatsiyasi edi. Buyuk rus o'qituvchisining qat'iy ishonchiga ko'ra, xalq ertaklari materialidan ta'limda keng foydalanilsa, bu vazifani muvaffaqiyatli hal qilish mumkin. Ertaklar tufayli mantiqiy fikrli bola qalbida go'zal she'riy obraz birga ulg'ayadi, tafakkur taraqqiyoti fantaziya, tuyg'u rivojlanishi bilan birga boradi. Shuning uchun ham boshlang'ich sinf o'quv dasturiga turli ertaklar kiritilgani bejiz emas.

O'quvchilar o'qituvchi rahbarligida ertakdagi qahramonlarning xulq-atvori, ayrim hatti-harakatlarini baholaydilar. Bular orqali ayrim obrazlar haqida xulosalar chiqaradilar. Ertakni rollarga bo'lib o'qiydilar. Ertak ustida ishlashda o'quvchilarni ertakni o'qishgagina emas, balki uni aytib berishga o'rgatish ham muhimdir. Ertak aytib berish og'zaki nutqni o'stiradi hamda o'quvchilar nutqini yangi so'z va iboralar bilan boyitadi.

Ertakda o'quvchilar to'g'rilik, halollik g'alaba qilganidan, kambag'al kishilar qiyinchilikdan qutilganidan, ya'ni yaxshilik, ezgulik ro'yobga chiqqanidan va yomonlik, yovuzlik mahkumlikka uchraganidan quvonadilar. Ular hayotda ham doimo shunday bo'lishini istaydilar. Masalan, „Halollik» ertagida asosiy fikr kambag'allarga yordam ko'rsatish, o'z mehnati bilan hayot kechirish bo'lib, bu hatto butun xalq istagi ekanligi g'oyasi ilgari surilgan bo'lsa, „Serkaboboning hiylasi" ertagida esa soddadilning to'g'riligi hiylagarning makri ustidan g'olib kelishi, xiyonat jazosiz qolmasligi g'oyasi ilgari surilgan. Har ikki ertak ham to'g'ri so'zlilikning g'alabasi bilan yakunlanadi. Bunday g'alaba maishiy ertaklardan tashqari, sehrli ertaklarda ham ifodalanagan.

Boshlang'ich sinflarda hayvonlar haqidagi ertaklar ko'proq o'qitiladi. „Serkaboboning hiylasi" (Xalq ertagi), „Tulki bilan laylak" kabi ertaklar aniq hayotiy hikoyalar tarzida o'qitiladi va tahlil qilinadi. Ertak matni ustida ishlashda tanlab o'qish, savollarga javob berish, o'quvchilarning o'zlari ertak mazmuniga oid savollar tuzib, javob berishlari, reja tuzish, qayta hikoyalash, ijodiy davom ettirish, ertak aytish,

qahramonlarni grafik tasvirlash kabi ish turlaridan foydalaniladi[3]. Bunday ertaklarda hayvonlarning odatlari tahlil qilinadi, ammo ularni kishilar xarakteriga taqqoslash tavsiya qilinmaydi.

Xulosa qilib aytganda, ogʻzaki xalq ogʻzaki ijodi oʻquvchilarni axloqiy, mehnat, vatanparvarlik, estetik tarbiyalashda bitmas-tuganmas manbadir. Bularning barchasi bola ongiga yetib borishi uchun esa oʻqituvchi ertak ustida ishlash metodikasini chuqur bilishi kerak.

Maktab tajribasidan aniqki, kichik yoshdagi oʻquvchilar ertakdagi hayvonlar gapirmasligini, tulki va turna bir-birinikiga mehmonga bormasligini yaxshi biladilar, ammo ertaklar dunyosini hayotiy hikoya kabi qabul qiladilar. Ertakni oʻqib tahlil qilganda, barcha ishlar matnning mazmunini yaxshi idrok etishga, sujet rivojini, qatnashuvchi personajlarning xatti-harakati, oʻzaro munosabatlarini toʻgʻri tasavvur etishga yoʻnaltiriladi. Bunda tanlab oʻqish va qayta hikoyalashning ahamiyati katta hisoblanadi. Masalan, 2-sinf ona tili va oʻqish savodxonligi darsligining 2-qismida “Donishmand soat” (“Zamonaviy ertaklar “ kitobidan) ertagining mazmunini oʻzlashtirish uchun quyidagi topshiriqlardan foydalanish mumkin:

1. Soatning qaysi xislatlari uni “donishmand” deb atashga sabab boʻladi?
2. Soat nega arazlab, ishlamay qoldi?
3. Soatning ishlamay qolishi qanday oqibatlarga olib keladi?
4. Soat qizga nimalarni nasihat qildi?
5. Vaqtni behuda oʻtkazgan odamlarning holi qanday boʻladi?

Ertakni tahlil qilishning oxirgi bosqichida “Ertakning sizga juda yoqqan joyini topib oʻqing”, “Nima uchun aynan shu joyi yoqqanini ayting”, “Hayotingizda ertakdagi voqealarga oʻxshash voqealar boʻlganmi?” kabi savol-topshiriqlar yordamida oʻquvchilarning ertak xulosasini tushunishlariga erishiladi.

Adabiyotlar roʻyxati:

Safarov O, Oʻzbek bolalar adabiyoti va folklori(1-kitob).Buxoro 2007.121-137-b.

Avzalov M. Ertak janri // Oʻzbek tili va adabiyoti jurnali, 1998,4-son, 16- 15bet

Matchon S. Kitob oʻqishni bilasizmi? –T.:Oʻqituvchi, 1993.47b

KASBIY KOPMETENSIYA HAMDA O'QITUVCHILARDA KASBIY KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Karimova Kamola Komil qizi,

Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim fakulteti Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (boshlang'ich ta'lim) ixtisosligi tayanch doktoranti. Buxoro davlat pedagogika instituti
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.023>

Annotatsiya. O'qituvchi kasbiy faoliyatini yuksak darajada tashkil etishining yetakchi tamoyillaridan biri o'ziga xos pedagogik mahoratga ega bo'lishi hisoblanadi. Pedagogik mahoratning shakllanishi, jarayonda toblanib, takomillashib borishi bevosita muntazam ravishda o'z ustida ko'proq ishlash, kasbiy kompetensiya hamda pedagogik qobiliyatlarni rivojlantirib borishni talab etadi. Har tomonlama barkamol shaxsni tarbiyalash, o'quvchilarning olgan bilimlarini kundalik hayotda qo'llay olishiga o'rgatish hamda ularda dunyo miqyosida ta'lim jihatidan yetakchi bo'lgan mamlakat o'quvchilari bilan bahslashi oladigan bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalarni shakllantirish, albatta, pedagog o'qituvchilar zimmasida hisoblanadi. O'qituvchi qanchalik keng doirada fikrlay olsa, ish faoliyatini to'g'ri yo'lga qo'ya olgan bo'lsa, davr talabiga muvofiq tarzda mushohada yuritgan holda o'zida ko'pgina kasbiy qobiliyatlarni mujassam etgan bo'lsa, bu nafaqat maktabning kelajagi balki jamiyatning, butun mamlakatning eng katta yutuqlaridan biri sanaladi. Ushbu maqolada kompetensiya, kompetentlik va shu bilan birgalikda kasbiy kompetensiya atamalari yuzasidan izlanish olib borgan olimlarning fikr-mulohazalari o'rganilib, qarashlaridagi umumiylik hamda bir-biriga zid jihatlar tahlil qilingan. Kasbiy kompetensiyani rivojlantirishga doir bir qancha masalalar nazariy jihatdan o'z ifodasini topgan.

Kalit so'zlar: kompetensiya, kasbiy kompetensiya, kasbiy faoliyat, ijtimoiy kompetensiya, maxsus kompetensiya, shaxsiy kompetensiya, informatsion kompetensiya, innovatsion kompetensiya, texnologik kompetensiya, xalqaro ilg'or tajribalar.

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ И НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧИТЕЛЕЙ

Каримова Камола Комил кизи

Факультет дошкольного и начального образования, докторант по специальности теория и методика воспитания и обучения (начальное образование). Бухарский государственный педагогический институт

Аннотация. Одним из ведущих принципов организации профессиональной деятельности учителя на высоком уровне является обладание уникальным педагогическим мастерством. Формирование педагогического мастерства, его приобретение и совершенствование в процессе напрямую требует большей работы над собой, развития профессиональной компетентности и педагогического мастерства. Воспитать всесторонне развитую личность, научить студентов применять свои знания в повседневной жизни, сформировать знания, умения, умения и компетенции, способные конкурировать со студентами ведущих стран мира по уровню образования. Разумеется, педагогика – это обязанность учителя. Чем более широко может мыслить учитель, если он умеет правильно управлять своей работой, если он обладает многими профессиональными навыками, соблюдая при этом требования времени, то не только будущее школы считается одним из крупнейших достижений общества и всей страны. В данной статье изучены мнения ученых, проводивших исследования относительно терминов компетентность, компетентность, профессиональная компетентность, проанализированы общие и противоречивые стороны их взглядов. Ряд вопросов, связанных с развитием профессиональной компетентности, теоретически слабо выражен.

Ключевые слова: компетентность, профессиональная компетентность, профессиональная деятельность, социальная компетентность, специальная компетентность, личностная компетентность, информационная компетентность, инновационная компетентность, технологическая компетентность, лучшие международные практики.

PROFESSIONAL COMPETENCE AND THE SCIENTIFIC BASIS OF THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCE IN TEACHERS

Karimova Kamola Komil qizi,

Pre-school and primary education faculty, doctoral student, majoring in the theory and methodology of education and training (primary education). Bukhara State Pedagogical Institute

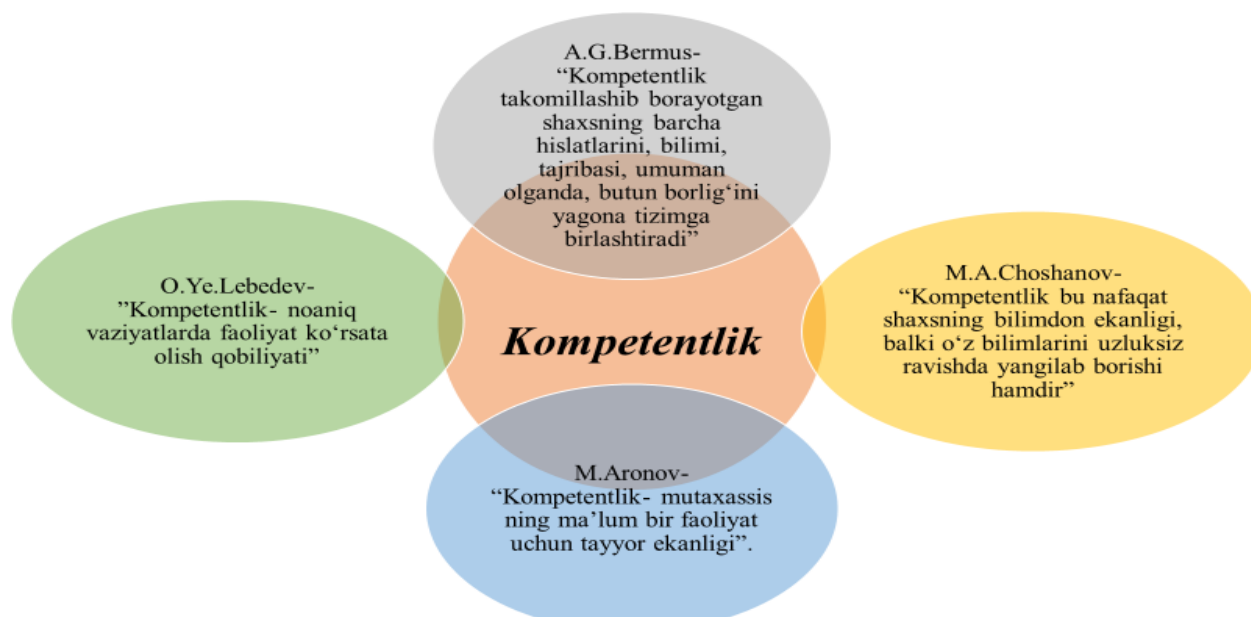
ABSTRACT. *One of the leading principles of organizing a teacher's professional activity at a high level is to have unique pedagogical skills. The formation of pedagogical skill, its acquisition and improvement in the process directly requires more work on oneself, development of professional competence and pedagogical skills. Educating a well-rounded person, teaching students to apply their knowledge in everyday life, and forming knowledge, skills, skills and competences that can compete with the students of the world's leading countries in terms of education, Of course, pedagogy is the responsibility of teachers. The more a teacher can think in a wide range, if he can manage his work correctly, if he has many professional skills while observing in accordance with the requirements of the time, it is not only the future of the school is considered one of the biggest achievements of society and the whole country. In this article, the opinions of scientists who have conducted research on the terms competence, competence, and professional competence have been studied, commonalities and contradictory aspects of their views have been analyzed. A number of issues related to the development of professional competence are theoretically poorly expressed.*

Keywords: *competence, professional competence, professional activity, social competence, special competence, personal competence, informational competence, innovative competence, technological competence, international best practices.*

Kirish. Jahon miqyosida ta'limga kompetensiyaviy yondashish, raqobatbardosh ta'lim shakli hamda bitiruvchilarni shakllantirish, pedagog kadrlarning kasbiy kompetentligini yuksaltirish, integratsion ta'lim jarayonini yanada rivojlantirish masalalari yuzasidan turli ishlar olib borilmoqda.

Darhaqiqat, yurtimizdayuzberayotgan o'zgarishlar orasida o'qituvchi, pedagoglarning kasbiy faoliyatini to'g'ri yo'lga qo'yish, bilimlarini jahon standartlariga mos tarzda yanada takomillashtirish masalalari eng muhim jihatga aylanib bormoqda. Ayniqsa, bo'lajak mutaxassislarining kasbiy kompetensiyalarini belgilab beruvchi eng asosiy tamoyillardan biri hisoblangan kasbga oid ko'nikmalarni yuksak darajada egallashi, ularda pedagogik jarayonni yuqori saviyada olib borishini ta'minlaydigan sifatlarni shakllantirish bo'yicha tizimli ravishda ishlar amalga oshirilmoqda. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning o'qituvchi-pedagoglarga qarata "Bugungi kunda O'zbekistonning yangi taraqqiyot davri poydevorini yaratyapmiz. Bunda bizning eng yaqin ko'makchilarimiz ustoz va murabbiylar, ilmiy va ijodkor ziyolilardir",- deya aytgan so'zlari ularga qaratilayotgan alohida e'tiborni yana bir bor ta'kidadi. Shu jihatlarni inobatga olgan holda o'qituvchi pedagoglardagi metodik kompetentlikni rivojlantirish va ular uchun yetarlicha shart-sharoitlar yaratish masalalari yildan yilga o'zining dolzarblilik mohiyatini yo'qotmay kelmoqda. O'qituvchilardan har jihatdan mukammal pedagogik mahoratga ega kadr tayyorlash uchun xizmat qiladigan amaliy jihatdan yuqori natija beradigan uslubiy tavsiyalar yaratish muhim hisoblanadi.

Metodlar. "Kasbiy kompetensiya", "pedagogik mahorat" hamda "kasbiy faoliyat" masalalariga urg'u berishdan avval "kompetensiya", "kompetentlik" atamalariga alohida e'tibor qaratish joiz. Kompetensiya lotincha so'zdan olingan bo'lib, o'zbek tilida "munosib", "to'g'ri keladi" yoki "mos keladi" ma'nolarini anglatadi. Kompetensiya faoliyat jarayonida egallangan nazariy bilimlarni unumli qo'llash hamda yuksak darajadagi kasbiy mahorat, qobiliyat va malakani hosil qilish hisoblanadi. "Kompetensiya" va "kompetentlik" tushunchalari bir-birini to'ldirib, aynan bir jarayonning belgisi tarzida ishlatiladi. Ammo kompetentlik borasida bir qancha olimlar turlicha fikrlar keltirib o'tganini ko'rishimiz mumkin: (1-rasm)

1-rasm. Kompetentlik borasidagi olimlarning bildirgan fikrlari. Axmedova M.T. Pedagogik kompetentlik.

Bugungi kunda kompetensiya, kompetentlik atamalarini har bir sohada uchratish qiyin emas. Ko'pgina sohalar, xodimlar faoliyatini kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etish davr talabiga aylanib bormoqda. Ayniqsa, pedagoglar, bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini oshirish masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Shu o'rinda kasbiy kompetentlik nima ekanligi haqida fikr yuridagigan bo'lsak, kasbiy kompetensiya- bu kasbiy faoliyat jarayonida mutaxassisning bilim, ko'nikma va malakalarni egallay olishi hamda ulardan amaliy jihatda samarali foydalana olish ko'nikmasiga ega bo'lishi. Kompetensiya atamasiga berilgan ta'riflarni o'rgangan holda mulohaza yuritib, shuni aytish mumkinki, kasbiy kompetensiyani egallash pedagogdan mutlaq yangi bilim va malakalarni talab etmaydi, aksincha bor bilimni yanada mustahkamlash, amaliyotda, kundalik hayotda qo'llay olishda va shu bilan birgalikda mavjud bilimlarni integratsion holda boyitishga alohida urg'u qaratadi. Zero, davr talabi ta'lim jarayonida integratsiyalashgan yondashuvni tashkil qilish hisoblanadi. Bu talabni bajarish esa, o'qituvchida ham integratsiya borasidagi chuqur bilimga ega bo'lishni taqazo etadi.

Kasbiy kompetensiya namoyon bo'ladigan holatlar mavjud bo'lib, ular quyidagilar:

- pedagog o'ziga aniq va tanish bo'lmagan vazifa bilan yuzlashishi;
- murakkab jarayon;
- qarama-qarshi ma'lumotlarni qo'llashni taqazo etadigan vaziyat;
- har qanday kutilmagan holatda ham harakat strategiyasiga ega bo'lishi.

Yuqoridagi noodatiy holatlarda pedagog o'zini namoyon qilishida undagi kasbiy kompetentlik juda yaxshi shakllangan bo'lishi lozim. Bunday holatlarga o'qituvchilarni tayyorlashda turli metod va usullardan foydalanish foydadan holi emas. "Muammoli vaziyat", "T-sxema", qiyoslash, taqqoslash hamda analogiya kabi metodlarni bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlab borish jarayonida muntazam qo'llash, albatta, o'zining ijobiy natijasini ko'rsatadi. Kasbiy faoliyatga kirishadigan bo'lg'usi pedagog nafaqat ta'lim jarayonini to'g'ri tashkil qilishni, balki turli muammoli holatlarda bilimlaridan foydalangan holda eng maqbul yechimni topa olishga tayyor holatda bo'ladi.

Pedagogik-psixologik va (maxsus) fanlar bo'yicha bilimlar kasbiy kompetensiyaga egalik qilish uchun yetarli asos bo'lib xizmat qilmaydi, bu bilimlarning ko'pchiligi, umumiy holatda asosan, nazariy, amaliy va metodologik bilimlar sanaladi. Ular esa o'qituvchining intellektual amaliy malaka va mahoratini oshishiga sabab bo'ladi. Pedagogik mahorat keng qamrovli uzluksiz faoliyat bo'lib, shaxs kamoloti uchun xizmat qiladi. Bu tushuncha nazariy bilimlarning bo'lg'usi o'qituvchilar amaliy tayyorgarligidagi ahamiyatini yanada oshiradi.

Natijalar. Mutaxassisdagi kasbiy kompetensiya negizida mujassabo'ladigan bir nechta jihatlar mavjud bo'lib, ular quyidagicha tavsiflanadi:

Ijtimoiy kompetentlik- ijtimoiy hayotda faollikni talab etadigan ko'nikmalarga ega bo'lish va subyektlar bilan o'zaro muloqotga kirisha bilish.

Maxsus kompetentlik- kasbiy-pedagogik jarayonni tashkil eta olish, kasbiy-pedagogik vazifalarni hal eta olish, o'z faoliyati natijalarini real hamda oqilona baholay bilish. Maxsus kompetentlik ham o'z ichida bir qanvha bo'linishlarga ega bo'lib, ular:

psixologik kompetentlik-pedagogik jarayonda sog'lom muhitni yarata olish, jarayonda yuzaga keladigan, uning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadigan salbiy psixologik ziddiyatlarni o'z vaqtida oldini olish;

metodik kompetentlik- kasbiy faoliyatni metodik jihatdan to'g'ri tashkil eta olish, ta'lim jarayonida metod, usul va vositalardan o'z o'rnida, oqilona foydalana bilish;

informatsion kompetentlik- o'z faoliyati davomida kerakli, muhim, foydali ma'lumotlarni topa olishi va shu bilan birga ulardan maqsadli, o'rinli foydalana bilishi;

kreativ kompetentlik- pedagogik jarayonga ijodiy va tanqidiy yondosha bilish hamda o'zidagi ijodkorlik qobiliyatini ko'rsata bilishi;

shaxsiy kompetentlik- doimo kasbiy malakalarini takomillashtirishga harakat qilishi;

kommunikativ kompetentlik- ta'lim jarayoniga aloqador barcha shaxslar bilan o'zaro samimiy muloqot shaklini amalga oshira olishi;

innovatsion kompetentlik- ta'lim sifatini yaxshilash hamda jarayonni takomillashtirishga xizmat qiladigan xalqaro ilg'or tajribalar, innovatsiyalar bilan tanish bo'lishi va ularni amaliyotda tadbiq eta olishi;

texnologik kompetentlik- bilim, ko'nikma va malakalarni boyitb borishga yordam beradigan zamonaviy texnologiya vositalaridan foydalana olishi;

ekstremal kompetentlik- favqulodda vaziyatlarda, shuningdek, kuchli ziddiyatlar yuzaga kelaganda oqilona qaror qabul qila olishi hamda to'g'ri harakatlanish ko'nikmalariga ega bo'lishi.

O'qituvchi kasbiy faoliyati davomida kasbiy kompetensiyaga erishishini ta'minlaydigan jihatlar mavjud.

Kasbiy kompetensiyaga ega bo'lgan pedagogda o'z aksini topadigan jihatlar

1. Egallagan bilimlarini muntazam ravishda boyitib borishga harakat qiladi. Bu jarayonni amalga oshirish o'qituvchida doimiy ravishda harakatda bo'lish, maxsus kompetentlikni talab etadi.

2. Yangi axborotlarni o'zlashtirishga intiladi. Informatsion kompetentlik asosida ish olib borish bilan belgilanadigan jarayon hisoblanadi.

3. Davr talablarini chuqur anglay oladi. Bu jihat ijtimoiy va kreativ kompetenliklarni o'zida mujassam etgan holatda o'z aniq ifodasini topadi.

4. Doimo yangi bilimlarni izlab topishga chanqoq bo'ladi. O'z-o'zidan ko'rinib turibdiki, innovatsion kompetensiya bu kabi jihatlar shakllanishida katta xizmat qiladi

5. Olgan yangi axborotlarni qayta ishlaydi va kundalik hayotdan o'z o'rnida qo'llay oladi. Shaxsiy, metodik, texnologik kompetensiyalar pedagogdagi ushbu jihatlarni takomillashishiga yordam beradi.

Kasbiy kompetensiyaga ega bo'lgan pedagogda o'z aksini topadigan jihatlar		
1.	Egallagan bilimlarini muntazam ravishda boyitib borishga harakat qiladi.	Bu jarayonni amalga oshirish o'qituvchida doimiy ravishda harakatda bo'lish, maxsus kompetentlikni talab etadi.
2.	Yangi axborotlarni o'zlashitirishga intiladi.	Informatsion kompetentlik asosida ish olib borish bilan belgilanadigan jarayon hisoblanadi.
3.	Davr talablarini chuqur anglay oladi.	Bu jihat ijtimoiy va kreativ kompetentliklarni o'zida mujassam etgan holatda o'z aniq ifodasini topadi.
4.	Doimo yangi bilimlarni izlab topishga chanqoq bo'ladi.	O'z-o'zidan ko'rinib turibdiki, innovatsion kompetensiya bu kabi jihatlar shakllanishida katta xizmat qiladi
5.	Olgan yangi axborotlarni qayta ishlaydi va kundalik hayotdan o'z o'rnida qo'llay oladi.	Shaxsiy, metodik, texnologik kompetensiyalar pedagogdagi ushbu jihatlarni takomillashishiga yordam beradi.

2-jadval. Kasbiy kompetensiyaga ega bo'lgan pedagogdagi jihatlar hamda ularning namoyon bo'lishida asos bo'ladigan sifatlar.

Muslimov N., Usmonboyeva M., Sayfurov D., To'rayev A., Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari.

O'qituvchining kasbiy kompetensiya tizimi-pedagogik mahorat orqali namoyon bo'ladi. Kasbiy tayyorgarlik modelini shakllantirishda umumiylikdan xususiy mahoratga qarab boriladi. Umumiy mahorat-bu pedagogik fikr-mulohaza yuritish va faoliyatni amalga oshirish hisoblanadi, fakt va hodisalarni nazariy jihatdan tahlil qilishga undaydi. Pedagog uchun zarur bo'lgan mahoratning bu ikki unsurini birlashtirish asosida konkretlikdan abstraklikka, ya'ni aniqlikdan mavhumlik tomon boriladi.

Ular sezgi, tafakkur va nazariy asoslarda yuz beradi.

O'qituvchining kasbiy kompetentligi modeli uning nazariy va amaliy jihatdan bir-biriga uyg'un tarzidagi faoliyati hisoblanadi.

1. Kasbiy kompetensiya o'qituvchi kasbiy faoliyati uchun zarur bo'lgan bilim, mahorat, ko'nikma;
2. Muammolarni muvaffaqiyatli yechish qobiliyati, oliy darajadagi kasbiy mahorat.
3. Kasbiy faoliyati davomida pedagog tomonidan qo'llanilgan turli texnologiyalar, metodlar va usullar yig'indisi.
4. Faoliyat jarayonida va faoliyatdan tashqarida mujassam bo'lgan tajribalar yig'indisi, pedagogik faoliyatdagi katta tajriba.

O'qituvchining kasbiy kompetensiya bazasi shundan iboratki, ta'limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi muhitni hosil qila olish ko'nikmasiga ega bo'lishi lozim. O'quvchilardahar bir tashkil etilgan dars jarayonidan ma'lum bilim, ko'nikma, malaka hamda eng muhimi mana shularni qo'llay oladigan kompetentlik shakllanishi kerak. Ta'lim jarayoni shunday tashkil etilishi lozimki, bunda o'quvchilarda har bir mashg'ulotga qiziqish orsin, shu bilan birga o'ylash va munozara yuritish, dolzarb savollarni qo'ya olish, mustaqil tafakkurni shakllantirish, g'oyalar yaratishga o'rgatish, turli xil nuqtai nazarlarni aytish ko'nikmalari yuzaga chiqishi maqsadga muvofiq.

Har bir jonkuyar o'qituvchining maqsadi dars jarayonidagi vaziyatlarni "rivojlantiruvchi muhit"ga aylanitira olishga asoslanishi joiz. Shundagina tashkil etilgan dars jarayoni o'zining yuqori samarasini beradi. Buning uchun o'qituvchi o'z faoliyatini kompetensiyaviy yondashuv asosida olib borishi kerak. Kasbiy kompetensiya esa bir nechta asosiy tamoyillarga asoslanib yuzaga keladi:

1. Ta'lim jarayoni o'quvchi shaxsinini ijtimoiy hayotda muvaffaqiyatga erishish va qiyinchiliklarni yengishga o'rgatishi lozim.
2. O'quvchilar imkoniyatlarini ta'lim natijalariga ko'ra baholashni ta'minlash va o'z-o'zini baholash jarayonida uni qo'llash.
3. O'quvchilarni mustaqil ravishdagi faoliyatlarini tashkil etish hamda ularning motivatsiyasi va mas'uliyatini oshirishda turli shakllardan foydalanish.
4. Har bir millatning tarixi va madaniyati, oila va jamiyat qadriyatlarini hurmat qilish va unga amal qilish.
5. O'zgalar va o'z fikrini hurmat qilish, xushmuomala bo'lish.
6. O'z xato va kamchiliklarini bilishi va uni mustaqil ravishda tuzata olish. Albatta, bu jarayon o'qituvchida o'z faoliyatini to'g'ri tahlil qila olishi bilan birgalikda kechadi.
7. Hayot xavfsizligi va sog'lom turmush tarzi asoslarini egallagan bo'lishi kerak.

Mulohazalar. Bir qator tadqiqotlarda bevosita pedagogga xos bo'lgan kasbiy kompetentlik hamda uning o'ziga xos tomonlari o'rganilgan. Kasbiy kompetensiya borasida olimlarning yuritgan fikr-mulohazalarini tahlil qilish jarayonga doir qo'shimcha ma'lumotlarga ega bo'lishni ko'rsatadi.

V.Slastenin, I.Isayev va boshqalar o'zining "Pedagogika" deb nomlangan o'quv qo'llanmasida kasbiy kompetensiyaga pedagog kasbini boshqaruvchi va shakllantiruvchi tamoyil deb ta'riflaydi. Bunda o'qituvchi amaliy va nazariy tayyorgarlik asosida kasbiy mahoratini namoyon qiladi.[9; 24-b.]

Bolotov V.A. va Serikov V.V.larning fikricha, kasbiy kompetensiya o'qituvchidagi bilimdonlik bilan emas, balki uning vaziyatni qanday baholay olishi hamda turli muammolarga yechim topa ola bilish ko'nikmasiga ega bo'lishi bilan o'lchanadi. Bu esa pedagoglar uchun zarur qobiliyat hisoblanadi. [8; 63-b.]

Bondorevskaya Y.V., Kulnevich S.M.ning ilmiy ishlarida talabalar egallashi lozim bo'lgan kompetensiyalar ularning pedagogik faoliyatini tashkil etishda ishtirok etishi lozim deya fikr yuritganlar. [4;11-b.]

Barcha olimlarning kasbiy kompetensiya borasida aytib o'tgan mulohazalarini jamlaydigan bo'lsak, kasbiy kompetensiya bo'lajak o'qituvchilarning kasbga aloqador zaruriy layoqat, qobiliyatlarni egallashlari bilan belgilanadi.

Markova A.K. o'zining olib borgan izlanishlarida o'qituvchining kasbiy kompetentligi quyidagi tarkibiy qismlar iborat ekanligini izohlab bergan:

1. Maxsus yoki kasbiy kompetentlik.
2. Ijtimoiy kompetentlik.
3. Shaxsiy kompetentlik.
4. Individual kompetentlik.[7;85-b.]

Xutorskiy A.V. ta'lim jarayonida o'qituvchining yetti kompetensiyasini tavsiflab beradi:

1. Dunyoqarashida kelib chiqqan tarzda ya'ni qadriyat va o'zini anglash-o'qituvchining dunyoqarashi, tasavvuri va qadriyati bilan bog'liq ravishda namoyon bo'ladi. U tevarak atrofdagi har qanday voqea va hodisalarning tub mohiyatini anglay oladi, pedagog sifatida o'z fikrini asoslay oladi. Muammoga yechimni topa oladi. Bu kompetensiya-o'qituvchining o'quv va boshqa faoliyatlaridagi o'z-o'zini anglash mexanizmini ta'minlaydi.

2. Umummadaniy milliy va umuminsoniy qadriyatlarga egallash; mamlakatning ijtimoiy hayotida faol ishtirok etish; oilasiga, urf-odatlariga hurmat; ijtimoiy ko'nikmalarga ega bo'lish. Ilm- fanning inson hayotiga va dunyo rivojiga ta'sirini anglay olishi va bu jihatlarni o'quvchilarga ham tushuntira olishi.

3. O'quv va bilish jarayoni - o'qituvchining mustaqil bilish faoliyati. Mantiqiy fikrlashi. O'quv-biluv faoliyatini baholashi, bilim va ko'nikmasini tahlil qila olishi.

4. Ma'lumotga ega bo'lish - pedagogik faoliyati, o'z faniga doir ma'lumotlarni egallash ko'nikmasi.

5. Muloqotchanlik - til bilishi, turli xil insonlar bilan muloqotda bo'lishi, jamoada o'ziga xos o'rinda turishi.

6. Ijtimoiy - foydali mehnat, oilaviy munosabatlar va mas'uliyat, jamiyat rivojidadagi ishtiroki, ijtimoiy foydali mehnat qilishi. Iqtisodiy va huquqiy ko'nikmalarga ega bo'lish.

7. O'z ustida ishlashi - jismoniy, ma'naviy, intellektual jihatdan o'z-o'zini rivojlantirib borishi. Hissiyotini boshqarish.[7;61-b.]

Pedagog olimi Xurvaliyeva T.L. kasbiy kompetensiya tizimini besh guruhga asoslaydi.

Kasbiy kompetensiya:

- pedagogika va psixologiyaga oid bilimlarni chuqur egallagan bo'lishi;
- o'z ustida muntazam ravishda ishlashi hamda o'rganish, tadqiqot ishlarini olib borishi;
- ta'lim jarayonini diagnostika qila olish, har bir vaziyatni baholay olish ko'nikmasiga ega bo'lishi;
- o'quvchilar ehtiyojini anglay olishi;
- o'quvchilarda motivatsiyani shakllantirish;
- ta'lim muhitiga innovatsion yangiliklar kirita bilish;
- o'z fanini mukammal tarzda bilishi;
- ingliz tilini yaxshi bilishi.

T.L.Xurvaliyeva kasbiy kompetensiyani turlarga ajratgan holda tahlil qilishni taklif qilib, uning shakllanish bosqichlarini 3 ga airatadi:(3-rasm)

3-rasm.

Xurvaliyeva L.T. xulosalariga ko'ra kasbiy kompetensiyaning bosqichlari. Axmedova M.T. Pedagogik kompetentlik.

Pedagoglarda namoyon bo'lishi kutiladigan shaxsiy kompetensiya sifatлари:

- muloqotchanlik;
- bag'rikenglik;
- yetakchilik, liderlik xususiyatiga ega bo'lish;
- faol,tashabbuskor;
- moslashuvchan;

- sog'lom turmush tarziga amal qilishi;
- mas'uliyatli;
- ishchan;
- insonparvar;
- umummadaniy;
- ma'lumotli;
- madaniyatli;
- umuminsoniy qadriyatlarga egalik;
- milliy madaniyatga ega bo'lish;
- mamlakatning ijtimoiy hayotida ishtirok etish va har bir jarayonga befarq bo'lmaslik.[4;23-b.]

Kasbiy kompetensiyalar bevosita maxsus yoki kasbiy kompetentlik, autokompetentlik, ekstremal kasbiy kompetentlik, ehtimoliy kompetentlikni o'zida mujassamlashtirgan bo'ladi. Kasbiy metodik kompetensiyani takomillashtirishda motivatsion, intellektual-ijodiy, o'z-o'zini takomillashtirish, ijtimoiy-kommunikativ, natijaviy-yakuniy bosqich muhim ahamiyat kasb etadi. Aynan kasbiy kompetensiyalarning samarali ekanligini ta'kidlashning boshlang'ich bosqichi, moslashuvchi bosqich, refleksiv va faoliyatli bosqichlarini tizimli tashkil eta olish bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishga xizmat qiladi. [18;602-b.]

Himmataliyev D.O. kasbiy-metodik kompetensiya hamda kompetentlikdagi bog'liqlikni ta'minlab, kurslar kesimida shaxsning kasbiy rivojlanish bosqichlarini, kompetentliklar mazmunini, mutaxassisliklar shaxsi sifatlarini o'zaro bog'lab ko'rsatadi. Tayyorlik motivasion, hissiy-irodaviy, munosabat-xulq-atvor va baholash komponentlarini o'z ichiga olgan shaxsiyatning integral shakllanishi sanaladi.[10; 12-b.]

Xulosa va tavsiyalar. Xulosa qilib aytganda, pedagogda kasbiy kompetensiyaning shakllanishi ta'lim sifatini oshiruvchi omillardan biri hisoblanadi. Zero, o'qituvchining jamiyatda o'z o'rniga ega bo'lishi o'zida kasbiy faoliyatga doir kompetensiyalarni, ko'nikma va malakalarni qay darajada shakllantirishi hamda rivojlantirishi bilan chambarchas bog'liq. Bugungi jadal rivojlanib borayotgan ijtimoiy hayotda o'zining kasbiy faoliyati, pedagogik mahorati bilan nom qozonishni istagan har qanday jonkuyar pedagog tinimsiz izlanish, o'rganishni amalga oshirgan holda jarayonni tashkil qilishi joiz.

Shu kabi jihatlarni hisobgan olgan holda, o'qituvchilardagi kasbiy kompetentlikni shakllantirishda xizmat qiladigan bir necha tasviyalar berib o'tishimiz foydadan holi emas:

O'qituvchi, pedagoglar uchun ulardagi kasbiy kompetentlik shakllanishi hamda takomillashuvi asosiy maqsad qilib qo'yilgan seminar-treninglar tashkil etish.

Bo'lajak o'qituvchilardagi kasbiy kompetensiya bilan bog'liq bilimlar mustahkamlanishi uchun barcha uslubiy tavsiyalarni berish.

O'qituvchilarda kasbiy kompetensiyaning yuzaga kelishi uchun talab etiladigan barcha kerakli shart-sharoitlarni yaratish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi to'g'risida" PF-5712-son Farmoni. <https://lex.uz/doss/4312785>

2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 15-maydagi "O'zbekiston Respublikasida kasbiy malakalar, bilim va ko'nikmalarni rivojlantirish milliy tizimi faoliyatini tashkil etish choralari to'g'risida" 287-sonli Qarori. <https://lex.uz/doss/4814154>

3. Muslimov N., Usmonboyeva M., Sayfurov D., To'rayev A. (2015)Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari. -Toshkent. 120 b.

4. Axmedova M.T. (2018) Pedagogik kompetentlik. Uslubiy qo'llanma. T.:Nizomiy nomidagi TDPU.

5. Asadov Y.M. (2014) Boshlang'ich ta'limda kompetensiyalarni shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lim paradigmasi // Respublika ilmiy amaliy konferensiyasi tezislari to'plami. -Toshkent. -10 -14 b

6. Xutorskoy A.V. (2003)Klyuchevyye kompetentsii kak komponent lichnost-no- oriyentirovannoy paradigmoy obrazovaniya // Nar. Obrazovaniye. - Moskva. -№ 2. - S. 58-64.

7. Markova, A.K. (1990) Psikhologicheskiy analiz professional'noy kompetentnosti uchitelya Tekst. / A.K. Markova //Sovetskaya pedagogika. № 8. - S. 82-87. - ISSN 0869-56IX.

8. Bolotov V.A., Serikov V.V. (2003) Kompetentnostnaya model: Ot idei k obrazovatelnoy programmoy. Pedagogika. № 3.

9. Slastenin V.A. (2002)Obshaya pedagogika. -Moskva.

BOSHLANG'ICH SINF O'QUCHILARIDA DARSDAN VA SINFDAN TASHQARI MASHG'ULOTLAR O'TKAZISHNING NAZARIY ASOSLARI

Kasimov Asror Abdulloyevich
Buxoro davlat pedagogika instituti
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.024>

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish texnologiyalarini takomillashtirish yo'llari, ta'lim jarayonida o'quvchilarini interfaol metodlar hamda o'yinlar asosida ijodkorligini rivojlantirish, yo'llari va samaradorligi haqida bayon qilingan.

Kalit so'zlar: Boshlang'ich sinf, bolalar, maktab, qobiliyat, mashg'ulot, dastur, ijtimoiy moslashuv, nutq, darsdan tashqari.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВНЕКЛАССНОЙ И ВНЕКЛАССНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ.

Аннотация: В данной статье описаны пути совершенствования технологий развития творческих способностей учащихся младших классов, способы и эффективность развития творческих способностей учащихся на основе интерактивных методов и игр в образовательном процессе.

Ключевые слова: Начальный класс, дети, школа, способности, деятельность, программа, социальная адаптация, речь, внеклассное занятие.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF EXTRACURRICULAR AND EXTRACURRICULAR ACTIVITIES OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS.

Abstract: This article describes ways to improve technologies for developing the creative abilities of primary school students, methods and effectiveness of developing students' creative abilities based on interactive methods and games in the educational process.

Key words: Primary class, children, school, abilities, activities, program, social adaptation, speech, extracurricular activities.

Kirish: O'rta maktabni tugatgandan so'ng, ko'pchilik o'zlari qatnashgan sinfdan tashqari mashg'ulotlarni yaxshi eslashadi. Ular to'garak, to'garak, musobaqa va musobaqalar tufayli qimmatli saboq olganini tushunadi. Chet eldagi barcha maktab-internatlar o'quv rejasidan tashqari turli xil tadbirlarni taklif qiladi: futbol, tennis, teatr san'ati, qo'shiq, raqs, qilichbozlik, munozara, shaxmat, tillar va boshqalar. To'garaklar va bo'limlar o'quvchilarning ufqlarini kengaytiradi, sevimli mashg'ulotlariga kirishish va tinch, osoyishta muhitda nimanidir o'rganish imkonini beradi. Xuddi shunday muhimi, sinfdan tashqari mashg'ulotlar yoshlarning hayotiy ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Asosiy qism: Chet elda maktab ta'limi shaxsning zaif tomonlarini ishlab chiqish va kuchli tomonlarini mustahkamlash imkonini beradi. Bu o'quv dasturining o'zi va barcha sinfdan tashqari mashg'ulotlarning maqsadi. Maktablar uchun ustuvor vazifalardan biri ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishdir. Bolalar guruhdagi boshqalar bilan aqlli munosabatda bo'lish uchun turli madaniyatlar va nuqtai nazarlarni hurmat qilishni o'rganadilar. Bu ularning birgalikda o'sishiga yordam beradi, bir-biriga o'zaro hurmat va o'ziga ishonch asoslarini yaratishga yordam beradi. Xorijdagi o'rta maktab o'quvchilari nafaqat samarali va to'g'ri muloqot qilishni o'rganadilar, balki jamiyatga hissa qo'shishga qodir ekanliklarini ham tushunadilar. Xorijda maktabda o'qish yoshlarning ijodiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Sinfdan tashqari mashg'ulotlar ijodkorlik va tashqarida fikrlashni talab qiladi, bu sizni odatdagidan tashqariga chiqishga majbur qiladi. Masalan, o'quvchilar o'z fikrini erkin ifodalash muhim bo'lgan xoreografiya bilan shug'ullanadi, bahs-munozaralarda qatnashadi, notiqlik va mantiqni namoyon etadi, dasturlash to'garaklariga a'zo bo'ladi, innovatsion dasturlar ishlab chiqadi. Ijodiy yondashuv sizga ko'proq narsaga erishishga imkon beradi va odatdagidan tashqariga chiqishga intiladigan odamlar muvaffaqiyatli etakchiga aylanadi. Chet eldagi maktab ta'limi sizga vaqtni oqilona boshqarishni o'rgatadi. Vaqtni boshqarish talabalarga akademik va ijtimoiy hayotda yordam beradi, mas'uliyat va majburiyatni o'rgatadi. O'rta maktab o'quvchilari uy

vazifalarini bajarishda va to'garaklarga borishda o'zlariga ishonishlari kerak, chunki ularning ota-onalari nazorat funktsiyasini o'z zimmlariga olishmaydi. Kunni rejalashtirish va belgilangan muddatlarga rioya qilish qobiliyati yoshlarga nafaqat maktabda, balki universitetda, ishda va umuman hayotda yordam beradi. O'qituvchining o'zi rahbarlik qilayotgan fan bo'yicha darsdan tashqari ishlari maktabdagi o'quv-tarbiyaviy ishning tarkibiy qismi hisoblanadi.

Sinfdan tashqari ishlar: O'quvchilar uchun darsdan tashqari turli tadbirlarni tashkil etishdir. Bu ish maktab o'quvchilarining ijodiy qobiliyatini rivojlantirish, ularni sog'lom turmush tarziga jalb etish, kasbiy jihatdan o'zini-o'zi belgilashiga ko'maklashish, jamiyat hayotiga moslashishga qaratilgan. Hozirgi vaqtda sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish ko'pincha umumiy ta'lim yo'lidan boradi, uning uslub va vositalaridan ko'chiriladi. Bu usul, albatta, texnologik bo'lib, amalga oshirilayotgan o'quv jarayonining mazmunini va natijalarini qayd etishga imkon beradi, lekin u darsdan tashqari mashg'ulotlarning xususiyatlarini aniqlamaydi va shuning uchun o'quv jarayonining natijalariga erishishga imkon bermaydi. Shu bilan birga, ko'pincha sinfdan tashqari mashg'ulotlar darsi darsdan farq qilmaydi.

Har xil turdagi faoliyatning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda - sinfdan tashqari va darsdan tashqari - mashg'ulotlarni shunday qurish kerakki, ularning o'tkazilishi bolaning psixologik va jismoniy yukini tushirish, shaxsiy va meta-kabi shakllanish faktidir. Sinfdan tashqari mashg'ulotlar mashg'ulotlar majmui bilan cheklanib qolmasdan, balki maqsadli qurilganligi va rejalashtirilgan natijalarga erishishni ta'minlashi muhim. Sinfdan tashqari ish shakllarining quyidagi ko'rinishi eng keng tarqalgan: individual, doira, birlashtiruvchi va ommaviy. Individual ish - bu individual talabalarning o'z-o'zini tarbiyalashga qaratilgan mustaqil faoliyati.

Sinfdan tashqari ishlar — umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quv tarbiyaviy ishining tarkibiy qismi, o'quvchilarning bo'sh vaqtini tashkil etish shakllaridan biri. Sinfdan tashqari ishlar o'quvchilarni barkamol shaxs sifatida shakllantirish va ularni hayotga tayyorlashda keng imkoniyatlar yaratadi. Sinfdan tashqari ishlarga o'quvchilar bilan o'tkaziladigan va ularga tarbiya hamda bilim berishga qaratilgan turli xil mashg'ulotlar tizimi kiradi. Bunday mashg'ulotlar pedagogik jamoa, sinf rahbari, yoshlar tashkilotlari rahbarligi va bolalarning o'z-o'zini boshqarish tashkilotlari tomonidan darsdan tashqari vaqtda uyushtiriladi. O'quvchilarning sinfdan tashqari ishlarni tashkil etishda o'quvchilar saroylari, yosh texniklar, yosh tabiatshunoslar, yosh sayyohlar klubi va maktabdan tashqari boshqa muassasalar katta yordam beradi. Sinfdan tashqari ishlarning asosiy shakllari sifatida ommaviy ishlar (maktab klublaridagi tadbirlar, kecha, munozara va tanlovlar o'tkazish, viktorina va ko'rgazmalar uyushtirish, tabiat qo'yniga, maktab va muzeylarga ekskursiyalarga chiqish), to'garak ishlari (o'quvchilarning turli to'garaklar, sport seksiyalari, ansambllardagi qatnashishlari), mustaqil ishlar (o'quvchilarning sinfdan tashqari o'qishi, kolleksiya to'plashi, texnika, musiqa, tasviriy san'at, chizmachilik va sh.k. bilan mustaqil shug'ullanishi) ni ko'rsatish mumkin.

O'rta maktab o'quvchilari uchun nima uchun qo'shimcha mashg'ulotlar muhim va ular nimani rivojlantirishadi? Umumiy savol. Chet elda o'rta maktab o'quvchilaridan so'radi. Unga javoban talabalar darsdan keyin nima qilishlarini aytishadi, ular qaysi klublarda, va nima uchun ular bu sevimli mashg'ulotni tanladilar. Maktab ta'limi chet elda shaxsiyatning zaif tomonlarini ishlab chiqishga va kuchlilarini mustahkamlashga imkon beradi. Trening dasturi va barcha qo'shimcha mashg'ulotlar bunga qaratilgan. Maktablar uchun ustuvor vazifalardan biri bu ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishdir. Bolalar guruhdagi boshqa odamlar bilan birgalikda o'zaro hamkorlik qilish uchun turli xil madaniyatlar va qarashlarni hurmat qilishni o'rganadilar. Bu ularga birgalikda o'sishga yordam beradi, bir-birlariga o'zaro hurmat va o'z-o'zini himoya qilishda yordam berishga yordam beradi. Chet elda o'rta maktab o'quvchilari nafaqat samarali va to'g'ri muloqot qilishni o'rganadilar, balki jamiyatga hissa qo'shishga ham o'rgatiladi.

Sinfdan tashqari ishlar tasnifi. Zamonaviy sinfdan tashqari mashg'ulotlar har qanday o'qituvchining eng muhim qismlaridan biri hisoblanadi. Bunday tadbirlarni amalga oshirish o'quvchilarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatadi. Hozirgi vaqtda maktab muassasasidagi darsdan tashqari mashg'ulotlarda jamoadagi ba'zi mashg'ulotlar yoki mashg'ulotlarni tushunish odatiy holdir, bu to'g'ridan-to'g'ri o'qituvchining o'zi yoki maktabning qolgan xodimlari tomonidan amalga oshirilishi kerak. Bunday harakatlar, qoida tariqasida, har qanday yosh toifasidagi o'quvchilar uchun tarbiyaviy xususiyatga ega bo'lishi kerak. Bugungi kunga kelib, maktabda turli xil faoliyat shakllari mavjud, ammo bu haqda keyinroq. Asosan, ko'pincha bunday tadbirlarga turli xil o'yinlar, o'quv ekskursiyalari, muzeylarga tashriflar va boshqalar kiradi. Bunday o'qitish usullarining samaradorligi va samaradorligi ko'p jihatdan bunday o'quv jarayonining usullari va usullarini tanlashga bog'liq. Shu bilan birga, maktab o'quvchilariga to'g'ri

xulq-atvor va maktab tadbirlarining turlarini samarali tanlash bilan ta'sir qilish muhimligini e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi. Har qanday o'qituvchi biladiki, ko'pincha o'quvchining ma'lum bir maktab intizomiga bo'lgan qiziqishi faqat biron bir sinfdan tashqari mashg'ulot o'tkazilganda paydo bo'lishi mumkin. Aynan bir xil usullar zamonaviy talabaning kelajakdagi kasbini tanlashga katta ta'sir ko'rsatishi mumkin. Xo'sh, ehtimol, ko'pchilik bugungi kunda qanday maktab tadbirlari mavjudligini bilishni xohlaydi? Asosan, maktabda faoliyatni amalga oshirish turli usullarga asoslangan bo'lishi mumkin. Maktabda eng keng tarqalgan ishlar ijodiy faoliyat, turli to'garaklar, turli ko'rgazmalar, olimpiadalar va jamoaviy musobaqalar tashkil etish hisoblanadi. Bundan kam qiziqarli maktab tadbirlari o'qituvchi yoki qolgan maktab xodimlari tomonidan ommaviy bayramlar, shuningdek, katta yoshdagi o'quvchilar uchun konferentsiyalar tashkil etish hisoblanadi. Bundan tashqari, har bir bunday hodisa uni bir necha bosqichda amalga oshirishni nazarda tutadi. Birinchi qadam tadbirga tayyorgarlik ko'rishdir. Ikkinchi bosqich muayyan maktab tadbirini o'tkazish jarayonini o'z ichiga oladi. Va nihoyat, uchinchi bosqich - bajarilgan ishlarni tahlil qilish. Maktabdan tashqari maktab faoliyatining tashkilotchilari odatda o'qituvchilardan ushbu turdagi faoliyatni tayyorlash uchun mo'ljallangan ma'lum xarajatlarni to'lashni talab qiladilar, chunki ma'lum bir mavzu bo'yicha qiziqarli va ma'lumotli materialni topish kerak. Zero, bu tadbir, avvalo, maktab o'quvchilarini nafaqat qiziqtirishi, balki ularni ana shunday hayratlanarli ilm olamiga jalb qilishi kerak. Shu bilan birga, muayyan hodisaning barcha mavjud bosqichlarini diqqat bilan rejalashtirish, ma'lumotni taqdim etish usullari va vositalarini tanlash, darsni tashkil etish turini aniqlash kerak. Axir, faqat shunday vaziyatda, maktabdagi voqealarning barcha bunday rivojlanishi, oxir-oqibat, eng samarali natijalarni berishi mumkin. Bundan tashqari, o'qituvchi ishda qanday stsenariylardan foydalanishi mumkinligiga kelsak, shuni ta'kidlash kerakki, maktab muassasasidagi voqea stsenariysining o'zi voqea mazmunini har tomonlama ishlab chiqishni nazarda tutadi. to'g'ri mantiqiy zanjir. To'g'ridan-to'g'ri stsenariyning o'zida tadbirning asosiy mavzusi, shuningdek, yakuniy maqsadlar to'liq ochib berilishi kerak. Bunday maktab stsenariysini yozishda umumiy vazifani konkretlashtirish, jamiyatni eng ko'p tashvishga solayotgan ko'tarilgan masalaning eng muammoli nuqtalarini izlash va yoritish eng muhim shart hisoblanadi. Maktabdan tashqari har qanday tadbir ko'pincha ma'lum bir bayramga, ma'lum bir shaxsga yoki muhim voqega to'g'ri keladi.

Ko'p jihatdan, har qanday maktab tadbiri uchun oldindan tuzilgan skript maktab o'quvchilarining yoshiga mos kelishi kerakligi ham muhimdir. Bugungi kunda maktabda giyohvand moddalarning inson tanasiga ta'siri yoki hayvonlarning ayrim turlari bilan aloqa qilishda xavfsizlik qoidalari kabi juda muhim masalani ko'taradigan tadbirlar tez-tez o'tkaziladi.

Shunday qilib, bugungi kunda maktabda qanday tadbirlar mavjudligi bilan hamma narsa aniq, lekin ular nima uchun mo'ljallanganligini hali ham aniqlashtirish kerak. Bajarilgan bunday ish, natijada maksimal foyda keltirishi uchun, hodisaning stsenariysi har qanday holatda ham yaxshi ishlab chiqilgan va mantiqiy bayon qilingan aniq syujetdan iborat bo'lishi kerak. Shu bilan birga, konfliktli vaziyatning mavjudligi bu erda majburiy element hisoblanadi. Axir, bunday elementsiz stsenariy unchalik yorqin bo'lmashligi va maktab o'quvchilarining e'tiborini tortmasligi mumkin. Turli shakllardagi maktab tadbiri tugallangandan so'ng, o'qituvchi ushbu hodisani tahlil qilishi kerak. Hozirgi vaqtda psixologik-pedagogik tahlil va shunga mos ravishda mavzu-mazmun tahlili niqobi ostida zamonaviy maktab tadbirlarining bir nechta turlari mavjud. Ikkinchi variantda esa voqeaning mazmun-mohiyati va foydalanilgan axloqiy tarbiya usullari tahlil qilinadi. Ammo birinchi holda, voqeani o'qituvchining o'zi nuqtai nazaridan ko'rib chiqish kerak. Bunday vaziyatda ma'lum bir voqea mavzusining asosiligi baholanadi. Va shundan keyingina siz maktabdagi muayyan tadbirning asosiy maqsad va vazifalarini tahlil qilishni boshlashingiz mumkin. Bunday darslar davomida maktab o'quvchilarining faolligi o'qituvchining tanlangan maktab materialini o'quvchilarga qanchalik yetkaza olganligini va tadbirni o'tkazish usullari to'g'ri tanlanganligini baholash imkonini beradi. Va nihoyat, bunday mustaqil tahlilning eng oxirgi bosqichi voqeaning pedagogik ahamiyatini va har qanday o'quvchining individual yoki bevosita jamoada keyingi rivojlanishi uchun harakatlarning ahamiyatini aniqlash hisoblanadi. Har qanday o'qituvchi, hamma narsadan tashqari, bajarilgan harakatlarning o'zini o'zi tahlil qilishi kerak. Bunday tahlil maktab tadbirini iloji boricha samarali o'tkazish mumkinmi yoki yo'qligini to'g'ri baholashga imkon beradi. Bundan tashqari, o'qituvchi o'zining o'qituvchilik mahorati darajasini ham aniqlashi mumkin. Ehtimol, tadbir tashkilotchisi shundan keyin nimani tuzatish kerakligini va nimani butunlay chiqarib tashlash kerakligini aniq belgilashi mumkin. Shunday qilib, bugungi kunda maktab tadbirlarining ko'plab turlari va shakllari

mavjud bo'lsa-da, ularning barchasi bolaning rivojlanishiga va muayyan muhim muammolarni hal qilishga qaratilgan.

Maktabdagi sinfdan tashqari ishlar-maktab ta'lim jarayonining ajralmas qismi, asosiy ta'lim dasturi bo'lib, o'quv va sinfdan tashqari mashg'ulotlar muammolarini kompleksda hal qilish uchun mo'ljallangan, o'quvchilar faoliyatini tashkil etish shakllaridan biridir. Sinf va sinfdan tashqari ishlar o'rtasidagi uzluksizlik nafaqat o'quvchilarning unda ishtirok etishga tayyorligini oshirish orqali faoliyatini rag'batlantiradi, balki o'quv va darsdan tashqari mashg'ulotlar motivlarini o'zida mujassamlashtirib, bilim, ko'nikma va malakalarni amalda qo'llash imkonini beradi. Davomiylikni saqlash natijasi darsda olingan bilim, ko'nikma va malakalarni takomillashtirish va mustahkamlashdir.

Sinfdan tashqari ishlarining maqsadi - bolalarda bilim va ijodga bo'lgan qiziqishni rivojlantirish, o'quvchilarning shaxsiy va kasbiy o'zini o'zi belgilashiga ko'maklashish, ularni jamiyat hayotiga moslashtirish, sog'lom turmush tarzini joriy etishdir.

Sinfdan tashqari ishlarni tashkil etishning asosiy vazifalari:

o'quvchilarning turli faoliyat turlariga qiziqishlari, moyilliklari, qobiliyatlari va imkoniyatlarini aniqlash;

har bir bolaning tanlangan sinfdan tashqari faoliyat sohasida rivojlanishi uchun sharoit yaratish;

o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalari tizimini shakllantirish;

ijodiy faoliyat tajribasini, bolalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish;

o'quvchilarning olgan bilim, ko'nikma va malakalarini amalga oshirishlari uchun shart-sharoitlar yaratish;

maktab o'quvchilari va jamiyat o'rtasidagi aloqa doirasini kengaytirish;

o'qishda qiyinchiliklarga duch kelgan bolalar bilan tuzatish ishlari.

Sinfdan tashqari ishlar o'quvchilarning dunyoqarashini kengaytiradi, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi va hokazo. -Talabalarda intizom va mas'uliyat, o'qishga bo'lgan qiziqish, sinfda ishlash samaradorligi, o'qituvchilar va ularning do'stlariga nisbatan yaxshi niyat rivojlanadi. Maktabda sinfdan tashqari mashg'ulotlar tizimini tashkil etishning ko'plab variantlari bo'lishi mumkin. Har bir aniq holatda, maktabning asosiy ta'lim dasturida ko'rsatilgan va uning barcha bo'limlari bilan bog'liq bo'lgan vazifalardan kelib chiqish kerak (o'quvchilarning universal ta'lim faoliyatini shakllantirish dasturi, sog'lom va xavfsiz turmush tarzi madaniyati va boshqalar)

Sinfdan tashqari to'garak ishlari fan, amaliy ijod, san'at yoki sportning ma'lum bir sohasiga qiziqish va ijodiy qobiliyatlarni aniqlash va rivojlantirishga yordam beradi. Bu erda eng ommabop shakllar - sevimli mashg'ulot guruhlari va sport seksiyalari (mavzu, texnik, sport, badiiy). To'garaklarda har xil turdagi darslar o'tkaziladi: adabiyot asarlarini muhokama qilish, ekskursiyalar, laboratoriya mashg'ulotlari, hunarmandchilik qilish va boshqalar. To'garakning yil davomidagi faoliyati to'g'risidagi hisobot ko'rgazma, ko'rik yoki bolalar ijodiyoti festivali shaklida amalga oshiriladi. va boshqalar.

Sinfdan tashqari mashg'ulotlarni o'tkazish metodikasi Sinfdan tashqari ishlar pedagogik faoliyatning muhim elementidir. Darsning vaqti cheklangan, sinfdan tashqari mashg'ulotlar darsda boshlangan jarayonni davom ettiradi va chuqurlashtiradi, shuningdek, bo'sh vaqtni qiziqarli va ma'rifiy o'tkazishni ta'minlaydi.

Sinfdan tashqari mashg'ulot nima Dars davomida hamma bolalar ham o'zlarining ijodiy va intellektual salohiyatini to'liq ochib bera olmaydilar. Barcha sinfdan tashqari mashg'ulotlarning umumiy maqsadi maktab o'quvchilarini barkamol ta'lim va har tomonlama rivojlantirishdir. Ular bolalarda dunyoga, ularning shaxsiyatiga nisbatan ma'lum qadriyatlar va munosabatlar tizimini shakllantirishga yordam beradi; milliy va jamoat madaniyati va an'analari bilan tanishtirish.

Sinfdan tashqari ishlarining shakllari

Ular ko'p jihatdan o'qituvchi oldida turgan mavzu, maqsad va vazifalarga, shuningdek, o'quvchilarning yoshiga bog'liq. Eng keng tarqalganlari orasida quyidagilar mavjud:

Munozaralar: Ular mavzu yoki muammoli masalani muhokama qilishni nazarda tutadi. Ular o'z nuqtai nazarini ifoda etish va himoya qilish qobiliyatini rivojlantiradilar. Bu munozaralar, davra suhbatlari, ma'ruzalar, keyin muhokamalar bo'lishi mumkin.

Musobaqalar: Musobaqa tadbirlari bolalarga o'zlarining individual qobiliyatlarini namoyish etish, muloqot qobiliyatlari va kuchli irodali fazilatlarini rivojlantirishga imkon beradi (shou tanlovlari, viktorinalar, KVN).

Ijodiy tadbirlar: Ular ijodiy moyillikni aniqlash va rivojlantirishga, estetik didni tarbiyalashga yordam beradi. O'qituvchi bolalarni bayram, festival, kontsert, ko'rgazma tashkil etishga taklif qilishi mumkin.

O'yinlar: Ular hayotiy vaziyatlarni qayta yaratadi, shaxslararo muloqot ko'nikmalarini rivojlantiradi, sotsializatsiyani rag'batlantiradi va izolyatsiya to'sig'ini engishga yordam beradi. Bu rolli o'yin, tarixiy epizodni sahnalashtirish yoki adabiy asardan sahna bo'lishi mumkin.

Darsdan tashqari mashg'ulotlar: Bu teatrga, filarmoniyaga tashrif, muzey yoki botanika bog'iga ekskursiyani o'z ichiga oladi.

Sinfdan tashqari ishlarning bosqichlari: Har qanday hodisa jarayon bo'lib, tayyorgarlik, tashkil etish, amalda amalga oshirish va tahlil qilishni o'z ichiga oladi.

Tayyorgarlik: Ushbu bosqichda o'qituvchi qaysi mavzu va ta'lim yo'nalishi ma'lum bir sinf va har bir o'quvchi uchun eng qiziqarli bo'lishini aniqlaydi. Buning uchun siz o'quvchilar va ularning ota-onalari o'rtasida so'rov o'tkazishingiz mumkin. Mavzuni aniqlagandan so'ng, o'qituvchi sinf (va agar xohlasa, ularning oilalari) bilan birgalikda tadbirning maqsad va vazifalarini belgilaydi, uning shaklini tanlaydi, reja tuzadi, zarur materiallar va jihozlarni belgilaydi.

Sinfni rejalashtirish va tashkil etishga jalb qilish ham ta'lim faoliyatining bir qismidir.

Sinfdan tashqari mashg'ulotlar bir nechta vazifalarni o'z ichiga oladi:

o'quvchilarning fan bo'yicha dunyoqarashini kengaytirish va bilimlarini chuqurlashtirish;

tadqiqot ko'nikmalarini rivojlantirish, uzoq muddatli kuzatishlar o'tkazish, oddiy tajribalar o'rnatish va boshqalar;

ekologik ta'lim; boshlang'ich maktab o'quvchilari uchun ochiq bo'lgan ekologik ko'nikmalarni rivojlantirish;

tabiat haqidagi bilimlarni targ'ib qilish qobiliyatini rivojlantirish;

shaxsiy kommunikativ fazilatlarini rivojlantirish.

Birinchidan, ommaviy ishlarni ko'rib chiqaylik. Ommaviy ish deyarli barcha kichik maktab o'quvchilariga qatnashish imkonini beradi. Tayyorgarlik erta boshlanadi. Har bir bola o'z qiziqishiga qarab nimadir bilan band bo'ladi, kimdir dizayn bilan shug'ullanadi, kimdir o'rgatadi va material tayyorlaydi. Bunday faoliyatga ilmiy va badiiy mazmun kiradi. Bunday tadbirda eng muhim vazifa ilmiy kecha taqdimotidir.

Yurish va ekspeditsiyalar o'quvchilarning bilim qiziqishlarini rivojlantirishga katta ta'sir ko'rsatadi. Kichik maktab o'quvchilari uchun bunday yurishlar 30-40 daqiqa davom etishi kerak. Kattaroq maktab o'quvchilari uchun bir necha kun davom etishi mumkin (masalan, yozgi sog'lomlashtirish lagerida). Ushbu tadbirlarning maqsadi bolalarni o'z mintaqasining xususiyatlari bilan tanishtirish, o'simliklar, daryolar va boshqalarni o'rganishdir.

Xulosa: Xulosa qilib shuni aytish mumkinki Sinfdan tashqari to'garak ishlari fan, amaliy ijod, san'at yoki sportning ma'lum bir sohasiga qiziqish va ijodiy qobiliyatlarni aniqlash va rivojlantirishga yordam beradi. Bu erda eng ommabop shakllar - sevimli mashg'ulot guruhlari va sport seksiyalari (mavzu, texnik, sport, badiiy). To'garaklarda har xil turdagi darslar o'tkaziladi: adabiyot asarlarini muhokama qilish, ekskursiyalar, laboratoriya mashg'ulotlari, hunarmandchilik qilish va boshqalar. To'garakning yil davomidagi faoliyati to'g'risidagi hisobot ko'rgazma, ko'rik yoki bolalar ijodiyoti festivali shaklida amalga oshiriladi. va boshqalar.

Zero, bu tadbir, avvalo, maktab o'quvchilarini nafaqat qiziqitirishi, balki ularni ana shunday hayratlanarli ilm olamiga jalb qilishi kerak. Shu bilan birga, muayyan hodisaning barcha mavjud bosqichlarini diqqat bilan rejalashtirish, ma'lumotni taqdim etish usullari va vositalarini tanlash, darsni tashkil etish turini aniqlash kerak

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси.-Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 77
2. Ўзбекистон Республикаси “Таълим тўғрисида”ги қонуни. палатаси томонидан 2020 йил 19 майда қабул қилинган Сенат томонидан 2020 йил 7 августда маъқулланган. ЎРҚ-637. 23.09.2021. <https://lex.uz/ru/docs>
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш сифатини оширишда иқтисодиёт соҳалари ва тармоқларининг иштирокини янада кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2017 йил 27 июлдаги ПҚ-3151-сон қарори.
4. Выготский Л. С. Мышление и речь: монография - Москва: Директ-Медиа, 2014.-570 с.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINI NOSTANDART ARIFMETIK MASALALARNI YECHISHGA O'RGATISH

*F.M. Kasimov,
Buxoro davlat pedagogika instituti professori*

*M.M. Qosimova,
Buxoro davlat pedagogika instituti dotsenti
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.025>*

Annotatsiya: Bu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarini nostandart arifmetik masalalarni yechishga o'rgatish metodikasi yoritilgan. Bunday masalarni yechishga o'rgatish boshlang'ich sinf o'quvchilarini kreativ fikrlashga o'rgatadi.

Tayanch so'zlar: masala, arifmetik masala, nostandart masala, arifmetik amal, misol, topshiriq.

ОБУЧЕНИЕ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ РЕШЕНИЮ НЕСТАНДАРТНЫХ АРИФМЕТИЧЕСКИХ ЗАДАЧ

*Ф.М. Касимов,
профессор Бухарского государственного педагогического института.*

*М.М. Касимова,
доцент Бухарского государственного педагогического института*

Аннотация: В данной статье описана методика обучения учащихся начальных классов решению нестандартных арифметических задач. Обучение решению подобных задач учит учащихся младших классов мыслить творчески.

Ключевые слова: задача, арифметическая задача, нестандартная задача, арифметика, пример, задание.

TEACHING PRIMARY CLASS STUDENTS TO SOLVE NON-STANDARD ARITHMETIC PROBLEMS

*Kasimov F.M.,
is a professor of the Bukhara State Pedagogical Institute*

*Kasimova M.M.,
Associate Professor of Bukhara State Pedagogical Institute*

Abstract: This article describes the methodology of teaching primary school students to solve non-standard arithmetic problems. Teaching to solve such problems teaches elementary school students to think creatively.

Keywords: matter, arithmetical task, arithmetical action, unsetllet matte, r example, task.

Kirish. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni matnli masalalar yechishga o'rgatish, ularda mantiqiy fikrlash, tafakkur yuritish mulohaza qilib to'g'ri xulosa chiqarish ko'nikmalari shakllanishiga yordam beradi. Ayniqsa, nostandart masalalar o'quvchi fikrlash doirasini kengaytiradi, chuqur mulohaza yuritish ko'nikmasi tarkib topishiga olib keladi. Keyingi yillarda chop etilayotgan darsliklarda nostandart masalalarning kiritilayotgani quvonarli hol. Ammo bunday masalalar salmog'i nihoyatda oz.

Kuzatish va tajribalar shuni ko'rsatadiki, ko'pchilik boshlang'ich sinf o'quvchilari, hatto ayrim boshlang'ich sinf o'qituvchilari ham bundan mustasno emas, nostandart masalalarni yechishga qiynalishadi, ammo bunday masalalar yechishga qiziqishlari baland. Buning boisi, boshlang'ich sinf matematika o'qitish jarayonida- matematika darslarida, darsdan tashqari mashg'ulotlarida bunday masalalarni o'quvchilar bilan mushohada qilib echilishidadir. Nostandart so'zi standart bo'lmagan so'z birikmasi bilan ekvivalent bo'lib, amaliyotda ko'p uchraydi.

O'zbek milliy ensiklopediyasida standart iborasi quyidagicha talqin qilinadi: "Standart – (ing.

standart – me'yor, namuna, o'lcham) keng ma'noda boshqa obyektlarni taqqoslash uchun dastlabki obekt deb qabul qilingan namuna, etolon, model".

"O'zbek tilining izohli lug'ati" da standart so'zini ko'chma ma'nosi "bir qolipdagi", shablon manolarini anglatishi nostandart – standartga mos kelmaslik, standartdan tashqari degan ma'nolarni bildirishi qayd etilgan.

Metodlar. Masalalar yechish jarayonida ham standart va nostandart iboralarini ishlatamiz. Boshlang'ich sinf matematika darsliklaridagi aksariyat, ko'pchilik masalalar standart yechim yo'liga ega masalalardir, ya'ni berilgan masala qaysidir tur (tip)ga taalluqli bo'lib uning o'ziga xos belgilariga yechim yo'li mavjud. Masalan songa yig'indini qo'shishga doir yoki sondan yig'indini ayirishga doir masalalarni yechim yo'llari aniq qoida (xossaga) bo'ysunadi. Bunday masalarning yechim usullari turlicha bo'lgan taqdirda ham masala turiga qarab yechish usullari aniq yo'l-yo'riqqa ko'ra boshqariladi. Nostandart yechim yo'liga ega bo'lgan masala- topshiriqlarda esa biror aniq yo'l-yo'riq asosida yechim izlanmaydi, balki masala mazmunidan kelib chiqib, masalaning yangi, original yechim yo'li izlanadi. Uning nostandartligi ham shu yerda. Bunday o'quv topshiriqlarining afzalligi shundaki, u o'quvchining mantiqiy tafakkurini o'stiradi, mustaqil fikr yuritish ko'nikmasini tarkib toptiradi, matematika faniga bo'lgan qiziqishini oshiradi, masala yechimini izlash jarayonidagi qiyinchilik, mashaqqatlarga bardosh bilan qarash tuyg'usini, maqsadga intilishlik, sabr-matонатlik, topqirlik kabi xislatlarni tarbiyalash vazifasini bajaradi.

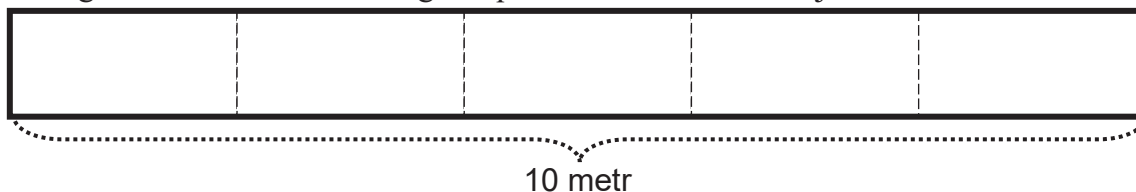
Albatta, boshlang'ich sinf o'quvchisini bunday masala-topshiriqlar bilan tanishtirib borish, amaliyotda uchraydigan nostandart ko'rinishdagi topshiriqlarni bajara bilishga undaydi. O'quvchi mustaqil fikrlab, o'zining yechim yo'lini qo'llab masalani yechadi, topgan yechim variantidan zavqlanadi. Bu esa o'z navbatida boshlang'ich sinf o'quvchisining ijodiy faoliyatini rivoj topishiga katta yordam beradi.

Nostandart masalalarni ma'lum guruhlariga ajratib tasniflab bo'lmaydi. Ammo ayrim nostandart masalalarni (o'xshash masalalar) yechish bo'yicha usuliy ko'rsatmalarni berish mumkin. Buning uchun, dastavval o'quvchilarda matnli masalalarni yechish bo'yicha umumiy malakalar (masala matnini o'zlashtirish, masaladagi berilganlar va izlanadiganlarni ajratish, ular orasidagi bog'lanishlarni tasvirlab olish, masalani muhokama qilish, yechish rejasini tuzish, masala yechimini izlash, masala yechimini tekshirish) shakllanishi zarur. Keyingi qilinadigan ish o'quvchilarning masalalar yechish bo'yicha egallagan umumiy ko'nikmalariga asoslangan holda masalalarni mustaqil muhokama yuritib, yechimini izlashga o'rgatish kerak. Navbatdagi ish o'quvchilarni ayrim nostandart masalalarni yechish bo'yicha usuliy tavsiyalarni o'rgatib borishdir.

Natijalar. 1-tavsiya. Nostandart masalalarni yechish uchun masalaga oid chizma yoki rasmdan foydalaning. Shuni ta'kidlash joizki, o'quvchilar nostandart ko'rinishdagi masalalarni yechishda ham rasm, chizmalardan foydalanishgan, ammo nostandart masalalarda yechimni chizma orqali arifmetik amallar bajarilmasdan, shuningdek, chizmadan foydalanib, arifmetik amal bajarib ham topish mumkin.

1-masala. 10 metrli sim arqonni 5 ta teng qilib kesildi. Necha marta kesildi?

Ushbu masalani o'quvchilar o'qigach, bu masalani yechish ulardan talab qilinadi. O'quvchilar orasidan masalada 10 metrli sim arqonni 5 ta teng qismga bo'linganligi uchun $10:5=2$ m deb xulosa chiqaruvchi o'quvchi ham topilishi tabiiy. Chunki o'quvchilar standart masalalarni yechishda masaladagi son malumotlar ustida amallar bajarib, yechimni izlashgan. Bu topilgan son malumot, 2 metr masala javobi emasligiga ishonch hosil qilish uchun o'qituvchi "masala savolida nimani topish kerak?" deb murojaat qiladi. O'quvchi matndagi masala savoli: "necha marta kesishdi?"ni qayta xotirasiga keltirganda noto'g'ri yechim yo'lini topganini payqaydi. Ayrim o'quvchilar masala javobini besh marta kesildi deb ham aytadi, chunki, beshta teng kesilmani besh marta kesishdi deb noto'g'ri fikr bildiradi. Shunda o'qituvchi masalaga oid chizma yasashni taklif qiladi: Daftaringizga uzunligi 10 sm li, eni 1 katak bo'lgan to'g'ri to'rtburchakni chizing. O'quvchilar daftarlari bajarishadi.

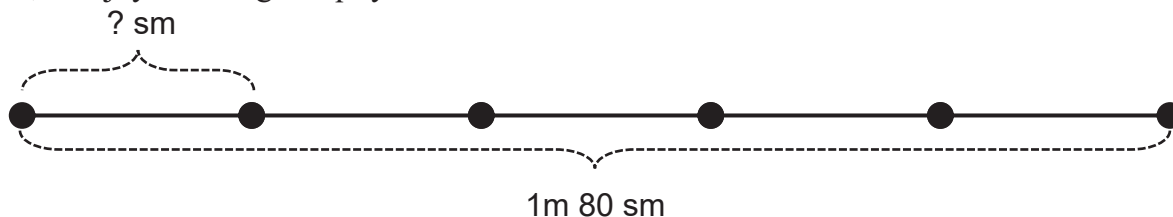
Shunda o'qituvchi shu to'g'ri to'rtburchakni beshta teng qismga ajrating. Har bir ajratgan chizig'ingizni

alohida qilib chizing. Nechta chiziq hosil bo'ldi? (4ta). Demak, 4 marta kesishdi. Bu masala yechimi chizma orqali aniqlandi.

Nostandart ko'rinishdagi masalalarni yechish uchun chizma yoki rasmni tasvirlash kerak. Ayrim hollarda chizma yoki rasm orqali masala yechimi beriladi.

Shu tavsiyaga asoslanib yechiladigan 2-turkum masalalariga nostandart masalalarning bir qismi chizma asosida, ikkinchi qismi esa arifmetik amallarni bajarish asosida yechiladigan masalalar kiradi.

2-masala. Deraza oynasiga pardani qadash uchun 6 ta qisqichni teng uzunlikda qadash kerak. (birinchi va oxirgi qisqichlar parda chetlarida bo'ladi). Parda eni 1 m 80 sm bo'lsa, qisqichlar orasidagi masofani toping. Ushbu masalani yechish uchun o'quvchilar shartli chizma chizib, uni teng qismlarga bo'lib, 6 ta joyidan belgilar qo'yishadi.

Chizmadan ayon bo'ladiki, parda eni 1 m 80smni 6 ta emas, 5 ta teng bo'lish kerakligi to'g'risida tushunchaga ega bo'ladi va $1\text{ m }80\text{ sm}=180\text{ sm}$ ekanini inobatga olib masala yechimini topadi. $180:5=36$ (sm)

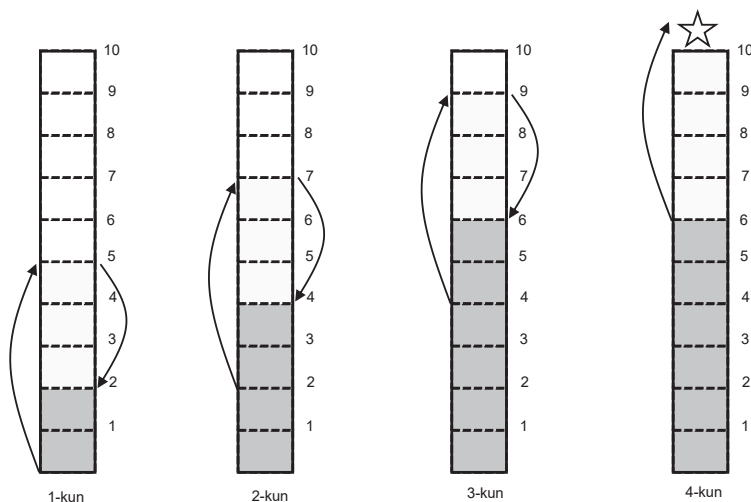
Ushbu tavsiyaga asoslanib yechiladigan ayrim nostandart masalalarga qo'shimcha bir nechta chizmalarni qilishga to'g'ri keladiki, bu masala yechimini topishga xizmat qiladi, ayniqsa o'quvchining bunday turdagi masalani yechishda yo'l qo'yadigan xatosini oldini oladi.

3-masala. O'rgimchak 10 m balandlikdagi simyog'och tepasiga ko'tarilmoqda. U kunduzi 5 m ko'tarilib, kechqurun 3 m pastga tushadi. O'rgimchak necha kunda simyog'och tepasiga ko'tariladi?

O'quvchilar bu masalani mustaqil yechib, quyidagi xatolikka duch kelishadi. Chizmani chizib, 5 kunda simyog'och tepasiga

$$1) 5 - 3 = 2 \text{ (m)}$$

$$2) 10 \text{ m} : 2 \text{ m} = 5 \text{ (kunda)} \text{ chiqadi degan masalani noto'g'ri javobini aytishadi.}$$

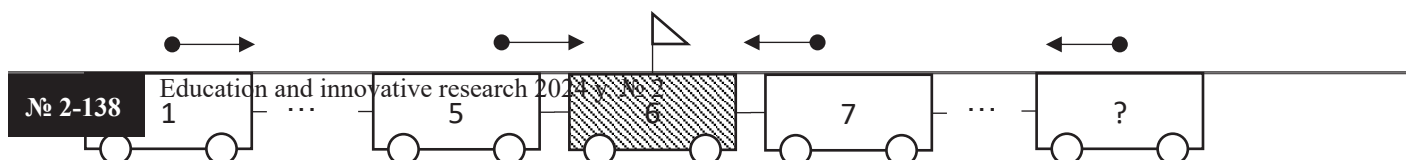

Qo'shimcha chizmalarni tasvirlab, mulohaza yuritib masalaning to'g'ri javobini aniqlashadi.

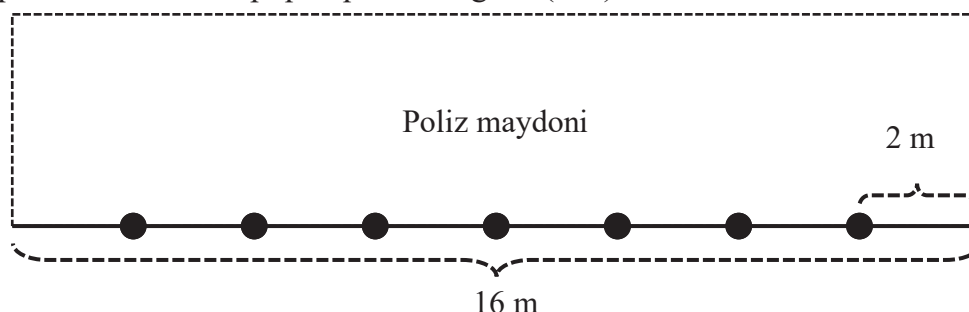
1-kun 5 m yuqoriga ko'tariladi va 3 m pastga tushadi. Shunda $5-3=2\text{ m}$ farq kamayadi, ya'ni $10-2=8\text{ m}$ masofa yuqoriga chiqishga qoldi. Endi o'rgimchak 5 m kunduzi ko'tariladi, kechqurun 3 m tushadi. Shunda farq $6-2=4\text{ m}$ qoladi. 4-kunga simyog'och tepasiga chiqib oladi

Ko'rinib turibdiki bunday nostandart ko'rinishdagi masalalarni yechishda chizma bilan birga mulohaza yuritish ham katta ahamiyat kasb etadi.

4-masala. Nodir bilan Bobur poyezd tarkibidagi 6-vagonda uchrashib qolishdi. Nodir poyezdni boshidan, Bobur esa oxirgi vagondan chiqqan bo'lsa, poyezd tarkibi nechta vagon bo'lgan? (11 ta vagon)

5-masala. Polizning old tomoni 16 m bo'lib, uni chambara bilan to'sish uchun har 2 m masofaga qoziq cho'p qoqishdi. Nechta cho'p qoziq ishlatishgan? (9 ta)

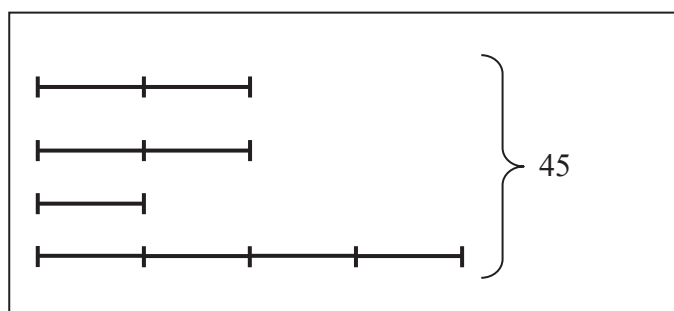

3-turkum masalalar

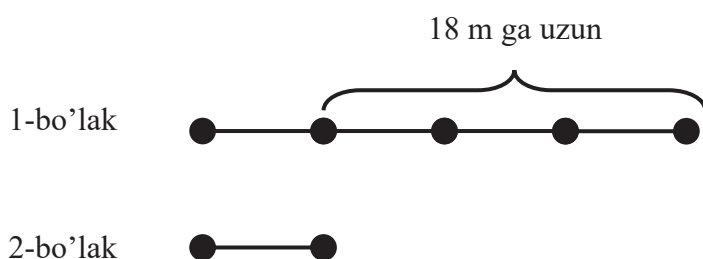
Bunday turkumdagi masalalarni yechishda yordamchi element(qism) kiritishni taqozo qiladi.

6-masala. 45 ta qalamni 4 ta qutiga shunday joylashtiringki, agar 3-qutidagi qalamlarni 2 marta orttirib, 4-qutidagi qalamlar 2 marta kamaytirilsa va birinchi, ikkinchi qutidagilar o'z holicha qolsa, to'rtala qutidagi qalamlar soni bir xil bo'lib qoladi. Dastlab har bir qutida nechta qalam bo'lgan?

Ushbu masala matnini o'quvchi yaxshi o'zlashtirgach, masala shartini chizmada ifodalashga harakat qiladi.

Bu chizma masala yechimini topish uchun etarli emas, o'qituvchi o'quvchi oldiga shunday qo'shimcha ish qilishni taklif qiladiki, masala yechimini topish aniqroq qilib aytganda teng kesmachalar soni bilan qalamlar soni proporsional bog'lanishda bo'lsin. Shunda 3-qutidagi qalamlar sonini 1 qism deb qarab, 1- va 2-qutidagi qalamlar 2 qismdan 4-qutidagi qalamlar esa 4 qismdan iborat bo'ladi.

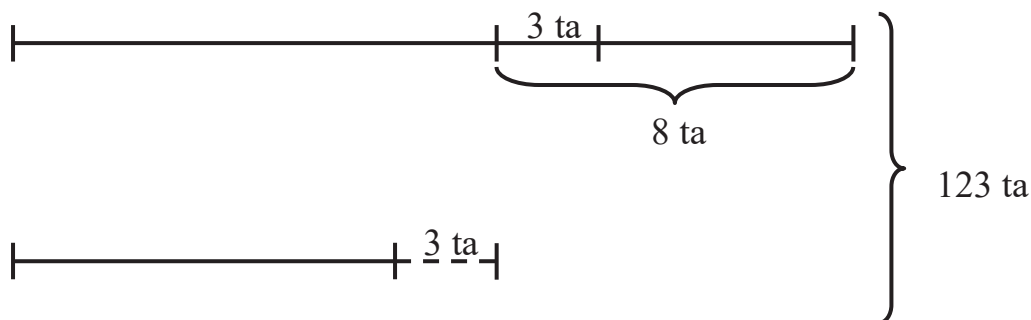

Masala yechimini quyidagi tartibda topish mumkin bo'ladi: Masalani savol qo'yib yechamiz.

1. 3-qutidagi qalamlarni 1 qism desak, jami qalamdonda qalamlar necha qismni tashkil etadi?
 $2+2+1+4=9(\text{qism})$
2. 3-qutidagi qalamlar nechta? $45:9=5(\text{ta qalam})$
3. 1-va 2-qalamdondagi qalamlar nechtdan? $5*2=10(\text{ta qalamdon})$
4. 4-qalamdondagi qalamlar nechta? $5*4=20(\text{ta})$

Javob: 1-qalamdonda 10 ta, 2-qalamdonda 10 ta, 3-da 5 ta, 4-qalamdonda 20 ta.

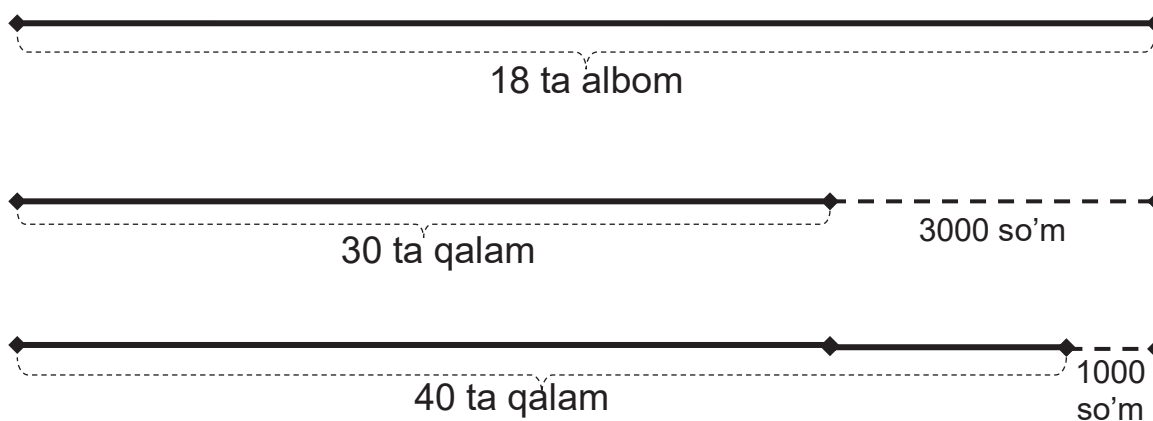
7-masala. Arqon shunday 2 ta bo'lakka ajratildiki, biri 2-sidan 4 marta uzun bo'lib, u 18 m ga uzun. Har bir bo'lak arqon uzunligini toping.

4-turkum masalalarini yechimini topishda tanlash usulidagan foydalanish mumkin. Quyidagi masalani qaraymiz:

8-masala. To'rtta turlicha sonning yig'indisi 13ga teng. Eng kichik son eng katta sondan 5ta kam. Bu sonlarni toping.

$$\square + \square + \square + \square = 13$$

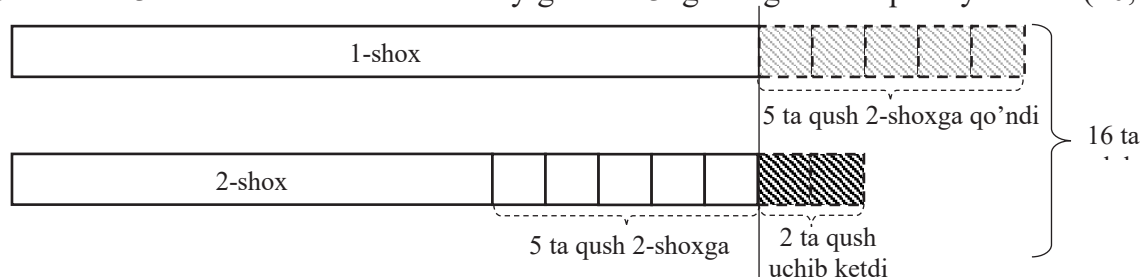
Ushbu masala yechimi izlashda tanlash usulidan foydalaniladi. 0 sonini tekshirib ko'ramiz. $0 + \square + \square + 5 = 13$. Bo'sh kataklardan raqamlarni topishga harakat qilamiz. $\square + \square = 8$. Ikkinchi va uchinchi sonlar turlicha bo'lib, ular 0 va 5 sonlari orasida bo'lishi kerak. Bu shartni qanoatlantiruvchi sonlarni topib bo'lmaydi. Demak, 0 to'g'ri kelmaydi. Endi 1 sonini qo'yib tekshiramiz: $1 + \square + \square + 6 = 13$ ni hosil qilamiz. Bundan $\square + \square = 6$ kelib chiqadi. 1 va 6 sonlari bor. Shunday 2 ta turlicha son yig'indisi 6 bo'lgan sonlar: 2 va 4dir. Biz topgan sonlar to'g'riligini tekshiramiz: $1 + 2 + 4 + 6 = 13$

Endi bu masala shartini qanoatlantiruvchi boshqa sonlar ham bormi? 2,3,4 sonlarini navbat bilan qo'yib chiqib, masala shartini qanoatlantirmasligini ko'rish mumkin. Shu sababli ushbu masala yechimi: 1,2,4,6 sonlarini ifoda etadi.

Shuni ta'kidlash joizki, tanlash usuli bilan yechish jarayonida topshiriq mazmunidan kelib chiqqan holda sonlarni har doim kichigidan emas, balki kattasidan yoki imkoniyatga qarab masala shartni qanoatlantiruvchi sonlardan boshlash maqsadga muvofiqir.

Quyidagi masalalar tanlash usuli bilan yechiladigan topshiriqlardan sanaladi.

9-masala. 3 ta turlicha 2 xonali sonlar yig'indisi 34ga teng. Bular qanday sonlar?(10, 11, 13)

Ushbu topshiriqni bajarishda o'quvchi quyidagicha mulohaza yuritishi mumkin: 3 ta ikki xonali son bo'lgani uchun, sonlar 2 xonali bo'lishi kerak. Har bir sondagi o'nlar xonasidagi raqam 1 bo'lishi aniq. Chunki 3 ta o'nlik 30ni tashkil etadi. Masala shartiga ko'ra 3ta 2 xonali son yig'indisi 34ga teng bo'lishi kerak. Demak, quyidagi sxema o'rinli bo'ladi:

$$1\square+1\square+1\square=34$$

Endi sonlardan birlik xonadagi raqamlarni topish kerak. Masalaning yechimi

$\square+\square+\square=4$ ga kelib taqaladi. Tanlash usuli bilan bu raqamlar 0,1,3 ekanligini ko'rish mumkin. Chunki 4 soni tarkibi $0+1+3=4$. Boshqa variant qanoatlantirmaydi. J: 10,11,13.

10-masala. Anvar, Bobur, Kamol uchovlari 14 ta baliq tutishdi. Anvar eng kam baliq tutdi. Kamol Boburga qaraganda 3 marta ko'p baliq tutdi. Har birlari nechtdan baliq tutishgan? (Anvar-2 ta, Bobur- 3 ta, Kamol- 9 ta)

11-masala Olim, uning otasi va bobosining birgalikdagi yoshlari yig'indisi 114 ga teng. Agar ular yoshlari 2 xonali sonni ifodalab, birlik xonadagi raqami bir xil bo'lsa, Olim, uning otasi va bobosining yoshi nechda? (Olim-18, otasi-38, bobosi-58 yoshda)

4-turkum masalalar

Bunday turkumdagi masalalarni yechishda quyidagi tavsiyani berish maqsadga muvofiq:

Berilgan masalani o'quvchi tushunishi uchun uning ma'lum saqlangan holda shaklan o'zgartirib masalani bayon etish. Bu narsa matnli masalani matematik tilda qayta bayon etish hisoblanadi. Boshqacha aytganda, bu usulni "masala matnini o'zgartirish usuli" deb nomlasa ham bo'ladi.

12-masala. Savatdagi olmalar soni 2 xonali. Bu olmalarni 2 ta, 3 ta, 5 ta bolalarga teng bo'lib berib bo'ladi. Ammo 4 ta bolaga teng bo'lib bo'lmaydi. Savatda nechta olma bor?

Ushbu masala o'quvchilarga berilganda, o'quvchilar masala sharti uchun chizma chizishga harakat qiladi, tanlash usuli bilan masala yechimini topishga qiynalishadi. Shu paytda masala matnini quyidagicha o'zgartirib aytilsa, yechimni izlash ancha oson bo'ladi.

Masala: "shunday 2 xonali sonni topingki, u 2,3,5 ga bo'linsin, 4ga bo'linmasin. O'quvchilar tanlash usuli bilan $2*3*5=30$ ta deb topishadi. Demak savatda 30 ta olma bor.

Quyidagi masalalar yechimini topishda "Masala matnini o'zgartirish" usulidan foydalanish mumkin.

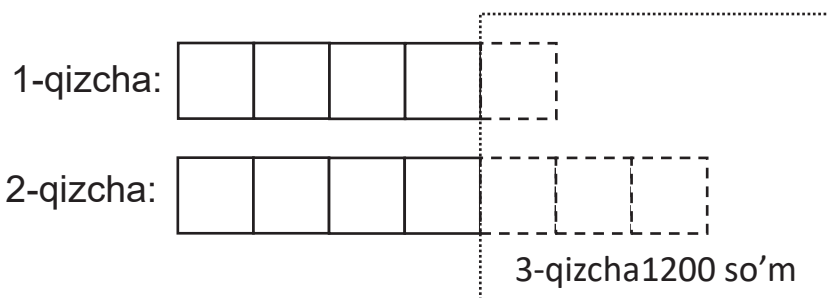
13-masala. Agar konfetlarni 2 tadan, 3tadan, 4tadan qilib taqsimlasak doimo 1ta konfet ortib qoladi. Agar ularni 5 tadan qilib taqsimlasak ortiqcha konfet qolmaydi. Agar konfetlar soni 50 tadan kamligi aniq bo'lsa konfetlar nechta?(25ta)

5- turkum masalalari

Bunday turkum masalalarni yechishda "masalani qismlarga bo'lib yechish" tavsiyasidan foydalanib yechish maqsadga muvofiqdir. Quyidagi masalani qismlarga bo'lib, har bir qismga oid masala yechiladi.

14-masala. Ikki avtobusda 123 ta sayohatchi bor edi. Bir avtobusdan 8 kishi chiqib, 3 tasi ikkinchi avtobusga o'tirdi. Qolgani boshqa mashina bilan jo'nadi. Shundan so'ng avtobuslarda barobardan sayohatchi bo'lishdi. Dastlab har bir avtobusda nechtdan yo'lovchi bo'lgan?

Ushbu masala uchun o'quvchilar dastlab quyidagi chizmani chizishadi:

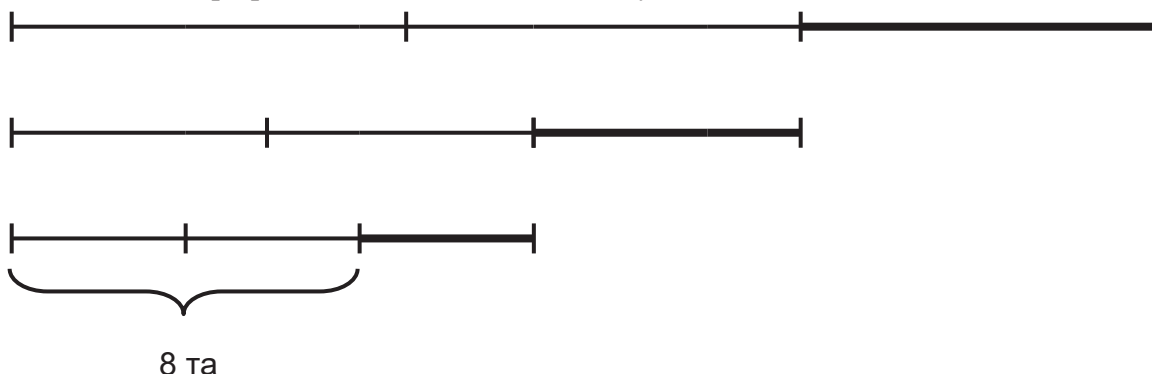
O'qituvchi masalani qismlarga ajratib yechishni tavsiya qiladi. O'quvchilar masala matnidagi 2 ta gapni o'qib, fikrlab, shu shartdagi qismga taalluqli yechimni aniqlashadi:

1. $8-3=5$ (yo'lovchi)- boshqa mashinada ketishdi
2. $123-5=118$ (yo'lovchi)- 2ta avtobusda qolgan yo'lovchilar.
- Keyin masalaning 2- qismining yechimini izlashadi.
3. $118:2=59$ (yo'lovchi)-har bir avtobusda bo'ldi
4. $59+8=67$ (yo'lovchi)-1-avtobusda bo'lgan
5. $59-3=56$ (yo'lovchi)-2-avtobusda bo'lgan.

Ba'zan masala shartini emas, savolini ham qismlarga ajratib yechish usulidan ham foydalaniladi.

15-masala. 18 ta albom 30 ta qalamdan 3000 so'm qimmat. Shu 18 ta albom 40 ta qalamdan 1000 so'm qimmat. 1 ta albom qancha turadi? 1 ta qalam qancha turadi?

Ushbu masala qisqa sharti uchun chizmadan foydalanish mumkin.

Chizmaga qarab, masala savoli 2ga bo'lib topiladi. Dastlab 1 ta qalam qancha turadi? So'ngra 1 ta albom qancha turadi?

1-qism uchun yechim:

1. $40-30=10$ (ta qalam)-qalamlar farqi
2. $3000-1000=2000$ (so'm)-10 ta qalam puli
3. $2000:10=200$ (so'm)- 1 ta qalam narxi

2-qism(1 ta albom qancha turadi?) uchun yechim:

4. $200*30=6000$ (so'm)-30 ta qalam puli
5. $6000+3000=9000$ (so'm)-18 ta albom
6. $9000:18=500$ (so'm)-1 ta albom narxi

“Masala sharti yoki savolini qismlarga ajratib yechish” usuliga asoslanib quyidagi masalalarni yechish mumkin.

16- masala. 2 ta shoxda 16 ta qush qo'ngan edi. 2-shoxdan 2 ta qush uchib ketdi va 1-shoxdan 2-shoxga 5 ta qush qo'ngandan so'ng ikkala shoxdagi qushlar soni teng bo'ldi. Dastlab har bir shoxda nechtdan qush qo'ngan? (J:12 va 4 ta)

17- masala. 3 dugona bayram dasturxonini uchun 12 ta somsa sotib olmoqchi bo'lishdi. 1-qizcha 5 ta, 2-qizcha 7 ta somsa sotib oldi. 3qizcha esa 1200 so'm pul berdi. Bu pulni birinchi va ikkinchi qizchalar qanday bo'lib olishadi?(300 so'm 900 so'm)

6-turkum masalalar.

Bunday masalalarni yechishda yechimni oxiridan boshlab topish degan tavsiyaga asoslaniladi.

18 – masala. Ertalabki nonushtaga ona quymoq pishirdi va uni likopchalarga qo'ydi. To'ng'ich o'g'il quymoqlarning uchdan birini yeb ishga ketdi. O'rtancha o'g'il qolgan quymoqlarning uchdan birini yeb maktabga yo'l oldi. Kenja o'g'il turib quymoqlarning uchdan birini yegandan so'ng likopchda sakkizta quymoq qoldi. Ona nechta quymoq pishirgan?

Masala mazmunini oydinlashtiruvchi shart chizma variantini beramiz va masalani oxiridan boshlab yechimni topishga harakat qilamiz.

Yechish:

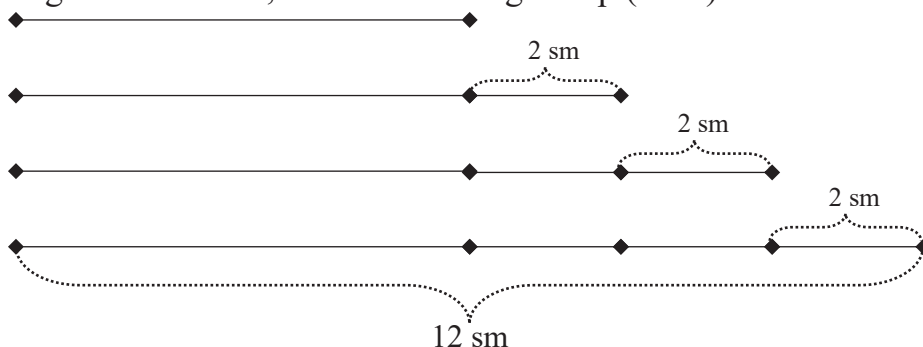
1. $8:2=4$ (ta) – kenja o'g'il yegan
2. $4*3=12$ (ta)
3. $12:2=6$ (ta) o'rtancha o'g'il yegan
4. $6*3:2=9$ (ta) – katta o'g'il yegan
5. $9*3=27$ (ta) – ona pishirgan quymoqlar

J: 27 ta quymoq

Quyida keltiriladigan masalalarni yechishda yechimni oxiridan izlab topish tavsiyasidan foydalaniladi.

19-masala. O'quvchi bir son o'yladi. Uni 3 ga ko'paytirdi. Ko'paytmadan 10ni ayirdi. Natijaga 16ni qo'shdi, 21 hosil bo'ldi. O'quvchi qanday son o'yladi? (5)

20-masala. O'quvchi 4 ta kesma chizdi. Har bir kesma oldingisidan 2 sm uzun. Agar 4-kesma uzunligi 12 sm bo'lsa, 1-kesma uzunligini top. (6 sm)

Xulosa. Nostandard masalalarni yechish o'quvchilarni mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini o'stirish, fanga bo'lgan qiziqishlarini orttirish, mustaqil-ijodiy fikrlash bilan birga ularni kreativ fikrlashga undaydi. Bu esa o'quvchilarni o'ziga ishonuchanligini oshirib mustaqil-o'z fikriga ega bo'lgan qat'iy irodali shaxslarni kamol topishiga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Qosimova, M. M., & Usmonova, Z. U. (2022). Boshlang'ich sinfda matematika o'qitish jarayonida o'quvchilarda tejamkorlik ko'nikmasini tarkib toptirish. *Pedagogs jurnali*, 1(1), 75-77.

Qosimov, F. M., & Qosimova, M. M. (2022). Matematikadan ijodiy o'quv topshiriqlarining metodik xususiyatlari. *Boshqaruv va etika qoidalari onlayn ilmiy jurnali*, 2(2), 206-211.

Qosimov, M. F., & Kasimov, F. F. (2021). Methods of teaching to solve non-standard problems. *Middle European Scientific Bulletin*, 11.

Muhammedovich, Q. F., & Muhammedovna, Q. M. (2022). Boshlang'ich sinfda orta arifmetik sonni topishga doir masalalar yechishga o'rgatish metodikasi. *Барқарорлик ва етакчи тадқиқотлар онлайн илмий журналі*, 2(4), 358-362.

Qosimova, M. (2020). On some typical problems to be solved in primary schools: on some typical problems to be solved in primary schools. *Центр научных публикаций (buxdu.uz)*, 2(2).

Muhammedovich, Q. F., & Muhammedovna, Q. M. (2022). Boshlang'ich sinfda orta arifmetik sonni topishga doir masalalar yechishga o'rgatish metodikasi. *Барқарорлик ва етакчи тадқиқотлар онлайн илмий журналі*, 2(4), 358-362.

Kasimov, F. M., & Qosimova, M. M. Technology Of Work On Comparison Tasks.

МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ ТАШКИЛОТЛАРИДА ЭКОЛОГИК МАДАНИЯТНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК АХАМИЯТИ

Камилова Гулмира Алимовна,

Бухоро давлат педагогика институти, мактабгача таълим кафедраси профессори в.б,
п.ф.н.

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.026>

Аннотация : Атроф-олам муҳофазаси бугунги кунда жуда ҳам долзарб муаммо бўлмоқда. Шу боисдан мактабгача ёшдаги болаларда экологик маданиятни ривожлантиришда паремик жанрлар муҳим вазифани бажаради. Мақолада паремик жанрлар ҳақида қисқача маълумот берилди.

Калит сўзлар : Мактабгача таълим, топишмоқ, мақол, афоризм, эртак, паремик жанрлар, табиат, экология, тадқиқий-билиш.

Аннотация: Защита окружающей среды является сегодня очень актуальной проблемой. Поэтому паремические жанры играют важную роль в развитии экологической культуры у детей дошкольного возраста.

Ключевые слова: Дошкольное образование, загадка, пословица, афоризм, сказка, паремические жанры, природа, экология, исследование-познание.

Abstract: Environmental protection is a very pressing issue today. Therefore, paremic genres play an important role in the development of environmental culture in preschool children.

Key words: Preschool education, riddle, proverb, aphorism, fairy tale, paremic genres, nature, ecology, research-cognition.

Мактабгача таълим ташкилотининг барча гуруҳ болаларида машғулотлар, байрам ва тадбирлар, сайр ва экскурсиялар, табиат кўйнида мҳнат қилиш ва ўйнаш жараёнларида турли хил паремик жанрлардан фойдаланилса табиат ҳақидаги маълумотлари янада кенгайди ва табиатга меҳри ошади.

Атрофдаги нарсаларга эътиборли бўлади. Табиат бойликларини айниқса сувни тежаш муҳимлигини билиб олади.

Паремик жанр намунаси ҳисобланмиш топишмоқлар болалар учун қизиқарли ақл ўйини ҳисобланади. Улар нафақат мактабгача таълим ташкилотида балки уйда ота-оналари, ака, укалари билан ҳам топишмоқ айтишни яхши кўрадилар. Топишмоқ жавобини топсалар “шаҳар” берадилар ёки бирор топшириқни бажарадилар.

Мақолларда эса ахлоқий қараш ва меъёрлар мавжудлиги сабаб ота-оналарнинг мақол айтиб беришлари жоиздир. Мақолларда ҳам табиат ва меҳнатсеварликка оид ахлоқий ғоялар ётади. Шулар орқали ҳам болаларда табиатга нисбатан меҳрли бўлиш ва эҳтиёткорона муносабатда бўлиш сифатлари тарбияланиб боради.

Афоризм ва эртакларда ҳам ватанпарварлик, табиат гўзаллигидан завқланиш билан бир қаторда уни эъзозлашлари, тасаввур ва билиш психик жараёнлари ривожланиб боради. Болаларда донолик., зукколик сифатлари такомиллашиб боради.

Мактабгача таълим ташкилотларида табиат билан таништириш машғулотлари ва Фан ва табиатшунослик /экология фаолиятлари кузатилди. Шу билан бир қаторда “Илм фан ва табиат” марказида ўтказилган тажрибалар ҳам кузатилди, турли хил топшириқлар берилди, тарбияланувчилар билан суҳбат ва сўровномалар ўтказилди. Болалар учун берилган топшириқлар тузилган 5 та мезон (паремик жанрлар маъносини тушуниши; паремик жанрларнинг табиат ва экологияга оидлигини билиши; паремик жанрлар орқали экологик тушунчаларни англаб етиши; экологик маданият тушунчаларини билиши; табиат оламига бўлган муносабатини аниқлаш) ларга асосланган ҳолда бир қатор топшириқлар ишлаб чиқиш вазифа сифатида белгиланиши мақсадга мувофиқдир.

Болаларнинг паремик жанрлар воситасида экологик маданиятни ривожлантиришнинг шаклланганлик даражасини аниқлашда уларнинг қуйидаги билим, кўникма ва малакаларига эгаллигига эътибор қаратилиши лозим. Булар :

-болаларнинг паремик жанрлар ҳақида тўлиқ маълумотга эга бўлиши;
 -кичик ҳажмдаги паремик жанрлар маъносини тушуна олиши;
 -тарбиячи, ота-оналар томонидан топишмоқ, эртақларнинг ўқиб берилиши натижасида болаларда паремик жанрлар ҳақида тушунчага эга бўлиш;
 -паремик жанрлар, табиат ва экология ҳақидаги суҳбатларда иштирок этиш;
 -топишмоқлар мавзусида “Топган-топалоқ” ўйинларида иштирок этиш;
 -табиат ва экология мавзуларида ўтказиладиган тадбирлар ва байрамларда иштирок этиш;
 -кичик топишмоқларни ёд олиш;
 -тарбиячи-педагоглар ва ота-оналардан топишмоқ, мақол ва эртақларни ҳикоя қилиб беришларни кўпайтириш;
 -табиат ҳодисалари, ҳайвонлар, мевалар, сабзавотлар, гуллар ва кушлар ҳақидаги топишмоқларни билиши;
 -табиат ҳодисаларини бир-биридан фарқлай олади;
 -табиий бойликлар ва уларни тежаш, унумли фойдаланишни билади ва бошқалар

Мактабгача ёшдаги болаларда паремик жанрлар воситасида экологик маданиятни ривожлантиришнинг дидактик тизимини такомиллаштиришга қаратилган жараённинг мазмун моҳиятини белгилловчи махсус методикани ривожлантириш тадқиқот учун танланган муаммони ҳал қилишга асос бўлади.

Мактабгача ёшдаги болаларда паремик жанрлар воситасида экологик маданиятни ривожлантиришнинг дидактик тизимини такомиллаштиришда “Илк қадам” Давлат ўқув дастурининг тўртинчи боби “билиш жараёнининг ривожланиши”, “Тадқиқий-билиш ва самарали рефлексив фаолият” кичик соҳасида турли хил қизиқарли бўлган технологиялардан фойдаланиш самара бериши ҳақида хулоса қилишимиз мумкин. Мактабгача таълим ташкилотларида табиат билан таништириш машғулотлари, Фан ва табиатшунослик /экология фаолиятлари кузатилиши мақсадга мувофиқдир. Шу билан бир қаторда “Илм фан ва табиат” марказида ўтказилган тажрибалар ҳам кузатилди, турли хил топшириқлар берилди, тарбияланувчилар билан суҳбат ва сўровномалар ўтказилди. Болалар учун берилган топшириқлардан тузилган 5 та мезон (паремик жанрлар маъносини тушуниши; паремик жанрларнинг табиат ва экологияга оидлигини билиши; паремик жанрлар орқали экологик тушунчаларни англаб етиши; экологик маданият тушунчаларини билиши; табиат оламига бўлган муносабатини аниқлаш) ларга асосланган ҳолда бир қатор топшириқлар ишлаб чиқиш вазифа сифатида белгиланди.

Паремик жанрлар маъносини тушунишини аниқлашга доир топшириқлар:

Тарбиячи томонидан топишмоқ ва эртақ айтилиши, болалар томонидан бир-бирини фарқлаши.

Тарбиячи томонидан айtilган топишмоқ жавобини топа олиши, мақол ва эртақлар мазмунини тушуниши.

Болалар ўзлари топишмоқ айтишлари

Паремик жанрларнинг табиат ва экологияга оидлигини билиши:

Табиатга доир топишмоқлар билиши

Табиат ҳодисалари ҳақида топишмоқ, мақоллар билишлари

Табиат ҳодисаларини тушуниб етиши

Паремик жанрлар орқали экологик тушунчаларни англаб етиши:

Топишмоқ, мақол нима ҳақида эканлигини билиш

Топишмоқда яширинган табиат ва унинг ҳодисаларини топиш даражасини билиш

Мақол мазмунини тушуниб етиши

Экологик маданият тушунчаларини билиши:

Экология ҳақидаги тушунчаларини аниқлаш

Тушунчалар мазмунини билиши

Экологияга оид видео лавҳа кўрсатиш ва мазмунини сўраш

Табиат оламига бўлган муносабатини аниқлаш:

Табиатни ардоқлаш тушунчасини билиши

Уй ҳайвонларини яхши кўриши

Гул, дарахт, ўсимликларга бўлган муносабатини аниқлаш

Юқоридаги мезонлар бўйича болаларнинг экологик маданият тушунчасининг ўзлаштирганлиги

юкори, ўрта, паст каби даражада баҳоланди. Ҳар бир гуруҳ учун мазкур даражаларни қаноатлантирувчи бир қатор кўрсаткичлар ишлаб чиқилди.

**Мактабгача ёшдаги болаларда паремик жанрлар воситасида экологик
маданиятни ривожлантиришнинг гуруҳлар кесимидаги даража ва
кўрсаткичлари**
(1-жадвал).

Даража ва кўрсаткичлар	Кичик гуруҳ	Ўрта гуруҳ	Катта гуруҳ	Тайёрлов гуруҳ
Юкори	Агар бола та мезон бўйича берилган 3 тадан топшириқдан энг камида 1 тасини тўла, тез ва тўғри бажарса	Бола 5 та мезон бўйича берилган 2 тадан топшириқтўла ва тўғри бажарса	Бола 5 та мезон бўйича берилган 3 тадан топшириқни ўла ва тўғри бажарса	Бола 5 та мезон бўйича берилган 3 тадан топшириқни тўлиқ, тўғри бажарса.маънос ини тушуниб етса
Ўрта	бола берилган топшириқни бир неча бор такрорлаб, кўрсатмалар берилгандан сўнг 1 та топшириқни бажарса	бола топшириқларни бир неча бор такрорлаб, кўрсатма берилгандан сўнг 2 та топшириқни бажарса	бола топшириқни бир неча бор такрорлаб, кўрсатма берилгандан сўнг 10 та топшириқдан 6 тасини бажарса	Бола топшириқни бир неча бор такрорлаб, кўрсатиб берилгач 10 та топшириқдан 7 тасини бажарса, ўз фикрини билдирса
Паст	Бола бир неча бор такрорлаганда н сўнг ҳам кўрсатмалар берилишига қарамай 1 тадан топшириқни нисбатан тўлиқ бажарса	Бола бир неча бор кўрсатиб берилишига қарамай 2 та топшириқни қийинчилик билан тўлиқ бажарса	Бола бир неча бор такрорий кўрсатилганда н сўнг 15 та топшириқнинг 5 тадан камини бажарса	Боллага бир неча такрорлангач ва кўрсатмалар берилганига қарамай 15 та топшириқнинг 5 тадан камини бажарилса, тенгдошларига нисбатан тўлиқроқ хулосалар билдирса

Мактабгача таълим ташкилотларида болаларда паремик жанрлар воситасида экологик маданиятни ривожлантириш натижаларини аниқлашнинг даража ва кўрсаткичлари.
(2-жадвал)

	Паремик жанрлар воситасида экологик маданиятни ривожлантириш натижаларини аниқлашнинг даража ва кўрсаткичлари
Кичик гуруҳ (3-4 ёш)	Юкори: кичик ҳажмли топишмоқ ва эртақлар мазмунини тушуниб этади. Кичик ҳажмли топишмоқ айта олади. Кичик ҳажмли топишмоқ жавобини топа олади. Мушук, итни ва гулларга сув қуйишни яхши кўради.

	Ўрта: топишмоқ, мақол ва эртақларни қизиқиб тинглайди .топишмоқ, мақол ва эртақлар мазмуни бўйича савол берилса жавоб беради.Топишмоқ нима ҳақида эканлигини билади. Паст: топишмоқ, мақол ва эртақлар мазмунини қисман англайди. Ўртоқларининг ёрдами билан топишмоқ жавобини топишга интилади.
Ўрта гуруҳ (4-5 ёш)	Юқори: топишмоқ, эртақ ва мақолларни мустақил сўзлаб бера олади. Эшитган эртақлари юзасидан саволларга жавоб беради.Эртақларни мустақил қайта сўзлаб беради. Топишмоқ мазмунини тушунади. Топишмоқ, эртақ ва мақолларни диққат билан тинглайди. Ўсимликларни парвариш қилишни яхши кўради. Ўрта: эртақ, топишмоқ ва мақолларнинг ўзига хос хуусиятларини тушуниб етади.; кичик топишмоқларни ёддан билади. Эртақ, топишмоқ ва мақолларни мазмунини сўзлаб бера олади. Тарбиячи кўмаги билан табиат бурчагида меҳнат қилади. Паст: топишмоқ жавобини топишда қийналади. Эртақлар мазмуни ёритишда тарбиячи ёрдамига муҳтож бўлади. Теварак –атрофга нисбатан қизиқиши бўлмайди.Тенгдошлари билан биргаликда уй ҳайвонларини ва ўсимликларни парвариш қилишга кўмаклашади.
Кагта гуруҳ (5-6 ёш)	Юқори: топишмоқ ва мақол ва эртақларга қизиқиш билан қарайди.Топишмоқ ва эртақлар мазмунини тушуниб етади. Топишмоқларга айниқса қизиқади. Таниш топишмоқни жавобини тез топиб, эртақларни гапира олади. Табиатдаги ўзгаришларни билади ва фарқлайди (кеча ҳаво иссиқ эди, бугун бироз совуқ) Ўрта: эртақ топишмоқ, мақолларни мазмунини тушунади. табиатдаги ўзгаришларни , бир биридан фарқлай олади, шуларга мос топишмоқлар билади. Сувни тежаш ва ундан оқиллона фойдаланишни билади. Паст: тарбиячи кўмагида топишмоқ, мақолларни мазмунини англашга ҳаракат қилади.Эртақлар мазмунини қисман баён қила олади. Табиат ва теварак-атрофга нисбатан қизиқиши паст. Табиатдаги згаришларни чуқур англай
Тайёрлов гуруҳ (6-7 ёш)	Юқори: топишмоқларни ёддан билади. Эртақлар мазмунини равон сўзлаб беради. Табиатдаги ўзгаришларни, ва шуларга мос топишмоқ билади. Ўсимлик ва ҳайвонлар парваришига қизиқади. Ўз фикрини бемалол баён қила олади. Табиатни асраш ва сувни, электр энергияни тежаш лозимлигини англаб етади. Ўрта: топишмоқ. мақол ва эртақларни бир–биридан фарқлайди. Топишмоқ тўқишга қизиқади. Табиат ҳақидаги суҳбатларга қисман иштирок этади.Табиат ҳодисаларини қор, ёмғир ёғиши, совуқ ёки иссиқ бўлишини чакмоқ чақишини фарқлайди. Паст: топишмоқ,эртақ ва мақоллар мазмунини чуқур англай олмайди.Топишмоқ жавобини топишда, мақоллар мазмунини тушуниб етишда қийналади. Табиат ва унинг ҳодисларига нисбатан фикрларини тўлиқ баён қилиб билмайди.

Болалар фаолиятини педагогик кузатиш, амалий машғулотлар ва тажрибаларда иштирок этиш, суҳбат, сўровномалар ва амалий фаолиятларга қаратилган замонавий янги технологиялар ёрдамида 3-7 ёшдаги болаларда паремик жанрлар воситасида экологик маданиятни ривожлантиришга оид

билим ва малакалар шакллантирилди.

Бу ишлар тадқиқот йўналиши ва дастурини белгилаш имконини берди. Паремик жанрлар воситасида болаларда экологик маданиятни ривожлантириш жараёнини ташкил этишни такомиллаштириш мақсадида амалий муаммоли топшириқлар мазмунини ва уларни бажариш методи, шакли ва воситалари белгиланди.

Тузилган дастур ва методик кўрсатмалар бўйича болаларни паремик жанрлар воситасида экологик маданиятни ривожлантириш асосида такомиллаштирилганлик даражаси тажрибадан аввалги ва кейинги статистик кўрсаткичлар билан юқорида кўрсатилган мезонлар асосида аниқланди. Тузилган саволлар мезонлар ва тарбияланувчиларнинг ёш хусусиятларини нобатга олган ҳолда ишлаб чиқилган.

Ишлаб чиқилган методлар билан “Илк қадам” Давлат ўқув дастуридаги болалар фаолиятида интеграцион ёндашув; интеграциялашган машғулотлар, суҳбат ва тажрибалар, сайр ва кузатувлар асосида амалга оширилди. Бажарилган ишлар тадқиқот йўналиши ва дастурини белгилаш имконини берди.

Паремик жанрлар воситасида болаларда экологик маданиятни ривожлантириш мақсадида амалий муаммоли топшириқлар мазмуни ва уларни бажариш методи, шакли ва воситалари белгилб берилди. Натижада болаларнинг экологик маданияти ва билим савияси анча ошди. .

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

“Илк қадам” Такомиллаштирилган Давлат ўқув дастури. Тошкент. 2022 йил

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 майдаги ПФ-4312-сон қарори. Тошкент.

“ Ўзбекистон Республикасининг илк ва мактабгача ёшдаги болалар ривожланишига қўйиладиган давлат талаблари ” Тошкент. 2018 йил

Мактабгача таълим ва тарбиянинг давлат стандартини тасдиқлаш тўғрисида. Тошкент ш, 2020 йил 22 декабрь, 802-сон қарор.

INTERNAL CLASSIFICATION OF PHYSIOLOGICAL STATE VERBS IN RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES

Kurbanova Gulzoda Yunusovna,
teacher

<https://orcid.org/0000-0002-0344-8201>
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.027>

Abstract: This research aims to explore the internal classification of physiological state verbs in Russian and Uzbek languages. The study focuses on the lexical and grammatical features, as well as the semantic nuances within the verbs expressing physiological states. By conducting an in-depth analysis, the research aims to provide insights into the internal structures of these verbs in both languages. The article is devoted to a comparatively typological study of the verbs of the physiological state of the Russian and Uzbek languages, where special attention is paid to the semantics of speech units expressing the state of a person.

Keywords: semantic field, physical condition, principle dichotomy, separable concept, paradigmatic relationship.

ВНУТРЕННЯЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ГЛАГОЛОВ ФИЗИОЛОГИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ РУССКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ

Kurbanova Gulzoda Yunusovna,
BuxDPI o'qituvchisi

Аннотация: Целью данного исследования является изучение внутренней классификации глаголов физиологического состояния в русском и узбекском языках. В исследовании основное внимание уделяется лексическим и грамматическим особенностям, а также семантическим нюансам внутри глаголов, выражающих физиологические состояния. Цель исследования путем проведения углубленного анализа - дать представление о внутренней структуре этих глаголов в обоих языках. Статья посвящена сравнительно-типологическому изучению глаголов физиологического состояния русского и узбекского языков, где особенное внимание уделяется семантике речевых единиц, выражающих состояние человека.

Ключевые слова: семантическое поле, физическое состояние, принцип дихотомии, разделяемая сема, парадигматические отношения

RUS VA O'ZBEK TILLARIDA FIZIOLOGIK HOLAT FE'LLARINING ICHKI TASNIFI

Курбанова Гульзода Юнусовна,
преподаватель БухГПИ

Аннотация: Ushbu tadqiqotning maqsadi rus va o'zbek tillaridagi fiziologik holat fe'llarining ichki tasnifini o'rganishdan iborat. Tadqiqot leksik va grammatik xususiyatlarga, shuningdek, fiziologik holatlarni ifodalovchi fe'llar ichidagi semantik nuanslarga qaratilgan. Tadqiqotning maqsadi chuqur tahlil qilish orqali ikkala tildagi bu fe'llarning ichki tuzilishi haqida tushuncha berishdir. Maqola rus va o'zbek tillaridagi fe'llarning fiziologik holatini qiyosiy tipologik o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, bu yerda inson holatini ifodalovchi nutq birliklarining semantikasiga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: semantik maydon, jismoniy holat, dioxotomiya tamoyili, umumiy seme, paradigmatic munosabatlar.

Introduction : Language, as a tool for human expression, offers a nuanced reflection of the intricacies of human experience. One fascinating aspect of linguistic exploration lies in the verbs that encapsulate physiological states – the intricate web of words that embody emotions, sensations, and the overall well-being of individuals. This research aims to delve into the internal classification of physiological state verbs in two distinct languages: Russian and Uzbek. Languages serve as mirrors reflecting cultural, social, and individual realities. The verbs associated with physiological states become pivotal in understanding how speakers of a language articulate and navigate their emotional and physical landscapes. Russian and Uzbek,

while belonging to different language families, share a common human experience, making a comparative exploration of their physiological state verbs insightful. Physiological state verbs encompass a broad spectrum of feelings, emotions, and physical sensations. They capture the essence of joy, sorrow, pain, and pleasure, providing a linguistic canvas for individuals to paint their internal worlds. Investigating the internal classification of these verbs offers a window into the cultural and emotional nuances embedded in the languages. This study aims to achieve a comprehensive understanding of the internal classification of physiological state verbs in Russian and Uzbek languages. The specific objectives include:

- * Analyzing the lexical and grammatical features of physiological state verbs.
- * Uncovering semantic nuances within these verbs.
- * Developing a methodology for the internal classification of these verbs.
- * Conducting a comparative analysis to identify similarities and differences.

The comparative approach is chosen to unveil the unique characteristics of physiological state verbs in Russian and Uzbek. By juxtaposing the linguistic elements, the research seeks to discern shared cultural influences, linguistic patterns, and the impact of historical and societal contexts on the classification of these verbs.

This research is expected to contribute to the fields of linguistics, cultural studies, and language learning. By unraveling the internal structures of physiological state verbs, it provides valuable insights for language learners, researchers, and anyone interested in understanding the subtleties of expression in Russian and Uzbek. As we embark on this linguistic journey, the study anticipates unraveling the layers of meaning embedded in physiological state verbs, shedding light on the unique linguistic landscapes of Russian and Uzbek.

A verb is a category of words that denote an action or state of an object as a process. The word «process» as used here has a broad meaning; This word means work activity, movement, activity of the senses, thinking, physical and mental state, change in state (building, walking, hearing, thinking, sleeping, yearning, weakening, etc.). Maria cries and is sad (P.): the verbs cry and are sad express a state related to the person as the subject of this state, as well as to time. The category of state is a class of words that denote an independent attribute, state (mental, physical or emotional state of a person, the environment and nature) and do not have inflectional forms (declension and conjugation), but can express the meaning of time using a linking verb. They usually answer the question what? and are used, as a rule, as the main member of one-component sentences (predicative member of a compound nominal predicate). Isolating state words in the text is associated with two types of difficulties: The state category is characterized by a system of analytical forms, therefore the forms of the past and future tenses of the subjunctive and imperative mood contain auxiliary verbs that relate to the word form of the state category. When characterizing the category of state as a part of speech, the main difficulty is associated with the need to distinguish these words from homonymous forms of adverbs and short adjectives. Wed: We have very bright stars at night. — The sky is clear today. Outside the windows, women called to each other cheerfully. To distinguish between these parts of speech, one should rely on the semantics of words, the nature of their connection with other words and their function in a sentence: semantics: a word denotes a state (in the broadest sense - the state of a person, an animal, nature, a social state, a state of a social attitude: it is possible, it is necessary , impossible). connection with other words: the word does not depend on any words in the sentence. function: the word is a predicate in an impersonal sentence. For the first time, the term “category of state” was introduced into linguistics by LEV Vladimirovich Shcherba in the article “On parts of speech in the Russian language.” The term “category of state” was also adopted by the outstanding Russian scientist V.V. Vinogradov, who gave a detailed and thorough description of this part of speech in the monograph “ Russian language». The category of state is an independent part of speech that denotes the state of a person, nature, environment and answers the questions how? what? Now let's move on to the analysis of verbs of the physiological state of the Uzbek language. Physiological state verbs constitute the main lexical-semantic group of the semantic field of these verbs. These verbs express the physical state of human and animal parts. This physical state acts as the material basis for the meaning of these verbs. Physiological state verbs are root and artificial verbs and are close in meaning to biological

and mental state verbs. Verbs of biological state refer to animate and inanimate objects, verbs of mental state characterize the psyche of humans and animals, and verbs of physiological state are relatively independent, expressing mainly external physical states. On the other hand, the meaning of state verbs reflects certain physiological changes and processes occurring in living beings and their specific organs. That is, the physical condition of a person or animal is observed as the result of a physical change or as a physical state. Therefore, state verbs in sentences reflect a physical state that occurs in living beings as a result of a physical change, or a state that occurs as a physical state. So, physiological state verbs are divided into such internal types as: a) a state caused by a physical change, and b) a state of a physical process. Physiological state verbs that express a state caused by a physical change. In a state that arises as a result of a physical change in a person and an animal, certain situations that occurred in them are observed. It is understood that the transition from one state (or movement) to another physical state is the result of change. *kurimok*, *irishmok*, *achilmok*, *enduremok*, *kizimok*, *etilmok*, *kurturmok*, *khurpaimok*, *tumpaimok*, *shirmok*, *tirishmok*, *tushtashmok*, *tulimtok*, *chuzilmok*; *tundlashmok*, *sulginlashmok*, *aggrashmok*, *kupirmok*, *konsiramok*, etc. are the result of a physical change. *Kurimok* is a *bulmok* in a sad state: If I draw an arrow, the medicine will dry out of my body (Balogardon). *Avazkhan* says this, the medicine will dry out of my body (Balogardon). *Yorishmok* is a *bulmok* in a happy state: As soon as he said this, the face of *Ortik* aka *Asha Urov* brightened even more (Kh-Nazir). The same smiles and joy shone on people's faces, their faces were full of *suhbag kilishmok*. (N. Normatov) Open - well-maintained, in excellent condition: when God gave a lot of happiness, one of them closed and the other opened (M. Ismaili). In the eyes of *Zunnunov*, *Saodatkhan* seemed to open up even more (I. Rahim). Physiological state verbs expressing the state of a physical process Physiological state verbs expressing the state of a physical process express the state of a person or animal as the state of a process. They differ from verbs of a physiological state, which are the result of a physical process, by the sign of this process. It also represents a transition from one state to another. Compare: breathing heavily, *chimirmok*, *shigraimok*, *achishmok*, *suzilmok*, *yiglamsiramok*, *isitmalamok*, *nozlanmok*, *zhimirlashmok*, *gilaylashmok*, *yiltiramok*, *lukillamok*. The physical process has a logical expression in the form of a stem and artificial (noun -la(n), adjective, mimeme -illa, -ira) physiological state verbs expressing the state: *Khansiramok* - *tez-tez*, *ogier nafas olish cholatida bulmok*: Several hundred people constantly on the move, sweaty, tired and out of breath (Oybek). The breath gets stuck in the mouth, he suffocates (A. Mukhtar). *Yulchi* squealed and choked and stung the Cossack soldier (Oybek). *Chimirmok* is a *bulmok* in a state of gathered together, touching each other: *Muattar* wrinkled his eyebrow (A. Kakhor). *Mukaddam* pulls out his ashes, frowns and smiles (U. Khoshimov). Then he winked at the patient (Kh-Nazir). *Shigraimok* - a *bulmok* in the position of a little cut and pulled to the side: A blond boy, lying on his back, probably his brother, began to lick his eyes and he also began to lick his lips (N. Fazilov) *Achishmok* ~ *jizilagan bun* in case: He wiped his sore faces (P. Mumin). The killer whale's brain is swollen, opened up, and turned over on its left side (M. Ismaili). *Suzilmok* is a *bully* in a flirtatious state: *Navoi* looks at his half-drunk bathing waterfall (Oybek). When autumn floats, lips compress, love awakens (K. Gulom). *Guli's* pale blue autumns were floating (M. Toshmatov) Crying - in confusion: *Muradali* opened her autumns wider, the color is strong, and she is crying! said with (A. Ka chlorine). *Allakimiyglamsirab* spoke (M. Asim). His voice was very strange, it seemed that he was crying (F. Musadzhonov). *Isitmalamok1* - a *bulmok* with a high temperature, in a feverish state: *Umarali* the night there was no fever (A. Kakhor). After yesterday's trip, his temperature rose at night, and he barely made it to his office... (A. Mukhtar). *Nozlanmok* is a *bulmok* in a flirtatious, flirtatious mood: The color of the work rushed into his face again. N caressed him a little (M. Ismaili). He flirted with a charming voice and answered (I. Jabborov). *Gilayashmok* - the autumn look wrinkled, the *gulumok* is in a state of shock: Autumn has turned grey, it seems that a change has been made, and the breath of the mouth has decided to set off on a long journey (A. Kodiri). : When he built *Botiralin* in *Khumson*, his body trembled and his heart trembled (Khaulom). Every word of the girl acted on his body like drops of ice water, his body trembled (P. Tursun). This joke and, especially, laughter sounded ugly at first, so ugly that it made a person's flesh tremble (A. Kakhor). *Shimmering* - a *bulmok* in a state of emitting light: *Muhammaddraj's* face and joints shine with oil (A. Kakhor). A frog

standing at the edge of the water flashed its back, found it and jumped to the edge of the stream (Sh. Kholmiraev). They consist of the following main verbs: State verbs, distinguished by the attribute “golat” sema - structural part (logical source) form one of the main, largest semantic areas of the Uzbek verb family. The Uzbek language consists of nine MSUs in the semantic field of stative verbs. The largest of them are physiological state verbs. These verbs are divided into groups according to the nature of the physiological state: a state caused by a physical change, and a physical process expressing the state “physical process, state verbs expressing a state”: “kulmok”, “yunzhimok”, “hira tortmok”. «, «Shovkin Turmok», «Proficiency in logical expressions such as «argument» and «besarang» implies conducting research on this topic.

References

1. Kuchkartaev I.K. (1981). Semantic classification of verbs in the Uzbek language. Current issues of Russian and Uzbek semasiology. Tashkent.
2. Rasulov R. Semantic structure of continuous verbs.
3. Faizullaev. M.B. Monograph. Comparative and typological features of lexical-semantic groups of mental state verbs in the Russian and Uzbek languages. Bukhara 2023

XORIY TAJRIBALARIDA BOLALAR IJODKORLIGINI RIVOJLANTIRISHNING IJTIMOIY AHAMIYATI

Mirzayeva Dilfuza Shavkatovna,
Buxoro davlat universiteti maktabgacha ta'lim kafedrasida dotsenti
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.028>

Annotatsiya. Maqolada dunyoda maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyalanuvchilarida ijodkorlik ko'nikmasini rivojlantirishda badiiy pedagogika yondashuvlariga asoslanish, ART pedagogikasi vositasida ta'lim oluvchilarning tasavvur va tafakkurlarini rivojlantirishga doir qator ilmiy izlanishlar, ayniqsa, maktabgacha ta'lim tashkiloti tayyorlov guruhi bolalarini badiiy matnlar bilan ishlashga o'rgatish orqali ularning estetik ongi va dunyoqarashini tarkib toptirish, art-pedagogika vositasida bolalarning ijodkorlikka intilish sifatlarini rivojlantirishga oid ilmiy – nazariy fikrlar, adabiyotlar tahlili, taklif va tavsiyalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim, xorij tajribasi, zamonaviy yondashuv, ona tarbiyasi, innovatsiya, ilg'or usullar, pedagogik texnologiya, ART pedagogikasi, ijodkorlik, didaktik tamoyillar, tafakkur, tasavvur.

СОЦИАЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ РАЗВИТИЯ ДЕТСКОГО ТВОРЧЕСТВА В ЗАРУБЕЖНОМ ОПЫТЕ

Мирзаева Дильфуза Шавкатовна,
Доцент кафедры дошкольного образования Бухарского государственного университета

Аннотация. В статье рассмотрены основы художественно-педагогических подходов к развитию творческих навыков у воспитанников дошкольной образовательной организации в мире, проведен ряд научных исследований по развитию воображения и мышления обучающихся средствами арт-педагогики, в частности, по формированию эстетического сознания и мировоззрения детей подготовительной группы дошкольной образовательной организации посредством обучения работе с художественными текстами, по формированию творческих способностей детей средствами арт-педагогики. о развитии качеств стремления к творчеству научная – изложены теоретические соображения, анализ литературы, предложения и рекомендации.

Ключевые слова: дошкольное образование, зарубежный опыт, современный подход, материнское воспитание, инновации, передовые методы, педагогические технологии, художественная педагогика, творчество, дидактические принципы, мышление, воображение.

THE SOCIAL SIGNIFICANCE OF THE DEVELOPMENT OF CHILDREN'S CREATIVITY IN FOREIGN EXPERIMENTS

Mirzayeva Dilfuza Shavkatovna,
Associate professor of the Department of preschool education of Bukhara State University

Abstract. In the article, a number of scientific research on the development of artistic pedagogical approaches in the development of creativity skills in preschoolers in the world, on the development of imagination and thinking of those educated through art pedagogy, especially on the development of the qualities of children of the preparatory group of preschool educational organization to strive for creativity by teaching children to work with – theoretical opinions, literature analysis, suggestions and recommendations are outlined.

Keywords: preschool education, foreign experience, modern approach, maternal education, innovation, advanced methods, pedagogical technology, art pedagogy, creativity, didactic principles, thinking, imagination.

Kirish. Dunyoda maktabgacha ta'lim tashkiloti tayyorlov guruhi tarbiyalanuvchilarida ijodkorlik ko'nikmasini rivojlantirishda badiiy pedagogika yondashuvlariga asoslangan ijodning musiqa va tasviriy san'at turlarining imkoniyatlarini aniqlashtirish, ART pedagogikasi vositasida ta'lim oluvchilarning

tasavvur va tafakkurlarini rivojlantirishga doir qator ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Ayniqsa, maktabgacha ta'lim tashkiloti tayyorlov guruhi bolalarini badiiy matnlar bilan ishlashga o'rgatish orqali ularning estetik ongi va dunyoqarashini tarkib toptirish, art-pedagogika vositasida bolalarning ijodkorlikka intilish sifatlarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, badiiy ijod namunalari va o'quv faoliyati asosida bolalarni go'zallikni ko'ra olish, undan ilhomlanishga o'rgatishda pedagogning aksiologik yondashuvni tatbiq etishning pedagogik tizimini takomillashtirish alohida dolzarblik kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili. Xorijlik olimlardan E.Segen, J.Demor, O.Dekroli, T.Kollen, R.Biker-Vayt, D.Zubeyde, B.Chrisi Ioannou, M.Morris, N.Goldman, E.Bezani Chloye kabilarning tadqiqotlarida san'at vositasida o'quvchilarning estetik kompetentligini rivojlantirish, teatr pedagogikasi orqali bolalarda ijodiy tafakkurni rivojlantirish masalalari o'rganilgan. Bolalarni maktabga tayyorlash juda murakkab jaryon bo'lib, ota-onalardan anchagina narsalarni bilishlari lozimligini taqozo etadi. Bolalarni tasviriy san'atga tayyorlash ularning ilk yoshlaridanoq boshlansa maqsadga muvofiq bo'ladi. Chunki, bolalar ma'lum maqsad sari yo'naltirilgan faoliyat bilan qanchalik erta shug'ullansalar shunchalik tez kerakli tajribalarga ega bo'ladilar.

Mavzu metodologiyasi. Bir qator rivojlangan davlatlarning ta'lim tarbiya jarayonlarida gumanistik tamoyillarga asoslangan holda ART pedagogikasi, badiiy pedagogika sohasidan foydalanishga muhim e'tibor qaratilgan.

Yaponiyada bola tarbiyasiga o'ta jiddiy munosabatda bo'linib, har bir yoshga nisbatan uning bilimlarni qabul qilish darajasini hisobga olgan holda ma'lum bir munosabatda bo'linadi. Mashhur yapon ruhshunosi Masara Ibukining fikriga ko'ra, bolaga asosiy tarbiyani 3 yoshgacha berish lozim. Aynan 3 yoshga qadar farzandingizdagi yashirin iqtidorni yuzaga chiqarish mumkin. Yaponiyaliklar 5 yoshgacha bo'lgan kichikintoyga qiroldan muomala qilishadi. Ular istaganlaricha o'ynashlari, miyasiga kelgan ishni qilishlari mumkin. Hattoki bolalar bog'chalarida bolakaylar flomaster bilan devorga to'ygunlaricha chizishlari uchun maxsus xonalar mavjud. Ota-onalar o'z farzandlarini o'yinchoqlar va ortiqcha kiyim-kechak bilan siylashmaydi. Ular ko'pincha akalari va opalaridan qolgan kiyimlarni kiyishadi. Sayrga chiqqanda esa o'yinchoqlar olib chiqilmaydi. Bolalarda atrof-muhitga bo'lgan mehrni shakllantirish maqsadida tabiat in'omlari bilan rivojlantiruvchi o'yinlar o'ynashga harakat qilinadi, tabiat qo'yniga chiqib, tirik tabiatni kuzatish, his etish, eshitish, asrashni o'rganishadi. Bu o'z navbatida fuqarolarni yoshligidanoq Yaponiya tabiatini asrab-avaylashga o'rgatadi.

Amerika Qo'shma Shtatlarida bola tarbiyasida erkinlikka o'zgacha e'tibor qaratiladi. Onalar farzandlarining har soniyalik qiziqishlari va injiqliklarini qondirishadi. Ular mustaqil insonni tarbiyalash maqsadida o'z farzandlariga go'dakligidanoq «Sen eng chiroylisan, eng yaxshisan, eng aqllisan, eng qobiliyatlisani», degan so'zlarni har kun aytishadi. Berilgan topshiriqni bajarishda xatolikka yo'l qo'yishsa, ularga tanbeh bermay: «Yana bir marotaba harakat qilib ko'r! Sen, albatta, buni uddalaysan! Chunki sen zo'rsan!» deya qo'llab-quvvatlashadi. Bolada ijodkorlik ko'nikmasini tarkib toptirishda bunday yondashuv kelgusida o'zining mevasini beradi.

Shvetsiyada bolalarga shakllangan shaxs sifatida qarashadi. Ularning ham o'z huquqlari va majburiyatlari bor. Shuningdek, shvedlardagi bag'rikenglik, o'zgaga, uning qarashlariga, madaniyati, dini, irqiga nisbatan hurmatda va sabrli bo'lish, agarda insonning biror-bir jismoniy yoki ruhiy kamchiligi bo'lsa, unga tengqur sifatida qarash bolalikdanoq yosh avlod ongiga singdiriladi. Shvedlar bolalarni kichik yoshdan boshlab san'atni sevishga, estetik tarbiyalashga harakat qilishadi. Bolani faol, o'z fikrini bildiradigan, mustaqil, oldiga qo'ygan maqsadiga erishadigan inson sifatida tarbiyalashga harakat qilinadi.

Finlyandiyada jismoniy imkoniyati chegaralangan bolalar ham oddiy bog'cha va maktablarga borishadi. Bu yerda nogiron va sog'lom bolaga ajratish qabul qilinmagan. O'yin va ijodiy faoliyat bolani rivojlantiruvchi asosiy vositadir. Ota-onalar ham bunga katta e'tibor berishadi. Shuning uchun ham barcha ta'lim muassasalari hamda jamoat joylari o'yingohlar va maydonchalar, bolani ovqatlantirish uchun maxsus xonalar, kafelarda maxsus bolalar uchun taomnomalar, jamoat transporti esa bolalar o'rindiqlari bilan jihozlangan.

Fransiyada bolalarni chaqaloqlik davridanoq bolalar bog'chasiga berish odatiy holdir. Bu fransuz ayollariga ishlash imkoniyatini beribgina qolmay, balki bolalarning go'dakligidanoq jamoaga moslashuvi va mustaqil bo'lib o'sishlari uchun ko'nikma hosil qilish jarayonini tezlashiga imkoniyat yaratadi. Olti yoshidanoq fransuz bolalari ijodiy faoliyatga asoslangan ta'lim tarbiya orqali o'z-o'zini rivojlantirib

boradi, ulardagi tafakkur va tasavvur qilish qobiliyatlari badiiy pedagogika usullari vositasida sayqallanadi.

Germaniyada bolalarning rivojiga 3 yoshdan boshlab katta e'tibor beriladi. Onalar o'z farzandlarini boshlang'ich bosqichda haftada bir marta, kattaroq bo'lganlarida bir necha marotaba maxsus rivojlantiruvchi ijodiy ish guruhlariga olib borishadi. Maqsad jamoa bo'lib o'ynash, o'zaro muloqotga o'rgatishdir. Faqatgina mazkur guruhlariga bola borganidan so'nggina uni bolalar bog'chasiga berishadi. Nemislar o'z farzandlariga yoshligidanoq iqtidorlari va qobiliyatlarini rivojlantirish, ularga ijodiy o'yinlar asosida tejamkor, tartibli bo'lishni, atrof-muhitni muhofaza etishni, har bir faoliyatdan zavqlana olishni o'rgatishadi. Farzandlarida kommunikabellikni rivojlantirish maqsadida onalar ularni rivojlantirish guruhlariga olib borishadi. Bolalar bog'chalari asosan kichkintoylarni jamoada o'zini tutish, muloqotda bo'lishga o'rgatadi, yozish va o'qish, rasm chizish, yasash, qurish faqatgina maktabdan boshlab o'qitiladi va har bir bolaning iqtidoriga qarab fanlarni tanlashga harakat qilinadi.

Italiyada bolalarning tarbiyasi bilan ota-onadan tashqari bobo va buvilari, xola, amma, tog'ayu amakilari ham shug'ullanishadi. Italiyada bola bog'chaga uch yoshdan boshlab qatnaydi. Bu yerda unga o'qish va yozishni o'rgatib, maktabga tayyorlashadi, jamoaga moslashishni o'rgatishadi. Doimiy ravishda jamoaviy o'yinlar, spektakllar qo'yiladi, haftada ikki marotaba birorta xorijiy til o'rgatiladi.

Angliyada bolalar bosqichma-bosqich tarbiyalanishadi. farzand tarbiyasiga juda katta va jiddiy e'tibor berishadi. 2-3 yoshidan boshlab unga dasturxon atrofida o'zini tutishni, tevarakdagi odamlar bilan muomalada bo'lishni, o'z hissiyotlarini yashirishni o'rgatishadi.

Avstraliyada kichkintoylar, asosan, rivojlantiruvchi o'yinlar, rasm chizish, plastilindan buyum yasash, applikatsiyalar bilan mashg'ul bo'ladilar. Maktabga erta, ya'ni 5 yoshdan borishlarini inobatga olgan holda muassasada o'qish va yozish o'rgatilmaydi. Tarbiyachi hech qachon onaga bolani yomonlamaydi. Bog'chadan tashqari mamlakatda ko'plab bolalar klublari mavjud. Ular bolalarning qiziqishlariga qarab tashkil etiladi. Avstraliyada faol dam olishga katta e'tibor qaratilgani bois oilaviy tabiat qo'ynida dam olishlar juda ham ommaviylashgan.

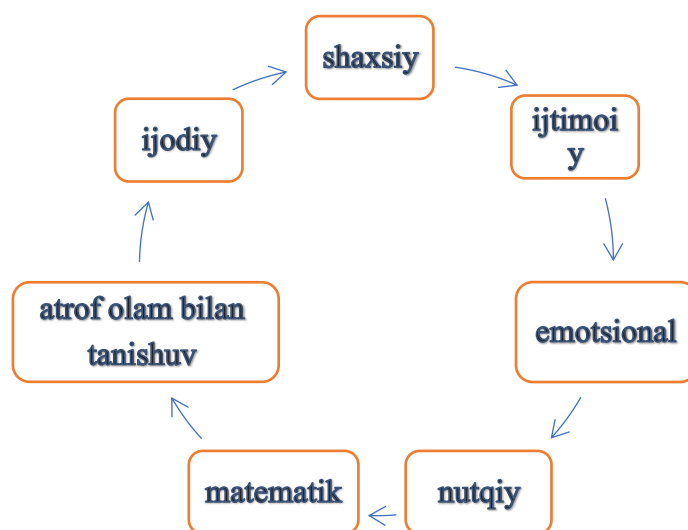
Isroilda farzand tarbiyasi alohida e'tiborda, chunki bu yerda bola oilaning markazi hisoblanadi. Bog'chalarga go'daklar 6 oyligidan qabul qilinadi. Barcha bog'chalar kompyuterlar, kutubxonalar bilan jihozlangan. Har hafta tarbiyalanuvchilar, albatta, ekskursiyalarga olib chiqiladi, spektakllar qo'yish, sport va musiqa bilan shug'ullanishga e'tibor qaratiladi.

Xitoy xalqi uch oydan boshlab chaqaloq bog'chaga topshiriladi. Bir yarim yoshdan boshlab kichik xitoyliklar raqsga tushish, ashula aytish, rasm chizish, sanash va harflarni tanishga o'rgatila boshlanadi. Boshlang'ich sinfdanoq intizomli bo'lish, injiqlik qilmaslik va yaxshi o'qish talab etiladi. Itoatkorlik va «men»ni yuzaga chiqarmaslik xitoy tarbiyasining asosidir. Bog'chalarda tarbiya bilan birgalikda jismoniy rivojlanishga katta e'tibor beriladi. Bolaning qiziqishlari inobatga olinib, uning iqtidorini namoyish qilishga harakat qilinadi. tarbiya jismoniy, intellektual va estetikka bo'linadi.

Janubiy Koreya bolalar tarbiyasi bilan, asosan, bolalar bog'chalari va buvilar shug'ullanishayotir. Shunga qaramay, ona uyga kelishi bilan farzandining barcha muammolarini yakka o'zi hal etishga kirishadi. Otalar doimo ishda bo'lganligi sababli kamdan-kam holatda bolalar o'z otalari bilan sirdosh bo'lishadi. Lekin biror-bir masalada oxirgi nuqtani ota qo'yadi. Koreyslar oilasida bobo va buvilarning fikri juda qadrlanadi. Ular oldida bolani urishish mumkin emas. Chunki bu narsa katta yoshdagilarga nisbatan hurmatsizlikni bildiradi. Bobo va buvilar nevaralarining tarbiyasida faol qatnashishadi. An'anaviy bayramlarda ular o'gitlarini ayamay, oila tarixini so'zlab berishadi. Har bir koreyalik o'zining kelib chiqishi va ildizlarini bilishi shart.

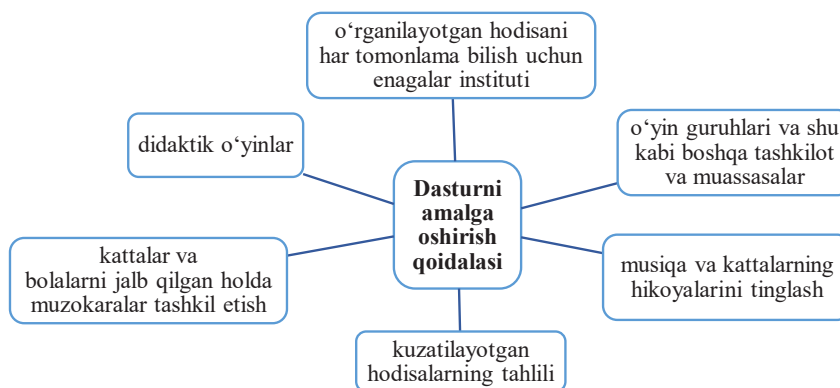
Yaponiyadagi kabi Koreyada ham 5 yoshgacha bolaga hamma narsa mumkin. Kichkintoyni urushishmaydi, uning har bir iltimosi qondiriladi. Onasi esa doimo uning yonida bo'ladi. Besh yoshdan so'ng bola tartib va intizomga o'rgatila boshlanadi. Qanchalik uning yoshi o'sib borsa, shunchalik unga nisbatan talablar kuchayadi. Oilada va maktabda bolaning har tomonlama kamol topishiga, bilimlarni o'zlashtirishiga alohida e'tibor qaratiladi.

Buyuk Britaniyada bolaning ijtimoiy ta'minoti to'g'risidagi Farmonining 39-bo'limida belgilab qo'yilgan (TheChildcare Act 2006). 2000 yilda maktabgacha ta'lim Angliyada rasman ta'lim Davlat maktabgacha ta'lim tashkilotlari 3-5 yoshda gi bolalarga mo'ljallangan va ta'lim hamda tarbiyaning oltita tayanch mazmunini ifodalaydigan yagona milliy dastur asosida ishlashlari belgilangan (1-rasmga qarang).

1-rasm. Angliya davlati maktabgacha ta'lim tashkiloti bolalari ta'lim-tarbiyasi uchun mo'ljallangan milliy dasturning 6ta tayanch mazmuni

Mazkur ta'lim va tarbiyaning oltita: shaxsiy, ijtimoiy va emotsional, nutqiy, matematik, jismoniy, ijodiy, atrofdagi olam bilan tanishuv kabi o'ziga xos tayanch mazmunlarni ifodalagan yagona milliy dasturidagi yo'nalishlar bolalarning har tomonlama rivojlanishini e'tiborga olgan holda tuzilganligi bilan ajralib turadi. Shu bilan birga Angliya davlatining ta'lim-tarbiya olish maqsadlari, o'qitishning dastur va metodlari shakllantirilib, bunda har bir bola o'zining potensial imkoniyatlaridan foydalanishi, mas'uliyatni olishi va kattalar hayoti tajribasini o'rganishi uchun muvozanatlashgan va keng ma'naviy, axloqiy, jismoniy va aqliy ta'lim maktabgacha tayyorlov dasturi bolani ijtimoiy himoya qilish va uni o'qitish, tarbiyalash, shaxsiy rivojlantirish qo'yiladigan talablardan iborat qoidalar majmuasidir. Dasturni amalga oshirish uchun quyidagilardan keng foydalaniladi (2-rasmga qarang).

2-rasm. Dasturni amalga oshirishga qo'yilgan talablar

Davlat dasturini to'liq bajarishda bolalarning ehtiyojidan kelib chiqib didaktik o'yinlar, musiqa va kattalarning hikoyalarini tinglash, kuzatilayotgan hodisalarning tahlili, kattalar va bolalarni jalb qilgan holda muzokaralar tashkil etish, o'rganilayotgan hodisani har tomonlama bilish uchun enagalar instituti, o'yin guruhlari va shu kabi boshqa tashkilot va muassasalar faoliyat yuritadi. Maktabgacha bo'lgan ta'lim jaryonida bolalar bir vaqtning o'zida bir nechta maktabgacha ta'lim tashkilotlariga borishlari mumkin.

Ushbu davlatning maktabgacha ta'lim dasturlari bir nechta quyidagi asosiy tamoyillarga amal qiladi: Bolalik o'z holicha qadrlidir, u shunchaki hayotning kelgusi pog'onasiga tayyorgarlikka o'qitish emas, balki hayotning bir qismidir;

Bola – har tomonlama rivojlanishi o'zaro bog'liq bo'lgan bir yaxlitlik sifatida qabul qilinadi, shuning uchun o'qitish alohida predmetlarga bo'linmaydi;

3. O'qitishda ichki rag'batlantirishga alohida e'tibor beriladi, natijada bola o'zi o'qishga intiladi;

Bolalarning mustaqil faoliyat yuritishlari va intizomli bo'lishlari qat'iy nazoratga olinadi, bolalar o'z tajribalariga ega bo'lganlaridagina o'qitish samarali kechadi;

Ta'lim bolalar qila olmaydigan ishlardan emas, aksincha, ular qila oladigan ishlardan boshlanadi;

Har bir bola salohiyatlidir, faqat bu salohiyat qulay sharoitlarda rivojlanadi, bu o'rinda bola aloqa o'rnatadigan kattalar va boshqa bolalar muhim ahamiyatga ega kabi tamoyillar davlat dasturida belgilangan maqsad va vazifalarni ta'minlashga asoslanadi.

Irlandiyaning maktabgacha ta'lim tizimida ilk yoshdagi oila tarbiyasini qo'llab quvvatlashga bo'lgan zamonaviy tasavvurlarga javob beradigan bir qator qoidalar tuzilgan:

- bola parvarishida onalarga yordam berishning turli shakllarini yaratish;
- maktabgacha yoshdagi bolalar tarbiyasida turli, sinalgan, quyi tashkilotlar tashabbusi bilan yaratilgan yangimetodlarni qo'llash;

- maktabgacha tarbiya tizimiga professional kadrlarni tayyorlash.

Germaniya maktabgacha ta'lim tashkilotlari uchun yagona dastur yo'q. Bolalar bog'chasi xodimlari o'z ishining konsepsiyasini o'zlari ishlab chiqishadi. Germaniyada, ayniqsa, tarbiyachining fe'lidagi empatik xususiyat nihoyatda qadrlanadi.

- bu o'zini boshqa bir odamning o'rniga qo'ya bilish, unga to'laligicha hamdard bo'lish va ziddiyatga kirisha olish va uni hal qilish;

- o'z nuqtayi nazarini himoya bolalar bog'chalariga 3-6 yoshli bolalarni olishadi.

Bolalar bilan ko'p shug'ullanadigan (funktional-yo'naltirilgan)

va bolalar o'z holiga qo'yilgan (vaziyatga yo'naltirilgan) bolalar bog'chalari

bor. Bolalar bog'chalarining tarbiyachilik jarayoni markazida:

- erkin o'yin va muloqot;

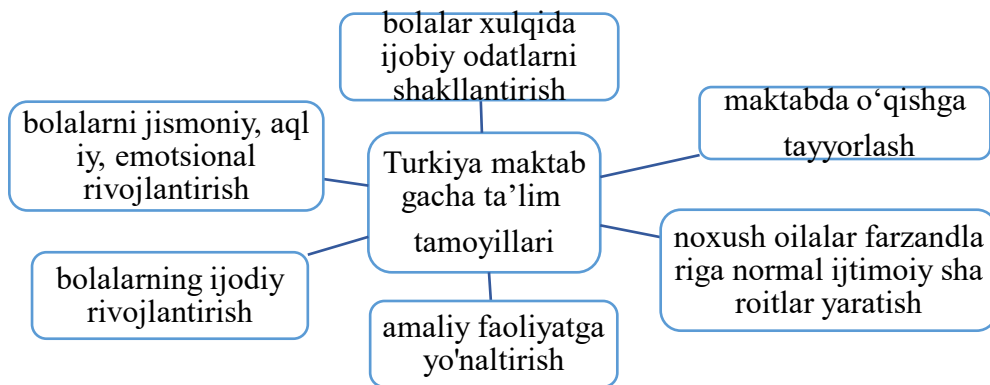
- intensiv ta'lim;

- yosh bo'yicha aralash guruhlarda tarbiya olish;

- harakatli o'yinlar, qo'l mehnati, rasm chizish, illustratsiyali kitoblarni o'qish;

- sayr va erkin o'yinlarga e'tibor beriladi.

Turkiya maktabgacha ta'lim maqsadlari milliy ta'lim tamoyillariga mos bo'lib, unda barcha bolalarning ijodiy rivojlanishiga, ularning xulqida ijobiy xususiyatlarni tarkib toptirishga asoslanadi (3-rasmga qarang).

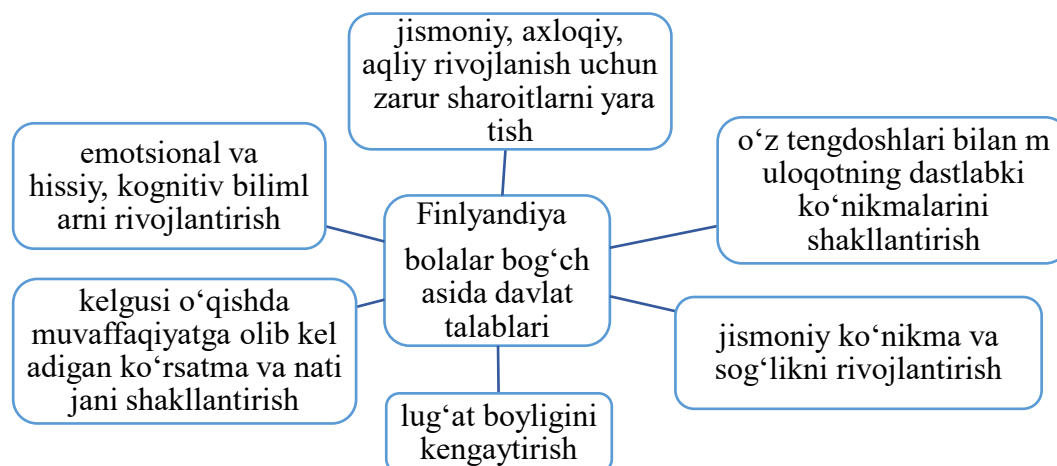
3-rasm. Turkiya davlatining maktabgacha ta'lim tamoyillari

Ushbu tamoyillar barcha ta'lim muassasasi uchun yagona bo'lib, bolalar ta'lim va tarbiyasida: atrofdagi olam qonunlarini bilish, bolalarni jismoniy, aqliy, emotsional rivojlanishini ta'minlash hamda bolalar xulqida ijobiy odatlarni shakllantirish, bolalarni maktabda o'qishga tayyorlash, noxush oila farzandlariga normal ijtimoiy sharoitlar yaratish orqali zamonaviy jihozlar, kompyuterlar, laboratoriyalar bilan ta'minlash, iqtidorli bolalar uchun dasturlar yaratish, turk tilini rivojlantirish, nutqni rivojlantirish, ta'limiy va rivojlantiruvchi o'yinlar, musiqa kabilar birlamchi talablardir.

Finlandiyada bolaning yoshi va individual ehtiyojlaridan kelib chiqib, umummadaniy an'analarni inobatga olgan holda jamoaviy maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyat yuritadi. Bunda asosiy ta'lim - tarbiyadagi e'tibor bolalarning jismoniy, ijtimoiy va emotsional rivojlanishiga qaratilib, bola

shaxsiyatining estetik, intellektual va diniy shakllanishiga yordam beradi.

Finlyandiya bolalar bog'chalari quyidagi qonun va tamoyilarga asoslanadi(4-rasmga qarang).

4-rasm. Finlyandiya bolalar bog'chasida davlat talablari

Finlandiyada bolalarni maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tarbiyalashda ular uchun jismoniy, axloqiy, aqliy rivojlanishga sharoit yaratish, o'z tengdoshlari bilan muloqotning dastlabki ko'nikmalarini shakllantirishni ta'miljovchi: jismoniy ko'nikma va sog'likni rivojlantirish, emotsional va hissiy, kognitiv bilimlarning rivojlanishini qo'llash, kelgusi o'qishda muvaffaqiyatga olib keladigan ko'rsatma va natijani shakllantirish, bolalar va ularning ota-onalarida jamiyat oldida ma'suliyat hissini shakllantirish, lug'at boyligini kengaytirish, matematik tushunchalarni shakllantirish, tabiat va jamiyat to'g'risida tasavvurni shakllantirish,

axloqni shakllantirish: Vatanga, xalqqa, oilaga, bolalar bog'chasiga, tarbiyachi va do'stlariga muhabbat, altruizm, bo'lishishga ishtiyoq, kamtarlik, tanqidni qabul qila olish, rostgo'ylik, kattalarga hurmat, optimizm va ishonch hissi, mehnat tarbiyasi: jamoada ishlay olish, jamoa mulkiga hurmat, musiqa va san'at bilan shug'ullanish kabi asosiy maqsadlar belgilanadi.

Yaponiya davlati maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolaga tengdoshlari va kattalar bilan yaxshi munosabat o'rnatish, sog'lom hayotiy odatlarni o'zlashtirish, tabiatni hurmat qilish, ijtimoiy hulq ko'nikmalarini egallash, bolada emotsional muvozanatni ta'minlash, sog'liqqa e'tibor, ijtimoiy muloqotni nazorat qilish, ijodiy muhitni yaratish va tanishish, nutqni rivojlantirish, o'z-o'zini ijodkorona namoyon qilish kabilar asosiy tarbiya tamoyillari bo'lib belgilangan.

Yuqoridagi rivojlangan mamlakatlarning maktabgacha ta'lim tashkilotlaridagi ta'lim-tarbiyaga qo'yilgan maqsad va vazifalar, mazkur jarayonlardagi mazmun, ularda belgilangan tamoyillar, talablarni o'rganib chiqib quyidagi xulosalarni berishni lozim deb topdik:

- maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bola shaxs sifatida o'zini taniydi;
- jamoaviy faoliyatga o'rganadi;
- mustaqil harakat qilishni boshlaydi;
- berilgan topshiriqni bajarishda ma'suliyatga ega bo'ladi;
- ekologik va estetik tarbiyalanadi;
- amaliy faoliyat jarayonining faol ishtirokchisiga aylanadi;
- o'z-o'zini baholaydi;
- kattalar va tengdoshlaridan ibrat oladi;
- do'st orttiradi;
- qonun va tartibga o'rganadi;
- yaxshi va yomonni anglay boshlaydi;

- muloqot qilishni faollashtiradi....

Ushbu maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyalanuvchilarida shakllantiriladigan sifatlar barcha rivojlangan davlatlarning ta'lim dasturlaridagi bolaning emotsional va hissiy, kognitiv bilimlarni rivojlantirish, jismoniy, axloqiy, aqliy rivojlanish, kelgusi o'qishda muvaffaqiyatga olib keladigan jarayonlarning barchasi ta'lim-tarbiyada bolalar ijodkorligini rivojlantirishga asoslanganligi bilan baholanadi.

Xulosa va tavsiyalar:

Har bir davlat dasturida bolalarning ehtiyoj va qiziqishlari, imkoniyatlarini hisobga olgan tarzda ularning ijodkorligini rivojlantirishga qaratilgan ijodiy mashqlar, amaliy faoliyat turlari, tasviriy san'at, badiiy san'at, milliy san'at va xalq og'zaki ijodidan foydalanish, harakatli va rolli o'yinlar, teatr san'atining ilk ko'rinishlaridan foydalanishga alohida e'tibor qaratilganligining guvohi bo'lamiz.

Bir so'z bilan aytganda, bola tarbiyasida badiiy pedagogika, ART pedagogikasi vositalaridan foydalanish metodikasining rivojlanib borishi ushbu davlat ta'lim tizimida yuqori sinflarda ham uzluksiz davom ettirilishi bilan ahamiyatli ekanligini ta'kidlaymiz.

Innovatsion-integratsion tarzda ta'limni tizimli isloh qilishning zamonaviy sharoitida XXI asr muammolariga javob beradigan yangi kasbiy kompetensiyalarga ega bo'lgan tarbiyachilarni tayyorlash bilan bog'liq muammolar alohida ahamiyatga ega. Bugungi kun tarbiyachilarida akmeologik qobiliyatlarni tarkib toptirish, ularning kasbiy kompetentlik darajasini takomillashtirish ularning ta'lim – tarbiya jarayonida bolalar ijodkorligini badiiy pedagogika, ART pedagogikasi vositasida rivojlantirish bo'yicha bilimlarni egallash bilan bir qatorda doimiy ravishda o'z-o'zini rivojlantirish va ijodiy salohiyatni ochib berish muhim. Bugungi kunda bolalarni tinglash va tushunishga qodir va tayyor, ularning qiziqishi va ehtiyojini aniqlash qobiliyatiga ega, ularning yordamchisi va do'sti bo'ladigan, badiiy pedagogikaning texnologiyalarini samarali qo'llay oladigan pedagogni tayyorlash asosiy vazifadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022 - 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" Farmon
Сергеева Наталья Юрьевна. Содержание понятия «Артпедагогика» // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. — 2008. — № 1.

Yusupova P. Maktabgacha tarbiya pedagogikasi. T.: O'qituvchi. 1993.

Xasanboeva O.U. va boshq. Maktabgacha ta'lim pedagogikasi. T.: Ilm ziyo. 2006.

Qodirova F.R, Toshpo'latova Sh.Q, Qayumova N.M., A'zamova M.N. Maktabgacha pedagogika. Darslik. T.: "Tafakkur" nashriyoti. 2019. – 685 b.

Мирзаева, Д. Ш. (2020). Методы использования дидактико-игровых образовательных педагогических технологий в начальных классах. Academy, (3 (54)), 85-86.

Мирзаева, Д. Ш., & Рахматова, Д. Х. К. (2020). Методы развития речи в процессе развития речи у детей. Academy, (6 (57)), 93-94.

Мирзаева, Дилфуза Шавкатовна, Раъно Салим Кизи Мухитова, and Иномова Кудратой Уйғуновна. «Формы сотрудничества с семьями дошкольных образовательных учреждений.» Academy 5 (56) (2020): 59-61.

Мирзаева, Дилфуза Шавкатовна. «Внедрение мультимедийных технологий в дошкольное образование.» Научный журнал 6 (40) (2019): 99-100.

Мирзаева, Д. Ш. (2017). Деятельность учителя по развитию интереса к учению у учащихся начальных классов. In Сборники конференций НИЦ Социосфера (No. 32, pp. 91-

UMUMTA'LIM MAKTABI O'QUVCHILARNING IJODKORLIK KOMETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Muhammadiyeva Zarina Bahodirovna,

TerDU-Badiiy grafika va dizayn kafedrası erkin tadqiqotchisi.

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.029>

Annotatsiya: Mazkur maqolada tasviriy san'at to'garaklari talabalarning badiiy ijodiy kompetentligini rivojlantirish uchun eng qulay sharoitni yaratdi. Bu o'rinda tasviriy san'at to'garaklari talabalarning ijodiy kompetentligini quyidagicha rivojlantirishni nazarda tutib, ma'lumotlar asosida tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: kompetent, rasm dasturi, loyiha, badiiy ijod, his-tuyg'ular, sezgi, xotira, idrok va fikrlash, estetik idrok, did.

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧАЩИХСЯ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Мухамадиева Зарина Бахадировна-

ТерГУ – внештатный исследователь кафедры художественной графики и дизайна.

Аннотация: В данной статье кружки изобразительного искусства создали наиболее благоприятные условия для развития художественно-творческой компетентности студентов. В этом месте кружки изобразительного искусства анализируются на основе данных, что предполагает развитие творческой компетентности учащихся следующим образом.

Ключевые слова: компетентность, программа рисования, проект, художественное творчество, эмоции, интуиция, память, восприятие и мышление, эстетическое восприятие, вкус.

Yangi O'zbekistonimiz milliy istiqlool o'zgarishlarni boshidan kechirayotgan hozirgi davrda yoshlarning oldiga ulkan vazifalar qo'yadi. Ayniqsa, milliy mafkura, milliy istiqlool g'oyasi, ma'naviy shakllanish, madaniy me'ros umuminsoniy qadriyatlar sohasida kuchli izlanishlar zarur. O'zgarish va yangilanish ma'naviy barkamollikka erishish uchun avvalo ahloqiy, ma'naviy va estetik tarbiyalarini rivojlantirish eng dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Bugungi murakkab globallashuv davrida ma'naviyat sohasida vujudga kelayotgan dolzarb muammolar, xalqimiz ma'naviyatini asrash va yuksaltirish, ayniqsa yosh avlodni sinfdan va maktabdan tashqari to'garaklar asosida tarbiyalash orqali qalbi va ongini turli zararli g'oya va mafkuralar ta'siridan saqlash va himoya qilish masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Har qaysi xalq yoki millatning tafakkuri, turmush tarzi, ma'naviy qarashlari o'z-o'zidan, bo'sh joyda shakllanib qolmaydi. Ularning vujudga kelishi va rivojlanishida aniq tarixiy, tabiiy va ijtimoiy omillar asos bo'ladi. Ota – bobolarimiz ruhiy olamining tomir ildizlari aynan shu ma'naviy zaminda, tarixda ham, bugun ham barchaning havasini tortib kelayotgan olijanob fazilatlar asosida shakllangan.

Mamlakatimizda yoshlarning ijodiy kompetentini rivojlantirish bugungi kunning dolzarb ijtimoiy masalaridan biri hisoblanadi. Davrimizning bu muammosi pedagogik jihatdan ham dolzarb bo'lishim bilan bir qatorda, axloqiy tarbiyada ham muhim o'rin tutadi. Badiiy ijodni rivojlantirish uchun olib boriladigan har qanday ish estetik tarbiya masalasi, shaxsga ta'sir masalasi, badiiy-estetik taassurotlar tajribasi, ijodiy yondashib baho berish, san'at vositalari orqali o'zining his-tuyg'ulari bilan bog'lanadi. Bu shaxsning individual xususiyatlari va dunyoqarashini hisobga olgan holda takomillashadi. Shuning uchun badiiy ijodiyotni rivojlantirish masalasi shaxsni umumiy rivojlantirish, uni uyg'unlashtirish masalasi bilan ajralmasdir. Hozirgi kunda oliy ta'lim tizimi talabalari ta'lim jarayoni davomida tasviriy san'atning qalamtasvir, rangtasvir, kompozitsiyani o'qitish metodikasi darslarida tasviriy san'at bilan yanada mukammalroq tanishtirib borilmoqda.

Shuningdek, tasviriy san'at to'garaklari talabalarning badiiy ijodiy kompetentligini rivojlantirish uchun eng qulay sharoitni yaratdi. Bu o'rinda tasviriy san'at to'garaklari talabalarning ijodiy kompetentligini quyidagicha rivojlantirishni nazarda tutadi:

– estetika va tasviriy san'atda ta'lim olayotgan talabalarning ma'lum estetik qarashlari, hayotdan olgan taassurotlari ijodiy xususiyatga aylanganligi sababli ular badiiy-ijodiy obrazlar yaratishga harakat qilishni;

- talabalarni mustaqil ijodiy faoliyat jarayoniga jalb qilish orqali ularning ijodiy kompetentlarini rivojlantirishni;
- talabalarni mazmunli, badiiy mukammal san’at asarlari bilan muntazam ravishda tanishtirishni;
- talabalarni san’at turlarining asoslari bilan aniq tanishtirishga, tahlil va idrok etish amaliyotiga nazariy jihatdan tayorgarlik va unga obektiv baho berishni;
- u yoki bu san’at turida talabalarining qiziqishi va ijodiy kompetentini rivojlan-tirish uchun yuqori darajadagi shart-sharoitlar yaratishga yordam berishni.

Ijodiy qobiliyat talabalarda samaraliroq amalga oshishidan talabalarda shu narsalar kuzatiladiki, barcha bosqich talabalari badiiy ijodiy rivojlanish jarayonida ijodiy psixologik qarashlarini namoyish etadilar. Talabalar bunda professional faoliyatning turli yo‘llarini oson va erkin, katta qiziqish va ijodkorlik bilan o‘rganadilar.

Badiiy sohalarda esa dunyoni badiiy-estetik yo‘llar orqali o‘zlashtiradilar. Shuningdek, o‘zlaridagi estetik mazmun-mohiyat va niyatlarni (g‘oya,reja), badiiy obraz-dagi kechinmalarni, his-tuyg‘ularni ifodalashga harakat qiladilar. Talabalarining badiiy ijodiyotini rivojlantirishda qulay sharoitlardan biri tasviriy san’at mashg‘ulotlaridan tashqari, to‘garaklar, galereya va muzeylarga sayohatlar, tabiat qo‘ynida (plener) ishlashlarining mazmuni shular orqali ularga psixologik-pedagogik ta’sir etishning ustuvorligidir.

Aniq ishlangan dastur asosida tegishli mavzu va bo‘limlarni o‘rganish jarayoni-dayoq talabalar badiiy ijod masalalariga duch keladilar. Mashg‘ulotlarda ijodiy mehnat jarayonining go‘zalligi, mohiyati, uning maqsadga muvofiqligi o‘rganiladi. Bu bilan ijodiy mehnat va san’atga bo‘lgan muhabbatning mahsuli, badiiy faoliyat, mahsulining estetik qiymati kabi tushunchalar o‘zlashtiriladi. Talabalar taniqli rassomlar bilan ularning ijodxonasida uchrashib, mahorat darslari orqali tasviriy san’at sirlari bilan yanada yaqindan tanishadilar. Talabalar asta-sekin rassomlar mehnatining yuqori darajadagi imkoniyatlari va yuksak hissiyot, badiiy ijod mahsulidan zavqlanish kabi xulosaga keladilar. Talabada muayyan ijodiy qiziqishining rivojlanishi shu ijodiy faoliyatga faol munosabatda bo‘lishini tarbiyalash, tasviriy faoliyatda o‘z imkoniyatlarini sinab ko‘rish istagi paydo bo‘ladi. Rangtasvir, grafika, haykaltaroshlik, qalamtasvir, shu bilan birga, amaliy bezak san’atini o‘rganishda talabalar ijodiy kompetentlarini namoyish etishlari uchun keng imkoniyatga ega bo‘ladilar. O‘rganilayotgan san’at turlariga doir har xil asarlar yaratiladi. Tabiat manzaralari, portretlar, etyudlar, akvarel va moybo‘yoq ishlar, naqshlar, karikaturalar, haykaltaroshlik namunalari ishlanadi. Badiiy ijodiyot bilan shug‘ullanayotgan talabalarining hisobot ijodiy kechasi ko‘rik-tanlovlarni tez-tez o‘tkazib turish ham maqsadga muvofiqdir. Chunki unda talabalar hamisha o‘zlarining ijodiy kompetentini namoyon etadilar. Talabalarining tasviriy san’at asariga yaqin bo‘lgan, badiiy qiymatli, takrorlanmas ichki mazmun bilan sug‘orilgan ijodiy faoliyatlari uchun mumkin qadar qulay sharoitlar yaratish lozim. Tasviriy san’at o‘qituvchisi va to‘garak rahbarlarining vazifasi talabalarining badiiy ijodiyotning xilma-xilligi to‘g‘risida to‘la bilim, malaka va kompetentlik bilan qurollantirishdir. Tasviriy san’at o‘qituvchisi mashg‘ulotlar uchun puxta o‘ylab, san’at asarlaridan tanlab olishi kerak. Asar mazmuni, uning rangi, tasviriy holati, mazmun va mohiyatini o‘rganishga imkon berishi kerak.

Ijodiy topshiriqlar san’at vositalari bilan talabalarda kechinmalar, hislar, fikr-g‘oyalar va munosabatlarni ifoda etish uchun qaratilishi kerak. Har bir ijodiy jarayon talabalarining imkoniyati darajasida tuzilishi lozim. Talabalarining fikrlariga qiziqish bilan qarab, ularni do‘stona muhokama qilish, ijodiy mehnatlarini hurmatlash va rag‘bat-lantirish shart. Ammo shuni esda tutish lozimki, talaba-bu faqat o‘ziga xos kompetentli, barqaror shaxs. Shu sabab ularning barchasidan bir xil natija kutib bo‘lmaydi. Deylik, biri ijodiy kompetentga ega bo‘lsa, biri fikriy kompetentga ega. Uchinchisi esa noan’anaviy g‘oyalarga va kashf etishga asoslangan kompetentlarni o‘zida mujassamashtirgan bo‘lishi mumkun. Bilim, ko‘nikma va malakani o‘zlashtirish aynan shu kompetentlarga muhtojdir.

Biroq badiiy ijoddagi qobiliyat quyidagi sharoitlarda to‘la namoyon bo‘ladi. Tevarak-atrofdagilar bu faoliyatga qiziqqan taqdirda, ijodiy faoliyatni to‘g‘ri tashkil etishga, bu faoliyatlarning mustahkamlanib borishiga, asar yaratish uchun kerakli asboblarni mavjudligiga, bilim, malaka va ko‘nikmalar, go‘zallikni ko‘ra bilish qobiliyati borligiga bog‘liqdir. Eng zaruri, talabalarining o‘zlarini tasvirlovchi, fikrlovchi, mustaqil ijod bilan shug‘ullanuvchi qilib ko‘rsatishlariga bo‘lgan harakatlari biz uchun muhimdir. Tashkil etiladigan tasviriy san’at to‘garaklarining maqsadi talabalarining ijodiy kompetentlarini chuqurlashtirish, uning biror turini keng o‘rganish, berilgan bilim va malakalarni hayotda qo‘llay olishga

o'rgatish, ularning estetik didlarini shakllantirishdan iboratdir.

Talabalarning ijodiy kompetentlarini rivojlantirish endilikda shunday tus oldiki, bu pedagogikaning muhim masalasiga aylandi. Biz rasm chizishdagi ijodiy jarayonni quyidagicha izohlaymiz;

- talabalarning maqsadga muvofiq ravishda ijodiy faoliyatini;
- ijodiy jarayondagi his-tuyg'u, sezgi, xotira, idrok va fikrlashning kuchli irodaviy intilishini;
- chiziladigan borliqni idrok etib, uni atroflicha kuzatish va o'rganish orqali badiiylashtirish;
- ijodda yangi takrorlanmas mazmun yaratish deb qaraymiz.

Bundan tashqari, mahalliy ashyolardan foydalanish ham talabalarga berilayotgan ko'nikma, bilim, malakalarning ilmiyligini, mashg'ulotlar ko'rgazmaliligining turmush bilan bog'lanishini ta'minlaydi. Talabalarning ijodiy kompetentini rivojlantirish ular ijodiy faoliyatining muhim jihatidir.

“Hayotni kuzatish, undan taassurot olish natijasidagi talabalarning bilim va malakalarini doimo boyitish, kengaytirib borish ijodiy tasavvurni muvaffaqiyatli rivoj-lantirishning zarur shartidir. Hayotni kuzatish natijasida olgan ma'lum tushunchalar, tasavvurdagi obrazlarni oson, shu bilan birga, aniq, haqqoniy tasvirlashni ta'minlaydi”.

Tasviririy san'at to'garagidan foydalanish uchun mahalliy ashyolar quyidagicha tanlanishi mumkin (bunda asosiy e'tabor talabalarning ijodiy kompetentligini rivoj-lantirishga qaratiladi).

1. Tanlangan mahalliy ashyolar talabalarning yosh xususiyatiga mos bo'lishi.
2. Tanlangan mahalliy ashyolar g'oyaviy va badiiy jihatdan sifatli bo'lishi.
3. Tanlangan mahalliy ashyolar shu o'lkaning an'analariga mos va xos bo'lishi.
4. Tanlangan mahalliy ashyolar tasviriy san'at to'garagi o'quv tarbiya ishlarining maqsad va vazifalariga mos bo'lishi.

5. Tanlangan mahalliy ashyolar talabalarga qiziqarli bo'lishi.

Yuqorida keltirilgan talablar asosida tasviriy san'at to'garagida mavzu asosida rasm ishlash mashg'ulotlari taxminan quyidagicha bo'lish mumkin. Tevarak-atrofdagi hayotni o'zida aks ettiruvchi mavzular:

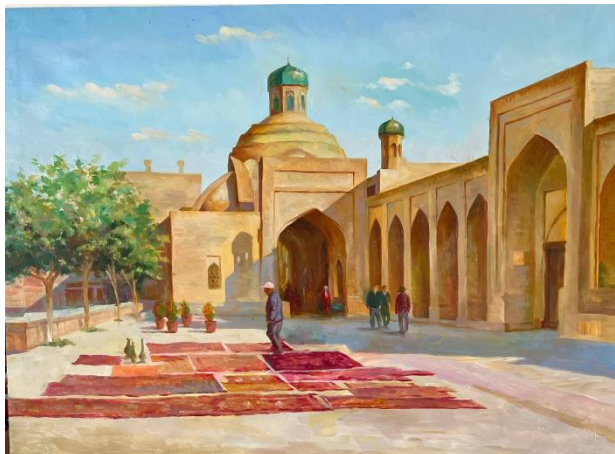
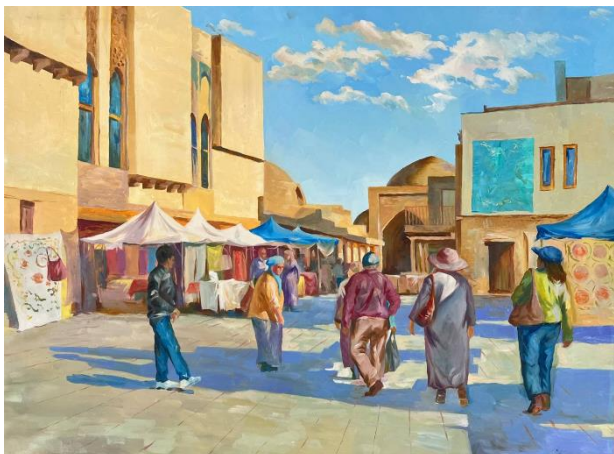
“Mening shahrim”, “Eski shaxar”, “Kirib keldi oltin kuz”, “Bahor”, “Qish”, “Men yoqtirgan gullar” va boshqalar.

Mahalliy ashyolar asosida tanlangan mavzuga doir voqea, manzara yoki holatlar ustida alohida to'xtalib o'tmoqchimiz, yashab turgan o'lkamizning go'zal tabiati, xalqimizning urf-odatlarini, an'analari va bundagi takrorlanmas va o'ziga xos tomonlarini, xususiyatlarini ochib berish hamda ularni obrazli talqin qilish talablarini bajarayotgan ijodiy ishlarga nisbatan ijobiy munosabatda bo'lish ularga muhim dalda berish bo'ladi.

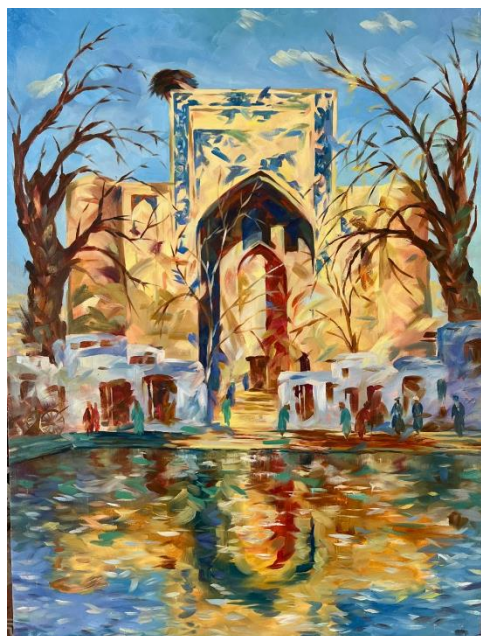
Tasviriy san'at darslarida talabalar bilan amaliy bezak mashg'ulotlari o'tkazish ham mo'ljallangan. Uning maqsadi badiiy ijodiy xarakterida bo'lib, unda turli tabiiy ashyolar qo'llaniladi (rangli qog'oz, mato qiyqimlari, naqsh kompozitsiyasini chizishda turli tayyor naqsh namunalari islimiy, grixli ulardan nusxa ko'chirish, mustaqil kompozitsiya yaratish). Naqshdan namuna ko'chirish jarayonida talabalarda xalq ijodiyotiga muhabbat uyg'onadi. Ularning badiiy-estetik dunyoqarashi yanada rivojlanadi. Mustaqil naqsh ishlash natijasida talabalarning ijodiy kompetentlari va fantaziyasi o'sadi. Tasviriy san'at to'garagining har bir mashq jarayonida ularni mavzuga doir san'at asarlari bilan tanishtirib borish zarur.

“Agar dars uchun tanlangan san'at asarlaridagi narsalar, voqealar ularning o'zlari yashayotgan qishloq yoki shahar ashyolari bo'yicha yaratilgan asarlardan tanlangan bo'lsa, ularni tushuntirish, ulardagi voqealar va narsalar haqida mantiqiy fikr yuritishga o'rgatish o'rganuvchi uchun ham, o'rgatuvchi uchun ham osonlashadi”.

Shuning uchun ham tanlangan har bir tasviriy san'at asarlari, reproduksiyasi talabalar hayotiga mos, turmushiga yaqin bo'lishi va ular yashab turgan o'lkaning o'ziga xos xususiyatlari, milliy urf-odatlarini, imkoniyatlari, an'analarini o'zida mujassam etishi shart.

Bundan tashqari, ma'lumki, dekorativ rasm ishlash usuli ham talabalarning ijodiy kompetentini rivojlantirishga samarali ta'sir ko'rsatadi. Bu o'quv fan dasturlari va o'quv ishchi dasturlarda talabalar naqshlar haqida umumiy ma'lumotlar, naqsh namunalaridan ko'chirish, naqsh sxemasi va elementlari asosida naqsh ishlash, mustaqil naqsh ishlash va ularni bezash jarayonida kompozitsiya qonunlarini bilib oladilar. Bo'yoqlar bilan ishlash malakalarini yanada o'zlashtiradilar. O'zbek milliy va qardosh xalqlar amaliy bezak san'atining o'ziga xos xususiyatlari haqida tasavvurga ega bo'ladilar. Tasviriy san'atning qalamtasvir va rangtasvir fanlari asosida o'tiladigan narsani o'ziga qarab chizish mashg'ulotlarida geometrik jismlar, uy-ro'zg'or buyumlari, meva va sabzavotlar, qush va hayvonlar tulumlari, turli gullardan foydalaniladi. Ayniqsa, chiziladigan

natyurmortning mahalliy buyumlar va ashyolardan tayyorlanishi talabalarning ijodiy kompetentini milliylik bilan uyg'unlashtiradi. Agar mashg'ulotda qovunni o'ziga qarab chiziladigan bo'lsa, bunda talabalarga qovun yetishtirishdagi dehqonning mehnati haqida alohida to'xtalib o'tiladi. Undagi ranglar, shakli, ko'rgazmalilik asosida tushuntirilishi lozim. Ayni vaqtda har bir talaba chizilishi kerak bo'lgan qovunning xushbo'y hidi va shirin ta'mini yaxshi biladi. Demak, talaba chizilishi kerak bo'lgan shu qovunga oddiy narsa sifatida emas, balki o'ziga xos hid va ta'mga, uning yetishtirilish tarixi va jarayoniga ega bo'lgan go'zalligi va mazasini o'z hissiyotlarida qaytadan jonlantirib, ijodiy yondashgan holda qaraydi.

Xulosa qilib aytganda, har qanday badiiy asar tasvirlanadigan narsaning estetik mazmunini va badiiy ijodiy ahamiyatini aks ettiradi. Tasvirdagi go'zallik, uning ifodalilik vositalari hisoblangan qalamtasvir, rangtasvir, kompozitsiya, yorug' soylari va ranglari uyg'unligiga ham o'z mohiyati bilan tasvirning estetik mazmunini tashkil etadi. Bular esa talabalarning tasviriy san'at mashg'ulotlarida estetik idroki, didi, his-tuyg'ularini, badiiy ijodiy kompetentlarini o'stirishga, badiiy fikr doirasini kengaytirishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. X.Xasanovich. Galaxy. "International interdisciplinary research journal" (GIIRJ) 2021-yil.
2. В.Кузин. Методика преподавания изобразительного искусства. 1-3классх.М., "Просвещение" 1979. – Стр. 45.
3. Z.B.Muhammadiyeva, Tasviriysan`at darslarida akseologik yondashuv asosida o`quvchilarning estetik madaniyatini shakllashtishi metodikasi. Educational Research in Universal Sciences ISSN:2181-3515. 2023-yil.
5. Z.Muhammadiyeva – Tasviriy san`at darslarida o`quvchilarning ijodkorlik kompetentligini shakillantirish metodikasi. Ta`lim va inavatson tadqiqotlar 2023/04. -betti 227-231, 2023-yil.
7. Z.B.Muhammadiyeva, F.M.Turayeva – Methodology of Teaching School Students to Work in Student Structure with Colorful Objects. European Journal of Innovation in Nonformal Education (EJINE). 2022-yil Volume 2 | Issue 5 ISSN: 2795-8612.
8. Маматов Д. К. Индивидуально-психологические детерминанты эффективной управленческой деятельности// Наука. Мысль: электронный периодический журнал. – 2016. – №. 9.

BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING KASBIY KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISHNING ILMIY ASOSLARI

Musurmonova Gulsevar Olimjon qizi,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti Pedagogika nazariyasi va tarixi mutaxassisligi 1-bosqich magistranti

Jahonda kadrlarning, xususan, o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish orqali oliy ta'lim sifati va raqobatbardoshligi ta'minlashga erishilmoqda. Jumladan, Birlashgan Millatlar Tashkilotining "Barqaror rivojlanish maqsadlari (SDGs)" hamda Yevropa Ittifoqining "Evropa oliy ta'lim makoni» (EHEA. 2010) Konsepsiyalari mazmunida «Kadrlarni tayyorlash va malakasini oshirishda kompetentlikka asoslangan ta'lim (competence-based learning) modelini joriy etish, ta'limni insonparvarlashtirish asosida kasbiy malakalarni uzluksiz rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish» oliy ta'limning strategik yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Bu jahon mamlakatlari oliy ta'lim makonida kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish va rivojlantirishning ilg'or tajribalarini ta'limni tashkil etish va boshqarish jarayoniga integratsiyalashni taqozo etmoqda.

Mamlakatimizning uzluksiz ta'lim tizimida bo'lajak mutaxassislarning fanlar doirasidagi nazariy va amaliy bilimlarni o'zlashtirishlari bilan bir qatorda ularni jahon andozalariga mos ravishda kasbiy kompetensiyalar bilan qurollantirish, kasbiy malakasini oshirish tizimini takomillashtirish zarurati ham paydo bo'lmoqda. Zero, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 24 yanvarda Parlamentga qilgan Murojaatnomasida barcha sohalar kabi ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan hamda rejalashtirilayotgan islohotlarning ham ustuvor jihatlari qayd etildi. Xususan, Murojaatnomada maktabgacha ta'lim tizimida boshlangan islohotlarni samarali davom ettirish, umumta'lim maktablarida ta'lim va tarbiya sifatini yaxshilash, oliy ta'limning akademik ilm-fan va ishlab chiqarish bilan integratsiyasini kuchaytirish orqali ta'lim tizimining barcha bosqichlari orasida o'zaro uzviylik, bog'liqlikka erishish, natijada, butun uzluksiz ta'lim tizimini yangi bosqichga olib chiqishga qaratilgan ustuvor jihatlar o'z ifodasini topgan.

Mamlakatimizda pedagogik ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarning mazmuni jamiyatda o'qituvchilik kasbi mavqeyini mustahkamlash, ilg'or xorijiy tajriba va innovatsiyalarni jalb qilish, ta'lim-fan-ishlab chiqarish integratsiyasini ta'minlash, ta'limning asosiy va yordamchi vositalarini zamonga mos holda takomillashtirish, sohaga xususiy sektorni ko'proq jalb qilish va iqtidorli o'quvchilar bilan ishlash tizimini takomillashtirish kabi masalalarga yo'naltirilgan. Bunda o'qituvchilik kasbining alohida fazilatlarini, jumladan, ularning yuksak didaktik mahorat va texnikaviy ko'nikmalarni o'zlashtirganligi, pedagogik

kompetensiyalardan voqifligi, umummadaniy fazilatlarga erishgan shaxs sifatida ta'lim va tarbiya jarayoniga kreativ yondashishi kabi xislatlarni o'zida aks ettiruvchi kasbiy kompetentlik muhim ahamiyat kasb etadi. Kasbiy kompetensiyalarni o'zlashtirish, boshqacha aytganda, kasbiy kompetentlikka erishishda maktablarda tashkil etiladigan malakaviy amaliyot muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqotimiz predmetidan kelib chiqqan holda kompetentli o'qituvchini tayyorlash masalasini o'rganishning asosiy yo'nalishlarini ochib berish maqsadida bu jarayondagi muammolarning yechimini ko'rsatadigan psixologik-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish maqsadga muvofiqdir hisoblanadi. Mavjud xulosalarning turli-tumanligiga qaramay, barcha tadqiqotlar uchun umumiy bo'lgan narsa shundaki, ularida kasbiy kompetensiya darajasi talabalarning pedagogik mahoratini shakllantirish darajasiga bog'liqligi ta'kidlanadi.

Sohaga oid ilmiy adabiyot va izlanishlar tahlilidan ma'lum bo'ladiki, o'qituvchi sohaga doir bilimlarni (psixologik-pedagogik, metodik, ilmiy va mutaxassislik fanlari) o'zlashtirishi, ilmiy, pedagogik va metodik bilimlarni o'zaro bog'lashi, integratsiyalashi, ularni ta'lim maqsadlariga erishishga yo'naltirishi zarur. O'z navbatida, o'quv jarayonining real talabidan kelib chiqib o'qituvchi deyarli doimiy ravishda talabalarga o'z sohalari bo'yicha turli xil ko'nikma va malakalarni o'rgatishi lozim ekan, bu, albatta, talabalarni kasbiy tayyorlash jarayonini mukammallashtiradi. Shuning uchun mutaxassisning kasbiy

kompetensiyasini shakllantirish masalasini hal qilishda poydevor yaratadigan va kasbiy tayyorgarlikning muvaffaqiyatini belgilaydigan pedagogik fan va amaliyotning asosiy qoidalarini tanlash va ularni ishlab chiqish vazifasi ustuvor masalaga aylanadi. Ushbu tadqiqotda asosiy e'tibor bo'lajak o'qituvchining maktab malakaviy amaliyoti jarayonida kasbiy kompetensiyasini shakllantirishga qaratiladi. Oliy ta'lim nazariyasi va amaliyotini tahlil qilib, bo'lajak o'qituvchi kasbiy kompetentligining muhim xususiyatlarini, talabalarni amaliy faoliyatga tayyorlash shart-sharoitlarini aniqlash va belgilash uchun asos bo'lgan muhim fikr va yondashuvlarni tadqiq etish maqsad qilingan.

Mamlakatimiz hozirda "Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari" qadam qo'yimoqda, demokratik jamiyat, huquqiy davlat qurmoqda ekan, bunday sharoitda ta'limning ahamiyati nafaqat iqtisodiyotni, balki butun jamiyatni yangi taraqqiyot bosqichiga olib chiqishning eng muhim omili sifatida yanada oshadi. Ta'limning roli kundan-kunga ortib boradi, ta'lim siyosatining asosiy vazifasi –zamonaviy ta'lim sifatiga erishish, uning shaxs, jamiyat va davlatning hozirgi va bo'lg'usi ehtiyojlariga muvofiq bo'lishi hisoblanadi. Shu sababli o'qituvchilarni tayyorlashga katta e'tibor berilmoqda.

Oliy ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish, mutaxassislar tayyorlash sifatini va o'qituvchilarning kasbiy mahoratini oshirish, zamonaviy hayot talablariga javob beradigan pedagogik korpusni tayyorlash va shakllantirish vazifasi mamlakat kelajagi uchun muhim ahamiyatga ega. Ushbu muammoni hal qilish uchun bugungi pedagogik ta'lim muassasalarida tayyorlanayotgan o'qituvchilar zamonaviy maktab talablariga to'liq javob bera olmayotgani va buni barataraf etish muhim vazifaga aylanmoqda. Pedagog kadrlarni tayyorlash tizimini: uning tashkil etilishi, tuzilishi, mazmuni, malakaviy amaliyoti va ta'lim jarayonidagi innovatsion jarayonlar bilan o'zaro bog'liqlik tamoyillarini, o'qituvchilar tarkibini ko'paytirish va sifatini yaxshilashni kompleks isloh qilish uchun bir nechta modellarni ishlab chiqish va eksperimental ravishda sinovdan o'tkazish zarur. Zamonaviy maktablarimiz uchun mutlaqo boshqacha pedagogik kadrlar kerak. Qoidaga rioya qilishga odatlangan va har bir qadamda ko'rsatmalar kutib turadigan o'qituvchi bunday maktablarga mos kelmaydi. Zamonaviy maktab o'ziga jonli munosabatni, individual yondashishni talab qiladi.

Kompetentlikka asoslangan ta'lim sharoitida o'qituvchi ta'lim jarayonida an'anaviy ta'limga nisbatan bir oz o'zgacha funksiya va rolni bajaradi Bunday ta'lim shaklida o'qituvchidan:

talabalarining mustaqil faol bilim faoliyatini tashkil etuvchi;

kompetentli maslahatchi va yordamchi;

talabalar harakatini psixologik-pedagogik aspektda baholay oladigan, ularga samarali harakatlari bilan tez yordam berishga va o'zlashtirilgan bilimlarni munozara qilish va qo'llashda uchraydigan qiyinchiliklarni bartaraf etishga qodir mutaxassis bo'lish talab etiladi.

Ushbu rol an'anaviy ta'limga qaraganda ancha murakkab va o'qituvchidan kasbiy kompetentlikni talab qiladi.

Har qanday ta'lim muassasasidagi o'quv-tarbiyaviy jarayon yoshlarni hayotga, mehnatga va o'z shaxsiyatini rivojlantirishga tayyorlashning bugungi kun talablaridan bir qadam oldinda turishi kerak, bu esa, o'z navbatida, o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi ushbu talablardan "ikki karra" yuqoriroq bo'lgandagina amalga oshadi. Faqatgina bu holat ertangi kun, kelajakka yo'naltirilgan ta'lim tizimi va pedagogika fanida har qanday ijobiy o'zgarishlarni muvaffaqiyatli amalga oshirilishi bilan kafolatlanadi. Tadqiqotchilar fikriga ko'ra, pedagog kadrlarni tayyorlashda "ikki karra" oldinda yurish talabi bilan bir qatorda real hayotda o'qituvchi maktab hayotidan, ta'lim tizimi esa maktab talablaridan orqada qolsa, u "jamiyat talablaridan ikki baravar orqada qoladi?". Pedagogik ta'limning bu xususiyati hayotning barcha sohalarini takomillashtirishda va eng avvalo, islohotlar jarayonida ta'limni hisobga olish kerakligini ko'rsatadi.

Zamonaviy maktabga o'z kasbiy kompetensiyalariga ega, boshqacha aytganda, kasbiy kompetentli mutaxassis kerakdir. Bu nimani anglatishi haqida quyida batafsil to'xtalamiz.

Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, kompetentlikka asoslangan ta'lim (competence-based education – CBE) o'tgan asrning 70-yillarida Amerikada N. Xomskiy tomonidan til nazariyasi va transformatsion grammatikaga bog'lab taklif qilingan kompetensiya tushunchasi negizida shakllangan. R. Uaytning "Motivatsiya qayta ko'rib chiqildi: kompetentlik konsepsiyasi" ("Motivation reconsidered: the concept

of competence”) (1959) asarida kompetensiya kategoriyasi shaxsiy fazilat ekanligi qayd etiladi hamda u motivatsiya bilan to’ldirilgan.

Shu tarzda kompetensiyaga asoslangan yondashuv dastavval xorijiy tillar ta’limi doirasida qo’llanilgan bo’lsa, asta-sekin barcha fanlarni o’qitishda ustuvor yo’nalishga aylanishi uni yanada chuqurroq tadqiq etishni taqozo etadi.

Muayyan sohada kompetentli bo’lgan kishi o’sha sohaga tegishli bilim va qobiliyatlarga ega bo’ladi, ular ushbu mutaxassisga o’z sohasini oqilona, omilkor baholash va bunda samarali harakat qilish imkoniyatini beradi. Mazkur tushuncha “O’zbek tilining izohli lug’ati”ga (2006) kiritilmagan bo’lsa-da, boshqa tillar leksikografiyasida “biror narsa borasida hukm qilish imkoniyatini beradigan bilimga ega bo’lish”⁸; “xabardorlik, bilimdonlik, qonuniy huquqlilik, qonuniy huquqqa egalik”⁹; “obro’rlik, nufuzga egalik, to’la huquqqa egalik”¹⁰ deb izohlangan.

Ko’pgina lug’atlarda “kompetentlik” va “kompetensiya” tushunchalari farqlanadi. “Kompetensiya” uchun yagona ta’rif mavjud emasligi sababli u turlicha izohlanadi: “muayyan organ yoki mansabdor shaxsning rasmiy hujjatlarda belgilangan vakolatlari doirasi; vakolat yoki shaxsning biror-bir sohadan xabardorlik, shu sohani bilish darajasi”; “qaysidir idora yoki mansabdor shaxsning qonunlar, ushbu idora ustavi yoki boshqa qonunlar bilan belgilangan vakolatlari, huquqlari va majburiyatlari to’plami”; “biror narsa haqida hukm chiqarishga imkon beradigan bilimga ega bo’lish, unga egalik qilish”¹³; “biror yaxshi xabardor bo’lgan, biladigan masalalar sohasi”¹⁴; “bir qator qarorlarni ishlab chiqishda ishtirok etish yoki o’zi qaror qabul qilishi uchun imkon beradigan muayyan bilim va ko’nikmalarga ega insonning shaxsiy imkoniyatlari, uning malakasi (bilimi, tajribasi)”¹⁵.

Odatda, kompetentlik va kompetensiya atamaları o’zaro muqobil so’zlar deya qaralishi sababli quyida ular o’rtasidagi aniq farqlar borasida batafsil fikr yuritamiz.

Yuqorida ta’kidlab o’tilganidek, chet tillarini o’qitish metodikasida kompetentlikka asoslangan yondashuv g’oyasi bizga G’arbdan kirib kelgan. Kompetentlikka asoslangan yondashuvda asosiy tushuncha bu kompetensiyadir. Ammo kompetensiya haqida so’z borganda “kompetentlik” tushunchasini ham tilga olish zarur. E.D. Bozovichning qayd etishicha, ilmiy adabiyotlarda bu ikki atama ko’pincha sinonim sifatida ishlatiladi, shunga qaramay, ular bir-biridan farq qiladi: “Kompetensiya - bu bilim sohasi bo’lib, undan inson professional, ehtimol, havaskor sifatida xabardor bo’lishi, uni bilishi mumkin; kompetentlik esa, odatda, ma’lum bir sohada yuqori darajadagi malakani nazarda tutadi va mutaxassisning bu sohadagi fikri ishonchli (e’tiborli) hisoblanadi”¹⁶.

Shuni e’tiborga olish kerakki, rus metodik adabiyotlarida kompetensiya va kompetentlik atamalarining farqlanishi tarjima yoki rus tili so’z yasallishining o’ziga xos xususiyatlari natijasida paydo bo’lmagan. Ingliz tilida ham turli xil suffikslarga ega bo’lgan ikkita atama mavjud:

“competence” va shunga monand atamalarining ma’nolari to’g’risida turli xil qarashlar mavjud. Nemis tilida “kompetenz” atamasigina mavjud, shuning uchun kompetensiya va kompetentlik atamaları o’rtasida farq yo’q. Xorijiy metodik adabiyotlarda ushbu atamalarining o’ziga xosligi yoki farqlanishi to’g’risida yakdil fikr mavjud emas: ba’zi xorijiy tadqiqotchilar ushbu tushunchalarni o’zaro qarama-qarshi qo’yishsa, boshqalari ularni bir-birini to’ldiruvchi deb hisoblashadi. Natijada, ta’riflar bo’yicha aniq biror xulosaga kelish ancha bahsli. “Competency” atamasiga to’xtalsak, kognitiv, funksional va ijtimoiy kompetensiyalar, shuningdek, boshqa sanab o’tilgan kompetensiyalarni o’zlashtirish uchun talab etiladigan metakompetensiyalar mavjud; shu asosda menejmentda ham, ta’limda ham qo’llaniladigan turli xil modellar yaratilgan.

Rus tadqiqotchilari ushbu munozaraga to’xtalib, o’z ta’riflarini berishadi, ular ham muayyan darajalarda bir-biriga ziddir. Misol uchun, I.Ya. Zimnyayaning fikriga ko’ra, “kompetentlik” tushunchasi “kompetensiya” tushunchasidan kengroq mazmunga ega, chunki u o’z ichiga kognitiv-bilim, motivatsion, “o’zaro munosabat” va tartibga soluvchi tarkibiy qismlarni qamrab oladi. Kompetentlik muayyan kompetensiyalar (qismlari) asosida rivojlanadi.

Ushbu fikrga M.D. Ilyazova ham qo’shiladi: “... Biz ... kompetentlik va kompetensiyalarni ma’lum sub’ekt faoliyatining o’zaro bir-biriga “bo’ysunadigan” tarkibiy qismlari deb bilamiz. Biz kompetensiyani potensial faoliyat, tayyorlik va faoliyatning muayyan turiga intilish deb bilamiz. Kompetentlik – bu

insonning ajralmas fazilati – bu faoliyatda muvaffaqiyatli amalga oshiriladigan kompetensiyadir”¹⁸.

“Kompetentlik” atamasining ba’zi ta’riflarini ko’rib chiqamiz. E.O. Ivanova kompetentlikni “tegishli kompetensiyalarga ega bo’lish” deb tushunadi¹⁹. R.P. Milrudning ta’kidlashicha, “keng ma’noda kompetentlik

bu muayyan faoliyat sohalarida va muayyan turdagi muammolarni hal etishda talablar, belgilangan mezon va standartlarga muvofiqlik, kerakli faol bilimlarga, ishonchli natijalarga erishish va vaziyatni boshqarish qobiliyatiga ega bo’lishlikdir”²⁰. O’z fikrini davom ettirgan R.P. Milrud kompetentlikni kompetensiyalar jamlanmasi, ya’ni muvaffaqiyat bilan samarali faoliyatning kuzatish mumkin bo’lgan namoyish sifatida ifodalash mumkin degan xulosaga keladi. Shu bilan birga, u kompetentlik atamasiga quyidagi ta’rifni beradi: “Kompetentlik – bu ma’lum bir sohada tashqi dunyo bilan samarali o’zaro aloqada bo’lish imkoniyatini yaratadigan va zarur kompetensiyalarga asoslanadigan kompleks shaxsiy resursdir”²¹. O’quvchi kompetentligining tarkibiy qismlariga R.P. Milrud quyidagilarni kiritadi: “Bilimlar zahirasi, muammolarni hal qilish usullariga egalik va maqsadlarga erishish tajribasi”²². Tadqiqodchi ushbu tarkibiy qismlardan birortasi mavjud bo’lmasa, kompetentlik nuqsonli sanaladi, deb hisoblaydi.

E.I. Ogarev kompetentlikni beshta asosiy tarkibiy qismdan iborat deb hisoblaydi:

bajarilayotgan vazifalar va yechilayotgan muammolarning mohiyatini chuqur anglash;
ma’lum sohada mavjud bo’lgan tajribani yaxshi bilish, uning eng yaxshi yutuqlarini faol o’zlashtirish;
muayyan makon va zamonning o’ziga xos aroitlariga mos keladigan faoliyat (harakatlanish) vositalari va usullarini tanlash qobiliyati;

erishilgan natijalar uchun javobgarlik hissi;

maqsadlarga erishish jarayonida xatolardan saboq chiqarish va ularni tuzatish qobiliyati.

Ushbu terminning yanada to’liqroq, batafsilroq ta’rifiga e’tibor qaratamiz: “Kompetentlik – bu hayotning turli sohalaridagi muammolarni nazariy bilimlar asosida hal qilish qobiliyati bilan ajralib turadigan bilimlilik darajasi va uning asosida ishlab chiqilgan amaliy faoliyat usullaridir. Boshqacha aytganda, kompetentlikni 1) mavzuni chuqur bilish; 2) o’zlashtirilgan mahorat; 3) biror faoliyatni real hayotda bajarish qobiliyati, deb tushunish mumkin.

O’rganilgan manbalardagi ma’lumotlarni umumlashtirish natijasida “kompetentlik” va “kompetensiya” tushunchalariga quyidagicha ta’rif berishni taklif qilamiz:

Kompetensiya – bu muayyan (pedagogik) muammoni hal qilish, to’siqlarni yengib o’tish va maqsadlarga erishishni ta’minlaydigan, muvaffaqiyatli harakat qilishning o’ziga xos strategiyasi bo’lib, u ma’lum bir predmet va jarayonlar doirasi bilan bog’liq bo’lgan va ular doirasida professional ijodiy faoliyat uchun talab etiladigan, o’zaro chambarchas bog’liq xususiyatlar majmui (bilim, mahorat, ko’nikma, kasbiy layoqat)dir.

Kompetentlik – shaxsning o’z faoliyat predmeti va shaxsiyatiga monand muayyan kompetensiyalarga egaligini ifodalovchi va o’zlashtirilgan samarali strategiyalar orqali muvaffaqiyatli faoliyatni ta’minlaydigan integral shaxsiy resurslardir.

Kompetentlik kompetensiyalardan iborat bo’lib, muayyan kompetensiyalar orqali belgilanadi va ushbu kompetensiyalarda namoyon bo’ladi.

Har bir shaxs, xususan, mutaxassis qanday kompetensiyaga ega bo’lsa, uning kompetentlik darajasi shunga monand namoyon bo’ladi.

Yuqorida qayd etilgan ilmiy fikr va xulosalarga tayangan holda biz “kompetentlik”ni “kompetensiya”ning hosilasi, degan fikrga qo’shilamiz. Kompetentlik butun bir tizimni anglatuvchi tushuncha, kompetensiya esa uning tarkibiy qismidir. Malakaviy amaliyot bo’lajak o’qituvchining kompetentligini shakllantiruvchi muhim jarayonlardan biri hisoblanadi va bunda amaliyotchi-talaba (bo’lajak o’qituvchi) kompetentligi uning o’z pedagogik faoliyatida qo’llay oladigan bilim, metodika va pedagogik mahorati sifatida namoyon bo’ladi, degan xulosaga kelish mumkin.

Adabiyolar

Львов Л.В. Технология формирования учебно-профессиональной компетентности (концепт. – Челябинск: ЧГАУ; ЮУНОУ РАО, 2007. – С. 9-10.

Олешков М.Ю. Современные образовательные техно-логии: методическое **ВОЛЕЙБОЛЧИЛАР**

ИНТЕЛЛЕКТУАЛ-ЖИСМОНИЙ СИФАТЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА СПОРТ МАШҒУЛОТЛАРИНИНГ АҲАМИЯТИ

Маҳмудов Мақсуд Камолович,

Бухоро давлат университети спорт фаолияти кафедраси ўқитувчиси

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.030>

Аннотация: мазкур мақолада спорт машғулотлари жараёнида волейболчиларда интеллектуал-жисмоний сифатларни ривожлантириш механизмлари мазмунли ёритилган. Шунингдек, ушбу жараёнда муаяйн машғулотлар учун машқлар тизими, мураббий кўрсатмалари асосида турли амплуадаги волейболчиларнинг индивидуал ақлий ҳамда жисмоний имкониятларини такомиллаштириш йўллари ҳақида фикр юритилган.

Калит сўзлар: спорт, машғулот, машқ, интеллект, сифат, қобилият, ривожлантириш, тайёргарлик, амплуа, мантиқий топшириқ, натижа.

ЗНАЧЕНИЕ СПОРТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РАЗВИТИИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ И ФИЗИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ ВОЛЕЙБОЛИСТОВ

Мақсуд Камолович Маҳмудов,

Преподаватель кафедры спортивной деятельности Бухарского государственного университета

Аннотация: в статье описан механизм развития интеллектуальных и физических качеств у волейболистов в процессе спортивной тренировки. Также показана система упражнений специфической подготовки, способы совершенствования индивидуальных умственных и физических возможностей волейболистов разного амплуа на основе указаний тренера.

Ключевые слова: спорт, тренировка, упражнения, интеллект, качество, способности, развитие, подготовка, роль, логическое задание, результат.

THE SIGNIFICANCE OF SPORTS ACTIVITIES IN DEVELOPING THE INTELLECTUAL AND PHYSICAL QUALITIES OF VOLLEYBALL PLAYERS

Maqsud Kamolovich Mahmudov,

Lecturer at the Department of Sports Activities, Bukhara State University

Abstract: the article describes the mechanism for the development of intellectual and physical qualities in volleyball players during sports training. Also shown is a system of exercises for specific training, ways to improve the individual mental and physical capabilities of volleyball players of various roles based on the instructions of the coach.

Key words: sport, training, exercises, intelligence, quality, abilities, development, preparation, role, logical task, result.

Кириш. Замонавий таълим жараёнида талабаларда интеллектуал-жисмоний хусусиятларни ривожлантириш, илмий дунёқарашни таркиб топтиришнинг инновацион технологияларини такомиллаштиришнинг дидактик параметрларини аниқлаштиришни тақозо этмоқда.

Айниқса, талабаларда интеллектуал-жисмоний хусусиятларни ривожлантиришнинг креатив компонентларига устуворлик бериш, инновацион ёндашувлар асосида оламнинг илмий манзарасини яхлит идрок этиш малакаларини таркиб топтиришга алоҳида зарурат мавжуд.

Талабалар интеллектуал қобилияти инсоният ривожланиши, ижтимоий ҳамда илмий-техникавий тараққиёт таъсирида юз беради. Интеллектуал қобилият янги шакллариининг юзага келиши унинг тараққиётидаги узилиш, олдинги шакллар барҳам топиши ва маданий меросни инкор этиш дегани эмас, албатта. Ҳар бир кейинги босқич унинг амалиёт, ҳаёт синови тасдиғидан

ўтган асл жиҳатларини ўзида гавдалантиради.

Талабалар интеллектуал-жисмоний сифатларини ривожлантириш асосини дунёвий билимлар мажмуаси ташкил қилади, улар билан интеллект ўртасидаги алоқа диалектик жараён тарзида амал қилади: билимлар, бир томондан, билиш фаолияти натижалари бўлса, бошқа томондан, инсон фаолиятининг ўзига хос кўриниши тарзида интеллектнинг, интеллектуал маданиятнинг ажралмас қисми саналади.

Асосий қисм. Муайян машғулоти учун машқларни танлаш, жамғариш-бу мураккаб ёки ижодсиз жараён эмас. Спортчиларнинг саломатлиги, жисмоний ва руҳий имкониятлари, жамоанинг эҳтиёжи ва режалаштирилган вазифаларга қараб машғулоти мазмуни шундай ўзгартирилиши керакки, қўйилган асосий мақсад амалга оширилиши даркор.

Машқлар амалиётнинг асосий кучи ва кучли жамоанинг олдиндан режалаштирган пойдеворидир. Ўз навбатида спортчилар машқлар ёрдамида ҳам шуғулланидал ҳам иш қобилиятини тиклайдилар.

Машғулоти айнан бир мақсадни амалга оширишга йўналтирилган бўлиши ҳамда чигалёзди разминкадан бошланиши даркор. Бу ўйинчиларни бирлаштиради ва уларни жамоада ҳамжихат бўлиб ишлашга ёрдам беради.

Мураббийлар ва ўйинчилар шуни билишлари зарурни, ҳар бир машғулоти имкониятларни ривожлантиришга, жамоавий ҳис-туйғулар ва юкламалардан бахраманд бўлишини таъминлашга қаратилади. Бунда ўйинчиларни машғулоти олдинданок ғалабага-самарали натижага эришиши кераклиги ҳақида шакллантирувчи кўрсатма бериш муҳим аҳамият касб этади. Мураббийлар ўз ўйинчиларга қанчалик ишонса, машғулоти давомида ташаббускорликни таъминласа, машқларни ўзлаштириш суръати шунчалик юксак бўлади.

Мураббий навбатдаги мавсумда юксак натижага эришишга қаратган машғулотлар дастурини аниқлаштириб олганидан сўнг тайёргарлик жараёнининг умумий андозасини ишлаб чиқишга киришиши лозим. Машқларни танлаш ва улардан фойдаланиш мувофиқ равишда мураббийга ҳам, ўйинчиларга ҳам мослаштирилган бўлмоғи даркор. Чунки мураббий ушбу машқларни қўллашда шахсан ўзи ҳам иштирок этади. Демак, мураббий ҳам бу борада етарли тайёргарликка эга бўлиши керак.

Мураббий зарур кўрсатмалар, йўл-йўриқлар беради, машқлар шиддатини назорат қилади, тўп йўналишларини бошқаради. Бундай ёндашув ва бундай машқлар мавсумнинг ўргатиш фазасида берилади. Машқлар ўйинчиларнинг диққат марказида бўлади, улар тўп ҳаракатини бошқаради, назорат қилади, машқлар шиддатини баҳолайди. Ушбу жараёнда мураббийнинг роли ўзаро алоқани ўргатиш, заруриятга қараб ўргатиш, кўрсатма бериш ва ўзгартиришлар киритишдан иборат бўлади.

Мавсумолди машқлар кўп марталаб такрорланиши зарур, зеро ўйинчилар бу машқларни мукамал ва юксак аниқлик билан бажаришлари талаб қилинади. Мавсумолди босқичида ўйинчиларнинг тўп билан ўйнаш сони тайёргарлик қимининг барча фазаларига нисбатан анча кўпроқ бўлиши лозим. Шундай машқларни танлаш зарурки, ҳар бир ўйинчи имкон борида кўпроқ тўп билан ўйнасин.

Мавсумолди тайёргарлик даври шундай жараёнки, унда ҳам индивидуал ўйинда, ҳам гуруҳли ўйинда ўргатиш ва техник маҳоратни кўрикдан ўтказиш чоралари кўрилади. Юқори малакали жамоалар ҳам, қуйи малакали жамоалар ҳам тайёргарлик даражасидан қатъий назар ўргатиш-ўрганиш жараёнидан четда қолмаслиги керак.

Мавсумолди тайёргарлик фазаси – бу мусобақа ўйинларидан истисно жараён дегани эмас. Аксинча! Ҳар бир машқ, ҳар бир машғулоти мусобақа тарзида ташкил қилинмоғи лозим. Биринчи кундан бошлаб жуфтликда ва тўртликда ижро этиладиган машқларни мусобақа шаклида қўллаш ўйин малакаларини (техник-тактик усулларни) бхб тартибдаги ўйин машғулотларига нисбатан янада салмоқлироқ такомиллаштиради. Бу борада аксарият индивидуал машқларга устунлик бориш, камроқ даражада гуруҳ ва жамоа машқларига аҳамият қаратиш зарур.

Мусобақаолди фазаси давомида машғулотларнинг асосий ва устивор қисмларига эътибор

қаратиш керак. Қайта-қайта такрорланувчи элементларга эса камроқ урғу бериш мақсадга мувофиқ, лекин ушбу жараён ҳам назоратдан ҳоли бўлмаслиги лозим. Машғулотни ўтказиш услубияти машқларни узоқ муддатда кўп марталаб такрорлаш, уларни мукамал даражада ўзлаштиришга қаратилиши лозим. Бунинг учун машғулотлар ўйинчиларда қизиқиш ва ижобий эмотсионал мотивацияни уйғотиши керак

Мавсумнинг оралиқ фазаси – бу ҳимояда ўйнаш, гуруҳли ва жамоа машғулотларига ўтиш давридир. Бу даврда кўникма, усул ва малакаларни такрорлашга катта эҳтиёж бўлсада, лекин бунга камроқ урғу бериб, асосан жамоани мусобақа ўйинларига мақсадли тайёрлаш керак бўлади. Ушбу жараёнда асосий эътибор турли йўналиш, зоналар ва баландлик бўйлаб тўп узатиш машқларига устунлик бериш талаб қилинади.

Машғулотларга бундай ёндашиш ғалабага эришиш истагини мустахкамлайди, ишончни кучайтиради.

Муҳокама. Турли амплуадаги волейболчиларнинг интеллектуал қобилиятлари табиий равишда турли тарзда ривожланади. Тадқиқотларимиз натижалари шуни кўрсатдики, волейболчилар интеллектуал қобилиятинининг самарали ривожланиши қуйидаги ҳолатларга боғлиқ бўлади:

Ўқув-тренировка жараёнида тактик комбинацияларни амалга ошириш билан боғлиқ махсус интеллектуал топшириқларни қўллаш;

Ижодий қобилиятларни ривожлантириш ва махсус ҳаракат фаолияти тажрибасини эгаллаш мақсадида катта ёшдаги волейболчилар билан ўйинларни ташкил этиш;

Фаолият натижаларини баҳолашда рефлексив таҳлил усулларидадан фойдаланиш.

Тадқиқотимиз давомида турли ўйин амплуасини афзал кўрадиган волейболчилар интеллектуал-жисмоний қобилиятларининг ривожланганлик кўрсаткичлари аниқлаш мақсад қилиб қўйилди ва ушбу фаолиятни амалга оширишга қаратилган тажриба синов ишлари ташкил этилди.

Қўйилган мақсадга эришиш йўлида қуйидаги вазифлар ҳал этилди.

Турли амплуадаги волейболчиларнинг интеллектуал-жисмоний қобилиятлари ўрганилди.

Турли амплуадаги волейболчилар интеллектуал-жисмоний қобилиятларининг аниқлик ва тезкорлик кўрсаткичлари таҳлил қилинди.

Волейболчиларнинг интеллектуал-жисмоний қобилиятларни ривожлантиришга қаратилган мантикий топшириқлар тизими ишлаб чиқилди.

Волейболчиларнинг интеллектуал жисмоний ривожланишини таъминлайдиган амалий тавсиялар ишлаб чиқилди ва тажрибадан ўтказилди.

1 ва 2 разрядга эга волейболчилар танлаб олиниб улар жамоада ўйнайдиган амплуаси бўйича гуруҳларга ажратилди.

Волейболчиларнинг интеллектуал қобилиятларини аниқлаш мақсадида “Учлик” ўйинидан фойдаландик.

Учалла топшириқни бажаришга кетган вақт умумлаштирилиб вақтнинг, шунингдек 3 та топшириқни бажаришга сарфланган қадамларнинг ўртача қиймати аниқланди.

Тадқиқотимиз давомида биз томонимиздан тақдим этилган мантикий топшириқларни ечиш тезлиги ва оператив тафаккурнинг намоён бўлиши даражаси бўйича боғловчи-ўйинчилар пешқадамликка эга бўлдилар.

Ўртача ҳисоблаганда боғловчи ўйинчилар 3 та топшириқни бажаришда 8,5 қадам сарфлашди.

Бу ҳолат шу билан изоҳланадики, боғловчилар ўйин вазиятларида кўп ходли тактик комбинатсияларни аниқ амалга ошириш билан боғлиқ бўлган турли хил тактик вазифларни аниқ ва ратсионал ечиш ва амалга оширишлари лозим бўлади.

Ҳужумчиларда бу кўрсаткич боғловчиларга қараганда юқори яъни 3 та топшириқни бажаришда 9-15 қадамни ташкил этади.

Бу ҳолатни қуйидагича изоҳлаш мумкин: замонавий волейболда ҳужумчилар комбинатсияни самарали яқунлашга қаратилган фаол ҳаракатлари билан ажралиб туради. Улар ҳужумкор ўйинни таъминловчи мураккаб тактик вазифаларни ечишга қаратилган фаолият билан кам шугулланиллар.

Химоячиларнинг вазифаси рақиб ҳужумларини бузиш ва қайтаришга йўналтирилган бўлиб, уларнинг ҳатти ҳаракатлари асосан аниқ позитсияларни эгаллаш орқали, кейинги ҳужумни ташкил этиб беришдан иборат.

Уччала амплуадаги волейболчиларнинг қарорларни қабул қилиш тезлигини секундомер орқали аниқладик (ПВ–53ш).

Қарорларни қабул қилиш тезлиги бўйича ҳужумчилар етакчи ҳисобланади. Ҳар бир қарорни қабул қилиш тезлиги уларда ўртача 6,8 секундни ташкил этди. Уларнинг ҳатти ҳаракати юқори кўтаринкилик руҳи билан боғлиқ бўлади. Бу ҳолат қатор психологик функцияларнинг юқори даражада намоён бўлишини талаб этиб, шу билан бир қаторда оператив тафаккурнинг тезлиги руҳий хусусиятининг шаклланиши учун шарт-шароитлар яратади.

Химоячилар ҳужумчиларга нисбатан вазифаларни ечиш тезлиги бўйича ютқазишади. (7,72 ва 8,5 с) Тактик вазифаларни ечишда боғловчи ўйинчилар энг юқори натижани кўсатишади (6,6 сек.)

Юқорида қайд этганимиздек, химоячи волейболчиларда ўйин давомида юзага келадиган ҳолатларни башорат қилиш ва сезиш қобилиятлари ривожланган бўлади. Улар томонидан жуда қисқа мудат яъни секунднинг ўндан бир дақиқасида учиб келаятган тўпни қайтариш хусусияти шу билан изоҳланади.

Вазифаларни бажариш тезлиги шуни кўрсатдики, химоячиларга қарор қабул қилишда ўртача 13, 96 сек вақт сарфланар экан. Химоячи тез ва натижага йўналтирилган воқеаларни башорат қила олиши зарур, чунки ҳужумчи билан тўқнашувда вақт ва вариантларни танлашда устунлик ҳужумчи томонида бўлади.

Химоячилар 3 та вазифани ечишда қолган амплуадаги ўйинчилардан кўра вазиятни ютқазадилар (ўртача кўрсаткич 16, 98 сек.) Чунки химоячилар асосан позитсион курашда иштирок этиб, хато қилиб қолишдан ҳадиксирайдилар.

Хулоса. Ўйинчилар ва мураббийлар ўртасида, ўйинчиларнинг ўзаро муносабатларида ҳамкорлик ва ҳамжихатлик алоқаларини ўрнатиш муҳим амалий аҳамиятга эгадир. Машғулотларда, тренажер залларида ва мусобақаларида бундай жараёни мақсадли амалга ошириш учун вақт чегараланган бўлади. Бундай жараёни машғулот ва мусобақаларда ташқари вақтларда уюштириш фойдалидир.

Шуни эсда тутиш лозимки, спортни кадрлаш, унга меҳр қўйиш кучли омил бўлсада, ўйинчилар ўртасидаги ўзаро бирдамли ўз-ўзидан шаклланмайди.

Жамоа фаолияти ўз ичига ижтимоий йиғинлар, овқатланиш, фильмларни кўриш ёки бошқа тадбирлар спортчиларни бир – бирига яқинлаштиради, бирлаштиради, уларни бир – бири билан яқиндан танишиш имкониятини яратади. Бу ўйинчиларга ўзини тушуниш ва бошқаларни билишга олиб келади. Ўйинчилар кўп жихатлардан бир – биридан фарқ қилади. Уларни бирлаштириш ва ягона мақсадга йўналтириш биринчи навбатда руҳий ҳислатларни билишни талаб қилади.

Машғулот ва мусобақалардан ташқари ўтказиладиган тадбирлар ўйинчиларни руҳан ва эмотсионал жиҳатдан бирлаштиришга хизмат қилади.

Тактик вазифаларни ҳал этишда волейболчининг тафаккури баҳоловчи, изланувчи, башоротловчи функцияларни бажариб, турли ўзгариб турувчи вазиятларда оптимал ва энг самарали қарорларни қабул қилишга йўналтирилган бўлиши лозим.

Тактик ҳаракатларда волейболчиларда ижодий тафаккур амалга оширилади. Волейболда мақсадга йўналтирилган ва оптимал самарали усуллари издаб топадиган, рақиб учун кутилмаган вазиятларни таклиф этадиган, жамоа ўйинчилари учун эса қулай имкониятларни яратадиган, жамоанинг тактик ўйланма ва ишланмаларини амалга ошира оладиган ҳамда рақиб тактикасига қарши тактика қўллай оладиган жамоагина ютади. Бу ҳолатларнинг ҳаммаси волейболчининг интеллектуал-жисмоний қобилиятлари ва хусусиятларининг ривожланиши орқали рўёбга чиқади.

АДАБИЁТЛАР

Педагогика назарияси ва тарихи. 1-қисм. Педагогика назарияси. – Тошкент: “Iqtisod-moliya”, 2007. – 379 б.

Mamurov B. et al. Acmeological Approach to the Formation of Healthy Lifestyle Among University Students //III International Scientific Congress Society of Ambient Intelligence 2020 (ISC-SAI 2020). – Atlantis Press, 2020. – С. 347-353.

Абдуллаев К.Ф. Воспитание двигательных качеств подростков в семье // Вестник науки и образования, 2020. № 9-2 (87).

Махмудов М.К. Акмеологический подход к развитию педагогического мастерства будущих учителей физической культуры //Научный редактор. – 2021. – С. 19.

Mahmudov M.K Ways to improve the physical education of children aged 5-7 in preschool institutions. Middle European Scientific Bulletin, VOLUME 12 May 2021/

BOSHLANG'ICH SINFLARDA XALQ MAQOLLARI VA TOPISHMOQLARINING METODOLOGIK ASOSLARI

Nuritdinova Dilshoda Fazliddin qizi

Buxoro davlat pedagogika instituti Boshlang'ich ta'lim kafedrası o'qituvchi

<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0007-2085-9153>

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.031>

Annotatsiya: Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining so'z boyligi, nutqiy faolligi, ziyrakligi, zukkoligi, topqirligi, chaqqonligi, izlanuvchanligi va xalq og'zaki ijodining mahsullari bo'lmish maqollar va topishmoqlarga bo'lgan qiziqishini orttirish borasidagi fikr-mulohazalar yoritilgan hamda muhokamaga tortilgan.

Kalit so'zlar: darslik, nutqiy faollik, ustoz, o'quvchi, tahlil, maqollar, topishmoqlar, mehnat, tafakkur, chaqqonlik, talabchanlik, o'z fikrini bayon qila olish, jumboqlilik, xalq og'zaki ijodi.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЙ И ЗАГАДОК В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Нуритдинова Дилшода Фазлиддин дочь

Преподаватель кафедры начального образования Бухарского государственного педагогического института

Аннотация: В статье приводятся и обсуждаются мнения о повышении словарного запаса, речевой активности, остроумия, сообразительности, сообразительности, ловкости, любознательности и интереса к пословицам и загадкам, являющихся произведениями народного творчества, учащихся начальных классов.

Ключевые слова: учебник, речевая деятельность, учитель, ученик, анализ, пословицы, загадки, труд, мышление, ловкость, требовательность, умение выражать свое мнение, загадка, народное творчество.

METHODOLOGICAL BASIS OF FOLK PROVERBS AND RIDDLES IN PRIMARY GRADES

Nuritdinova Dilshoda Fazliddin's daughter

Teacher of the Primary Education Department of the Bukhara State Pedagogical Institute

Abstract: The article covers opinions on increasing vocabulary, speech activity, wit, intelligence, ingenuity, dexterity, inquisitiveness and interest in proverbs and riddles, which are products of folk art, of primary school students. and discussed.

Key words: textbook, speech activity, teacher, student, analysis, proverbs, riddles, work, thinking, agility, demandingness, ability to express one's opinion, puzzling, folk art.

Kirish. Xalq o'zining hayotiy tajribasidan olgan xulosalarini, falsafiy mulohazalarini maqollar orqali ifodalagan. O'zbek xalq maqollari mavzu jihatdan xilma-xil va rang-barangdir. Maqol xalqning hayotiy tajribalarini, xulosasini badiiy jihatdan mukammal ifodalovchi hikmatli so'zlardan iboratdir. Maqollarda ifodalanishi lozim bo'lgan fikr va mazmun keng qamrovli bo'ladi. Bizning fikrimizcha, har bir maqolning vujudga kelishida birorta ibratli voqea ro'y bergan va bu voqea o'ta zukko, sinchkov dono ajdodlarimiz vakili tomonidan kuzatilishiga sabab bo'lgan. Maqol arab tilidagi "qavlun"dan olingan bo'lib, so'z tushunchasini anglatadi. Demak, maqol atamasini hikmatli so'z ma'nosida qabul qilish mumkin. Har bir jajji bolakaydan oila, maktab, Vatan haqida so'raganingizda, ozmi-ko'pmi ma'lumotga ega bo'ladi. Shunday hollar ham uchrab turadiki, ba'zi bir boshlang'ich sinf o'quvchilari o'z fikrlarini mustaqil, to'liq bayon eta olishmaydi, nutqlarida turli xil g'alizliklar uchraydi. Shuning uchun ham bunday muammolarga barham berish uchun, ularning nutqini ravonlashtirish uchun xalq maqollarini o'rgatish asqotadi. Boshlang'ich sinf darsliklarida xalq og'zaki ijodining mahsuli bo'lmish maqollarning juda ko'plab namunalari uchraydi.

Folklorshunos V.E.Gusev esa maqol va topishmoq janrlarini epik tur tarkibida o'rganishni zarur hisoblaydi. Agar birgina folklor janrlarida ikki, hatto uch turga xos alomatlar uchrashi nazarda tutilsa, maqollar va topishmoqlarning goh nasriy, goh she'riy shakldaligiga yohud mazmuniga qarab u yoki bu adabiy turga nisbat berish oson, albatta. Ammo ularning ham shaklan, ham mazmunan, ham hajman o'ziga xos so'z san'ati namunasi ekanligini va janrdagi asosiy uzv badiiy matn ekanligi hisobga olinsa, ularni alohida parem ik tur tarkibida o'rganish maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, tabular ham xalq turmushida uzoq asrlar davomida sinalgan axloqiy-ma'naviy nizom mohiyatini kasb etgan paremik hodisadir. Binobarin, tabularni ham paremik turga mansub alohida va mustaqil janr sifatida qarash joizdir.

Folklorshunoslikda gohi-gohida turlararo yoki janrlararo chatishmalar hosilasi tarzida liro-epik qo'shiq yoki ertak, afsona singari hodisalar tilga olinsa-da, aslida bu hodisa folklor uchun umumiy emas. Shu sababli ularni folklor janrlari tasnifi doirasiga kiritib bo'lmaydi. Chunki bunday qo'shilma yoki oraliq janrlar hech qachon qat'iy turg'unlikka ega emas va folklordagi tarixiy taraqqiyot jarayonida hal qiluvchi ahamiyat kasb etmaydi. Turlar va janrlar taraqqiyotini turlar va janrlarning oraliq namunalarini yoki qo'shilmalarini emas, balki yangi badiiy shakllarning yuzaga kelishi va eskilarining so'nishi belgilaydi.

Maqollar xalq donishmandligining nodir namunalari sifatida og'zaki badiiy ijodning keng tarqalgan mustaqil janridir. Shartli ravishda ularni xalqona axloq-odob qoidalari deb atash mumkin. Zero, maqollar xalqning asrlar davomida hayotiy tajribalarida sinalgan ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-madaniy, axloqiy-falsafiy qarashlarining g'oyat ixcham, lo'nda, siqiq va obrazli ifodasidan tug'ilgan hodisadir. Maqollar maxsus ijod qilinmaydi, balki ma'lum bir sharoit taqozosi tufayli sinalgan hayotiy tajribadan tug'iladigan xulosaning axloqiy bahosi sifatidagi hukm bo'lib yuzaga keladi. Aytaylik, jahondagi barcha xalqlarda ham yashamoqning asosiy sharti-yemoq va kiymoq bo'lib, buning moddiy negizi ekin ekish va undan mo'l-ko'l hosil olgan holda ham moddiy, ham ma'naviy imkoniyatlarini ta'minlashdir. Ekin ekish uchun yerni qay vaqtda shudgor qilish uning unumdorligini oshiradi? Bu savol javobi necha asrlik dehqonchilik tajribasining axloqiy xulosasi sifatida «Yer haydasang, kuz hayda, kuz haydamasang, yuz hayda» maqolining yuzaga kelishiga sabab bo'lgan. Qolaversa, xalq turmushidagi tajriba bir xil xulosalarni keltirib chiqargan. Natijada mahiyatan bir mazmundagi maqollar yuzaga kelgan. Chunonchi, o'zbeklardagi «Bug'doydan-bug'doy, aqadan-arpa» va «Nima eksang — shuni o'rasan» maqollari tojiklarda «Gandum az gandum biro'yad, jav zi jav» va ruslarda «Chto poseyesh, togo i pojnesh» shakllarida qo'llanadi.

O'zbek xalq topishmoqlari tematik jihatdan g'oyatda boy va rang-barangdir. Xalqimiz ijtimoiy-maishiy turmushining mamlakatimiz tabiati, geografiyasi, ekologiyasi, nabotot va hayvonot olamining, inson va koinotning biror sohasi yo'qki, ular haqida bir-biridan go'zal, g'oyatda ixcham va siqiq topishmoqlar yaratilmagan bo'lsin. Yer va osmon, daryo va ko'llar, tog'-u toshlar, dov-daraxt va o'rmonlar, mevazor bog'lar va keng dalalar, oila-ro'zg'or jihozlari va mehnat qurollari, mahsulot aqaldiraq va chaqmoq, sel va bo'ron, zulmat va yorug'lik, oy va fasllar, hayvonot va o'simliklar olami, o'quv qurollari va musiqa asboblari, zamonaviy texnologiya va texnika vositalari, inson va uni o'rab olgan muhit haqida ko'plab topishmoqlar to'qilib, avloddan avlodga o'tib, bizning kunlarimizgacha aytilib kelinmoqda.

Topishmoqlar ritmik izchilligi, badiiy ohangdorligi, qofiyalarning mo'l-ko'lligi va xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Metafora, metonimiya, mubolag'a, o'xshatish, sifatlash kabi badiiy tasvir vositalari va ko'chmalar ularidagi badiiylilikni ta'minlaydi. Alteratsiya va takrorlarning rang-barangligi va turfa-turfa tovlanishi topishmoqlarning jarangdorligi va emotsional ta'sirchanligini yanada oshirgan. Bularning barchasi birlashib, ularning kishi xotirasida uzoq saqlanishini ta'minlay olgan. Topishmoqlar adabiyot va san'at taraqqiyotiga barakali ta'sir etdi. Ular adabiyotimiz tarixida chiston, muammo, muvashshax, tarix kabi lirik janrlarning paydo bo'lishi va rivojida katta ahamiyatga ega bo'ldi. Bugungi kunda topishmoqlar juda katta ma'rifiy va tarbiyaviy ahamiyatga ega. Ular bolalar va yoshlarimizning fikr doirasini kengaytirish, topqirligini oshirish va muhokama qobiliyatini o'stirishning muhim estetik vositasidir.

Metodlar. Boshlang'ich sinf darsliklarida mehnat, fasllar, Vatan, do'stlik, yaxshilik va yomonlik, ota-onaga, kattalarga hurmat kabi mavzulardagi ko'plab maqollarni uchratishimiz mumkin. Darsliklarda keltirilgan maqollarga e'tibor qaratsak [1].

Yoz mevasi — qish xazinasi.

Toza havo — ming dardga davo.

Yuqorida keltirilgan maqollar yordamida biz o'quvchilarga tabiat haqida tushunchalar beramiz, yosh avlodni tabiatni sevishga undaymiz, uni asrashni, zaharlamaslikni o'rgatamiz. Chunki tabiatdan o'zimiz

nafas olishimizni, agar iflos qilsak kasal bo'lishimizni ta'kidlaymiz[2].

Kattaga hurmatda bo'l,

Kichikka izzatda.

Yaxshi so'z qand yedirar,

Yomon so'z pand yedirar.

Keltirilgan maqollar bolalarni yaxshilikka, shirinso'zlikka, katta va kichikni birdek hurmat-izzat qilishga o'rgatishga, qattiq, yomon gapirib bironi xafa qilmaslikka, aksincha, uni xursand qilishga undashni maqsad qilgan[3].

Vatan ostonadan boshlanadi.

Halol mehnat yerda qolmas.

Kuch birlikda.

Ko'rinib turibdiki, bu xalq maqollari ham ibratli fikrlarni tashishga xizmat qilmoqda. Bu maqollar orqali o'quvchilarga Vatan, mehnatsevarlik, o'zaro ahilik, birlik haqida kengroq tushuncha berishimiz lozim, Vatanni sevishni, uni himoya qilishni, ardoqlashni, kelajakda unga sodiq va loyiq farzand bo'lib yetishishga o'rgatishimiz kerak, shuningdek, o'quvchilarning yosh xususiyatlarini inobatga olib, shu mavzuda ular bilgan xalq maqollari namunalarini ham so'rab olishimiz mumkin[4].

Do'stsiz boshim – tuzsiz oshim.

Mehnatli non shakar,

Mehnatsiz non zahar.

Bu maqollar do'stlik hamda mehnat haqida. Bu maqollarni sharhlayotganda, o'qituvchi o'quvchilarga haqiqiy do'stlik nima ekanligini tushuntirishi kerak. Do'stini hurmat qilishni, boshiga tashvish tushganda uni tashlab ketmasdan, yonida bo'lishni o'rgatishimiz kerak. Mehnatni sevgan inson hamisha ardoqlanishini, hamma uni hurmat qilishini, mehnat orqasidan topilgan non beminnat va totli bo'lishini, aksincha, halol mehnat qilmay topilgan non esa kishini ming azoblarga giriftor qilishini uqtirishimiz dardkor.

Natijalar. Boshlang'ich sinf darsliklarida keltirilgan turli xil mavzulardagi maqollar orqali o'quvchilarning dunyoqarashi kengayadi, ularning faolligi, lingvistik kompetensiyalari shakllantiriladi, komillik, ma'naviy barkamollik kabi fazilatlar egasi bo'lishlarida yordam beradi.

Xalq og'zaki ijodi namunalarining eng ajoyib va eng kichik janrlaridan biri topishmoqlardir. Bu janr bolalarni ko'proq kuzatuvchanlikka, hayotni mukammal bilishga, sinchkovlikka o'rgatadi. Ammo topishmoqlarni folklorda faqat yosh bolalargagina taalluqli deb hisoblash to'g'ri emas, chunki topishmoq aytish va topish musobaqalarida kattalar ham qiziqish bilan ishtirok etaveradilar. Hatto olim Z.Husainovning ma'lumot berishicha, uzun qish kechalarida urchuq yigirgan va olacha to'qigan xotinlar, Samarqand atrofida boshqa qishloqlardan to'yga kelib xonadonlarga bo'lingan mehmonlar o'zaro chaldirmoq (tez aytish), jumboq, ya'ni topishmoqlar aytishgan. Topishmoq aytish musobaqasida yashiringan narsani aniqlash uchun bir necha savollar berish an'anasi ham bo'lgan. Javob axtarayotgan taraf aytuvchidan «joni bormi, yo'qmi?», «yeyiladimi?», «o'sadimi, usta yasaydimi?» kabi savollar berib narsa nomini topishga uringan. Topishmoqlarda yechilishi mumkin bo'lgan so'roq majoziy shaklda ifodalanadi va uning ma'nosi yashirincha bo'ladi. Topishmoqlarda narsa boshqa biror narsa yoki hodisaga o'xshatilishi, o'zaro qiyoslanishi, taqqoslanishi orqali gavdalanitiriladi. Topishmoqlar ba'zan nasriy, ko'pincha she'riy shaklda, bo'yoqdorlik va emotsional jihatdan ixcham, sodda va ohangdor bo'ladi.

Har bir yosh bola, albatta, topishmoqqa qiziqadi, uni topishga jon-jahdi bilan harakat qiladi. Javobi to'g'ri yoki xatoligini bilmasdan darrov xayoliga kelgan fikrni aytishga harakat qiladi. Mana shu jihatlarni inobatga olib, boshlang'ich sinf darsliklarida juda ko'plab topishmoqlar keltirilgan. Topishmoq janri namunolari o'quvchilarni qiziqtirmay qo'ymaydi, ularni topqirlikka, chaqqonlikka, ziyraklikka undaydi. Topishmoqlarni hayot bilan bog'lab tushuntirsak ham bo'ladi. Hozirgi yoshlar juda ham ziyrakki, hamma narsani darrov ilg'ay oladilar. Avvalambor, boshlang'ich sinf darsliklarida keltirilgan topishmoqlarning nisbati va bola yoshiga muvofiqligi masalasiga diqqat qaratsak, maqsadga muvofiq bo'lar edi. 1-sinf "Ona tili va o'qish savodxonligi" darsligida quyidagi o'zbek xalq topishmoqlari keltirilgan[1]:

Qo'lsiz, oyoqsiz eshik ochar. (shamol)

Oppoqqina dasturxon

Yer yuzini qoplagan.(qor)

O'tda yonmaydi,

Suvda botmaydi. (muz)

Berilgan topishmoqlarni hamma o'quvchilar ham topolmasligi mumkin. O'qituvchi hamda kitobda berilgan rasmlar orqali o'quvchilar javobni topishga harakat qiladilar, intiladilar. Yuqoridagi namunalarni tabiatga oid topishmoqlar guruhiga kiritish mumkin.

2-sinf "Ona tili va o'qish savodxonligi" (1-qism 98-bet) darsligida esa:

Bir tuyam bor, guldiroq,

Hamma yeri yaltiroq. (traktor)

Cho'zilib yotar narvon,

Undan o'tar uy – karvon. (temir yo'l, poyezd)

Baland temir uy yurar,

Burni tog'larni surar. (ekskovator)

kabi topishmoqlarni uchratamiz.

Keltirib o'tilgan topishmoqlar transport vositalariga oid buyumlarni atab keluvchi topishmoqlar guruhiga kirishini o'quvchilar bemalol to'g'ri ajrata olishadi. Bundan tashqari, o'quvchilar bu transport vositalarini qay darajada bilishlarini, ulardan qay maqsadlarda foydalanishimiz mumkinligini muammoli vaziyat yaratib, aniqlab olsak ham bo'ladi. Bilmagani o'rinlari esa o'qituvchi tomonidan tushuntirib boriladi.

3-sinf "O'qish" (21-bet) darsligida esa quyidagi topishmoq keltirilgan:

Otalari zangi buva,

Onalari yoyma chalpak,

Bolalari shirin-shakar. (Tok, bargi, uzum)

Ko'rinib turibdiki, bu topishmoqning boshqa topishmoqlardan farqi unda yashiringan predmetlar sonida. Bu topishmoq 3-sinf o'quvchilarining yosh xususiyatlarini, saviyasini, bilim darajasini inobatga olgan holda kiritilgan.

4-sinf "O'qish" (20-25-betlar) darsligida esa:

Tukdan parda yuzida,

Pishar o'lkam kuzida.

Xushbo'y hidi, tillarang,

Ko'ngil uchun bir qarang. (behi)

Bozordan bir narsa ol: ham o'zing ye, ham tovug'ing yesin, ham moling yesin. (qovun) kabi topishmoqlar keltirilgan.

Keltirib o'tilgan bu topishmoqlar murakkabroq, so'zlari soni ham ko'p, boshqa topishmoqlardan ancha farq qiladi. 4-sinf o'quvchilarining bilim darajasiga, ularning saviyasiga moslashtirib berilgan.

Ko'rib o'tilganidek, topishmoqlarga nafaqat yosh bolalar, balki katta yoshdagilar ham birdek qiziqadilar. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining xalq og'zaki ijodiga bo'lgan qiziqishlarini sinfdan tashqari mashg'ulotlarda ham oshirib borish maqsadga muvofiqdir. Buning uchun katta mas'uliyat, albatta, fan o'qituvchisining zimmasiga tushadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, maqollar ham, topishmoqlar ham o'quvchilarning tarbiyasiga, dunyoqarashiga, aqliy rivojlanishida, nutqiy faoliyatiga, darslikning yaxshi o'zlashtirilishiga, ziyraklikka, topqirlikka undashidan tashqari, turli mavzularga oid namunalar yosh avlod vakillarini hayotsevarlik, kasbiy ko'nikmalarni egallash ruhida tarbiyalashda katta yordam beradi. Shuning uchun har bir dars jarayonida o'quvchilarga maqollar va topishmoqlarni izohi bilan birga tushuntirib o'tish yaxshi samara berishi aniq. Shunda ular maqol va topishmoqlarning tub mohiyatigacha kirib borib, unda ifodalangan mazmunni sinchkovlik bilan izlaydigan bo'lishadi. Xalq maqol va topishmoqlari necha asrlardan buyon insonlar hayotini yaxshilashga xizmat qilib kelmoqda. Ular uzoq o'tmishimizda qanchalik ahamiyatga ega bo'lgan bo'lsa, bugungi kunda mustaqillikka erishganimizdan so'ng ham birdek ahamiyatlidir. Yosh avlodning ma'naviy yuksalishida alohida o'ringa ega bo'lgan xalq maqollari va topishmoqlari kichikintoylarimiz og'zaki va yozma nutqini o'stiruvchi muhim manba bo'lib asrlardan asrlarga osha yashayveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. I.Azimova, K.Mavlonova, S.Quronov, Sh.Tursun. Ona tili va o'qish savodxonligi. 1-sinf uchun darslik 1-qism. Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2021. – 47-50-betlar.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING TASVIRIY SAN'AT DARSLARIDA BADIY-ESTETIK MADANIYATINI RIVOJLANTIRISH

Nurullayev Firuz Fayzulloyevich,
Buxoro innovatsiyalar universiteti o'qituvchisi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.032>

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining tasviriy san'at darslarida badiy-estetik madaniyatini rivojlantirish, boshlang'ich sinflarda tasviriy san'atni o'qitishning o'ziga xos xususiyatlari, avvalo bu sinflardagi ta'lim mazmuni kichik maktab yoshidagi bolalarning yoshlik xususiyatlari va psixologiyasi, qiziqishi, ulardagi mavjud bilim va qobiliyat hamda layoqatlari haqida so'z borgan. Boshlang'ich sinflarda qo'llanishi mumkin bo'lgan metodlar haqida va pedagogik mahorat haqida, batafsil yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: boshlang'ich sinf, tasviriy san'at, xususiyatlar, sinf, ta'lim mazmuni, maktab, psixologiya, bilim, qobiliyat, layoqat, pedagogik mahorat, konsepsiya.

DEVELOPMENT OF ARTISTIC AND AESTHETIC CULTURE OF ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS IN FINE ARTS CLASSES

Nurullayev Firuz Fayzulloyevich,
Teacher of Bukhara University of Innovations

Abstract. In this article, the development of artistic and aesthetic culture of primary school students in visual art classes, the specific features of teaching visual art in primary classes, first of all, the content of education in these classes for children of junior school age the characteristics and psychology of youth, interest, existing knowledge and skills and abilities were discussed. The methods that can be used in primary classes and pedagogical skills are explained in detail.

Key words: elementary school, visual arts, features, class, educational content, school, psychology, knowledge, ability, ability, pedagogical skill, concept.

РАЗВИТИЕ ХУДОЖЕСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ УЧАЩИХСЯ МЛАДШИХ КЛАССОВ НА УРОКАХ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА

Нуруллаев Фируз Файзиллоевич,
Преподаватель Бухарского университета инноваций

Аннотация. В данной статье рассматривается развитие художественно-эстетической культуры младших школьников на уроках изобразительного искусства, особенности преподавания изобразительного искусства в начальных классах, прежде всего, содержание образования в этих классах для детей младшего школьного возраста. обсуждались особенности и психология молодежи, интересы, имеющиеся знания, умения и навыки. Подробно объясняются методы, которые можно использовать в начальных классах, и педагогические навыки.

Ключевые слова: начальная школа, изобразительное искусство, особенности, класс, содержание образования, школа, психология, знания, умения, способности, педагогическое мастерство, понятие.

Kirish qismi. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi (keyingi o'rinlarda — Konsepsiya) oliy ta'lim tizimini ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlari ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda, fan, ta'lim va ishlab chiqarishning mustahkam integratsiyasini ta'minlash asosida ta'lim sifatini yaxshilash, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash, ilmiy va innovatsion faoliyatni samarali tashkil etish, xalqaro hamkorlikni rivojlantirish maqsadida, shuningdek O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 11- iyuldagi PQ-4391-son "Oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimiga boshqaruvning yangi tamoyillarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori ijrosi yuzasidan ishlab chiqilgan. Zamon rivojlangan sari, sifatli ta'limga bo'lgan talab ham oshib boradi. Bu esa, o'z o'rnida pedagogik mahorati yuqori darajadagi, o'qituvchilarga bo'lgan talabni ham oshirib boradi. Shunga ko'ra, har bir o'quv predmeti bo'yicha dastur, darslik, o'quv-metodik qo'llanmalarni yaratish bilan birga, ularni o'qitish texnologiyasi, didaktikasi va metodikasi ishlab chiqiladi

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar Boshlang'ich sinflarda tasviriy san'atni o'qitishning o'ziga xos xususiyatlari, avvalo bu sinflardagi ta'lim mazmuni kichik maktab yoshidagi bolalarning yoshlik xususiyatlari va psixologiyasi, qiziqishi, ulardagi mavjud bilim va qobiliyat hamda layoqatlariga qarab belgilanadi. Ma'lumki, bolalarda tasviriy faoliyatga, xususan rasm chizishga ishtiyoq nihoyatda erta boshlanadi. Uni 2-3 yoshlardan boshlanishi tarixdan ma'lum. Shunisi xarakterliki, bolalar o'qish va yozishdan ko'ra rasm chizishni juda yoqtiradilar. Ta'lim-tarbiya nazariyasi tajribasidan shu narsa ma'lumki, umumiy ta'limning asosiy bosqichi boshlang'ich sinflar (1—4-sinflarda) davri bo'lib, unda bola shakllanadi. Chunki bola ham jismoniy, ham aqliy, ham ma'naviy jihatdan g'oyat tez rivojlanadi. Bu davrda bolalar barcha bilimlar zaminini o'zida mujassam qilib, jami fanlardan boshlang'ich ma'lumot oladi. Bolalar bu davrda moddiy olamni ko'rishni, kuzatishni, ulardan olgan taassurotlarni tekshirishni o'rganadi. Bu malakalar boshlang'ich sinflarda o'rganadigan o'quv fanlari darslari asosida amalga oshiriladi. Shu boisdan boshlang'ich sinflarda o'qitiladigan o'quv fanlari zimmasiga juda katta mas'uliyat yuklanadi. Boshlang'ich sinflarda o'rganiladigan tasviriy san'at o'quv fani ham bugungi bolalarimizning ta'limiy va tarbiyaviy sohalarida beqiyos ahamiyat kasb etadi. Maktabda o'qitiladigan tasviriy san'at fani bolalarga tabiat va jamiyat qonunlarini, ularning shakli, tuzilishi, rangi, o'zaro bog'liqligi haqida dastlabki tushunchalarni beradi. Bu ularning yoshligidan materialistik dunyoqarashlarini shakllantirib, uni rivoj toptiradi. Ma'lumki, maktabdagi biron fan tabiat va uning elementlarini o'quvchiga shakli, tuzilishi, rangi va mazmun jihatidan o'rgatmaydi. Buni faqat tasviriy san'at o'quv predmeti amalga oshiradi. Shu boisdan bolalarning yoshligidan boshlab, tasviriy san'at o'zining ta'limiy va tarbiyaviy sohalarining sir-u asrorlarini ularga ochadi. 1-sinf o'quvchisiga tasviriy san'at oddiy chiziqliq nimadan iborat, uni qanday chizish kerak, shakl nima, u qanday tasvirlanadi, shaklni naturadan olib, daftar yuzasiga qanday tushiriladi, barg, o'simlik, daraxtlar, qush va hayvonlar, ularning tuzilishi va ranglari haqida dastlabki ilmiy ma'lumotlarni beradi. Predmetlarni ko'rishni, narsalar shaklidagi o'xshashliklar, farqlar, ularning shakllanishi va rivojlanishi, ranglari, ranglardagi o'xshashliklar kabi hali bola bilmaydigan narsa va voqealar haqida, ularning paydo bo'lishi va rivojlanishi bo'yicha ma'lumot oladilar. Bu jarayon 2—3 va nihoyat 4-sinflarda o'sib, takomillashib, rivojlanib boradi.

Olingan natijalar va ularning tahlili Boshlang'ich sinflardagi tasviriy san'at dasturi narsaning o'ziga qarab rasm chizish, tematik kompozitsiyalar ustida ishlash, badiiy-amaliy san'at, haykaltaroshlik, san'at asarlarini idrok etish kabi turlarini o'z ichiga oladi. Ammo dasturda 1 -2 - sinflar uchun san'at asarlarini o'rganishga alohida dars soati berilmagan. Bu juda to'g'ri, sababi boshlang'ich sinfdagi asosiy vazifa narsalar rasmini qalamda va bo'yovda ishlash malakasini shakllantirish va oshirishdan iborat bo'ladi.

Yangi dasturda:

1. Suhbat.
2. Rangtasvir.
3. Grafika (qalam tasvir).
4. Haykaltaroshlik.
5. Me'morchilik.
6. Amaliy va dizayndan iborat bo'lgan olti yo'nalishda bilim malaka berish ko'zda tutiladi. Bu yo'nalishlarning o'quv-tarbiya vazifasi:
 1. San'atshunoslik asoslari (faoliyatidan).
 2. Tasviriy faoliyat (naturaga qarab rasm chizish va tasavvurlar asosida rasm ishlashdan).
 3. Kompozitsiya faoliyati (mavzuli va bezakli kompozitsiya)dan iborat bo'ladi. Bu vazifalarning bajarilishi rangtasvir, qalamtasvir (grafik), haykaltaroshlik mashg'ulotlari mazmunida o'z ifodasini topadi.

Boshlang'ich ta'limning 1—2-sinflarida san'at asarlarini o'rganish bo'yicha alohida dars soati berilmagan bo'lsa-da, rasm chizish mashg'ulotlarida bir necha san'at asarlari o'ziga xos talabda tahlil qilinadi. 3-sinfda 2 soat suhbat beriladi. Bunda «San'atda rang, rang turlari, sovuq va issiq ranglar», «San'atda turmush voqealarining tasvirlanishi» mavzulari o'rganiladi. Bu mashg'ulotlarda o'qituvchi bolalar bilimiga, yoshiga ko'ra san'at asarlarini tanlaydi. Unda atoqli rassomlarning manzara, portret, turmush janrida yaratilgan asarlari tahlil qilinadi. Suhbatda tabiatda rang, ularning turlanishi, issiq va sovuq ranglar, ularning san'at asarining yaratilishida tutgan o'rni, shuningdek, san'at asarlarining janrlarga, turlarga bo'linishi va turmush janrida yaratilgan asarlarning tuzilishi, undagi ranglarning ishlatilishi haqida ma'umotlar beriladi.

Tasviriy san'at darslarini tashkil etishda turli uslublarning qo'lanilishidan qat'iy nazar, o'qitish didaktikasining tarbiyaviylik, ilmiylik, izchillik, ketma-ketlik, ko'rgazmalilik, nazariyot bilan amaliyotning birligi kabi tamoyillariga doimo asoslanadi. Chunki dars usullarining barchasi o'qitish didaktikasi asosida amalga oshiriladi. Didaktika sinf — dars tizimining ilmiy asosi bo'lib, didaktika talabiga javob bermaydigan dars o'z maqsadiga erisha olmaydi va oldiga qo'ygan vazifani bajarmaydi. Shuningdek, tasviriy san'atning har bir dars mashg'uloti predmetlararo bog'lanish tamoyili asosida ishlaydi. Predmetlararo bog'lanish darsning ilmiyligini, izchilligini, amaliyot bilan bog'liqligini ta'minlaydi. Predmetlararo bog'lanish darsini va uning o'quv materiallarini boshqa o'quv fanlari bilan bog'laydi. o'quvchilarning boshqa fanlardan olgan bilim va malakalaridan tasviriy san'at darslarida foydalanishga o'rgatadi. Ular bu bog'lanish asosida dars materialini osonroq o'zlashtirib olishadi. O'qituvchining dars uslubini to'g'ri tanlashi va undan unumli foydalanishi o'ziga osonroq sharoit yaratib, o'quv materialini oson, qisqa, ilmiy asosda va tushunarli qilib o'quvchiga yetkazadi.

Maktabda tasviriy san'atni o'qitish usuli deganda, o'qituvchi dars materialini o'quvchilarga osonroq yetkazish va o'quvchilarga dars materialini ko'rsatib, tushuntirib berish mazmunida ifodalanadi. Shuning uchun o'qituvchi dars materialini «Og'zaki bayon etish» metodining suhbat, hikoya, ta'ruza, savol-javob uslublaridan foydalanib, o'quv materialini o'quvchilar ongiga joylash taraddudida bo'ladi. Bu uslublar uning qaysi biridan foydalanishni dars jarayonining borishidagi pedagogik texnologiya vaziyatlari belgilaydi. Shu boisdan tasviriy san'at o'qituvchisi darsdagi pedagogik texnologiya va psixologik vaziyatga ko'ra, «Og'zaki bayon etish», «K o'rgazmali o'qitish» va «Amaliy ishlar» metodlaridan ijodiy foydalanaveradi. Chunki darsda yangi dars (mavzu) materialini «Og'zaki bayon etish» metodida tushuntirib beradi. Shu suhbat davrida o'qituvchi ko'rgazmali o'qitish metodidan ham foydalanaveradi. Chunki, o'qituvchi bayon etayotgan har bir ma'lumotni ko'rgazma materialini asosida tushuntirib beradi. Shuning uchun ham atoqli pedagoglardan biri, maktabda ko'rgazmasiz o'qitish mumkin bo'lmaydigan bir o'quv fani bor, bu fan tasviriy san'atdir, degani ham bejiz emas. Haqiqatan ham tasviriy san'atning har bir dars-mashg'uloti ko'rgazmali o'qitishni talab qiladi. Maktabda tasviriy san'atni o'qitish bo'yicha ko'rgazma materiallari ikki turga bo'linadi:

- natural — predmetlarning tabiiy holatdagi ko'rinishi;
- tasviriy ko'rgazmalar bo'lib, ular zavod, fabrika, sex va ustaxonalarda tayyorlanadi. Tabiiy ko'rgazmalar tabiiy elementlar, uy-ro'zg'or va turmushdagi qo'llaniladigan predmetlar, daraxtlar, ularning bargi, guli, shoxchalari, mevalari, ro'zg'or buyumlar, mehnat, o'quv qurollari, sport, san'at buyumlari kabilardan iborat bo'lib, ular o'qituvchi va o'quvchilar kuchi bilan yig'iladi va naturalar fondiga kiritiladi. Tabiiy ko'rgazmalar — dars materialini tushuntirishda ko'rgazma material bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, bu ko'rgazmalar darslarni tashkil etish va o'tkazishda didaktik material bo'lib ham xizmat qiladi.

«Ko'rgazmali o'qitish metodi» ko'rish, kuzatish, idrok etish, illustratsiyalar bilan ishlash, reproduksiyalar namoyishi, ekranli vositalarni ko'rish, dalaga, zavod-fabrikalarga, ko'rgazma zallariga, muzeylarga, me'moriy obidalarga poxodlar (ekskursiyalar) kabi uslublar asosida faoliyat ko'rsatadi. Ko'rgazmalarning yana bir turi tasviriy ko'rgazmalar bo'lib, ular zavod-fabrikalarda rassomchilik sexi va ustaxonalarda tayyorlanadi. Ko'rgazmalarning bu turiga: gipsdan ishlangan geometrik shakllar, rozettalar, gul shoxchasi, mevalar tasvirlari, parafm va gipsdan quyilgan meva-sabzavotlarning mul'ajlari, qush va parrandalarning tulumlari, rasm kompozitsiyalar ishlash bo'yicha bosqichlar asosida tayyorlangan nashrli plakatlar va boshqa ko'rgazmalar kiritiladi. Yana bu ko'rgazmalar turiga tasviriy san'at asarlarining reproduksiyalari, plakatlari, san'at asarlari to'plangan albomlar, papkalar, diapozitivlar, kinofilmlar, kinofragment, diafilmlar ham kiritiladi. Ko'rgazmalarning har ikki turi ham dars samaradorligini oshirishning eng muhim vositasi hisoblanadi. Faqat bu ko'rgazmalarni o'z vaqtida, o'z o'rnida ishlata bilish kerak.

Ko'rgazmali o'qitishning eng foydali turlari borki, bu o'qituvchini dars konspektini tuzishda tayyorlaydigan va dars materialini tushuntirish jarayonida sinf doskasiga chizib ko'rsatadigan rasm suratlaridir. Umuman, ko'rgazmali o'qitishning samarali bo'lishi, eng awal, maktabda mutaxassis oliy ma'lumotli rassom-pedagogning bo'lishi va tasviriy san'at kabinetining tashkil etilishiga bog'liqdir. Maktabda tasviriy san'atni o'qitishda muntazam holda foydalaniladigan metod bu amaliy ishlar metodi bo'lib, bu metod tasviriy san'atning hamma mashg'ulot turlarida qo'llaniladi. Ma'lumki, maktabda tasviriy san'atni o'qitish texnologiyasida o'qituvchi yangi mavzu materialini tushuntirib bergach, shu mavzu bo'yicha o'quvchilar egallagan bilim-malakalarini amaliyotda sinab ko'rish uchun dars maxsus

qism (25—30 minut)larga ajratiladi. Bu davrda yangi mavzu bo'yicha o'quvchilarga berilgan amaliy vazifalar bajariladi. Amaliy ishlar davrida o'quvchilar rasm ishlab, kompozitsiya yaratadilar. Haykal va qurish, yasash ishlari amaliyoti bilan, yana san'at va me'morchilik asarlarining tahlili bilan shug'ullanadi. Amaliy ishlar metodi — o'quvchilar bajarayotgan ishlar ustidan nazorat o'tatish, o'quvchilarning xato-kamchiliklarini tuzatish, individual yordam, yaxshi amaliyotchilarni taqdirlash, yomon ishlayotganlarga tanbeh berish, kamchiliklarini bartaraf etish yo'llarini alohida daftarda yoki o'quvchi daftarining bir chetida ko'rsatish, kamchilikni o'qituvchi nazoratida tuzatish, ko'pchilik o'quvchilar qiynalayotgan o'rinlarni sinf doskasida ko'rsatib berish kabi uslublar jarayonida va mazmunida ifodalanadi.

Xulosa. Boshlang'ich sinf o'quvchilarning bilim-malakalarini nazorat qilish va baholash o'quvchilarga berilayotgan bilim-malakalarning har tomonlama asoslangan, ko'nikma holatiga kelgan bo'lishi uchun ularda shakllangan bilim-malaka va ko'nikmalarni nazorat qilib borish ta'lim samaradorligining asosiy va bosh omili hisoblanadi. Bu haqda ulug' chex pedagogi Y.A. Komenskiy ham alohida to'xtalib, o'quvchilarda shakllantirilgan bilim-malakalarni muntazam holda ko'rib-kuzatib borish juda zarurligini qayta-qayta ta'kidlaydi. Bugungi kunda ham bu masala o'qituvchilarning eng dolzarb vazifasi bo'lib, o'quvchilarning bilim-malakalari zamon talabi darajasida bo'lishini nazorat qilib borish muhim bo'lib qolmoqda. Maktabda tasviriy san'atni o'qitish va o'quvchilar bilimini nazorat qilish — baholashda pedagogikaning og'zaki so'rov, yozma (tasviriy) va amaliy ishlar bilan bog'liq nazorat metodlaridan foydalaniladi. Og'zaki nazorat, asosan, savol-javoblar mazmunida olib boriladi. Bu nazorat ko'proq vaqt talab qiladi. Shuning uchun tasviriy san'at o'qituvchisi og'zaki nazoratning reyting va test uslublaridan ham foydalanadi. Og'zaki nazorat - san'at nazariyasi, san'at tarixi va tasviriy faoliyatning ilmiy asoslari bo'yicha olib boriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining —O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risidagi 2019-yil 29-apreldagi PF-5217 sonli Farmoni.

O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018- to'g'risidagi yil 5-sentyabrdagi “Xalq ta'limini boshqarish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar PF-5538-son Farmoni.

S. Abdiraulov Tasviriy san'at atamallari. Toshkent- 2003

R.Hasanov. “Maktabda tasviriy san'at o'qitish metodikasi” Toshkent.-“Fan”.2004

Asosiy darsliklar va o'quv qo'llanmalar I. Abdullayev N. San'at tarixi 2-jildlik, 2/1 tom. - T.,2001.

Abdiraulov S.F. Tasviriy san'at metodikasi. -T., “Ilm-Ziyo”, 2006.

Abdirasulov S.F., Tolipov N.X. Tasviriy san'at o'qitish metodikasi. - T., “Aloqachi”, 2007.

Boymetov B.B., Abdirasulov S.F. Chizmatasvir. -T., “G'afur G'ulom”, 2004.

Nabiyev M.N. Rangshunoslik. T., “O'qituvchi”, 1995

G'aforova J. H. The Importance of Project Education in Improving the Creative Activity of Students in Primary Grade Mother Tongue Education //American journal of science and learning for development. – 2022. – T. 1. – №. 2. – C. 203-206.

Hamroyev A., Jumayeva H. Effectiveness criteria and experimental results of designing students' creative activities in primary class mother tongue education //E3S Web of Conferences. – EDP Sciences, 2023. – T. 420. – C. 10007.

BOSHLANG'ICH TA'LIM YO'NALISHI TALABALARIGA "ELEMENTAR FUNKSIYALAR VA ULARNING GRAFIKLARI"NI O'RGATISHNING USULLARI VA TADBIQLARI

*Ochilova Laylo Temirovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-0036-0140>
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.033>*

Annotatsiya. Turli hodisalarni o'rganishda biz odatda o'zaro bog'langan o'zgaruvchan miqdorlar to'plami bilan shug'ullanamiz, shunda ba'zi o'zgaruvchan miqdorlarning qiymatlari (mustaqil o'zgaruvchilar) boshqa o'zgaruvchan miqdorlarning (bog'liq o'zgaruvchilar yoki funksiyalar) qiymatlarini aniqlaydi. Masalan, uchburchak tomonlarining o'lchamlari uning maydonini to'liq aniqlaydi, aylananing radiusi o'zgarganda esa uning maydoni o'zgaradi.

Jismining tezligi o'zgarganda uning ma'lum vaqt oralig'ida bosibo'tganyo'li o'zgaradi, o'tkazgichning qarshiligi o'zgarganda, kontaktlarning zanglashiga olib keladigan oqim kuchi o'zgaradi (induktivlik qonuni), ma'lum bir haroratda berilgan gazning hajmi uning bosimi bilan aniqlanadi. Shunga o'xshash maqshlar funksiya tushunchasining manbai bo'lib xizmat qiladi. Faqat bitta emas, balki bir nechta miqdorlarga ham bog'liqliklar ham mavjud bo'ladi. Masalan, to'rtburchakning maydoni ikkita kattalikka (uzunlik va kenglik) bog'liq, parallelepipedning hajmi esa uchta (uzunlik, kenglik, balandlik)ga bog'liq. Bunday bog'liqliklar bir nechta o'zgaruvchilarning funksiyasi tushunchasiga olib keladi.

O'zgaruvchan miqdor (funksiya) tushunchasi matematik tahlilning markaziy tushunchalaridan biridir. Funksiya tushunchasi matematikaning asosiy tushunchalaridan biri bo'lib, u ikkita (umumiy holda bir necha) o'zgaruvchi miqdor orasidagi bog'lanishdan kelib chiqadi

Maqolada ijtimoiy yo'nalishdagi talabalarga "Funksiyalar va ularning grafiqlari" mavzusini o'rgatishning usullari haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar. o'zgarmas qiymat, o'zgaruvchi qiymat, funksiya, aniqlanish soha, qiymatlar soha, analitik, grafik, jadval, matematika, qiymat.

МЕТОДЫ И ПРИМЕНЕНИЕ ОБУЧЕНИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ «ЭЛЕМЕНТАРНЫМ ФУНКЦИЯМ И ИХ ГРАФИКАМ»

*Очилова Лайло Тамировна,
Преподаватель Бухарского государственного педагогического института*

Аннотация. При изучении различных явлений мы обычно имеем дело с набором переменных, которые связаны между собой, так что значения некоторых переменных (независимых переменных) совпадают со значениями других переменных (зависимых переменных). переменные или функции». Например, размеры сторон треугольника полностью определяют его площадь, а при изменении радиуса круга меняется и его площадь.

При изменении скорости предмета изменяется путь, который он проходит за определенный интервал времени, при изменении сопротивления проводника меняется ток в цепи (закон индуктивности), определенный объем данного газа при данной температуре определяется его давлением. Подобные фразы служат источником понятия функции. Будут зависимости не только от одной, но и от нескольких величин. Например, площадь прямоугольника зависит от двух измерений (длины и ширины), а объем параллелепипеда — от трёх измерений (длины, ширины, высоты). Такие отношения приводят к понятию функции нескольких переменных.

Понятие переменной величины (функции) является одним из центральных понятий математического анализа. Понятие функции — одно из основных понятий математики, возникающее из связи между двумя (обычно несколькими) переменными.

В статье представлена информация о методике преподавания предмета «Функции и их графики» студентам педагогического направления.

Ключевые слова. постоянное значение, переменное значение, функция, определенная область, область значений, аналитический, график, таблица, математика, значение.

METHODS AND APPLICATION OF TEACHING PRIMARY EDUCATION STUDENTS IN “ELEMENTARY FUNCTIONS AND THEIR SCHEDULES”

*Ochilova Lailo Temirovna,
Teacher at Bukhara State Pedagogical Institut*

Abstract. When studying various phenomena, we usually deal with a set of variables that are related to each other, so that the values of some variables (independent variables) coincide with the values of other variables (dependent variables). variables or functions.» For example, the dimensions of the sides of a triangle completely determine its area, and when the radius of a circle changes, its area also changes.

When the speed of an object changes, the path it travels over a certain time interval changes, when the resistance of the conductor changes, the current in the circuit changes (the law of inductance), a certain volume of a given gas at a given temperature is determined by its pressure. Phrases like these serve as the source of the concept of function. There will be dependences not only on one, but also on several quantities. For example, the area of a rectangle depends on two dimensions (length and width), and the volume of a parallelepiped depends on three dimensions (length, width, height). Such relationships lead to the concept of a function of several variables.

The concept of a variable quantity (function) is one of the central concepts of mathematical analysis. The concept of a function is one of the basic concepts of mathematics, arising from the relationship between two (usually several) variables.

The article provides information on the methodology of teaching the subject “Functions and their graphs” to students in the pedagogical field.

Keywords. constant value, variable value, function, defined area, range of values, analytical, graph, table, mathematics, value.

KIRISH. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2019-yil 9 iyul kuni “Matematika ta’limi va fanlarini yanada rivojlantirishni davlat tomonidan qo’llab-quvvatlash, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi fanlar akademiyasining V.I.Romanovskiy nomidagi matematika instituti faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorni imzoladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev tomonidan oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi tasdiqlandi. Ushbu konsepsiyaga muvofiq oliy ta’lim sohasida qator o‘zgarishlarni amalga oshirish belgilab berildi. Jumladan, Respublika huzuridagi bir nechta oliy ta’lim muassasalarini xalqaro e’tirof etilgan tashkilotlar (Quacquarelli Symonds World University Rankings, Times Higher Education yoki Academic Ranking of World Universities) reytingida nufuzli o‘rinlarga chiqarish, moddiy-texnik bazani yangilash kabi qator ishlarni amalga oshirishga e’tibor qaratildi.

Oliy ta’lim mazmunini sifat jihatidan yangi bosqichga ko’tarish, ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarining barqaror rivojlanishiga munosib hissa qo’shadigan, mehnat bozorida o‘z o‘rnini topa oladigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash tizimini yo‘lga qo‘yishda innovatsion texnologiyalar va xorijiy tajribalarni tadbiq etish haqida topshiriqlar berildi.

O‘zbekiston oliy ta’lim tizimini Markaziy Osiyoda xalqaro ta’lim dasturlarini amalga oshiruvchi “xab”ga aylantirish; oliy ta’limning investitsiyaviy jozibadorligini oshirish, xorijiy ta’lim va ilm-fan texnologiyalarini jalb etish; talaba-yoshlar ta’lim-tarbiyasi uchun qo’shimcha sharoitlar yaratishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni o‘z ichiga olgan beshta tashabbusni amaliyotga tatbiq etish kabi qator vazifalar yuklatildi.

O‘quvchilarning mamlakatimiz kelajagi uchun barkamol avlod bo‘lib yetishishlari o‘z navbatida bugungi kunda oliy ta’limda o‘qib, bilim olayotgan talabalar bilimiga taqaladi. Kelajakda ustoz bo‘ladigan bugungi talaba-yoshlarga matematikaning sir-asrorlarini o‘rgatar ekanmiz, albatta uning tarixi, o‘rgatish usullariga e’tibor qaratishimiz lozim.

METODLAR.

Matematikadagi boshqa tushunchalar kabi funksiya tushunchasi birdaniga sodir bo‘lmadi, lekin rivojlanishning uzoq yo‘lidan o‘tdi.

Funksiya haqidagi dastlabki tushunchani fanga birinchi marta matematik va faylasuf Rene Dekartning mashhur “Geometriya” asarida (1637) “o‘zgaruvchan miqdor” nomi bilan kiritgan. Geometrik va

mexanik ma'noda bu tushunchani Isaak Nyuton (1671) talqin qiladi. Funksiya bo'yicha u vaqt o'tishi bilan o'zgarib turadigan o'zgaruvchan miqdorni tushundi. "Funksiya" atamasi (lotincha functio – bajarish) birinchi marta 1673 yilda nemis matematigi Gotfrid Leybnits tomonidan Gyuygensga yozgan maktubida kiritilgan. Leybnits funktsiyani geometrik tasvir bilan bog'ladi (funksiya bo'yicha u uzunligi qandaydir o'ziga xos qonunga muvofiq o'zgarib turadigan segmentni tushundi). Dekart, Ferma, Nyuton va Leybnits asarlarida funksiya tushunchasi mohiyatan intuitiv xususiyatga ega bo'lib, na geometrik, na mexanik tushunchalar bilan bog'lanmagan.

XVIII asrda funksiya bir o'zgaruvchini boshqasiga bog'laydigan formula sifatida ko'rib chiqila boshlandi. Shveysariyalik matematig Iogan Bernulli 1718-yilda funktsiyaga geometrik mulohazalardan xoli bo'lgan ta'rifni beradi. U quyidagicha ta'rif bergan: «O'zgaruvchan miqdorning funktsiyasi - bu o'zgaruvchan miqdor va o'zgaruvchilardan har qanday shaklda hosil bo'lgan miqdordir». 1755-yilda Leonard Eyler «Differensial hisob» asarida funktsiyaga umumiy ta'rif beradi: «Agar ma'lum miqdorlar bir-biriga shunday bog'liq bo'lsa, ikkinchisi o'zgarganda, ularning birinchisi ham o'zgaradi, birinchisi ikkinchisining funktsiyasi deb ataladi.»

Funktsiyaning bir o'zgaruvchining boshqasiga bog'liqligi sifatidagi zamonaviy ta'rif haqida keying fikrlarni Nikolay Ivanovich Lobachevskiy va chex matematigi Bernard Bolzano asarlarida ko'rishimiz mumkin.

O'zgaruvchan miqdorlarning (funktsiyalarning) matematikaga kiritilishi matematika fanining rivojlanishiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatdi. Doimiy miqdorlar orasidagi miqdoriy munosabatlardan tashqari, matematika miqdorlar va harakatlarning o'zgarishi bilan bog'liq jarayonlarni o'rganishga muvaffaq bo'ldi.

O'zgaruvchi miqdorlarni ikkiga ajratish mumkin, biri ixtiyoriy o'zgaruvchi bo'lib – u erkli o'zgaruvchi yoki argument, ikkinchisi esa birinchisiga bog'liq holda o'zgarib – erksiz (unga bog'liq bo'lgan o'zgaruvchi) yoki funksiya deyiladi.

Bizga ma'lumki, funksiyaning berilish usullari bir xil bo'ladi. Ular analitik usul, jadval usuli, so'z bilan ifodalash usuli hamda grafik usullardir. Ba'zan grafik usul funksiya berilishining yagona usuli bo'lishi ham mumkin. U fizika, texnika, tibbiyotda qo'llanilib, ko'pgina o'zi yozadigan asboblarning ishiga asos bo'ladi ham. Lekin funksiya berilishining grafik usuli keng tarqalganligiga qaramasdan, funktsiyalarni tekshirishda matematik analiz tushunchalarini qo'llashga bag'ishlangan ma'lumotlar to'plamini o'z ichiga olgan adabiyotlarning yetarli darajada emasligi ko'zga yaqqol tashlanadi.

I.P.Gurskiyning "Функции и построении графиков", I.X.Sivashinskiyning "Элементарные функции и графики" N.N.Shundaning "Функции и графики" (ukrain tilida) kitoblarida, asosan, funktsiyalarning grafiklarini elementar matematika tushunchalari yordamida yasash usullari bayon qilingan bo'lsa, N.A.Virchenko, L.I.Lyashko, K.L.Shvesovlarning "Графики функций. Справочник", R.B. Rayxmistning "Графики функций. Задачи и упражнения", V.V.Vavilov va boshqalarning "Задачи по математикею начало анализа" kitoblarida funktsiyalarning grafiklari ham elementar matematika tushunchalari hamda matematik analiz tushunchalari yordamida chizilishi ko'rsatilgan.

Funktsiyaning maktab darsliklarida keltirilgan ta'rifini ko'rsatamiz: Agar x miqdorning X sohadagi har bir qiymatiga biror f qonuniyatga ko'ra y miqdorning Y -sohadan aniq bir qiymati mos keltirilsa, y miqdor x miqdorning X -sohadagi funktsiyasi deyiladi va $y=f(x)$ kabi yoziladi.

Bu holda x - argument yoki erkli o'zgaruvchi, y - esa funksiya yoki erksiz o'zgaruvchi deyiladi. Agar y x ning funktsiyasi bo'lsa, u holda x va y lar orasidagi bog'lanish funktsiyali bog'lanish deyiladi va quyidagicha yoziladi: $y=f(x)$, $y=q(x)$, $y=\square(x)$ va hokazo.

Erksiz u o'zgaruvchi argumentning funktsiyasi degan so'z o'rniga qisqacha quyidagiga yoziladi: $y=f(x)$.

Talabalarga funksiya haqida bilimlarni berar ekanmiz, eng avvalo uning tabiatda qanday masalalarni yechishda kerak bo'lishini aytib o'tamiz va namunalar keltiramiz.

1-masala. Poyezd Toshkentdan Samarqandga tomon 60 km/soat tezlik bilan harakat qilmoqda. U jo'nagandan t soat keyin Toshkentdan qancha masofada bo'ladi?

Agar izlanayotgan masofa s (km hisobida) harfi bilan belgilansa, javobni bunday formula bilan yozish mumkin

$$s = 60t.$$

Poyezdning harakati davomida s yo'l va t vaqt o'zgarib boradi. Shuning uchun ular o'zgaruvchi

kattalik (miqdor)lar yoki o'zgaruvchilar deyiladi. Bunda s va t ixtiyoriy ravishda emas, balki (1) tekis harakat qonuniga bo'ysungan holda o'zgarishi muhim ahamiyatga ega. Bu qonunga muvofiq, t vaqtning har bir qiymatiga s yo'lining aniq bir qiymati mos keladi (mos qo'yiladi). Masalan, $t = 2$ bo'lganda (1) formula bo'yicha quyidagini hosil qilamiz:

$$s = 120.$$

Shunday qilib, (1) formula s yo'lni t vaqtning berilgan qiymati bo'yicha hisoblash qoidasini belgilaydi. Bu masalada t musbat va poyezdning Toshkentdan Samarqandgacha harakat vaqtidan katta bo'lishi mumkin emas

Quyidagi misoldan ushbu ta'rifni keltiramiz:

Agar biror sonlar to'plamidan olingan x ning bir qiymatiga biror qoida bo'yicha y son mos qo'yilgan bo'lsa, u holda shu to'plamda funksiya aniqlangan deyiladi.

y miqdorning x miqdorga bog'liqligini ta'kidlash uchun ko'pincha $y(x)$ deb yoziladi (o'qilishi: „igrek ikstdan“). Bunda x erkli o'zgaruvchi, $y(x)$ esa erksiz o'zgaruvchi yoki funksiya deyiladi.

Funksiya uchun ushbu simvolik yozuvlar ham ishlatiladi: $y=g(x)$, $y=y(x)$, $y=f(x)$

Yuqoridagi f , g , y , F ... harflar y ning x ning qiymatiga mos keladigan qiymatlarini topish usulini xarakterlaydi.

$f(x_0)$ yozuvi $f(x)$ funksiyaning $x=x_0 \in X$ xususiy qiymatiga mos keladigan y funksiyaning xususiy qiymatini bildiradi.

Masalan, agar $f(x)=(x^2+2)/(1-x)$ bo'lsa, u holda $f(0)=2$, $f(-1)=3/2$, $f(x)=-6$ va hokazo bo'ladi. Agar x ning har bir qiymatiga y ning aniq birgina qiymati mos kelsa, y bir qiymatli funksiya deyiladi.

Masalan: $y=3x+5$, $y=x^3$, $y=\sin x$, $y=7$ va hokazo funksiyalar bir qiymatli funksiyalardir.

Agar x ning har bir qiymatiga y ning bir necha (ikki uch va hokazo) qiymati to'g'ri kelsa, u holda y ga ko'p (ikki, uch va hokazo) qiymatli funksiya deyiladi. Masalan: $y=\pm\sqrt{x}$, $y=\arcsin x$, $y^2=x^3$ kabi funksiyalar ko'p qiymatli funksiyalardir.

$y=f(x)$ tenglikdagi f harfining x va y harflaridan farqi shundaki, y o'zgaruvchi miqdor emas, balki x bilan y orasidagi bog'lanishni ko'rsatuvchi qoida (qonun) dir. Xususiy holda harfi argumentning qiymatlariga y funksiyaning mos qiymatlarini topish uchun bajariladigan amallarni va ularning tartibini ko'rsatadi.

f simvol funksiyaning xarakteristikasi deb ataladi. f harfi matematik amallari va ularning bajarilishi tartibini ko'rsatibgina qolmay, y ning x ning har bir qiymatiga to'g'ri keladigan mos qiymatini har qanday (so'zlar, jadval, grafik va boshqa) yo'llar bilan ko'rsatishi mumkin.

Misollarga murojat etaylik.

1. Agar funksiya $y=x^2$ formula bilan berilsa, f quyidagi ma'noni bildiradi: „ x ning ma'lum, aniq qiymatiga ko'ra y ning qiymatini topish uchun x ning qiymatini kvadratga ko'tarish kerak“.

2. $y=\sqrt{x}$ bo'lsa, f quyidagi ma'noni bildiradi: x ning ma'lum qiymati bo'yicha y ning qiymatini topish uchun x ning qiymatidan kvadrat ildiz chiqarish kerak“.

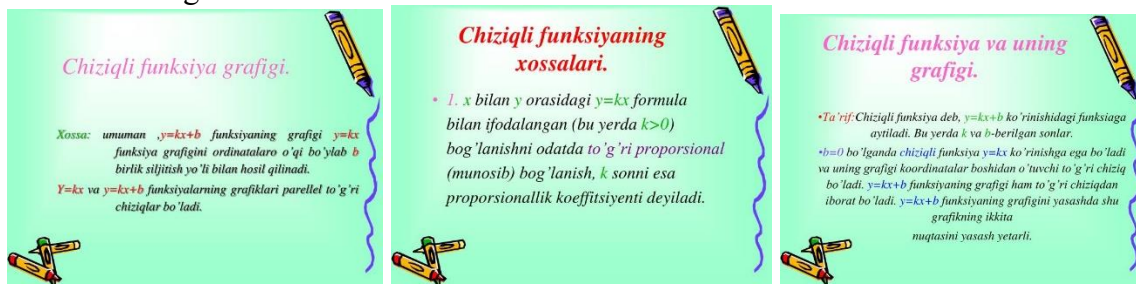
Maktabda ta'lim olayotgan ko'p o'quvchilar, oliy o'quv yurtlariga kiruvchilar funksiya tushunchasini va undagi f harfini mazmunini chuqur bilmaydilar, funksiyaning aniqlanish sohasini topishda ancha qiynaladilar, xususan x argumentning qabul qilishi mumkin bo'lgan qiymatlari deb yoki funksiyaning aniq qiymatga ega qiladigan x argumentning qiymatlari deb qanday qiymatlarni tushunasiz, degan savolga to'liq ijobiy javob olish qiyindir.

Funksiyaning aniqlanish sohasi tushunchasini ma'no, mazmunini yanada to'laroq ochish uchun ushbu ta'rifni berish maqsadga muvofiqdir: $y=f(x)$ ko'rinishdagi funksiyaning aniqlanish sohasi deb, bu funksiyaning haqiqiy va chekli qiymatlarga ega qiladigan x argumentning barcha haqiqiy qiymatlari to'plamiga aytiladi natijada $y=f(x)$ ko'rinishdagi funksiyaning aniqlanish sohasini topish uchun $(-\infty; \infty)$ -oralikdan $f(x)$ funksiyaning mavhum (haqiqiy qilmaydigan) va cheksizlikka aylantiradigan nuqtalar yoki oraliqlarni chiqarib tashlash yetarli bo'ladi.

“Funksiyalar va ularning grafiklari”ni o'rgatishda kompyuter texnologiyalaridan, jumladan elektron doskalar, visual vositalardan foydalanish samarali natija beradi.

Ya'ni, talabalarga funksiyalarning grafiklari, ularning yasaliishi elektron usulda ko'rsatib o'tilsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Chiziqli funksiyaning grafigi, uning ta'rifi, xossalari va grafigi slaydlar bilan berilsa natija samarali tashkil etilgan bo'lar edi.

NATIJALAR. Funksiyaning berilish usullari. Funksiya sharoitiga qarab jadval, analitik va grafik usullar bilan berilishi mumkin.

Funksiya jadval usulida berilganda, argumentning ma'lum tartibdagi $x_1, x_2, x_3, \dots, x_n, \dots$ qiymatlari va funksiyaning ularga mos keluvchi $y_1, y_2, y_3, \dots, y_n, \dots$ qiymatlari jadval holida beriladi:

	1	2	3		n	
	1	2	3		n	

Funksiyalarning jadval usulida berilishiga misol qilib kvadratlar, kublar, kvadrat ildizlar jadvallarni ko'rsatish mumkin. Bu usuldan ko'pincha miqdorlar orasida tajribalar o'tkazishda foydalaniladi.

2-masala. Masalan,

x	1	2	3	4	5	6	7	8
y	1	4	9	16	25	36	49	64

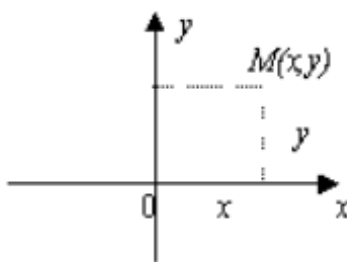
Bu jadvalga muvofiq $x = 3$ qiymatga $y = 9$ qiymat mos keladi, $x = 5$ qiymatga $y = 25$ qiymat mos keladi

Natural sonlarning kvadratlari jadvali, natural sonlarning kublari jadvali, bankka qo'yilgan pul miqdoriga qarab, jamg'armaning ko'payib borish jadvali funksiyaning jadval usulida berilishiga namuna bo'ladi.

To'g'ri burchakli koordinatalar sistemasi. Ma'lumki, sonlar o'qida nuqtaning vaziyati bir son uning koordinatasi bilan aniqlanar edi. Endi to'g'ri burchakli koordinatalar sistemasi tushunchasini kiritamiz.

Tekislikda sanoq boshlari ustma-ust tushadigan va o'zaro perpendikulyar bo'lgan OX va OY sonlar o'qini chizamiz. Gorizontol holda tasvirlangan sonlar o'qi ordinatalar o'qi, ularning kesishgan nuqtasi koordinatalar boshi deyiladi. Hammasi birgalikda to'g'ri burchakli koordinatalar sistemasi deyiladi.

To'g'ri burchakli koordinatalar sistemasida nuqtaning vaziyati quyidagicha aniqlanadi. Faraz qilamiz, to'g'ri burchakli koordinatalar sistemasi olingan tekislikda ixtiyoriy M nuqta berilgan bo'lsin. Shu nuqtadan koordinata o'qlariga perpendikulyarlarning absissalar o'qidagi proeksiyasiga mos keluvchi son uning absissasi, koordinatalar o'qidagi proeksiyasiga mos keluvchi son esa uning ordinatasi deyiladi va $M(x,y)$ tartibida yoziladi. (1-chizma).

Demak, to'g'ri burchakli koordinatalar tekisligida har qanday bir juft ma'lum tartibda berilgan son bilan aniqlanar ekan. Xuddi shuningdek, har qanday bir juft songa koordinatalar tekisligida bitta nuqta mos keladi.

Funksiyaning grafik usulda berilishi. $y=f(x)$ funksiyaning grafigi deb koordinatalari $y=f(x)$ ni to'g'ri tenglikka aylantiruvchi tekislikdagi barcha nuqtalar to'plamiga aytiladi. Agar funksiyaning grafigi tasvirlangan bo'lsa, funksiya grafik usulda berildi deyiladi.

Endi savol tug'iladi, har qanday egri chiziq biror funksiyaning ifodalaydimi? Buni aniqlash uchun egri Ou o'qiga parallel to'g'ri chiziqlar chizamiz, agar bu to'g'ri chiziq egri chiziq bilan kamida ikki nuqtada kesishsa, grafik funksiyaning ifodalamaydi, agar bitta nuqtada kesishsa funksiyaning ifodalaydi.

3-masala. $y = x^2 + 2$ funksiya berilgan. Shu funksiyaning grafiga koordinatalari: 1) (1; 3); 2) (2; 2) bo'lgan nuqta tegishli yoki tegishli emasligini aniqlang.

y ning qiymatini $x = 1$ bo'lganda topamiz:

$$y(1) = 1^2 + 2 = 3.$$

$y(1) = 3$ bo'lgani uchun (1; 3) nuqta berilgan funksiya grafigiga tegishli bo'ladi.

$$y(2) = 2^2 + 2 = 6.$$

Grafikning absissasi $x = 2$ bo'lgan nuqtasi $y = 6$ ordinataga ega, shuning uchun (2; 2) nuqta berilgan funksiya grafigiga tegishli emas.

Funksiyaning analitik usulda berilishi. Formula yordamida berilgan funksiylarga analitik usulda berilgan deyiladi. Masalan, $y=x^2$, $y=kx+b$, $y=ax$, $y=\lg x$, $y=\sin x$, $y=\tan x$, $y=2x^3-x+4$ funksiylar analitik usulda berilgan. Agar analitik usulda berilgan funksiyaning aniqlanish sohasi to'g'risida alohida shart qo'yilmagan bo'lsa, u holda $y=f(x)$ da o'ng tomonda turuvchi ifoda ma'noga ega bo'ladigan x ning qiymatlari olinadi. Masalan, agar $y=x^2$ ni kvadratning tomoni bilan yuzi ifodalovchi bog'lanish sifatida olsak, u holda aniqlanish sohasi barcha musbat sonlardan iborat bo'ladi.

4-masala. Funksiya $y = x^2 + x + 1$ formula bilan berilgan. $y(-2), y(0), y(1)$ ni toping.

1) Bu formulaga $x = -2$ ni qo'yib, quyidagini hosil qilamiz:

$$y(-2) = (-2)^2 + (-2) + 1 = 4 - 2 + 1 = 3;$$

$$2) y(0) = 0^2 + 0 + 1 = 1;$$

$$3) y(1) = 1^2 + 1 + 1 = 3.$$

Javob: $y(-2) = 3, y(0) = 1, y(1) = 3$.

2- masala. Funksiya $y = -3x + 5$ formula bilan berilgan. x ning shunday qiymatini topingki, unda $y = -1$ bo'lsin.

Formuladagi y ning o'rniga -1 sonini qo'yib, quyidagini hosil qilamiz:

$$-1 = -3x + 5.$$

Bu tenglamani yechib, topamiz: $3x = 5 + 1, x = 2$.

Javob: $x = 2$.

MUNOZARA. Asosiy elementar funksiyalar – ko'phadlar, ratsional, ko'rsatkichli, darajali, logarifmik, trigonometrik, teskari trigonometrik funksiyalar, shuningdek, bu funksiyalardan to'rt arifmetik amal va chekli marta qo'llanilgan superpozitsiyalar yordamida hosil qilinadigan funksiyalarni o'z ichiga olgan funksiyalar sinfi.

Elementar funksiyalar sinfi yaxshi o'rganilgan va u amaliy mat.da ko'p qo'llanadi. Elementar funksiyalar ning hosilasi hamisha Elementar funksiyalar bo'ladi, lekin Elementar funksiyalardan olingan integral Elementar funksiyalar bo'lmasligi ham mumkin.

Quyidagi analitik usulda berilgan funksiyalar asosiy elementar funksiyalar deyiladi.

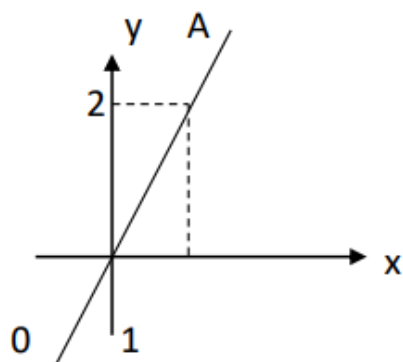
1. Darajali funksiya: $y = x^a, a \in \mathbb{R}$;
2. Ko'rsatkichli funksiya: $y = ax, a > 0, a \neq 1$;
3. Logarifmik funksiya: $y = \log_a x, x > 0, a > 0, a \neq 1$;
4. Trigonometrik funksiyalar: $y = \sin x, y = \cos x, y = \tan x, y = \cot x, y = \sec x, y = \csc x$;
5. Teskari trigonometrik funksiyalar: $y = \arcsin x, y = \arccos x, y = \arctan x, y = \text{arccot} x, y = \text{arcsec} x, y = \text{arccosec} x$.

Bu funksiyalar navbati bilan tekshiriladi va grafiklari yasaladi.

$Ax + By + C = 0$ chiziqli funksiyaning geometrik ma'nosi. , chiziqli funksiya yoki to'g'ri proporsional bog'lanish deyiladi. Bu funksiya uchun , , bo'-lib, grafigi to'g'ri chiziqdan iborat ekanligini ko'rsatamiz. To'g'ri chiziq grafigini yasash uchun uning ikkita nuqtasini bilish yetarli. ning grafigini yasaymiz.

Bu yerda deb , ya'ni nuqtani deb , ya'ni nuqtani topamiz.

Bu nuqtalarni koordinatalar tekisligida belgilaymiz va ularni to'g'ri chiziq bo'yicha tutashtirib, funksiyaning grafigini topamiz

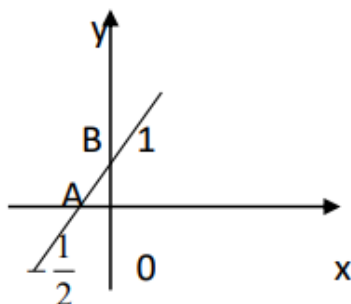

Shunga o'xshash, $y = kx$ funksiya grafigi $O(0,0)$ nuqtadan o'tishini ko'rish mumkin. Demak, $y = kx + b$ funksiyada $b = 0$ bo'lsa, to'g'ri chiziq koordinatalar boshidan o'tadi.

$y = 2x + 1$ grafigini yasaymiz.

Bu yerda $k = 2$, $b = 1$, $x = 0$ desak $y = 1$ bo'ladi, $B(0,1)$ nuqtani topamiz. $y = kx + b$ tenglikda $x = 0$ desak $y = b$ bo'lib, to'g'ri chiziq $(0;b)$ nuqtadan o'tadi. Bundan xulosa chiqarib aytish mumkinki, $y = kx + b$ tenglikdagi b to'g'ri chiziqni Oy o'qida kesib ajratgan kesmasining miqdorini beradi.

Misolda $y = 0$ deb $x = -\frac{1}{2}$, ya'ni $A(-\frac{1}{2}, 0)$ nuqtani topamiz va to'g'ri chiziq grafigini (19-rasm) yasaymiz.

$y = kx + b$ to'g'ri chiziqning burchak koeffitsiyentli tenglamasi deyiladi. $k = \tan \varphi$ to'g'ri chiziqning burchak koeffitsiyenti deyiladi: $k > 0$ bo'lsa, to'g'ri chiziq Ox o'qining musbat yo'nalishi bilan o'tkir burchak hosil qiladi, $k < 0$ bo'lsa – o'tmas burchak hosil qiladi, $k = 0$ bo'lsa, to'g'ri chiziq $y = b$ ko'rinishini olib, Ox o'qiga parallel bo'ladi. Agar $\varphi = 90^\circ$ bo'lsa, k mavjud emas. Bu holga Oy o'qiga parallel bolgan to'g'ri chiziq mos ke-ladi, uning tenglamasi $x = a$ bo'ladi. $x = 0$ Oy o'qining tenglamasi bo'ladi.

Ko'rib chiqilgan tahlildan ma'lum bo'ladiki, $y = kx + b$. k va b ning barcha hollarida to'g'ri chiziqni bildirar ekan.

Endi $Ax + By + C = 0$ funksiyaning geometrik ma'nosini ko'rib chiqamiz.

1. $B \neq 0$ bo'lsin. Ikkala tomonini B ga bo'lamiz va y ni topamiz:

$$y = -\frac{A}{B}x - \frac{C}{B} \quad -\frac{A}{B} = k, \quad -\frac{C}{B} = b \quad \text{desak, } y = kx + b \text{ hosil bo'ladi.}$$

2. $B = 0$ ($A \neq 0$) bo'lsa, $Ax + C = 0$ bo'lib, bundan $x = -\frac{C}{A} = a$ hosil bo'ladi.

3. $A = 0$ ($B \neq 0$) bo'lsa, $By + C = 0$ bo'lib, bundan $y = -\frac{C}{B} = b$ hosil bo'ladi.

4. $C = 0$ bo'lsa, $Ax + By = 0 \Rightarrow y = -\frac{A}{B}x = kx$ hosil bo'ladi.

5. $B = C = 0$ bo'lsa, $Ax = 0$ va $x = 0$ bo'ladi.

6. $A = C = 0$ bo'lsa, $By = 0$ va $y = 0$ bo'ladi.

Ko'rib chiqilgan barcha holatlarda to'g'ri chiziq tenglamasini ($y = kx + b$, $x = a$, $x = b$, $y = kx$) hosil qildik. Demak $Ax + By + C = 0$ funksiya to'g'ri chiziq tenglamasi ekan.

Matematikaning ko'p masalalarida qo'llaniladigan quyidagi funksiyalar asosiy elementar funksiyalar deyiladi:

1. $y = a$ – o'zgarmas funksiya
2. $y = x^m$ – darajali funksiya, m xaqiqiy son
3. $y = a^x$ – ko'rsatkichli funksiya, $a > 0$, $a \neq 1$
4. $y = \log_a x$ – logarifmik funksiya, $a > 0$, $a \neq 1$
5. $y = \sin x$, $y = \cos x$, $y = \tan x$, $y = \cot x$ – trigonometrik funksiyalar
6. $y = \arcsin x$, $y = \arccos x$, $y = \arctan x$, $y = \operatorname{arccot} x$ – teskari trigonometrik funksiyalar
7. $y = \operatorname{sh} x$, $y = \operatorname{ch} x$, $y = \operatorname{th} x$, $y = \operatorname{cth} x$ giperbolali funksiyalar
8. $y = \operatorname{Arsh} x$, $y = \operatorname{Arch} x$, $y = \operatorname{Artgh} x$, $y = \operatorname{Arctgh} x$ – teskari giperbolali funksiyalar

Ma'lumki o'quvchilarning ko'p qismi vizual tipga kiradilar, ya'ni ko'rish orqali eslab qolishlari

kuchli rivojlangan bo'ladi. Bundan aniq aytish mumkinki, matematika darslarini videokomputerli o'qitish yaxshi samara beradi.

Ko'rib o'tilayotgan funksiyaning xossaligidan o'quvchilar hoxishiga ko'ra birortasini doskada qaytadan kelib chiqishini ko'rsatib berilsa, nur ustiga a'lo nur bo'ladi. Qolgan xossaligidan esa o'quvchilar o'zlari mustaqil o'rganishga xarakat qilishlari topshiriladi. Bunda har bir o'quvchi mustaqil fikr yuritib, ko'plab savollarga duch keladi. Bu esa, o'quvchilarning fanga, mavzuga chuqurroq kirib borayotganidan dalolat beradi. Uyga beriladigan vazifalarni ham elektron varianti javoblari bilan kiritilgan bo'lsa, o'zlashtirilishi qiyin o'quvchilar ulardan foydalangan holda vazifalarini tayyorlasa maqsadga muvofiq bo'ladi.

XULOSA. Asosiy elementar funksiyadan chekli sondagi arifmetik amallar va operatsiyalar yordamida tuzilgan va bitta formula bilan berilgan funksiyalar elementar funksiyalar deyiladi.

Funksiya va uning grafigini pedagogik texnologiyalar bilan o'qitishda videokomputerli o'qitish texnologiyasidan foydalanish samarali hisoblanadi. Chunki bunda o'qituvchining vaqti tejraladi. O'quvchilarga ko'proq e'tibor beraoladi, dars davomida past o'zlashtiruvchi o'quvchilari bilan individual shug'ullanishga ham ulguradi. Videoproyektorda ko'rsatilgan funksiya, uning grafigini sekin asta chizilib ko'rsatilishi va xossaligidan birma bir ko'rsatilishi, ularning isbotlari bilan berilishi vaqtini tejaydi.

Kompyuterli o'qitishning afzalliklari juda ko'p: o'quvchilarda ma'lum malakalarni shakllantirish vaqti qisqaradi; mashq qilinadigan topshiriqlar soni oshadi; o'quvchilarning ishlash sur'ati jadallashadi; kompyuter tomonidan faol boshqarishni talab qilinishi natijasida o'quvchi ta'lim sub'ektiga aylanadi; o'quvchilar kuzatishi, mushohada qilishi qiyin bo'lgan jarayonlarni modellashtirish va bevosita namoyish qilish imkoniyati hosil bo'ladi; kommunikatsiya vositalaridan foydalangan holda darsni uzoqdagi manbalar bilan ta'minlash imkoniyati hosil bo'ladi; kompyuter bilan muloqot didaktik o'yin xarakterini oladi va bu bilan o'quvchilarda o'quv faoliyatiga motivatsiya kuchayadi.

Axborot texnologiyalari o'qituvchilar orasida qisqa muddatda tajriba almashish imkoniyatlarini ham yuzaga keltiradi. Natijada o'qituvchilar o'qitishning yangi metodlarini tez egallashlari, masofadan turib ish faoliyatini to'xtatmagan holda o'z malakalarini oshirishlari mumkin bo'ladi. Bundan tashqari muammoli o'qitish texnologiyasining ham samarasi ko'p. Chunki bunda o'quvchi o'rta qo'yilgan topshiriq haqida o'z fikr mulohazasiga tayanib javob beradi. Bu esa o'qituvchining har bir o'quvchini qay darajada mavzuni o'zlashtirayotganini bilib olishiga imkon beradi.

Aslida barcha pedagogik texnologiyalarning o'z foydasi, samarasi bor, lekin matematika fanining bo'limlari boshqa fanlarnikiga qaraganda murakkab va o'ta aniqlikni talab etadi. Har bir aytilgan mulohazaning isboti talab etiladi. Bu o'qituvchining hamisha o'z ustida ishlashini, har bir mavzuga alohida tayyorgarlik ko'rishini talab qiladi. Shu sababli bugungi kunda yaratilayotgan yangi texnologiyalar o'qituvchilarning ishini biroz yengillashtiryapti.

Matematikaning aynan funksiya bo'limlari asosan chizmalar bilan ishlashga olib keladi. O'quvchilarga chizmalarni chizilishini aynan o'qituvchi tomonidan jonli ko'rsatib berilishi ko'proq samarali deb o'ylayman. Ya'ni an'anaviy tizimdan chetlashmagan holda va hamkorlikda yangi ped-texnologiyalardan foydalanish kerak.

Xulosa qiladigan bo'lsam, matematikaning har bir bo'limiga o'tganimizda unda yangidan yangi, qiziqarli ma'lumotlarga duch kelamiz, ularni o'quvchilarga yanada qiziqarli va tushunarli qilib yetkazib berish o'qituvchining mahoratiga bog'liq. Mavzuni hayotga bog'lab tushuntirib berish, undagi o'ziga xos xususiyatlarni o'quvchiga yetkazib berish murakkab jarayon. O'qituvchi hamisha ishiga puxta va har qanday savollarga tayyor bo'lishi lozim.

Malakasini, tajribasini muntazam oshirib borishi kerak. O'qituvchining zamon bilan ham nafas bo'lishi ham bugungi kun talabi.

Shunday ekan biz bo'lajak pedagoglar o'qituvchilik sharafliligi bilan bir qatorda ma'suliyatli kasb ekanligini unutmagan holda, vaqtimiz, imkonimiz borida o'qib o'rganib olishimiz kerak.

Yurtboshimizning bizga yaratib berayotgan cheksiz imkoniyatlaridan unumli foydalanib, bularga javoban-yetuk mutaxassis kadr bo'lib yetishishimiz va vatanimiz ravnaqiga o'z hissamizni qo'shishimiz kerak.

ADABIYOTLAR RO'YXATI.

“O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida” Prezident farmoni 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son Farmoni

“Matematika ta'limi va fanlarini yanada rivojlantirishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi fanlar akademiyasining V.I.Romanovskiy nomidagi matematika instituti faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi qarori 2019-yil 9-iyul

Beginqulov U.Sh. Pedagogik ta'limda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiy – nazariy asoslari. – T.: Fan, 2007. – 164 b.

Yunusova D. Bo'lajak matematika o'qituvchisini innovatsion faoliyatga tayyorlash nazariyasi va amaliyoti. – T.: Fan, 2009. – 165 b

Gaziyev A. va boshqalar. Funktsiyalar va grafiklar. O'quv qo'llanma “Voris nashriyoti. T. 2006 y 458 b.

Alimov Sh. Xolmuhamedov O. Algebra. 8-sinf. O'qituvchi T. 2014-yil

ONA TILI TA'LIMIGA INTEGRATIV YONDASHUV ASOSIDA O'QUVCHILARNING LINGVISTIK KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH MAZMUNI

*Omonova Dildora Nekmurod qizi,
Boshlang'ich ta'lim kafedrası o'qituvchisi, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
Buxoro davlat pedagogika instituti
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.034>*

Annotatsiya: Ushbu maqolada til ta'limida integrativ yondashuvning o'ziga xos xususiyatlari, tillar aro bog'lanishning o'zaro, umumiy tutash nuqtalarini aniqlash, shuningdek, uyg'unlashayotgan tillar o'quv dasturlarini solishtirish haqida fikr yuritilgan. Shuningdek umumiy o'rta ta'lim maktablarida tillararo bog'lanishni amalga oshirishning potentsial holatlari, darslarda integratsiyani qo'llagan holda, lingvistik kompetensiyalarini rivojlantirish haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: integrativ yondashuv, lingvistik kompetensiya, integratsiyalashgan ta'lim, fonetika, frazalogiya, transpozitsiya va interferensiya hodisalari.

СОДЕРЖАНИЕ РАЗВИТИЯ ЯЗЫКОВОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ ИНТЕГРАТИВНОГО ПОДХОДА К ОБУЧЕНИЮ РОДНОМУ ЯЗЫКУ

*Омонова Дилдора Некмурод кизи,
Преподаватель кафедры начального образования, доктор философских наук (PhD)
педагогических наук Бухарского государственного педагогического института.*

Аннотация: В данной статье рассматриваются особенности интегративного подхода в языковом образовании, выявление взаимных, общих точек связи языков, а также сравнение совместимых языковых программ. Также рассмотрены потенциальные случаи внедрения межъязыкового общения в общеобразовательных школах мумии, развития языковой компетенции с помощью интеграции на уроках.

Ключевые слова: интегративный подход, языковая компетентность, интегрированное образование, фонетика, фразеология, явления транспозиции и интерференции.

CONTENT OF DEVELOPMENT OF STUDENTS' LINGUISTIC COMPETENCE BASED ON AN INTEGRATIVE APPROACH TO MOTHER TONGUE EDUCATION

*Omonova Dildora Nekmurod qizi,
Teacher of the Department of Primary Education, Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical
Sciences, Bukhara State Pedagogical Institute.*

Abstract: This article discusses the specific features of the integrative approach in language education, the identification of mutual, common points of connection between languages, as well as the comparison of compatible language curricula. Also, the potential cases of implementation of interlinguistic communication in secondary schools of mummy, development of linguistic competence using integration in lessons are considered.

Keywords: integrative approach, linguistic competence, integrated education, phonetics, phraseology, transposition and interference phenomena.

Kirish. Jahonda ta'lim oluvchilarni madaniyatlararo muloqotga tayyorlash, o'qitishda fanlararo integratsiyaga tayanish masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Til ta'limida tafakkur va nutq rivojiga doir ilg'or yondashuvlarni qo'llash, bilim olishga rag'batni kuchaytirish, ta'lim oluvchilarda egallangan bilimlarni hayotga tatbiq etishga doir ko'nikmalarni shakllantirish masalalari yetakchilik qilmoqda.

Til ta'limida integrativ yondashuvlarning o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Tillaro bog'lanishda ularning umumiy tutash nuqtalarini aniqlash, tuzilishini ko'rib chiqish, shuningdek, uyg'unlashayotgan tillar o'quv dasturlarini solishtirish maqsadga muvofiq. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida tillararo bog'lanishni amalga oshirishning potentsial holatlarini aniqlash mumkin.

Bunda transpozitsiya shovqin bilan yonma-yon – allaqachon mavjud bo'lgan bilimlarni boshqa bilimlarga yoki harakatlarga o'tkazib, yangi ko'nikmalarni bajarishda qiyinchiliklarga olib keladi.

Darslarda integratsiyani qo'llagan holda, transpozitsiya hodisasiga e'tibor qaratish va aralashuv hodisalaridan qochish kerak. Ona tili darslarida integratsiyaning tavsifiga asoslanib, maktab amaliyotida qo'llaniladigan materialning joylashuvi usuli asosida til bo'limlari: fonetika, so'z boyligi, frazeologiya kabilarni o'rganish mumkin. Ushbu yondashuv maqsadga muvofiq bo'lib, muayyan mavzularni o'rganayotganda tillararo bog'lanishdan foydalanish kutilgan natijani ta'minlaydi.

Metodlar. Maqolada integratsiya uchun mos mavzularni belgilashda ona tili va ingliz tillarining asosiy nuqtalariga e'tibor qaratildi va aynan shu jihatlar o'quvchilarga qiyinchilik tug'dirishi aniqlandi.

I. Fonetika. Orfoepiya. Ona tilini ingliz tili bilan bog'lab o'rganishni fonetika darslaridan boshlash mumkin. Ta'kidlash joizki, ingliz tili alifbosidagi barcha harflar tovushga ega va ular so'zning boshida kelishi mumkin. Bu o'quvchilarga, masalan, b harfi faqat oldingi undoshning yumshoqligini (ball-koptok, boy-o'g'il bola), shuningdek, b / b harf belgilarini yoki bo'linish belgilari (kirish, kenglik) vazifasini bajarishini bildiradi.

Ona tilida qattiqlik / yumshoqlik mazmunli funksiyaga ega (ko'mir – burchak, qarag'ay, tol, ot – ot, sayoz – bo'r, kuya – iskana), ammo ingliz tilida bunday emas. Bu yana bir bor ona tilidagi b/b belgilarining maxsus funksiyasini ko'rsatadi.

Ingliz tilida unli uzunlik / qisqalik mazmunli funksiyaga ega:

Kema- (Ship) – kema

qo'ylar (Sheep) – qo'y

Bu ikkala so'zning o'qilishi bir xil ammo, talaffuzida farq bor.

Rus tilidagi kabi ingliz tilidagi urg'u ham mazmunli birlikdir:

Present -hozirda

Present– sovg'a

O'zlashtirilgan so'zlardagi urg'uning o'rni har doim ham manba tiliga bog'liq emas. Urg'uning o'zgarishi muqarrar, bu o'zlashtirilgan xorijiy so'zlarning ona tili lug'ati bilan o'zaro ta'sirini ko'rsatadi. Ular asta-sekin o'zlashtirilib, tizimli bo'lmagan hodisadan tizimli hodisaga aylanadi. Manba tilida urg'uga rioya qilish quyidagi hollarda kuzatiladi:

1.-er, -or kabi yoki ikki va uch bo'g'inli so'zlar bilan tugaydigan ismlar (barter – barter, broker – broker, gamburger – hamburger, homiy – sponsor, triller – thriller, investor – investor, kompyuter – computer). Bu eng katta guruh.

2. -ing bo'g'ini mavjud so'zlar: ikki bo'g'inli so'zlar – birinchi bo'g'inga urg'u (lizing – lizing, reyting – rating, bemaqsad – unmeaning), ikki yoki undan ortiq bo'g'inli so'zlarda urg'u oldingi – ing bo'g'iniga tushadi (muhandislik). Ushbu guruhni istisno qilish marketing / marketing so'zining o'zgarishida ko'rish mumkin.

3. -ment, uch, to'rt bo'g'inli so'zlar – birinchi va ikkinchi bo'g'inlardagi urg'u (impeachment – ayblash, qoralash). Oddiy urg'uni birlashtirish tendensiyasiga ega bo'lgan so'zlarning soni (pasayib ketgan barcha shakllarda yoki faqat ko'plik shakllarida): unashish, uchrashuv – engagement.

Ingliz tilidagi ba'zi so'zlar talaffuziga so'zning ichki ma'nosi ta'sir qiladi (ona tilida topish qiyin). Masalan:

Buffet -Bufet ['bʊfɛɪ]

Buffer - Taymer ['bʌfə]

Ochiq va yopiq kabi tushunchalarni ona tili va ingliz tilida ham uchratish mumkin. Ona tilida ushbu ochiqlik xususiyati talaffuzga ta'sir qilmaydi. Ingliz tilida ta'kidlangan unlining talaffuzi hal qiluvchi rol o'ynaydi:

Kate [keɪt] (ochiq) – Katya

Mushuk [kæt] (yopiq) – mushuk

Fonetik tahlilni bajarish va takrorlashda o'quvchilar harflar va tovushlar sonidagi farq ko'p tillarga xos ekanligini eshlashlari foydalidir. Bu ingliz tilida ham kuzatiladi, lekin ona tiliga qaraganda ancha qiyin. Masalan, ingliz tilida harflar va tovushlar orasidagi farq ona tilidan ko'ra ko'proq ahamiyatga ega bo'lishi mumkin.

Ingliz tili fonetikasidagi ayrim farqli jihatlar

Soʻz	Transkripsiya	Harflar va tovushlar
Mother	[ˈmʌðə]	4 harf, 4 tovush
Cat	[kæt]	3 harf, 3 tovush
Daughter	[ˈdɔːtə]	8 harf, 4 tovush
Neighborhood	[ˈneɪbəˌhʊːd]	12 harf, 8 tovush
Box	[bɒks]	3 harf, 4 tovush
Wrestle	[ˈres(ə)l]	7 harf, 4 tovush

Ushbu misollar oʻquvchilarga oʻrganilayotgan ikki tilning oʻxshashligini anglashga yordam beradi va bu “ona tili barcha tillar orasida eng qiyini” degan qarashni inkor etadi. Aksincha, ingliz tilida soʻzlarning talaffuzi nafaqat ushbu tilni oʻrganadiganlar uchun, balki ona tilida soʻzlashuvchilarning oʻzlari uchun ham murakkabliklar tugʻdiradi. Talaffuz qoidalarida juda koʻp istisnolar mavjudki, ularni eslash qiyin, shuning uchun inglizlar ham oʻzlari uchun notanish soʻzlarga duch kelganda, uning talaffuzini lugʻatdan oʻrganishga majbur boʻlishadi.

II. Lugʻat. Frazologiya. Koʻpgina tilshunoslar semantik jihatdan bir-biriga bogʻliq boʻlgan kichik tizimlarni bogʻlashni maqsadga muvofiq deb hisoblashadi. Bu har bir tizimning leksik elementlarini aniqlashga, ular orasidagi tasodifiy momentlarni belgilashga, shuningdek, integratsiyalashgan tillarda har bir soʻz yoki bir xil mavzuga ega soʻzlarning semantik konturlari nima uchun farq qilishini tushuntirishga imkon beradi. Qarama-qarshi maʼnoga ega soʻzlar ingliz tilida ham oʻrganiladi. Bundan koʻrinib turibdiki, tillarni birga bogʻlab oʻrganish oʻquvchilar soʻz boyligini oshirishga xizmat qiladi.

Natijalar.Maʼlumki, soʻz boyligini oshirishning asosiy usuli soʻz yaratishdir. Shu bilan birga, lugʻatning boyishi til oʻz ichki resurslari bilan ishlay olmasa yoki ekstralingvistik omillar tufayli kirib kelgan soʻzlar tufayli yuzaga keladi. Lugʻat ustida ishlash yoki frazeologiyaga oid darslarda tillararo bogʻlanish usulini qoʻllashning asosiy yoʻnalishi qabul qilingan soʻzlar hisoblanadi. Ulardan lugʻat va nutqni rivojlantirish, matndagi notanish soʻzlarni tushuntirish darslarida foydalanish mumkin. Shu orqali oʻquvchilar har xil turdagi lugʻatlar bilan ishlash koʻnikmalarini egallaydilar.

Lugʻat bilan ishlash oʻquvchi nutqida qoʻllayotgan muayyan soʻzning kelib chiqishi, maʼnosi bilan yaqindan tanishishga, soʻzdan oʻrinli foydalanishga oʻrgatadi. Chunki oʻzi qoʻllayotgan soʻzning qaysi tilga xosligini, anglatadigan maʼnosini bilishi oʻquvchida soʻzga nisbatan ongli yondashuvni shakllantiradi. Bunga koʻplab misollar keltirish mumkin. Masalan, A.Namozov oʻrinli koʻrsatganidek, “lugʻaviy maʼnosi “mahalliy voqealar haqida gazeta axborot beruvchi xodim” maʼnosini beruvchi “reportaj” soʻzi koʻpchilikka yaxshi tanishdir.

Demak, yuqorida qayd etilgan fikrlar orqali nutqning toʻgʻriligini taʼminlash, yangi soʻzlar, grammatik vositalar, har bir tilga xos namunalar oʻzlashtirilishiga zamin yaratiladi.

“Kuzatuv qogʻozi”ning avvalgilarini koʻpincha “ekvivalent boʻlmagan” deb nomlangan oʻzlashtirmalar asosida paydo boʻladigan soʻzlarni (transkripsiya yoki transliteratsiya yordamida yaratilgan) koʻrib chiqish mumkin.

Oʻzlashtirma soʻzlarning hammasida ona tilida sinonimlar mavjud emas. Baʼzi oʻzlashtirmalar allaqachon mavjud boʻlgan oʻzbekcha ekvivalentning leksik maʼnosini oladi. Soʻzning lugʻaviy maʼnosi torayishi, odatda, qabul qilingan soʻzlarga xosdir. Masalan, ona tilida “it” soʻzi hayvonlarning bir turi, ingliz tilida esa u III shaxs uchun ishlatiladi. Yoki jarima zarbasi. Ona tilida bu futbolda 11 metrlik jarima zarbasi, ingliz tilida penalti- penalti, umuman jarima.

Quyidagi oʻzlashtirma soʻzlarning leksik maʼnosi ham ularning xorijiy sinonimidan sezilarli darajada farq qiladi: “umidsizlik”, “nutq” va “nutq”, “qotil” va “qotil”. Ingliz tilida “kill” feʼli “jonli va jonsiz narsalarning mavjudligini tugatish” degan maʼnoni anglatadi (masalan, maqolani tugatish, rejani oʻldirish

– rejani buzish), ona tilida esa qotil so‘zi “odamlarni o‘ldirishga yollangan” ma’nosini oladi.

Shu o‘rinda “nutq” so‘zi ma’nosiga e’tibor qilaylik.

“Nutq” – og‘zaki nutq, suhbat, jamoat oldida so‘zlashish, tilning xilma-xilligi yoki uslubida gapirish qobiliyati.

“Nutq” – nutq, so‘z lahjasi, talaffuzi, oratorik taqdimot, til, sheva, teatr, nusxa. Shunday qilib, o‘zlashtirma so‘z “nutq” so‘zi faqat bitta leksik ma’noga ega bo‘ldi, bu o‘zlashtiriladigan ona tilidagi o‘xshash ma’nolarga qaraganda ancha torroq (masofadan turib faqat “jamoat oldida so‘zlashish” ma’nosiga bog‘liq).

Ma’lumki, o‘zlashtirma so‘zlar aksariyat hollarda matnlarni oson o‘qish va tushunishga xalaqit beradi. Masalan, hozirgi kunda keng qo‘llaniladigan va rozilik bildirish, biror narsani tasdiqlash uchun xizmat qiladigan OK-“yaxshi”so‘zining ona tilida paydo bo‘lish tarixini hamma ham bilavermaydi.

Xulosa.Shunday qilib, tillararo integratsiya yordamida o‘quvchilarda so‘zlarni o‘zlashtirish va ularni zarur o‘rinlarda qo‘llay bilish ko‘nikmalarini shakllantirish va shu orqali fikrlashga o‘rgatish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Omonova Dildora, N. Q. (2022). Conceptual Bases of Linguistic Competences in Updating the Content of Education. International Journal of Trend in Scientific Research and Development, 6(6), 1546-1550.
- 2.Muhammadiyev K. Ta’lim samaradorligini oshirishda fanlararo bog‘lanishni tashkil etish //Ta’lim, Fan va Innovatsiya. – Toshkent, 2021. № 5. – B. 47-48.
- 3.Namozov A. Xorijiy tillarni o‘rganish va o‘rgatishda chet el tajribasi hamda fanlararo bog‘lanish samarasi // Til va adabiyot ta’limi. – Toshkent, 2021. – № 11. – B. 22.
- 4.Ruzmetova M. O‘zbek va ingliz tillarida olmoshlarning qiyosiy tahlili //Til va adabiyot ta’limi. – Toshkent, 2012. – № 10. – B. 14-16.
- 5.Ro‘zimuhammad B. Buyuk shaxslar silsilasi // Ma’rifat. – Toshkent, 2002. – № 26. – B.
- 6.Suyunova X.A. Chet tilini o‘qitishda matnlardan foydalanish // Til va adabiyot ta’limi. – Toshkent, 2011. – № 9. – B. 76-80.

OLIV TA'LIM MUASSASALARIDA TAHSIL OLAYOTGAN TALABALARDA KOGNITIV KOMPITENSIYALARNI RIVOJLANTIRISH

*Qo'ldoshev Mehridin Avezmurodovich,
Buxoro innovatsiyalar universiteti magistranti
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.035>*

Annotatsiya. Mazkur maqola Oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalarda kognitiv kompetensiyalarni rivojlantirish, hamda kognitiv kompetensiya tushunchasining mohiyati, oliy ta'lim jarayonida talabalarning kognitiv kompetensiyalarini rivojlantirishning pedagogik shart sharoitlari, zarur omillari va ahamiyatli jihatlari ochib berilgan. Shu sababli talabalarning kognitiv kompetensiyalarini rivojlantirish muammosi hozirgi kunda alohida ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: kompetensiya, bilim, ko'nikma, malaka, ta'lim oluvchi, talaba, kognitiv qobiliyat, kognitiv rivojlanish, ta'lim tizimi, mantiqiy fikrlash, tanqidiy fikrlash, xotira.

DEVELOPMENT OF COGNITIVE COMPETENCIES IN STUDENTS STUDYING IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

*Qo'ldoshev Mehridin Avezmurodovich,
Master of Bukhara Innovation University*

Abstract. This article describes the development of cognitive competence in students studying in higher education institutions, the essence of the concept of cognitive competence, the pedagogical prerequisites, necessary factors and important aspects of the development of cognitive competence of students in the process of higher education. Therefore, the problem of developing students' cognitive competencies is of particular importance today.

Key words: competence, knowledge, skill, skill, learner, student, cognitive ability, cognitive development, educational system, logical thinking, critical thinking, memory.

РАЗВИТИЕ КОГНИТИВНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ У СТУДЕНТОВ, ОБУЧАЮЩИХСЯ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

*Кулдашев Мехриддин Аvezмуродович,
Магистр Бухарского инновационного университета*

Аннотация. В данной статье описано развитие познавательной компетентности у студентов, обучающихся в высших учебных заведениях, сущность понятия познавательной компетентности, педагогические предпосылки, необходимые факторы и важные аспекты развития познавательной компетентности студентов в процессе высшего образования. Поэтому проблема развития познавательных компетенций студентов сегодня приобретает особую актуальность.

Ключевые слова: компетентность, знание, умение, умение, обучающийся, студент, познавательные способности, познавательное развитие, образовательная система, логическое мышление, критическое мышление, память.

Kirish qism. Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida "individual ta'lim trayektoriyalariga asoslangan, talabalarda kreativ fikrlash, amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan o'quv rejalar ishlab chiqish orqali talabalar qiziqishlari hamda kadrlar buyurtmachilari ehtiyojlariga muvofiq ta'lim dasturlarini shakllantirish, o'quv jarayonida kompetensiyalarni kuchaytirishga qaratilgan metodika va texnologiyalarni joriy etish, o'quv jarayonini amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga yo'naltirish, oliy ta'lim muassasalari bosqichma bosqich kredit-modul tizimiga o'tkazish" kabi muhim vazifalar belgilangan. Bu esa bo'lajak mutaxassislarining kasbiy tayyorgarligi sifatini oshirish bilan bir

qatorda, ularda turli kompetensiyalarni rivojlantirish vazifasini qo'ymoqda. Shu sababli talabalarning kognitiv kompetensiyalarini rivojlantirish muammosi hozirgi kunda alohida ahamiyatga ega.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar. Kognitiv kompetensiya shaxsiy kompetensiyasining asosiy turlaridan biridir, shuning uchun zamonaviy sharoitda har bir mutaxassis uni o'zlashtirishi kerak. Bu boshqa kompetensiya turlarining tarkibiy qismi, uzluksiz ta'limning shaxsiy asosi sifatida qaralishi mumkin. Kompetensiya turli vaziyatlarda bilim va ko'nikma elementlarini qo'llash qobiliyatini ifodalaydi. Bu yondashuv nafaqat ta'limning amaliy, kasbiy yo'nalishini mustahkamlaydi, balki bo'lajak mutaxassisning rivojlanish darajasiga nisbatan yuqori talablarni qo'yadi. Bo'lajak mutaxassislarning intellektual va kognitiv rivojlanishi hozirgi kunda oliy ta'limning eng dolzarb vazifalaridan biriga aylanib bormoqda. Buning sababi shundaki, birinchidan, iqtisodiy taraqqiyotning hal qiluvchi omillaridan biri intellektual mahsulot, mulkchilikning asosiy shakli esa intellektual va kognitiv komponent hisoblanadi. Aynan shaxsning aql-zakovati va bilimi, uning malakasi ishlab chiqarish va ilm-fan rivojini, davlatning xalqaro hamjamiyatdagi o'rnini ko'p jihatdan belgilaydi. Insonning kognitiv qobiliyatlari tabiat tomonidan berilgan, ularni chaqaloqlikdan va butun umr davomida rivojlantirish muhimdir. Keksalikda kognitiv jarayonlar susayadi, shuning uchun aniq ong va xotirada qolish uchun siz miyani "o'rgatish" kerak.

Ta'lim sohasida ta'lim oluvchining kognitiv rivojlanishida ta'lim beruvchi muhim rol o'ynaydi. Ko'pgina ta'lim beruvchi jamoa vakillari oddiy yoki tez-tez ishlatiladigan tushunchalarni yetkazish uchun tildan foydalanishlari mumkin. Biroq, malakali ta'lim beruvchi nafaqat kognitiv rivojlanish kontsepsiyasini tushunishi kerak, balki u yangi, mavhum yoki qiyin tushunchalarni yetkazish uchun tildan foydalanish kabi murakkab vazifani ham bajara olishi darkor.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Talabalarda kognitiv qobiliyatni rivojlantirish masalasi hamisha ta'lim tizimi uchun ahamiyatlidir. Shu boisdan ham kognitiv rivojlanish bo'yicha Tadqiqotlar Neyron tasvirlash va genetikadagi yangi texnologiyalardan-da katta foyda keltirishi mumkin. Dunyo olimlarining olib borgan Turli tadqiqotlari jarayonlarida foydalangan har xil usullar ta'lim uchun juda muhim bo'lgan miya rivojlanishi va ta'lim oluvchi rivojlanishi ortasidagi aloqalarni ochib berishga xizmat qiladi.

Kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirish uchun mashqlar.

Kognitiv trening, hatto keksalikda ham samarali uzoq umr ko'rish va tiniq fikrlashning kalitidir. Miya ham tanadagidek jismoniy mashqlarga muhtoj, kuniga 15-20 daqiqani oddiy, ammo miya faoliyati uchun juda foydali mashqlarga sarflash muhim:

Sinxronlashtirilgan chizma. Sizga bir varaq qog'oz va 2 ta qalam kerak bo'ladi. Ikkala qo'l bilan bir vaqtning o'zida geometrik shakllarni chizish. Har bir qo'l uchun bir xil shakllardan boshlashingiz mumkin, keyin mashqni murakkablashtirasiz, masalan, chap qo'lingiz bilan kvadrat va o'ng qo'lingiz bilan uchburchak chizishingiz mumkin. Jismoniy mashqlar miyaning ikkala yarim sharlari ishini muvozanatlashtiradi, kognitiv qobiliyatlarni, vosita ko'nikmalarini rivojlantiradi.

So'zlar orqaga. Kun davomida bir necha marta boshqa odamlardan eshitgan so'zlaringizni o'zingizga teskari talaffuz qilishga harakat qiling.

Hisoblash. Hisoblash kerak bo'lgan hamma narsani aqliy aqliy hisoblar orqali qilish muhimdir. Kalkulyatorni qo'ying.

Avtobiografiya. Mashq qilish uchun 2 ta variant mavjud. Birinchisida, inson hozirgi paytdan boshlab eslab, yozishni boshlaydi va yil sayin erta bolalik davriga qadar chuqurlashadi. Ikkinchi versiyada birinchi navbatda bolalik tasvirlangan.

Kognitiv qobiliyatlarni yo'qotish.

Kognitiv funktsiyalar va qobiliyatlar yoshga qarab yomonlashadi, bu yoshga bog'liq o'zgarishlar bilan bog'liq, lekin ko'pincha bu komorbidialar va nosog'lom turmush tarzi tufayli sodir bo'ladi. Birinchi alomatlarida parvarishlash terapiyasi uchun shifokor bilan maslahatlashish muhimdir.

Psixologlar bu tushunchadan insonning ruhiy jarayonlarini tavsiflovchi sifatida foydalanadilar va ayniqsa, ta'rif insonning turli niyatlarini, uning istaklari yoki e'tiqodlarini anglatadi. Agar bu atama keng ma'noda qo'llanilsa, u bilim yoki bilish harakatini bildiradi. Ijtimoiy va madaniy ma'noda talqin qilish, harakat va fikrlarda ifodalangan muayyan tushunchalar va bilimlarning bo'lish deb ataladigan narsaga kelganda mumkin. Kognitiv jarayonlar kabi tushuncha ko'pincha harakat, xotira, tasavvurni idrok etishda

qo'llaniladi.

Kognitiv funktsiyalar insonning aqliy rivojlanishida alohida rol o'ynaydi va ularning buzilishi eng ko'p uchraydigan nevrologik alomatdir. Kognitiv funktsiyalar miyaning faoliyati bilan bevosita bog'liq bo'lganligi sababli, miyaning diffuz va fokal lezyonlari mavjud bo'lsa, kognitiv buzilish tabiiy ravishda rivojlanishi mumkin. Ko'pincha kognitiv buzilishlar keksa odamlarda uchraydi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, oltmish besh yoshdan oshgan bemorlarning yigirma foizigacha demans shaklida juda og'ir kognitiv buzilishlar mavjud.

Kognitiv funktsiyalarni shifokorlar, ayniqsa, murakkab bo'lgan miya funktsiyalari deb atashadi, ularning yordami bilan dunyoni oqilona bilish mavjud. Kognitiv funktsiyalar nutq, xotira, gnoz, praksis va, albatta, intellektidir.

Kognitiv nimani anglatadi?

Oddiy odam uchun kontsepsiya tanish - aqliy yoki intellektual rivojlanish, va hamma ham kognitiv nimani anglatishiga javob bermaydi. Kognitiv - bu onga kiruvchi ma'lumotlarni qayta ishlash, uni bilimga aqliy aylantirish, kundalik hayotda to'plangan tajribani saqlash va ishlatish kognitiv jarayon. Odamlarning kognitiv qobiliyatlari qanday, mavzu psixologlar, sotsiologlar, tilshunolar, faylasuflarni qiziqtiradi. Kognitiv kompetentsiyalar deganda biz quyidagi xatti - harakatlarning zarur standartlariga rioya qilish imkoniyatini tushunamiz:

- 1) axborotni idrok etish va saqlash;
- 2) maqsadni belgilash va unga erishish yo'llarini rejalashtirish;
- 3) muammolar va ularni hal qilishda ma'lumotlarni tushunish va qayta ishlash;
- 4) qabul qilingan qaror natijalarini uzatish.

Kognitiv psixoterapiya

Kognitiv terapiya fikrlashdagi xatolarni bartaraf etishga va mantiqsiz fikrlar va e'tiqodlarni yangi, konstruktivga o'zgartirishga qaratilgan. Psixoterapiya mashg'ulotlari davomida kognitiv psixolog mijozning nima deyishiga, o'z fikrlarini qanday ifodalashiga to'liq e'tibor beradi. Kognitiv terapiya usuli A.Bek tomonidan kashf etilgan bo'lib, uni depressiya va affektiv kasalliklar bilan og'rigan ko'plab bemorlarga muvaffaqiyatli qo'llagan.

Kognitiv rivojlanish talabani tushunchalarni tushunishi, tanqidiy fikrlash va mantiqiy fikr yuritish qobiliyatini anglatadi. Til kognitiv rivojlanishni rag'batlantirsa, tilning murakkabligi kognitiv qobiliyatlarga ta'sir qiladi. Tilni qo'llashda boshqalar bilan muloqot qilish qobiliyati o'quvchi yoki talabalarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Tildan boshqa yana shuni aytib o'tish lozimki, fan rivojlanish tarixiga nazar tashlansa, baholash ta'limning asosiy tarkibiy qismi ekaniga guvoh bo'lish mumkin. Baholash qancha ta'lim maqsadlariga erishilganligi haqidagi ma'lumotlarni taqdim etishdan tashqari ko'plab funktsiyalarga ham ega sanaladi. Ulardan biri baholash talabalarning ta'lim strategiyalari va kognitiv rivojlanishiga ta'sir qilishidir. Misol uchun, agar o'qituvchi auditoriyada o'rganilgan mavzuni o'tkazishni talab qiladigan savollarni bermasa, u talabalarning chuqur o'rganish strategiyalari va yuqori darajadagi kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirishga to'sqinlik qilishi mumkin. Bu borada olib borilgan tadqiqotlarning natijalari shuni ko'rsatadiki, o'qituvchilar odatda o'zlari so'rgan savollar bilan qaysi kognitiv qobiliyatni baholayotganliklarini bilishmaydi, bu esa o'quvchilarda past darajadagi kognitiv qobiliyatlarni chuqurlashtirilishiga sabab bo'lib qoladi. Ta'lim sohasida ta'lim oluvchining kognitiv rivojlanishida ta'lim beruvchi muhim rol o'ynaydi. Ko'pgina ta'lim beruvchi jamoa vakillari oddiy yoki tez-tez ishlatiladigan tushunchalarni yetkazish uchun tildan foydalanishlari mumkin. Biroq, malakali ta'lim beruvchi nafaqat kognitiv rivojlanish kontsepsiyasini tushunishi kerak, balki u yangi, mavhum yoki qiyin tushunchalarni yetkazish uchun tildan foydalanish kabi murakkab vazifani ham bajara olishi darkor

Kognitiv rivojlanish nuqtai nazaridan, talabalar o'zlari o'ylayotgan narsalar va ular olgan yangi ma'lumotlar o'rtasida ziddiyat mavjud bo'lganda o'rganadilar. Ko'pincha bu talabani yangi ma'lumotlarga asoslangan kognitiv sxemani moslashtirishga yoki o'zgartirishga olib keladi. Kognitiv sxema - bu ma'lumotni tartibga soluvchi, tajribani anglatuvchi kognitiv tuzilma demakdir. Talabalar turli sohalarda

sxemalarni ishlab chiqadilar: vosita, til, fikrlash, ijtimoiy va boshqalar. Talabalar dunyo va tajribalarni oldingi tajribalar asosida ishlab chiqilgan kognitiv sxemalari nuqtai nazaridan izohlaydilar.

Kognitiv fikrlash

Miyaning kognitiv qobiliyatlari yuqori darajadagi aqliy funktsiyalardir: diqqat, gnoz, idrok, nutq, praksis, intellekt. Fikrlash eng muhim kognitiv jarayonlardan biri bo'lib, uch turga bo'lingan:

vizual-samarali (3 yoshgacha bo'lgan bolalarda ustunlik qiladi) - qo'llar bilan manipulyatsiya qilish orqali aniq muammolarni hal qilish, ob'ektlarni bilish va tahlil qilish.

vizual-majoziy - 4 yoshdan 7 yoshgacha shakllanadi. Aqliy tasvirlardan foydalangan holda muammolarni hal qilish.

mavhum - tasavvur qilish qiyin bo'lgan mavhum tushunchalar bilan ishlash.

Kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirish

Har qanday yoshda kognitiv qobiliyatlarni qanday rivojlantirish mumkin? Insonning normal rivojlanishi qiziqish, qiziqish va rivojlanish istagini o'z ichiga oladi - bu tabiatga xosdir, shuning uchun buni saqlab qolish va dunyoga va atrofda sodir bo'layotgan narsalarga doimiy qiziqish holatida bo'lish muhimdir. Tug'ilgan paytdan boshlab bolaning kognitiv (kognitiv) qobiliyatlarini rivojlantirish kerak - bu ota-onalarning muhim vazifalaridan biriga aylanishi kerak.

Kattalardagi kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirish

Kognitiv takomillashtirish turli yoshda mumkin va siz bunga to'g'ri yondashishingiz kerak, ijodiy yondoshuvdan foydalanib, bu oddiy ish kabi ko'rinmaydi. O'z-o'zidan kashfiyot ruhini kashf etgan holda, inson o'zining dunyoqarashini, kayfiyatini yaxshilaydi va kognitiv qobiliyatlarni o'z ichiga olgan yuqori aqliy funktsiyalarni rivojlantirishga yordam beradi. Miyaning samarali faoliyati uchun psixologlarning oddiy tavsiyalari:

tishlaringizni chap qo'lingiz bilan yuving (chap qo'llar - o'ng);

ishga ketayotganda yangi marshrutni tanlash;

jismoniy faoliyat turini tanlang;

chet tilini o'rganishni boshlash;

krossvordlar, topishmoqlar, charadlar yechish;

kuniga bir necha daqiqa yopiq ko'z bilan oddiy ishlarni qilish;

sezgi rivojlanishi;

sog'lom ovqatlanish foydasiga zararli ovqatlardan voz keching.

Bolalarda kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirish

Kognitiv qobiliyatlarni chaqaloqlikdan boshlab rivojlantirish muhimdir. Bolalar uchun o'quv o'yinchoqlarining zamonaviy tanlovi juda katta, ammo har bir uyda mavjud bo'lgan asboblarni e'tiborsiz qoldirmang. Yosh bolalarda kognitiv qobiliyatlarni quyidagi yo'llar bilan rivojlantirish mumkin:

don va tugmachalar bilan o'yinlar (kattalarning qattiq nazorati ostida) - idishdan idishga quyish;

bolalarcha qofiyalar va hazillar bilan turli xil barmoq o'yinlari («magpie-crow», «barmoq-barmoq qayerda bo'ldingiz»);

suv bilan o'yinlar (shisha).

Asta-sekin o'yinlar va mashg'ulotlar murakkablashadi va vosita ko'nikmalarini va nutqini rivojlantirishga qaratilgan:

chizish va rang berish;

jumboqlarni, mozaykalarni chizish;

tasvirni kontur bo'ylab kesish;

qurilish;

misralarni yod olish;

o'qish va takrorlash;

ikkita bir xil tasvirdagi farqlarni topish;

hikoyalar yozish.

Xulosa. Xulosa o'rnida aytish mumkinki, kognitiv rivojlanish tanqidiy fikrlash, mantiqiy fikrlash

va muammolarni hal qilishga ta'sir qiluvchi intellekt va aqliy funksiyalarning kamolotini ifodalaydi. Xatti-harakatlarni tushunish, fikrlashni tashkil etish, o'z tajribalari orqali voqelikni anglash, kognitiv rivojlanishga madaniy ta'sirlar, psixologning fikrlash jarayonlarini o'zgartirish bo'yicha ko'rsatmalari, kognitiv rivojlanishdagi ijtimoiy o'zaro ta'sir, axloqiy rivojlanish jarayonlari va axloqiy realizm ularning ta'siri ostida bo'lgan ba'zi yo'nalishlar sirasidan deya e'tirof etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son Farmoni bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030- yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi".

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining - O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risidagi 2019-yil 29-apreldagi PF-5217 sonli Farmoni

O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-sentyabrdagi "Xalq ta'limini boshqarish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risidagi PF-5538-son Farmoni.

Гилев А.А. Структура кластера когнитивных компетенций // Вестник Самарского государственного технического университета. Серия «Психологопедагогические науки». – 2010. – №4(13). – С. 27 – 31

Jumayeva H. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishning psixologik xususiyatlari //Buxoro davlat universitetining Pedagogika instituti jurnali. – 2022. – T. 2. – №. 2.

Jumayeva H. Savodga o'rgatish davrida interfaol usullardan foydalanish //Buxoro davlat universitetining Pedagogika instituti jurnali. – 2022. – T. 2. – №. 2.

O'QUVCHILARINI KREATIV FIKRLASHGA O'RGATISHDA MASALALARNING ROLI

*Qosimova Mavlyuda Muhammadovna,
Buxoro davlat pedagogika institute, Boshlang 'ich ta'lim kafedrası dotsenti
<https://orcid.org/0000-0002-2909-6216>*

*Ikromova Sevinch Elniyozovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti 1-bosqich talabasi*

*Burxonova Gulrux Zaynitdinovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti 1-bosqich talabasi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.036>*

Annotatsiya: Bu maqolada birinchi sinf o'quvchilarini kreativ fikrlashga o'g'atishda arifmetik masalalarning roli va arifmetik masalalarni yechishga o'rgatishning usullari yoritilgan

Kalit so'zlar: masala, arifmetik masala, arifmetik amal, misol, masala sharti, masala savoli, topshiriq, didaktik o'yinlar,

РОЛЬ ЗАДАЧ В ОБУЧЕНИИ ТВОРЧЕСКОМ МЫШЛЕНИИ

*Косимова Малюда Мухаммадовна,
Бухарский государственный педагогический институт
Доцент кафедры начального образования
<https://orcid.org/0000-0002-2909-6216>*

*Севинч Икрамова Эльниязовна,
Студентка 1 курса
Бухарский государственный педагогический институт*

*Гулрух Зайнитдинона Бурханова
Студентка 1-курса Бухарский государственный педагогический институт*

Аннотация: В данной статье рассматривается роль арифметических задач в обучении первоклассников творческому мышлению и методика обучения решению арифметических задач

Ключевые слова: задача, арифметическая задача, арифметическое действие, пример, проблемное условие, проблемный вопрос, задание, дидактические игры

THE ROLE OF PROBLEMS IN TEACHING CREATIVE THINKING

*Mavlyuda Kasimova Muxammadovna,
Bukhara State Pedagogical Institute
Associate Professor of the Internal Education Department
<https://orcid.org/0000-0002-2909-6216>*

*Ikromova Sevinch Elniyozovna
Bukhara State Pedagogical Institute 1st grade student*

*Burxonova Gulrux Zaynitdinovna,
Bukhara State Pedagogical Institute 1st grade student*

Abstract: This article describes the role of arithmetic problems in teaching first graders to creative thinking and methods of teaching them to solve arithmetic problems.

Keywords: problem, arithmetic problem, arithmetic operation, example, problem condition, problem question, assignment, didactic games

Kirish. Respublikamizda umumiy o'rta ta'lim tizimini mazmun va sifat jihatidan jahon andazalari darajasiga olib chiqish bugungi kunda xalq ta'limi tizimini isloh qilishning ustivor yo'nalishlaridan biri qilib belgilanib, uning asosida umumiy o'rta ta'lim, xususan, boshlang'ich ta'limda o'quv jarayonini tashkil etish va amalga oshirish samaradorligini ta'minlashga alohida e'tibor qaratilmoqda. Natijada, O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasida xalqaro tajribalardan kelib chiqib, umumiy o'rta ta'limni bosqichma-bosqich isloh qilishga o'tish vazifalarini belgilab berildi[5].

Darhaqiqat, maktab matematika ta'limi oldida turgan bosh talablardan biri – mustaqil fikr yurituvchi ijodiy tafakkur sohibi, o'quv topshiriqlarini bajarishda ijodiy yondashuvchi shaxsni shakllantirishdan iboratdir. Boshlang'ich sinfdan o'quvchilarning matematik tasavvurlarini shakllantirish va rivojlantirish, ularni mustaqil fikrlashga o'rgatish bugungi kunning muhim masalalaridan biridir. Shu o'rinda matematika fani boshlang'ich sinf o'quvchilari o'rganiladigan asosiy fanlardan biridir. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisi o'quvchilarga matematik tushunchalar, ularni amalda tadbiq etish, dasturiy materiallarni yangi pedagogic axborot texnologiyalari asosida etkazishni o'z oldiga maqsad qilmog'i lozim.

Mavzuga oud adabiyotlarning tahlili. "Masala" atamasi ijtimoiy ishlab chiqarishda, fan sohasida, o'quv tarbiya jarayonida qo'llaniladigan boy, sarmazmun kategoriyadir. Olimlarning fikrlaridan kelib chiqqan holda uni bir necha yo'nalishlarga bo'lib o'rganamiz. Ya'ni, masalani

Muammoli holat sifatida qarash.

Berilgan shart asosida subyekt faoliyatining maqsadi sifatida qarash.

Masalaning belgisi xarakterdagi talqini qarash.

Adabiyotlarda keltirilishicha birinchi yo'nalish mualliflari (A.M.Matyushkin, L.M.Fridman, Ya.A.Ponomaryov) masala bevosita "muammoli holat" tushunchasi bilan bog'langanligini ta'kidlab, masalani yechish jarayonida qandaydir muammo hal etilishini kuzatish mumkinligini bildiradilar.

"Masala", "matematik masala", "arifmetik masala" kabi tushunchalar ustida juda ko'p olimlar ish olib borganlar. Jumladan chet el olimlari D.Surovskiy[1], H.Gentes A.M.Pishkalo, L.M.Fridmann, D.Poyya, Yu.M.Kolyagin, A.Matyushkin L.Sh.Levenberg, M.I.Moro, M.A.Bantova, N.U.Bikbayeva[2] kabilar masala haqida izlanishlar olib borilgan bo'lsalar Respublikamizda ham bu tushunchalar to'g'risida S.Og'ayev, A.Hayitov, M.Jumayev[3], F.Kasimov[4], Sh.Rayhonov, R.Ibragimov kabi olimlarning tadqiqot ishlari shular jumlasidandir.

Masala yechish malakasi 1-sinfdan boshlab o'quvchilarga shakllantira boshladi. Dasturga asosan 1-sinfga yig'indi va qoldikni topishga doir doir yigindi va qo'shiluvchini topishga doir, sonni bir necha birlik orttirish va kamaytirishga doir ayirmali taqqoslashga doir sodda masalalar, ayirmani, ayriluvchini, kamayuvchini topishga doir murakkab masalalar hamda geometrik masalalarni yechishga o'rgatiladi. O'quvchilar masalalar yechish jarayonida amal komponentlari va ular orasidagi boglanishlarni ongli o'zlashtirishlari lozim. Tayyorgarlik etapi 10 ichida sonlarni raqamlash (raqamlarni o'rgatish) davridan boshlanishi maqsadga muvofiqdir. Dastlabki davrlarda 1-sinf o'quvchilarining o'yin faoliyati kuchli bo'lgani sababli o'yinchoqlar vositasida ogzaki masalalar tuzish va uni yechish tavsiya qilinadi. Vaholanki har qanday masala bolalarni ijodiy fikrlab, mushohada yuritishga o'rgatadi, bu esa ularni kreativ fikrlovchi mustaqil shaxs sifatida shakllanishiga yordam beradi.

a). Predmetlar soni (berilganlar) va natijalarni oshkora ko'rsatib, yigindini aytishga doir masalalar tuzish orkali o'quvchilarga masala to'g'risida dastlabki tasavvurlar hosil kilinadi. Bu davrda «masala sharti», «masala savoli» kabi tushunchalar ishlatilmaydi. Dastlabki masalalar o'quvchilarning ko'z o'ngida tuziladi. Bunda o'quvchilar o'qituvchining barcha harakatlarini kuzatib turishadi. Masalan: O'qituvchi bir o'quvchini doskaga chiqarib, qo'lga bitta koptok beradi va o'quvchilardan so'raydi.

- qani o'quvchilar, o'rtogingiz qo'lida nimani ko'ryapsiz?

- (koptokni)

-Ular nechta? (1 ta)

Men unga yana 1 ta koptok sovga kildim (doskadagi o'quvchi qo'lga o'qituvchi yana 1ta koptok beradi).

- O'rtogingiz qo'lida nechta koptok bo'ldi? (2ta)

Bu jarayonda berilganlar ham, natija ham o'quvchilarga oshkora ko'rsatiladi. Faqat ulardan natijani idrok kilib aytishlari talab kilinadi. Masala tuzish topshirigi bevosita ko'z o'ngidagi narsalar bilan amalga oshadi. Masalan: daftar, ruchka, qalam, o'yinchoqlar vositasida turli mazmundagi masalalar tuzishga o'rgatish orqali ularga dastlabki tassavvurlar hosil qilinadi .

b). Predmetlar soni va berilganlar o'quvchi ko'z o'ngida namoyon qilinib, natijani ko'rsatmay, yigindini topishga doir masalalar tuzish bilan o'quvchilarga masala to'grisida tushunchalar berib boriladi.

Stol ustiga sariq va 2 ta qizil kartondan kesilgan olmalar terib qo'yilgan bo'ladi. Biror o'quvchini doskaga chiqarib, uning qo'liga savatga beriladi va stol ustidagi qizil olmalarni terib o'quvchilarga ko'rsatib savatga solish talab qilinadi. O'quvchi birin-ketin 2ta qizil olmani olib ko'rsatib savatga soladi. O'qituvchi o'quvchilarga ko'rsatib o'rtogingiz savatga nechta olma soldi? (2ta) Doskadagi o'quvchidan yana 1 ta sariq olmani olib savatga solish so'raldi.

- qani o'quvchilar, o'rtogingiz yana nima ishini bajardi?

- yana 1ta olmani savatga soldi.

- Savatda jami qancha olma bo'ldi? Yashiringan javob so'raladi. (3 ta)

Bu bilan o'quvchi masala yechimini ongli 3 elementli to'plamga 1 elementli to'plamni birlashtirishdan hosil bo'lgan to'plam elementlar sonini topadi.

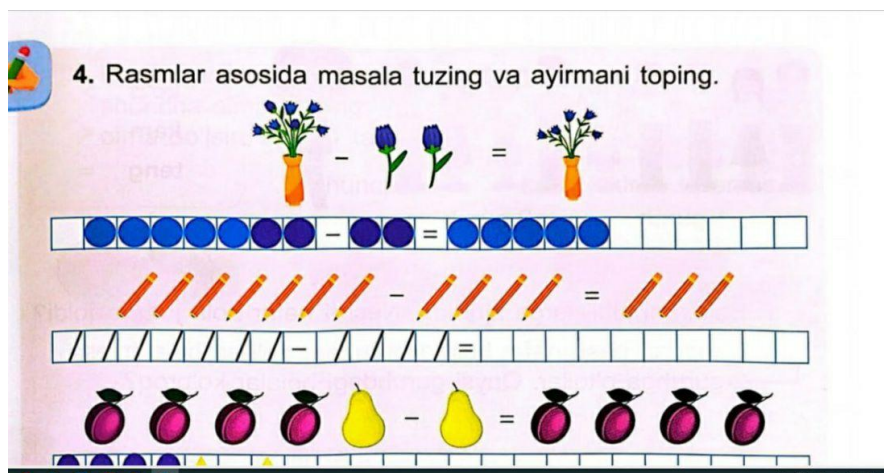
v) Rasmga qarab masalalar tuzish, o'quvchilarni mustaqil masalalar tuza olish ko'nikmasini tarkib topirishda katta ahamiyatga ega.

Bunda asosan, darslik sahifalaridagi rasmlarga qarab:

Bunda asosan, darslik sahifalaridagi rasmlarga qarab:

1- Sinf matematika 26-bet 1-masala (2023 yil) orqali rasmga qarab masala tuzadi va qoldiqno topadi.

Darslikning 27- betida berilgan bu masalani ekranda qo'yib sinf jamoasi bilan birga masala tuzish taklif qilinadi. Ekrandagi rasmlarni idrok qilgan holda masala tuzishadi va uni yechishadi. Shu jarayonda tasvir bo'yicha taqqoslash solishtirish metodlarini qo'llash maqsadga muvofiqdir.

2. O'quvchi ko'z o'ngida bo'lmagan narsalarga doir masala tuzish. O'quvchi ongida bu narsa yoki rasmlar tasviri saqlangan bo'lib, o'quvchi o'zi ko'rgan narsa va rasmlarni xotiraga tiklab

masala tuza olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Masalan: Magazinda 5 ta sumka bor edi. 2 tasi sotildi. Magazinda nechta sumka qoldi.

10 ichida nomerlash mavzusida yig'indi va ayirmani topishga doir masalalardan tashqari sonni bir necha birlik orttirish yoki kamaytirishga doir masalalar ko'riladi. Bunday masalalarni tuzish va uni yechish uchun o'qituvchi va o'quvchilarni o'shancha "shunga ortiq", "shuncha kam", tushunchalari bilan tanishtirishi lozim. Bu o'quvchilarning hushyorlik, sezgirlik qobiliyatlarini oshiradi. Jarayon esa o'qituvchi ko'rsatmasi bilan amalga oshirilishi talabga muvofiqdir. Masalan, ikkita o'quvchi qo'lida bir miqdorda daftar berib, Nodirning qo'lida 5 ta daftar bor. Sanab ko'rsatadi, Zarifning qo'lida ham o'shancha daftar bor. Zarifning qo'lida nechta daftar bor? (5 ta). Bunday tushunchalarni o'quvchilar to'liq tushunib olganlaridan keyin "...ta ortiq", yoki "...ta kam" tushunchalari kiritiladi. Taxminan bunday ko'rinishdagi masalalarni keltirish maqsadga muvofiqdir. "Naimaning qo'lida 3 ta gul bor edi, Salimning qo'lidagi gullar undan 1 ta ortiq. Salim qo'lida nechta gul bor? Yoki Dildorada 8 ta yong'oq bor edi. Uning singlisi Dilbarda 2 ta kam yong'oq bor. Dilbarda nechta yong'oq bor?" (6 ta). Bunday ko'rinishdagi masalarni yechish orqali o'quvchilar berilgan miqdorlarni bevosita bir necha birlik orttirish yoki kamaytirishni o'rganib oladilar.

Noma'lum qo'shiluvchini topishga doir masalalar. Noma'lum qo'shiluvchini topishga doir masalalar tuzish va yechish malakasini shakllantirish orqali o'quvchilarga tenglama tushunchasiga oid dastlabki poydevor hosil qilinadi. O'quvchilar qo'lga bir hil turdagi bir necha predmetlarni berib, ularni yig'indisini topish talab qilinadi. Masalan: Bir o'quvchining qo'lida 3 ta daftar, ikkinchi o'quvchining qo'lida 5 ta daftar berib jami ($3+5=8$) o'quvchi yig'indini bimalol topa oladi. (3-birinchi qo'shiluvchini, 5-ikkinchi qo'shiluvchini, 8-esa yig'indi ekanligi tushuntiriladi. Chunki, bu ikkita sonni qo'shamiz). Endi o'qituvchi 8 ta daftardan 3 tasini o'quvchilar ko'z o'ngida oladi va o'quvchilardan nechta daftar qoldi deb so'raydi ($8-3=5$ (ta) daftar qoldi). Qolgan daftarlarni topish uchun qaysi amaldan foydalandik? (-ayirish amali bilan) Keltirilgan ikkita masala solishtirilib ($3+5=8$ va $8-3=5$) tuzilgan ikkita ifodaning farqi so'raladi. Ikkinchi ifoda birinchi ifodadagi yig'indidan birinchi qo'shiluvchini ayirish bilan hosil qilinadi. Endi o'qituvchi boshqacha masala tuzadi: 8 ta daftardan 5 tasini oladi. Qolgan daftarlarni sanaydi. O'quvchilar $8-5=3$ ko'rinishida ifoda tuzib 3 ta daftar qolganini aytishadi. Yana bu ifoda birinchi ifoda bilan solishtiriladi. $3+5=8$, $8-5=3$. bunda yig'indidan ikkinchi qo'shiluvchini ayirish natijasi ekanligi ko'rib turibdi.

- endi o'qituvchi partaning ustiga 5 ta daftarni sanab qo'yadi va o'quvchilarga bilintirmay sekingina 3 ta daftarni 5 ta daftarga qo'shib qo'yadi. Jami natijasini sanab, 8 ta daftar hosil bo'lgani o'quvchilarga ko'rgazmali ko'rsatadi. Ularga murojaat qilib, stolning ustiga nechta daftar bor edi?-5ta

5 sonini o'qituvchi doskaga yozadi.

- Nechta daftar qo'shilgani ma'lummi?

- Yo'q, noma'lum.

Demak, quyidagicha yozamiz.

$5 + * = 8$ -Jami daftarlari soni ma'lummi ?

$5 + * = 8$ -Ha, nechta (8 ta)

Darcha o'rniga qanday son qo'yishimiz mumkin (3 ni)

- Qanday topdik ? Chunki $8 - 5 = 3$

Xuddi shunday savol javoblar bilan $* + 3 = 8$ $8 - 3 = 5$ kabi sonli ifodalarning hosil qilinishi va yechilishi tushuntiriladi. O'quvchilarga son ma'lumotlari to'liq bo'lmagan holda bajariladigan amalga ko'ra masalalar tuzishni o'rgatish bilan asosan o'qituvchi qo'shiluvchi va yig'indini: har ikkala qo'shiluvchi, kamayuvchi va ayiriluvchi, kamayuvchi va ayirmani erkin tanlash imkoniyatini beradi. Ya'ni $+= 8$; $5 + =$; $+ 3 =$; $- = 5$; $7 -= 2$

- $5 =$; ko'rinishidagi sxemalarni doskaga yozib, masalalar tuzish topshiriqlarini

beradi. Ko‘rinib turibdiki, bunday sxema asosida masalalar tuzish o‘quvchilarda umumsinf jamoasi bilan ishlash, erkin fikrlash, o‘z fikrini mustaqil bayon etish ko‘nikmalarini shakllantiradi. 10 ichida yoki 20 ichida son ma’lumotlarini mustaqil tanlash orqali o‘quvchilarni masalalar tuzishga o‘rgatish mumkin. Bunda o‘qituvchi barcha erkinlikni son ma’lumotlarini tanlash imkoniyatini o‘quvchiga beradi. Faqat amal tanlash o‘qituvchi tomonidan bajariladi. Ya’ni + yoki - kabi sxemalarga ta’luqli masalalarni tuzish talab qilinadi.

Xulosa qilib shuni ta’kidlamochimizki, har qanday turdagi masalalarni 1-sinfda yechish muammosi o‘quvchilarni mustaqil, kreativ, ijodiy fikrlahga o‘rgatadi. Natijada o‘quvchi mushohada yuritib fikrini erkin bayon qila oladi. O‘quvchilarni berilgan shartga ko‘ra masala tuzishga o‘rgatish ularning kuzatuvchanligini, topqirligini, aktivligi-yu idrok qilish qobiliyatlarini, rivojlantiradi. 1 – sinfda asosan qisqa shart rasm va chala matn asosida masalalar to‘zishga ko‘prok e’tibor beriladi. Ya’ni berilgan ma’lumot rasm yoki predmetlar tasvirida ifodalangan qisqa yozuvlarga ko‘ra masala tuziladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

David B.Surowski “Advanced High-School Mathematics, USA 2011:422 page.

N.Bikbayeva “Boshlang‘ich sinflarda matematika o‘qitish metodikasi” T:1999.-420b

M.Jumayev “Matematika o‘qitish metodikasi” T:2022.-272 bet

Qosimov F.M “Boshlang‘ich sinf matematika darslarida ijodiy topshiriq tizimi. Avtoreferat B: 2007,76

Qosimov, M. F., & Kasimov, F. F. (2021). Methods of teaching to solve non-standard problems. Middle European Scientific Bulletin, 11.

BARKAMOL AVLODNI TARBIYALASHDA MILLIY HARAKATLI O'YINLARNING PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI

Quvatov Javohir,

Turkiston yangi inavatsiyalar universiteti 1 kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada jismoniy milliy harakatli o'yinlarning pedagogik xususiyatlari va ideal avlodni tarbiyalashdagi o'rni yoritilgan. Jismoniy milliy harakatli o'yinlar madaniy o'ziga xoslikning dinamik ifodasi bo'lib xizmat qiladi, jismoniy tayyorgarlik, farovonlik, tartib-intizom va ijtimoiy integratsiyaga yordam beradi. An'anaviy amaliyotlarni o'zida mujassamlashtirgan va jamoaviy ishtirokni rivojlantirish orqali bu o'yinlar shaxslarning har tomonlama rivojlanishiga hissa qo'shadi. Madaniy merosni o'rganish, jismoniy tayyorgarlikni rivojlantirish, intizom va diqqatni rivojlantirish, ijtimoiy integratsiya va birlikni rivojlantirish orqali jismoniy milliy harakatli o'yinlar sog'lom, madaniy qadrlash va ijtimoiy jipslikni o'zida mujassam etgan avlodni tarbiyalash uchun istiqbolli yo'l ochadi. Ushbu avtoreferatda ushbu o'yinlarning jismonan sog'lom, madaniyatli, intizomli va ijtimoiy jihatdan integratsiyalashgan shaxslarni tarbiyalashga qanday hissa qo'shishi - komil avlod kamoloti uchun zarur bo'lgan fazilatlarini o'z ichiga olgan maqola tahlilining mohiyatini qamrab oladi.

Kalit so'zlar: jismoniy milliy harakatli o'yinlar, pedagogika, komil avlod, madaniy o'ziga xoslik, jismoniy tayyorgarlik, farovonlik, intizom, ijtimoiy integratsiya.

Jismoniy barkamollik, madaniy qadrlash va ijtimoiy hamjihatlikni o'zida mujassam etgan avlodni tarbiyalash yo'lida jismoniy milliy harakatli o'yinlar yaxlit rivojlanishning kuchli vositasi sifatida maydonga chiqadi. Ushbu o'yinlar jismoniy faollik, madaniy meros va jamoa ishtiroki elementlarini birlashtirib, an'anaviy ta'lim usullaridan tashqariga chiqadigan pedagogik yondashuvni taklif qiladi. Biz ushbu maqolada jismoniy milliy harakatli o'yinlarning o'ziga xos pedagogik xususiyatlari va ularning namunali avlodni tarbiyalashdagi o'rni bilan tanishamiz.

Жаҳон малакатларида бир қар милли ҳаракатли ўйинлар мавжуд. Улар:

Kapoeyra (Braziliya): Braziliyada paydo bo'lgan Kapoeyra raqs niqobi ostidagi jang san'atidir. U musiqa ritmiga akrobatika, zarbalar va suyuq harakatlarni o'z ichiga oladi. Kapoeyra nafaqat jismoniy faoliyat, balki Afro-Braziliya merosida chuqur ildiz otgan madaniy ifodadir.

Kabaddi (Hindiston): Kabaddi - tezlik, kuch va chaqqonlikni talab qiluvchi an'anaviy hind sporti. Ikki jamoa o'rtasida o'ynaladigan o'yinchilar navbatma-navbat raqib hududiga bostirib kirib, «kabaddi» deb hayqiradilar. Bosqinchi iloji boricha ko'proq raqibga tegishi va unga qarshi turmasdan o'z tomoniga qaytishi kerak.

Haka (Yangi Zelandiya): Haka - bu Yangi Zelandiyaning maori xalqi tomonidan ijro etiladigan tantanali raqs. Bu kuchli harakatlar, oyoq urish va qo'shiq aytishni o'z ichiga oladi. Haka turli maqsadlarga xizmat qiladi, jumladan, tashrif buyuruvchilarni kutib olish, mehmonlarni sharaflash yoki sport musobaqalarida raqiblarni qo'rqitish.

Taekvondo (Janubiy Koreya): Taekvondo koreys jang san'ati bo'lib, u tepish texnikasiga urg'u berish bilan ajralib turadi. U o'z-o'zini himoya qilish texnikasi, sparring va shakllarni (poomsae) birlashtiradi. Taekvondo nafaqat sport, balki tartib-intizom, hurmat va o'zini tuta bilishni targ'ib qiluvchi hayot tarzidir.

Pencak Silat (Indoneziya): Pencak Silat - Indoneziya va boshqa Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlarida qo'llaniladigan an'anaviy jang san'ati. U turli xil uslublarni, jumladan, zarba berish, tortishish va qurollarni o'rnatish usullarini o'z ichiga oladi. Pencak Silat Indoneziya madaniyatiga chuqur singib ketgan va ko'pincha madaniy tadbirlar va marosimlarda ijro etiladi.

Hurling (Irlandiya): Hurling - bu Irlandiyada o'ynaladigan qadimiy gael sporti. Bu ochko to'plash uchun kichik to'pni (sliotar) egilgan tayoq bilan urishni o'z ichiga oladi. Xurling tezlik, qo'l-ko'zni muvofiqlashtirish va jismoniy chidamlilikni talab qiladi, bu uni dunyodagi eng tez dala sportlaridan biriga aylantiradi.

Sumo (Yaponiya): Sumo - an'anaviy yapon sporti bo'lib, unda ikki kurashchi (rikishi) dumaloq ringda (dohyo) bahslashadi. Maqsad - raqibni ringdan majburlash yoki oyoqlaridan boshqa tananing biron bir qismi bilan erga tegizish. Sumo Yaponiyada marosim va madaniy ahamiyatga ega.

Ushbu misollar jismoniy milliy harakatli o'yinlarning xilma-xilligini ko'rsatadi, ularning har biri o'ziga xos madaniy meros va o'z kelib chiqishi an'analari aks ettiradi.

O'zining boy madaniy merosiga ega bo'lgan O'zbekiston jamiyatiga chuqur singib ketgan bir qancha an'anaviy jismoniy harakat o'yinlariga ega. Mana bir nechta misollar:

Kurash: Kurash o'zbek kurashining bir necha asrlarga borib taqalgan an'anaviy kurash turidir. Bu kurash texnikasi, uloqtirish va ushlab turishga urg'u beradi. Musobaqa ishtirokchilari an'anaviy kiyimda bo'lib, ochko to'plash uchun o'z raqibini orqasiga tashlamoqchi. Kurash bo'yicha mahalliy, milliy va xalqaro miqyosda o'tkaziladigan turnirlar o'zbeklarning madaniy o'ziga xosligi va jismoniy jasoratini targ'ib qiladi.

Chapanchi: Chapanchi - arqon bilan o'ynaladigan arqon tortishga o'xshash an'anaviy o'yin. Ishtirokchilar ikkita jamoaga bo'linib, arqonni qarama-qarshi yo'nalishda tortib, raqiblarini belgilangan chiziqdan o'tkazishga harakat qilishadi. Chapanchi ko'pincha festivallar, bayramlar va jamoat tadbirlarida o'ynaladi, bu jamoaviy ish va jismoniy kuchni rivojlantiradi.

Beshik to'yi: "Beshik to'yi" nomi bilan ham mashhur bo'lgan o'zbek an'anaviy o'yini bolalar tomonidan o'ynaladi. Bu ikki o'yinchining bir-biriga qarama-qarshi o'tirishini o'z ichiga oladi, bir o'yinchi beshik holatida yotadi, ikkinchisi esa ularni ko'tarib, ag'darishga harakat qiladi. O'yin bolalar o'rtasida muvozanat, muvofiqlashtirish va chaqqonlikni rivojlantiradi, shu bilan birga ijtimoiy o'zaro munosabatlarni rivojlantiradi.

Yakshabay: Yakshaboy — O'rta Osiyo, jumladan, O'zbekistonda paydo bo'lgan an'anaviy ot minish o'yini. Chavandozlar chavandozlik mahoratini yuqori tezlikda haydash vaqtida yerdan narsalarni ko'tarib ko'rsatishadi. Ushbu o'yin nafaqat ishtirokchilarning chavandozligini namoyish etadi, balki madaniy festivallar va ot minish musobaqalari paytida o'yin-kulgi shakli sifatida ham xizmat qiladi.

Bu misollar an'anaviy o'zbek jismoniy harakatli o'yinlarining madaniy merosni asrab-avaylash, jismoniy faollikni rivojlantirish va jamiyatda ijtimoiy rishtalarni mustahkamlashda qanchalik muhim rol o'ynashini ko'rsatadi.

Madaniy o'ziga xoslikni o'zida mujassamlash. Jismoniy milliy harakatli o'yinlar xalqning madaniy o'ziga xosligini dinamik ifodalash vazifasini bajaradi. An'anaviy amaliyotlar, raqs turlari yoki jang san'atlaridan kelib chiqqan bu o'yinlar millat merosining mohiyatini qamrab oladi. Ushbu jismoniy mashg'ulotlarda ishtirok etish orqali odamlar nafaqat jismoniy mashqlar bilan shug'ullanadilar, balki o'zlarining madaniy ildizlariga botiradilar. An'anaviy raqsning ritmik harakatlari yoki jang san'atining tartibli texnikasi bo'ladimi, ishtirokchilar o'zlarining madaniy o'ziga xosligi bilan chuqur aloqani rivojlantiradilar, g'urur va daxldorlik tuyg'ularini rivojlantiradilar.

Jismoniy tayyorgarlik va farovonlikni targ'ib qilish. Jismoniy milliy harakatli o'yinlarning zamirida jismoniy tayyorgarlik va umumiy farovonlikni oshirish yotadi. O'yin-kulgining harakatsiz shakllaridan farqli o'laroq, bu o'yinlar ishtirokchilarni kuchli jismoniy faollik bilan shug'ullanishga undaydi, yurak-qon tomir salomatligini, kuchini, moslashuvchanligini va muvofiqlashtirishni rag'batlantiradi. Muntazam mashq qilish va ishtirok etish orqali odamlar muvozanatli turmush tarziga hissa qo'shadigan sog'lom odatlarni rivojlantiradilar. Bundan tashqari, ushbu o'yinlar tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan do'stlik va umumiy tajriba ruhiy farovonlikni oshiradi, stressni kamaytiradi va jamiyat tuyg'usini rivojlantiradi.

Intizom va diqqatni tarbiyalash. Jismoniy milliy harakatli o'yinlar ko'pincha yuqori intizom va diqqatni talab qiladi, qimmatli hayotiy ko'nikmalarni shakllantirishga yordam beradi. Murakkab raqs tartiblarini o'zlashtirasizmi yoki jang san'ati texnikasini mukammallashtirasizmi,

ishtirokchilar fidoyilik, qat'iyatlilik va tafsilotlarga e'tibor berish muhimligini o'rganadilar. Bundan tashqari, ushbu o'yinlarning tuzilgan tabiati tartib va intizom tuyg'usini uyg'otadi, o'z-o'zini nazorat qilish va shaxsiy o'sishni rivojlantiradi. Amaliyot va takomillashtirish tamoyillariga rioya qilgan holda, shaxslar jismoniy faoliyat doirasidan tashqariga chiqadigan doimiy takomillashtirish ongini rivojlantiradilar.

Ijtimoiy integratsiya va birlikni rivojlantirish. Jismoniy milliy harakatli o'yinlar individual rivojlanishdan tashqari, jamoalar ichida ijtimoiy integratsiya va birlikni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Tantanali yig'inlarda yoki musobaqalarda o'tkaziladimi, bu o'yinlar odamlarni birlashtiradi, yoshi, jinsi va ijtimoiy-iqtisodiy holati to'siqlarini engib o'tadi. Ishtirokchilar umumiy tajriba, o'zaro yordam va jamoaviy bayram orqali rishtalar hosil qiladi. Bundan tashqari, ushbu o'yinlar madaniy almashinuv va tushunish uchun platforma bo'lib xizmat qiladi, hamdardlik va turli nuqtai nazarlarga hurmatni rag'batlantiradi.

Xulosa. Jismoniy milliy harakatli o'yinlar jismoniy faollik, madaniy meros va ijtimoiy munosabatlarning o'ziga xos uyg'unligini o'zida mujassam etgan bo'lib, ular namunali avlodni tarbiyalashda bebaho vositaga aylanadi. Ushbu o'yinlarni o'zlashtirib, odamlar nafaqat jismoniy tayyorgarligini yaxshilaydi, balki ularning madaniy o'ziga xosligi bilan aloqasini chuqurlashtiradi, muhim hayotiy ko'nikmalarni rivojlantiradi va jamoa tuyg'usini rivojlantiradi. Biz o'zida salomatlik, madaniyatni qadrlash va ijtimoiy hamjihatlikni o'zida mujassam etgan avlodni tarbiyalashga intilar ekanmiz, jismoniy milliy harakatli o'yinlarning pedagogik xususiyatlari oldinga istiqbolli yo'l ochadi. Ushbu o'yinlar bilan shug'ullanish orqali biz odamlarga to'laqonli hayot kechirish va jamiyatga ijobiy hissa qo'shish imkoniyatini berishimiz mumkin, shu bilan porloq kelajak uchun poydevor qo'yamiz.

AKADEMIK LITSEY O'QUVCHILARINING JISMONIY TARBIYASIGA EKOLOGIK YONDASHUV ASOSLARI

Ramazanov Medetbay Baxitbaevich,

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti Nukus filiali

Sport o'yinlari kafedrasida dotsenti v.v.b.

<https://orcid.org/0009-0009-6458-8636>

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.037>

Annotatsiya. Maqolada ishlab chiqarish, kimyoviy va boshqa turdagi sanoat chiqindilari natijasida yuzaga keladigan zararli ekologik omillar ta'siridan organizmning chidamliligini oshirish metodikasini o'zlashtirish uchun jismoniy tarbiya jarayonida o'quvchilarning sog'lig'ini jismoniy tarbiya vositalaridan foydalanish natijasida muhofaza qilish, tiklash va ekologik ta'lim muammolari o'rtasidagi munosabatlarning qonuniyatlari haqida tushuntirilgan. Maqolada muallif tomonidan ifloslangan atmosfera havosining noqulay sharoitlarida tahsil olayotgan akademik litsey o'quvchilarining jismoniy tarbiyasiga ekologik yondashuvni atrof-muhit monitoringi tizimlarining faol rivojlanishi bilan bog'liq ishlab chiqish bo'yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: akademik litsey o'quvchilari, ekologik ta'lim, jismoniy tarbiya, yondashuvlar, monitoring, atrof-muhit, faol rivojlanish, sog'liqni saqlash.

ОСНОВЫ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА К ФИЗИЧЕСКОМУ ВОСПИТАНИЮ АКАДЕМИЧЕСКИХ ЛИЦЕИСТОВ

Рамазанов Медетбай Бахитбаевич,

и.о. доцент кафедры Спортивных игр

Нукусского филиала Узбекского государственного университета физической культуры и спорта

Аннотация. В статье в целях освоения метода повышения устойчивости организма к воздействию вредных факторов окружающей среды, вызванных производственными, химическими и другими видами промышленных отходов, осуществляется защита, восстановление и экологическая защита здоровья учащихся в результате использования средств физического воспитания в процессе физического воспитания, объясняются закономерности связи между задачами. В статье автор дает рекомендации по развитию экологического подхода к физическому воспитанию учащихся академических лицеев, обучающихся в неблагоприятных условиях загрязненного атмосферного воздуха, в связи с активным развитием систем экологического мониторинга.

Ключевые слова: студенты, экологическое образование, физическое воспитание, подходы, мониторинг, окружающая среда, активное развитие, здравоохранение.

FUNDAMENTALS OF AN ECOLOGICAL APPROACH TO PHYSICAL EDUCATION OF ACADEMIC LYCEUM STUDENTS

Ramazanov Medetbay Bakhitbaevich,

Associate Professor of the Department of Sports Games of the

Nukus branch of the Uzbek State University of Physical Culture and Sports

Abstract. In the article, in order to master the method of increasing the body's resistance to the effects of harmful environmental factors caused by industrial, chemical and other types of industrial waste, the protection, restoration and environmental protection of students health is carried out as a result of the use of physical education means in the process of physical education, the patterns of connection between tasks. In the article, the author gives recommendations for the

development of an ecological approach to physical education of students of academic lyceums studying in unfavorable conditions of polluted atmospheric air, in connection with the active development of environmental monitoring systems.

Keywords: students, ecological education, physical training, approaches, monitoring, environment, active development, healthcare.

Kirish. Ekologik muammolarning tobora global ahamiyat kasb etib borayotganligi inobatga olinib, so'nggi yillarda muhim ustuvor vazifalar bilan bir qatorda atrof muhit muhofazasi, ekologik madaniyat, ekologik ta'lim-tarbiya, ekologik ma'rifat masalalariga alohida e'tibor berilmoqda.

Ekologik ta'limning dolzarbligi mamlakatimiz tabiati, ekotizimlari, atrof muhitni beqarorlik va izdan chiqishdan asrash, aholining ekologik madaniyatini oshirish, ushbu o'ta jiddiy, hayotiy masalalarga aholining barcha qatlamlari, ayniqsa, yoshlar hissa qo'shishi zarurligi bilan belgilanadi.

Biroq, ekologik ta'limni amalga oshirish jarayonining tizimli tahlili ekologik ta'limni tashkil etishda bu boradagi islohotlarni to'liq ro'yobga chiqarishga to'sqinlik qiluvchi jiddiy muammo va kamchiliklar saqlanib qolayotganligini ko'rsatmoqda.

Ekologik yondashuvning nazariy va uslubiy asosini tashkil etuvchi qoidalar majmui akademik litsey o'quvchilarining ta'lim maydonida jismoniy madaniyat vositalaridan samarali foydalanishga qaratilgan. Ularni amalga oshirish uchun ekologik noqulay sharoitlarda jismoniy mashqlar bajarayotgan o'quvchilarning sog'lomlashtiruvchi ta'sirini to'ldiradigan va kuchaytiruvchi kompleks chora-tadbirlar tizimini ishlab chiqish zarur [1.60].

Metodlar. Maqolada hujjatlar bilan ishlash, ilmiy-uslubiy adabiyotlar tahlili, pedagogik kuzatuv, suhbat kabi ilmiy tadqiqot metodlaridan foydalanildi.

Natijalar va munozara. O.M.Dorjkonning fikriga ko'ra, ekologik ta'lim tizimiga madaniy paradigmani joriy etishning ikkita yondashuvi mavjud [2.34].

Birinchi yondashuv ekologik madaniyatni shakllantirishga qaratilgan bo'lib, buning uchun akademik litseylarning ta'lim maydoniga ekologik bilimlar va atrof-muhitni muhofaza qilish faoliyatining elementlari kiritiladi. Shu munosabat bilan mintaqaning ekologik muammolarini yoki bo'lajak mutaxassislarni tayyorlashda ekologik ta'limni tashkil etish metodikasi masalalarini hal qiluvchi yangi maxsus kurslarni joriy etish keng tarqalmoqda.

Ikkinchi yondashuv ekologik madaniyatning fazoviy o'zagini yaratish va o'quv jarayoni sub'ektlari u bilan tanishishi bilan ekologik madaniyatning fazoviy va vaqtinchalik chegaralarini kengaytirish zarurligiga ishora qiladi.

Biroq, jismoniy madaniyat ekologiyasi faqat ushbu yondashuvlar bilan chegaralanib qolmaydi. Biz, birinchi navbatda, atrof-muhit holati to'g'risidagi ma'lumotlarni, shuningdek, aholining turli toifalari kasalliklari bo'yicha statistik ma'lumotlarni to'plash uchun mo'ljallangan turli xil ekologik monitoring tizimlarini faol rivojlantirish bilan bog'liq yondashuvni belgilab olishimiz zarur. Afsuski, mavjud tizimlarning aksariyati atrof-muhit holati va inson tanasining unga bo'lgan munosabati o'rtasidagi munosabatlar tahlilini ta'minlamaydi. Shuning uchun zamonaviy sharoitda antropogen omillar ta'sirida atrof-muhit holatining o'zgarishini kuzatish, baholash va prognozlashning kompleks tizimi sifatida tibbiy-ekologik monitoring o'tkazish dolzarbdir. Bunday monitoringning maqsadi aholining kasallanishini atrof-muhitning ifloslanish tabiati, ularning tahlili va rivojlanish prognozi bilan muntazam ravishda taqqoslashdan iborat bo'lib, bu turli xil sog'lomlashtirish tadbirlarining mazmunini aniqlash va samaradorligini ta'minlash imkonini beradi. Bunday monitoring atrof-muhitning yomonligi belgilarini aniqlashni ta'minlaydi va turli xil atrof-muhitni ifloslantiruvchi moddalarning inson salomatligiga ta'sirini aks ettiradi va mintaqaviy sog'liqni saqlash dasturlarini ishlab chiqish uchun asos bo'lishi mumkin.

Zamonaviy jamiyatdagi ekologik vaziyat, ochiq havoda yuqori yuklama bilan jismoniy faollik, ifloslanish manbalariga yaqin joylarda joylashgan suv havzalarida suzish kutilgan sog'lomlashtiruvchi samarani bera olmasligiga olib keladi, chunki organizmga kiradigan zararli moddalar miqdori nafas olish va yurak-qon tomir tizimlarining faollashishi tufayli ortadi.

Binobarin, amalga oshirilayotgan ta'lim va o'quv dasturlari sog'lomlashtiruvchi samara berishi uchun ekologik yondashuv kontseptsiyasini ilmiy-nazariy asoslash zarurati tug'iladi.

Shuning uchun bizning tadqiqotimizda ekologik yondashuvning predmeti yangi ta'lim, sport, sog'liqni saqlash, jismoniy madaniyat, reabilitatsiya va dam olish texnologiyalari, jismoniy tarbiya vositalarini yaratish va ulardan foydalanish natijasida inson tanasining o'ziga xos salbiy ekologik omillar ta'siriga chidamliligini oshirish qonuniyatlarini izlash belgilap olingan.

Bundan tashqari, jismoniy tarbiyani tashkil etishda ekologik yondashuvning asosi havoning ifloslanish indeksini monitoring qilish bo'lishi kerak. Shu maqsadda jismoniy tarbiya, dam olish va sport tadbirlari o'tkaziladigan joylarda tegishli laboratoriyalar ma'lumotlari bo'yicha atrof-muhit monitoringi, shoshilinch ma'lumot uchun esa portativ gaz analizatorlari orqali o'rganilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 27-maydagi "O'zbekiston Respublikasida Ekologik ta'limni rivojlantirish konseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida"dagi 434-son qaroriga muvofiq, ekologik ta'limni rivojlantirish kontseptsiyasi umumiy o'qitish jarayonida o'quvchilar sog'liqni saqlash kasbiy faoliyati haqida ma'lumot va ko'nikmalarga ega bo'lishlari kerak, ular quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak:

- asosiy tushunchalar, qonunlar, ekologiya tushunchalari, inson va atrof-muhit o'rtasidagi turli munosabatlar, huquqiy masalalar haqida bilim;
- atrof-muhitning turli parametrlarini aniqlash va inson organizmiga salbiy ekologik omillarning ta'sirini maksimal darajada oshirishga qaratilgan choralarni ko'rish qobiliyati;
- sog'lomlashtirish zonalari, sport maydonchalari va boshqa sport inshootlarini qurishda ekologik qulay sharoitlarni aniqlash va ulardan foydalanish ko'nikmalari;
- ekologik sharoiti noqulay hududlarda jismoniy tarbiya va dam olish mashg'ulotlarini o'tkazishda aniq uslubiy vazifalarni belgilash;
- har kuni aholi o'rtasida jismoniy tarbiya mashg'ulotlari o'tkaziladigan joylarda havoning ifloslanish darajasi to'g'risida keng ko'lamli, maqsadli axborot ishlari olib borish;
- salbiy ekologik oqibatlarining oldini olish uchun sog'lomlashtirish va dam olish tadbirlarini targ'ib qilish.

Atrof-muhitda sodir bo'ladigan jarayonlarni o'rganish va biologik ob'ektlarni o'rganish o'lchov natijalarini qayta ishlash, to'plangan ma'lumotlarni tahlil qilish va qaror qabul qilishda axborotni qo'llab-quvvatlash uchun axborot texnologiyalaridan keng foydalanishni talab qiladi, bu esa ekologik jihatdan noqulay sharoitlarda jismoniy tarbiya jarayonini modellashtirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi [3.114].

Kognitiv yondashuvga asoslangan murakkab tizimlarni modellashtirish uchun kompyuter texnologiyalaridan foydalanishga urinishlardan biri biz ekologik jihatdan noqulay ekologik sharoitga ega bo'lgan mintaqada jismoniy tarbiya tizimining rivojlanish dinamikasini tahlil qilish uchun amalga oshiriladi [3.115].

Modelni yaratish uchun ishlab chiqilgan metodologiya quyidagi bosqichlardan iborat:

- "Ekologik jihatdan noqulay ekologik sharoitga ega mintaqada jismoniy tarbiya" ijtimoiy tizimining kognitiv xartasini qurish;
- kognitiv xaritani tahlil qilish, bu xarita tugunlarini bog'laydigan yoylarning belgilari va og'irliklarining maqsadini o'rganishdan iborat;
- olingan kognitiv xarita asosida tizimning dinamik modelini qurish;
- tahlil qilinayotgan tizimni dinamik modellashtirish.

Ushbu algoritmdan foydalanib, kognitiv xaritaning uchlari sifatida tasvirlangan modellashtirilgan tizimning asosiy omillarini olish mumkin:

- jismoniy tarbiya tizimi bilan qamrab olingan viloyat(tuman) aholisi soni;
- ma'lum bir mintaqada jismoniy tarbiya, sport va turizm sohasidagi professional xodimlar soni;
- oliy jismoniy tarbiya ega bo'lmagan professional ishchilar soni;

- oliy jismoniy tarbiya ma'lumotiga ega professional ishchilar soni;
- ma'lum bir mintaqada aholining sog'lig'i holatini monitoring qilish;
- ma'lum bir hudud aholisining turli yosh guruhlari jismoniy rivojlanishi va jismoniy tayyorgarligini monitoring qilish;

- mintaqada o'rtacha umr ko'rish darajasi;

- havo ifloslanishi indeksi;

- sport inshootlarining mavjudligi;

- yiliga o'tkaziladigan sport tadbirlari soni;

- jismoniy tarbiya va sport tadbirlarini moliyalashtirish;

- mintaqada jismoniy tarbiya tizimini rivojlantirish tarafdori bo'lgan jamoatchilik fikri.

Xulosa va tavsiyalar. Modellashtirish jarayonida olingan natijalar quyidagi asosiy qoidalarni o'z ichiga olgan o'quvchilar jismoniy tarbiyasining mazmuni va tashkil etilishiga ekologik yondashuv kontseptsiyasining asosiy qoidalarini ishlab chiqishga imkon beradi:

- Xalqaro sport harakatida tabiatni muhofaza qilish bo'yicha huquqiy hujjatlarni o'rganish;

- atrof-muhit holati va undan sog'lomlashtirish maqsadida jismoniy mashqlar jarayonida foydalanish usullarini kuzatish;

- jismoniy tarbiya, sport va turizm ekologiyasi;

- sport inshootlari ekologiyasi;

- jismoniy tarbiya, sport va dam olish tadbirlari o'tkaziladigan joylarning ekologik holati monitoringi bo'yicha axborot ta'minoti.

Nazariy tadqiqotlar natijasida bizga o'quvchilarining jismoniy tarbiyasiga ekologik yondashuv "ta'lim tizimini tashkil etishning har bir darajasida o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldiruvchi vositalar va usullar majmuasini asoslash va amalga oshirishning ilmiy usuli ekanligini aniqlanadi. Jismoniy tarbiya fanida mavjud noqulay sharoitlarga mos ravishda belgilangan aniq ekologik, sog'lomlashtirish va tarbiyaviy vazifalarni samarali hal etishga qaratiladi.

Adabiyotlar

1. Капичникова, О.Б. Модернизация- образовательного процесса в современном вузе / О.Б. Капичникова, О.В. Романов, А.И. Капичников // Ученые записки университета имени П.Ф. Лесгафта. - 2014. - № 5 (111). - С. 60-63

2. Дорожко, О.М. Подготовка будущих учителей к экологическому воспитанию в условиях культурологической парадигмы / О.М. Дорожко // Экологические проблемы природно-технических комплексов : тез. докл. II Междунар. эколог. симпозиума : в 2 т. Полоцк, 2-3 сентября 2005 г. Т. II / Полесский гос. ун-т. - Полоцк, 2005. -С. 34-36.

3. Наскалов, В.М. Информационно-экологическое обеспечение физического воспитания студентов вузов / В.М. Наскалов, В.М. Папкратьев, А.Ф. Оськин // Вестник Полоцкого государственного университета. - 2006. - № 11. - С. 115-119

4. Ramazanov M.B. "To the Question of Research of the Functional State of the Cardiorespiratory System of Lyceum Students in the Conditions of Karakalpakstan". International Journal of Current Microbiology and Applied Sciences (IJCMAS) Int.J.Curr.Microbiol.App.Sci. 2022.11(3) 377-379.

5. D.Kochanov, R.Rzaev, M.Ramazanov "Anthropometric and functional indicators of the youth in different regions of Karakalpakstan" Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси: илмий журнал.-№3 (87) 2022, 28-30. <http://mamun.uz/uz/page/56>

6. М.Рамазанов "К вопросу исследования функционального состояния кардиореспираторной системы лицеистов в условиях Каракалпакстана" Научный журнал «Интернаука» 2023 № 42(312) 5-7 стр.

7. М.Рамазанов "Проблемы исследования функционального состояния регуляторных систем организма учащихся лицеев Каракалпакстана" «Концепции устойчивого развития науки в современных условиях» Сборник статей по итогам Международной научно-

практической конференции Челябинск 9 декабря 2021 г. 11-13 стр

8.М.Рамазанов Некоторые аспекты изучения функциональных особенностей кардиореспираторной системы учащихся лицеев в Каракалпакстане АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ НАУКИ И ТЕХНИКИ /Сборник трудов по материалам VIII Международного конкурса научно-исследовательских работ (15 апреля 2022г., г. Уфа). / – Уфа: Изд. НИЦ Вестник науки, 2022. – 60-63 стр

9.М.Рамазанов “К вопросу изучения адаптационных механизмов учащихся лицеев к различным видам физической деятельности” «Zamanagóy sharayatta dene tárbiyasí hám sport tarawí boyınsha joqarı maǵlıwmatlı qanıgeler tayarlaw teoriyasí hám ámeliyatı» Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya materialları toplamı. Nókis 25-26-may 2022-jıl. 554-556

10.М.Рамазанов “Особенности функционирования регуляторных систем организма учащихся лицеев в условиях Республики Каракалпакстан” «Zamanagóy sharayatta joqari maǵlıwmatlı qanıgelerdi tayarlawdıń aktual mashqalaları» Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya materialları toplamı Nókis

26-27-may 2023-jıl. 419-420

11.М.Рамазанов “Влияние окружающей среды на неспецифический иммунитет учащихся лицеев, проживающих в Республике Каракалпакстан” «Qubla aralboyı tábiyiy resurslarınan aqılǵa say paydalanıw hám qorgaw mashqalaları» IX Xalıqaralıq ilimiy-ámeliy konferenciya. Nókis 2023-jıl 16-17 noyabr, 241-242

12.М. Ramazanov “Sportshi organizmine qorshaǵan ortalıq hám ekologiyalıq faktorlardıń tásiiri” «Dene tárbiyasí hám sport Xabarshısı» ilimiy jurnalı 2023 (№2) 19-22

BOSHLANG'ICH SINIF MATEMATIKA DARSLARIDA ULUSH VA KASR SON TUSHUNCHASINI O'RGATISHDA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR

Raximova Nargiza Mexriddinovna,

Buxoro davlat pedagogika instituti Boshlang'ich ta'lim kafedrası o'qituvchisi

<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0004-6700-0686>

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.038>

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'quvchilarga ulush va kasr sonlarni o'rgatishning zamonaviy texnologiyalar borasidagi bilim va ko'nikmalarini shakllantirish va mustahkamlash masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: ulush, kasr, kompyuter, axborot texnologiyalari, multimedia.

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ПРЕПОДАВАНИЮ ПОНЯТИЯ ПРОПОРЦИИ И ДРОБЕЙ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Рахимова Наргиза Мехриддиновна,

Бухарский государственный педагогический институт

Преподаватель кафедры начального образования

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы повышения эффективности участия школьников на уроках математики с использованием информационных технологий, формирования и закрепления их знаний и навыков в области современных технологий.

Ключевые слова: дробь,надел, компьютер, информационные технологии, мультимедиа.

THE MODERN APPROACHES TO TEACHING PORTIONS AND FRACTIONS IN PRIMARY SCHOOLS MATHEMATICS

Rakhimova Nargiza Mekhriddinovna,

Bukhara State Pedagogical Institute

Teacher of the primary education department

Abstract. This article discusses the issues of increasing the effectiveness of students' participation in mathematics lessons using information technology, the formation and strengthening of their knowledge and skills in modern technology.

Keywords: portion, fraction, computer, information technology, multimedia.

Kirish: Respublikasi Prezidentining 2017-2021-yillarda O'zbekistonni rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha 2017-yil 7-fevraldagi "Harakatlar strategiyasi" bu ta'lim sohasidagi ishlar uchun yangi davrni boshlab berdi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6108-son Farmoni (keyingi o'rinlarda — Farmon) [14] ijrosini ta'minlash maqsadida:

Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi, Ta'lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi hamda boshqa manfaatdor vazirlik va idoralar bilan birgalikda 2022-yil 1-yanvarga qadar maktabgacha ta'lim tizimida zamonaviy o'qitish shakllari, yangi pedagogik va axborot texnologiyalarini joriy qilsin, jumladan:

bolalarning o'sishi hamda maktabgacha ta'lim bilan qamrab olish jarayonlarini monitoring qilish bo'yicha "Bolalar bog'chasi" axborot boshqaruv tizimini ishga tushirsin va unga kiritiladigan ma'lumotlarning shaffofligini ta'minlasin;

Bugungi kunda o'quv jarayoniga kompyuter va axborot texnologiyalarini olib kirish va dasturiy ta'minotni amalga oshirishni taqozo qilmoqda[2]. Va uning mantiqan davomi bo'gan yangi O'zbekistonning 2022-2026-yillarga mo'ljallangan "Taraqqiyot strategiyasi" muhim ahamiyatga egadir. Taraqqiyot strategiyasida "ma'naviy taraqqiyotni ta'minlash, ushbu sohani tubdan isloh etish va yangi bosqichga olib chiqish" ustuvor vazifa sifatida belgilab berildi. Shubhasiz, bu ta'lim sohasi uchun dasturulamali bo'lib xizmat qiladi. Har bir yosh avlodni zamon ruhida, o'z fikri va tafakkuriga ega, dunyo minbarlarida qo'rqmasdan, dadil so'zlay oladigan etib ulg'aytirish dolzarb vazifadir. Bu vazifalarni bajarish avvalo maktabdan, boshlang'ich sinfdan boshlanishi maqsada muvofiq bo'ladi. Bu esa boshlang'ich sinf o'qituvchilari zimmasiga muhim vazifalarni yuklaydi. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida "Ta'lim jarayonida natijaviylikka erishish bo'yicha o'quvchilarni har tomonlama intellektual, aqliy va ijodiy tafakkurni o'stirish uchun shart-sharoitlarni tubdan yaxshilash, innovatsion qarashlardan foydalanish imkoniyatlarini ta'minlash, pedagog va mutaxassislarning malaka darajasini yuksaltirish" kabi muhim vazifalar aniqlangan. Umumiy o'rta ta'lim tizimi o'quvchi shaxsini shakllantirish va uning kasb-hunar tanlashida muhim davr hisoblanadi. Shu ma'noda aytish mumkinki, Umumiy o'rta ta'lim bilimlarning zarur hajmini beradi, mustaqil fikrlash, tashkilotchilik qobiliyati va amaliy tajriba ko'nikmalarini rivojlantiradi, dastlabki tarzda kasbga yo'naltirishga va ta'limning navbatdagi bosqichi tanlashga ko'maklashadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Boshlang'ich matematika kursi asoslari fanining fundamental asoslariga A.M. Pishkalo, V.Manaxov, Y. M. Kolyagin, L.P. Stoylova, A. A. Stolyar, N. Y. Valenkin, I.K. Andronov, K. Muxammedov, N. G'aybullayev, N. Hamidova, Z. Ibragimova B.S. Abdullayeva; boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi faniga N.B. Istolenki, M.I. Moro, M.A. Bantova, L.SH. Levenberg, R. Ibrohimov, A. Nurmetov, M.E. Jumayev, Z. Tadjiyeva, Sh. Rayxonov, N.U. Bikbayeva kabi olimlar salmoqli hissa qo'shgan. Jumladan olimlar boshlang'ich sinflarda matematikani tabaqalashtirilgan holda o'qitish, (N.U. Bikbayeva), boshlang'ich sinflarda matematik masalalarni yechishda grafik tasvirlardan foydalanish usullari (L. Levenberg) [11], kichik yoshdagi o'quvchilarning 4-5- sinflarda matematika bo'yicha mantiqiy tayyorgarligini (T. Kamolova), boshlang'ich sinf o'quvchilarning matematika darslarida o'quv faoliyatini faollashtirish muammolari (Sh. R. Rayhonov), boshlang'ich sinflarda o'quvchilarga uzunlik va yuza kabi miqdorlar to'g'risidagi tushunchalarni shakllantirish masalalari (M. Salixova), kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda miqdoriy-satatistik bilim elementlarini shakllantirish (N. Xolidova, boshlang'ich maktab o'quvchilarida bilish faoliyatini shakllantirishning didaktik asoslari (R.Ibrogimov), boshlang'ich sinf matematika darslarida ijodiy topshiriqlar tizimi (F. Qosimov), boshlang'ich sinf matematika darslarida multimedialardan foydalanish,[6] "Harakatga doir masalalarni yechish usullari" va "Quvnoq matematika" (M.J.Saidova)[7] kabi mavzular asosida monografiya va o'quv qo'llanmalar taqdim qilingan.

Umumta'lim maktablari boshlang'ich sinflarda matematika darslarini o'qitishda ham axborot texnologiyalaridan foydalaniladi. Biz har kuni o'nlab, ba'zan yuzlab matematik masalalarni, o'zimiz sezmagan holda hal qilamiz: do'konlarga kirib non, tuz, yog' va hokazolarni xarid qilamiz, dorixonalarga kiramiz, xarajat uchun bozorga boramiz. Bu kichik bir oiladagi hisob-kitoblar. Mahalla, tuman, viloyat, respublika, dunyo miqyosida-chi?! Yirik inshootlar, samolyot-u, raketalar, zamonaviy kompyuterlarni yaratish, qurish, yasash esa nafaqat o'ta murakab matematik apparatlar, boshqa fan yutuqlaridan ham foydalanishni taqozo etadi. Bu hisoblashlarning hammasi ham natural-1,2,3 kabi sonlarda bajarilavermaydi. Butunni maydalashga, teng bo'laklarga ajratishga albatta ehtiyoj seziladi.

- Kulchaniing yarmini o'zing ye, yarmini ukangga ber!

- Qurilishga besh yarim tonna sement keltirildi;
- Ko'ylaklik uchun ikki yarim metr atlas oldim;

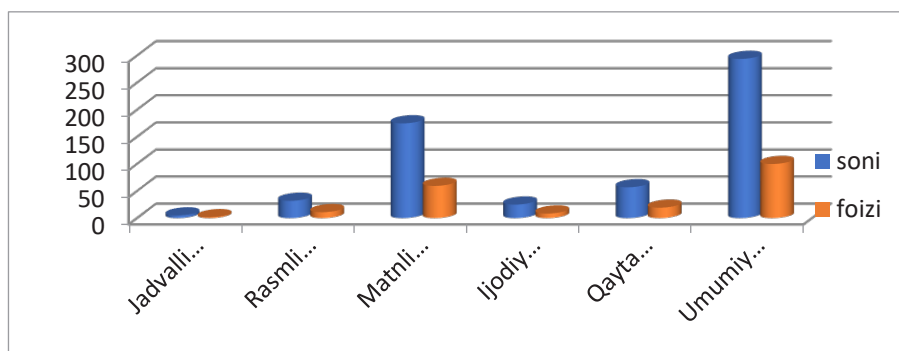
- "Soat uchdan chorak o'tdi", "Soat chorak kam bir bo'ldi", "Soat ikki yarim bo'ldi" kabi gaplarni aytganimizda yarim, chorak, chorak kam bir degan so'zlar butunning ikkidandan bir $\frac{1}{2}$, to'rtidan bir $\frac{1}{4}$, to'rtidan uch $\frac{3}{4}$, qismi ekanini o'ylab ham o'tirmaymiz. Buni hamma oz'-o'zidan tushunadi, biladi deb o'ylaymiz. Bu holat matematikaning, ayniqsa sonlar ustida bajariladigan to'rt amal (qo'shish, ayirish, ko'paytirish, bo'lish) ning nihoyatda kerakligini, hayotimizda turmush tarzimizga nafaqat singib ketganini anglatadi.

"Kasr" arabcha "kasara" so'zidan olingan. "Kasr"- bo'lak, "Kasara"- esa maydalash, sindirish degan ma'noni bildiradi. Turli kattaliklarni o'lchash, bo'lish masalalari kasr tushunchasiga olib keldi. Bu tushuncha kishilarning amaliy faoliyatiga juda qadimdan kirib kelgan.

Ba'zan, muallimlar "Kasrlarga oid mavzular 4-sinf matematika dasturida bormi?" deb so'rab qolishadi. Har bir boshlang'ich sinf o'qituvchilari qo'lida "Ta'lim taraqqiyoti" jurnalining 1999 yil 7-maxsus sonida chop etilgan dasturlar bo'lishi kerak. Unda, jumladan, 1-4- sinflar uchun xalq ta'limi vazirligi tomonidan tasdiqlangan o'quv dasturlari berilgan.

"Kasrlar mavzusini o'rganishda kasrlarni geometrik shakllar yordamida tasvirlash[4]. Bir xil (teng) suratli va bir xil maxrajli kasrlarni taqqoslash. Bir xil maxrajli kasrlarni qo'shish va ayirish" kabilarni yechish o'rgatiladi.

Shuningdek, ulush va kasr son tushunchasini boshlang'ich sinf o'quvchilariga turli xil masalalar orqali o'rgatish o'quv dasturi va darsliklarda o'z ifodasini topgan. Quyida ushbu masalalarning 3-sinf darsligidagi statistikasi ko'rsatilgan.

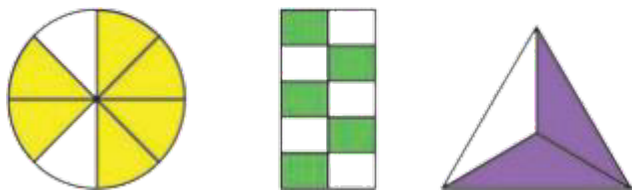
Jadvalli masalalar 3-sinf darsligida quyidagicha keltirilgan:

Masala: Uchta sinf o'quvchilarining shaxmat musobaqasida ishtiroki bo'yicha ma'lumotlar jadvalda berilgan. Ishtirokchilar sonini toping.

Sinflar	3-"A"	3-"B"	3-"D"
O'quvchilar soni	36 ta	36 ta	36 ta
Jami o'quvchilar sonidan ishtirokchilarning ulushi	$\frac{3}{4}$	$\frac{2}{3}$	$\frac{1}{2}$
Ishtirokchilar soni	? ta	? ta	? ta

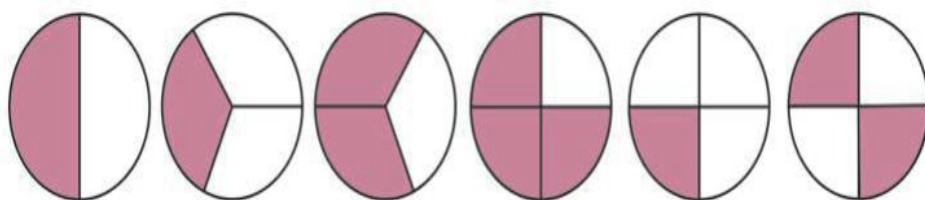
Rasmli masalalar ko'rinishi quyidagicha:

Masala: SHakllarning nechta qismi bo'yalgan? Nechta qismi bo'yalmay qolgan?

Matnli masala: 15 nafar sportchi uchta guruhga teng bo'lindi. Birinchi va ikkinchi guruhdagi sportchilar basketbol o'ynashmoqda, uchinchi guruh a'zolari esa balandlikka sakrashmoqda. Sportchilarning qancha qismi basketbol o'ynamoqda va nechtasi balandlikka sakramoqda?

Ijodiy mantiqiy masala:

$$\frac{1}{3} \quad \frac{1}{4} \quad \frac{1}{2} \quad \frac{2}{4} \quad \frac{2}{3} \quad \frac{3}{4}$$

O'quvchilar maktabga bormaslaridanoq matematik tushunchalarga duch keladilar, bu tushunchalarni o'quvchilarga boshlang'ich sinflardan shakllantirib borish va o'quvchilarga darslarda ko'rgazmalilikni ta'minlash zarur bo'ladi.

Zamonaviy kompyuterlarning qishloq maktablarigacha yetib borishi, ulardan ijobiy maqsadlarda foydalanish, dars jarayonlarida qo'llash lozim bo'lmoqda. Ayniqsa, boshlang'ich sinflarda ko'rgazmalilikni ta'minlash maqsadida axborot texnologiyalaridan foydalanish yaxshi samara beradi.

Bugungi kunda matematika yosh avlodni barkamol avlod qilib tarbiyalashda, komillik sari yo'naltirishda o'quv fani sifatida keng imkoniyatlarga ega. U o'quvchi tafakkurini rivojlantirib,

maqsadga yo'nalganlik, mantiqiy fikrlash, topqirlik xislatlarini shakllantira boradi. Boshlang'ich sinflarda o'rta maktabda matematika o'qitishda ko'zda tutiladigan umumiy masalalarni hisobga olish va bu masalalarni hal etishda boshlang'ich ta'limning ahamiyatini to'g'ri baholash kerak.

O'rta maktab matematika dasturiga ta'lluqli ko'pgina masalalar boshlang'ich

sinflardayoq shu darajada mustahkam o'zlashtirilishi kerakki, bunda ular o'quvchilar ongida butun umr saqlanib qolsin. O'quvchilarning matematikani o'rganishga qiziqishlarini rivojlantirish o'qituvchining muhim vazifasidir. Matematikaga qiziqish moyillik va qobiliyat ko'rsatgan o'quvchilarning ehtiyojlarini va talablarini qondirishga har tomonlama imkon qaratish kerak.

Matematika bilan shug'ullanish faqat xotira va tafakkurlarni shakllantiribgina qolmay, balki bolalarning mehnat maktabi ham bo'ladi. U mehnat qilishga odat qilishni va mehnatga ehtiyojini tarbiyalash bo'yicha doimiy sistemali ishlash uchun manba beradi, mehnatni aniq tashkil etishni, fikrning bir joyda to'planishi, aniqlikni talab qiladi.

Boshlang'ich sinflarda ulushlar va kasrlar tushunchalarini o'qitishda axborot texnologiyalaridan foydalanish uslubiyati asosida maktabda o'tilgan darslardan olingan natijalar bo'yicha quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

- ulushlar va kasrlar tushunchalarini shakllantirishda harakatli tasvirlar va animatsiyalar o'quvchilarning tasavvurlarini kengaytirish uchun muhim rol o'ynaydi;

- ularning bilim, ko'nikma va malakalari oshadi;

- dars o'tishda vaqtdan yutish imkoniyati tug'ildi, ya'ni mavzuning tushuntirilishiga, o'quvchilarning mavzuni o'zlashtirishlariga kam vaqt sarflandi; - o'quvchilarning o'zlari ulush va kasrga doir shakllarni ekranda rangli

tarzda ko'rib boradilar, uning xossalarini misollar yordamida ko'rish imkoniyati oshadi, ko'rgazmalilik ta'minlanadi;

- o'quvchilarda fanga bo'lgan qiziqish oshadi va dars samaradorligiga erishiladi, bu esa Kadrlar tayyorlash Milliy dasturida ko'zda tutilgan vazifalarning ajarilishini bildiradi va undagi maqsadlarga erishish imkonini berishi mumkin.

Xulosa. O'zbekiston Respublikasida jahonning rivojlangan mamlakatlari kabi kompyuter va axborot texnologiyalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Axborotlashtirishning milliy tizimini shakllantirish, barcha sohalarida zamonaviy metodik yondashuvlarni joriy etish va undan foydalanish, jahon axborot resurslaridan bahramand bo'lishni kengaytirishga mustahkam zamin yaratilmoqda. Endilikda mamlakat iqtisodiyoti, insonlar hayoti va jahon hamjamiyatidagi o'rni axborot-texnologik rivojlanishning holatiga bog'liq bo'lib qolmoqda. Respublikada ta'lim-tarbiya jarayoni bilan bog'liq o'zgarishlar ta'lim tizimini tubdan isloh qilish, uni milliyruh bilan sug'orish, samarali an'anaviy uslublarni saqlab qolgan holda yangilarini yaratish va amaliyotda qo'llash borasida olib borilayotgan ishlarga bog'liq. Bu yo'nalish keng qamrovli bo'lib, mazmunan takomillashib bormoqda. Ta'limda zamonaviy metodik yondashuvlarni qo'llash ta'limning butun jarayonini aniq reja asosida tashkil qilish va o'quv jarayonini maqsadga ko'ra individuallashtirishni nazarda tutadi. Shunday ekan, barcha fanlar bilan bir qatorda matematika o'qitish jarayonini ham axborot texnologiyalari, interfaol metodlar asosida tashkil etish darsni nafaqat samarali, balki, qiziqarli qilishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Azizxodjaeva N. N. O'quv jarayonining samaradorligini oshirishda pedagogik texnologiyalar. – T.: 2007. – 14 – 23-bet.

2. Abduqodirov A. A., Hayitov A. G., Shodiyev A. A. Axborot texnologiyalari. — Toshkent, 2004. - 76 b.

3. Abdullayeva B. S. Fanlararo aloqadorlikning metodologik-didaktik asoslari: Ped. fan. dok. diss... — Toshkent: TDPU, 2006. — 263 b.
4. Abdullayeva B. S., Saidova M. J., Dilova N. G. Matematika o'qitish metodikasi. Darslik. 2021, - 300 b.
5. Begimqulov U. Sh. Pedagogik ta'limda zamonaviy axborot texno-logiyalarini joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari. Monografiya. - Toshkent: Fan, 2007. — 160 b.
6. Saidova M. J. Boshlang'ich sinf matematika darslarida axborot texnologiyalaridan foydalanish metodikasini takomillashtirish: Ped. fanlari bo'yicha falsafa doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. Toshkent, 2020, 142 b.
7. Saidova M. J., Qosimov F. M. Laboratoriya mashg'ulotlari uchun ishlanmalar. Metodik qo'llanma. Buxoro, 2019, 122 b.
8. Saidova M. J., Boshlang'ich sinflar uchun nazorat ishlar to'plami. Metodik qo'llanma. Toshkent, 2019, 233 b.
9. Saidova M. J. Methods and Importance of Using Innovative Technologies in Learning Concenter "Decimal" at Teaching Process of Math in Primary Schools //www. auris-verlag. de. — 2017.
10. Levenberg L.Sh. va boshqalar. «Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi». O'quv qo'llanma. T. «O'qituvchi» nashriyoti. 1985 yil 360 bet.
11. Haitov F.N., Shamsiyev A.Sh., Yusupov R.M., Temurov S.Y. Bitiruv malakaviy ishini yozish, rasmiylashtirish va himoya qilish bo'yicha uslubiy ko'rsatmalar. Jizzax. 2008, 32 bet.
12. Bikbayeva N.U., Yangabayeva E. Matematika. 3-sinf uchun darslik. Toshkent. O'qituvchi, 2008, 208 bet.
13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6108-son Farmoni.

UZLUKSIZ UCH BOSQICHLI TA'LIM TIZIMINI SAMARALI BAHOLASH

*Raxmanov Rahmonbergan Abdullayevich,
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti mustaqil tadqiqotchisi*

*Maxmudov Nosir,
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti professori
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.039>*

Annotatsiya: Ushbu maqolada uch bosqichli tuzilishga ega bo'lgan muayyan ta'lim tizimini baholash va baholash muhokama qilinadi. Ushbu maqola uzluksiz uch bosqichli ta'lim tizimining samaradorligini baholashga qaratilgan. Ko'rib chiqilayotgan ta'lim tizimi, ehtimol, vaqt o'tishi bilan o'quvchilarning rivojlanishi yoki ko'nikmalarini egallashni kuchaytirishga qaratilgan o'rganishga ko'p bosqichli yoki bosqichli yondashuvni o'z ichiga oladi. Shuningdek, olib borilgan tadqiqot yoki baholash ta'lim tizimining turli jihatlarini, masalan, uning o'quv rejasi, o'qitish usullari, talabalar natijalari va o'quvchilarga umumiy ta'sirini tekshirishni o'z ichiga olishi mumkin. Baholash jarayoni ma'lumotlarni to'plash va tizimning samaradorligi to'g'risida xulosalar chiqarish uchun sifat va miqdoriy usullardan foydalanishi mumkin.

Kalit so'zlar: menejment, uzluksiz ta'lim, baholash, ta'lim tizimi, KPI, strategiya.

ЭФФЕКТИВНАЯ ОЦЕНКА НЕПРЕРЫВНОЙ ТРЕХСТУПЕНЧАТОЙ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ

*Рахманов Рахмонберган Абдуллаевич,
Независимый исследователь Ташкентского государственного экономического университета*

*Махмудов Насир,
Профессор Ташкентского государственного экономического университета*

Аннотация: В данной статье рассматривается оценивание и оценивание конкретной образовательной системы, имеющей трехступенчатую структуру. Целью данной статьи является оценка эффективности системы непрерывного трехуровневого образования. Рассматриваемая система образования, скорее всего, будет включать в себя многоуровневый или многоуровневый подход к обучению, направленный на улучшение развития учащихся или приобретение навыков с течением времени. Кроме того, проводимое исследование или оценка может включать изучение различных аспектов системы образования, таких как ее учебная программа, методы обучения, результаты учащихся и общее влияние на учащихся. В процессе оценки могут использоваться качественные и количественные методы для сбора данных и получения выводов об эффективности системы.

Ключевые слова: менеджмент, непрерывное образование, оценка, образовательная система, KPI, стратегия.

EFFECTIVE EVALUATION OF CONTINUOUS THREE-STEP EDUCATIONAL SYSTEM

*Rakhmanov Rahmonbergan Abdullayevich,
Independent researcher of Tashkent State University of Economics*

*Makhmudov Nasir,
Professor of Tashkent State University of Economics*

Abstract: This article discusses the assessment and evaluation of a specific educational system with a three-stage structure. This article aims to evaluate the effectiveness of a continuous three-level education system. The educational system in question is likely to include a multi-level or tiered approach to learning that aims to enhance student development or skill acquisition over time. Also, the research or evaluation conducted may include examining various aspects of the education system, such as its curriculum, teaching methods, student outcomes, and overall impact on students. The evaluation process can use qualitative and quantitative methods to collect data and draw conclusions about the effectiveness

of the system.

Key words: management, continuous education, evaluation, educational system, KPI, strategy.

Samarali baholash ilmiy nuqtai nazardan aniq maqsadlarga, natijalarga yoki mezonlarga izchil, ishonchli tarzda erishilganligini baholash uchun ma'lumotlar yoki ma'lumotlarni to'plash, tahlil qilish va sharhlashning tizimli va dalillarga asoslangan jarayoni sifatida belgilanishi mumkin. , va amaldagi usul. Bu jarayon ishonchli va to'g'ri natijalarni yaratish uchun yaxshi mo'ljallangan va tegishli baholash vositalari va metodologiyalaridan foydalanishni o'z ichiga oladi, keyinchalik ular asosli qarorlar qabul qilish, yaxshilanishlarni yo'naltirish yoki baholangan hodisalar yoki shaxslar haqida to'g'ri xulosalar chiqarish uchun ishlatiladi. Samarali baholash o'lchash va baholashning o'rnatilgan tamoyillariga mos keladi, bu baholash jarayonining o'zi tarafdorlik yoki xatolarga yo'l qo'ymasligini va natijalar mazmunli, adolatli va ko'zlangan maqsadga muvofiqligini ta'minlaydi. U qimmatli tushunchalarni berish, qarorlar qabul qilishda ma'lumot berish va axloqiy va professional standartlarga rioya qilgan holda baholangan soha yoki kontekstni yaxshilashga hissa qo'shish qobiliyati bilan tavsiflanadi.

Ta'lim tizimini samarali baholash ilmiy nuqtai nazardan ta'lim tizimining samaradorligi, sifati va ta'sirini baholash uchun empirik ma'lumotlar va dalillarni to'plash, tahlil qilish va sharhlashning tizimli va qat'iy jarayoni sifatida belgilanishi mumkin. asoslangan qarorlar qabul qilish, ta'lim natijalarini yaxshilash va ta'lim jarayonlarini tushunishni rivojlantirish. Bu baholash jarayoni tadqiqot va o'lchashning belgilangan tamoyillariga, jumladan, tizimli ma'lumotlarni to'plash, aniq maqsadlar va mezonlarga, baholash usullarining asosligi va ishonchliligiga, qat'iy ma'lumotlarga rioya qilish bilan tavsiflanadi. tahlil qilish, takomillashtirish bo'yicha dalillarga asoslangan tavsiyalar, doimiy takomillashtirishga urg'u berish, manfaatdor tomonlarning ishtiroki, axloqiy mulohazalar, qarorlar qabul qilishda ma'lumot berish uchun natijalardan foydalanish, bevosita va uzoq muddatli ta'sirni baholash va javobgarlik mexanizmlari. Mohiyatan, samarali ta'lim tizimi. baholash qat'iy ilmiy standartlar va axloqiy tamoyillarga rioya qilgan holda ta'lim tizimini doimiy takomillashtirish va samaradorligiga hissa qo'shadigan tadqiqotga asoslangan, maqsadga yo'naltirilgan va ma'lumotlarga asoslangan jarayondir. Normativ-huquqiy hujjatlardan biri bo'lgan O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida "fan, ta'lim va ishlab chiqarishning mustahkam integratsiyasini ta'minlash asosida ta'lim sifatini yaxshilash, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash, ilmiy va innovatsion faoliyatni samarali tashkil etish" masalasi qo'yilgan.

Uzluksiz uch bosqichli ta'lim tizimini baholash har tomonlama va ko'p qirrali yondashuvlarni talab qiladi. Aynan bu ko'p qirrali yondashuv ta'lim menejmentini rivojlantirishning asosiy sharti hisoblanadi. Chunki, "ta'lim menejmenti - bu ilmiy asosda tashkil etilgan, o'ziga xos pog'onaviylikka asoslangan boshqaruv: rahbar, pedagogik jamoa, ta'lim oluvchilar jamoasi" [1,85] hisoblanadi.

Baholash jarayonida tizimning o'z maqsadlariga erishishdagi samaradorligini ko'rib chiqish, takomillashtirish yo'nalishlarini aniqlash va tizimning o'quvchilar natijalariga ta'sirini aniqlashga e'tibor qaratish lozim. Bunda uzluksiz ta'lim tizimini samarali baholash uchun quyidagi mezonlardan foydalanish samara beradi:

Ta'lim tizimining vazifalarini aniq belgilash tizim bajarish uchun mo'ljallangan aniq mas'uliyat, funktsiyalar va maqsadlarni ifodalash va belgilashni o'z ichiga oladi. Bu jarayon ta'lim tizimining asosiy vazifasi, maqsadlari va yo'nalishlarini belgilab beruvchi keng qamrovli asosni yaratadi. O'z mohiyatiga ko'ra, u ta'lim tizimining aniq va ravshan "yo'l xaritasi"ni taqdim etib, uning sa'y-harakatlari maqsadli, maqsadli va ta'limning kengroq vazifalari bilan uyg'un bo'lishini ta'minlaydi. Ushbu ta'rif ta'lim tizimining samarali ishlashi va muvaffaqiyatini boshqarish uchun uning roli va maqsadlarini ifodalashda aniqlik va aniqlikning muhim ahamiyatini ta'kidlaydi.

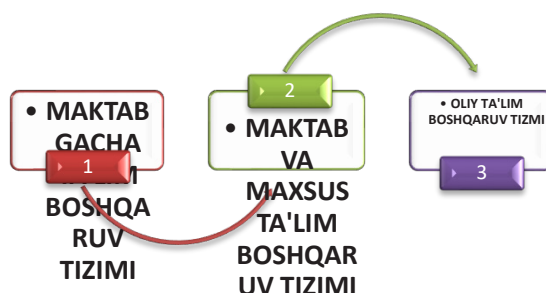
Ta'lim tizimining o'z maqsadlariga erishishda samaradorligini o'lchash uchun mo'ljallangan baholash vositalarini ishlab chiqish, ta'lim tizimining o'z oldiga qo'ygan maqsadlari va natijalariga qanchalik mos kelishini baholash uchun maxsus moslashtirilgan baholash vositalari, metodologiyalari va mezonlarini yaratish va joriy etishni nazarda tutadi. Ushbu baholash vositalari ta'lim tizimi faoliyatining tizimli va ob'ektiv o'lchovlarini ta'minlash uchun sinchkovlik bilan ishlab chiqilgan bo'lib, qarorlar qabul qilish, siyosatni ishlab chiqish va doimiy takomillashtirish harakatlariga yordam beradigan tegishli ma'lumotlar va dalillarni to'plash imkonini beradi. Aslini olganda, bu jarayon ta'lim tizimining maqsadlariga mos keladigan, uning umumiy samaradorligini ishonchli va mazmunli baholashni ta'minlovchi baholash vositalarini strategik loyihalash va qo'llashga qaratilgan.

Talabalar, o'qituvchilar, ma'murlar va ota-onalarni o'z ichiga olgan bir nechta manbalardan ma'lumotlarni to'plash ta'lim tizimidagi turli manfaatdor tomonlardan muntazam ravishda ma'lumot va fikr-mulohazalarni yig'ishni o'z ichiga oladi. "Tashkilotning boshqaruv tizimini samarali faoliyat yuritish uning har bir elementi (tashkiliy tuzilma, xodimlar, boshqaruv usullari va jara'nlari, hujjatlar aylanishi va h.k.) uning oldiga qo'yilgan o'ziga xos talablarga javob berishini ko'zda tutadi" [2,84]. Ushbu keng qamrovli yondashuv ta'lim tizimining ishlashi, sifati va faoliyati bilan bog'liq turli nuqtai nazarlar, tushunchalar va ma'lumotlar nuqtalarini to'plashga qaratilgan. Bir nechta manbalarni jalb qilish orqali u har tomonlama va yaxlit baholashni ta'minlaydi, tizimning kuchli tomonlari, zaif tomonlari va takomillashtirish sohalari haqida to'liqroq tushuncha beradi. Ushbu hamkorlikdagi ma'lumotlarni yig'ish jarayoni shaffoflik, inklyuzivlik va ta'lim ekotizimining aniqroq ifodalanishiga yordam beradi, qaror qabul qilish va siyosatni shakllatirishga yordam beradi.

Ma'lumotlar yig'ilgandan so'ng, tendentsiyalarni aniqlash uchun tahlilning muhim bosqichi amalga oshiriladi. Ushbu jarayon takrorlanuvchi naqshlarni, muhim o'zgarishlarni yoki ma'lumotlar to'plamidagi sezilarli tendentsiyalarni aniqlash uchun to'plangan ma'lumotlarni muntazam ravishda tekshirishni o'z ichiga oladi. Maqsad qaror qabul qilish, takomillashtirish sohasini aniq belgilash va baholanayotgan mavzuni chuqurroq tushunish imkonini beradigan mazmunli tushunchalar va qimmatli ma'lumotlarni olishdir. Aslini olganda, ma'lumotlarni tahlil qilish baholash jarayonida o'zgaruvchan bosqich bo'lib xizmat qiladi, asosiy tendentsiyalar va naqshlarni ochib berish orqali xom ma'lumotlarni amaliy bilimga aylantiradi.

Ta'lim tizimiga o'zgartirishlar kiritish zarurati uning umumiy ishlashi, dolzarbligi va samaradorligini oshirish uchun tuzatishlar, qayta ko'rib chiqishlar yoki takomillashtirish zarurligini tan olishni anglatadi. Bu e'tirof turli omillar, jumladan, rivojlanayotgan ijtimoiy ehtiyojlar, pedagogika va texnologiya sohasidagi yutuqlar, ta'lim maqsadlarini o'zgartirish yoki tizimdagi zaif va samarasiz tomonlarni aniqlashdan kelib chiqadi. Aslini olganda, o'zgarishlarni amalga oshirish zarurati ta'limning manfaatdor tomonlari va butun jamiyatning o'zgaruvchan talablari va intilishlarini qondirish uchun doimiy takomillashtirish va moslashish majburiyatini aks ettiradi.

Umuman olganda, uch bosqichli uzluksiz ta'lim tizimini baholash bir nechta manfaatdor tomonlar va ma'lumotlar manbalarini o'z ichiga olgan keng qamrovli va doimiy yondashuvni talab qiladi. Baholashda tizimli va ma'lumotlarga asoslangan yondashuvni qo'llash orqali takomillashtirish yo'nalishlarini aniqlash va ta'lim tizimining o'z maqsadlariga erishishda samarali bo'lishini ta'minlaydi.

Rasm 1.

Shartli belgilar: - S_1 ; S_2 ; S_3 ;

1-rasmda har bir ta'lim bosqichi (vazirlik) ga mos amaldagi boshqaruv samaradorligi belgilab olindi.

Ya'ni $S_1 = 1$ yoki foizda **100%**

- S'_1 ; S'_2 ; S'_3 ; Raqamli iqtisodiyot asosida boshqaruv tizimini optimallashtirishdan natijada olinadigan keyingi samaradorlik.

$S_i > 1$ bo'ladi.

Uzluksiz ta'lim tizimi samaradorligi: $F = (S'_1 - S_1) + (S'_2 - S_2) + (S'_3 - S_3)$;

Agar uch bosqich bo'yicha boshqaruv samaradorligini koefisientlar orqali ifodallasak:

$$\frac{S'_1}{S_1} = \Delta S_1; \quad \frac{S'_2}{S_2} = \Delta S_2; \quad \frac{S'_3}{S_3} = \Delta S_3$$

Unga o'zaro bo'g'liqlikdan kelib chiqadigan **sinergetik** samaradorlik:

$F' = \Delta S_1 * \Delta S_2 * \Delta S_3$ ni tashkil qiladi.

Hozirda har qanday tizim va platformalar raqamli texnologiyalarsiz boshqarilishini barchamiz bilgan holda barcha sohalar va tarmoqlarda raqamli texnologiyalar boshqaruvda muhim ro'l o'ynaydi. Raqamli

Raqamli texnologiyalardan (suniy intellekt tizimlari) menejerlarga qarorlar qabul qilish, samaradorlikni oshirish va yangi imkoniyatlarni aniqlash uchun (Big Data Analytics Providers) katta hajmdagi ma'lumotlar servis xizmatini qilib beruvchi ya'ni to'plash, tahlil qilish va tushunishga yordam beradigan ma'lumotlarni tahlil qiladigan provayderlar.

Hozirda dunyoda bir qancha kata ma'lumotlarni tahlil qilis tizim platformalari ishlamoqda shulardan ba'zilarini sanab o'tamiz: Amazon Web Services, Microsoft Azure, Google Cloud Platform, IBM, Cloudera, Hortonworks, MapR, Splunk, SAS, Teradata, Qlik, Databricks, Tableau, Oracle, MicroStrategy va boshqalar. Big data analytics landshafti tez rivojlanmoqda hamda yangi provayderlar va texnologiyalar paydo bo'lib kelmoqda.

Elektron pochta, messengerlar bir lahzali xabar almashish, video konferentsiya va loyihalarni boshqarish dasturlari kabi raqamli vositalar menejerlariga turli joylar va vaqt zonalarida jamoa a'zolari,

hamkorlar va manfaatdor tomonlar bilan hamkorlik qilish imkonini beradigan tizimlarning mavjudligi.

Menejrlarning ko'proq strategik faoliyatga e'tibor berishiga imkon beradigan avtomatlashtirish va optimallashtirilgan tizimlar. Tizim ish oqimlari va resurslarini taqsimlashni optimallashtirishi mumkin, bu esa yuqori samaradorlik va mahsuldorlikka olib keladi.

Jamoalarni masofadan turib ishlash va boshqarish imkonini beradigan masofa boshqarish tizimlari bu vaqt, energiya, resurslar, ko'proq moslashuvchanlik va ish-hayot muvozanatini ta'minlaydi.

Ijtimoiy media kontentlar yordamida mijozlarni jalb qilish ya'ni multimediali, elektron pochta marketingi va mijozlar bilan munosabatlarni boshqarish orqali mijozlarni jalb qilishni imkonini beradi.

Innovatsion tizimlar - yangi biznes modellari, mahsulotlari va xizmatlarini o'rganish hamda raqobatbardosh bo'lish uchun yangi texnologiyalar va yondashuvlar bilan tajriba o'tkazish imkonini beradigan tizimlar.

Raqamli texnologiya menejrlarga qarorlar qabul qilish, inson omilini optimal boshqarish, hamkorlik, avtomatlashtirish va innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash uchun vositalar va resurslar bilan ta'minlash orqali yanada samarali va strategik ishlashga yordam beradi.

Uzluksiz ta'lim tizimini samaradorligi va uni o'lchash sinergetik tahlil yuritish, hamda sinergetik samaradorlikka ham e'tibor qaratishni talab qiladi. Sinergetik samaradorlik - bir nechta komponentlar, jarayonlar, sub'ektlar mustaqil ishlagandan ko'ra ular orasidagi aloqadorlikni muvofiqlashtirilib o'zaro manfaatli tarzda birgalikda ishlab katta samaradorlikka erishish konsepsiyasi tushuniladi. Ya'ni tizimlar birlashtirilib kattaroq natijaviy yig'indi hosil qilish maqsad sifatida qo'yiladi. Sinergetik samaradorlik ko'pincha bir-birining kuchli tomonlarini to'ldiradigan va bir-birining zaif tomonlarini qoplaydigan turli yelementlarning o'zaro ta'siri va hamkorligidan kelib chiqadi. Ushbu kontsepsiyani ilm olish, pedagogika, biznes, muhandislik, biologiya va ekologiya kabi turli sohalarida kuzatish mumkin.

Sinergetika, asosan, tizimlarning xaos va tartib holatlari orasidagi munosabatlarni o'rganishni maqsad qiladi. Sinergetika ko'plab fazalar o'rtasidagi o'zgarishlarni, kollektiv harakatlarni va optimallashtirish asosida yaratilgan tizimlarning xususiyliklarini o'rganadi. Ushbu ilmning asosiy ideyasi, biror tizim harakat ko'rsatkichlarining birikmalari, energiyalari va materiallari orasidagi munosabatlarga o'zgarish ko'rsatishidir.

Bundan tashqari ta'lim jarayonida ta'lim muassasalarining raxbarlarini boshqaruvchanlik va qaror qabul qilish faoliyati myhim rol o'ynaydi. "Qaror - bu boshqaruv faoliyatining shunday shakli, unda raxbar mehnati gavalanadi, mehnat jamoasiga maqsadga yo'nalgan ta'siri o'z ifodasini topadi" [3,34]. Shunday ekan boshqaruv qarorlari ham ta'lim jarayonining samaradorligining kaliti hisoblanadi.

Ta'limdagi bir nechta asosiy prinsiplarni amalga oshirish orqali o'quvchilarning ma'lumot olish, intellektual rivojlanishi, amaliy hal etish va tarbiyalash muvaffaqiyati oshirilishidan iborat. Ya'ni o'quvchilarning o'zlarini muvaffaqiyatli va effektiv ta'lim olishga yuborish usulidir. Bu kontsepsiya ta'limning tarbiyaviy, pedagogik va psixologik asoslari bo'yicha amalga oshiriladi. Bu uchala mezonlar o'rtasidagi bog'liqlik buning yaqqol misolidir. Bundan tashqari, sinergetik samaradorlik turli kontekstlarda hamkorlik va hamkorlikning kuchini ta'kidlaydi. Turli xil tarkibiy qismlarning kuchli tomonlari va o'zaro ta'siridan foydalangan holda, tizimlar individual harakatlar orqali mumkin bo'lganidanda yuqori darajadagi ishlash, samaradorlik va umumiy muvaffaqiyatga yerishishga xizmat qiladi.

Ta'lim kontekstida klaster ta'limga kompleks va muvofiqlashtirilgan yondashuvni ta'minlash uchun birgalikda ishlaydigan ta'lim muassasalari, tashkilotlari yoki dasturlari guruhini anglatadi. "Uzluksiz ta'lim" o'zbek tilidagi ibora bo'lib, ingliz tilida "sifatli ta'lim" degan ma'noni bildiradi. Sifatli ta'lim deganda o'quvchilarga hayotda muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va qadriyatlarni, shuningdek, tanqidiy fikrlash, muammolarni hal etish va samarali muloqot qilish qobiliyatini beradigan ta'lim tizimi tushuniladi. Sifatli ta'lim tizimi, shuningdek, ijtimoiy va hissiy rivojlanishni rag'batlantirish va umrbod ta'limga bo'lgan muhabbatni rivojlantirishga qaratilgan.

Norasmiy ta'lim sifatida ham tanilgan uzluksiz ta'lim an'anaviy sinf sharoitlari va tuzilmalaridan tashqarida amalga oshiriladigan ta'limdir.

Uzluksiz ta'lim klasteri o'quvchilarga bir qator ta'lim imkoniyatlarini taklif qilish uchun birgalikda ishlaydigan norasmiy ta'lim (provayderlari) beruvchi tarmog'ini anglatadi. Bu klasterga jamoat tashkilotlari, kasb-hunar ta'limi markazlari, onlayn ta'lim platformalari va noan'anaviy ta'lim shakllarini taklif etuvchi boshqa muassasalar ham kirishi mumkin.

Klasterning afzalliklari orasida an'anaviy maktablar yoki universitetlarda qatnasha olmaydigan

o'quvchilar uchun ta'lim olish imkoniyatini oshirish, shuningdek, yanada moslashuvchan va moslashtirilgan o'rganish imkoniyatlari kiradi. Klasterlar, shuningdek, ta'lim resurslari ma'lum bir mintaqada yoki aholi o'rtasida yanada adolatli taqsimlanishini ta'minlashga yordam beradi.

Umuman olganda, «uzluksiz ta'lim» yoki sifatli ta'lim shaxslar, jamoalar va millatlar rivojlanishi uchun juda muhim va bunga erishish uchun barcha manfaatdor tomonlarning birgalikdagi sa'y-harakatlarini talab qiladi.

Uzluksiz ta'limda klaster deb nomlanadigan kontsept tizimni turli turdagi ta'lim sohasida birlashtirgan guruhni ifodalaydi. «Klasterlar, o'quv markazlarini, oliygohlarini, korxonalarini, ilmiy va sanoat institutlarini bir-biriga yaqin joylashgan geografik hududlarda yig'ilgan tarmoqlar sifatida tasavvur qilinadi» [4]. Bu klasterlar, o'quvchilarni ma'naviy va ilmiy ehtiyojlarini qondirish, talabalarni mehnatdan qattiqroq jalb qilish, mutaxassisliklarni oshirish va tarmoq ichida hamkorlikni kuchaytirish maqsadida rivojlantiriladi.

Uzluksiz ta'limda klasterlar, o'quvchilarni ma'naviy, ilmiy, kasbiy va ijtimoiy rivojlanishini ta'minlaydigan katta potentsialga ega bo'lib, tizimni kengaytirish, o'quvchilarni malaka va ko'nikmalarda o'stirish va tuzilma bilan korxona, oliy maktab yoki boshqa ta'lim markazlari o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish imkoniyatlarini beradi.

Xulosa qilib aytganda, samarali baholash nafaqat texnik mashq, balki ta'lim sifati va yo'nalishiga ta'sir qiluvchi dinamik va doimiy jarayondir. Eng ilg'or tajribalarga rioya qilish, axloqiy me'yorlarni qo'llab-quvvatlash va o'zgarishlarni qabul qilish orqali biz ta'lim tizimimiz doimo o'zgarib borayotgan dunyoda o'quvchilarning o'sishi va rivojlanishini rag'batlantirishga javob beradigan, adolatli va qodir bo'lishini ta'minlashimiz mumkin. Ushbu tezis ta'lim kelajagini shakllantirishda qat'iy baholash muhimligini eslatib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Djuraev R.X., Turg'unov S.T., Ta'lim menejmenti, - T: «Voriz-nashriyot», 2006, - 85 b
2. N.Q.Yo'ldoshev, V.I Nabokov, O.A.Aripov, O.Ahmedov, Menejment nazariyasi. Namangan. 2016. 84 b.
3. Murakaev I., Saifnazarov I. Menejment asoslari.- T: «O'qituvchi», 2001. 34 b.
4. Valijonov R., Qobulov O., Ergashev A. Menejment asoslari. - Toshkent: «Sharq», 2002.
5. Ahmadxo'jaev H. T., Mirdadaev K. M., Qozokov O.S. Menejment va strategiyani boshkarish. - Toshkent: «Ilm Ziya», 2004.
6. Burxonov A., Turgunov S. T. «Psixologiya» fanidan ma'ruzalar to'plami. - Namangan: NamMPI, 2000.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV ASOSIDA TA'LIM-TARBIYA JARAYONLARINI TASHKIL ETISHNING SAMARADORLIGI

Raxmonova Sojida Muxammadovna,
Buxoro davlat Pedagogika Instituti o'qituvchisi

Qodirova Nafisa Mayjudovna,
Turkiston Yangi Innovatsiyalar Universiteti magistranti
<https://orcid.org/0009-0004-7184-1242>
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.040>

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ta'lim-tarbiya jarayonlarini to'g'ri, maqsadli va izchil tashkil etish, ta'lim berishning zamonaviy samarali usullarini yaratish va amaliyotda o'rinli qo'llash, ta'limiy jarayonlarni kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan holda zamonaviy innovatsion pedagogik muhitni shakllantirish, ta'limiy jarayonlarni kompetensiyaviy yonadashuv mexanizmlari tatbiq etish, kompetensiyaviy yondashuv asosida bola shaxsini hayotga har tomonlama tayyorlashda, unda hayotiy muhim qonun qoidalarni, hayotiy masalalarni o'nganish, yechimlar topa olishda zarur hisoblangan, zarur insoniy, milliy qadriyatlarni o'zlashtirib borishi, atrof-muhitdagi munosabat, tengdoshlariga, insonlarga o'zaro ijobiy munosabat qilishi hamda eng muhimi bolada "Men" obrazini shakllantirish hamda tayanch va soha kompetensiyalari va ularni rivojlantirish usullari, kreativlikni yanada takomillashtirish metod va texnologiyalari, kompetentlik - ta'lim jarayonida sodir bo'ladigan turli xil vaziyatlar, kutilmagan holatlarni tushuna olish qobiliyatiga ega bo'lishi, raqobatbardosh tomonlar bilan o'zaro munosabatda yangi yo'l tutishi, noaniq vazifalarda mavjud muammolar ziddiyatlarga to'la maqsadlar asosida qo'llay olish, izchil rivojlanib boruvchi va murakkab jarayonlarda harakatlanish rejasiga ega ekanligi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Kompetensiyaviy yonadashuv, kompetensiya, kreativlik, ta'lim, tarbiya, texnologiya, metod, usul, komponent, salohiyat, imkoniyat, yetuklik, rivojlanish, intellektual salohiyat, takomillashuv, ijodiy qobiliyat, dunyoqarash.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ОРГАНИЗАЦИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В ДОШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ НА ОСНОВЕ КОМПЕТЕНТНОСТИ И РОДСТВА

Рахмонова Сожида Мухаммадовна,
Преподаватель Бухарского государственного педагогического института

Кадилова Нафиса Мавжудовна,
Аспирант Новоинновационного Туркестанского университета

Аннотация: В данной статье рассматривается правильная, целенаправленная и последовательная организация воспитательного процесса в дошкольных образовательных организациях, использование современных и эффективных методов обучения и их соответствующее применение на практике, компетентность воспитательного процесса, инновационная педагогическая среда, реализация образовательных процедур и механизмов компетентности и интеграции, всесторонняя адаптация личности ребенка к жизни на основе компетентности и интеграции, в которой он усваивает важные законы и правила, жизненно важные вопросы и считается необходимым для поиска решений необходимо усвоение человеческих, национальных ценностей, отношения к окружающей среде, положительного отношения к сверстникам, людям, а главное, формирование у ребенка образа «Я», а также базовых и профессиональных компетенций и методов их реализации. разработка, методы и технологии дальнейшего совершенствования творческих способностей, компетентности - обучение умению понимать различные ситуации, возникающие в процессе, неожиданные ситуации, уметь справляться с ними во взаимодействии с конкурирующими сторонами, уметь использовать имеющиеся проблемы в неопределенных задачах, основанных на противоречивых целях, последовательно развиваться, говорят, иметь план движения в идущих и сложных шагах.

Ключевые слова: компетентность, компетентность, творчество, образование, воспитание, технология, метод, метод, компонент, потенциал, возможность, зрелость, развитие, интеллектуальный потенциал, совершенствование, творческие способности, мировоззрение.

EFFECTIVENESS OF ORGANIZING EDUCATIONAL PROCESSES IN PRESCHOOL EDUCATIONAL ORGANIZATIONS ON THE BASIS OF COMPETENCE AND KINSHIP

*Rakhmonova Sojida Mukhammadovna,
Teacher of Bukhara State Pedagogical Institute*

*Kadyrova Nafisa Mazhovtovna,
Graduate student of New Innovation University of Turkestan*

Abstract: In this article, the correct, purposeful and consistent organization of educational processes in preschool educational organizations, the use of modern and effective methods of teaching and their appropriate application in practice, the competence of educational processes. based on the formation of a modern innovative pedagogical environment, the implementation of educational procedures and the mechanisms of competence and integration, the comprehensive adaptation of the child's personality to life on the basis of competence and integration, in which he learns important laws and regulations, vital issues, and is considered necessary for finding solutions, necessary human, national assimilation of values, attitude in the environment, positive attitude towards peers, people, and most importantly, forming the image of «I» in the child, as well as basic and field competencies and methods of their development, methods and technologies for further improvement of creativity, competence - training to have the ability to understand the various situations that occur in the process, unexpected situations, to be able to deal with them in the interaction with competitive parties, to be able to use the existing problems in uncertain tasks based on conflicting goals, to develop consistently it is said to have a plan of movement in going and complicated steps.

Key words: competence, competence, creativity, education, education, technology, method, method, component, potential, opportunity, maturity, development, intellectual potential, improvement, creative ability, worldview.

Bugungi kunda ta'lim sohasining shiddat bilan rivojlanayotgan hamda integratsiya jarayonlari chuqurlashayotgan sharoitida ijtimoiy munosabatlar o'zgarishi, ta'limdagi innovatsion yondashuvlar, mazkur jarayonlarda bola shaxsini har tomonlama tarbiyalash, kamolga yetkazish, ularni sog'lom g'oyali, mustaqil fikrli, salohiyatli, tanqidiy fikrlash qobiliyatiga ega hamda ta'limiy jarayonlarni kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan holda olib borish mexanizmlari tatbiq etilmoqda. Tabiiyki, har bir mamlakatning iqtisodiy qudrati, ijtimoiy-ma'naviy hayot darajasining yuksalishi, hamda ta'lim tizimining raqobatbardoshligi ilm-fan taraqqiyoti bilan belgilanadi. Va bu borada shaxsning kamoloti, ta'lim-tarbiyasi, uning kreativligi, kompetensiyalari ta'lim jarayonlarining to'g'ri tashkil etilishiga bog'liq va bu sohaning samarali tashkil etish maqsadida har bir jamiyat o'zining zamonaviy pedagogik texnologiyalarini, metodlarini yo'lga qo'ygan. Ta'lim sohasidagi tahlillar natijasiga ko'ra ayni paytda dunyo mamlakatlarida ta'lim sohasini integratsiyalash, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni faoliyatda joriy etish shuningdek, ta'limiy faoliyatlarda kompetensiyaviy yondashuv, kreativlikni yanada rivojlantirish o'sib kelayotgan yosh avlodni mehnat bozorida raqobatbardoshligi garovidir.

Ta'lim-tarbiya jarayonlarini to'g'ri, maqsadli va izchil tashkil etish, ta'lim berishning zamonaviy samarali usullarini yaratish va amaliyotda o'rinli qo'llash, ta'limiy jarayonlarni kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan holda zamonaviy innovatsion pedagogik muhitni shakllantirish hamda kelajak avlodlarga sog'lom yetkazish yuzasidan keng qamrovli ilmiy tadqiqod ishlar olib borilmoqda.

Respublikamizda maktabgacha ta'lim tashkilotlarining mukammallashib borishi, maktabgacha yoshdagi bolalarni yuksak axloqiy fazilatlariga ega bo'lgan shaxs sifatida tarbiyalashda kompetensiyaviy yondashuv asosida o'quv jarayonlari va samarali ta'lim yo'lga qo'yilgan. Shuningdek, maktabgacha yoshdagi bolalarni didaktik imkoniyatli, sog'lom muhitda ta'lim olishlarini ta'minlash hamda bolalarni maktab ta'limiga sifatli tayyorlash, zamonaviylikni, mustaqillikni, sog'lom, erkin fikrli etib tarbiyalash

borasidagi ilmiy izlanishlar alohida urg'u berilyapti.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ta'limiy faoliyatlarni integrativ tashkil etish, o'quv jarayoniga sifatli va maqsadli ta'lim va tarbiya berish hamda bu jarayonlarda kompetensiyaviy yondashuvning imkoniyatlarini ochib berish hamda rivojlantirishda ularni maktabga tayyorlashda yetakchi rol o'ynaydi. Tabiiyki, bugungi kunning kelajak avlodini sog'lom va har tomonlama barkamol, salohiyatli, mustahkam immunitetli etib kamolga yetkazish, ta'lim-tarbiya jarayoniga aniq, maqsadli va samarali ta'lim shakllari hamda metodlarini, texnologiyalarini joriy etishga qaratilgan maktabgacha ta'limning samarali faoliyatini tashkil etish bo'yicha keng ko'lamli amaliy ishlar olib borilmoqda.

Maktabgacha yosh davr - bu bolalikning eng muhim hamda uning shaxs sifatida kamol topishi, shakllanishi va rivojlanishining qisqa, biroq eng muhim davri sanaladi. Bolalarni har jihatdan intellektual, ma'naviy-axloqiy, yetuk, qobiliyatli, aqlan va jismonan sog'lom etib tarbiyalovchi, maktab ta'limiga puxta tayyorlashga qaratilgan uzluksiz ta'lim turi hisoblanib, bolaning ilk yoshidan 7 yoshgacha bo'lgan davrigacha uning har tomonlama kamol topishini ta'minlashga qaratilgan uzluksiz ta'lim-tarbiya jarayoni sanaladi.

Kompetensiyaviy yondashuv ta'limiy jarayonlarida bolaning keng imkoniyatlarni ochib berishi natijasida inson hayoti davomida oladigan barcha ma'lumotning yetmish foizi aynan maktabgacha yosh davrda olinishi isbotlangan. Shu bois, maktabgacha ta'lim uzluksiz ta'lim tizimining ilk, ajralmas, eng muhim bo'lagiga aylangan. Uzluksiz ta'lim tizimini tubdan isloh etish, yanada rivojlantirish asnosida kreativ, intellektual shaxs obrazi shakllantirilmoqda, ta'limdagi eng so'ngi zamonaviy xizmatlarni joriy etilmoqda.

Ta'limiy jarayonlarda kompetensiyaviy yondashuv asosida maktabgacha ta'limni yanada takomillashtirish, pedagogik faoliyatni jonlantirish, zamonaviy pedagogik texnikalar bilan qurollantirish, bolalarning maktabgacha ta'limdan sifatli tayyorlash, maktabgacha ta'lim xizmatlarining nodavlat sektorini rivojlantirish maqsadida, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 30-sentabrdagi "Maktabgacha ta'lim tizimini boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3955-son qarori, 2030-yilgacha maktabgacha ta'lim tizimini rivojlantirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar ishlab chiqildi.

Bolalarga ta'lim-tarbiya berishda kompetensiyaviy yondashuv kamol topib kelayotgan bola shaxsini hayotga har tomonlama tayyorlashda, unda hayotiy muhim qonun qoidalarni, hayotiy masalalarni o'nganish, echimlar topa olishda zarur hisoblangan, zarur insoniy, milliy qadriyatlarni o'zlashtirib borishi, atrof-muhitdagi munosabat, tengdoshlariga, insonlarga o'zaro ijobiy munosabat qilishi hamda eng muhimi bolada "Men" obrazini shakllantirish bilan bog'liq bo'lgan faoliyat usullarini takomillashtirishga tayyorgarlikni nazarda tutadi va asos bo'lib xizmat qiladi. Bola uchun tayanch kompetensiyalar uning individual shaxs sifatida gavdalanishida ko'makchi sanaladi.

Harakatchanlik va faollik bolaga xos xususiyat bo'lib, har bir jarayonlarda bola o'zini namoyon etib boradi. Tarbiya jarayonidagi faollik asosida faoliyatning har xil turlari shakllanadi hamda tizimli rivojlanib boradi. Ulardan asosiylari: bolaning atrof-dagilar bilan o'zaro munosabatda bo'lish faoliyati, borliqdagi bilish faoliyati, buyumlar bilan bo'ladigan o'zaro faoliyati, maktabgacha yoshdagi bolaning o'yin faoliyati, mehnat faoliyati hamda o'quv faoliyatlarini tashkil etadi.

Ma'lumki, maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarning tayanch va soha kompetensiyalari – ularning bilim, ko'nikma, tanqidiy fikrlash, mustaqil faoliyat tajribasi va intellektlilik, shaxsiy mas'uliyatning universal yaxlit tizimini shakllantiradi. kompetensiyalar bolalar uchun kelajak qiyofasi, dunyoni badiiy his etish, dunyoqarashlar hamda o'zlashtirish yo'riqnomasi ham deb hisoblasak bo'ladi.

Kompetensiya bilim, ko'nikma, malaka va qadriyatlar majmuidir. Kompetensiya tushunchasi lotincha "competentia" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, izohli lug'atda esa, "qonunan ega", "haqdor" degan ma'noni bildiradi, aksariyat ta'limda ya'ni umumiy iste'molda keng ishlatiladigan "qobiliyat", "ko'nikma," "iqtidor" tushunchalariga o'zaro yaqin turadi. Kompetentlik faoliyatda olingan bilimlardan maqsadli, samarali foydalanish, yuqori darajadagi malaka, mahorat va iqtidorni namoyon eta olishdir. "Kompetentlik" tushunchasi, ta'lim sohasiga psixologik, pedagogik izlanishlar natijasida kirib kelgan tushuncha bo'lib, ta'limda zamonaviy, innovatsion atama sifatida qo'llanib kelingan.

“Kompetentlik” – tushunchasi zamonaviy atama sifatida qo‘llanilib kelmoqda. “Competentia” lotincha so‘zidan olingan bo‘lib, o‘zbek tilidagi tarjima qilinganda uning lug‘aviy ma’nosi “yaxshi biladigan inson”, “tajribaga ega bo‘lgan kishi” kabi ma’nolarni anglatadi. Shu sababli kompetentlik ta’lim jarayonida sodir bo‘ladigan turli xil vaziyatlar, kutilmagan holatlarni tushuna olish qobiliyatiga ega bo‘lishi, raqobatbardosh tomonlar bilan o‘zaro munosabatda yangi yo‘l tutishi, noaniq vazifalarda mavjud muammolar ziddiyatlarga to‘la maqsadlar asosida qo‘llay olish, izchik rivojlanib boruvchi va murakkab jarayonlarda harakatlanish rejasiga ega ekanlikni anglatadi. Bu nazariy jihatdan kompetentlik tushunchasining umumiy mazmunini ochib beradi. Shuning uchun biz maktabgacha ta’lim yoshdagi bolalar kompetensiyalari qanday mazmun kasb etishi, bularning ahamiyati yuqori ekanligini guvohi bo‘lamiz.

Bolalarning har tomonlama rivojlanib borishini u egallashi zarur bo‘lgan bilimi, ko‘nikmasi hamda malakalar bilan belgilanadi. Alohida e’tirof etish joizki, tayanch kompetensiyalar faoliyatda bolaning yaxlit rivojlanishini talab qiladi. Maktabgacha yoshdagi 6-7 yoshli bolalarning umumiy tayanch kompetensiyalari quyidagilardan iborat:

Kommunikativ kompetensiya – maktabgacha yoshdagi bolalarning o‘zaro muloqot vositalaridan turli vaziyatlarda samarali foydalana olish ko‘nikmasi. Bunda bola turli vaziyatlarda o‘zining mustqilligini, faolligini namoyon etgan holda ijtimoiy muloqotga kirisha olishidir. Atrofdagi odamlar bilan o‘zaro munosabatlarning konstruktiv usullari va vositalariga ega bo‘lishni taqozo qiladi, muloqot qilish va yuzaga kelgan o‘yin, bilish, maishiy va ijodiy vazifalarni muvaffaqiyatli hal qilish qobiliyatidir. Bu kompetensiyaga nutqni rivojlanishi ham kiradi. Nutq bolaning kognitiv va ijtimoiy rivojlanishi hamda dunyoni bilishi uchun zarur vositadir. Mazmunga boy va rag‘batlantiruvchi ta’lim muhitida bolalar og‘zaki va yozma muloqot ko‘nikmalarini rivojlantiradilar, bu ularga o‘zlariga ishonishga, boshqalar bilan munosabatlarni o‘rnatishga, dunyo haqidagi tushunchalarini shakllantirishga, mashg‘ulotlarda ishtirok etishga va loyiha ishlarini jamoa bo‘lib bajarishga yordam beradi. Bolalar kattalar va boshqa bolalar tomonidan tushunilishlari uchun o‘zlarini namoyon etishlari mumkin. Bolalar kattalar tomonidan berilgan topshiriqlarni tushunish uchun tinglaydilar va kuzatadilar, savollar va muammoli vaziyatlarni eshitadilar va shunga mos javob berishga harakat qiladilar. Ular tomonidan o‘qish va yozishni o‘z ichiga olgan mashg‘ulotlarga ijobiy, katta qiziqish bilan qarshi olinadi.

Bolalar nutqning turli shakl va funksiyalarini biladilar, ulardan foydalanadilar va kerak bo‘lganda ularni turli xil muloqot holatlarida moslashtiradilar. Bu kompetensiya, shuningdek, axborot olish uchun turli xil aloqa vositalari va kanallardan mustaqil foydalanish qobiliyatini o‘z ichiga oladi hamda ta’lim olishi va rivojlanishida fodalalanish uchun kerakli ma’lumotlarni qidirish, tahlil qilish va tanlash, ularni tartibga solish, o‘zgartirish, saqlash qobiliyatini mustahkamlaydi.

Men kompetensiyasi - Shaxsiy kompetensiya («Men» konsepsiyasini yaratish). Bolada men kompetensiyani yanada rivojlantirish, taraqqiy ettirish orqali bola maktabgacha yosh davrida shakllanadigan va butun hayoti davomida unga asqotadigan, takomillashib boradigan bir qator xususiyatlarni namoyish etadi. Bu kompetensiya bolada o‘zi uchun g‘amxo‘rlik qilish, mas’uliyatni zimmasiga olish, his qilish, qobiliyatini hamda o‘zining hayotini idoralash va bardavom sog‘lom turmush tarzini amalda qo‘llay olish ko‘nikmalarini o‘z ichiga oladi. Ular hayotdagi o‘z o‘rnini bila boshlaydilar, o‘zlari va boshqalarning farovonligi haqida g‘amxo‘rlik, mehribonlik qilishga o‘rganadilar. Eng muhimi bola mustaqil bo‘ladi va o‘ziga ishonadi. O‘zidagi kuchli va kuchsiz tomonlarini ko‘ra oladi va bartaraf etish ustida ishlay boshlaydi. U o‘zi boshqalar bilan solishtiradi va boshqalardan farqli tomonlarini tushunadi.

Bola o‘z fikrlari, g‘oyalarini ilgari sura boshlaydi, va boshqalarga targ‘ib qila oladi, qaror qabul qilishni o‘rganadi, o‘z ishining natijasini anglaydi. Bola o‘zi uchun tanlov qilishni biladi, o‘z oldiga vazifalar qo‘yadi. O‘zining yaxshi ko‘rgan narsasi, qiziqishlari, his-tuyg‘ulari bilan o‘rtoqlashadi. O‘zining barcha ehtiyojlarini qondiradi va buni kattalarga ham bildiradi.

Ijtimoiy kompetensiya – bu bolaning belgilangan hayotiy tartib va odob-ahloq qoidalariga

rioya qilgan holda kattalar va tengdoshlari bilan birgalikda ishlash qobiliyati. Bolalar atrofdagilarni hurmat qilishni va ularning fikrlarini inobatga olishni o'rganadilar. Bolalar bilan mashg'ulot jarayonlaridagi faoliyatlarda zarur bo'lgan xulq-atvor qoidalariga amal qiladilar. Muammoli vaziyatlarni hal qilish harakatlarini amalga oshiradilar. Eng asosiysi ular o'z huquq hamda majburiyatlari borligini tushunadilar. Bolalar boshqalar bilan uyg'unlikda yashashlari mumkin. Ular turli xil insonlar bilan muloqot qilishga o'rganishadi, shuningdek, atrofdagilarning xilma-xilligini xarakterda ekanliklarini tan oladilar, ularga o'zaro munosib javob qaytaradilar, yordam beradilar va qo'llab-quvvatlay oladilar.

Bilish kompetensiyasi – atrofdagi olamni ongli ravishda idrok qilish va olingan bilim, ko'nikma, malaka va qadriyatlardan hayotiy faoliyatda, o'quv faoliyatlarida, amaliy vaziyatlarni bajarish uchun foydalanishdir. Bolalar atrofolamdagi o'zlari uchun yangi obyektlarni o'rganadilar hamda kashf etadilar. Boshqalar bilan o'yin va o'zaro muloqot jarayonida kuzatadilar va tajriba o'tkazadilar. Ular muammolarni tushunish va hal qilish uchun yangi imkoniyatlar topadilar. O'zlarining kashfiyotlaridan faxrlanadilar, asta-sekin mustaqil bo'la boshlaydilar, o'zini boshqaradigan, tahlil qila oladigan, natijalarni anglaydigan ijodkor shaxsga aylanadilar. Bolalar muammoni hal qilishni yaxshi ko'radilar va ularni hal qilish strategiyalarini ishlab chiqishlari. Bolalar o'rganishga bo'lgan qiziqishlarini davom ettirishlari, o'rganishdan zavqlanishlari va o'rganganlarini baham ko'rishlari, kashfiyotlarini boshqalar bilan bo'lishishlari mumkin.

Kompetensiyaviy yondashuv maktabgacha yoshdagi bolalarga ta'lim berish o'sib borayotgan bola shaxsini hayotga tayyorlaydi, unda hayotiy muhim masalalarni hal qilish uchun zarur bo'lgan, me'yorlar va qadriyatlarni o'zlashtirish, atrofdagilar bilan muloqot qila olish, unda "men" obrazini qurish bilan bog'liq taraqqiyotni ko'zda tutadi. Tayanch kompetensiyalar bolaning faoliyat va axloq subyekti sifatida yaxlit rivojlanishini talab etadi. Faollik bolaga xos xususiyat bo'lib, tarbiya jarayonida faoliyatning har xil turlari shakllanadi. Masalan: atrofdagilar bilan muloqot faoliyati, bilish faoliyati, predmetli faoliyat, o'yin faoliyati, mehnat faoliyati, va o'quv faoliyatlaridir.

Tayanch kompetensiyalardan tashqari sohalar kompetensiyalari ham mavjud.

Bolaning rivojlanish sohalar kompetensiyalari quyidagilardan iborat:

- jismoniy rivojlanish va sog'lom turmush tarzining shakllanishi;
- ijtimoiy-hissiy rivojlanish;
- nutq, muloqot, o'qish va yozish malakalari;
- bilish jarayonlarining rivojlanishi;
- ijodiy rivojlanish.

"Jismoniy rivojlanish va sog'lom turmush tarzining shakllanishi" sohasi kompetensiyalari: Bola o'z imkoniyatlari va yoshi bilan bog'liq jismoniy rivojlanish me'yorlariga mos ravishda jismoniy faollik ko'rsatadi, turli harakatlarning faolligiga uyg'un ravishda va maqsadli bajarishni biladi, o'z harakatlarini hissiyot va sezgi organlari yordamida boshqaradi, shaxsiy gigiyena malakalarini qo'llaydi, sog'lom turmush tarzi va to'g'ri ovqatlanish asoslarini biladi, xavfsiz hayotiy faoliyat asoslari qoidalariga rioya qiladi.

"Ijtimoiy-hissiy rivojlanish" sohasi kompetensiyalari: Bola o'z "Men"i va boshqa insonlarning hayotiy faoliyat muhitidagi o'zini to'g'risida tasavvurga ega bo'ladi, o'z hissiyotlarini boshqaradi va ularni vaziyatga mos ravishda ifodalaydi, o'zgalarning hissiyotlarini farqlaydi va ularga mos ravishda javob beradi, kattalar va tengdoshlar bilan vaziyatga mos ravishda muloqot qiladi, murakkab vaziyatlardan chiqishning amaliy yo'llarini topadi.

"Nutq, muloqot, o'qish va yozish malakalari" sohasi kompetensiyalari: Bola nutqni eshitadi va tushunadi, o'z nutqida to'g'ri talaffuz, qulay grammatik shakllar va gapning turli shakllari hamda qurilmalardan foydalanadi, ikkinchi tilni o'zlashtirish bo'yicha tayanch bilimlarga ega bo'ladi, ikkinchi tilni o'zlashtirishga nisbatan qiziqishi uyg'onadi, badiiy asalarga qiziqish bildiradi, so'zning lug'aviy ma'nosi, bo'g'inli va fonetik to'g'risida tasavvurga ega bo'ladi, gapning turli ma'no shakllarini mustaqil ravishda tuzadi va so'zlab bera oladi, yozishning dastlabki malakalari

va vositalaridan foydalanishni biladi.

“Bilish jarayonlarining rivojlanishi” sohasi kompetensiyalari: Bola bilim olishga kata qiziqish bildiradi, o‘quv va hayotiy faoliyat uchun axborotni mustaqil ravishda topadi va undan foydalanadi, buyum, voqea-hodisa va holatlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liq aloqalarni tushunadi va ularni yaxlit bir butunlik sifatida idrok etadi, raqamlar, hisob-kitobni biladi ularni hayotga qo‘llaydi, makon va holat, vaqtga mos ravishda ish tutadi, matematik oddiy hisoblashni amalga oshiradi, atrof-muhitdagi voqea-hodisalar va holatlarni kuzatadi hamda tadqiq qiladi, atrof-muhitni asrab-avaylash va g‘amxo‘rlik ko‘rsatish munosabatini namoyon etadi.

“Ijodiy rivojlanish” sohasi kompetensiyalari: Bola san‘at va madaniyatga qiziqishni namoyon qiladi, milliy an‘analarni qadrlaydi va ularni kundalik hayotning bir qismi sifatida idrok etadi, san‘atning muayyan turini afzal ko‘rishini mustaqil ravishda ifodalaydi, olingan bilim va ko‘nikmalardan turli hayotiy vaziyatlarda o‘z ijodiy rejalar tuzish va tatbiq qilish uchun foydalanadi, insonning dunyoni o‘zgartirishdagi yaratuvchanlik o‘rnini tushunadi.

Pedagog tomonidan kompetensiyaviy yondashuv asosida tanlab olingan o‘qitish shakllari intellektual jarayonlarning shakllanishiga yordam berishi, ta’limiy masalalarni ijodiy hal qilish uchun shart-sharoitlarni yaratishi, mustaqillikni va ma’suliyatni o‘rgatadi. Tengdoshlari bilan muloqotda bola yoshining quyidagicha namoyon bo‘lishi ifodalanadi:

muloqot tashabbusini boshlash;

birinchi yaqinlik;

biri-biriga, tan olinishga va hurmatga ehtiyoj;

musobaqalashuv tarzidagi taqlid qilish;

sherikka nisbatan yuqori sezuvchanlik (ranjish, qarshilik, janjal);

guruhda bolalarning tutgan o‘rni bo‘yicha farqlanishi paydo bo‘ladi.

Bu jarayonlar va xulq-atvorlar bolalarda rivojlantiruvchi faollik markazlarida olib boriladigan ta’limiy jarayonda bolaning umumiy tayanch kompetensiyalari shakllanadi.

Xulosa qilib aytganda Kompetensiyaga asoslangan yondashuv bolalarning bir-biridan ajralib turadigan bilim va ko‘nikmalarni egallashini emas, balki ularni kompleks holda o‘zlashtirishini nazarda tutadi. Shuning uchun ta’lim berish usullari, metodlari tizimi turlicha ta’riflanadi. Ta’lim metodlarini tanlash va loyihalash tegishli kompetensiyalarning tuzilishi va ta’limda bajaradigan funksiyalariga asoslanadi. Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida olib borilayotgan ta’limiy faoliyatlarning barcha sohalarida va barcha aniq vaziyatlarda, ayniqsa, shiddat bilan rivojlanib borayotgan jamiyatda, yangi faoliyat sohalar va yangi vaziyatlar paydo bo‘ladigan muammolarni samarali hal qilish uchun bolaga yetarli darajada bilim, ko‘nikma va malaka bera oladi. Maktabgacha ta’lim - maktabgacha yoshdagi bolalarning ta’lim-tarbiya jarayonida asosiy kompetensiyalarni shakllantirish, ta’lim jarayoni ishtirokchilarining “tarbiyachi-tarbiyalanuvchi”, “tarbiyalanuvchi-tarbiyalanuvchi” darajasidagi o‘zaro ijobiy munosabatlarni tashkil etishdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. K.Turg‘unboyev, M.Tolipov, I.Oxunov “Ijtimoiy pedagogika asoslari” O‘quv qo‘llanma. Toshkent “Fan va texnologiya” 2008 y.
2. F.Qodirova, Sh.Toshpo‘latova, N.Kayumova, M.A‘zamova. “Maktabgacha pedagogika”.-T., “Ma’naviyat”. 2019 y.- 688 b
3. N.M.Qayumova “Maktabgacha pedagogika”. “TDPU” nashriyoti T.: 2013 y. -183
4. M.E. Axmedova. Pedagogika nazariyasi va tarixi. (Pedagogika tarixi). O‘quv qo‘llanma. O‘zR oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi. - T.: Tafakkur bo‘stoni, 2011y. -128 bet.
5. N.T. Omonov, N.X. Xo‘jayev, S.A. Madyarova, E.U. Eshchonov. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Darslik.– T.: “Iqtisod-moliya” 2009 y. – 240 bet
6. Sh.S. Shodmonova va boshqalar. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. – T.: “Fan va texnologiya”. 2019 y. -296 bet.
7. Raxmonova S.M. “Preparing the graduate students of primary education for innovative professional activity”. Web of Scientist: International Scientific Research Journal (WoS) ISSN: 2776-0979, Volume 4, Issue 8, August, 2023 y. P 288-293.
8. Raxmonova S.M. “In improving the innovative professional activity of future pedagogues, problem-based learning the most effective method of teaching”. Science and technologies. 2023 y. № 3 (1). P 107-112.
9. Raxmonova S.M. “Practical features of preparing primary education students for professional activity” Science and innovation in the education system, 2 (9), 2023 y. P 67-71.
10. Eshova D.Sh. Maktabgacha yoshdagi bolalarni badiiy estetik tarbiyalashda qo‘g‘irchoq teatrining ahamiyati (Monografiya) Buxoro. 2022y.-101b.
11. Eshova D.Sh. Развитие творческих способностей детей дошкольного возраста средствами театрального искусства

МОДЕЛЬ СОВРЕМЕННОГО УРОКА ЧИТАТЕЛЬСКОЙ ГРАМОТНОСТИ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Рузиева Майрам Амрилоевна,

преподаватель Бухарского государственного педагогического института факультета
дошкольного и начального кафедре начального образования
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.043>

Аннотация. В статье очерчено содержательное и методическое обеспечение подготовки будущих учителей-словесников к формированию читательской грамотности учащихся на уроках читательской грамотности. рассматривается оценки чтения и необходимы материалы, которые будет читать ученик. В оценке такие материалы (текст или ряд текстов, связанных с конкретной задачей) должны содержать достаточно информации, чтобы управляющий читатель включился в процесс понимания текста и дал ответ на вопрос, поставленный в задании. Хотя очевидно, что немало различных видов текстов и любое оценивание должно включать широкий их диапазон, никогда не существовало единой идеальной категоризации всего многообразия видов текстов, которые встречаются читателям.

Разработанные упражнения и задания направлены на формирование у школьников читательской грамотности, которая предполагает способность взаимодействовать с текстом на более глубинном, интерпретационном уровне; критически оценивать полученную информацию, выдвигать собственные гипотезы на основе прочитанного, применять ее в реальных жизненных ситуациях. Это группа умений, основывающихся на выявлении, восприятии, осмыслении, осознании, адекватном понимании смысловой информации, ее анализе; способность читать и писать; умение излагать свои мысли в соответствии с языковыми нормами; умение трансформировать информацию; умение выявлять информацию, предоставленную в тексте в неявном виде, доказывать надежность аргументов, подкрепляя собственные выводы фактами из текста и неявными доказательствами, высказывать предположения относительно нового понимания текста после его анализа и отбора контраргументов.

Ключевые слова: функциональная грамотность, навык, критическое мышление, художественный текст, рассказ, сюжет, умение, урок.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA ZAMONAVIY O'QISH SAVODATI DARSINING MODELI

Ruzieva Mayram Amriloевна,

Buxoro davlat pedagogika institute, Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim fakulteti boshlang'ich
ta'lim kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada bo'lajak so'z o'qituvchilarini o'quvchilarning savodxonlik darslarida o'quvchilarning o'qish savodxonligini shakllantirishga tayyorlashning mazmunli va uslubiy ta'minoti ko'rsatilgan. o'qish baholari ko'rib chiqiladi va talaba o'qiydigan materiallar talab qilinadi. Baholashda bunday materiallar (matn yoki ma'lum bir vazifa bilan bog'liq bir qator matnlar) etarli ma'lumotni o'z ichiga olishi kerak, shunda boshqaruvchi o'quvchi matnni tushunish jarayoniga qo'shiladi va topshiriqda berilgan savolga javob beradi. Garchi juda ko'p turli xil matnlar va har qanday baholash ularning keng doirasini o'z ichiga olishi kerakligi aniq bo'lsa-da, o'quvchilar duch keladigan turli xil matn turlarining yagona ideal tasnifi hech qachon mavjud bo'lmagan.

Ishlab chiqilgan mashqlar va vazifalar maktab o'quvchilarida o'qish savodxonligini shakllantirishga qaratilgan bo'lib, bu matn bilan chuqurroq, talqin darajasida o'zaro ta'sir o'tkazish qobiliyatini o'z ichiga oladi; olingan ma'lumotlarni tanqidiy baholash, o'qiganlaringiz asosida o'z farazlaringizni ilgari surish, uni haqiqiy hayotiy vaziyatlarda qo'llash. Bu aniqlash, idrok etish, tushunish, anglash, semantik ma'lumotni etarli darajada tushunish, uni tahlil qilishga asoslangan ko'nikmalar guruhi; o'qish va yozish qobiliyati; o'z fikrlarini til me'yorlariga muvofiq ifoda etish qobiliyati; ma'lumotni o'zgartirish qobiliyati; matnda taqdim etilgan ma'lumotlarni yashirin ravishda aniqlash, dalillarning ishonchligini

isbotlash, o'z xulosalarini matndagi faktlar va yashirin dalillar bilan qo'llab-quvvatlash, matnni tahlil qilish va qarama-qarshi dalillarni tanlagandan so'ng uni yangi tushunish to'g'risida taxminlar qilish qobiliyati.

Kalit so'zlar: funktsional savodxonlik, mahorat, tanqidiy fikrlash, badiiy matn, hikoya, syujet, mahorat, dars.

MODEL OF A MODERN READING LITERACY LESSON IN PRIMARY SCHOOL

Ruzieva Mairam Amriloevna,

teacher at Bukhara State Pedagogical Institute, Faculty of Preschool and Primary, Department of Primary Education

Abstract. The article outlines the content and methodological support for the preparation of future teachers of literature for the formation of students' reading literacy in the lessons of reading literacy. Reading grades are being considered and materials are needed that the student will read. In the assessment, such materials (text or a number of texts related to a specific task) should contain enough information so that the managing reader is involved in the process of understanding the text and gives an answer to the question posed in the task. Although it is obvious that there are many different types of texts and any assessment should include a wide range of them, there has never been a single ideal categorization of the entire variety of types of texts that readers encounter.

The developed exercises and tasks are aimed at the formation of reading literacy among schoolchildren, which implies the ability to interact with the text at a deeper, interpretative level; critically evaluate the information received, put forward their own hypotheses based on what they read, apply it in real life situations. This is a group of skills based on the identification, perception, comprehension, awareness, adequate understanding of semantic information, its analysis; the ability to read and write; the ability to express one's thoughts in accordance with linguistic norms; the ability to transform information; the ability to identify information provided in the text in an implicit form, to prove the reliability of arguments, supporting their own conclusions with facts from the text and implicit evidence, to make assumptions about a new understanding of the text after its analysis and selection of counterarguments.

Keywords: functional literacy, skill, critical thinking, literary text, story, plot, skill, lesson.

Введение. Одна из важнейших задач современной школы – формирование функционально грамотных людей. Давайте разберемся, что же включает в себя понятие «функциональная грамотность».

При определении значения уроков классного чтения необходимо, прежде всего, учитывать место литературы в жизни общества, ее влияние на формирование человека как личности. Независимо от того, в каком классе читается художественное произведение, какое оно по объему, остаются в силе положения, согласно которым литература представляет собой богатейший источник познания жизни и инструмент огромного воздействия на все стороны человеческой личности.

Значимость уроков классного чтения состоит в том, что на них в комплексе решаются познавательные и воспитательные задачи, расширяются знания детей об окружающей действительности, прошлом и настоящем нашей страны, ее народа, положительные моральные качества, учащиеся развиваются умственно и эстетически, овладевают основами самостоятельного приобретения знаний из книг и т. д. Для осуществления образовательно-воспитательных задач необходимо, чтобы вся работа на уроках чтения была для учащихся одновременно процессом познания и воспитания. Поэтому важно не только что читать, но и как работать над текстом. Реализация образовательно-воспитательных задач на уроках чтения в равной степени предполагает овладение учащимися определенным комплексом знаний умений и формирование у них личностных качеств, необходимых человеку.

Анализируя произведения о природе и труде людей, учащиеся обогащают свои знания новыми сведениями об окружающем мире. Одновременно писатель учит наблюдать природу, подмечать ее красоту и великолепие, воспитывает действенную любовь к природе, развивает у детей бережное отношение к природным богатствам.

Методы. Звуковой (фонетический) метод. Это система обучения чтению, по которой учили нас в школе. Она базируется на алфавитном принципе. В основе ее - обучение произношению букв и звуков (фонетике), и когда ребенок накапливает достаточные знания, он переходит сначала к слогам, образующихся от слияния звуков, а потом к целым словам.

Метод обучения по кубикам Зайцева. Этот метод предполагает обучение чтению на основе складов. Склад — это пара из согласной и гласной, или из согласной и твердого или мягкого знака, или одной буквы. Обучение чтению по кубикам Зайцева проходит в виде веселой, подвижной и увлекательной игры в кубики

Обучение по карточкам Домана. Этот метод учит детей распознавать слова как целые единицы, не разбивая на составляющие. В этом методе не учат ни названий букв, ни звуков. Ребенку несколько раз в день показывается определенное количество карточек с четким проговариванием слов. В итоге ребенок воспринимает и прочитывает слово сразу, и учится читать очень быстро и рано.

Методика Марии Монтессори. По системе Монтессори малыши учатся сначала писать буквы с помощью вкладышей и контурных рамок и только затем изучают буквы. Дидактический материал состоит из букв, вырезанных из шероховатой бумаги и наклеенных на картонные таблички. Малыш называет звук (повторяет за взрослыми), а затем обводит контур буквы пальчиком. Далее дети учатся складывать слова, фразы, тексты.

Обсуждение. Функциональная грамотность - это способность человека вступать в отношения с внешней средой, максимально быстро адаптироваться и функционировать в ней. Функционально грамотная личность - это личность, свободно ориентирующаяся в окружающем её мире, действующая в соответствии с ценностями, интересами, ожиданиями общества. Основные признаки функционально грамотной личности: это человек самостоятельный, познающий и умеющий жить среди людей, обладающий определенными качествами, ключевыми компетенциями. Именно такие задачи сегодня ставит государство перед современным педагогом – он должен воспитывать в детях эти качества, начиная с 1 класса и заканчивая выпускным.

Преподавание литературных навыков может помочь преподавателю предоставить важные знания о художественном тексте и некоторые полезные методы его анализа. Когда студенты понимают, как подходить к литературному тексту, они могут развить важные способности, которые помогут им добиться успеха в будущей карьере. Изучив различные стратегии обучения этому навыку в классе, вы сможете определить, какой вариант лучше всего подойдет вам и вашим ученикам. В этой статье мы определяем, что такое литературные навыки, обсуждаем, почему они важны, и объясняем, как научить этим навыкам с помощью 10 различных стратегий.

Литературные навыки – это навыки, связанные с чтением художественных произведений, включая критическое мышление, словарный запас и письмо. Они включают в себя анализ текста, чтобы понять его основные темы и мотивацию персонажей, что может научить студента самостоятельно строить повествование и задавать содержательные вопросы об актуальности текста. Изучение литературных навыков может также включать в себя изучение того, как эффективно общаться, поскольку учитель может поручить классу обсудить текст во время урока [1].

Учитывая следующие причины, почему важно преподавать литературные навыки в классе:

Развивает навыки критического мышления: анализируя художественный текст, учащиеся могут научиться развивать взгляд на его сообщения и определять, как он может соотноситься с внешними концепциями. Некоторые авторы публицистики используют повествовательные приемы, поэтому литературные навыки могут помочь учащимся применять навыки критического мышления в различных контекстах.

Предлагает культурные знания: учащиеся могут читать художественные тексты о людях из

разных обществ и культур, что может помочь им понять, как различные группы людей выражают себя и ведут свою жизнь. Это может помочь им развить сочувствие к людям в разных ситуациях.

Предоставляет словарный запас в контексте: учащимся может быть полезно наблюдать, как люди используют новые словарные слова в предложении. Это также может помочь учащимся более эффективно и правильно запоминать эти слова в будущем.

Расширяет возможности письма: внимательное чтение художественного текста может помочь учащимся изучить, как работает язык, особенно структуру и ритм предложений, что может помочь учащимся развить свои письменные способности. В результате студенты могут более эффективно переписываться в будущем или решить стать профессиональными писателями.

Как научить литературному мастерству

Вот несколько ключевых стратегий обучения литературным навыкам в классе:

1. Начните с рассказов

Используйте короткие рассказы, чтобы развить у учащихся знания о принципах и структуре повествования. Короткие рассказы часто имеют ту же глубину и объем, что и более длинный роман, но меньшее количество слов может позволить учащимся больше сосредоточиться на деталях. Если вы поделитесь несколькими рассказами, вы сможете продемонстрировать классу нескольких авторов, жанры и стили и расширить его литературные знания. Рассмотрите возможность предложить учащимся перечитать текст несколько раз, чтобы вызвать новые вопросы о его значении и создать новые темы для анализа.

2. Сосредоточьтесь на элементах истории

Пять основных элементов повествования — это сюжет, персонаж, обстановка, тема и конфликт. Поскольку они в том или ином качестве встречаются в большинстве жанров литературы, вы можете предложить учащимся возможность получить четкое представление об их определениях и применении. Подумайте о том, чтобы предоставить задание по письму или размышлению вместе с домашним заданием по чтению на ночь, а затем вовлеките класс в обсуждение.

Например, вы можете построить диаграмму или карту, которую учащиеся дополняют информацией об элементах истории. Им может быть полезно написать заметки для дальнейшего использования или подготовить предложения, которые они смогут использовать в эссе. После того как они выполнят задание, вы можете поручить учащимся поделиться своими наблюдениями с классом и потратить некоторое время на корректировку своих определений, если это необходимо.

3. Используйте методы чтения

Методы чтения — это определенные рамки и действия, которые человек использует, чтобы найти смысл в тексте. Например, использование метода сравнения и противопоставления предполагает замечание сходств и различий между определенными идеями или персонажами. Сосредоточение внимания на причинно-следственных связях в истории может помочь учащемуся понять, как один компонент сюжета связан с другим, или проследить эмоциональную дугу персонажа на протяжении всего текста. Познакомив студентов с этими методами, вы можете дать им важные ресурсы для анализа текстов и изложения своей точки зрения в будущем задании по написанию эссе.

4. Используйте привлекательные тексты

Найдите тексты, которые заставят ваших учеников обсуждать их друг с другом и анализировать элементы их рассказов. Чтобы найти тексты, вы можете попросить учащихся поделиться любимой книгой и согласовать свой выбор с предложениями из учебника. Существует также множество ресурсов онлайн-сообществ, где учителя делятся любимыми художественными книгами своих учеников. В зависимости от требований вашей учебной программы вы также можете включить любимый текст учащегося в ежедневный урок или назначить домашнее задание, которое позволит учащимся сделать свой собственный выбор.

5. Покажите медиа, соответствующие возрасту

В зависимости от указаний администрации вы можете показывать студентам телешоу или

фильмы, иллюстрирующие важные идеи из художественных текстов. Использование нескольких средств массовой информации может стимулировать вовлеченность учащихся и общий интерес к процессу обучения, что может помочь им развить навыки критического чтения литературы, которые можно будет использовать для будущих обсуждений книг и выполнения заданий. Учащимся начальной и средней школы может быть полезен мультфильм, а старшеклассникам — ситком или эпизод вымышленного подкаста. Вы также можете показать медийную адаптацию классной книги, чтобы улучшить ее понимание.

6. Визуализируйте концепции

Используйте диаграмму, графику или рисунок, чтобы проиллюстрировать важные темы и темы художественного текста. Например, вы можете использовать блок-схему, чтобы связать одно понятие с другим, написав их в разных кружках и соединив линиями. Вы также можете поручить учащимся нарисовать определенную сцену или персонажей из текста во время урока, а затем предложить классу обсудить, почему они изобразили сцену определенным образом или предпочли одно изображение другому. Эта стратегия развития литературных навыков может принести особую пользу учащимся, которые обучаются визуальному зрению или любят художественное самовыражение.

7. Встречайтесь с учениками один на один

Чтобы помочь вовлечь учащихся в процесс освоения литературных навыков, вы можете встретиться со студентами для определения некоторых конструктивных целей. Может быть полезно оценить литературные способности ученика, такие как язык и понимание прочитанного, чтобы определить эффективную стратегию преподавания ему литературы. Вы также можете обсудить любимую книгу, фильм или другой вид медиа, чтобы узнать больше об их предпочтениях и мыслительном процессе при обсуждении художественной литературы. Рассмотрите возможность регулярных встреч со студентами, чтобы быть в курсе их успехов.

8. Назначьте обсуждения в малых группах.

Предложите учащимся обсудить художественный текст в небольших группах в течение определенного времени во время урока. Возможно, будет полезно предложить им несколько наводящих вопросов, чтобы сформулировать их мыслительный процесс, или дать им небольшое письменное задание, которое они должны выполнить в команде. Рассмотрите возможность объединения учащихся, которые активно изучают учебные материалы, с учениками, которые в настоящее время совершенствуют свои стратегии. Это может стимулировать сотрудничество в классе и позволить учащимся с различными навыками делиться своими ресурсами.

9. Раздайте творческие проекты эссе.

Предложите альтернативные проекты эссе, чтобы побудить учащихся улучшить свои литературные навыки. Например, некоторые студенты могут оценить возможность снять и отредактировать видео на основе литературной концепции или записать подкаст, в котором обсуждаются важные темы, символы или характеры. Другим студентам может понравиться писать статьи в стиле блога на модерируемом веб-сайте, на котором обсуждается аналогичный контент. Может оказаться полезным назначить проект с использованием художественного текста, изучаемого в классе, и создать рекомендации с критериями, аналогичными критериям для написания эссе, а также позволить учащимся, которые предпочитают написание эссе, сдавать более традиционные задания.

10. Проведите писательский мастер-класс.

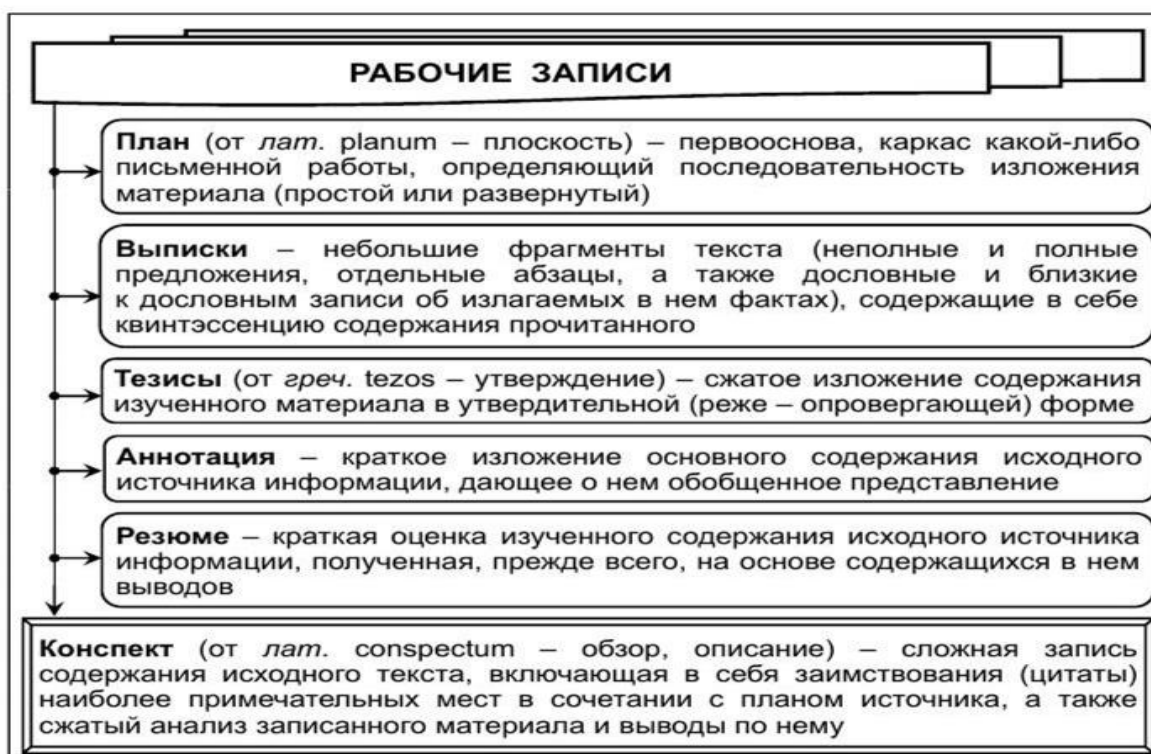
Давая письменное задание по художественному тексту, вы можете посвятить часть классного времени учащимся обзору и критике работ друг друга. В результате они могут научиться друг у друга новым стратегиям письма, открыть для себя новые взгляды на основные сообщения текста и найти разные способы анализа различных элементов повествования. Школьники также могут научиться получать и давать обратную связь, что может научить их четко и эффективно выражать свои мысли о художественном тексте.

Результаты. Развивая читательскую грамотность учащихся, я, как учитель начальной школы, ставлю перед собой цель воспитывать человека, который умеет думать, видеть глубинный смысл вещей, адекватно воспринимать окружающую реальность. Самым ценным для меня является то, чтобы мои ученики стали больше читать, расширился круг их чтения, возросли их читательские интересы и потребности, развиваются их способности.

Основы методики чтения научной литературы

План (от лат. *planum* — плоскость) — первооснова, каркас любой письменной работы, определяющий последовательность изложения материала (рис. 10.10). План является наиболее краткой, потому самой доступной и распространенной формой записи содержания исходного источника информации. По существу, это перечень основных вопросов, рассматриваемых в источнике. План может быть простым и развернутым. Их отличие состоит в степени детализации содержания[7].

Заключение. В зависимости от способа размещения включаемого в них материала конспекты подразделяют на текстуальные и тематические.

Современная программа по чтению в начальной школе ориентирует учителя на проведение в связи с чтением экскурсий, предметных уроков, наблюдений. Так, в начальных классах предусмотрены экскурсии в природу в разные времена года для наблюдений сезонных явлений природы, а также труда людей. В классе используются материалы экскурсий для беседы, подготавливающей детей к чтению статей. Экскурсия дает возможность учащимся понять разницу между наблюдаемым строительством дома и тем, что описано в статье. Сопоставление является одним из средств, способствующих развитию мышления детей, умению обобщать.

Подводя итоги, надо подчеркнуть, что достижениями читательской языковой грамотности можно считать работу учителя над осознанностью (смысловым) чтением; смещение акцента с контроля темпа чтения на контроль осознанности чтения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Алмешова, Ж. К. научно - педагогические основы формирования профессиональной компетентности будущих учителей / Ж. К. Алмешова. - Текст: непостоянный / / Молодой ученый. — 2014. — № 4.1 (63.1). — С. 31-33. - URL: <https://moluch.ru/archive/63/10009/> / (дата обращения: 01.12.2023).
2. Рузиева, М. А., & Соколова, Е. О. (2023). Современные подходы к анализу художественных произведений на уроках литературного чтения. Conferencea, 49-54.
3. Рузиева, М. А., & Соколова, Е. О. (2023, February). Сущность понятия «коммуникативные универсальные учебные действия». In E Conference Zone (pp. 36-40).
4. Рузиева, М. А. (2023). Качества навыка чтения: быстрое, осознанное, выразительное чтение. IQRO, 2(2), 96-99.
5. Косимов, Ф. М., & Рузиева, М. А. (2021). Решение среднее арифметических задач. In Научно-практическая конференция.
6. Рузиева, М. А., & Соколова, Е. О. (2023). Значение международных оценочных программ (PIRLS, TIMSS, PISA, TALIS) в развитии грамотности учащихся. Pedagog's journal, 1(1), 522-522.
7. Г.С. Голошумова тенденции развития вариативного образования в современном социуме ISSN 1991-5497. Мир науки, культуры, образования. № 3 (46) 2014

ФОРМИРОВАНИЕ ПРИРОДООХРАНИТЕЛЬНЫХ ЗНАНИЙ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ НА УРОКАХ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК

Сайфуллаев Г.М.,

Доцент Бухарского государственного педагогического института

Сайфуллаева Н.Г.,

Магистр Бухарского университета инноваций

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.044>

Аннотация. В данной статье дана информация о методике обучения младших школьников умению решать познавательные задачи природоохранительного содержания.

Ключевые слова: теоретических, природоохранного, формирование, познавательных, рациональность, анализировать, репродуктивный, эвристический, исследовательский, дидактический, объект, антропоген

Abstract. This article provides information about the method of teaching younger students the ability to solve cognitive tasks of environmental protection content.

Key words: theoretical, environmental, protection, formation, cognitive, rationality, analyze, reproductive, heuristic, research, didactic, object, anthropogenic

Современность поставила перед школой ответственную задачу – воспитание у молодого поколения бережного отношения к природе. Воспитание бережного, внимательного отношения к окружающей среде, расширение знаний и умений необходимых для ее охраны и для ее улучшения, должны стать неотъемлемой частью общей системы образования, просвещения, подготовки кадров.

Важную роль в формировании у младших школьников экологического отношения к природе играют общие естественнонаучные и частные природоохранные знания. Без этих знаний невозможен научно обоснованный подход к использованию и сбережению природных богатств, немыслимо воспитание нравственно - эстетических чувств учащихся и соответствующих мотивов поведения их в природе. Практика показывает, что младшие школьники нередко нарушают нормы и правила поведения в природе, так как у них отсутствуют соответствующие знания.

Знания о природе учащиеся начальных классов получают в основном при изучении курса естествознание, которому отводится видное место в общей системе естествознание уже во 2 класса необходимо формировать у учащихся знания об объектах, мотивах и мерах охраны природы. Эти знания помогут младшим школьникам постепенно осознать свой гражданский долг перед Родиной – беречь природу, охранять ее богатства.

Изучение опыта работы учителей начальных классов г. Бухары проведение коллективных и индивидуальных бесед с учащимися, анализ письменных работ, рисунков детей, ответов на вопросы анкет, наблюдения за характером их поведения и деятельности на уроках, экскурсиях и прогулках позволили нам сделать выводы о характере и особенностях природоохранительных знаний младших школьников. Они хорошо знакомы с видовым составом деревьев, трав и кустарников местного края. Например, из 80 опрошенных учащихся 2-х класса 80% учащихся называют, узнают в природе и на картинах, среди гербарных образцов от пяти до десяти видов деревьев, 18% учащихся смогли узнать 3-4 вида и только 2% учащихся назвали один – два вида деревьев. Дуб, клен, ива, тополь, тутовник, назвали почти все дети. 76% учащихся знают от 5 до 15 видов различных трав, широко распространенных в Бухарской обл. (клевер, одуванчик, ромашка, мать-и-мачеха, и др.). Несколько ниже уровень знаний детей о видовом составе кустарников своего края: 54% учащихся знают только один – два вида, 48% учащихся называют от трех до восьми видов кустарников. Чаще всего дети называли такие кустарники, как смородина, бузина, орешник, шиповник, желтая акация и др.

Всем учащимся, которые участвовали в эксперименте и обнаружили вполне удовлетворительные знания о видовом составе растений родного края, было предложено задание: назвать виды растений родного края, которые необходимо охранять. Многие учащиеся затруднялись назвать такие растения. 50% учащихся не назвали ни одного вида деревьев, подлежащих охране, 80% затруднялись назвать хотя бы один вид кустарников родного края, которые необходимо оберегать, 30% не указали ни одного вида

трав, которые надо беречь и охранять.

Проверка знаний учащихся начальных классов о мотивах охраны природы показала, что не все младшие школьники знают, почему надо охранять растения и животных: 25% опрошенных учащихся не смогли ответить на поставленный вопрос; 75 назвали разные мотивы охраны растений, при этом 20% - только экономические мотивы, 46%- два мотива – экономический и гигиенический (растения дают пищу и очищают воздух) и только 6% учащихся назвали эстетические мотивы охраны растений и животных; 4% учащихся указали еще на один мотив охраны природы: растения и животные – это пища для других животных, поэтому их необходимо охранять[1].

Вызывает большую тревогу тот факт, что ни один ученик из восьмидесяти, принимавших участие в эксперименте, не указал в своем ответе гуманистические и патриотические мотивы охраны растений и животных, мотивы долга перед Родиной.

Объем знаний учащихся 2кл. о мерах охраны природы также весьма ограничен. Учащимся известно лишь, что зимой необходимо вести подкормку птиц, весной - развешивать для них скворечники, летом нужно ухаживать за растениями. Но учащиеся пока мало что знают о нормах и правилах поведения людей в природе. Они не знакомы с правилами сбора букетов, ягод, семян, грибов и лекарственных растений, не знают, что надо делать для предупреждения пожаров. Младшие школьники не имеют знаний даже о таких мерах охраны природы, которые вполне доступны их пониманию и практическому осуществлению.

Программа по естествознанию для 2 класса в целом располагает определенными возможностями формирования у учащихся первоначальных определенных возможностями формирования у учащихся первоначальных представлений и понятий об охране природы. В каждой из трех основных тем программы содержатся указания охраны растений, диких и домашних животных различные времена года.

Но содержание программы не уточняет и не отражает объекты, мотивы и меры охраны природы. Учителям не ясно, какие именно знания об охране природы необходимо отобрать из общего содержания природоохранительного просвещения для изучения на уроках естествознания во 2 класса.

Для успешного решения задач, стоящих перед курсом естествознания в начальной школе, для воспитания у младших школьников активной жизненной позиции в деле охраны природы необходимо произвести тщательный отбор и конкретизацию содержания вопросов охраны природы. В содержании учебного материала по природоведению во втором классе необходимо отразить следующие группы знаний:

1. о конкретных объектах охраны природы;
2. о мотивах охраны растений и животных;
3. о мерах охраны природы.

При этом условия младшие школьники на уроках естествознания узнают, какие растения и животные нуждаются в охране, почему их следует охранять и как надо делать.

Роль знаний о конкретных объектах охраны природы в деле воспитания у детей любви и бережного отношения к ней велика. Можно правильно использовать и охранять природу как в целом, так и в частностях. Дети должны знать объекты охраны природы. В список видов растений и животных, с которыми необходимо познакомить учащихся 2-кл., мы включили:

- а) широко распространенные виды, типичные для различных биогеоценозов родного края, которым пока не грозит исчезновение;
- б) виды животных и растений, которые в данной местности становятся в последнее время малочисленными из-за усиленного использования и сборов.

В редкие виды, охраняемые законом.

На ознакомление учащихся с широко распространенными видами деревьев, кустарников, трав, насекомых, птиц и зверей родного края ориентирует учителя программа по природоведению, построенная по принципам краеведения и сезонности.

В экспериментальном обучении мы обращали внимание учащихся на то, что именно среди широко распространенных растений и животных нашего края встречаются редкие виды, охраняемые у нас в стране законом, и все чаще появляются в последнее время виды, становящиеся весьма малочисленными и поэтому требующие особенно бережного отношения.

Все эти виды растений и животных стали предметом изучения на уроках естествознания во 2-м класса что способствовало включению детей в охрану природы. При встрече в природе с редкими или малочисленными видами растений и животных дети знают, что их не следует уничтожать, а надо наоборот, сохранить, иначе они могут совсем исчезнуть из наших природы.

Дети рассказывают об этом младшим детям и взрослым, которые часто не имеют природоохранительных знаний.

На основании наших исследований можно сказать, что мотивами охраны природы, доступными пониманию младшими школьниками, являются экономические, эстетические, гуманистические и мотивы долга. Вводить в курс природоведения названия перечисленных мотивов не обязательно, необходимо раскрыть их по существу. Сначала в детском саду, а затем в начальной школе надо говорить с детьми о значении растений и животных в жизни человечества. Растения и животные дают людям пищу, материалы для постройки жилищ, для изготовления одежды, сырье для промышленности. С этим и связано начало формирования понятий об экономических мотивах охраны растений и животных.

Окружающая нас природа в целом и каждое дерево, нас природа в целом и каждое дерево, травинка, насекомое в отдельности необычайно красивы, они доставляют людям эстетическое наслаждение. Это дает нам основание начинать формирование у младших школьников понятия об эстетических мотивах охраны природы.

Но природные объекты (растения, животные) очень ранимы, беззащитны, особенно растения. Даже ученики 2 класса может своим перочинным ножом причинить много вреда могучему клену, вырезая на его коре свое имя. Беззащитны перед детьми насекомые которых они безжалостно вылавливают, сажают в коробки, накалывают на булавки. Подвергаются нападению со стороны учащихся птицы. В связи с этим необходимо подвести учащихся к пониманию и гуманистических мотивов охраны природы, а также патриотических мотивов (мотивов долга перед Родиной). На уроках природоведения дети также должны узнать, какие работы по охране растений и животных проводят взрослые люди в различные времена года и какое участие в них могут принять младшие школьники. Меры охране природы, с которыми мы знакомили учащихся уже во 2-м классе, можно сгруппировать так:

Нормы и правила поведения людей в природе;

Труд людей по охране растений и животных;

Участие младших школьников в охране растений и животных родного края.

Каждый учитель начальных классов может составить план ознакомления учащихся с вопросами охраны природы, приблизив его к условиям местного края.

В процессе экспериментального обучения установлено, что конкретизация содержания вопросов охраны природы делает работу учителя по воспитанию у детей бережного отношения к природе более целенаправленной и эффективной. 68% учащихся экспериментальных классов узнают и правильно называют все те виды растений и животных, которые нами были отобраны для изучения во 2 класса как объекты охраны.

Наблюдения за поведением младших школьников на экскурсиях, прогулках, во время отдыха в процессе выполнения различных практических работ на пришкольном участке показали, что экспериментальное обучение способствовало не только изменению характера знаний об охране природы, но и привело к изменению характера знаний об охране природы, но и привело к изменению отношений детей к природе. Они стали проявлять большой интерес к растениям и животным, замечать трудности в их жизни, принимать

Участие в подкормке животных, в изготовлении кормушек и скворечников, в посадке растений и уходе за ними.

Весной младшие школьники посадили много деревьев, кустарников и цветов около школ и домов, ухаживали за ними, помогали взрослым содержать в порядке сады.

Знания об объектах, мотивах и мерах охраны природы необходимы каждому образованному человеку независимо от будущей профессии. Природоохранительные знания, полученные младшими школьниками на уроках природоведения, определяют направление их деятельности, побуждают к активному участию в охране растений и животных родного края, способствуют воспитанию у юных к бережного отношения к природе.

Список использованных источников.

1. D. Sh. Sharipova va bosh. Tabiatshunoslik va uni o'qitish metodikasi
2. "Barkamol fayz media" Toshkent- 2018
3. G'.M. Sayfullaev Geografiya o'qitish metodikasi "Durdona" Buxoro-2022
4. G'. M. Sayfullaev "Tabiiy fanlar nazariyasi va metodikasi". Toshkent- 2023

ЗНАЧЕНИЯ ОЗДОРОВИТЕЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ГИМНАСТИКЕ НА НАЧАЛЬНОМ ГРУППЕ ТРЕНИРОВКИ

Сайфуллаева Н.Г.,

магистрант Бухарского инновационного университета
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.045>

Аннотация: В статье освещена проблемы подготовки начальной группы в оздоровительной художественной гимнастике на начальном этапе тренировки в связи с особенностями вида спорта и групповым характером спортивной деятельности. При этом многие нерешенные вопросы вызывают затруднения среди специалистов в области художественной гимнастики. Важнейшим разделом в общей системе спортивной подготовки является подготовка, которая рассматривается как интеграционная. Говорится о необходимости полифункционального подхода к изучению проблемы оздоровительной подготовки в художественной гимнастике, поиску новых инновационных методик, средств, способствующих формированию достаточной технической базы для развития в дальнейшем спортивного мастерства.

Ключевые слова: научно-методической, базовые навыки, художественная гимнастика, высококвалифицированных.

Abstract: The article highlights the problems of preparing the initial group in recreational rhythmic gymnastics at the initial stage of training due to the peculiarities of the sport and the group nature of sports activities. At the same time, many unresolved issues cause difficulties among specialists in the field of rhythmic gymnastics. The most important section in the general system of sports training is training, which is considered as integration. It is said that there is a need for a multifunctional approach to the study of the problem of recreational training in rhythmic gymnastics, the search for new innovative techniques, tools that contribute to the formation of a sufficient technical base for the further development of sports skills.

Keywords: scientific and methodological, basic skills, rhythmic gymnastics, highly qualified.

Введение. Одним из самых элегантных и красивых видов спорта уже более 100 лет остается художественная гимнастика. Она состоит из разнообразных гимнастических и хореографических связок, выполняемых под подобранное музыкальное сопровождение.

Эстетика, изящество и гармония этого спортивного направления привлекают людей со всего мира. Однако художественная гимнастика для детей не только красива, но и очень полезна. В Узбекистане тоже выделяется большое внимание подготовки художественной гимнастике на начальном этапе тренировки.

Анализ научно-методической литературы, практического опыта, собственные научные исследования, показали, что в среде специалистов в области художественной гимнастики сложились некоторые проблемы, связанные с системой подготовки юных гимнасток на начальных этапах тренировки [1].

Как уже отмечалось, художественная гимнастика в своей корневой основе находится в тесном родстве с эстетической гимнастикой [2].

Этим объясняется тот факт, что тренерский состав в художественной гимнастике представлен legionерами тренеров из художественной гимнастики. В этой связи в своей педагогической деятельности тренеры опираются на процесс индивидуальной подготовки, созданной в родственном виде спорта, или воспроизводят процесс подготовки высококвалифицированных команд в художественной гимнастике, имеющих большой двигательный опыт. А для накопления такого опыта огромное значение имеет этап начальной подготовки, направленный на освоение значительного количества базовых умений и навыков, характерных для художественной гимнастики, а так же навыков в групповом исполнении и взаимодействии. Это в определенной степени подтверждается результатами анкетного опроса тренеров Бухарского школа художественного гимнастики: лишь 33,7% опрошенных на своих занятиях используют специальный учебный материал, около 66 % отдают предпочтение индивидуальным формам тренировки или «натаскивание» на соревновательные композиции. На наш взгляд, сложившаяся в настоящее

время система подготовки занимающихся художественной гимнастикой не является адекватной, отвечающей особенностям нового, развивающегося вида спорта в Узбекистане.

Проблема исследования. В этих условиях актуальной становится проблема разработки системы подготовки команды по художественной гимнастике на начальном этапе тренировки с определением структуры, содержания, технологических подходов, входящих в целостный педагогический процесс. Говоря языком кибернетики, подготовительное звено формирует исходные данные для функционирования системы. Второй главной проблемой является определение роли и содержания оздоровительной подготовки, как одной из ведущих подсистем спортивной тренировки в художественной гимнастике. Научно-методическую основу оздоровительной подготовки составляет целостное понимание ее как интегрирующий компонент с характеризующими структурой, составом и принципами, на основе которых она функционирует [3].

Существующая в настоящее время система обучения гимнасток в индивидуальной программе не является адекватной для художественной гимнастики, как группового вида спорта, не решая задач группового выполнения двигательных действий и взаимодействий с учетом пространственных и временных представлений и установок здоровые. Целенаправленное формирование групповых двигательных действий и управление ими на начальных этапах обучения является определяющим в дальнейшем росте мастерства команды по художественной гимнастике. В связи с этим третья проблема у специалистов и ученых связана с нерешенной задачей определения путей, средств и методов развития необходимых умений и навыков групповой подготовки [4]. Наконец, четвертая проблема, выделенная специалистами, работающими в системе базовой подготовки, связана с содержанием процесса обучения в структуре технической подготовки художественной гимнастики, которая должна претерпеть изменения в связи с особенностями вида спорта и групповым характером спортивной деятельности.

Результаты исследования. В настоящее время актуальной становится разработка качественно новых инновационных методик, объединяющих продуктивные средства и методы подготовки, предполагающих развитие физических качеств, способствующих формированию достаточной технической базы для развития в дальнейшем спортивного мастерства. Необходим полифункциональный подход к изучению проблематики с органической увязкой всех его видов. В ходе проведенного исследования была изучена структура оздоровительной подготовки на начальном этапе тренировки в художественной гимнастике. Оздоровительную подготовку в художественной гимнастике предпочтительно рассматривать с двух позиций: как процесс подготовки соревновательной композиции – собственно- оздоровительная подготовка, это первое ветвление схемы, и как 137 процесс обучения с установкой на создание двигательной базы в виде качественных заготовок – двигательных умений и навыков – специально-оздоровительная подготовка. Собственно- оздоровительная подготовка представляет собой процесс постановки соревновательной программы с выделением постановочного и тренировочного этапов.

Одной из стержневых методических линий является обучение юных гимнасток технике художественной гимнастики в групповом исполнении с выделением самостоятельного этапа специальной оздоровительной подготовки, имеющего вспомогательный характер. На данном этапе происходит формирование универсальных двигательных навыков, накапливается необходимый двигательный опыт, создается «начальная школа движений». Универсальный характер этих двигательных навыков позволит создать базу для дальнейшего роста в групповых - оздоровительная различной сложности. Содержательный компонент специальной - оздоровительная подготовки разрабатывался на основе принципа интеграции физической и технической подготовки, сопряженно направленный на формирование навыков групповой работы. Это направление предусматривает выделение этапа обучения двигательным умениям и навыкам, необходимым в художественной гимнастике в самостоятельный этап, отличающийся от этапа «натаскивания на композиции» своими целями, задачами, средствами и методами подготовки. Он направлен на создание необходимой двигательной базы, «двигательных заготовок».

Заключение. Таким образом, оздоровительная подготовка в художественной гимнастике должна строиться на основе не только соревновательных композиций, но и на специально отобранном учебном материале, вырабатывая пространственно-временные навыки всех уровней

сложности как в индивидуальном, так и в групповом исполнении.

Интегральный альянс содержания специальной и собственной оздоровительной подготовки направлен на совершенствование соревновательной композиции в художественной гимнастике на начальном этапе тренировки.

Литература

1. Новокщенова О.И., Вишнякова С.В., Борисенко Е.Г. Общетеоретические вопросы композиций художественной гимнастики // Университетский спорт: здоровье и процветание нации: материалы VIII Международной научной конференции студентов и молодых ученых (Улан-Батор, Монголия, 20–21 апреля 2018 г.) / ред. Гүндэгмаа. Л. –

Улан-Батор, 2018. – С. 386–389.

2. Изучение структуры композиции в художественной гимнастике / Вишнякова С.В. [и др.] // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. – 2017. – №1. – С. 77.

3. Каримов М.К. Упражнения хореографии и художественной гимнастики. Учебное пособие. Ташкент., 2003 г.

Yuldashev K.K. Gimnastika darslarida xayotiy zarur malakalarni shakllantirish., Toshkent., O'zDJTI, 1995 y, 105 b.

BUXORO FOLKLORINI TO‘PLASH VA O‘RGANISH TARIXIDAN

Safarova Nigora Oxunjonovna,
 filologiya fanlari nomzodi, professor Buxoro davlat pedagogika instituti
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.046>

Annotatsiya. Mazkur maqolada Buxoro folklori haqida fikr yuritiladi. Buxoro folklori tarixi, uni to‘plash, ularni o‘rgangan va to‘plagan olimlar haqida ma’lumotlar keltirilgan. Buxoro folklorining yaratilishida dostonlarning, latifalarning, magiyaning, so‘z sehrining, Buxoroda xalq ijodiyoti xilma-xil tur va janrlarda namoyon bo‘lib, rivojlanib kelganligi bo‘yicha ma’lumotlar berilgan.

Kalit so‘zlar: folklor, Buxoro folklori, doston, to‘y marosimi, marosim, janr.

ИЗ ИСТОРИИ СОБИРАНИЯ И ИЗУЧЕНИЯ БУХАРСКОГО ФОЛЬКЛОРА

Сафарова Нигора Охунжоновна,
 кандидат филологических наук, профессор Бухарский государственный педагогический и
 нститут

Аннотация. В данной статье рассматривается фольклор Бухары. Представлены сведения об истории бухарского фольклора, собиравших его коллекции и изучавших учёных. В создании фольклора Бухары даются сведения о развитии былин, анекдотов, магии, магии слова, Бухарское народное творчество в различных видах и жанрах.

Ключевые слова: фольклор, бухарский фольклор, эпос, свадебный обряд, обряд, жанр.

FROM THE HISTORY OF COLLECTION AND STUDY OF BUKHARA FOLKLORE

Safarova Nigora Okhunjonovna,
 candidate philology of sciences, professor Bukhara State pedagogical institute

Abstract. This article examines the folklore of Bukhara. Information is presented about the history of Bukhara folklore, its collections and the scientists who studied it. In the creation of Bukhara folklore, information is given about the development of epics, anecdotes, magic, the magic of words, Bukhara folk art in various types and genres.

Key words: folklore, Bukhara folklore, epic, wedding ceremony, ceremony, genre.

Buxoro – qadim ul-ayyomdan turkiylar va tojiklar baqamti yashab, bunyod va obod etayotgan Vatan. Shu vajdan buxoroliklar uchun ham o‘zbekcha (turkiycha), ham tojikcha so‘zlash, kuylash va ijod qilish onadan tekkan tarixiy an‘anaga aylangan. Ammo buxoroliklar ikki tilda yaratgan ana shu boy folʼklornn to‘plash va o‘rganish uzoq zamonlar hech kimni qiziqtirmadi. Shunga qaramay, ayrim tarixiy-ilmiy manbalarda Buxoro folʼklorining u yoki bu namunasiga oid qayd va e’tiroflar uchraydi. Chunonchi, mashhur muarrix Abu Bakr Muhammad ibn Ja’far an-Narshaxiy «Buxoro tarixi»ning Arkning bino etilishiga oid bobida Siyovush ibn Kaykovusning otasidan arazlab, Afrosiyob huzuriga kelgani, unga kuyov bo‘lgani, so‘ngra o‘zidan yodgorlik sifatida hisor (ark) ni qurgani, Afrosiyobning dushmanlar qutqusiga uchrab, o‘z kuyovini qatl etgani aytilib, qimmatli bir ma’lumot keltiriladi: «Afrosiyob uni o‘ldirdi hamda ana shu hisorda sharqiy darvozadan kiraverishda «Darvozai g‘uriyon» deb atalgan somonfurushlar darvozasining ichkarisiga dafn etdilar. Shu sababli Buxoro otashparastlari o‘sha joyni aziz tutadilar va unga atab har bir erkak kishi har yili navro‘z kuni quyosh chiqishidan oldin o‘sha joyda bittadan xo‘roz so‘yadi. Buxoro aholisining Siyovushning o‘ldirilishiga atab aytiladigan marsiyalari bo‘lib, u barcha viloyatlarda mashhurdir. Kuychilar unga moslab kuy tuzganlar va qo‘shiq qilib aytadilar. Qo‘shiqchilar uni «otashparastlar yig‘isi» deyidilar». Shu ma’lumot hisobga olinsa, qolaversa, Narshaxiyning: «Bu gaplar bo‘lganiga hozir uch ming yildan ortiqroq vaqt o‘tdi», - deganiga suyanilsa, o‘zbek yig‘i-yo‘qlov qo‘shiqlari genezisi ancha qadimiyligi ayon bo‘ladi.

Buxorodagi dostonchilik qay darajada rivojlanganligini ko‘rsatishda tanikli folʼklorshunos, akademik T.Mirzayevning tubandagi e’tirofi diqqatga sazovor: «XIX asrning ulkan dostonchilaridan bo‘lgan Ernazar shoir Buxoro amiri Nasrullo huzurida «Alpomish» dostonini olti oy kuylagan emish. Bunda u qalmoqlar qo‘lida tutqunda yotgan qahramonning Boychibor tulpori yordamida qutqarilishini yangidan-yangi to‘sqinliklar qo‘shib, cho‘za bergan ekan. Oxiri sabr-toqati qolmagan amir o‘zining jangga minadigan otini egaratib, shoir ro‘parasiga

bog'lagan emish. Buni fahmlagan hushyor shoir shu epizodni o'z dostoniga kiritib, go'yo amirning oti Alpomishni qutqarishga jo'nagan va uni qutqargan qilib ko'rsatgan, shu bilan birga, dostonning keyingi epizodlarini siqib, asar ijrosini tez tugatgan emish». Xuddi shu Ernazar shoirning teran badihalari tufayli amir Nasrulloning o'zi ham Shahrisabz va Kitob bekliklarida 1856 yilgi g'alayonni shafqatsizlik bilan bostirganligidan «Xon zulmi» va «Botirxon zulmi» tarixiy qo'shiqlarining qahramoniga aylanib qoldi.

XIX asrda yashagan zabardast zullisonayn shoir Abdulqodir Savdo «Muzika» asarida buxoroliklar amal qilgan marosim va udumlarga to'xtalarkan, ularning verbal qismiga daxldor ayrim aytim va qo'shiqlarni qayd etgan. Ana shu dalillarning o'ziyoq Buxoroda xalq ijodiyoti xilma-xil tur va janrlarda namoyon bo'lib, rivojlanib kelganligini, bunda so'z magiyasi asosidagi kinnalardan tortib asotiru afsonalar, rivoyatu latifalargacha, eng ommaviy kichik janrlar – maqolu topishmoqlargacha, eposning gultoji dostonu ertaklargacha mavjud bo'lganligini yaqqol tasdiqlaydi. Buning ilmiy qimmati yana shundaki, folklor bag'rida janrlarning differentsiatsiyalashuvi uzoq muddatda kechganligini va bu jarayon ancha olis zamonlarda harakatda bo'lganligini ko'rsatadi.

Manbalar xalq tomosha san'atining qo'g'irchoqbozlik, dorbozlik va masxarabozlik singari ko'rinishlari Buxoroda eramizning V-VII asrlaridan beri rivojlanib kelayotganini tasdiqlaydi. Garchi tarix bu sohadagi san'atkorlar nomlarini hamisha ham o'z sahifalarida darj etib, saqlab qololmagan esa-da, ammo XIX va XX asrlarda ijod etgan G'ijduvonning G'ishti qishlog'ilik qo'g'irchoq o'yin ustalari Abdulkarim (1800-1870), uning o'g'li Siddiq Kalon (1858-1940), nevarasi Xolmurod bobo (1890-1970), Jo'ra qayroq (1796-1898), uning o'g'li Hamro (1818-1910), nevarasi Narzullo (1908-1962) va evarasi Nasullo Hamroyevlar, shuningdek, Zarif misgar, Sharif siyoh, Qori Hoji, Sharof chaqa, Arslon zochaboz, Sadridin eshon, Rajab meshkoblar, masxarabozlar – To'la masxara (1892-1906), o'g'li Gadoy masxara To'layev, Safar masxara Abdullayev, Ochil masxara Umirovlarning nomlari hamon xalq xotirasidadir. Buxoro xalq qo'g'irchoqbozligi va masxarabozligi xususiyatlari va tarixini ilmiy asosda o'rganib, N. Nurmonov, Y. Perepeltsina va M. Qodirov salmoqli tadqiqotlar yaratdilar. Buxoroda xalq musiqasi, ayniqsa, «Shashmaqom» va uning asosida o'ynalgan «Bozi kalon», shuningdek, «Buxorcha», «Mavrigi» qo'shiq-raqs turkumlari, «Otash o'yin», «Ajda'o o'yin», «Qayroq o'yin», «Qoshiq o'yin», «Pichoq o'yin», «Qilich o'yin», «Tayoq o'yin», «Ot o'yin», «Xo'roz jangi», «Echki o'yin» singari qadimiy raqsar keng tarqalgan. M.Qodirovning Buxorodagi rus elchisi V. V. Krestovskiy ma'lumotlariga suyanib ko'rsatishicha, «Bozi kalon» kompozitsiyasi puxta ishlangan, keng davraga mo'ljallangan, o'yinlari viqorli, ayni choqda, mayin va nafis bo'lgan. Unda qoida bo'yicha raqqoslar toq sonda: uch, besh yoki yetti nafar bo'lib, tomoshabinlar oldiga qator tizilganlar. Ustaroq raqqos yoki baytchi har vaqt o'rtada bo'lgan. Ustlarida har yer-har yerida kashta tikilgan zardo'zi do'ppi, uning tagidan jingala kokillar osilib turgan... O'yin hamma vaqt raqqoslar go'zalligi va fazilatlarini madh etuvchi yallalardan boshlangan. Odatda oyoqyalangdoiralalar yoki cholg'u ansambli jo'rligida ashula bilan o'ynalgan. Oldin raqqoslar tizilib, boshlarini biroz orqaga va yonga tashlab tizzalarini sal-pal bukib, goh o'ng, goh chap qo'lini yengil oldinga uzatib, sekin-asta davrani aylanganlar. Cho'kka tushib o'tirib olgan tomoshabinlar qarsak chalib, chayqalib turgan. Raqqoslar bir necha marta yo'nalishini o'zgartirib, davra bo'ylab goh o'ngdan, goh chapdan orqaga qaytganlar, yonma-yon terilib, goh tomoshabin tomonga, goh ketiga yo'rg'alaganlar. So'ng takt usul tezlashib, o'yinchilarning harakatlari dadilroq, shiddatliroq, keskinroq bo'la borgan va doiralarning tezkor rezlari ostida charxga, ba'zan sakrab o'ynashga aylangan.

Buxoro folklorini regional to'plash va o'rganish harakati, asosan, XX asrning 20-yillarida boshlandi. Boshda Buxoro muzika folklori va «Shashmaqom»ni yozib olish va tadqiq qilish jiddiy tus oldi[2]. Bu ishning boshida ulkan tarixchi va davlat arbobi Fayzulla Xo'jayev va qomusiy olim Abdurauf Fitrat turdilar. Bu haqda uning shaxsiy kotibi, sharq mumtoz adabiyotining bilimdoni G'ulomjon Izomov (domla Izomiy) shunday hikoya qilgan edilar: «Xalqimizning bebaho madaniy boyligi bo'lgan «Shashmaqom»ni keyingi avlodga yozib qoldirish maqsadida Fayzulla Xo'jayev o'sha davrda O'rta Osiyo xalqlari musiqa merosini o'rganish uchun Turkiston o'lkasiga kelgan mashhur musiqa etnografi V.A.Uspenskiyni Buxoroga taklif etib, keksa maqomdonlar Bobo Jalol va Bobo G'iyoslardan «Shashmaqom»ning to'la variantini notaga olishni kelishib oladi. V.A.Uspenskiy bu mashaqqatli vazifani 1923 yilda boshlab, 1924 yilda A.Fitrat va N.N.Mironov tahriri bilan Moskvada nashr ettirdi. F.Xo'jayev Uspenskiyning xizmat haqini oltin bilan to'laydi».

Buxorodagi og'zaki ijod namunalaridan ijodiy maqsadlarda foydalanish asnosida ularni o'rganishda tashabbuskor bo'lganlardan biri – ustoz Ayniy bo'lganligi shubhasiz. U asrimizning boshlaridayoq bunday kuzatishlarini boshlab yuborgan, keyinchalik yaratgan «O'dina», «Doxunda», «Qullar», «Sudxo'ring o'limi», «Esdaliklar» singari o'lmas obidalarida xalq maqollari, qo'shiqlari, rivoyatlarini yedirib yuborgan, shu asosda asarlari badiiy jozibasini, xalqchilligini kuchaytirishga erishgan edi. Bu jihatdan loaqal «Shoh qizi» lapari va «Jilvon arig'i» haqidagi xalq qo'shiqlarini eslash kifoya. Ustod Ayniy shular bilangina cheklangan emas, u Buxoro

bolalarining «Ko‘z boylog‘ich», «Xushtut o‘yini», «Ketma-ket o‘yin», «Archa necha man», «Aylana-aylan», «Gachao‘yin» singari 14 o‘yini maxsus yozib oldi va 1931 yilda Rahim Hoshim (Mim) bilan hamkorlikda boshlang‘ich maktablarning 2-sinfida o‘qishga mo‘ljallab yaratgan “Rohi nav” («Yangi yo‘l») darsligiga kiritdi. 20-yillarda Buxoro xalq qo‘shiqlari, maqollari, topishmoqlari va ertaklaridan ayrim namunalarni yozib olishda Elbek alohida tashabbus ko‘rsatdi. U 1922-23 yillar davomida Buxoroda bo‘lib, o‘zi yozib olgan folklor namunalarni «Buxoro axbori» gazetasi va «Maorif va madaniyat» jurnalining 1923 yil noyabrida chiqqan 1-sonida e‘lon qildi, keyinchalik ulardan ayrim namunalarni G‘ulom Zafariy bilan hamkorlikda 1925 va 1935 yillar orasida uch marta nashr ettirgan «Ashulalar» to‘plamiga ham kiritdi.

Buxoro folklorini regional to‘plash va o‘rganish boshda shu xilda stixiyali tarzda boshlandi. Jumladan, xalq baxshisi Saidmurod Panoh o‘g‘lining fanda kashf etilishi ham tasodifiy holda sodir bo‘ldi. 30-yillarning o‘rtalarida shoir Nasrullo Oxundiy saylov munosabati bilan Qiziltepaga kelganida, xalq baxshisi haqida eshitib qolgach, uni Toshkentdagi folklorshunoslarga ma‘lum qiladi. Shundan so‘ng jirovni Toshkentga chaqirish tadorigi ko‘rilgan, natijada 1937-1938 yillarda shoir Amir Umariy undan «Kunlarim» termasi va «Mullalar to‘g‘risida», «Amirning o‘lponchilariga qarshi» qo‘shiqlarini yozib olib, keyingi ikki qo‘shiqni «Guliston» jurnalida e‘lon qiladi. M.Toshpo‘latova esa jirovdan «Qamayda», «Gulzorim bor» qo‘shiqlarini, M.Zarifov «Odilxon» dostonining bosh qismini yozib olishga muvaffaq bo‘ldilar. Biroq shoirning «Alpomish», «Go‘ro‘g‘lining Qrimga borishi» dostonlarini hamqishlog‘i, 6-sinf o‘quvchisi Shamsi Murodov yozib oldi. Keyinchalik ana shu manbalarni sinchiklab o‘rganib, Kenegas qishlog‘ilik Saidmurod Panoh o‘g‘li (Murod jirov, 1875-1945) ning ilmiy-ijodiy biografiyasini tiklashda T.Mirzayev salmoqli ish qildi. U jirovning barcha dostonlari, qo‘shiq va termalarini sinchiklab o‘rgandi va «Odilxon» nomi ostida 1972 yilda chop ettirdi va bu ishi bilan Buxoro dostonchilik maktabi an‘analari asrimizning 40-yillarida ham davom etganligini isbotlab berdi[3].

Buxoro folklori turli xalqlarning o‘zaro yondosh yashashlari tufayli yuzaga kelgan sintezlashgan san‘at hodisasi. Shu bois uning talay namunalari shiru shakarlik xususiyati seziladi. Ayni aamonda biz Buxoro vohasida keng tarqalgan bolalar allalari, aytim-olqishlari, erkalamalari, ovutmachoblari, qiziqmachoblari, tez aytishlari, chandishlari, guldur-guplari, tegishmachoblari, arazlamalari, yarashtirgichlari, masxaralamalari, shuningdek, o‘yinlar va ularning debochalari sanaluvchi chorlamalari, cheklashmachoblari, sanamalari, tarqalmachoblari, bolalarning tabiatga munosabatidan tug‘ilgan yalinchoqlari hukmlagichlargacha to‘plab, o‘rgana turib, o‘zbek bolalar folklorining yaxlit bir tizim sifatida shakllangan mustaqil og‘zaki adabiy hodisa ekanligini aniqladik, shu kuzatishlarimiz natijasini «Bolalarni erkalovchi o‘zbek xalq qo‘shiqlari» va «O‘zbek bolalar poetik folklori» (1985) monografiyalarimizda umumlashtirdik. Shu sohada yiqqan materiallar asosida esa o‘zbek bolalar folklorining ilk yirik nashrlarini amalga oshirdik. «Boychechak», «Chittigul» va «Alla-yo alla» ana shunday majmualar bo‘lib, o‘zbek bolalar folklorshunosligi tarixidagi dastlabki nashrlar sifatida qimmatli ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Ayni zamonda salkam qirq yil davomida yig‘ayotganimiz Buxoro folklori namunalari asosida olti jildga mo‘ljallangan majmua tartib berayotirmizki, hozirgacha shularning dastlabki qo‘shiqlar (ikki jild), ertaklar va bolalar folkloriga oid to‘rt jild nashrga taxt etib qo‘yilgan. Bastakor O.Atoev, musiqashunos F.To‘rayevlar bilan hamkorlikda faqatgina buxorolik ijrochilarga xos «Buxorocho» va «Mavrigi» ashula va raqslardan iborat xalq kuylarini ilk bor notasi bilan yozib olib, «Buxorocho» va «Mavrigi» taronalari majmuini nashrga tayyorlayapmiz[3]. Shularga qaramay, Buxoro xalq qo‘shiqlarini shu zaminda yashayotgan turli xalqlar ijodiy hamkorligi samarasi sifatida yaxlit tizimda o‘rganish, tarixiy-etnografik tabiati va badiiyatini ochish, janriy tarkibini aniqlash, matn va musiqiy ohangdorligini uyg‘unlikda tekshirish, shu asosda ularning o‘zbek va tojik, qolaversa, jahon xalqlari folklori taraqqiyotidagi mavqeini belgilash dolzarb muammolardan bo‘lib kelayotir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari. // I kitob. – T., 1956. – 844 b.

Jahongirov G‘. O‘zbek bolalar folklori, T.: O‘qituvchi, 1975 46-49-betlar.

Safarova N. O‘zbek bolalar o‘yin folklorining janriy tabiati, genezisi va badiiy xususiyatlari. NDA. T., 2005

BOSHLANG'ICH SINIF TARBIYA DARSLARIDA SOG'LOM VA BARKAMOL AVLODNI TARBIYALASHDA HADISLARING O'RNI

Saidova Gavhar Ergashovna,

Buxoro davlat pedagogika instituti Boshlang'ich ta'lim kafedrası dotsenti.

<https://orcid.org/0000-0003-3184-0769>

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.047>

Annotatsiya: Boshlang'ich sinf tarbiya darslari orqali o'quvchilarni tarbiyalashda milliy va umummadaniy kompetensiyalarni shakllantirishda hadislarining o'rni va mohiyati ochib berilgan va hadislarining hayotiyliigi misollar yordamida dalillar bilan asoslangan.

Kalit so'zlar: Ta'lim, tarbiya, hadis, sunnat, xulqiy-axloqiy, sog'lom avlod, komil inson.

РОЛЬ ХАДИСОВ НА ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УРОКАХ НАЧАЛЬНОГО КЛАССА В ВОСПИТАНИИ ЗДОРОВОГО И СОВЕРШЕННОГО ПОКОЛЕНИЯ

Саидова Гавхар Эргашовна,

Бухарский государственный педагогический институт, доцент кафедры начального образования.

<https://orcid.org/0000-0003-3184-0769>

Аннотация: Раскрывается роль и сущность хадисов в формировании национальных и общекультурных компетенций при обучении учащихся посредством начального обучения, а также подтверждается примерами жизнеспособность хадисов.

Ключевые слова: Образование, воспитание, хадисы, сунна, нравственность, здоровое поколение, совершенный человек.

THE ROLE OF HADITHS IN EDUCATIONAL LESSONS OF THE PRIMARY CLASS IN EDUCATING A HEALTHY AND PERFECT GENERATION

Gavhar Ergashovna Saidova,

Bukhara State Pedagogical Institute Associate Professor of Primary Education Department.

<https://orcid.org/0000-0003-3184-0769>

Abstract: The role and essence of hadiths in the formation of national and general cultural competencies in teaching students through primary education is revealed, and the viability of hadiths is also confirmed by examples.

Key words: Education, upbringing, hadith, sunnah, morality, healthy generation, perfect person.

Kirish. Yurtimizda oilaga jamiyatning asosiy negizi sifatida qaralib, sog'lom oila muhitini yaratish, ona va bola salomatligini muhofaza qilish, sog'lom avlodni shakllantirish borasida juda ko'p xayrli ishlar amalga oshirilgan va oshirilmoqda. Jumladan, davlatimiz tomonidan sog'lom avlodni shakllantirish, ona va bola salomatligini muhofaza qilish, sog'lom bola tug'ilishi, jismoniy va ma'naviy barkamol avlodni voyaga yetkazish borasidagi ishlarni yanada kuchaytirish va samaradorligini oshirishga qaratilgan bir qator qaror va dasturlar qabul qilinib, hayotga tatbiq etilmoqda. Mustaqillikka erishganimizdan buyon Yurtboshimizning tashabbuslari bilan oila mustahkamligi va farovonligiga dolzarb masala sifatida qaralib, yillarga «Oilal», «Ona va bola», «Sog'lom avlod», «Yoshlar» va «Barkamol avlod yili» degan nomlar berilib, maxsus dasturlar qabul qilinyapti.

Metodlar. Shu o'rinda ta'kidlash kerak, davlatimiz va jamiyatimiz sog'lom hamda mustahkam oila masalasida, birinchi navbatda, yangi qurilayotgan yosh oilalarga g'amxo'rlikni ustuvor vazifa deb biladi. Yosh oilalar ijtimoiy himoyaga olinib, moddiy va ma'naviy jihatdan qo'llab-quvvatlanadi. O'zbek xalqi tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, eng qimmatli an'analar: halollik, rostgo'ylik, or-nomus, sharmu hayo, mehru oqibat, mehnatsevarlik kabi barcha insoniy fazilatlar, eng oldin oilada shakllanishining guvohi bo'lamiz.

Bugungi kunda ham ana shu an'analarni davom ettirib, ota-onalarimiz oilaning sog'lom iqlimi, bir-

biriga mehr va hurmat sharoitida, oila bag‘rida farzandlarini el-yurtning munosib o‘g‘il-qizlari, Vatanning haqiqiy sodiq fuqarolari bo‘lib voyaga yetishlari uchun jon kuydirishmoqda. Xalqimiz «Qush o‘z uyasida ko‘rganini qiladi», deb bejiz aytmagan, bu gapda chuqur ma‘no-mazmun bor.[1]

Oila hayotning abadiyligini, avlodlarning davomiyligini ta‘minlaydigan, ezgu urf-odatlarimizni saqlaydigan, shu bilan birga, kelajak nasllar qanday inson bo‘lib etishishiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadigan tarbiya o‘chog‘i ekanini unutmasligimiz kerak.

Muqaddas Islom dini ta‘limotlariga tayangan holda o‘zbek oilalari o‘z farzandlariga diniy va dunyoviy bilimlar berish bilan bir qatorda, axloq-odoblarini ham chiroyli qilishga intilishyapti. Zero, Payg‘ambarimiz (solallohu alayhi va sallam) o‘zlari: «Men insonlardagi axloq-odobni takomiliga etkazish uchun yuborilgan payg‘ambardirman». - deganlar. Demak, Alloh taolo ul zotni aynan shu maqsadda yer yuziga elchi qilib yuborgan, U zot bu borada hammamizga namunadirlar.

«Hadis» arab tilida «gap-so‘z» ma‘nosini anglatadi. Demak, hadis deganda, Payg‘ambar sollallohu alayhi vasallamning aytgan gap-so‘zlari ko‘zda tutiladi va tushuniladi.

Hadis ilmi bilan shug‘ullanuvchi olimni muhaddis deb ataymiz. Muhaddislar asosan, hadisni Payg‘ambar sollallohu alayhi vasallamdan qaysi yo‘llar bilan, kimlar orqali rivoyat qilinib, o‘zlarigacha yetib kelganini aniqlaydigan olimlardir. Ular bu ulkan mas‘uliyatli ishni amalga oshirishda juda ham aniq va ishonchli yo‘llarni tanlashgan. Mazkur uslub va ilmiy yo‘llar insoniyat tarixida umuminsoniy (gumanitar) ilmlarga asos bo‘lgan.[3]

«Sunnat» so‘zi arab tilida «tariyqat – ma‘naviy yo‘l» degan ma‘noni anglatadi. «Falonchining sunnati» deganda, o‘sha odamning hayotiy yo‘li tushuniladi. Shundan kelib chiqib, «Payg‘ambar sollallohu alayhi vasallamning sunnatlari» deganda, u zotning tariyqatlari, yo‘llarini tushunamiz.

Sunnat muhaddislar istilohida quyidagicha ta‘rif qilinadi:

«Payg‘ambar sollallohu alayhi vasallamdan asar bo‘lib qolgan gap, ish, taqrir, xalqiy (tana tuzilishi), axloqiy sifatlar va tarjimai holga tegishli ma‘lumotlar «Sunnat» deyiladi».

O‘z-o‘zidan ma‘lum bo‘lmoqdaki, Sunnat – Islom uchun, musulmonlar uchun o‘ta muhim manba. Chunki u Payg‘ambarimiz Muhammad alayhissalom, ya‘ni Alloh taoloning oxirgi va mukammal dinini o‘z hayotlarida to‘liq tatbiq qilib ko‘rsatgan muborak zotning gaplari, ishlari, ma‘qullashlari, xalqiy, xulqiy sifatleri va tarjimai hollari majmuasidan iboratdir.

Shunga binoan, mo‘minlar o‘z hayotlarida yuzaga kelgan har bir muammoni hal qilishda Payg‘ambar sollallohu alayhi vasallamni, u zotning Sunnatlarini hakam qilib olmoqlari lozim. U zotdan chiqqan hukmni esa, ko‘ngillarida hech bir tanglik topmay amalga oshirmoqlari, o‘sha hukmga to‘laligicha taslim bo‘lmoqlari kerak. Aks holda, mo‘minlik da‘vosini qilishga aslo haqlari yo‘q. Bu Sunnatning shariatimizda Qur‘ondan keyin ikkinchi o‘rindagi masdar ekanligini qattiq ta‘kidlovchi dalildir.

Musulmon oilada yangi farzand dunyoga kelsa, ota – ona ilk navbatda Alloh taologa hamdu sano shukronalar aytadi. Unga insoniylik fitratiga xos chiroyli ism qo‘yadi. Halol luqma bilan oziqlantirib, barkamol bo‘lib ulg‘ayishiga umid bog‘laydi. Xastalansa, atrofida parvona bo‘lib. Davolash chorasini izlaydi.

Abu Hurayra raziyalohu anhu rivoyat qilgan hadisi muborakda Payg‘ambar sollallohu alayhi vasallam shunday deydilar: «Alloh taolo har qanday dard yuborganda, uning davosini ham yuborgandir.»

Ushbu hadisga amal qilgan holda ota – ona bolasining qalbiga, jismiga malham qidiradi. Inson tadbir qiladi, Alloq taqdir qiladi. Bugungi kunda yurtimizda yosh avlodni sog‘lom o‘stirish omillaridan biri, ularni sportga jalb qilishdir. Shu bois ko‘plab sport komplekslari tashkil etildi. Murabbiy ustozlar jismoniy tarbiya asosida yoshlarning kamol topishi uchun mehnat qilishmoqda.

Hadis – islom dini ta‘limotiga ko‘ra, Qur‘oni karimdan keyin turadigan ikkinchi manba, Hadis to‘plamlari yaratila boshlagach, ulardan foydalangan holda Payg‘ambar alayhis salomning tabobat ilmiga oid hadislari jamlanib, «Tibbi Nabiy» (Payg‘ambar tabobati) nomli risolalar vujudga keldi. Bu kabi asarlar islom o‘lkalarida tibbiyotning rivoj topishiga musulmonlar orasida mutaxassis tabiblarning shakllanishiga yo‘l ochib berdi.

Payg‘ambar alayhis salom hadislarida bayon qilingan tibbiyot o‘gitlar, yosh avlodni ham ruhan, ham jismonan sog‘lom o‘stirish borasidagi tavsiyalar qarib bir yarim ming yil bo‘lishiga qaramay, hali hanuz o‘z qadr – qimmatini yuqotgan emas. Balki ular nafaqat musulmon tabiblar, nomusulmon mutaxassislar tomondan ham o‘rganilmoqda.

O‘zbekiston Fanlar akademiyasining Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti

qo'lyozma kitoblar fondida «Tibbi Nabiy» (Payg'ambar tabobati) asarining 3 ta qo'lyozma nusxasi saqlanmokda. Ular arab va fors tilida yozilgan. Ushbu asarlar asosida Janobi Payg'ambarimizning tabibliklarini 2 qismga ajratish mumkin:

1. Payg'ambarimizning ilohiy «dorilar» bilan tabiblik qilishlari.
2. Payg'ambarimizning tabiiy dorilar bilan tabiblik qilishlari.

Birinchi qismga Qur'on karimda kelgan shifo oyatlari bilan davolash kiradi. Ikkinchi qismda Payg'ambar alayhis salomning tabiatdagi o'simliklar, ozuqalar, inson sog'ligi uchun foydali narsalar fazilatini bilishlari, ulardan sodda va murakkab dorilar tayorlash uslublari o'rganiladi. Islom dini ham ruhga, ham jismga birdek diqqat qaratadi. Zero, insonning yaratilishi shuni takozo etadi. Odam xastalansa, unga qay yo'sinda yordam berish lozimligini tabiblar bilmaydilar.

Natijalar. Kaykovusning «Qobusnoma» asarida «Farzand parvarish kilmoq zikrida» qo'yidagi tavsiyalar beriladi: ey farzand, agar farzanding bo'lsa, unga yaxshi ot qo'ygin. Otadagi farzand haqlaridan biri unga yaxshi ot qo'ymoqdir. Farzandingni oqil va mehribon tarbiyachiga topshir. Unga o'qish yozishni ta'lim ber, so'ngra kasb va hunar o'rgat. Otda yurmoq, suvda suzmoqni egallasin.

Ilm va hunar o'rganmoq eng yaxshi merosdir: Bir kishi Hazrati Ali r.aning huzurlariga kelib nasihat surabdi. Ali r.a. unga : «Kasal bo'lsang, «voy», «uf» dema, agar tuzalsang, xuddi hech qachon o'lmaydigandek kibr lanma, - deb o'git beribdilar.

Komil inson –insonlarning eng mukammali, eng oqili va eng donosi;

Komil inson Iloh bilan odamlar orasidagi vositachi, ilohiy amr, g'ayb asrorini oddiy odamlarga yetkazuvchi ulug' homiydir;

Komil inson martabada Aqli kull (Aqli avval)ga teng. Alloh avval Aqli kullni, ya'ni Komil insonni yaratdi, keyin u tufayli boshqa maxluqotlar yaratildi;

Komil inson ruhi azaldan ma'lum, u Tangri taolo yaratgan eng qudratli ruhdir;

Komil inson shu sifatlari bilan mutloq ilohiy xislatlarni jamlagan kayhoniy mavjudlikdir, u agar oddiy inson suratida ko'rinsa ham, lekin ma'nau koinotni qamrab olgan hamisha bedor va hamma narsadan xabardor bir zotdir.

Shu martabada u Allohning xalifasi bo'la oladi.

Komil inson insonlar jamiyati ichidan yetishib chiqadigan mo'tabar zotdir. U azaldan martabasi aniq bo'lgan ruh emas, balki axloqiy-ma'naviy poklanish jarayonida kamolga erishgandir, shuning uchun har bir pok axloqli, iloh sevar shaxs komillikka intilishi va bu yo'lda nasiba olishi mumkin.

Komillikning oliy belgisi haq yo'lidan borib, xalqqa foyda keltirishdir. Kishi o'z so'zi, amaliy ishlari, niyati bilan qanchalik odamlarga naf' keltirsa, yomonlarni tuz yo'lga solsa, Haq yo'lida fido bo'lsa, u shuncha komildir. Islom dining muqaddas manbalari bo'lmish qur'on va hadislariga tayanib yozilganligidan dalolat berib turadi.

Abu Rayhon Beruniy ta'lim va tarbiyaning maqsadi, vazifalari va mavqei, inson, yosh avlodning rivojlanishi haqidagi fikrlar chin ma'noda insonparvarlik va insonshunoslik zahirida yaratilgan. Bilim va tarbiyaning tabiatga uyg'unlik tamoyillarini mutafakkirning barcha asarlarida kuzatish mumkin. U insonni tabiatning bir qismi deb ta'kidlaydi. Temurbek Xolmirza og'li nashrga tayyorlagan “Nasihatnoma”(o'g'il va qiz bolalar odobi haqida) risolasida ham shu haqida so'z yuritiladi.[7]

Beruniy ta'lim jarayonining tabiatiga chuqur kirib borib, bolalarning yosh xususiyatlarini hisobga olish asosida qurilgan o'qitish tabiatga uygunligini uqtiradi. Beruniy pedagogik ijodida inson va uning baxt-saodati, ta'lim-tarbiyasi, kamoloti bosh masala bo'lgan.

O'rta asrda yashab, ijod etgan donishmand, tabobat ilmining dohiysi Abu Ali ibn Sino inson ruhiyati, tana va qalbning birligi, inson organizmining tuzilishi, undagi nerv faoliyati va ularning tarmoqlanishi, holatlari haqidagi qimmatli ma'lumotlari hozirga qadar tibbiyotning muhim negizini tashkil etadi.

“Qutadg'u bilig” (“Saodatga yo'llovchi”) asari ta'lim va tarbiya, ma'naviy kamolotning yo'l-yo'riqlarini, usullarini, chora tadbirlarini o'zida mujassamlashtirgan, axloq va odobga doir ma'naviy manbadir.

Abdurahmon Jomiyning “Bahoriston”, “Xirandnomai Iskandariy”, “Tuhfat ul-ahror” va boshqa asarlarida ilm-ma'rifat. ta'lim-tarbiya, kasb-hunar o'rganish, inson ijobiy fazilatlarini haqidagi fikrlari ifodalangan.

Yusuf Xos Xojib ijodining bosh masalalaridan biri – komil insonni tarbiyalashdir. Adib o'z asarlarida eng komil, jamiyatning o'sha davrdagi talablariga javob bera oladigan insonni qanday tasavvur qilgan bo'lsa, shu asosda u buyuk alloma Mahmud az-Zamaxshariy “Ey inson farzandi, sen ilmi va adabli bo'l. Ilm va adab senga mushfiq otangdek bo'lsin” –degan ekan. Sharqda azaldan kitob ko'rgan odamlarning ilmi va amali bir bo'lgan. Ammo bugun zamonaviy bilimlarni puxta egallayotgan ayrim yoshlar adab masalasida biroz xomdek. Mayli,

zohiriy ko‘rinish mayda gapdir, ammo qalb tarbiyasi dolzarb masala. Inson hayotida ilm nechog‘lik muhim? Adab-chi?

Ilm-ma‘rifat, odob-axloq masalasi kishilik jamiyatida, bashariyat hayotida hamisha alohida ahamiyatga ega bo‘lgan. Xalqimiz qadimdan elning ilmli kishilariga ishongan, ularga ergashgan. Misol uchun, Islom dini bizning mintaqamizda 725–730-yillarda mahalliy aholi tomonidan qabul qilindi. Birinchi galda ilmli kishilar din bilan tanishib, Qur‘oni Karimni o‘qib, hadislarini o‘rganib, bu nafaqat muqaddas din, balki buyuk ta‘limot ekanini o‘z vaqtida to‘g‘ri anglashdi, xalqqa ham to‘g‘ri tushuntira olishdi. Ziyoli, ma‘rifatli insonlar imon keltirishgachgina el-ulus ham Islomni qabul qildi. Bizning baxtimiz shundaki, ilmli ajdodlarimiz haq yo‘lni tanlay bilishdi.[8]

Xulosa. Sharqona tarbiya degani haq-nohaqqning oldida bosh egib turaverish, noto‘g‘ri ishlarda ham koyish berish emasligini ham unutmasligimiz lozim. Bizning axloqimiz iymon bilan, vijdon bilan, qat‘iy hayot pozitsiyasi bilan bog‘liq masala. O‘zbekona tarbiya odobsizni odob bilan yengishni o‘rgatadi. Ya‘ni bahs-munozaralarning ham go‘zal qoidalari borki, bu g‘arbdagi arzimagan narsaga ayyuhannossolib, yoqalashish degani emas. Bizda e‘tiroz bildirmoqda ham, birovni rad etmoqda ham odob bilan yondashiladi. Bunga tarixiy misollar juda ko‘p. Mualliflar ayolni “olam gultoji” deb e‘tirof etar ekanlar, bu buyuklikning sirini ayollarga xos mo‘tabarlikda, halimlikda, go‘zallikda, poklikda, jozibadorlikda hayo va ibolikda, andishalikda, mehr-sahovatlikda ko‘radilar.

O. Safarov va M. Maxmudovalarning “Oila ma‘naviyati” kitobida oilaning mustahkamligi, ijtimoiy-iqtisodiy, ma‘naviy jihatdan bog‘liqligini alohida qayd etib o‘tadilar.

Al-Buxoriy bilan bog‘liq voqeaga kelsak. Avvalambor, tarixiy voqeani to‘g‘ri talqin qilish juda muhim:

Imom Buxoriy uzoq yillik safardan so‘ng ona yurtiga qaytgach, o‘z hisobidan katta rabot, zamonaviy tilda aytganda katta majmua qurdiradi. Uning tarkibida madrasa, masjid, oshxona, mehmonlar uchun turar joy kabi binolar bo‘ladi. Shu qurilishda hazratning o‘zlari ham bevosita qatnashadi. Ha, endi, bular imom Buxoriydek ulug‘ zot shaxsiyati oldida mayda gaplar. Xullas, shu jarayonda amir Xolid ibn Ahmad Zuhliy vakilini yuborib, Imomdan huzuriga kelishini so‘raydi. O‘sha kunlarda allomadan hadis eshitaman deb keladiganlarning oxiri yo‘q edi. Bu yoqda qurilish avjida. Xullas, Buxoriy borolmasligini, agar amir istasa kelishini, unga bajonu dil saboq berajagini aytadi. Ammo o‘rtadagi vakillar bu javobni juda qo‘pol tarzda amirga yetkazishadi. Biroz vaqt o‘tgach, Ahmad Zuhliy yana vakil jo‘natib, farzandlariga alohida ilm berishini so‘raydi. Ammo Buxoriy har bir inson kim bo‘lishidan qat‘i nazar, ilm olishga teng haqli ekanini chiroyli tushuntiradi va taklifni rad etadi. Buni qarangki, o‘rtadagi vakillar yana qo‘shib-chatib amirga javobni yetkazishadi. Shundan so‘ng Buxoriyga qarshi fitnalar boshlanadi. Shu voqea ham al-Buxoriy fe‘lidagi moddiyatdan ko‘ra ma‘naviyatni ustun qo‘yish, xalq manfaati oldida xudbinlik qilmaslik kabi fazilatlarini ko‘rsatadi.

Kitob olami – boshqacha... Yoshlar, albatta, kitiob o‘qishi zarur! Mutolaa yangicha kuch, yangicha ilhom beradi. To‘g‘ri, sof ilmiy asarlar o‘qilmaydi. Mavzuning qaymog‘ini, mohiyatini ochib beradigan sodda va muxtasar shakl topishga e‘tibor berishimiz kerak. Biz bundan bir necha yillar avval “Tafakkur” nashriyotida o‘nta kitobcha (yurtimizning o‘n buyuk allomasining hayoti va merosi haqida)ni bir sovg‘abop kichkina qutiga joylashtirilgan holda chop etdik. O‘n ming nusxada chiqqan edi. Kitobxonlar tomonidan yaxshi kutib olindi. Qolaversa, ma‘naviyat xonalari uchun devoriy gazetalar shaklida mutafakkirlarimiz haqidagi ma‘lumotlar berib borilayapti. Yaqinda yana bir xayrli ish boshlandi: “O‘zbekkino” Milliy agentligi bilan hamkorlikda mutafakkirlarimiz haqida yarim soat davom etadigan hujjatli filmlar yaratildi. Bilsangiz kerak, Mahmud az-Zamaxshariy haqida “Fasohat ilmining sultoni” nomli film ekranlarga chiqqan edi. Buyuk mutafakkir Al Hakim at-Termiziy haqida taniqli shoir va jurnalist Eshqobil Shukur senariysi asosidagi film telekanallarimizda namoyish etilib borilyapti. Ulug‘ muhaddis Abu Iso Muhammad at-Termiziy hayoti va ilmiy merosi haqida ham film yaratilayapti. Tomoshabin yarim soat vaqt ajratib, shu hujjatli filmlarni ko‘rsa, ajdodlari kimligi haqida muayyan tasavvurga ega bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Саидова, Г., & Каххорова, А. (2022). Xalq og‘zaki ijodi orqali o‘quvchilarda ma‘naviy tarbiyani shakllantirish. Общество и инновации, 3(4/S), 314-317.

Саидова, Г., & Авлиёкулова, Н. (2022). Boshlang‘ich sinflarda o‘quv jarayonini zamonaviy, innovatsion texnologiyalar asosida tashkil etish. Общество и инновации, 3(3/S), 76-80.

PEDAGOGIK QOBILIYAT TURLARI VA BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA PEDAGOGIK QOBILIYATNI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Salimova Marjona Abduraxim qizi,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti Pedagogika nazariyasi va tarixi mutaxassisligi 1-bosqich magistranti

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.048>

Annotatsiya: Ushbu maqolada bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy sifatlarini rivojlantirish, pedagogik qobiliyatini shakllantirish va uning turlari haqida so'z boradi. Shuningdek, maqolada pedagogik qobiliyatning mohiyati, xorijiy olimlar izlanishlari va xulosalari asosida yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: qobiliyat, pedagogik qobiliyat, pedagogik takt, mahoratli o'qituvchi, avtoritar qobiliyat, pedagogik faoliyat, kreativlik.

PEDAGOGICAL ABILITY TYPES AND METHODOLOGY OF PEDAGOGICAL SKILLS DEVELOPMENT IN FUTURE TEACHERS

Abstract: This article talks about the development of professional qualities of future teachers, the formation of pedagogical skills and its types. Also, the essence of pedagogical ability is highlighted in the article based on the researches and conclusions of foreign scientists.

Key words: ability, pedagogical ability, pedagogical tact, skilled teacher, authoritarian ability, pedagogical activity, creativity.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ СПОСОБНОСТИ ВИДЫ И МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАВЫКОВ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Аннотация: В данной статье говорится о развитии профессиональных качеств будущего учителя, формировании педагогического мастерства и его видах. Также в статье на основе исследований и выводов зарубежных ученых освещена сущность педагогических способностей.

Ключевые слова: способности, педагогические способности, педагогический такт, квалифицированный педагог, авторитарная способность, педагогическая деятельность, творчество.

KIRISH. So'ngi yillarda yurtimizda har bir soha jadal rivojlanib bormoqda. Shu jumladan ta'lim sohasi ham shiddat bilan rivojlanib, xorijiy andozalarga asoslangan yangi ta'lim texnologiyalari kirib kelmoqda. Bu esa o'z navbatida yosh pedagog kadrlarni ya'ni bo'lajak o'qituvchilarni tarbiyalayotgan va ta'lim berayotgan o'z kasbining mutaxassislari oldiga har tomonlama jahon talablariga javob bera oladigan raqobatbardosh, malakali kadrlarni tayyorlashdek muhim vazifani qo'yadi. Xususan davlatimiz rahbari Sh.M.Mirziyoyev "farzandlarimizga yuksak mezonlar asosida ta'lim-tarbiya beradigan, yangicha, innovatsion fikrlaydigan muallim va o'qituvchilarni tayyorlash-bu eng og'ir vazifa bo'lib, juda katta mehnat va mas'uliyatni talab etadi" -deya yosh pedagog kadrlarni tayyorlashni "eng og'ir vazifa" deb ta'kidlagan.[1]

Ta'lim-tarbiya sohasida yangi davr boshlanmoqda. Bugungi kunga kelib, o'qituvchi kasbi va shaxsi oldiga muhim vazifalar qo'yildi. Faqat ilmiy bor o'qituvchiga emas, balki har tomonlama shakllangan, rivojlanishdan to'xtamaydigan-zamonaviy o'qituvchiga ehtiyoj tug'ildi. Zamonaviy pedagog shaxsiga qo'yilgan talablarga ahamiyat qaratildi. Bu esa, o'z navbatida ish unumdorligini oshiradi. Ho'sh, endi yetishib chiqayotgan yosh pedagog kadrlar qanchalik talabga javob bera oladi?

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 5712-son Farmonida oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilari umumiy sonining qariyb 25 foizini «Pedagogika» mutaxassisligi bitiruvchilari tashkil etishi va bu mutaxassislik eng ommaviylardan biri bo'lishiga qaramasdan, uning jozibadorligi pastligi sababli pedagogika yo'nalishidagi oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilarining o'z kasbi bo'yicha mehnat qilish motivatsiyasi past darajada ekanligi ko'rsatib o'tilgan.[2]

Bugungi kun talablariga muvofiq bo'lajak o'qituvchi kasbiy sifatleri bilan bir qatorda shaxsiy

sifatlarini ham rivojlantirishi lozim. Shaxsiy sifatlar o'qituvchi faoliyatining samaradorligini oshiruvchi muhim omil sanaladi. Pedagog faoliyati uchun is'tedod, qobiliyat, mohirlik, kreativlik, ijodkorlik, intellekt, talant kabi bir qator shaxsiy sifatlar muhim o'rin egallaydi.

ASOSIY QISM. Bo'lajak o'qituvchining kasbiy sifatleri qatoriga kiruvchi "qobiliyat" tushunchasiga alohida to'xtalib o'tamiz.

Qobiliyat-odam psixikasining eng muhim xususiyatlaridan biri bo'lib, bu xususiyatlarni haddan tashqari keng to'ldirish imkoni oqibatida qandaydir bir qobiliyatning nisbiy zaifligi, hattoki shunday bu qobiliyat bilan hammasidan ko'ra bir-biri bilan chambarchas bog'liq faoliyatning muvafaqqiyatli bajarish imkoni aslo yo'q emas.[3.322]

Falsafada qobiliyat uzoq vaqtgacha "o'zgarimas irsiyat" nasldan – naslga o'tuvchi jarayon sifatida talqin etilgan.

Qobiliyat-bilim, ko'nikma, malaka kabi tushunchalarga yaqin turadi, lekin ma'no jihatidan bir-biridan tubdan farq qiladi. Bilim-o'qib, o'rganish mahsuli, ko'nikma-o'qituvchi faoliyati davomida yuzaga keladigan tajriba va bilimlar majmuini o'z ichiga olgan usul, malaka-pedagog ongli faoliyatni bajarish jarayonida hosil qilingan kasbiy intellektual faoliyatning avtomatlashgan komponentlari yig'indisidir. Qobiliyat esa insonning psixologik va fiziologik tuzilishiga xos bo'lgan xususiyati va u bilim, ko'nikma, malakani egallash dinamikasida paydo bo'ladi.

Tarixga nazar tashlasak, bir qancha olimlar qobiliyat va pedagogik qobiliyat haqida bir qator izlanishlar, ilmiy yangiliklar kashf etishgan. Birinchi bo'lib pedagogik qobiliyatlar tarbiyasi XIX asr o'rtalarida paydo bo'ldi. Pedagogning xarakteri va pedagogik qobiliyati XX asrning 70-80-yillarida chuqur o'rganildi. Jumladan, Adolf Disterveg (1790-1866) birinchi bo'lib pedagogik qobiliyat, pedagogik taktga e'tibor qaratdi. U ta'limning eng asosiy vazifasi ta'lim oluvchilarni qobiliyat va aqliy kuchlarini o'stirishdan iboratdir, deb hisoblaydi.

Rus olimasi N. V. Kuzmina pedagogik qobiliyatning pedagogik faoliyatda tutgan o'rni haqida to'xtalib, unga oid ilmiy izlanishlar olib boradi. Kuzmina izlanishlari davomida pedagogik qobiliyatni 5 turga bo'ladi. Ular quyidagilar:

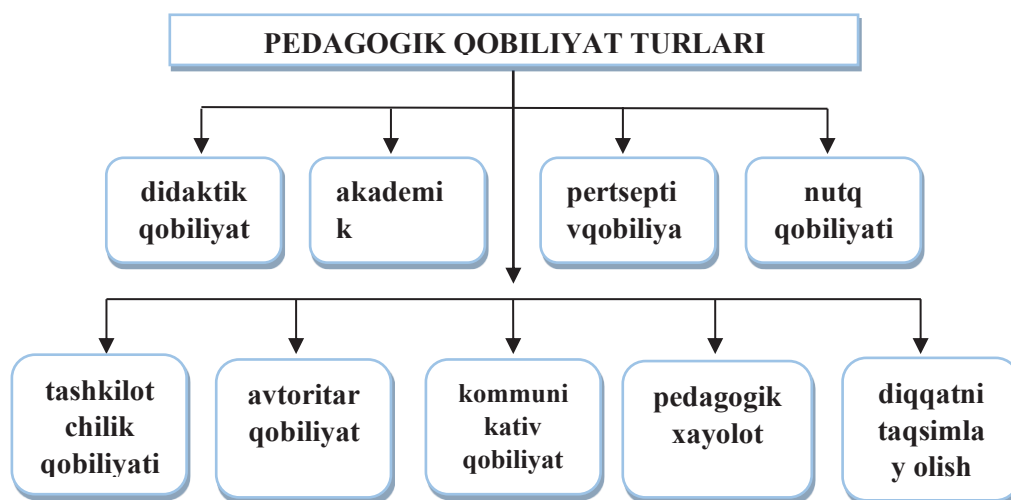
- gnostik qobiliyat;
- proyektiv qobiliyat;
- konstruktiv qobiliyat;
- tashkiliy qobiliyat;
- kommunikativ qobiliyat.

Keyinchalik N. V. Kuzmina kuzatuvchanlikni pedagogik qobiliyat alomatlari qatoriga qo'shadi.

Pedagog olim I.P.Podlasiy pedagogik qobiliyatning tuzilishini quyidagi 8 ta turga bo'ladi:

- 1) tashkilotchilik qobiliyati;
- 2) diagnostik qobiliyati;
- 3) pertseptiv qobiliyati;
- 4) kommunikativ qobiliyati;
- 5) suggestiv qobiliyati;
- 6) tadqiqotchilikka doir qobiliyati;
- 7) ilmiy-bilishga doir qobiliyati;
- 8) gnostik qobiliyati.

Pedagogik qobiliyatni pedagogik faoliyat, ta'lim-tarbiyani rivojlantirishdagi o'rni F. N. Gonobolin tomonidan amaliy asoslanib, tahlil qilinadi. U mukammal tarzda pedagogik qobiliyatni xususiyat va xossalari haqida ma'limot beradi. F. N. Gonobolin pedagogik qobiliyatni 1-rasmdagi 9 ta turga ajratishni taklif etadi.

1-rasm. F. N. Gonobolin ajratgan pedagogik qobiliyat turlari

1-rasm. F. N. Gonobolin ajratgan pedagogik qobiliyat turlari
T. I. Gavakov pedagogik qobiliyat turlarini 5 ta guruhga bo'lishni taklif etadi. T. I. Gavakov taklif etgan pedagogik qobiliyat turlari quyidagilar:

- o'quvchilarni his eta olish qobiliyati;
- kishilar bilan samimiy aloqa o'rnatish, muloqotchanlik qobiliyati;
- irodaviy ta'sir o'tkazish va ishonтира olish qobiliyati;
- o'z-o'zini baholash va boshqara olish qobiliyati;
- ijodiy ishga kreativ yondashish qobiliyati.

Bo'lajak o'qituvchi kasbiy-pedagogik faoliyatga tayyorgarlik vaqtida quyidagi qobiliyatlarni o'z-o'zida shakllantirishi lozim:

- ta'limni tashkil etishda dars jarayoniga, o'quvchilarning yoshiga mos vosita, ta'limning yangi metod va texnologiyalarini to'g'ri tanlay olish qobiliyati;
- ob'ektni ya'ni o'quvchini tushuna olish va his etish qobiliyati;
- dars jarayonini to'g'ri tashkil etish;
- o'quv materiallarini o'quvchiga to'g'ri, tushunarli va sodda shaklda yetkaza olish;
- dars jarayonida o'quvchilar bilan individual va guruh shaklida ishlay olish;
- nutq qobiliyati;
- o'z-o'zini baholash va o'z ustida ishlash qobiliyati shular jumlasiga kiradi.

Olimlarning uzoq yillar olib borgan ilmiy tadqiqotlari va kuzatishlari natijasida pedagogik qobiliyatning quyidagi asosiy sifatlari ajratib ko'rsatilgan:

- 1.O'z kasbiga muhabbat,o'quvchilarni seva olishi.
2. Mutaxassislik fanini mukammal bilishi, unga qiziqishi.
3. Pedagogik taktga (odob va go'zallikka) ega bo'lish.
4. Bolalar jamoasiga singib keta olish.
- 5.O'z mehnatiga ijodiy yondashish.
6. Javobgarlikni his etish.
7. Tarbiyaviy bilimlarni egallaganligi.[4.46]

Pedagogika va psixologiya sohasidagi ilmiy izlanishlar natijasida pedagogik qobiliyatning 11 ta turi alohida ajratib ko'rsatildi.

2-rasm. Pedagogik qobiliyat turlari

Nutqiy qobiliyat-ixcham, ma'noli, ohangdor, muayyan ritm, temp, chastotaga ega bo'lgan nutq, shuningdek, o'qituvchi nutqining jarangdorligi, uning pauza, mantiqiy urg'uga rioya qilishi, qobiliyatli o'qituvchining nutqi darsda bamisha o'quvchilarga qaratilgan bo'ladi.[3.330.] Nutqiy qobiliyat o'qituvchi uchun eng muhim qobiliyat turi sanaladi. O'quvchiga ta'sir etuvchi omil nutqdur. Dars jarayonida materialni o'quvchiga mos shakilda soda, ravon shakilda tushuntirilsa dars samaradorligi oshadi. So'zlovchi (o'qituvchi) nutq so'zlayotganda mantiqiy fikrga, fikrning tugallanganligiga e'tibor qaratishi kerak. O'qituvchining nutqiy qobiliyati birdaniga shakllanadigan jarayon emas, u vaqtlar o'tib madaniy, kasbiy, pedagogik talablar, malaksi oshib borgani sari rivojlanib boradi.

Tashkilotchilik qobiliyati-bu o'quvchilar, sinf jamoasini jipslashtirish, birlashtira olish qobiliyatidir. O'qituvchining o'z ishini to'g'ri tashkil etishi ham tashkilotchilik qobiliyatiga kiradi. O'z ishini to'g'ri tashkil etish bu-o'z ishini to'g'ri rajalashtira olish, nazorat qilish, dars jarayonida vaqtni taqsimlay olish jarayoni.

Obro'ga ega bo'lish qobiliyati-bu qobiliyat turi fanda "avtoritar qobiliyat" deb ham ataladi. O'qituvchi bevosita o'quvchilariga emotsional-irodaviy ta'sir etadi. Bu qobiliyat turida o'qituvchining shaxsiy sifatleri muhim rol o'ynaydi. O'qituvchi rostgo'yligi, dadilligi, chidamliligi, talabchanligi, sabrliligi, qat'iyligi, mustahkam irodasi bilan o'quvchilari orasida obro' orttiradi.

Kommunikativ qobiliyat-pedagogik nazokat bilan, muomala va muloqot o'rnatish qobiliyati. O'quvchilar bilan pedagogik nuqtai nazardan to'g'ri va samimiy munosabat o'rnatish, bolalar bilan aralashish, o'quvchilar bilan munosabatda ziyraklik bilan, o'quvchilarning individual, psixologik xususiyatlarini inobatga olish qobiliyati kommunikativ qobiliyatdir. Kommunikativ qobiliyatda pedagogik takt muhim omil sanaladi. O'qituvchida pedagogik taktning yo'qligi salbiy oqibatlariga olib keladi. O'quvchi o'qituvchi haqida ijobiy fikr bildirish jarayonida ilk adolatililigiga baho beradi. Shu sababli o'qituvchi adolatli bo'lishi lozim.

Didaktik qobiliyat-tushunilishi qiyin, murakkab bilimlarni o'quvchiga tushunarli, oson va sodda qilib tushuntirish qobiliyati. O'qituvchi o'quvchiga murakkab bilimlarni, muammolarni yechimini, qiyin o'zlashtiriladigan ma'lumotlarni o'quvchiga moslab, oson shaklda tushuntirib berishi kerak. Didaktik qobiliyati rivojlangan o'qituvchida kasbiy mahorat shakllangan bo'ladi va u o'quvchiga o'quv materialini aniq va ravshan, hayotiy misollar bilan izohlab, yetkazib bera oladi. Bu esa ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi va o'quvchini mantiqiy, erkin fikrlashini ta'minlaydi.

Akademik qobiliyat-bu qobiliyatga ega bo'lgan o'qituvchi o'z mutaxassisligiga oid fannigina emas balki, barcha fanlarga oid umumiy ma'lumotlarni biladi. O'z kasbiga doir yangiliklarni, fan-texnika ixtirolarini kuzatib, o'rganib, izlanishdan to'xtamaydi.

Pertseptiv qobiliyat-eng qisqa muddatda o'quvchini ichki dunyosi, ruhiy holatini idrok qilish qobiliyatidir. O'qituvchi o'quvchining holati, tashqi ko'rinishidagi mayda detallarga asoslanib ruhiy o'zgarishlarni seza oladi.

Psixologik tashxis qobiliyati-bu o'quvchini shaxsiy sifatlariga asoslanib, kelajakda kim bo'lishini diagnoz qilish qobiliyati. Bunda o'qituvchi o'z ish faoliyatida ham qaysi ishi qanday oqibatga olib kelishini oldindan bila oladi. Ushbu qobiliyati rivojlangan o'qituvchi o'quvchilarni kelgusida o'quvchilari qaysi kasb egasi bo'lishini ishonch bilan ayta oladi va ularni to'g'ri kasb tanlashga yo'naltira oladi.

Diqqatni taqsimlash qobiliyati-bu bir vaqning o'zida bir necha obyektga e'tibor qaratish va nazorat qila olish qobiliyatidir. Dars jarayonida o'qituvchi bir vaqtning o'zida o'quvchilar diqqatini jamlay olishi, darsga faol va darsga e'tiborsiz o'quvchilarni kuzatib, o'quvchilarni mavzuni tushunmaslik holatlarini kuzatib, bartaraf etishi va shu bilan bir qatorda o'z xatti-harakatlari mimika, yurish-turishi, nutqi, ovoz toni kabi bir qator shaxsiy va kasbiy sifatlariga e'tibor qaratishi lozim.

Konstruktiv qobiliyat-bu qobiliyat o'quv-tarbiya ishlariga qaratilgan qobiliyat. O'qituvchi o'quvchilar bilan ishlashda samarali metodlarni tanlay olishi, o'quv-tarbiya jarayonini rejalashtira olishi va natijasini oldindan ayta olishi lozim.

Gnostik qobiliyat- tadqiqotga layoqatlilik bo'lib, o'z faoliyatini, bu faoliyat jarayonini va uning natijalarini tekshirish hamda o'rganish natijalariga muvofiq faoliyatni qayta qurish qobiliyatidir[3.332.].

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz joizki, bo'lajak o'qituvchi barcha pedagogik qobiliyat turlarini o'zida rivojlantirishi lozim. Barcha qobiliyat turlarini bir o'qituvchi qisqa muddatda shakllantira olmasligi mumkin. Qobiliyat asta sekin yillar davomida rivojlanib boradi. Mahoratli o'qituvchi ish faoliyatida yuzaga keladigan muammoli vaziyatlardan o'zida rivojlangan pedagogik qobiliyati orqali chiqib ketishi lozim. Inson qachonki kutilmagan vaziyat yoki muammoga duch kelsagina, qanday qobiliyati mavjudligini bila oladi. Biz pedagogik qobiliyati shakllangan, rivojlanishdan to'xtamaydigan o'qituvchini "mahoratli o'qituvchi", deb atashimiz mumkin. Chunki, mahoratli o'qituvchi rivojlanishdan, o'sishdan to'xtamaydi va tajriba, malakasi oshgani sari sayqallanib boradi.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Mirziyoyev Sh. 1-oktabr O'qituvchi va murabbiylari kuni tabrigi nutqi. 2019.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 5712-son Farmoni.
3. B. X. Xodjayev. "Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti". Darslik. "Sano-standart", Toshkent. 2017. –B. 322-333.
- 4.N.S.Xujayarova. "Umumiy Pedagogika // Pedagogik mahorat".O'quv qo'llanma. "Fan va ta'lim", Qarshi. 2023. –B. 38-50.
- 5.A.R.Soxibov. «Пути совершенствования механизмов применения интерактивных методов в педагогическом образовании» "Педагогик маҳорат" журнали 3-сон Бухоро 2021 й. 27-30 betlar.
- 6.A.R.Soxibov. "Modern methodological bases of higher educaion management in thi ega of dgitisation" Таълим ва инновацион тадқиқотлар. Халқаро илмий-методик журнал. 2022 йил №10 169-176 betlar.
7. A.R.Soxibov. "Talimning interfaol usullari." O'quv-uslubiy qo'llanma. Qarshi 2020y.175 bet.

OLIY TA'LIM MUASSASALARIDAGI INNOVATSION O'ZGARISHLAR OMILLARINING INTERFAOL O'ZARO HARAKATLARINI OPTIMALLASHTIRISH YO'LLARI

Soxibov Akram Rustamovich,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti p.f.n., dotsent
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.049>

Аннотация: Мазкур мақолада инновацион иқтисодий шакллантириш шароитларида ОТМ ни инновацион ривожлантириш жараёنларини бошқариш, бунда раҳбарларнинг тутган ўрни, олий таълимнинг глобаллашуви жараёнларида олий таълим тизимини бошқаришда юзага келган ёндашувлар, бу борадаги хорижий тажрибалар баён этилган, шунингдек, ОТМ раҳбарларининг инновацион компетенциялари ва уларни ривожлантиришнинг асосий йўналишлари тавсифлаб берилган, ОТМ ларда инновацион, илмий-педагогик ва илмий-тадқиқотчилик жараёнларини бошқариш фаолияти таҳлили амалга оширилган ҳамда ОТМ ларда инновацион ривожланиш жараёнларини бошқаришда юзага келадиган низоли вазиятларни мониторинг қилиш, уларни ҳал этиш технологияларидан фойдаланиш орқали инновацион ривожлантириш жараёнида раҳбарларнинг иштироки самарадорлигини ошириш бўйича баъзи таклиф ва тавсияларни ишлаб чиқишга ҳаракат қилинган.

Таянч сўз ва иборалар: инновацион иқтисодий, рақамли бошқарув, ОТМ ни инновацион ривожлантириш, бошқариш, раҳбарлар, глобаллашув, олий таълим тизимини бошқариш, конфликт жараёни, хорижий тажрибалар, ОТМ раҳбарларининг инновацион компетенциялари.

WAYS TO OPTIMIZE INTERACTIVE INTERACTIONS OF INNOVATIVE CHANGES IN THE PROCESS OF HIGHER EDUCATION

Abstract: The processes of managing of innovative development in higher educational institutions in the conditions of formation of innovative economy, the roles of managers of the institutions, approaches to the management of the higher educational system in the process of globalization, and experiences of foreign countries in this field have been described in the article. Also, the analysis of the activity of management of innovative, scientific-pedagogical and scientific research processes in higher educational institutions has been carried out. It has been attempted to develop some suggestions and recommendations for Monitoring of conflict situations in the management of innovative development processes in higher education, increasing the effectiveness of leaders' participation in the process of innovative development using technologies of resolving them.

Key words: processes of managing, of innovative development, manager, innovative economy, higher educational system, process of globalization.

ПУТИ ОПТИМИЗАЦИИ ИНТЕРАКТИВНЫХ ВЗАИМОДЕЙСТВИЙ ИННОВАЦИОННОГО ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация: В данной статье рассматриваются современные методологические основы управления высшим образованием в эпоху цифровизации. Обосновано место и процесс развития инновационного управления руководителей вуза. Указано процессы инновационного развития в условиях цифровой экономики руководителей вузов республики. Анализировано конфликтные ситуации в управлении инновационного развития и указаны пути, креативности руководителей высшего образования. Также даётся заключение и приложения в пути экономического развития современных методологических основы управления высшим образованием в эпоху цифровизации.

Ключевые слова: методология, управление, цифровизация, процесс, развитие, инновация, инновационное развитие, цифровое управление, анализ, конфликтные ситуации, креативность, заключения, приложения, экономическое развитие, современные методологические управления высшего образования.

Interfaol o'zaro harakat – bu hayotiy muhim bo'lgan tashkiliy jarayon bo'lib, uni optimallashtirish tashkilot-muassasalar faoliyatini samarali olib borishning zaruriy sharti bo'lib hisoblanadi. Interfaol o'zaro harakatlar bundan ham kattaroq va IIIayuvoriroq ahamiyatga innovatsion rivojlanish sharoitlarida ega bo'lib, innovatsion rivojlanish odatda doimiy tarzda ko'plab nizoli hodisalarning namoyon bo'lishi bilan birga boradi.

Innovatsion o'zgarishlarning muvaffaqiyati ko'p jihatdan oliy ta'lim muassasasida xodimlar va kadrlar bilan ishlash innovatsiyalar boshlanishi arafasida va innovatsiyalarni amalga oshirish jarayonida qanday tamoyillar asosida tashkil etilganiga bog'liq bo'ladi.

Innovatsion rivojlanish jarayonidagi nizolarning tizimli modelidan kelib chiqib, negizida qadriyatli, institutsional va shaxsiy darajalarda nizolarning turli xil elementlarida mavjud bo'ladigan o'ziga xos xususiyatlarni hisobga olish yotuvchi bir qator tamoyillarni keltirib chiqarish mumkin. Bu tamoyillarga rioya etilishi oliy ta'lim muassasalarida innovatsion rivojlanish jarayonidagi nizolarni minimallashtirish va innovatsiyalarning joriy etilishini jadallashtirish mumkin bo'ladi.

Birinchi tamoyil bo'lib bu yerda ratsionallik tamoyili sanaladi.

Yangiliklar tarqalishining klassik modelida quyidagilar ko'zda tutiladi:

yangiliklarni barcha o'zlashtira olishi va o'zlashtirish zarur;

yangiliklarning tarqala borish sur'ati o'sib borishi zarur;

yangiliklarni inkor qilish nojo'ya yoki noratsional qaror deb qabul qilinishi zarur.

Haqiqatda esa ko'plab yangiliklar universal foydalilikka ega bo'lmaydi va mana shuning uchun butun bir tashkilot-muassasa tomonidan emas, balki uning faqat bitta bo'linmasi tomonidan joriy etiladi.

Mazkur tamoyilning yuzaga chiqarilishi innovatsion rivojlanish jarayonidagi nizolarning maqsadli elementi bilan moslashtiriladi, chunki bo'linmalardagi xodimlarda yangilikning foydaliligi haqidagi tasavvurlar ularda bu yangilikning kerakmasligi yoki hatto zararliligi to'g'risidagi tasavvurlarning bartaraf etilishiga xizmat qiladi.

Keyingi tamoyil bo'lib muammoning mohiyati haqida xabardor qilish tamoyili sanalib, u quyidagilarni bayon qiladi: istalgan foydali yangilik uni joriy etish natijasida qanday ishlab chiqarish yoki ijtimoiy vazifalar hal etilishiga yordam berishi haqida jamoa a'zolarida yaqqol tasavvur paydo bo'ladigan bo'lsa, pozitiv ravishda yoki hatto entuziazm bilan qabul qilinishi mumkindir. Bu yangilikning ta'sir qilish sohasiga tushadigan har bir kishi uchun yutuq haqida xabardor qilish mana shu tamoyilni hayotga joriy qilishning dastlabki lahzasi bo'lib sanaladi. Bu tamoyil oliy ta'lim muassasasidagi innovatsion jarayon ishtirokchilarining axborotlarga bo'lgan talab-ehtiyojlari qondirilishiga yordam beradi va nizoning ehtiyojli elementi bilan mos holda kelishadi.

Bu borada o'tkazilgan ayrim ijtimoiy so'rovnomalarning ma'lumotlariga ko'ra, respondentlarning 31,5 % i oliy ta'lim muassasasi xodimlarining yangiliklar haqida xabardorligining past darajasi bu yangiliklarning joriy qilinishiga jiddiy ravishda ta'sir ko'rstaishini ta'kidlab o'tadilar.

Respondentlarning yana 35,95 % i esa xabardorlikning past darajasi unchalik sezilarli darajada bo'lmasada, lekin baribir yangiliklarning joriy qilinishiga ta'sir qila oladi.

So'rovnomada ishtirok etgan professor-o'qituvichlar va talabalarining 32,04 % i yangiliklarning maqsadlari haqida, 28,16 % i esa innovatsiyadlarni joriy qilishda o'zlarining roli haqida axborotlarga ega bo'lishni ko'rstaib o'tadilar.

Shuningdek, ular uchun innovatsiyalarni joriy qilish muddatlari haqidagi axborotlar ham muhimdir – bundaylarning javoblari ulushi 27,18 % ni tashki etgan; yangiliklardan kutilayotgan natija haqidagi axborotlar uchun – 23,79%; yangiliklarni joriy qilishga olib kelgan sabablar haqidagi axborot uchun – 19,9 %; innovatsiyalarni joriy qilish metodlari va vositalari haqidagi axborot uchun – 18,93 %; innovatsiyalarni joriy qilish shart-sharoitlari haqidagi axborot uchun 16,99 % respondentlar ovoz berganlar.

Innovatsion jarayon faoliyatining axborot ehtiyojlari tashkilot yoki muassasaning kommunikativ tarmoqlarini aks ettiradi. Biroq, kommunikativ tarmoqlar bu ehtiyojlarni qanday darajada qondirishi bir nechta mezonlarga – samaradorlikka, tejamkorlikka va xodimlarning ehtiyojlariga moslik darajasiga bog'liq bo'ladi.

Samarali tashkiliy muloqot oliy ta'lim muassasasi xodimlarini agarda ular uchun ehtiyoj tug'ilib qoladigan bo'lsa, aniq va mos holdagi axborotlar bilan ta'minlaydi. Lekin kommunikativ tarmoqlar samaradorligidan tashqari uning tejamkorligi ham muhimdir. Tejamkor kommunikativ tarmoqda

axborot eng kam sarf-xarajatlar bilan olinadi va taqsimlanadi. Muloqot tizimining muhim xususiyati bo'lib tashkilot-muassasa a'zolarining qoniqqanlik darajasi hisoblanadi. Tadqiqotlar shu haqida guvohlik beradiki, kommunikativ tarmoqlarning ayrim tiplari boshqa tipdagi tarmoqlarga qaraganda ishtirokchilarni ko'proq qondiradi.

Lekin bu uchchala mezon – muloqotda va axborotlarda samaradorlik, tejamkorlik va xodimlar ehtiyojlariga moslik har doim ham bir-biri bilan mos tushavermaydi. Vazifa tipiga bog'liq holda eng amarali bo'lgan tarmoq kamroq tejamkor bo'lib chiqishi mumkin. Ehtimol, tarmoq samaradorligining eng muhim mezoni bo'lib tashkilot-muassasaning maqsadlarga erishishidagi uzoq muddatli va barqaror hissa qo'shib borishi sanaladi.

Keyingi tamoyil bo'lib preventiv baholash tamoyili sanaladi. U ham shuningdek, innovatsion jarayon ishtirokchilarining axborotlarga bo'lgan ehtiyojlari, ya'ni, innovatsion rivojlanishdagi nizolarning ehtiyojli elementlari bilan kelishadi. Uning mazmuni shundaki, oliy ta'lim muassasasi jamoasining a'zolari innovatsion o'zgarishlarning tayyorgarlik bosqichidayoq yangiliklar joriy etilayotganda ulardan qanday sa'y-harakatlar talab etilishi, yangiliklarni joriy qilish davrida ularni qanday noqulayliklar va qiyinchiliklar kutib turgani, yangi texnologiyalardan kelgusida foydalanish davomida qanday muammolar paydo bo'lishi to'g'risida yetarlicha darajada to'la xabardor etilishlari lozim. Xodimlarga oldindan kutilayotgan yangiliklarning maqsad va mazmuni tushuntirib berilishi kerak. Va xodimlar bu haqida qancha erta xabardor bo'lsalar, shuncha yaxshi bo'ladi – ular yangicha sharoitlarda ishlashga yaxshiroq tayyorlana oladilar, o'zlarining harakatlarida yurish va manyovrlarni oldindan o'ylab ola biladilar. Aynan mana shunda innovatsion yangiliklarni joriy qilishning siri yashirindir. Xodimlarni mana shunday tarzda tayyorlamasdan ularning yangiliklarni joriy qilishga tayyorlik kayfiyatini uyg'otib bo'lmaydi. Bu tamoyilga rioya qilmaslik shu jumladan, yangiliklarni joriy qilishning salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin.

Oliy ta'lim muassasalaridagi innovatsion yangiliklarni joriy qilish davomida rioya qilish lozim bo'lgan yana bir muhim tamoyil bo'lib quyi pog'onalaridagi tashabbuskorlik tamoyili hisoblanadi. U yangilikni joriy qilish haqidagi yaxshi o'ylab chiqilgan axborot tizimi oliy ta'lim muassasasini boshqarish iyerarxiyasining eng quyi bo'g'ini – bevosita ishtirokchilar diqqatiga yetkazilishini talab qiladi – bu ularning ongiga innovatsion yangiliklarning foydali ish ekanligi hamda bu xodimlarning o'zlariga ham, butun hamiyatga ham zaruriy narsa ekanligini yetkazishni ko'zda tutadi.

Yangiliklarni joriy qilishning foydaliligiga ishonitirish ularni muvaffaqiyatli joriy qilishni ta'minlash uchun o'z zimmasiga ma'suliyatning bir qismini ola bilish zaruratini tushunib yetish kabi ishlashi lozim. Bu tamoyilni yuzaga chiqarish oliy ta'lim muassasalaridagi innovatsion o'zgarishlar ishtirokchilarida ijobiy motivatsiyaning shakllanishiga yordam beradi va innovatsion rivojlanish jarayonlaridagi nizolarning motivatsion elementi sifatida ish beradi.

Birgalikda qatnashish tamoyili yangiliklarni joriy qilishda ular kimlarga daxldor bo'lsa, o'shalarning barchasi ishtirok etishlari kerakligini talab qiladi. Bu vaziyatda u xodimlar tomonidan o'z shaxsiy ishidek qabul qilinadi va hech qanday qiyinchiliklarga qaramasdan tezroq amalga oshiriladi. Bu tamoyil innovatsion rivojlanish jarayonlaridagi nizolarning motivatsion va ehtiyojli elementlari bilan kelishadi.

Shunday qilib, oliy ta'lim muassasasidagi barcha xodimlar va professor-o'qituvchilarning hammasi ham innovatsion o'zgarishlarda bir tekisda faol ishtirok etib keta olmaydilar. Mana shunga bog'liq holda totallik tamoyilini ko'rib chiqish zarur bo'ladi. Bu tamoyil undan oldingi birgalikda qatnashish tamoyili bilan jips bog'liq bo'lib, u oliy ta'lim muassasasidagi barcha xodimlarning OTM dagi barcha bo'linmalarda innovatsion yangiliklarning joriy etilishida real ishtirok etishlarini ko'zda tutadi.

Masalan, oliy ta'lim muassasasidagi ilmiy laboratoriyalardan biridan fantalab texnologiyaning yaratilishi tezda patentlash, intellektual mulk obyektlari bilan shug'ullanadigan oliy ta'lim muassasasining boshqa bo'linmalarida muammolarni keltirib chiqaradi, o'z ortidan mazkur texnologiyani tijoratlashtirish muammolarini olib keladi va h.k.

Totallik tamoyilini yuzaga chiqarish shuni anglatadiki, oliy ta'lim muassasasidagi barcha bo'g'inlar xodimlari oldindan ehtimoliy muammolar haqida xabardor qilinishlari va ularni hal qilish jarayoniga jalb etilishlari lozimdir.

Permanentli xabar berish tamoyili innovatsion rivojlanish jarayonidagi nizoning kognitiv elementi bilan kelishadi va innovator-xodimlar uzluksiz ravishda manfaatdor shaxslarni ham joriy qilinayotgan innovatsion yangiliklar bo'yicha erishilgan yutuqlar, ham duch kelinayotgan qiyinchiliklar haqida

xabardor qilib turishlarini talab qiladi. Bu tamoyilning yuzaga chiqarilishi shuningdek, qaytar aloqaning turli-tuman shakllari o'rnatilishini ham ko'zda tutadi.

Masalahat va qo'llab-quvvatlash masalalari bo'yicha manfaatdor shaxslarga murojaat qilish tashabbuskorlikni rag'batlantiradi, yangiliklarni joriy qilish borasidagi tashkiliy va texnik muammolar tezroq hal qilinishga sezilarli ravishda yordam beradi.

Innovatsion faoliyatning uzluksizligi tamoyili yangiliklarning joriy qilinishini shunday tashkil etishni ko'rsatadiki, bunda mazkur jarayon bir martalik emas, balki ko'p martalik va har kunlik ishga aylanishi lozim. Bu esa amalda shuni anglatadiki, tugallangan ishlanmaning joriy qilinishi jarayonlari boshlanishi boshqa yana bir innovatsion yangilik uchun shart-sharoitlarni yaratadi. Uning natijalari yoki birinchi yangilik imkoniyatlarini kuchaytiradi, yoki uning o'rnini egallaydi.

Mana shunday shart-sharoitlarda oliy ta'lim muassasalaridagi innovatsion yangiliklar uchun qulay psixologik muhit yuzaga keladi va qo'llab-quvvatlanadi, innovatsion o'zgarishlarning ijobiy motivatsiyasi shakllanadi. Bu tamoyil innovatsion rivojlanish jarayonidagi nizolarning motivatsion elementi bilan kelishadi.

Individual qoplash tamoyili xodimlarning qadriyaliy yo'naltirilganliklari, ularni ehtiyojoari va manfaatlari hisobga olinishini talab qiladi hamda nizolarning ehtiyojli elementi bilan kelishadi. Chunki, aynaqarama-qarshilik innovatsion va an'anaviy qadriyatlar orasida n innovatsion rivojlanish jarayonidagi nizolar yadrosini tashkil etadi.

Anglashning tipologik o'ziga xosliklarini hisobga olish tamoyili innovatsion rivojlanish jarayonidagi nizolar moyedlida ham o'ziga xos ahamiyatga egadir. Shunday bir xato fikr mavjudki, biron-bir yangilikning foydaliligini e'lon qilish avtomatik ravishda kishilarni bu yangiliklarning joriy qilinish jarayonlariga jalb qiladi. Kishilar bir xildagi, shu jumladan, bir xil axborotlarga har xilda, ba'zan esa butunlay qarama-qarshi aks-javob beradilar. Har bir kishi ularida o'zi uchun ahamiyatli bo'lgan narsani ko'radi. Bu tamoyilga rioya qilinishi innovatsion rivojlanish jarayonidagi nizolarning kognitiv elementi foydasiga ishlaydi, bu esa o'z navbatida uning konstruktiv hal qilinishini sezilarli darajada yengillashtiradi.

Moslashuvchan tashkiliy tuzilmalar tamoyili ham innovatsion rivojlanish nizolari ichida o'z o'rniga ega sanaladi. Yangiliklarni joriy qilish qat'iy tashkiliy tuzilmalar, ishlarni bir xillikda rejalashtirish va resruslarni bir xilda taqsimlash bilan birga amalga oshirila olmaydi. Aksincha, bu yerda endilikda manyovr qilish uchun imkoniyatlar ham mavjud bo'lishi kerak. Bu tamoyil nizoning aksiologik komponentidan kelib chiqadi, uning o'ziga xosligi umuman innovatsion o'zgarishlarga va xususan, innovatsion rivojlanish nizolariga ratsional-ilmiy yondashuvni anglab yetishdan iborat bo'ladi.

Ijtimoiy ta'minlash tamoyili esa yangiliklarni joriy qilishning ijtimoiy muammolarini hal qilish xuddi A.I.Prigojin hisoblaganidek, yangiliklarni joriy etishning quyidagi oqibatlari muqarrarligini hisobga olishni ko'zda tutadi:

- a) ijtimoiy taranglik (xodimlarning ko'chishi, mehnat mazmuni o'zgarishi va shu kabilar);
- b) ijtimoiy yo'qotishlar (maqomni boy berish, xodimlarning bo'shab ketishi, tashqi nazorat kuchayishi va h.k.);
- v) ijtimoiy rag'batlar (olg'a siljish imkoniyati, mehnat sharoitlari yaxshilanishi, mehnat mazmunliligi va xodimlar nufuzini ortishi va h.k.).

Mana shu oqibatlarni hal qilishga to'rt bosqichli yechim ko'zda tutiladi (1-rasm).

Yangiliklarni joriy qilish masalalarini hal qilish bosqichlari.

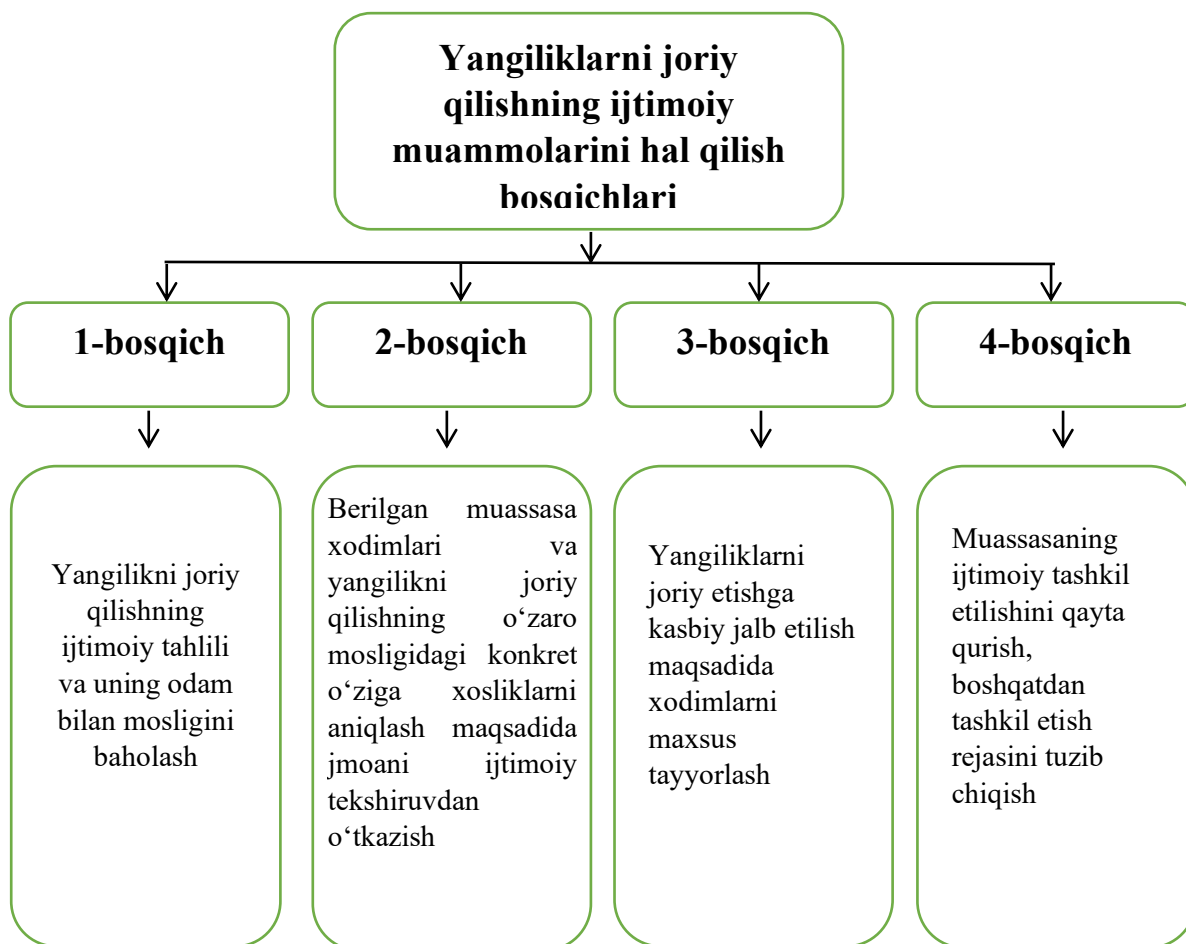
I.V.Bestujev-Lada yangiliklarni joriy etishning ancha keng algoritmini taklif qiladi. yangiliklarni joriy qilish algoritmi deganda yangiliklarni joriy etishning shunday bir mantiqiy tug'ilish tartibi (genezisi), paydo bo'lishi va namoyon bo'lishi tushuniladiki, bunda kutilayotgan samara amalga oshgan bo'ladi, jarayonning o'zi esa optimal bo'ladi. Ijtimoiy yangilikni joriy etishning integral algoritmi I.V. Bestujev-Ladaning fikriga ko'ra, kishi faolligi, boshqaruv mexanizmi, qaror qabul qilish mexanizmi, qarorni ishlab chiqish mexanizmi, yangilikni joriy qilishning o'zining algoritmidan tuzib chiqiladi va o'z ichiga ijtimoiy harakatlarning beshta yiriklashtirilgan bloklarini oladi:

- a) 1-blok (axborotli) – asosida yangilikning joriy etilishini belgilab beruvchi g'oya ishlab chiqiladigan axborotlar tahlili;
- b) 2-blok (muammoli-maqсадli) – maqsadga erishish bilan hal qilish mo'ljallanadigan muammoni ko'rsatish bilan belgilangan yangilikni joriy etishni ko'zda tutuvchi maqsadni shakllantirish;
- v) 3-blok (generatsion) – yuqorida ko'rstaib o'tilgan g'oyalar, maqsad va muammolarni, shuningdek, uning hal qilinishini belgilaydigan omillarni hisobga olish bilan yangiliklarni joriy qilish modelini tuzib

chiqish;

g) 4-blok (taftish) – yangiliklarni joriy qilish loyihasini ilmiy asoslash;

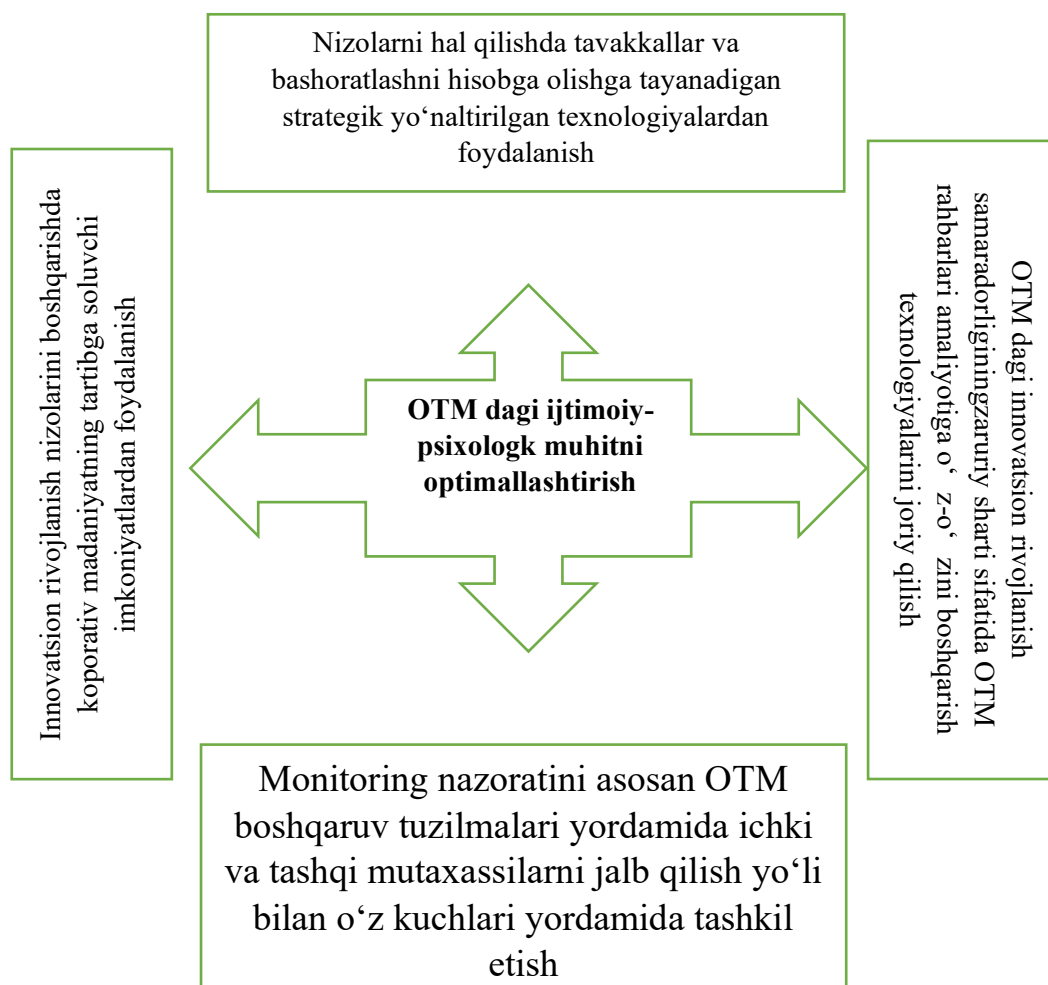
d) 5-blok (amalga oshirish) – oldingi blokda shartlangan tuzatishlarni hisobga olish bilan yangiliklarni joriy qilish modelini amalga oshirish.

Yangiliklarni joriy qilish masalalarini hal qilish bosqichlari.

Ta'kidlab o'tamizki, oliy ta'lim muassasalaridagi innovatsion jarayon samaradorligi uning har bir bosqichining natijadorligi bilan emas, balki OTM dagi innovatsion o'zgarishlar ishtirokchilarining o'zaro harakatlari optimal ekanligi bilan belgilanib, bu o'z navbatida avvalgi bosqichdan keyingi bosqichga o'tish tezligini oshiradi hamda eng yaxshi natijaga erishilishini ta'minlaydi. Interfaol o'zaro harakatlarga jamoadagi ijtimoiy-psixologik muhit, innovatsion jarayon ishtirokchilarining o'zaro munosabatlari sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Oliy ta'lim muassasasidagi mehnat jamoasining ijtimoiy-psixologik muhitini optimallashtirish o'quv yurtidagi innovatsion o'zgarishlar ishtirokchilarining interfaol o'zaro harakatlarini yaxshilashga olib keladi. Shuning uchun ko'pchilik tadqiqotchi-olimlar tomonidan oliy ta'lim muassasasidagi innovatsion jarayonlarni boshqarish samaradorligi OTM rahbarining o'z jamoasidagi ijtimoiy-psixologik muhitni hisobga olishi bilan bog'liq ekanligi ta'kidlab o'tilishi bejizga emasdir. Shunga ko'ra, bu yerda OTM mehnat jamoasidagi ijtimoiy-psixologik muhitni optimallashtirishning bir qator metodlarini ajratib ko'rsatish o'rinli bo'ladi (2-rasm)

Innovatsion rivojlanish jarayonlarida ijtimoiy-psixologik muhitni optimal holga keltirish mexanizmi 2.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 20 августдаги 242-сонли Қарори билан тасдиқланган “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишни ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори.

2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 29 декабрдаги ВМҚ 1030-сонли “Илм-фан ва таълим соҳасидаги давлат ташкилотларида илмий, илмий-педагогик ва меҳнат фаолияти билан шуғулланувчи илмий даражали ходимларга қўшимча ҳақ тўлаш тўғрисида”ги

Қарори.

3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлиси Мурожаатномаси, 2020 йил 24 январь.

4. Ш.М.Мирзиёев. “Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамыз” – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017 й.

5. Армстронг М. Практика управления человеческими ресурсами. 10-е изд. СПб.: Питер, 2012.

6. Батоврина Е.В., Черняева Г.В. Принципы и ключевые направления формирования инновационной организационной культуры // Известия Юго-западного государственного университета. Серия Экономика. Социология. Менеджмент. 2018. Т. 8. № 2(27). С. 196-202.

7. Блохина М.С. Инновационный потенциал современных руководителей как фактор развития инновационного общества // Вестник высшей школы. Alma mater. Секция: Экономика и управление в социальных системах. 2019. № 7. С. 60-66. DOI: <https://doi.org/10.20339/AM.07-19.060>.

8. Гумерова Л.З. Инновационная деятельность как фактор саморазвития руководителя образовательного учреждения: монография. М.: Университетская книга, 2009.

9. Колмогорцева А.А. Персональный менеджмент — управление собой // Экономика и социум. 2014. № 4-3(13). С. 485-488.

10. A.R.Soxibov. “Modern methodological bases of higher education management in the era of digitisation” Таълим ва инновацион тадқиқотлар. Халқаро илмий-методик журнал. 2022 йил №10 169-176 бетлар.

11. A.R.Soxibov. «Oliy ta’lim muassasalari rahbarlarining innovatsion kompetensiyalari va ularni rivojlantirishning asosiy yo’nalishlari» “Pedagogik mahorat” ilmiy-nazariy va metodik jurnal. 2022, № 5. Buxoro. Buxoro 2022 y. 23-

12. A.R.Soxibov. “Hozirgi davr oliy ta’lim tizimini innovatsion boshqarishda xorijiy tajribalarning roli”. Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar. Xalqaro ilmiy-metodik jurnal. 2023 yil №6 son.254-262 betlar.

BOSHLANG'ICH TA'LIM TEXNOLOGIYA DASRLARIDA AMALIY ISHLARNI TASHKIL ETISHDA STEAM-YONDASHUVDAN FOYDALANISH*Tilavova Matlab Muhamedovna,**Buxoro davlat pedagogika insitituti Boshlang'ich ta'lim kafedrası dotsenti, p.f.n.
<https://orcid.org/0000-0002-9303-9929>**Rajabova Lobar Choriyeвна,**Buxoro davlat pedagogika insitituti Boshlang'ich ta'lim kafedrası o'qituvchisi
<https://orcid.org/0000-0002-6866-7341>
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.050>*

Annotatsiya. Bugungi kunda jahonda to'rtinchi texnologik inqilob mavjud, tezkor axborot oqimlari, yuqori texnologiyali innovatsiyalar va rivojlanishlar hayotimizning deyarli barcha sohalarini, yo'nalishlarini o'zgartirib bormoqda.

Jumladan, Respublikamizda ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan farmon va qonunlarda, xalq ta'limi tizimiga ilg'or xorijiy tajribalar, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni o'quv-tarbiya jarayonida tatbiq etish, xususan ta'lim berishning zamonaviy va innovatsion usullarini joriy etish, o'quv va o'quv-uslubiy adabiyotlar, darsliklarning yangi avlodlarini joriy etish va amaliy ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirish belgilangan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-sentyabrdagi «2018-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha chora-tadbirlar dasturi to'g'risida»gi №PQ-3931-son qarorida ta'lim sifatini yaxshilash va innovatsion ta'lim texnologiyalarini joriy etish vazifasi belgilangan. Unga ko'ra ilg'or jahon tajribasiga tayanib, yangi davlat ta'lim standartlari va umumiy o'rta ta'lim o'quv dasturlarini, shu jumladan STEAM usulini bosqichma-bosqich joriy etish va takomillashtirish ko'zlangan.

Shuningdek, umumiy o'rta ta'limning yangi davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturlarini takomillashtirish va shu bilan birga STEAM metodlarini bosqichma-bosqich amalga oshirish belgilangan. Shu bilan birgalikda, jamiyatning talablari, shaxsning manfaatlari ham shunga ko'ra o'zgarib bormoqda. Bugungi kunda o'quvchilarni robototexnika, 3D dizayn, modellashtirish, dasturlashga bo'lgan qiziqishlari ortib bormoqda.

Maqolada boshlang'ich sinf texnologiya darslarida amaliy ishlarni tashkil qilishda STEAM yondashuvdan foydalanish usullari haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: STEAM, amaliy ish, robototexnika, LEGO, texnologiya, metod, boshlang'ich ta'lim, ijodiy, qobiliyat

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОДХОДА STEAM ПРИ ОРГАНИЗАЦИИ ПРАКТИЧЕСКОЙ РАБОТЫ НА ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ УРОКАХ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ*Тилавова Матлаб Мухамедовна,**Бухарский государственный педагогический институт Доцент кафедры начального образования, к.п.н.**Раджабова Лобар Чориевна,**Бухарский государственный педагогический институт Преподаватель кафедры начального образования*

Аннотация. Сегодня в мире происходит четвертая технологическая революция, быстрые информационные потоки, высокотехнологичные инновации и разработки меняют практически все сферы и направления нашей жизни.

Например, в указах и законах, направленных на повышение качества образования в нашей республике, передовой зарубежный опыт в системе народного образования, внедрение современных педагогических технологий в учебный процесс, в частности, внедрение современных и инновационных методов обучения. определены внедрение новых поколений учебной и учебно-методической литературы, учебников и проведение прикладных научных исследований.

Постановление Президента Республики Узбекистан от 5 сентября 2018 года № ПП-3931

«О программе мер по дальнейшему совершенствованию системы государственного образования Республики Узбекистан на 2018-2021 годы» поставлена задача повышения качества образования и установлено внедрение инновационных образовательных технологий. По его данным, планируется постепенно внедрять и совершенствовать новые государственные образовательные стандарты и учебные программы общего среднего образования, в том числе метод STEAM, на основе передового мирового опыта.

Также определено совершенствование новых государственных образовательных стандартов и учебных программ общего среднего образования и одновременно постепенное внедрение методов STEAM. При этом соответственно меняются запросы общества и интересы личности. Сегодня студенты все больше интересуются робототехникой, 3D-дизайном, моделированием и программированием.

В статье говорится о методах использования STEAM-подхода в организации практической работы на уроках технологии в начальной школе.

Ключевые слова: STEAM, практическая работа, робототехника, LEGO, технология, метод, начальное образование, креатив, способности

USING THE STEAM APPROACH IN ORGANIZING PRACTICAL WORK IN TECHNOLOGY LESSONS IN PRIMARY EDUCATION

Tilavova Matlab Mukhamedovna,

Bukhara State Pedagogical Institute Associate Professor of the Department of Primary Education, Ph.D.

Radjabova Lobar Chorievna,

Bukhara State Pedagogical Institute Lecturer at the Department of Primary Education

Abstract. Today, the fourth technological revolution is taking place in the world; rapid information flows, high-tech innovations and developments are changing almost all areas and directions of our lives.

For example, in decrees and laws aimed at improving the quality of education in our republic, advanced foreign experience in the public education system, the introduction of modern pedagogical technologies into the educational process, in particular, the introduction of modern and innovative teaching methods. the introduction of new generations of educational and educational literature, textbooks and the conduct of applied scientific research have been determined.

Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated September 5, 2018 No. PD-3931 "On the program of measures to further improve the public education system of the Republic of Uzbekistan for 2018-2021" sets the task of improving the quality of education and establishes the introduction of innovative educational technologies. According to him, it is planned to gradually introduce and improve new state educational standards and curricula for general secondary education, including the STEAM method, based on best international experience.

The improvement of new state educational standards and curricula for general secondary education and at the same time the gradual introduction of STEAM methods have also been determined. At the same time, the demands of society and the interests of the individual change accordingly. Today, students are increasingly interested in robotics, 3D design, modeling and programming.

The article talks about methods of using the STEAM approach in organizing practical work in technology lessons in elementary school.

Keywords: STEAM, practical work, robotics, LEGO, technology, method, primary education, creativity, abilities

KIRISH. Bugungi kunda jadal rivojlanib borayotgan davlatlarga e'tibor berilsa bunday yuksalish, rivojlanishning asosi bu 0 ilm-fanga alohida e'tibor berilganligini ko'rish mumkin. Malakali, bugungi zamon bilan hamnafas, teran fikrlaydigan yosh kadrlarni tayyorlash mamlakatimizda davlat siyosati darajasida kotarilmoqda. Prezidentimiz tomonidan har bir yilning ma'lum bir nom bilan nomlanishi, yoshlarga oid davlat siyosati, bu borada amalga oshirilayotgan ishlarni misol qilishimiz mumkin.

Ta'lim tizimini rivojlantirish uchun ajratilayotgan mablag'lar, zamonaviy ruhda qurilayotgan maktablar, laboratoriya xonalari, AKT bilan jihozlangan sinf xonalari – o'quvchilarning bilim olishlariga

qaratilgan e'tiborning natijasidir.

Bu borada erishilgan eng katta yutuqardan biri bugungi kunda yaratilayotgan yangi avlod darsliklarining o'quvchi uchun tushunarli, mazmunli va soddalashtirilgan varianti, o'quvchilarning bilim darajasini yuksaltirish uchun xorij tajribasini ta'lim tizimida bosqichma-bosqich kiritish, turli zamonaviy metodlarni ishlab chiqish taklifi berilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5 sentyabrdagi "2018–2021 yillarda O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha chora-tadbirlar dasturi to'g'risida"gi №PQ3931- son qarorida ta'lim sifatini yaxshilash va innovatsion ta'lim texnologiyalarini joriy etish vazifasi belgilangan. Unga ko'ra ilg'or jahon tajribasiga tayanib, yangi davlat ta'lim standartlari va umumiy o'rta ta'lim o'quv dasturlarini, shu jumladan STEAM usulini bosqichma-bosqich joriy etish va takomillashtirish ko'zlangan.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida" 2018-yil 8-dekabrda 997-sonli qarori bilan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Ta'lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi huzurida Ta'lim sifatini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish Milliy markazi tashkil etildi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Prezident maktablarini tashkil etish choratadbirlari to'g'risida"gi 2019 yil 20 fevraldagi PQ-4199-son qaroriga asosan Respublikamizning har bir hududida iqtidorli yoshlarni aniqlash maqsadida Prezident maktablari ochildi.

Texnologiya fani va kasbga tayyorlash vazifalari boshlang'ich maktabda butun ta'lim-tarbiya tizimi hamda barcha o'quv predmetlari yordamida hal etiladi. Bu o'z navbatida, oliy ta'lim tizimida o'qitiladigan texnologiya va uni o'qitish metodikasi fani oldida muhim maqsad va vazifalarni qo'yadi.

Jumladan, mazkur fanni o'qitishdan asosiy maqsad: talabalarni boshlang'ich sinflarda texnologiya fanining mazmuni va vazifalari, o'qitish usullari, ta'limiy vositalar bilan tanishtirish va ularni darslarda, shuningdek, sinfdan tashqari texnologiya fanini o'qitish jarayonida nazariy hamda amaliy tatbiq etish bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirishdir.

Shuningdek, yoshlarni mehnat va kasblarni qadrlashga o'rgatish, ijtimoiy hayotda ularning ahamiyatini tushuntirish, kasb asoslari (texnologiyasi) haqida bilim hosil qilish hamda maktab davridan bolada kasbiy tayyorgarlikni shakllantirish mehnat ta'limi o'qituvchilarning asosiy vazifasiga kiradi. Ma'lumki, boshlang'ich sinflarda texnologiya fanining asosiy maqsad va vazifalari: mehnatga axloqiy va psixologik tayyorlash, o'quvchilarni boshlang'ich politexnik bilim bilan qurollantirish, texnologiya faniga amaliy tayyorlash, texnologik operatsiyalarining malaka va ko'nikmalari bilan qurollantirish, o'quvchilarni texnologiya fani jarayonida har tomonlama o'stirishni tarkib toptirishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI. STEAM ta'limi XXI asrning asosiy kompetensiyalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan integratsional pedagogik texnologiya bo'lib, u dunyoning yagona manzarasini shakllantirishga qaratilgan o'qitishning muammoli, loyihaviy, tadqiqot va amaliyotga yo'naltirilgan usullari, yo'nalishlariga asoslangan. O'quvchilarni turli o'zgaruvchan sharoitlarga moslashishlari orqali tabiatdagi mavjud va potentsial muammolarni tanqidiy, mustaqil hal qilishga tayyorlash uchun ishlab chiqilgan yondashuvlardan biridir.

Taniqli jamoat arbobi, AQSHning sobiq ta'lim vaziri Richard Rayli (1933-yilda tug'ilgan) STEAM ta'limining mohiyatini quyidagicha izohlaydi: "Hozirgi kunda biz talabalarni hali ixtiro qilinmagan texnologiyalar, mavjud bo'lmagan kasblarga, hali o'zimiz bilmagan muammolarning yechimini topishga tayyorlayapmiz.»

STEAM ta'limi - bu o'quvchilarning malakasini oshirishning yangi darajasiga chiqish imkonini beruvchi innovatsion metodologiya. Uning yordamida biz iqtisodiy mustaqil va raqobatbardosh davlatga aylanish imkonini beradigan ilg'or kadrlar bazasini shakllantiramiz.

O'quv dasturlarining o'ziga xos xususiyati nafaqat bilim, malaka va ko'nikmalarini, balki keng ko'lamli kreativ fikrlashlarini shakllantirishga qaratilganligidir. To'g'ri tuzilgan o'quv maqsadlari tizimi quyidagi keng ko'lamli ko'nikmalarni rivojlantirish uchun asosdir: bilimlarni funksional va ijodiy qo'llash, tanqidiy fikrlash, tadqiqot o'tkazish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish, turli xil muloqot usullaridan foydalanish, ishlash qobiliyati. guruhda va individual ravishda, muammolarni hal qilish va qaror qabul qilish.

STEAM ta'limi esa ayni shu vazifalarni amalga oshirishda o'quvchilarni ilhomlantiradi. STEAM ta'limi bu integratsiyalashgan yondashuvga asoslanganligi bois o'quvchilar bu yo'nalishda ixtirochilik

qobiliyatlarini yuzaga chiqarishadi, injener-muhandis sifatida loyihalar tayyorlaydilar. Rossomlar kabi ijodiy faoliyat olib borishsa, matematiklar kabi aniq hisob-kitoblarni amalga oshirishadi. Bolalar STEAM ta'limidan zavq oladilar, o'zlaridagi ijodkorlik qobiliyatlarini yuzaga chiqarishadi va aniq, tabiiy fanlarga bo'lgan qiziqishlarini rivojlanishiga qaratilgan o'quv dasturidan bahramand bo'ladilar.

Adabiyotlarda STEAM ta'limini loyihalashtirish olti bosqichli moduldan iborat ekanligi ta'kidlanadi. Bular quyidagilar:

Fridrix Frebelning didaktik tizimi
Jonli va jonsiz tabiat bilan tajriba o'tkazish
LEGO-qurilish, konstruksiyalash
Bolalarda matematik rivojlanish, intellektual qobiliyatlar ta'lim moduli sifatida
Robototexnika
Multistudiya

Yuqoridagi har bir modul bo'yicha o'quvchilar atrofda jismalar bilan tajriba o'tkazish; geometrik jismalar va figuralar orqali matematik bilimlarni o'zlashtirishlari; fazoviy munosabatlarni o'rganishlari; turli burchak va proyeksiyalardan loyihalashni o'rganib oladilar. O'quvchilarda amaliy va aqliy tajribalarni o'tkazish bilan umumlashtirish, og'zaki rejalashtirish hamda o'z faoliyati jarayonini, natijasini og'zaki sharhlash qobiliyati rivojlanadi. STEAM yondashuv asosida ilm – fan va texnologiyalarni bir vaqtning o'zida ta'lim tizimida qo'llash o'quvchilarning innovatsion loyihalarni ishlab chiqishlarida, yangi g'oyalarni yaratishlarida yordam beradi.

Mamlakatimizda yaqin o'n yilda oliy ta'lim tizimini ijtimoiy soha va iqtisodiy tarmoqlar ehtiyojlaridan kelib chiqib, fan, ta'lim va ishlab chiqarishning mustahkam integratsiyasini ta'minlash asosida ta'lim sifatini yaxshilash, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash, ilmiy va innovatsion faloliyatni samarali tashkil etish, xalqaro hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan.

Mamlakatimiz miqyosida turli fanlarni o'zaro bog'liqligi hamda integratsion ta'limni amalga oshirishda R.Safarova, E.Turdiqulov, A.Musurmonov, R.Mavlonova, P.Musayev, M.Ashirova, Sh.Yusupova kabi olimlarimizning ilmiy tadqiqot ishlarida amliy jihatlarni ko'rishimiz mumkin xususan, J.E.Pardaboyev maktabdan tashqari ta'limda STEAM yondashuvi asosida kasbiy tayyorgarlikni rivojlantirish bo'yicha ilmiy tadqiqot olib borgan bo'lsa, M.M. Mirqosimova masofaviy ta'lim sharoitida o'quv fanlarini integratsiyalash tamoyillari bo'yicha tadqiqotlar olib borgan. Shu o'rinda N.Fayzullayeva D.Shodiyev, N.Shodiyev va boshqalarning fanlararo bog'lanish muammolari bo'yicha olib borilgan ilmiy-tadqiqot ishlarini qayd etishimiz mumkin Jumladan B.S.Abdullayeva fanlararo aloqadorlikning metodologik-didaktik asoslari borasida tadqiqotlarni olib borib, uni to'rtta qismga bo'lib o'rganadi.

MDH davlatlarida STEAM fanlar ta'limini amalga oshirish muammosi o'tgan o'n yil ichida ko'pchilik tadqiqotchilarni e'tiborini o'ziga jalb qilgan xususan, rossiyalik olimlar S.A.Loviyagin va A.S.Obuxov STEAM fanlar integratsiyasi orqali amaliy topshiriqlarni bajarishga qaratilgan amaliyotlarni yaratishni boshladilar va MDPUda fizika va STEAM ta'limi bo'yicha magistrlik dasturini ishga tushirdilar. STEAM fanlarini tarkibi bo'lgan matematika va fizika fanlari ta'limi asosida muhandislikni amalga oshirish muammosi esa A.N.Kolmogorov, L.D.Kudryavsev, B.V.Gnedenko, S.M.Nikolskiy T.M.Aliyeva, Y.V.Bulicheva, N.N.Lemeshko va boshqalarning ilmiy-tadqiqot ishlarida qarab chiqilgan. STEAM ta'lim dasturlarini joriy etish bilan bog'liq muammolarni hal qilishda A.O.Repin D.A.Krilov, D.V.Livanov, va boshqalar STEAM ta'limining psixologik va pedagogik shart-sharoitlari muammolari o'rganish bo'yicha V.I. Slobodchikov, Y.I.Isayev, A.B.Teplova kabi olimlar ilmiy-tadqiqot ishlarini amalga oshirishganlar

Xorijiy davlatlarda STEAM yondashuvli ta'lim muammolarini hal qilish va STEAM ta'limi kontsepsiyalarini o'rganish bo'yicha F.Banks, D.Barlex, J.Radloff, va S.Guzey, lar tadqiqot olib borgan bo'lsalar, oliy ta'limda STEAM yondashuvli ta'limga asoslangan fan ta'limi, texnologiya va dizayn ta'limi o'rtasidagi aloqalarni o'rnatishda, ijodkorlikni rivojlantirish bo'yicha C.Brady, R.Lesh, S.Sevis, T.Davies, va J.Gilbert va boshqa olimlarning tadqiqot ishlarida keltirilgan.

METODLAR. STEAM mashg'ulotlari tashkil etish, o'qituvchilarga yo'nalishlar berish, seminarlar tashkil etish maqsadga muvofiqdir, chunki mamalakatimizning yuksalishi uchun ta'limning sifat samaradorligini yanada oshirish uchun eskicha an'anaviy metodlardan voz kechib, darslarni xalqaro metodlardan foydalanib tashkil etish muhimdir. Ta'limdagi yuksalish uchun, avvalo bugungi xalqaro standart talablarga javob bera oladigan dasturlardan, zamonaviy dizayn va mazmunga ega darsliklardan

foydalanishimiz kerak. O'z o'rnida esa ushbu darsliklarda berilgan mavzularni o'quvchilarga o'rgatishda bevosita integratsiyalashdan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Demak, integratsiyalashgan ta'limni joriy etishdan ko'zlangan maqsad - bu ta'lim, jamiyat, ish va dunyoni bir butun holda tasavvur etish va ular o'rtasida barqaror aloqa o'rnatishdan iborat ekan. STEAM ta'limi texnologiyasi - nazariya va amaliyotning birlashtirilgan natijasidir. Bu ta'limiy yondashuv umumiy o'rta maktablarida o'qitilayotgan texnologiya ta'limini o'qitish jarayoniga jalb qilishni ko'rib chiqamiz. Yuqorida ta'kidlaganidek, STEAM fanni integratsiyalash emas, mavzularni integratsiyalashni nazarda tutgan holda fan ichiga kirib, har bir mavzuni integratsiyalash kerak bo'ladi.

O'quvchilarga bilim berishda ularning qiziqishlarini hisobga olish lozim. Boshlang'ich sinfda o'quvchilarning qurish va yasashga bir so'z bilan aytganda amaliy o'rgatiladigan mashg'ulotlarga qiziqishi nazariy o'qitiladigan fanlarga nisbatan yuqoriroq bo'ladi. Sababi ular dars mobaynida o'zlarining harakatlari natijasini ko'rishni istashidir. Bunday amaliy mashg'ulot darslariga texnologiya ta'limi yaqqol misol bo'la oladi.

Texnologiya fani fan bilan ishlab chiqarish o'rtasidagi amaliy fan bo'lib, tabiiy fundamental fanlarning amaliy qismlari hisobiga tashkil topgan fan hisoblanadi. Shuningdek, o'quvchilarni texnologiya darslarida texnik ijodkorlikni, qobiliyatini, tafakkurini rivojlantirish, dars jarayonida turli va tabiiy hamda metall va metallmas materiallarga texnologiya asosida ishlov berish usullarini o'rgatish orqali kasb-hunarga yo'naltirishni yanada kuchaytirish, xalq hunarmandchiligi asoslari, ro'zg'orshunoslik, elektrotexnika ishlarini bajarishda kasb-hunarga yo'llash bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarni egallash hamda ularni hayotda qo'llay olish layoqatini shakllantirish ko'zda tutilgan. [2]

Texnologiya fanini mavzular to'plamini uslubiy tahlil qilsak, deyarli barcha mavzularni integratsiyalashga moneligidini ko'rishimiz mumkin. Masalan, 1-sinfda o'quvchilar asosan qog'oz va karton bilan ishlashni o'rganadi. O'qituvchi ushbu mavzularni o'qitishda bevosita mavzularni bir vaqtning o'zida matematika hamda tabiiyot fanlari bilan bog'lashi mumkin. Shuningdek 2-sinfda tabiiy materiallar bilan ishlash, 3-sinfda gazlama va tolali materiallar bilan ishlash hamda 4-sinfda badiiy qurish-yasash va texnik modellashtirish doirasida berilgan mavzularda ham mavzularning integratsiyalashuvini yuzaga keltirish mumkin.

Texnologiya darslarini STEAM ta'lim texnologiyasi asosida tashkillashtirish o'qituvchidan tajriba va pedagogik mahoratni shuningdek puxta o'zlashtirilgan bilimni talab etadi. Chunki o'qituvchi ushbu ta'lim texnologiyasini darsda qo'llash jarayonigacha bo'lgan vaqtda ushbu darsni rejalashtirgan va loyihalashtirgan bo'lishi lozim. Texnologiya darsini tashkillashtirish jarayonida o'qituvchi mavzu doirasida darslikda berilgan ma'lumotlardan tashqari o'zi ham ma'lumot yig'ishi, to'plangan ma'lumotlarni matematika, tabiiyot, san'at (boshlang'ich sinfda tasviriy san'at va musiqiy ta'lim) fanlarida berilgan mavzular bilan integratsiyalashi zarurdir. O'z-o'zidan ko'rinadiki, o'qitilishga mo'ljallangan barcha mavzularni o'qitish integratsiya talab qiladi. Istagan yo'nalishda istagan mavzuni o'qitishda qaysi fanlar asosida integratsiyalashni bilish va darslarni shu asosda tashkil qilish muhimdir.

3-sinf Texnologiya darsida rangli qog'oz bilan ishlashda biz STEAM yondashuvdan o'rinli foydalansak bo'ladi. Bunda dastlabki mavzulardan o'quvchilar qog'ozning ishlab chiqarishdagi ahamiyati, uning qanday paydo bo'lgani bilan tanishadilar. Rangli qog'ozdan qush, origami usulida kit, qog'ozni buklash orqali chumoli maketlarini yashash jarayonida o'quvchilarda tabiatga qiziqish, hayvonot olami haqida tushunchalar, havoda, suvda va quruqlikda yashovchi jonzorlar bilan tanishadilar.

O'quvchilar eng avvalo qog'ozning Xitoyda ishlab chiqarilgani bilan tanishadilar. Qog'ozning tarkibiy tuzilmasi bilan tanishtirish jarayonida o'quvchilar yog'och kuli, ipak tolasi va mato qorishmasi haqida yangi bilimlarni o'zlashtirib oladi. Ranglar uyg'unligini o'rgatgan holda o'quvchilarda tasviriy san'atga qiziqish uyg'otiladi.

1-rasm

Masalan, rangli qog'ozdan qush yasashda sariq rangdan foydalanilsa, kit modelini yasashda (1-rasm) ko'k rangdan foydalaniladi. Ushbu ranglar bilan ishlashda tasviriy san'at haqida ham ma'lumotga ega bo'lgan o'quvchilar qog'ozni to'g'ri buklay, turli shakllarga keltrishni bajarishni ham o'zlashtiradilar. Ushbu shakllarni o'rganish bilan esa o'quvchida geometrik figuralar bilan yanada yaqindan tanishish, ularni yasashga o'rganishlari mumkin bo'ladi.

2-rasm

Chumoli maketini yasashda o'quvchilar to'g'ri to'rtburchakning turli xil formatlaridan foydalanishadi. Bu esa dastlabki matematik fanidan loyihalarni to'g'ri

3-rasm

Kakatusni yasashni o'rganish jarayonida (3-rasm) o'quvchilar kaktusning sahroda o'sishi, o'zida suvni ko'p miqdorda saqlashi, manzarali gul ekanligi haqida nazariy bilimni egallaydilar. Uning tabiatda uchrashini, o'zida namlikni yaxshi saqlagani bois sayohatchilarning hayotini saqlab qolgani haqidagi matn bilan tanishadilar. Yasash jarayonida qog'oz, qaychi va yelimdan foydalanish qoidalari asosida to'rtburchak, oval shakllari haqidagi bilimlarni ham egallaydilar.

Texnologiya fani STEAM yondashuvda dastlabki muhandislik ko'nikmalarini shakllantirishda asos vazifasini bajaradi. O'quvchilar origami usulida buklash orqali proyeksiya, parallel to'g'ri chiziqlar, oriyeht olish kabi tushunchalarni bilib oladilar va o'zlari bajaradilar.

NATIJALAR VA MUHOKAMALAR.

Oshpaz o'z asboblarini bilishi kerak bo'lganidek, o'qituvchilar ham eng yangi texnologiyalarni sinfda ishlatishdan oldin ular bilan tanishishlari kerak. Bunda albatta innovatsion texnologiyalar juda muhimdir. Innovatsion usullar uzluksiz ta'limda integratsiyani ta'minlaydi va o'qituvchilarga ushbu vositalarning imkoniyatlarini maksimal darajada oshirishga imkon beradi, bu esa darslarni yanada qiziqarli qiladi.

Texnologiya darslarini an'anaviy o'qitish usullaridan foydalanib tashkil etgandan ko'ra zamonaviy, innovatsion uslubda tashkil etish jozibalidir. Ammo eski uslubdan voz kechgan holda yangi texnologiyalarni ta'lim tizimida joriy etish bugungi raqamlashtirish jarayonida nazariy va amaliy bilimlarni hayotda qo'llay olish qobiliyatini rivojlantirishda muhim vositadir.

Masalan o'quvchilar bilan har bir yasaladigan buyumning yasash texnikasini kompyuter yoki VR da ko'rsatilsa bolalarda bu fanga yanayam qiziqish kuchayadi.

Bugungi kunda maktablarda foydalanilayotgan yangi avlod darsliklari aynan shunisi bilan e'tiborlidir. Har bir dars video tarzida elektron joylangani va hatto QR-kod bilan darslikarda berilgani ajoyib natijalarni berishi shubhasizdir.

2-sinf "Texnologiya" dasligida berilgan mavzularga e'tibor bersak. Ilk dars "Yomg'irli kun" mavzusi bilan boshlanadi. Keying darslar bevosita Kuz fasli haqida ma'lumot bergandek davom etadi. "Kuz mavsumi", "Hosilni yig'ib olamiz", "Oltin kuz", "Tabiiy materiallardan ijodiy ishlar"- ushbu mavzular bilan o'quvchilar kuz faslining o'ziga xos jihatlari bilan tanishib borish barobarida, kuzning rang-barangligidan zavq oladilar. Har bir mashg'ulotda amaliy ishlash orqali o'quvchilarda matematik shakllarni yanayam kengroq va chuqurroq tahlil qilish imkoni paydo bo'ladi.

Texnologiya darslarida hayvonot olami bilan ham o'quvchilar juda chiroyli tarzda tanishtiriladi. Tabiiy materiallardan ijodiy ishlarni tayyorlash (4-rasm) davomida o'quvchilarda topqirlik, ixtirochilik qobiliyatlari rivojlantirishga ham ahamiyat beriladi. Turli barglardan Tipratikan modelini yasashi, yoki bo'lmasa urug'lardan darxtni aplikatsiya usulida tayyorlashi mumkin ekanligini o'rganib olgan bolalar, urug'lardan turli xil shakllarni yasashlari mumkinligini bilib oladilar.

4-rasm

“Doiralardan jonivorlar yasaymiz” mavzusida **(5-rasm)** o’quvchilar doira va aylan farqlarini, yarim doira haqidagi bilimlarni, teng ikkiga bo’lish, parallel qilib qirqish va buklash haqida tushunchalarga ega bo’ladilar.

5-rasm

Ushbu hayvonlarni aplikatsiya usulida yasash davomida o’quvchilar turli ranglardan foydalanadilar. Ranglarni bir biriga mos qo’yishni, estetik did bilan tayyorlashni o’rganadilar. Bu esa STEAM ta’limining ART komponenti asosini tashkil qiladi. ART komponenti – bilamizki, o’quvchilarda estetik didni shakllantrishda muhim vazifani bajaradi.

XULOSA. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, STEAM ta’limidan texnologiya darslarida foydalanish jarayonida o’quvchilarnig intellektual, ijodkorlik, kreativ qobiliyatlarini yuzaga chiqarish imkoniyati kengayadi. Bugungi taraqqiyot rivojlanib borayotgan vaqtda yosh avlodaga bilim berish o’qituvchi-murabbiylar zimmasiga katta mas’uliyat yuklamoqda.

Shuni inobatga olib, Respublikamiznign har bir hududida ixtisoslashgan maktablar, Prezident maktablari ochildi. Ushbu maktablarda STEAM ta’limi fanlari o’qitilishi belgilandi.

STEAM — maktab o’quvchilarini yangi o’qitish metodikasi bo’lib, an’anaviy o’qitish tizimiga muqobil tizim hisoblanadi. U bolalarni bir vaqtning o’zida Science (tabiiy fanlar), Technology

(texnologiya), Engineering (muhandislik), Art (san'at) va Mathematics (matematika) bo'yicha o'qitish tizimiga asoslangan, bunda o'quvchilar amaliy va ko'ngilochar loyihalar mashg'ulotlari yordamida saboq oladilar.

O'quvchilarning kelajakda egallashlari mumkin bo'lgan barcha kasblarining zahirida STEAM ta'limi fanlari yotadi. Bu esa o'quvchilarga ta'lim va karyera orasidagi ko'prik vazfasini bajaradi.

STEM ta'limi tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi, ilmiy savodxonlikni oshiradi va innovatorlarning keyingi avlodini rivojlantirish imkoniyatini beradi. Kelgusi yillarda barcha yangi ish o'rinlarining taxminan 75 foizi fan, texnologiya va matematika bo'yicha malaka va ko'nikmalarni talab qilishi kutilayotganiga e'tiborimizni qaratsak

Foydalanilgan adabiyotlar

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5 sentyabrdagi "2018–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha chora-tadbirlar dasturi to'g'risida"gi №PQ–3931- son qarori

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-son farmoni

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Mirziyoyev Sh. M . Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. –T.: O'zbekiston.2017-yil.

Texnologiya. 2-sinf darslik. T.: Novda nashriyoti. 2023-yil

Texnologiya. 3-sinf darslik. T.: Novda nashriyoti. 2023-yil

Tilavova M.M. "Texnologiya va uni o'qitish metodikasi" o'quv qo'llanma. T.: Muharrir n. 2019-yil. -232b

Мухамадовна ТМ, Джамшитовна КМ, Нарзуллаевна QS (2023). Искусство как значимый фактор формирования мировоззрения студентов.

Rajabova, L. (2020). Steam ta'lim dasturi asosida matematika masalalarini yechishning ilg'or usullari. центр научных публикаций (buxdu. Uz), 1(1).

OLIV TA'LIM PEDAGOGIKASINI MODERNIZATSIYALASHNING AKSIOLOGIK ASOSLARI

Tohirova Gulhayo Yunus qizi,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti Pedagogika nazariyasi va tarixi mutaxassisligi 1-bosqich magistranti

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.051>

Annotatsiya. Ushbu maqola oliy ta'limda pedagogikani modernizatsiya qilishning aksiologik asoslarini o'rganadi. U zamonaviy akademiyada o'qitish va o'qitish yondashuvlarini o'zgartirishni shakllantiruvchi falsafiy tamoyillar va qadriyatlarni o'rganadi. Maqolada pedagogik amaliyotlar doirasidagi axloqiy, madaniy va ijtimoiy istiqbollarni o'rganib chiqib, oliy ta'lim muassasalari o'z pedagogik asoslarini talabalar va jamiyatning o'zgaruvchan ehtiyojlarini qondirish uchun qanday moslashtira olishi haqida tushuncha berishni maqsad qilgan. Maqolada fanlararo nuqtai nazardan kelib chiqqan holda, zamonaviy ta'lim paradigmalarini shakllantirishda qadriyatlarning o'rni, o'quv dasturlarini ishlab chiqish, o'qitish strategiyalari va talabalarning faolligiga ta'siri har tomonlama tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Oliy ma'lumot, Pedagogika, Modernizatsiya, Aksiologiya, Qiymatlar, Etika, O'quv dasturlarini ishlab chiqish, Ta'lim strategiyalari, Talabalar ishtiroki, Ta'lim paradigmalarini

Kirish: Zamonaviy pedagogika fanining asosiy tendensiyasi – uning shaxsni «anglash», o'z dunyoqarashiga asoslanishga e'tibor qaratganligidir. Bu esa, zamonaviy pedagogik amaliyotning muhim jihati aylandi. Pedagogika va inson amaliyotida insonparvarlik an'analarning rivojlanishi, uning hayotiy faoliyat jarayonida o'z oldiga qo'ygan muhim vazifalarni o'zida aks ettiradi.

Inson hayoti har doim bo'lib o'tgan voqealarni baholash, vazifalarni qo'yish, izlash, xulosalar qabul qilish, dunyoqarash vaziyatlarida kechadi. Bunda uning atrof-muhit bilan munosabatlari ikkita farq bilan o'zaro bog'liq: amaliy va abstrakt-nazariy (bilish).

Bundan kelib chiqadiki, pedagogika metodologiyasi ta'lim falsafasiga haqiqiy insonparvarlikning mohiyati, borliqning yangilanishi va pedagogik bilish haqidagi nazariy qoidalar yig'indisi sifatida qaraydi. Bunday metodologiyaga muvofiq, fanlarning, shu jumladan, pedagogikaning insonparvarlik mohiyatidan kelib chiqadigan vazifasi o'zida insonga bilish, muloqot, ijod sub'ekti sifatida yondashishni aks ettiradi.

Bizga ma'lumki, ilmiy bilish, shuning barobarida pedagogik bilish faqatgina ijodkorliknigina emas, ijtimoiy ehtiyojlarni to'la qondirish maqsadini ham ro'yobga chiqaradi. Nazariy va amaliy bilish orasidagi «ko'priq» vazifasini aksiologik yoki qadriyat sifatidagi yondashuv bajaradi.

Aksiologiya (yun. «axio» – qadriyat va «logos» – fan, ta'limot) – qadriyatshunoslik; qadriyatlar haqidagi fan. XIX asrning ikkinchi yarmida nemis qadriyatshunosi E.Gartman va fransuz olimi P.Lapilar tomonidan fanga kiritilgan.

Aflotun birinchilardan bo'lib, ta'lim tizimini falsafiy nuqtai nazardan asoslaydi, buning uchun davlat ta'limining zarurligini ta'kidlaydi. U o'zining davlat shu jumladan, ta'lim haqidagi ta'limotida g'oyalarning aqlga asoslangan dunyosi; davlat (jamiyat, polis); individ, fikrlovchi, davlat qonunlariga rioya qiluvchi kabilarni ajratib ko'rsatadi.

Aflotun yuksak ezgulikning mohiyatini aks ettiruvchi birinchi qadriyatli tasnifni ishlab chiqdi. Ezgulik o'zida o'lchov, mo'tadillik, vaqt bilan bog'liqlikni aks ettiradi. Bu qadriyatlar taraqqiyot zinapoyasining eng yuqori qismida joylashadi. Ikkinchi o'ringa Aflotun go'zallik va komillikni; ulardan so'ng aql va tafakkurni; so'ngra – idrok etish va bilimlarni chaqiruvchi qalbning lazzatlanishini qo'yadi. Oxirgi bo'g'inga «yuksak go'zallik» joylashadi.

Aksiologik yondashuv insonparvarlik pedagogikasining uzviy o'ziga xosligi bo'lib, barcha odam unda jamoaviy rivojlanishning maqsadi va jamiyatning oliy qadriyati sifatida qaraladi. Shuning uchun aksiologiyaga (tabiiy qadriyatlar haqidagi (nazariy) falsafiy nazariyalar) yangi ta'lim falsafasi sifatida va zamonaviy pedagogika metodologiyasiga uyg'un tarzda qaraladi.

Aksiologik fikrlash markazida dunyodagi voqea-hodisalarning o'zaro ta'siri va o'zaro bog'liqligi konsepsiyasi turadi. U tasdiqlaydiki, bizning dunyo – bu butun insoniyat dunyosi, shuning uchun umumiylikni ko'ra bilish lozim, faqatgina insoniyatni birlashtirib qolmay, balki har bir alohida shaxsni

tavsiflaydi. Insondan tashqaridagi ijtimoiy taraqqiyotni qarash – uning insonparvarlik poydevoridan alohida fikrlashi demakdir. Aynan, ana shunday tarzdgagi fikrlash zamonaviy jamiyat taraqqiyoti global tendensiyada insonparvarlik kasb etadi, umuminsoniy qadriyatlarni ma'qullashi uning mazmunini tashkil etadi.

Pedagogik aksiologiya asosida inson hayoti, tarbiya va ta'lim, pedagogik faoliyatning inson hayotidagi ahamiyatini tushunish va qaror toptirish yotadi. Ta'limni inson turmushi uchun asosiy qadriyat, deb asoslash pedagogik bilimlar taraqqiyotini barcha bosqichlarida o'z o'rniga ega. U o'zaro aloqadorlik – jamiyat va inson o'rtasida muhim ahamiyat kasb etadi. Aynan, ular ta'limning qadriyat statusini belgilab berishadi. Ta'limni insonparvarlashuvi g'oyasi, pedagogikada aksiologik yondashuvni qo'llash esa, o'zida katta falsafiy-antropologik, ijtimoiy-siyosiy xususiyatni aks ettiradi.

Oliy ta'lim texnologik taraqqiyot, globallashuv va rivojlanayotgan ijtimoiy ehtiyojlar ta'sirida tez o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Ushbu dinamik manzarada pedagogika - o'qitish san'ati va fani - talabalarning o'quv tajribasini shakllantirish va ularni XXI asr muammolariga tayyorlashda muhim rol o'ynaydi. Biroq, oliy ta'lim pedagogikasini modernizatsiya qilish oddiy texnologik integratsiyadan tashqariga chiqadi; ta'lim amaliyotiga asos bo'lgan aksiologik asoslarni - qadriyatlar, axloqiy va madaniy istiqbollarni chuqur tushunishni talab qiladi. Ushbu maqolada aksiologiyaning oliy ta'lim pedagogikasini modernizatsiyalashdagi ahamiyati va uning o'quv dasturlarini ishlab chiqish, o'qitish usullari va talabalar rivojlanishidagi ta'sirini o'rganamiz.

Oliy ta'limda aksiologiyani tushunish: qadriyatlar va axloq bilan bog'liq bo'lgan falsafaning aksiologiya bo'limi ta'lim ishlarini boshqaradigan asosiy tamoyillarni o'rganish uchun asos yaratadi. Oliy ta'limda aksiologik mulohazalar keng qamrovli qadriyatlarni, jumladan, akademik yaxlitlik, ijtimoiy mas'uliyat, madaniy xilma-xillik va axloqiy xulq-atvorni o'z ichiga oladi. Ushbu qadriyatlar o'qituvchilar uchun tanqidiy fikrlash, axloqiy fikrlash va o'quvchilarning har tomonlama rivojlanishini ta'minlaydigan o'quv tajribalarini ishlab chiqishda etakchi tamoyillar bo'lib xizmat qiladi.

Aksiologiyaning pedagogik amaliyotga integratsiyalashuvi: Oliy ta'lim pedagogikasini modernizatsiya qilish aksiologik tamoyillarni o'qitish va ta'lim jarayonlariga ataylab integratsiya qilishni talab qiladi. Bu inklyuzivlikni, xilma-xillikni hurmat qilishni va axloqiy qarorlar qabul qilishni rag'batlantiradigan o'quv muhitini yaratishni nazarda tutadi. O'qituvchilar o'zlarining o'quv dasturlariga o'quvchilarga o'z harakatlarining axloqiy oqibatlarini tushunishga va ijtimoiy mas'uliyat hissini rivojlantirishga yordam berish uchun qimmatli muhokamalar, amaliy tadqiqotlar va real dunyo ilovalarini kiritishlari kerak. Bundan tashqari, halollik va akademik halollik madaniyatini tarbiyalash akademik hamjamiyat ichida stipendiya va professionallik qadriyatlarini qo'llab-quvvatlash uchun juda muhimdir.

O'quv dasturlarini ishlab chiqishga ta'siri: Aksiologiya o'quv maqsadlari, mazmuni va baholash strategiyalarini tanlash orqali o'quv dasturlarini ishlab chiqishga ta'sir qiladi. O'qituvchilar kurs materiallari turli nuqtai nazarlarni aks ettirishi va zamonaviy ijtimoiy va axloqiy muammolarni hal qilishini ta'minlashi kerak. Oliy ta'lim muassasalari qadriyatlar ta'limini fanlar bo'yicha integratsiyalashgan holda talabalarga murakkab axloqiy dilemmalarni hal qila oladigan mas'uliyatli global fuqarolar bo'lish imkoniyatini beradi. Bundan tashqari, xizmat ko'rsatish loyihalari va amaliyotlar kabi tajribaviy o'rganish imkoniyatlari talabalarga axloqiy tamoyillarni real sharoitlarda qo'llash va ularning jamiyatdagi rolini chuqurroq tushunish imkonini beradi.

Ta'lim strategiyalarini kuchaytirish: aksiologik tamoyillarni o'quv strategiyalariga kiritish o'quvchilarning faolligini, tanqidiy fikrlashni va axloqiy fikrlashni kuchaytiradi. Hamkorlikdagi loyihalar, munozaralar va simulyatsiyalar kabi faol o'rganish usullari o'quvchilarni turli nuqtai nazarlarni o'rganishga va axloqiy nutqda qatnashishga undaydi. Bundan tashqari, qo'llab-quvvatlovchi va inklyuziv ta'lim muhitini yaratish talabalar o'rtasida empatiya, hurmat va ochiq fikrni rivojlantirishga yordam beradi, mazmunli o'zaro munosabatlar va bilim almashishni osonlashtiradi.

Xulosa: Oliy ta'lim pedagogikasini modernizatsiya qilish ta'lim va tarbiyaning aksiologik asoslarini tan oladigan yaxlit yondashuvni talab qiladi. Qadriyatlar, axloqiy va madaniy istiqbollarni o'quv dasturlari va o'qitish amaliyotiga integratsiyalashgan holda, o'qituvchilar talabalarni murakkab ijtimoiy muammolarni halollik va rahm-shafqat bilan boshqarishga tayyorlashlari mumkin. Oxir oqibat, axloqiy etakchilik madaniyatini va global fuqarolikni rivojlantirish yanada adolatli, adolatli va barqaror dunyoni yaratish uchun muhim ahamiyatga ega.

Ushbu maqolada oliy ta'lim pedagogikasini modernizatsiya qilishni shakllantirishda aksiologiyaning hal qiluvchi roli ko'rsatilgan va kelajak uchun mas'uliyatli va axloqiy rahbarlarni tarbiyalash uchun

qadriyatlar va axloqni ta'lim amaliyotiga integratsiya qilish muhimligiga urg'u berilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

Chujakova G.I. Leksii po pedagogicheskoy aksiologii – Krasnoyarsk, 1999.

Toxtaxodjaeva M., Nishonova S., Madiyarova S., Kaldybekova A. va boshqalar. Pedagogika. – T.: Iqtisod-moliya nashriyoti, 2008.

Xodjaev B., Bekmurodova M. Pedagogik hodisalarni o'rganishda aksiologik yondashuv: mazmun va mohiyati. – «Lichnostno-orientirovannoe obuchenie i vospitanie na sovremennom etape (soderjanie, formy, metody)». Sb.nauch-metod. statey, ch.5. – T.: 2007.

Xodjaev B., Bekmurodova M. Pedagogik aksiologiyaning shakllanishi va rivojlanish omillari. / «Maktab va hayot» jurnali, 2008, №4.

Xodjaev B., Bekmurodova M. Qadriyatli yondashuv asosida pedagogika kolleji o'quvchilarida kasbiy sifatlarni shakllantirish. // Pedagogika kollejlari ta'lim jarayonini takomillashtirish muammolari. Vazirlik miqyosidagi ilmiy-amaliy anjuman materiallari. 29 aprel, 2009 yil. – T.: «Fan va texnologiyalar» nashriyoti, 2009.

Bekmurodova M. O'quvchilarda qadriyatli munosabatni shakllantirish – ta'lim jarayoni samaradorligining muhim omili sifatida. // Pedagogika kollejlari ta'lim jarayonini takomillashtirish muammolari. Vazirlik miqyosidagi ilmiy-amaliy anjuman materiallari. 29 aprel, 2009 yil. – T.: «Fan va texnologiyalar» nashriyoti, 2009.

Mardonov Sh. Pedagogik ta'lim tizimida ta'limiy qadriyatlardan foydalanish. / «Xalq ta'limi» jurnali, 2005, №6.

PEDAGOGIK ERGONOMIKA FAN TARMOG'I SIFATIDA

Tolipov Utkir Karshievich,
Nizomiy nomidagi TDPU "Professional ta'lim metodikasi kafedrasini mudiri",
p.f.d, professor
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.052>

Khaldarov Hikmatulla Akhmatovich,
Nizomiy nomidagi TDPU "Информацион технологиялар ва тизимлар" кафедраси доценти,
т.ф.н.

Annotatsiya: pedagogik ergonomika zarur ijtimoiy va pedagogik natijalarga erishishga – sog'liqni saqlash, o'quv jarayonida shaxsiy rivojlanish omillarini shakllantirish, zamonaviy ta'lim tashkilotida o'quv qurollari bilan ishlashda mehnat faoliyati mazmuni va samaradorligini oshirishga yordam beradi.

Таянч сўзлар: ergonomika, texnologiya, pedagogika, mehnat texnikasi, mehnat qobiliyati, o'qituvchi - talaba, mahsuldorlik, ergonomik yondashuv, zamonaviy ta'lim.

Аннотация: Педагогическая эргономика помогает достичь необходимых социально-педагогических результатов – охраны здоровья, формирования факторов развития личности в образовательном процессе, повышения содержания и эффективности работы при работе с образовательными средствами в современной образовательной организации.

Ключевые слова: эргономика, технология, педагогика, приёмы труда, способность работать, педагог – студент, производительность, эргономичный подход, современное образование.

Abstract: Pedagogical ergonomics helps to achieve the necessary social and pedagogical results - health care, formation of factors of personal development in the educational process, increasing the content and efficiency of work in working with educational tools in a modern educational organization.

Key words: ergonomics, technology, pedagogy, work techniques, ability to work, teacher - student, productivity, ergonomic approach, modern education.

XXI - asrda postindustrial davr sharoitida o'qituvchining muvaffaqiyatli mehnat faoliyati ko'p jihatdan ishning fanlararo aloqadorligi g'oyalarini amalga oshirish va o'quv jarayonini ratsionalizatsiya qilish bilan bog'liq. Bugungi kunda ta'lim tizimi quyidagi tendensiyalar bilan tavsiflanadi: ta'limga bo'lgan talabning keskin ortishi, ta'lim muassasalarining imkoniyatlaridan sezilarli darajada oshib ketishi; bilimlarning hajmi va murakkabligi ortib borayotgan ta'lim sifatini saqlab qolish; kompyuterda ish o'rinlarining ko'payishi tendensiyasi nafaqat o'qituvchining funksiyalarini, balki butun o'quv jarayonini o'zgartiradi.

Ilmiy tadqiqotlar tahlili ta'limning ergonomik muammolarini ko'rib chiqishga e'tibor kuchayganligini ko'rsatadi. Ergonomik ta'lim sharoitlarini yaratish masalalarini ilmiy tahlil qilish va hal qilish zarurati o'quv jarayonini ilmiy ergonomik asoslash zarurati va pedagogik ergonomikaning yaxlit nazariyasi haqidagi g'oyalarning yetishmasligi o'rtasidagi qarama-qarshilik bilan belgilanadi.

Ta'lim xizmatlari iste'molchilarining kutishlari va talab qilinadigan standartlar o'rtasida, bir tomondan, ta'lim muassasalarining hozirgi holati, boshqa tomondan, har doim ham ta'lim funksiyalarini amalga oshirish uchun qulay shart-sharoitlarni ta'minlay olmaydi.

Pedagogik nazariya va amaliyotning yangi yo'nalishlaridan biri pedagogik ergonomikaga aylandi. Pedagogik ergonomikaning paydo bo'lishi va rivojlanishining zaruriy sharti ta'lim jarayonini murakkab tizim ob'yekti sifatida o'rganishga ergonomik yondashuvning ob'yektiv zarurati edi. Pedagogikaning ilmiy sohasi kengayishiga fan va amaliyotning uchta sohasi - pedagogika, psixologiya va ergonomikaning sintezi natijasida erishildi. Ushbu sintez pedagogik faoliyat, ergonomik ko'rsatkichlar va tegishli ta'lim texnologiyalariga muvofiq ta'lim maydonini loyihalash haqida yangi g'oyani aniqlash uchun boshlang'ich nuqta bo'lib xizmat qildi. Pedagogik ergonomikaning paydo bo'lishini pedagogika, psixologiya va fiziologiya funksiyalarini almashtirishga urinish sifatida emas, balki yangi bilim sohasining paydo bo'lishining tabiiy jarayoni sifatida qarash kerak.

Agar dastlab ergonomika (yunoncha ergon «ish» va nomos «qonun» so'zlaridan) tabiatshunoslik qonuniyatlariga asoslangan mehnat fani sifatida (V. Yastrzembowski, 1857) ko'proq insonning ishlab

chiqarish faoliyatiga yo'naltirilgan bo'lsa, uning texnologiya, mashina, keyin vaqt o'tishi bilan uning ta'siri gumanitar sohaga faol tarqala boshladi. Shu munosabat bilan ergonomikaning mezon doirasi asta-sekin kengayib bormoqda: "samaradorlik" va "xavfsizlik"ga faoliyatning mazmuni, xarakteri, natijalaridan qoniqish (A. I. Yuryev va boshqalar) qo'shiladi. Shunga ko'ra, psixologiya, pedagogika, shuningdek, falsafa, antropologiya, fiziologiya, madaniyatshunoslik, sotsiologiya va boshqa fanlarning ergonomik nutqiga ta'siri tobora aniq bo'lib bormoqda. 1960-1980 yillar ilmiy pedagogikasining analitik sharhi. O'qituvchi, o'qituvchi (V. A. Kan-Kalik, N. V. Kuzmina, A. K. Markova va boshqalar) ishining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish, takomillashtirish yo'llarini izlashda ifodalangan ergonomik bilimlarning keng ko'lamli pedagogikligini isbotlaydi. Ularning kasbiy faoliyati, shaxsiy rivojlanishi (A. A. Verbitskiy, L. M. Mitina va boshqalar), maktab o'quvchilari uchun ta'lim sharoitlarini qayta tashkil etishdir (V. F. Shatalov, E. A. Yamburg va boshqalar).

Ergonomikaning fan sifatidagi tushunchasi va mohiyatini o'rganish maqsadida B.F.Lomov, A.N.Leontyev, V.P.Zinchenko, V.M. Munipovaning ilmiy ishlari tahlili asosida. O.A. Krilov, G. M. Zarakovskiy, K. Marrel, V. Singleton va boshqalarning fikriga ko'ra, pedagogika va ergonomikaning umumiy maqsadlari – ta'lim faoliyati samaradorligini oshirish, sog'liqni saqlash (xavfsizlik), shaxsiy rivojlanish (konfor, mazmun, shakllardan qoniqish) degan xulosaga keldi.

Ergonomika kompleks fan sifatida insonning ma'lum bir ish muhitida ishlash qobiliyati va xususiyatlarini sog'liq uchun samarali, ishonchli va xavfsiz ishlashga yordam beradigan sharoit, mehnat usullari va shakllarini yaratish va shu bilan birga mehnat qobiliyatini har tomonlama rivojlantirishni individual o'rganadi.

L.P. Okulova pedagogik ergonomikaning asoslarini bir necha elementlardan, xususan: pedagogik mehnat va talabalar faoliyati, o'quv muhiti va ilg'or pedagogik tajriba, ta'lim jarayonida qo'llaniladigan zamonaviy texnik vositalardan tashkil topgan fanlar majmuasi yutuqlari majmui sifatida tushunadi [3].

Biz ushbu konsepsiyani quyidagicha izohlaymiz: pedagogik ergonomika - pedagogikaning amaliy sohasi bo'lib, u pedagogik jarayonni "o'qituvchi - talaba - o'quv qurollari - atrof-muhit" ergonomik tizim sifatida ko'rib chiqadi, o'quv jarayonini tashkil etish shartlari va talablarini belgilaydi.

Ergonomikaning dizayn fani ekanligini hisobga olsak, uni loyihalash ob'yekti ergatik tizim va atrof-muhit omillari hisoblanadi. Dizaynning maqsadi - xavfsizlik, sog'liqni saqlash va shaxsiy rivojlanishni ta'minlaydigan professional faoliyat tizimi. O'z navbatida, pedagogikaning o'rganish ob'yekti - ta'lim va kasbiy faoliyat jarayonida shaxsni rivojlantirishga qaratilgan voqelikning (tarbiyaning) davom etayotgan hodisalari.

Ta'lim tizimini o'zgartirish va ergonomikaga tizimli yondashish ushbu fanlarning sintezini belgilab beradi, buning asosida yangi ilmiy yo'nalish paydo bo'ladi, ta'lim makonida sub'yektlarning samaradorligi, xavfsizligi va qulayligi masalalarini hal qiladi. Ergonomika va pedagogika bir xil muammolarni hal qiladi: sog'liqni saqlash va shaxsiy rivojlanishni saqlash uchun texnik vositalardan foydalangan holda shakllangan muhitda samarali mehnat faoliyati muammolari kabilarni. Shunday qilib, ergonomikaning umumiy tamoyillari va talablari pedagogikaga o'tkazilishi mumkin. XX-asrning bir qator olimlari, pedagogik ergonomikaning o'quv fanlari ishi bo'yicha tadqiqot yutuqlarini sintezlovchi fan sifatida, o'quv jarayonini samarali tashkil etish, o'qitishning texnik vositalaridan foydalanishda ergonomik yondashuvni qo'llash, ergonomikani yaratish vaqti kelganligini ishonchli asoslab berdi.

Salomatlikni saqlash uchun xavfsiz va qulay ta'lim muhiti. Ob'yekti "o'qituvchi - talaba - o'quv qurollari - o'quv predmeti muhiti" tizimining funksional tuzilishidir. Pedagogikaning bir tarmog'i sifatida pedagogik ergonomikaning predmeti o'qituvchining ta'lim faoliyati va o'quv qurollari bilan o'zaro ta'sir qilish jarayonida va atrof-muhit omillarining sezilarli ta'siri sharoitida o'quvchining bilim faoliyatidir. Demak, pedagogik ergonomikaning eng muhim xususiyati inson omili va o'quv muhiti omillarining bir-biridan ajralmasligi bo'lib, bu sintezning xususiyatlarini aniqlash pedagogika fanining bir tarmog'i sifatidagi pedagogik ergonomikaning mohiyatini belgilaydi.

Pedagogik ergonomikada optimallikning kompleks mezonlari uning mohiyatini hisobga oladi, tizimning samaradorligi (aniqlik, ishonchlilik, mahsuldorlik) darajasini va inson psixofiziologiyasiga muvofiqligini (o'qituvchi va talaba salomatligi uchun xavfsizlik, kuchlanish va charchoq darajasi) aks ettiradi (o'qituvchi va talabaning faoliyati jarayoniga hissiy ta'sir). Boshqacha qilib aytganda, mezonlar ta'lim muhitining tegishli parametrlari bilan belgilanadigan psixofiziologik, fiziologik, antropometrik va gigiyenik omillarning ta'lim jarayoni sub'yektlariga o'zaro bog'liq ta'sirini hisobga oladi [2].

Ergonomik yondashuv - o'quv jarayonini tashkil etish uchun ergonomika talablarini amalga oshirish. Ergonomik yondashuv "inson omili"ga e'tiborni qaratishdan iborat bo'lib, u axborot-predmetli muhitni, o'quv qo'llanmalarini pedagogik jarayon sub'yektlari faoliyatiga to'liq moslashtirishdan iborat. "O'qituvchi - talaba - o'quv qurollari - o'quv predmeti muhiti" tizimining ishlashini ta'minlash ergonomik yondashuvning mohiyatidir.

Belgilangan tizimning yaxlitligiga erishish uchun uning asosiy xarakteristikalarini va funksiyalari aniqlanadi: funksional tizimning maqsad va vazifalari; pedagogik jarayon ishtirokchilarining o'rnini, ularning o'zaro ta'sir qilish kanallari; pedagogik jarayon ishtirokchilarining sifat xususiyatlari; tizimga ijtimoiy ta'sir sifati; pedagogik jarayon ishtirokchilari o'rtasida funksiyalarni taqsimlash; tizimdagi faoliyat vositalari va axborot oqimlarining sifati va miqdori; o'quv muhitining shartlari (ish joylari, texnik o'quv jihozlari, o'quv qurollari va boshqalar); faoliyat sifatining asosiy ko'rsatkichlari va mezonlari; tizimni tashkil etish va boshqarish, nazorat qilish; tizimning rivojlanish dinamikasi.

Muvaffaqiyatli pedagogik faoliyat jarayoni o'qituvchi faoliyati jarayonining samaradorligini kasbiy vazifalarni bajarish uchun mo'ljallangan ish joyini ergonomik tashkil etishga bog'liqligini belgilaydigan ta'lim muhitining asosiy tarkibiy qismlari uchun ergonomik sharoitlarni yaratish bilan birga keladi. Shartlar deganda pedagogik tizimning paydo bo'lishi, mavjudligi yoki o'zgarishi uchun zarur bo'lgan ob'yektlar, jarayonlar, munosabatlar majmunini tushunamiz.

Zamonaviy maktabning o'quv jarayonidagi ergonomik yondashuv bir qator pedagogik va tashkiliy sharoitlardan foydalangan holda amalga oshirilishi mumkin. Biz pedagogik guruhga quyidagi shartlarni kiritdik: didaktik tizimning ta'lim maqsadlari va muammolariga muvofiqligi, pedagogik va ergonomik tamoyillarga tayanish, ergonomik talablarni hisobga olgan holda pedagogik jarayon mazmunini tanlash, sog'liqni saqlashni tejaydigan usullardan foydalanish: charchoq darajasini pasaytiradigan pedagogik texnologiyalar, pedagogik jarayon sub'yektlarining yetarli darajada ishlash darajasi, ergonomik yondashuvni amalga oshirishga qodir inson resurslarining mavjudligi.

Jihozlar, o'quv qurollari, ularning komplektlari bilan jihozlash, jihozlarni joylashtirish va saqlashning oqilona tizimlarini yaratish va ulardan foydalanish; o'qitishning texnik vositalaridan, axborot texnologiyalarining yangi vositalaridan, fiziologik va psixologik asoslangan dars jadvallaridan oqilona foydalanish, ish joylarini oqilona jihozlash, ergonomik o'quv muhitini yaratish, interyerning ergonomik dizayni [1].

Ishonamizki, ushbu shartlar ergonomik yondashuvni amalga oshirishga yetarlicha yordam beradi. Ta'lim xizmatlari iste'molchilarining ko'pchiligining umidlari maktab muhitida qulay sharoitlar mavjudligi, bolaning qadr-qimmati, hayoti va sog'lig'i himoyalangan intellektual, hissiy va jismoniy qulaylikni ta'minlash bilan bog'liq. Shubhasiz, maktabni jozibador deb hisoblash mumkin, agar uning maqsadi bolaning rivojlanishi uchun ergonomik muhit va shart-sharoitlarni yaratish, davlat ta'lim standartlariga javob beradigan bilimlarni o'zlashtirishni kafolatlash va maktabning fazilatlarini shakllantirish bo'yicha ko'rsatmalarni aks ettirishdir.

Zamonaviy hayotda bitiruvchilarga bo'lgan ehtiyoj. Pedagogik ergonomikaning g'oyalarini qo'llash va o'quv jarayonida ergonomik yondashuvni amalga oshirish bizga bir qator muammolarni hal qilish imkonini beradi: ular faoliyat natijasi sifatiga qo'yiladigan talablarni va ko'zlangan maqsadga erishish yo'llarining samaradorligini belgilaydi: sarflangan kuch, pul, vaqtning optimalligini hisobga olgan holda maqsadlar;

maktabning axborot va fan muhitini tashkil etishga qo'yiladigan talablarni belgilash;

o'quv qurollari va ularning komplekslarini loyihalash, yaratish va ulardan foydalanish shartlarini belgilash;

optimallik shartlari nuqtai nazaridan axborotning miqdori va sifatini hamda uning asosiy manbalarini aniqlash;

noqulay funksional holatlarning oldini olish va o'quv jarayoni sub'yektlarining sog'lig'ini saqlash choralarini belgilash.

Pedagogik ergonomika zamonaviy ta'lim tizimining asosiy muammosini hal qiladi, o'quv ma'lumotlarini taqdim etish usullari va shakllarini o'zgartiradi va o'quv qo'llanmalarini o'quv sub'yektlari faoliyatiga moslashtiradi, shaxsni rivojlantiradi va salomatlikni saqlaydi. Shu munosabat bilan o'quv jarayonida ergonomik yondashuvning asosiy qoidalarini qo'llash yangilanmoqda. Ergonomik yondashuv o'quv jarayonini "Inson omillari"ni hisobga olgan holda tashkil qiladi.

Zamonaviy ta'lim va ta'lim tizimida ta'lim sub'yektlarining antropometrik, fiziologik, gigienik

va psixofizik xususiyatlari to'g'risidagi ma'lumotlarni har tomonlama tahlil qilish imkoniyati tufayli pedagogik ergonomikaga qiziqish ortib bormoqda. Ushbu ma'lumotlar mehnat faoliyatini optimallashtirish, tananing insoniy salohiyatini tejash, sog'lig'ini saqlash va ta'lim sub'yektlarining shaxsiyatini rivojlantirish imkonini beradi. Pedagogik ergonomika ergonomik-o'quv modellarini asoslash uchun mo'ljallangan bo'lib, ularning markazida ta'lim sub'yektlarining mehnati o'quv faoliyati taqdim etiladi.

Shunday qilib, pedagogik ergonomika ta'lim jarayonini takomillashtirishga yordam berish uchun mo'ljallangan. Bu amaliy fan sifatida pedagogik ergonomikaning asosiy vazifalaridan kelib chiqadi. U o'qituvchi va talabaning fiziologik va psixologik mehnat qobiliyatini o'rganadi, ularning faoliyati uchun maqbul sharoitlar - inson salomatligini asrash, biologik resurslar, asab energiyasi, vaqt va moddiy resurslarni oqilona sarflash bilan uning faoliyatini samarali qilish uchun sharoit yaratish uchun. Bunday sharoitlar yosh avlod va o'qituvchilarning ma'naviy va jismonan kamol topishi uchun maqbul imkoniyatlar yaratish maqsadida yaratilgan.

Xulosa. Pedagogik ergonomika zarur ijtimoiy va pedagogik natijalarga erishishga yordam beradi: sog'liqni saqlash, o'quv jarayonida shaxsiy rivojlanish, zamonaviy ta'lim tashkilotida o'quv qurollari bilan ishlashda mehnat faoliyati mazmuni va samaradorligini oshirishda. XXI-asr pedagogik ergonomikasini tadqiq qilishning asosiy ilmiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat: zamonaviy o'qituvchilar tomonidan aqliy mehnat unumdorligi va samaradorligini oshirish uchun asosiy ta'lim texnologiyalarini o'zlashtirish, shaxsni rivojlantirishga qaratilgan ishni insonparvarlashtirish doirasida ta'lim sub'yektlarining ergonomik kompetentsiyasini, ergonomik madaniyatini shakllantirishga qiziqishini oshirish, uning sog'lig'ini saqlash.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Voronina E.V. Pedagogik ergonomika: Monografiya / E.V. Voronina/. - Ishim: IGPI nashriyoti, 2006. - 132 b.
2. Munipov V.M. Ergonomika: texnologiya, dasturiy ta'minot va atrof-muhitning insonga asoslangan dizayni. Darslik. / V.M. Munipov, V.P. Zinchenko. - M.: LOGOS, 2001. - 356 b.
3. Okulova, L. P. Pedagogik ergonomikaning uslubiy asoslari [Matn] / L. P. Okulova // Ta'limni rivojlantirish muammolari va istiqbollari: xalqaro materiallar. sirtidan ilmiy konf. (Perm, 2011 yil aprel). T. I / Umumiy ostida. ed. G. D. Axmetova. - Perm: Merkuriy, 2011. - 36-38-betlar.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING RAQAMLI SAVODXONLIK KO'NIKMLARINI SHAKLLANTIRISHDA O'QITUVCHINING RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHI

Toyirova Dilrabo Sattorovna

Mustaqil izlanuvchi, Maktabgacha ta'lim kafedrası o'qituvchisi. Buxoro davlat pedagogika instituti

<https://orcid.org/0009-0000-5774-4850>

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.053>

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'qituvchilarining o'quv faoliyatini tashkil etishda raqamli texnologiyalardan foydalanishi, kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning raqamli savodxonlik ko'nikmalarini shakllantirishda raqamli texnologiyalarning o'rni va ahamiyati, bugungi kunda o'quvchilar raqamli savodxonlik ko'nikmalarini shakllantirishda texnik vositalardan foydalangan holda o'quv faoliyatini olib borish usullari va mazmuni to'g'risidagi masalalar o'z aksini topgan. Bundan tashqari ta'lim samaradorligini oshirishda raqamli texnologiyalarning bugungi kundagi dolzarbligi o'z ifodasini topgan. Shuningdek, maqolada kichik maktab yoshidagi o'quvchilardagi raqamli kompetentsiyalarni tarkib toptirish o'qituvchining mutlaqo yangi, raqamli muhitda ishlashi hamda o'quv jarayonining boshqa ishtirokchilari bevosita o'quvchilar, boshqa o'qituvchilar, ma'muriyat va ota-onalar bilan o'zaro munosabatda bo'lishga majbur bo'lishi bilan bog'liqligini tushunish, ta'lim jarayoniga jalb qilingan ijtimoiy muhit sifatida juda muhimligi tasvirlab berilgan.

Kalit so'zlar: Raqamli savodxonlik, texnologiya, texnik vositalar, o'qituvchi, kompyuter savodxonligi, o'quv faoliyati, media savodxonlik, mazmun, standart, mezon.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ УЧИТЕЛЕМ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ФОРМИРОВАНИИ НАВЫКОВ ЦИФРОВОЙ ГРАМОТНОСТИ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Тойирова Дилрабо Сатторовна,

Независимый исследователь, преподаватель кафедры дошкольного образования. Бухарский государственный педагогический институт

Аннотация: В данной статье рассматривается использование цифровых технологий учителями начальных классов в организации учебной деятельности, роль и значение цифровых технологий в формировании навыков цифровой грамотности учащихся младшего школьного возраста, а также значение цифровых технологий в формировании Навыков цифровой грамотности учащихся сегодня отражаются вопросы о методах и содержании учебной деятельности с использованием технических средств. Кроме того, выражена сегодняшняя актуальность цифровых технологий в повышении эффективности образования. Также в статье формирование цифровых компетенций у учащихся младшего школьного возраста представляет собой работу учителя в совершенно новой, цифровой среде, а другие участники образовательного процесса непосредственно взаимодействуют с учащимися, другими педагогами, администрацией и родителями. описывается как очень важная социальная среда, участвующая в образовательном процессе, понимая, что она связана с принуждением к взаимодействию.

Ключевые слова: Цифровая грамотность, технологии, технические средства, учитель, компьютерная грамотность, учебная деятельность, медиаграмотность, контент, стандарт, критерии.

THE TEACHER'S USE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE FORMATION OF DIGITAL LITERACY SKILLS IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Toyirova Dilrabo Sattorovna,

Independent researcher, teacher of the preschool education department. Bukhara State Pedagogical Institute

Abstract: *In this article, the use of digital technologies by primary school teachers in the organization of educational activities, the role and importance of digital technologies in the formation of digital literacy skills of students of junior school age, and the importance of digital technologies in the formation of digital literacy skills of students today questions about the methods and content of educational activities using technical means are reflected. In addition, today's relevance of digital technologies in increasing the effectiveness of education is expressed. Also, in the article, the formation of digital competences in students of junior school age is the teacher's work in a completely new, digital environment, and other participants of the educational process interact directly with students, other teachers, administration and parents. It is described as very important as the social environment involved in the educational process, understanding that it is related to being forced to interact.*

Key words: *Digital literacy, technology, technical tools, teacher, computer literacy, learning activities, media literacy, content, standard, criteria.*

Hozirgi zamon taraqqiyoti shunday rivojlanish bosqichida ko'tarildiki, bunday madaniy o'zgarishlar surati shaxsdan juda ham qisqa muddatlarda katta hajmdagi axborotni qabul qilish, yangi faoliyat usullarini o'zlashtirish hamda ijtimoiy muammolarning yechimini o'z vaqtida topish malakasini talab qiladi. Respublikamiz hayotining ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy – axloqiy va axborot kommunikatsiya sohalaridagi tizimli o'zgarishlari kishilarning hayot faoliyatini jiddiy o'zgartirmoqda.

Shuningdek, ta'lim-tarbiya jarayonida sog'lom va barkamol avlodni tarbiyalash yoshlarning o'z ijodiy va intellektual salohiyatini ro'yobga chiqarish bo'yicha qo'yilgan vazifalarda ta'lim jarayoniga zamonaviy axborot kommunikatsiya va pedagogik texnologiyalarni, elektron darsliklar, multimediya vositalarini keng joriy etish orqali mamlakatimiz maktabgacha ta'lim, umumta'lim maktablarida, litseylar va oliy ta'lim muassasalarida o'qitish sifatini tubdan yaxshilash samarali tizimini yanada rivojlantirish ko'zda tutilganligi dolzarb vazifalarimizdan biridir.

Raqamli texnologiyalar bugungi kunda har bir sohaga kirib bormoqda. Jumladan, ta'lim bilan integratsiyalashuvi dars sifatini oshishiga hamda internet tarmog'i orqali eng yangi ma'lumotlarni topishga zamin yaratmoqda. Ayniqsa, dars jarayonlarida kompyuter texnologiyasidan foydalanish, sifatli va qiziqarli dars mashg'ulotlarini tashkil etish uchun imkoniyatlar yaratib beradi. Raqamli texnologiyalar orqali ta'lim berilsa, ta'lim oluvchilarga ta'lim olish usullari osonlashadi. Bunda esa ta'lim tizimi vositalari rolini multimediyalar, kompyuter, noutbuk, internetga ulangan televizorlar, telefon liniyalar, smart doska, proyektorlar bajarib beradi. Ta'limda bunday mahsulotlar bilan dars mashg'ulotlar o'tkazish ta'lim sifatini yaxshilaydi.

Raqamli savodxonlik - zamonaviy dunyoda hayot uchun, raqamli texnologiyalar va internet resurslaridan xavfsiz va samarali foydalanish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar to'plamidir. Ushbu kerakli bilim va ko'nikmalarni shakllantirish borasida olib borilayotgan kompleks ishlar natijasida boshlang'ich sinf o'quvchilarida IT sohasiga bo'lgan qiziqish va kelajakda ushbu kasb egalari bo'lib yetib chiqishlarida mustahkam poydevor vazifasini o'taydi.

Boshlang'ich sinflarda ta'lim olayotgan kichik yoshdagi o'quvchilaridan XXI asrda bo'lajak IT sohasining yetuk mutaxassisleri, shu sohani mukammal egallab, Vatan ravnaqi uchun o'zining hissasini qo'sha oladigan kadrlar bo'lib yetishishlari talab qilinadi. Bugungi kunda IT sohasini egallagan yoshlardan raqamli texnologiyalar bilan ishlay oladigan yetuk mutaxassis sifatida talab qilinadigan professional muhim sifat va kompetensiyalar: global darajada fikrlash qobiliyati, raqamli savodxonlik va raqamli kompetentsiya, uzluksiz o'rganish, ijodiy vazifalarni bajarishdir. Bu kabi muhim sifatlarni tarkib toptirish o'quvchilarda kichik yoshdanoq shakllantirilishi, raqamli texnologiyalar va ulardan foydalana olish ko'ikmalarini rivojlantirish boshlang'ich sinf o'qituvchilarida katta mas'uliyatni yuklaydi. O'quvchilarda raqamli kompetensiyalarni tarkib toptirish o'qituvchining mutlaqo yangi, raqamli muhitda ishlashiga va o'quv jarayonining boshqa ishtirokchilari: bevosita o'quvchilar, boshqa o'qituvchilar, ma'muriyat

va ota-onalar bilan o'zaro munosabatda bo'lishga majbur bo'lishi bilan bog'liqligini tushunish, ta'lim jarayoniga jalb qilingan uchinchi shaxslar sifatida juda muhimdir. Raqamli savodxonlik - bu raqamli texnologiyalar va Internet resurslaridan xavfsiz, samarali foydalanish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalar to'plami. Bunga quyidagilar kiradi: raqamli iste'mol; miqdoriy kompetentsiya; raqamli xavfsizlik.

Raqamli kompetentsiyalar- texnologiyalardan samarali foydalanish qobiliyatidir. Bularga quyidagilar kiradi: ma'lumot izlash, raqamli qurilmalardan foydalanish, ijtimoiy media funksiyalaridan foydalanish, moliyaviy operatsiyalar, onlayn xaridlar, axborotni tanqidiy qabul qilish, multimedia kontentini ishlab chiqarish, qurilmalarni sinxronlashtirish.

Ta'lim jarayonida o'qituvchi o'quvchilarda kompetensiyalarni shakllantirishda bir qancha texnik qurilmalardan foydalanadi. O'qituvchining bevosita ta'lim faoliyatida axborot texnologiyalaridan foydalanish maqsadlari turlicha bo'lib, ularning har biri o'ziga xos xususiyatga va mazmunga ega:

- ta'limni zamonaviy qilish (texnik vositalardan foydalanish nuqtai nazaridan);
- ta'lim faoliyatini zamonaviy o'quvchining dunyoqarashiga yaqinlashtirish, chunki u o'qish va gapirishdan ko'ra ko'proq qaraydi va tinglaydi;
- texnik vositalar yordamida olingan axborotdan foydalanishni ma'qul ko'radi;
- o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida o'zaro tushunish, o'zaro yordam munosabatlarini tashkil etish;
- o'qituvchiga materialni hissiy va majoziy ravishda taqdim etishda ko'maklashish.
- o'qituvchining ham, o'quvchining ham vaqtini tejash, o'quv faoliyatining zichligini oshirish, uni yangi mazmun bilan boyitish.

Axborot kommunikatsiya texnologiyalardan foydalanish ma'lumotni bir vaqtning o'zida quyidagi shaklda ko'paytirish imkonini beradi: matn, grafik tasvir, tovush, nutq, video. Bularning barchasi o'qituvchiga o'quvchilar uchun bolalar rivojlanishining printsiplal jihatdan yangi vositalarini yaratishga imkon beradi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, axborot kommunikatsiya texnologiyalardan foydalanganda boshlang'ich sinf o'quvchilarning darslarga qiziqishi sezilarli darajada oshadi, bilim qobiliyatlari darajasi oshadi. Taqdimot katta hajmdagi qog'oz ko'rgazmali qurollar, jadvallar, reproduksiya, badiiy albomlar, audio va video jihozlardan xoli bo'lgan katta hajmdagi namoyish materiallarini birlashtirishga yordam beradi. Shunday qilib, o'qituvchi o'quvchilarni tarbiyalash uchun kompyuter «xom ashyo» bo'lib xizmat qilishi mumkin degan xulosaga kelish mumkin.

Hozirgi davrda maktablarda keng qamrovli zamoniy kompyuter texnologiyalari bilan integratsiyalashgan dars jaryonlari tashkil etilmoqda. Shu bilan bir birgalikda boshlang'ich sinf darslarini tashkil etishda texnologik imkoniyatlarning sifat ko'rsatkichi kompyuter texnologiyasi imkoniyatlari ortib borgan sari, yuqoriga ko'tarilmoqda. Raqamli texnologiyalar ta'lim jarayonlarining vositachi elementlari sifatida o'qituvchilarga an'anaviy ierarxik modeldan ajralib chiqish imkoniyatini beradi. O'quvchilar yozadigan, o'qiydigan, o'rganadigan, o'zaro ta'sir qiladigan, birgalikda quradigan va o'zlarining shaxsiyatlarini aniqlaydigan ramkalar va tarmoqlarni shakllantiradi. O'quv jarayonlariga raqamli texnologiyalarni tatbiq etish dars jarayonlarini sifatini oshiradi hamda darslarni qiziqarli va tushunarli bo'lishiga zamin yaratadi.

Multimedia vositalari asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarini o'qitishda quyidagi afzalliklarga ega:

- 1) berilayotgan bilimlarni chuqurroq va mukammalroq o'zlashtirish imkoniyati bor;
- 2) ta'limning boshlang'ich davridan ta'lim olishning yangi sohalari bilan yaqindan aloqa qilish imkoniyatiga ega bo'ladi va texnik qurilmalarga bo'lgan ishtiyoqi yanada ortadi;
- 3) ta'lim olish vaqtining qisqarish natijasida, vaqtini tejash imkoniyatiga erishish;
- 4) olingan bilimlar bola xotirasida uzoq saqlanib, kerak bo'lganda amaliyotda qo'llash imkoniyatiga erishiladi.

Jumladan, raqamli texnologiyadan foydalanish madaniyatini shakllantirish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida axborotdan to'g'ri va unumli foydalanish ko'nikmasini shakllantirish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Boshlang'ich sinf darslarida axborot texnologiyalari fundamental fan sifatida kompyuter axborot tizimlari negizida istalgan ob'ektlar bilan boshqaruv jarayonlarini axborot jihatidan ta'minlashni barpo etish metodologiyasini ishlab chiqish bilan shug'ullanadi. Shunday fikr ham mavjudki, o'quv faoliyatida texnik vositalaridan foydalanishning asosiy vazifalaridan biri - axborot tizimlari nima, ular qanday o'rinni egallaydi, qanday tuzilmaga ega bo'lishi lozim, qanday ishlaydi, uning uchun qanday qonuniyatlar xos ekanligini aniqlashdir. Kompyuterlar va shunga o'xshash

boshqa qurilmalarni ta'lim tizimida qo'llash g'oyasi ancha ilgari paydo bo'lgan bo'lgan bo'lsada, ta'lim tizimining barcha sohalarida axborot texnologiyalarini qo'llash multimedia qurilmalari bilan jihozlangan kompyuterlar paydo bo'lgach to'liq ma'noda amaliyotga joriy etilib boshlandi. Multimedia vositalarini ta'limda qo'llash quyidagilarga imkoniyat yaratadi:

- ta'limning gumanizasiyalashuvini ta'minlash;
- o'quv jarayonining samaradorligini oshirish;
- ta'lim oluvchining shaxsiy fazilatlarini rivojlantirish (o'zlashtirganlik, bilimga chanqoqlik, mustaqil ta'lim olish, o'zini o'zi tarbiyalash, o'zini o'zi kamol toptirishga qaratilgan qobiliyatlilik, ijodiy qobiliyatlari, olgan bilimlarini amaliyotga qo'llay olishi, o'rganishga bo'lgan qiziqishi, mehnatga bo'lgan munosabati);
- ta'lim oluvchining kommunikativ va ijtimoiy qobiliyatlarini rivojlantirish;

Ta'lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish pedagogikaning eng yangi muammolaridan biridir, chunki fan va texnologiya rivojlanishdan aslo to'xtamaydi. Pedagog esa o'z faoliyatining barcha sohalarida yangi texnologiyalardan foydalanishi, pedagogik yangiliklardan doimo xabardor bo'lishi lozim. Shuning uchun ham axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ta'limning ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Ta'lim tizimini axborotlashtirish o'qituvchiga va uning kasbiy kompetensiyasiga yangi talablarni qo'yadi. O'qituvchining kommunikativ kompetensiyasi turli xil formatlarda: og'zaki, yozma, muhokama, vizual, kompyuter, elektron aloqalarni qurish qobiliyatini o'z ichiga oladi. O'qituvchi nafaqat kompyuter va zamonaviy multimedia jihozlaridan foydalanishi, balki o'zining ta'lim resurslarini yaratishi, ulardan pedagogik faoliyatida keng foydalanishi kerak.

Ta'lim jarayonida o'quvchi har doim ham butun dars davomida diqqatini uning mazmuniga jamlay olmaydi. Diqqat bir qator xususiyatlarga ega: konsentratsiya, barqarorlik, o'zgaruvchanlik. O'quv o'yin dasturlari kichik yoshdagi o'quvchiga e'tiborning ko'rsatilgan xususiyatlarini o'ynoqi tarzda rivojlantirishga imkon beradi, bu esa unga o'quv faoliyati jarayonida ko'proq tirishqoq bo'lishga imkon beradi. Bundan tashqari, o'quvchi xotiraning barcha turlaridan foydalanadi: majoziy, hissiy, vizual, eshitish, mantiqiy. Xotirani yaxshilashning asosiy amrlaridan biri bu takrorlashdir. O'quvchilar, qoida tariqasida, bir xil o'yinni ko'p marta katta qiziqish bilan o'ynaydilar va shu bilan ularning xotirasini mustahkamlaydilar. Darsdan darsga o'quvchiga ma'lum bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishni talab qiladigan turli didaktik topshiriqlar beriladi. O'yin jarayonida o'quv faoliyatiga qiziqish shakllana boshlaydi va kichik yoshdagi o'quvchining o'yin motivatsiyasi asta-sekin o'rganish ko'nikmasiga o'tib boradi. Ta'lim jarayonida kompyuterdan foydalanish barmoqlarning motorli ko'nikmalarini rivojlantirish uchun katta ahamiyatga ega, bu ayniqsa kichik yoshdagi o'quvchilar bilan ishlashda muhimdir. Kompyuter vazifalarini bajarish jarayonida ular qo'yilgan vazifalarga muvofiq, barmoqlari bilan ma'lum tugmachalarni bosishni o'rganishlari, «sichqoncha» manipulyatoridan foydalanishlari kerak. Bundan tashqari, o'quvchilarni yozishni o'zlashtirishga tayyorlashda muhim nuqta - bu kompyuterdan foydalangan holda darslarda muvaffaqiyatli erishiladigan vizual va vosita analizatorlarining birgalikdagi muvofiqlashtirilgan faoliyatini shakllantirish va rivojlantirish.

O'quvchi ma'lumotni qabul qilish va qayta ishlashning yangi, sodda va tezroq usulini o'zlashtiradi, texnologiyaning yangi sinfiga va umuman, ob'ektlarning yangi dunyosiga munosabatini o'zgartiradi. Kichik yoshdagi o'quvchilar bilan ishlashda kompyuter texnologiyalaridan foydalanish hali ham noan'anaviy usul bo'lib qolmoqda, ammo u o'quvchini maktab ta'limini muvaffaqiyatli o'zlashtirishida yordam beradigan ta'lim muammolarini yanada samarali hal qilish uchun ishlatilishi mumkin.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida raqamli texnologiyalaridan foydalanish madaniyatini shakllantirishda bir qancha interfaol usullardan foydalanish mumkin. Bu metodlar o'quvchilarda raqamli texnologiyalardan to'g'ri foydalanish, kompyuter qurilmalari bilan tanishish, axborotlarni qabul qilish va tahlil qilish ko'nikmalarini va boshqa bilish jarayonlarini rivojlantirishga yordam beradi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarida kompyuter savodxonligini shakllantirish, raqamli texnologiyalardan foydalanish madaniyatini o'stirishning interfaol usullariga quyidagilar kiradi:

1. Onlayn o'quv ta'limiy o'yinlari: Interfaol onlayn ta'limiy o'quv o'yinlari talabalarga kompyuterning asosiy ko'nikmalarini qiziqarli tarzda o'rganish va mashq qilishda yordam beradi. Ushbu o'yinlar matn terish ko'nikmalaridan tortib, dasturlash asoslarini o'rganishgacha bo'lgan bir qator mavzularni qamrab olishi mumkin.

2. Virtual tasavvur: virtual tasavvur texnologiyasidan foydalangan holda, o'qituvchilar kompyuter

tushunchalarini hayotga olib keladigan tajribalarni yaratishi mumkin. Bu, ayniqsa, vizual va interaktiv ta'lim orqali yaxshiroq o'rganadigan o'quvchilar uchun samaralidir.

3. Multimediali taqdimotlar: Video va interfaol slayd-shou kabi multimediyali taqdimotlardan foydalanish boshlang'ich sinf o'quvchilariga kompyuter tushunchalari bilan tanishtirishning samarali usuli bo'lishi mumkin. Ushbu taqdimotlardan murakkab g'oyalarni tasvirlash va o'quvchilarni o'rganish tajribasiga jalb qilish uchun foydalanish mumkin.

Boshlang'ich sinf darslarini tashkil etishda kompyuter slaydlari taqdimotlaridan foydalanish quyidagi afzalliklarga ega:

- materialni polisensor idrok etishni amalga oshirish;
- multimedia proyektori va proyeksiya ekrani yordamida turli ob'ektlarni ko'paytiriladigan shaklda namoyish qilish imkoniyati;
- audio, video va animatsiya effektlarini yagona taqdimotga birlashtirish o'quvchilar tomonidan o'quv adabiyotlaridan olingan ma'lumotlar miqdorini qoplashga yordam beradi;
- To'liq shakllanmagan sezgi tizimini idrok etish uchun qulayroq bo'lgan ob'ektlarni namoyish qilish imkoniyati;
- vizual funktsiyalarni, o'quvchining ko'rish qobiliyatini faollashtirish;
- kompyuter taqdimoti slayd filmlaridan kichik yoshdagi o'quvchilar bilan mashg'ulotlar uchun tarqatma material sifatida printerda katta bosma nashrlar ko'rinishidagi ma'lumotlarni ko'rsatish uchun foydalanish qulay.

Darslar davomida katta imkoniyatlarga ega bo'lgan turli multimedia taqdimotlaridan foydalaniladi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, raqamli texnologiyalar yordamida raqamli hikoyalar o'quvchilarning raqamli savodxonlik ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi, bu ularga istalgan vaqtda va istalgan joyda ma'lumotlarga kirish, o'z taxminlarini sinab ko'rish va fikrlashlarini aks ettirish, ifodalash va baham ko'rish imkonini beradi. O'z g'oyalari va muammolarni hal qilish va tengdoshlari va o'qituvchilaridan fikr-mulohazalarni olish kabi imkoniyatlarni shakllantiradi. Bu esa bolalarga tobora raqamli dunyoda xavfsiz va vakolatli bo'lish imkonini beradigan bilim, ko'nikma va munosabatlarga ishora qiladi. Bu ularning raqamli texnologiyalar orqali o'ynashi, ishtirok etishi, ijtimoiylashuvi, izlanishi va o'rganishini o'z ichiga oladi. Raqamli savodxonlikni tashkil etuvchi narsa bolalarning yoshi, mahalliy madaniyat va kontekstga qarab o'zgaradi.

Ammo bugungi kunda ayrim chekka hudud maktablarida boshlang'ich sinf o'qituvchilarining raqamli texnologiyalardan foydalanishi bir muncha muammoligicha qolmoqda. Bunga asosiy sabab esa AKT infratuzilmasi yo'qligi, tarmoqdagi past ulanish (ayniqsa, chekka hududlar uchun); va o'qituvchilarning zamonaviy so'ngi texnologiyalarni tushunmasligi kabi muammolardir. Bu kabi muammolarni o'z vaqtida hal etish esa o'quvchilarda raqamli texnologiyalardan foydalanish malakalarini shakllantirish, raqamli savodxonlikni o'stirish jarayonini samarali olib borilishiga xizmat qiladi. Masalaning ikkinchi tomondan esa raqamli savodxonlik va raqamli malakani oshirishga qaratilgan samarali strategiyalar raqamli infratuzilmaga davlat va xususiy investitsiyalarni, siyosat va boshqaruv asoslarini hamda raqamli texnologiyalardan foydalanish bo'yicha treninglar tashkil qilishni ham talab qiladi.

Multimedia yordami bilan bevosita ta'lim faoliyati - o'qituvchi kompyuterdan «elektron doska» sifatida foydalanadi. Bunda oldindan tayyor qilingan elektron taqdimotlar, video yoki multimedia taqdimotlaridan foydalaniladi. O'quv faoliyatining har qanday bosqichida multimedia taqdimotlaridan foydalanish tavsiya etiladi. O'qituvchi mavzular to'plamidan (illyustratsiyalar, fotosuratlar, o'rganilayotgan rassomlar rasmlari reproduksiyalari, video ekskursiyalar, videokliplar, interfaol modellar, ularni katta ekranda proyeksiyalash) foydalanishi mumkin. O'quv faoliyati jarayonida PowerPoint dasturidan foydalangan holda, o'quvchilarga ayrim mavzular taqdimotlarini namoyish qiladi. Ushbu taqdimot o'quvchilarga raqamli savodxonlikni shakllantirishda o'ziga xos poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Multimedia taqdimotlari o'quv va rivojlantiruvchi materialni algoritmik tarzda har tomonlama tuzilgan ma'lumotlar bilan to'ldirilgan jonli ma'lumotli tasvirlar tizimi sifatida taqdim etish imkonini beradi. Bunday holda, turli xil idrok kanallari ishtirok etadi, bu esa ma'lumotni nafaqat faktografik, balki o'quvchilar xotirasida assotsiativ shaklda saqlashga imkon beradi. Yana bir jihatga ham to'xtalib o'tish kerak. O'quvchi taqdimotni kuzatish jarayonida ritmning o'zgarishini kuzatishi, faoliyat shakllarini diversifikatsiya qilishi, kerak bo'lganda pauzaga qanday dosh berish, ijobiy hissiy fonni qanday ta'minlashni o'rganadi.

Nazariy qismdan so'ng o'quvchilarning amaliy ishi boshlanadi. Faoliyatning ushbu qismida axbrot

kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish variantlari ham mumkin. Masalan, o'qituvchi o'zini, butun tasvirlash va tushuntirish jarayonini qisman cheklab qo'yib, doskaga chizadi, bu materialni taqdim etish sifatiga salbiy ta'sir qiladi, ko'plab savollar tug'iladi. Bundan tashqari, o'qituvchi doskaga o'girilib, u beixtiyor bolalar bilan aloqani yo'qotadi. Aytish mumkinki, bu usul samarali emas, past natijaga erishiladi. Kompyuter texnologiyasidan foydalanganda katta ekranda tasvir texnikasini vizual va izchil ko'rsatish mumkin. Hammaga ko'rinadigan va tushunarli usulda bo'ladi.

Bundan tashqari, bir vaqtning o'zida bir qancha tasvirlarni monitorida qiyoslash, ularning imkoniyatlari va kamchiliklarini aniqlash mumkin. Elektron doska o'quvchilarning individual ishi, didaktik o'yinlar, ijodiy faoliyatlar hamda turli loyihalar dasturlarini tashkil etishda samarali vosita sanaladi.

Elektron doskadan foydalangan holda bevosita o'quv faoliyati o'quv jarayonini qiziqarli o'yinga aylantirish imkonini beradi. O'quvchilarning o'zi uning ishtirokchisiga aylanadi. Bu variantda o'quvchilar o'qituvchi bilan bir vaqtda ish olib borishlari va ma'lum bir bosqichda o'qituvchi ko'rsatmasi bo'yicha doskada yakka tartibda ishlashga o'tish holatlari bo'lishi mumkin. Ekranda ma'lumotlarning o'ynoqi va diqqatni jalb qiladigan tarzda taqdim etilishi o'quvchilarda katta qiziqish uyg'otadi va harakatlar, tovush, animatsiya ma'lum vaqt mobaynida diqqatni tortadi. Bunday dasturlardan foydalanish bolaning ijodkorligini oshiradi; monitor ekranidagi belgilar bilan ishlash qobiliyati vizual-tasviriy fikrlashdan mavhum fikrlashga o'tishni optimallashtirishga yordam beradi; ijodiy o'yinlardan foydalanish o'quv faoliyatini shakllantirishda qo'shimcha motivatsiya yaratadi; kompyuter bilan individual ishlash o'quvchi mustaqil ravishda hal qila oladigan vaziyatlar sonini oshiradi. Bunday faoliyatlar qo'shma faoliyatni diversifikatsiya qilishga yordam beradi, uni yanada hissiy jihatdan boy qiladi. Masalan, o'quvchilarga vazifa beriladi: elektron doskadan foydalanib, matematika darslarida hayvonni geometrik shakllar yordamida tasvirlash. Bolalar hayvonlarning ham real, ham xayoliy dunyodan olingan shakllarini loyihalashtiradilar va shu bilan geometrik shakllar haqidagi bilimlarni mustahkamlaydilar. Bunday darslar kamdan-kam uchraydi, lekin ular o'quvchilar tomonidan qanday hayrat bilan qabul qilinadi. Bundan tashqari o'qituvchi ko'p vaqtni tarqatma materiallarni tayyorlashga sarflaydigan kuchni kartondan raqamlarni hosil qilish kabi zerikarli hamda vaqt yo'qotuvchi faoliyatlardan tejaydi.

Ta'lim jarayonida ko'rgazmali o'qitish vositalaridan oqilona foydalanish o'quvchilarda kuzatish, diqqat, idrok, nutq va tafakkurni rivojlantiradi. Media-texnologiyalar yordamida namoyish etilgan to'g'ri tanlangan video materiallar bevosita o'quv faoliyatini yanada qiziqarli va dinamik qilish imkonini beradi, bolani o'rganilayotgan mavzuga «singdirishga» yordam beradi, birgalikda mavjudlik illyuziyasini, mavjud ob'yektni his qila olishni yaratadi. O'rganilgan hajmli va yorqin tasavvurlar shakllanishiga hissa qo'shadi. Bularning barchasi o'quvchilarning o'quv faoliyatiga bo'lgan qiziqishini oshirishga yordam beradi, kognitiv faollikni faollashtiradi, bolalar bilan dasturiy materialni o'zlashtirish sifatini oshiradi.

Ta'lim jarayonida o'quvchilar bilan ishlash:

-Axborot texnologiyalari ma'lumotni taqdim etish imkoniyatlarini ma'lum darajada oshiradi. Rang, tasvir, ovoz, barcha zamonaviy video uskunalaridan foydalanish faoliyatning haqiqiy muhitini qayta vujudga keltirishga imkon beradi.

-Kompyuter o'quvchilarning o'qishga bo'lgan motivatsiyasini sezilarli darajada oshirishi mumkin. Muammoni to'g'ri hal qilish uchun munosib mukofotlarni qo'llash orqali motivatsiya oshiriladi.

-Axborot kommunikatsiya texnologiyalari kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni o'quv jarayoniga jalb qiladi, ularning qobiliyatlarini kengroq ochib berishga, aqliy faollikni oshirishga hissa qo'shadi.

Ta'lim jarayonida axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish tarbiyaviy va ta'lim vazifalarini qo'yish va ularni hal qilish jarayonini boshqarish imkoniyatini oshiradi. Kompyuterlar turli ob'yektlar, holatlar va hodisalarning modellarini qurish va tahlil qilish imkonini beradi. Shu bilan birga, kompyuter kichik yoshda juda zarur bo'lgan hissiy insoniy muloqotning o'rnini bosa olmasligini unutmaslik kerak. U faqat o'qituvchini to'ldiradi, uning o'rnini bosmaydi.

O'qituvchining kasbiy mahoratiga ta'sir qiluvchi muhim omillardan biri bu o'z-o'zini tarbiyalashdir. Yangi texnik vositalar, usullar va texnologiyalarni qidirish ayniqsa bizning davrimizda juda muhimdir. Bugungi davrda Internetga ulanish o'qituvchiga o'z ish tajribasini boshqa hamkasblari bilan o'rtoqlashish, boshqa xorijiy davlatlardagi hamkasblarining ilg'or tajribalarini o'zlashtirish imkonini ham beradi.

O'qituvchi faoliyati jarayonida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari imkoniyatlarini

faol jalb etishga harakat qilishi lozim. Chunki axbrot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish multimediyani eng qulay va jozibali, o'ynoqi tarzda o'quvchilar bilimining yangi sifatiga, ota-onalarning xabardorligiga va o'qituvchining kasbiy mahoratiga erishishga imkon beradi. Innovatsion tajribaning yangiligi shundaki, axbrot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish yo'nalishi endigina maktab ta'limiga joriy etila boshlandi. Sababi, buning uchun yaxshi moddiy-texnik baza va o'qituvchidan yetarli darajada Axbrot kommunikatsiya texnologiyalari kompetensiyasi bo'lishi kerak. Axbrot texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha innovatsion faollik o'qituvchining axbrot kommunikatsiya texnologiyalari kompetensiyalari darajasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Buning natijasida o'qituvchi Internet sahifalarida o'zi haqida ma'lumotlarni joylashtirishi mumkin: kasbiy qiziqishlari, sevimli mashg'ulotlari, kasbiy yutuqlari, portfoliosi haqida va hokazo. Bundan tashqari kasbiy qiziqishlari bo'yicha professional aloqa sohasida hamfikir pedagoglarni juda tez topa olishi mumkin. Saytda o'qituvchi hamkasblari bilan muloqot qiladi, ularning nuqtai nafari bilan tanishadi, o'z fikrlarini bildiradi, ekspert maslahatini oladi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash kerakki, butun dunyo pedagogik hamjamiyatining katta e'tibori yangi raqamli kompetensiyalarni zudlik bilan shakllantirishga qaratilgan. O'tgan oylar tajribasi ko'rsatganidek, hozirgi sharoitda o'qituvchilar imkon qadar tezroq o'rganishlari, zamonaviy texnologiyalarni o'zlashtirishlari, o'qitishning yangi vositalari va o'zaro hamkorlikni o'zlashtirishlari, shuningdek, o'qitishning barcha samarali shakllarini kundalik faoliyatiga joriy etishlari zarur. Aytib o'tilgan ushbu ko'nikma va malakalar zamonaviy texnik vositalar orqali tashkil qilingan ta'lim jarayonida shakllanadi. O'qituvchining o'quv jarayonlarida kompyuter texnologiyalaridan foydalanish orqali ko'plab qiziqarli va yangi hamda animatsion vedioroliklar orqali dars sifati oshibgina qolmay, zamoniy metodikaga ega bo'lgan o'qituvchi metodikasi rivojlanib boradi. Shu bilan birgalikda o'quvchilarning raqamli savodxonligini shakllantirishga ham o'z hissasini qo'shgan bo'ladi. Zamonaviy axbrot texnologiyalari orqali tashkil qilingan dars orqali o'quvchilarda kichik yoshdan IT sohasiga bo'lgan qiziqish va ishtiyoq shakllanishi ta'minlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ergashev B. N. (2023) "Umumiy o'rta ta'lim tizimida raqamli texnologiyalarni rivojlanishi: afzallik va kamchiliklar". "Raqamli texnologiyalarni o'quv jarayoniga joriy etishning zamonaviy holati va istiqbollari" Xalqaro ilmiy-amaliy anjumani materiallari to'plami.
2. Mo'minov D.R. (2021) Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kompyuter savodxonlikni shakllantirish. Educational Research in Universal Sciences
3. Rasulov O.N. (2004) Zamonaviy electron darsliklarning electron xususiyatlari. Kasb-hunar ta'limi. №2. 78-82 b.
4. Yo'ldoshev J.G., Usmonov S.A. (2008), Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy qilish-T., Fan va texnologiya.
5. Abduqodirov A.A., Umarova G.U. (2016) Boshlang'ich sinflarda informatika elementlarini o'qitish metodikasi. - T.: "Fan va texnologiya"
6. Fayziyeva M.R., Sayfurov D.M. (2020) Informatika va axborot texnologiyalari: umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik. - Toshkent: "Tasvir", 112 b.
7. Duisenov N.V. (2021) AKT va Internet texnologiyalaridan foydalanishni o'rganish. - Toshkent: O'zMU nashriyoti, 58-b.
8. Kamaliddinova D.T., Sayfurov D.M. (2020) Informatika va axborot texnologiyalari: umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. - Toshkent: «Tasvir», 112 b.
9. Jo'rayeva D.O. (2023), Raqamlashtirish sharoitida bo'lajak pedagoglarning kasbiy malakalarini ta'limda baholash". Spanish international scientific online conference PROSPECTS AND MAIN TRENDS IN MODERN SCIENCE. Part 7 December 29th COLLECTIONS OF SCIENTIFIC WORKS MADRID 2023 97-100b. <https://interonconf.org/index.php/spa/article/view/10145>
10. Raxmonova S.M. (2023), "Preparing the graduate students of primary education for innovative professional activity". Web of Scientist: International Scientific Research Journal (WoS) ISSN: 2776-0979, Volume 4, Issue 8, August, P 288-293.
11. Raxmonova S.M. (2023) "In improving the innovative professional activity of future pedagogues, problem-based learning the most effective method of teaching". Science and technologies. № 3 (1). P 107-112.

BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARNI TEXNOLOGIYA DARSLARIDA TEXNIK IJODKORLIGINI, QOBILIYATI VA TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISH

Tursunova Nozima Ilxomovna,

Buxoro davlat pedagogika institute Boshlang'ich ta'lim kafedrası o'qituvchisi

<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0001-1808-0163&justRegistered=true>

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.054>

Annotatsiya: Maqolada o'quvchilarni texnologiya darslarida texnik ijodkorligini, qobiliyatini, tafakkurini rivojlantirish dars jarayonida turli va tabiiy hamda metal va metalmas materiallarga texnologiya asosida ishlov berish usullarini o'rgatish orqali kasb-hunar yanada kuchaytirishga yo'naltirishni yanada kuchaytirish, elektrotexnika ishlarini bajarishda kasb-hunarga yo'llash bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarni egallash hamda ularni hayotda qo'llay olish layoqatini shakllantirish ko'zda tutiladi.

Kalit so'zlar: texnik ijodkorlik, kasb-hunar, texnologiya, ob'yekt, texnologik jarayon.

РАЗВИТИЕ ТЕХНИЧЕСКОГО ТВОРЧЕСТВА, СПОСОБНОСТЕЙ И МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ НА УРОКАХ ТЕХНОЛОГИИ

Турсунова Нозима Ильхомовна,

Бухарский государственный педагогический институт

Преподаватель кафедры начального образования

Аннотация: Статья направлена на развитие у учеников технического творчества, умений, мышления на занятиях по технологии, усиление их профессиональной направленности на занятиях путем обучения их обработке различных и природных и металлических и неметаллических материалов на технологической основе, предназначен для приобретения знаний, умений и навыков для применения их в жизни.

Ключевые слова: техническое творчество, профессия, технология, объект, технологический процесс.

DEVELOPMENT OF TECHNICAL CREATIVITY, ABILITY AND THINKING OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS IN TECHNOLOGY CLASSES

Tursunova Nozima Ilkhomovna,

Bukhara State Pedagogical Institute

Teacher of the primary education department

Abstract: The article is aimed at developing students' technical creativity, skills, thinking in the classroom on technology, strengthening their professional orientation in the classroom by teaching them the processing of various natural and metallic and non-metallic materials on a technological basis, is intended to acquire knowledge, skills and abilities to apply them in life.

Key words: technical creativity, profession, technology, object, technological process.

Kirish. Ma'lumki, har qaysi davlat, har qaysi millat avvalo o'z farzandlari qiyofasida, unib-o'sib kelayotgan yosh avlod timsolida shu xalqqa xos xususiyat va fazilatlarni namoyon etadigan, uning azaliy orzu-intilishlarini ro'yobga chiqaradigan buyuk kuchni ko'radi. Ma'naviy va jismoniy barkamol avlodni voyaga yetkazish masalasi biz uchun umummilliy, umumdavlat miqyosidagi vazifa bo'lib, bu ezgu maqsad yo'lida amalga oshirilayotgan ishlarimizni izchil va qat'iyatlik bilan davom ettirish bugungi siyosatimizning diqqat markazida turibdi.

Yurtimizda oilaga jamiyatning asosiy negizi sifatida qaralib, sog'lom oila muhitini yaratish, ona va bola salomatligini muhofaza qilish, sog'lom avlodni shakllantirish borasida juda ko'p xayrli ishlar amalga oshirilgan va oshirilmoqda. Jumladan, davlatimiz tomonidan sog'lom avlodni shakllantirish, ona va bola salomatligini muhofaza qilish, sog'lom bola tug'ilishi, jismoniy va ma'naviy barkamol avlodni voyaga yetkazish borasidagi ishlarni yanada kuchaytirish va samaradorligini oshirishga qaratilgan bir qator qaror va dasturlar qabul qilinib, hayotga tatbiq etilmoqda. Mustaqillikka erishganimizdan buyon

Yurtboshimizning tashabbuslari bilan oila mustahkamligi va farovonligiga dolzarb masala sifatida qaralib, yillarga 'Oila', 'Ona va bola', 'Sog'lom avlod', 'Yoshlar' va 'Barkamol avlod yili' degan nomlar berilib, maxsus dasturlar qabul qilinyapti.

O'quvchilarni ma'naviy dunyosini boyitish, borliqni idrok etishda uning yaxlitligi, takrorlanmasligi va uyg'unligini anglash, hayotiy tasavvurini amaliy faoliyatida ifodalash orqali tafakkurini o'stirish, ijodkorlikni rivojlantirish, innovatsion g'oyalarni yaratish hamda kundalik hayotga tatbiq etishga o'rgatish amaliy fanlar blok-moduli orqali amalga oshiriladi. Shuningdek, o'quvchilarni ma'naviy, badiiy, axloqiy madaniyatini rivojlantirib, ijodiy mahorat, badiiy-estetik didini o'stirishda, kasb-hunarga yo'naltirish bilan birga, jismonan baquvvat bo'lib, sog'lom turmush tarziga amal qilish, vatanparvarlik ruhida tarbiyalash va harbiy xizmatga tayyorlash, hayotiy ko'nikmalarni rivojlantirish Amaliy fanlar tarkibida olib boriladi. Hozirgi kunda yangiliklar, yuqori texnikaviy-texnologik innovatsiyalar, ma'lumotlar oqimining o'sib borishi hayotning barcha jabhalarida to'rtinchi texnologik inqilobni yuzaga keltirmoqda. Shaxsning qiziqishlari va jamiyatning talablari o'zgarmoqda.

Texnologiya darslarida o'quvchilarning texnik ijodkorligini, qobiliyatini, tafakkurini rivojlantirish, dars jarayonida tabiiy va suniy hamda metall va metallmas materiallarga texnologiya asosida ishlov berish usullarini o'rgatish orqali kasb-hunarga yo'naltirish, xalq hunarmandchiligi asoslari, ro'zg'orshunoslik, elektrotexnika ishlarini bajarishda kasb-hunarga yo'llash bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarni egallash hamda ularni hayotda qo'llay olish layoqatini shakllantirish ko'zda tutilgan.

O'quvchilarning texnik ijodkorligi oldingi vaqtlarda individual xarakterga ega bo'lgan. Maktabdan tashqari ishlar, texnik ijodkorlik to'garaklari umuman bo'lmagan. O'quvchilarni qiziqtirgan ijodiy faoliyat turlari bilan o'z xohish irodasi bilan uyda shug'ullanganlar. O'smirlarning texnik ijodkorligi faoliyati bilan shug'ullanishni boshlanishi sobiq ittifoq tuzumi davriga mos keladi. O'quvchi va yoshlar texnik ijodkorlik faoliyatini quyidagi bosqichlarga ajratish mumkin. Birinchi (1920 yil) mehnat maktabini paydo bo'lishi, yoshlarni pioner tashkilotini tashkil qilinishi (1923 yil) mamlakatni industrilashtirish. Ilmiy texnik taraqqiyotni ommaviy tashviqot qilish (1926 yil) asosida maktabdan tashqari ishlarni tashkil qilishning yangi shakllarini topish (1932 yil) ulug' vatan urushi boshlanishi yillarida o'quvchilarning zaruriy ishlab chiqarish ko'nikmalarini egallash davri; Ulug' vatan urushining oxirgi yillarida ko'p ishlab chiqarish ustaxonalarini qisqartirish; Politeknika ta'lim va o'quv ustaxonalarini tashkil qilinishi texnika bo'yicha maktabdan tashqari ishlarni tashkil qilinishga sabab bo'ladi. Xalq ta'limini rivojlantirish va maktab bilan hayotni o'zaro aloqasini mustahkamlashga qaratilgan qonun asosida yanada takomillashtirildi. (1960 yillari) o'quvchilarning ixtirochilik va ratsionalizatorlik bo'yicha maktab va maktabdan tashqari tashkilotlarning ko'rigi o'tkazilishi munosabati bilan (1967 yil) yoshlarning ilmiy-texnik ijodkorligi ko'riklarida ishtirok etish (1975 yil) yoshlarning ilmiy - texnikaviy ijodkorligining yagona davlat tizimining paydo bo'lishi (1980 yil) bosqichlari mavjud.

O'quvchilarning texnik ijodkorligini tashkiliy tizimi juda ko'p qirrali. Hozirgi kunda bolalar va yoshlar ijodiy faoliyati bilan har xil vazirliklar xalq ta'limi xodimlari, kasaba uyushmasi, Kamolot jamg'armasi, Vatanparvar tashkiloti va boshqalar shug'ullanadilar. Bolalar va yoshlarning ommaviy ravishda ijodiy faoliyat bilan shug'ullanishida umumiy o'rta ta'lim maktabi, akademik litsey, kasb-hunar kollejlari, markazlar va maktabdan tashqari muassasalar (yosh texniklar markazi, uylari, o'quvchilar markazlari, yosh texniklar klubi, madaniyat markazi, madaniyat va texnika markazi) shug'ullanadi.

Bizning asrimiz fan-texnika yutuqlarining mislsiz darajada taraqqiy etishi, hamda bu taraqqiyot natijalarining oddiy insonlar hayotiga juda qisqa muddatlarda keng kirib kelayotganligi bilan tavsiflanadi. Mana shunday taraqqiyot omillaridan biri bu shubhasiz yangi axborot texnologiyalaridir. Bugungi kunda hayotimizning hech bir sohasini, jumladan ta'lim tizimini ham yangi axborot texnologiyalari hamda uning asosi bo'lgan kompyuterlarsiz tasavvur etib bo'lmaydi.

Axborotlarni qabul qilish, qayta ishlash va yangi axborotni yaratish bilan shug'ullanuvchi texnologiyalarni kompyuterlar asosida joriy etish, ya'ni belgilangan faoliyat turini amalga oshiruvchi kompyuter va unda joriy etilgan dasturiy ta'minotni yuritish majmuasi yangi axborot texnologiyasi deb yuritiladi. Axborotlar davri hisoblangan bugungi kunda tarixda birinchi marotaba insoniyat faoliyatining ko'plab sohalari moddiy buyumlar bilan emas, balki axborotlarni qayta ishlash bilan bog'liq bo'lmoqda. Shu sababli, bugungi kunda yoshlarni axborot davrida yashash va ishlashga o'rgatish, ularda axborotlarni yig'ish, tartib va tahlil qilish, uni uzatish ko'nikmalarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bular o'z navbatida, o'quvchilarning ko'plab qobiliyatlarini, shu jumladan, ijodkorlik qobiliyatlarini

rivojlantirishda ham muhim asos vazifasini o'taydi, chunki har qanday yangi g'oyani taklif qilishdan ilgari qaralayotgan sohani batafsil o'rganib chiqish, yangi axborotlarni topish va uni tavsiya etilayotgan yechim bilan bog'lashni o'rganish lozim bo'ladi. Bu vazifalarni amalga oshirish uchun bo'lsa, albatta oddiy inson xotirasida saqlab bo'lmaydigan darajada katta hajmdagi axborotlarni qayta ishlash talab etiladi. YAAT imkoniyatlari ushbu muammoni avtomatlashgan o'quv-axborot tizimlari, bilimlar banki va ma'lumotlar banklari vositasida oson va samarali hal qilish imkoniyatlarini yaratadi. Shu munosabat bilan keyingi paytda respublikamizda bu sohaga e'tibor kuchayib bormoqda, keyingi besh yil mobaynida mavjud kompyuterlar parki bo'yicha vatanimiz jahon ko'rsatgichlariga yaqinlashib qoldi. Biroq, ta'lim jarayonida zamonaviy axborot texnikalarini, jumladan shaxsiy kompyuterlarning qo'llanishi uchun zarur nazariy va amaliy, ilmiy-uslubiy asoslarning ishlab chiqilmaganligi ayniqsa ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish bilan bog'liq qator muammolarni keltirib chiqarmoqda.

Texnik ijodkorlikni amalga oshirishda kompyuterlarni qo'llashning shakl va usullarini belgilashda, avvalo ular yordamida o'quvchilarning ijod qilishni emas, balki yangi texnik yechimni yaratishdagi axborotlarga bo'lgan ehtiyojini qondirishi va uni amalga oshirishning samarali yo'llarini ishlab chiqishda foydalanishini e'tiborga olish lozim.

Texnik ijodkorligining mazmuni o'quvchilarning yoshlariga qarab tanlanadi. I-IV elementar bilimlarga, V-IX sinflar asosiy chuqur texnik tayyorgarlikka ega bo'lgan bilimlar shakllantiriladi. Egallangan bilimlar va asosiy ko'nikmalariga tayangan holda o'quvchilarning texnik ijodkorligi mazmuni kengayib boradi. Kasb-hunar kollejlari o'quvchilar tanlagan kasbi bo'yicha ixtirochilik va ratsionalizatorlik faoliyatlarida ishtirok etadilar. Bunda ular texnik, texnologiya, ishlab chiqarishni tashkil qilish bo'yicha ilmiy tekshirish, konstruktorlik ishlarni amalga oshirishda xizmat qiladilar.

Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida texnologiya o'quv fanini o'qitishning asosiy maqsadi o'quvchilarda texnik-texnologik hamda texnologik jarayon davomida bajariladigan operatsiyalar yuzasidan olgan bilim, ko'nikma va malakalarini mustaqil amaliy faoliyatida qo'llash, kasb-hunarga yo'naltirish, milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida ijtimoiy munosabatlarga kirisha olish layoqatlarini shakllantirishdan iborat.

Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida texnologiya o'quv fanini o'qitishning asosiy vazifalari: -materiallar va ularning xossalari, xususiyatlari hamda texnik ob'yekt va texnologik jarayonlarga oid ma'lumotlarni o'rganish;

- texnik obekt hamda texnologik jarayonlarda maxsus va umummehnat operatsiyalarini bilish;
- texnik va kreativ fikrlashni, intellektual qobiliyatlarini shakllantirish;
- texnologik jarayon va tayyorlangan mahsulotlarni bajarish ketma-ketligi hamda mahsulot sifatini tahlil qila olish;
- jarayonlarni bajarilishiga oid xulosalar chiqarish hamda mehnat operatsiyalarini, mahsulot sifatini baholay olish;

kasb tanlashga yo'naltirishdan iborat.

Boshlang'ich sinfda 'Texnologiya' fanining ta'lim sohasi quyidagi vazifalarni o'z ichiga oladi: bolalarda mehnatga mehr va odatlarni singdirish, unda ishtirok etish jarayonidan zavqlanish va uning natijalaridan qoniqish hissini rivojlantirish, mehnat faoliyati haqida tushuncha beradi. Mehnatning kishilar hayotida tutgan o'rni, kundalik turmushda qo'llaniladigan materiallar va qo'l asboblari bilan tanishtirish, hunarmandchilik malakalarini egallashdir.

Shuningdek, o'quvchilarda aniqlik, tejamkorlik, mehnatsevarlik ko'nikmalarini shakllantirish muhim hisoblanadi. O'qitish natijasi mehnatga umumiy ijobiy munosabat, ish haqidagi asosiy bilim va elementar mehnat ko'nikmalarini shakllantiradi.

Bolalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish quyidagi prinsiplar asosida amalga oshirilishi mumkin: -ijodiy faoliyat uchun motivatsiyani rivojlantirish printsiipi;

- o'z-o'zini tarbiyalash va o'z-o'zini tarbiyalash ko'nikmalarini rivojlantirish tamoyili;
- ijodiy faoliyatning ustuvorligi tamoyili; -pedagogik jarayon va o'quvchilarning individual xususiyatlarini uyg'unlashtirish printsiipi;

- o'quvchilarning mustaqilligi va ijodkorligini ta'minlaydigan ta'lim shakllarini tanlash printsiipidir.

O'quvchilarning ijodiy imkoniyatlarini ochish uchun aynan mana shu fazilatlarini rivojlantirish zarur.

Masalan, 'Dizayn asoslari' mavzusini o'rganishda talabalarning ijodiy qobiliyatlarini, tafakkurini rivojlantirish uchun eng yaxshi sharoitlar yaratilishi kerak. Dizayn ishlarini bajarishda maktab o'quvchilari

o'z tajribalariga ko'ra, g'oyaning paydo bo'lishidan to uni amalga oshirish va amalda qo'llashgacha bo'lgan mahsulotning hayotda aylanishi haqida tasavvurga ega bo'lishlari kerak. Loyihalashda o'quvchilar nostandart vazifalarni hal qilishda tajriba orttirishadi. Loyiha mavzusini tanlash va uni yakunlash orqali o'quvchilar ilgari olingan bilim va ko'nikmalarni qo'llash doirasini topadilar, o'z qobiliyatlarini amalga oshiradilar, tashabbus ko'rsatadilar. Loyiha usuli nafaqat shaxsning harakatsiz ijodiy moyilligini 'uyg'otish', balki ularning rivojlanishi uchun sharoit yaratish imkonini beradi.

Axborotlarni qabul qilish, qayta ishlash va yangi axborotni yaratish bilan shug'ullanuvchi texnologiyalarni kompyuterlar asosida joriy etish, ya'ni belgilangan faoliyat turini amalga oshiruvchi kompyuter va unda joriy etilgan dasturiy ta'minotni yuritish majmuasi yangi axborot texnologiyasi deb yuritiladi. Axborotlar davri hisoblangan bugungi kunda tarixda birinchi marotaba insoniyat faoliyatining ko'plab sohalari moddiy buyumlar bilan emas, balki axborotlarni qayta ishlash bilan bog'liq bo'lmoqda. Shu sababli, bugungi kunda yoshlarni axborot davrida yashash va ishlashga o'rgatish, ularda axborotlarni yig'ish, tartib va tahlil qilish, uni uzatish ko'nikmalarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bular o'z navbatida, o'quvchilarning ko'plab qobiliyatlarini, shu jumladan, ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishda ham muhim asos vazifasini o'taydi, chunki har qanday yangi g'oyani taklif qilishdan ilgari qaralayotgan sohani batafsil o'rganib chiqish, yangi axborotlarni topish va uni tavsiya etilayotgan yechim bilan bog'lashni o'rganish lozim bo'ladi. Bu vazifalarni amalga oshirish uchun bo'lsa, albatta oddiy inson xotirasida saqlab bo'lmaydigan darajada katta hajmdagi axborotlarni qayta ishlash talab etiladi. Yangi axborot texnologiya imkoniyatlari ushbu muammoni avtomatlashgan o'quv-axborot tizimlari, bilimlar banki va ma'lumotlar banklari vositasida oson va samarali hal qilish imkoniyatlarini yaratadi. Shu munosabat bilan keyingi paytda respublikamizda bu sohaga e'tibor kuchayib bormoqda, keyingi besh yil mobaynida mavjud kompyuterlar parki bo'yicha vatanimiz jahon ko'rsatgichlariga yaqinlashib qoldi. Biroq, ta'lim jarayonida zamonaviy axborot texnikalarini, jumladan shaxsiy kompyuterlarning qo'llanishi uchun zarur nazariy va amaliy, ilmiy-uslubiy asoslarning ishlab chiqilmaganligi ayniqsa ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish bilan bog'liq qator muammolarni keltirib chiqarmoqda.

Texnik ijodkorlikni amalga oshirishda kompyuterlarni qo'llashning shakl va usullarini belgilashda, avvalo ular yordamida o'quvchilarning ijod qilishni emas, balki yangi texnik yechimni yaratishdagi axborotlarga bo'lgan ehtiyojini qondirishi va uni amalga oshirishning samarali yo'llarini ishlab chiqishda foydalanishini e'tiborga olish lozim.

Shundan xulosa qilib kerakki ijodkorlikni, qobiliyatni, tafakkurni rivojlantirish zamonaviy jamiyatda shaxsni rivojlantirish uchun zarur bo'lgan komponent hisoblanadi.

O'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish bevosita o'qituvchining ijodiy faoliyati bilan bog'liq hisoblanadi.

Texnologiya darslarida o'quvchilarning texnik ijodkorligini tafakkurini salohiyatini rivojlantirish va ro'yobga chiqarish, badiiy hunarmandchilikning shaxs kamolotiga ta'siri deb bilamiz.

ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДОВ КЛАССИЧЕСКОЙ СТАТИСТИКИ ПРИ ИССЛЕДОВАНИИ УСПЕВАЕМОСТИ И ОЦЕНКИ КРИТЕРИЕВ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ, ОБУЧАЮЩИХСЯ ПО СОВМЕСТНЫМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМ ПРОГРАММАМ В ВУЗАХ УЗБЕКИСТАНА

Ташева Севара Равшановна,

соискатель (PhD), преподаватель русского языка Центра по обучению узбекскому и иностранным языкам Ташкентского государственного экономического университета
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.054>

Аннотация. Процесс интернационализации системы высшего образования Узбекистана обуславливает необходимость контроля качества совместных образовательных программ (СОП), интегрируемых в условия оногo. Отсюда следует актуализация задачи контроля качества образования, индицирующим параметром которого является, прежде всего, критерий академической компетенции учащихся.

Применение методов обработки статистических выборок и расчета некоторых критериев, таких как статистическая средняя, медиана и минимум-максимумы имеет ряд преимуществ. Так, появляется возможность не только наглядного оценивания успеваемости учащихся, но и сравнительного анализа, а также оценки качества образования между несколькими образовательными программами, формируя среди них здоровую конкуренцию в условиях рынка образовательных услуг. Кроме того, методика, рассматриваемая в настоящем исследовании, применима и для оценки таких электоральных критериев контингента учащихся, как общая эрудиция и лингвистическая компетентность, которая является одним из главных критериев к обеспечению в рамках СОП, для которых свойственна система билингвального образования.

Ключевые слова: выборка, ряд, среднее значение, СОП, успеваемость, компетенция, критерии оценки студентов, сравнительный анализ.

Abstract. The process of internationalization of the higher education system in Uzbekistan necessitates the quality control of joint educational programs (JEP) integrated in the conditions thereof. This leads to the actualization of the task of quality control of education, the indicative parameter of which is, first of all, the criterion of academic competence of students.

The use of methods for processing statistical samples and calculating certain criteria, such as statistical average, median and minimum-maxima, has a number of advantages. Thus, it becomes possible not only to visually assess student performance, but also to compare and evaluate the quality of education between several educational programs, forming healthy competition among them in the educational services market. In addition, the methodology considered in this study is also applicable for evaluating such electoral criteria of the student body as general erudition and linguistic competence, which is one of the main criteria for ensuring the JEP, which is characterized by a system of bilingual education.

Keywords: sample, series, average value, JEP, academic performance, competence, student assessment criteria, comparative analysis.

Введение. Интенсивность процесса интернационализации системы высшего образования Республики Узбекистан актуализирует ряд задач к решению, на пути реализации СОП в условиях страны, т.к. последние являются основным способом организации образования совместного типа. К этим задачам относятся:

- вопросы качества образования в условиях СОП [1, сс. 1-2];
- контроль успеваемости учащихся и их академической компетентности;
- формирование и развитие многокультурной системы взаимоотношений;
- обеспечение соответствия преподаваемого материала современным мировым стандартам по профильному направлению обучения;
- непрерывное повышение квалификации профессорско-преподавательского состава.

Тем не менее, на повестке дня главной проблемой остается организация контроля качества

образования в рамках СОП, а также задача повышения качества образования в целом. Отслеживать успех решения данной задачи позволяют разного рода системы контроля и мониторинга, основывающиеся на работу со статистическими данными, формирующихся в определенные выборки того или иного критерия. Именно данному аспекту вопроса и посвящается настоящая статья.

Объекты исследования: СОП, критерии оценивания успеваемости учащихся, выборка студентов.

Методика исследования. Методика исследования успеваемости учащихся (и их академической компетентности), предлагаемая в настоящем исследовании, подразумевает сбор первичных данных к дальнейшей обработке в соответствии с методами классической статистики: сначала формируется группа (или несколько групп) студентов, которые проходят тестирование, или иной вид проверки академической компетентности, в соответствии с определенным критерием оценивания. После этого, полученные значения – оценки учащихся выстраиваются в ряд, именуемый критериальной выборкой. Критерии оценивания при этом могут быть разными – от результатов частного тестирования по отдельной образовательной дисциплине до оценок успеваемости учащихся в целом. Затем, для выборки, перестроенной в вариационный ряд, рассчитываются необходимые статистические параметры – средние значения, медиана выборки, определяются минимумы и максимумы [2, с. 42]. Результаты сводятся в соответствующие графики, наглядно демонстрирующие актуальную картину успеваемости учащихся. В следующем пункте приводится пример проведения такого исследования.

Экспериментальная часть, расчеты и формирование результатов. В качестве наглядного примера, предлагается рассмотреть расчет средних оценок и медиан для условной группы студентов, прошедших тестирование по специальной дисциплине. Оценки, полученные студентами по результатам тестирования, перестраиваются в вариационный ряд [3]:

тестирования, перестраиваются в вариационный ряд [3]:

	№	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Оценки	Ряд А	5,0	4,0	3,8	4,2	4,4	4,1	4,0	3,5	3,8	4,7
	Ряд А (вар. ряд)	3,5	3,8	3,8	4,0	4,0	4,1	4,2	4,4	4,7	5,0

Рассчитаем параметр средней оценки для выборки:

$$CPЗ_A = \frac{\sum_{i=1}^n ОПК}{n} = 4,2$$

где:

ОПК – оценка предметной компетентности n-го студента (до перестройки выборки в вариационный ряд);

n – количество студентов.

Среднее значение выборки – наиболее часто рассчитываемый параметр, при необходимости в оперативной оценке общей успеваемости определенной группы учащихся. Тем не менее, данный параметр обладает одним существенным недостатком: он не может дать объективное представление о реальной успеваемости группы учащихся, если их критерии оценки сильно отличаются друг от друга, а в еще большей степени, это становится заметно, когда один или несколько студентов сильно отличились в своих оценках от среднего значения группы в целом – как в большую, так и в меньшую сторону. В этом случае, имеет смысл рассчитать медиану выборки, которая, в отличие от среднего значения, является не суммирующим, а ранжирующим параметром [4, с. 719]. Всего

существует два вида медиан: для четной и нечетной выборки. В случае если выборка нечетная (количество элементов нечетно), то медиана определяется следующим способом:

$$M = x_{\frac{n+1}{2}},$$

а если четная (количество элементов четное), то:

$$M = \frac{x_{\frac{n}{2}} + x_{\frac{n}{2}+1}}{2} = 4,1,$$

то есть в случае с четной выборкой, в качестве медианы принимается среднее значение для двух средних элементов выборки, перестроенной в вариационный ряд. Таким образом, средняя оценка для рассматриваемого случая равна 4,2 баллам, а медиана – 4,1. Представим полученные данные на графике (Рис. 1):

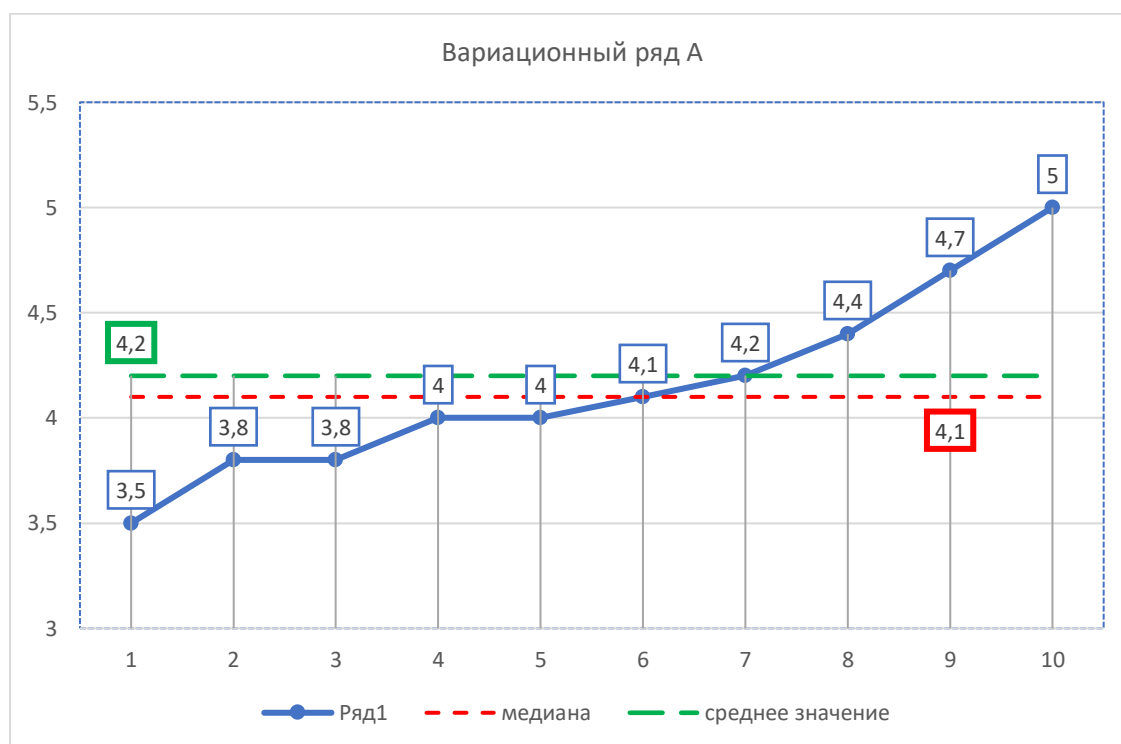

Рисунок 1. График оценок для выборки (группы), линии медианы и средней.

Выводы и рекомендации к практическому применению представленной методики. Представлена методика, позволяющая рассчитать средние и медианы успеваемости учащихся, применяемая в условиях СОП. Методике характерны и свойственны относительная простота и практическая значимость получаемых результатов. С помощью представленной методики, полагающейся на методы статистической обработки данных, педагогический состав может посчитать средние значения оценок успеваемости студентов, обучающихся в рамках СОП, а также

критериальную медиану. В статье описана разница этих двух параметров, а также представлены наглядные формулы к их расчету. Рекомендуется использование таких сред расчета, как MS Excel 2016, или Statistica [5, с. 4].

Представленная в статье методика может быть полезна для педагогических кадров, преподающих в условиях СОП, для оценки успеваемости учащихся и проведения сравнительно-сопоставительного анализа с другими образовательными программами, в том числе – для оценки конкурентоспособности СОП.

Список литературы:

1. Т. Г. Соболева, Н. В. Зайцева Качество образования: теоретический аспект // Вестник МДПУ им. И.П. Шамякина. 2014. №3 (44), сс. 1-6.
2. В. В. Полякова, Н. В. Шаброва. Основы теории статистики. Екатеринбург, Издательство Уральского университета, 2015, 150 с.
3. <https://nauchniestati.ru/spravka/variacionnyj-ryad/>
4. Цициашвили Г.Ш., Осипова М.А. Сравнение медианы и среднего отношений случайных величин, определяемых нормальными и равномерными распределениями // Вестник Башкирск. ун-та. 2020. №4.
5. Введение в систему Statistica. Методические указания// Издательство ТГТУ, 2002, 25 с.

ПРИМЕНЕНИЕ ВЫСШИХ ВОДНЫХ РАСТЕНИЙ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ РЫБОВОДСТВА: ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ И БИОТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Тураев Мухтор Муродович

кандидат биологических наук, доцент, Бухарского государственного университета

Наимова Мафтунабону Файзуллажоновна

10-ЗБИО22 магистр, Бухарского государственного университета

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.054>

Аннотация. Статья обсуждает применение высших водных растений для улучшения эффективности рыбоводства, акцентируя на экологических и биотехнологических аспектах. Она рассматривает роль акваторической флоры в обогащении воды кислородом, защите берегов и улучшении пищевой базы для рыб, а также анализирует влияние интеграции растений на продуктивность аквакультур. Рассмотрены способы стимуляции естественной пищевой базы, включая использование органических и минеральных удобрений, и подчеркивается важность выбора и использования различных видов водных растений для оптимизации рациона рыб и управления биомассой растительности в водоемах.

Ключевые слова: высшие водные растения, рыбоводство, экологические аспекты, биотехнологии, кислородное обогащение, защита берегов, пищевая база рыб, продуктивность аквакультур, органические удобрения, минеральные удобрения, рацион рыб, управление биомассой.

Производственная эффективность растительных видов рыб, культивируемых в условиях антропогенно модифицированных аквакультурных систем, непосредственно коррелирует с комплексом биотических элементов данной акватории. Акваторическая флора, занимающая ключевую позицию в биоценологических взаимоотношениях, способствует обогащению гидросферы растворенным кислородом и выполняет защитную функцию в отношении береговой линии от процессов эрозии. В контексте рыбохозяйственной деятельности, площади, заселенные высокорослыми акваторическими видами, составляют примерно 60-70% территории, что подчеркивает их значимость в агроэкосистемах.

Современная практика разведения ихтиофауны в водных объектах Республики Узбекистан приобретает стратегическую значимость в рамках государственной политики по развитию аквакультуры. Предпочтение отдается растительным видам в связи с их высокой адаптацией к культурным условиям аквакультуры и значительным потенциалом урожайности в контексте реализации программных мероприятий по стимулированию рыбного хозяйства на территории республики. За последние пятилетние периоды наблюдается тенденция к увеличению продуктивности данных видов с 5-6 до 16 центнеров на гектар, при этом доля культивируемых травяных рыб достигает 90% от общего объема производства, что свидетельствует о значительном вкладе данных видов в общенациональный рыбопродуктовый баланс.

В акваторических экосистемах фитопланктон, зоопланктон, макрофиты и бентосные организмы формируют основу натуральной пищевой цепочки для ихтиофауны, выполняя ключевую роль в поддержании их питательного статуса. Интеграция акваторических растений в диету карповых видов, с пропорциональным содержанием до 30%, обуславливает существенное повышение продуктивности водоемов на уровне до 2 центнеров с гектара в течение вегетационного периода, что, в свою очередь, способствует улучшению выживаемости рыб в зимний период. Акваторические растения характеризуются богатым содержанием макро- и микроэлементов, превосходящим аналогичные показатели большинства агрокультур. К примеру, растения вида *Potamogeton pectinatus* L., *Myriophyllum spicatum* L. и *Chara fragilis* Desv. отличаются высокими концентрациями кальция и фосфора. В частности, микроэлементы в наибольшем объеме обнаружены в биомассе малой ряски (*Lemna minor* L.), в которой на 1 кг приходится 0,48 мг кобальта, 0,18 мг брома, 0,32 мг меди, 0,7 мг никеля и 4,8 мг титана, что подтверждается научными исследованиями. Эти данные подчеркивают важность акваторических растений как источника питательных веществ в аквакультуре, обеспечивая не только непосредственное питание для рыб, но и внося вклад в обогащение водной среды необходимыми для здоровья и роста рыб элементами.

Однако натуральная трофическая база в аквакультурных водоемах не обладает достаточной продуктивностью для обеспечения питанием ихтиофауны в условиях интенсифицированного выращивания. В этой связи, специалисты в области ихтиологии разрабатывают комплекс мер, направленных

на стимулирование развития естественной пищевой базы в прудах. Среди принимаемых мер выделяют внесение разнообразных органических и минеральных удобрений. В качестве органических удобрений преимущественно используются навозные субстраты, богатые азотом, фосфором, калием, кальцием и другими элементами. Среди минеральных удобрений активно применяются калийсодержащие, азотистые, фосфорные, кальцийсодержащие соединения, а также известковые добавки. Данные добавки служат источником питательных веществ для алыг, бактериальной флоры и беспозвоночных, которые, в свою очередь, напрямую или опосредованно формируют пищевую цепь для рыб.

В акваториях нашей республики преобладают такие виды высших водных растений, как тростник (*Phragmites australis*), различные виды осоки (*Typha angustifolia*, *Typha latifolia*), виды рдеста (*Potamogeton perfoliatus*, *Potamogeton pectinatus*), урут (*Myriophyllum spicatum*), граб (*Ceratophyllum demersum*) и чара (*Chara fragilis*). Эти растения являются важным компонентом пищевого рациона ихтиофауны, выступая в качестве питательного ресурса.

В акваториях выделяют три экологические группы водных растений: гигрофиты, растущие вблизи воды и на чрезвычайно влажных участках; гидрофиты, чья часть тела находится под водой, а часть - выше уровня воды; и гидатофиты, полностью погруженные под воду, хотя некоторые из них имеют листья и репродуктивные органы, расположенные над поверхностью воды.

Высшие водные растения занимают ключевую позицию в экосистемах аквакультурных водоемов, существенно влияя на жизнь всех акватических организмов. В рыбоводных хозяйствах оптимальным считается покрытие поверхности водоемов водной растительностью в пределах 10 - 25%. В настоящее время в некоторых водоемах республики доля покрытия тростником (*Phragmites australis*) и осокой (*Typha angustifolia*, *Typha latifolia*) достигает 60 - 70%, что превращает борьбу с этими растениями в значительную проблему. Избыточное присутствие водной растительности в рыбоводных водоемах приводит к усилению аккумуляции органических веществ, ухудшению гидрохимических условий, отрицательно влияет на развитие планктона и бентосных организмов, сокращает доступные для рыб пастбищные площади. В условиях доминирования высокорослой водной растительности возникают сложности с формированием биомассы микроскопических водорослей (фитопланктон), что в итоге приводит к снижению веса выращиваемых рыб до одного килограмма, неэффективному использованию части минеральных удобрений, в результате чего водные растения, получая питательные вещества, занимают всё большую площадь в водоемах. Существуют механические, химические и биологические методы борьбы с водной растительностью.

В соответствии с доступными научными данными Т.Т.Таубаева, Р.Ш.Шоякубов, К.С.Сафаров, за один вегетационный цикл тростник способен производить до 250 тонн влажной или 100-110 тонн сухой биомассы на гектар водной поверхности. Аналогичные исследования показывают, что осока может генерировать от 50 до 120 тонн влажной или 10-12 тонн сухой биомассы, в то время как урожайность ветвей роголистника колеблется в пределах от 60 до 300 тонн влажной или 6-25 тонн сухой биомассы. Что касается рдеста, его потенциал составляет от 20 до 40 тонн влажной или 2,5-3 тонны сухой биомассы на гектар.

Эти водные растения характеризуются высоким содержанием необходимых для живых организмов нутриентов, включая белки, жиры, углеводы и минеральные вещества. Сравнительный анализ показывает, что по уровню белкового содержания, высшие водные растения сопоставимы с такими известными кормовыми культурами, как люцерна. Это делает их особенно ценными в контексте аквакультуры и рыбоводства, где они могут использоваться не только как естественная пищевая база для рыб, но и в качестве сырья для производства кормовых добавок.

Учитывая высокую продуктивность и богатый нутриентный состав, высшие водные растения представляют собой значительный ресурс для рыбоводства, который может быть эффективно использован для повышения урожайности и качества выращиваемой рыбы. Интеграция таких растений в системы аквакультуры может способствовать улучшению экологического баланса в водоемах, обеспечивая при этом дополнительные питательные вещества для рыб и улучшая условия их содержания. Таким образом, высшие водные растения играют важную роль не только в поддержании биоразнообразия и экологической устойчивости водных экосистем, но и в повышении эффективности рыбоводческих хозяйств.

В ходе наших экспериментальных исследований, направленных на сокращение популяции высших водных растений в аквакультурных водоемах и оптимизацию их использования, был применен метод биологического контроля. Это достигалось за счет интенсификации разведения белого амура, вид рыб, который пользуется спросом среди потребителей и может быть реализован на рынке по ценам,

сопоставимым с ценами на карповые виды. Разведение белого амура в плотно заселенных условиях и их питание за счет водной растительности привело к повышению продуктивности водоемов и достижению дополнительной экономической выгоды. Для этих целей в каждый гектар водоема выпускали от 2000 до 2500 особей белого амура. При такой плотности разведения водная растительность, включая тростник (*Phragmites australis*), осоку (*Typha angustifolia*, *Typha latifolia*), различные виды рдеста (*Potamogeton perfoliatus*, *Potamogeton pectinatus*), уруть (*Myriophyllum spicatum*), шохбарг (*Ceratophyllum demersum*) и хару (*Chara fragilis*), служила питательной основой для рыб, что способствовало значительному очищению водоемов от избытка высших водных растений и сокращению их площади до 20%.

Белые амуры начинают активно потреблять водную растительность при температуре воды от 15 до 18°C, в то время как оптимальный температурный режим для их роста и развития составляет 20-28°C. Темпы роста этих рыб коррелируют с температурой воды и обеспеченностью питательными веществами. При низких температурах рыбы проявляют избирательность в питании, предпочитая определенные виды водных растений, в то время как с повышением температуры воды до 18-25°C их аппетит усиливается, что ведет к увеличению потребления пищи. Это открытие подчеркивает важность температурного режима для эффективности использования белого амура в качестве средства биологического контроля водной растительности в рыбоводных хозяйствах, обеспечивая при этом улучшение экологической ситуации в водоемах и повышение их продуктивности.

В контексте практик аквакультуры наших рыбоводческих предприятий традиционно предпочтение отдается использованию тростника (*Phragmites australis*) в качестве основного источника питания для белого карпа, основываясь на предположении о высокой эффективности данного водного растения в рационе указанного вида рыб. Однако, в рамках проведенных нами экспериментальных исследований, было установлено, что белый карась способен употреблять в пищу до 20% своей массы ряски (*Lemna major* L.), 10% - хары (*Chara fragilis* Desv.), и до 35% - тростника (*Phragmites australis* (Cav.) Trin. ex Steud.), что подтверждает значительное разнообразие их пищевых предпочтений.

Такие результаты свидетельствуют о широком спектре возможностей для оптимизации питательной базы в рыбоводных хозяйствах, учитывая различную питательную ценность и доступность водных растений. Несмотря на существующие в научной среде разнообразные взгляды относительно потребления водной растительности белыми карасями и другими амфиподами, в процессе реализации изученной технологии нами не было зафиксировано случаев, когда какие-либо виды водных растений оставались непотребленными в прудах. Это подчеркивает адаптивность рыб к разнообразию доступных источников питания и предоставляет основу для дальнейшего исследования взаимосвязей между спецификой питания рыб и составом водной растительности в условиях аквакультуры.

Данные наблюдения подкрепляют необходимость глубокого изучения трофических предпочтений рыб в контексте доступности и питательной ценности различных видов водных растений. Расширение знаний в этой области может способствовать разработке новых подходов к формированию рациона рыб, что в свою очередь улучшит их рост, здоровье и общую продуктивность в рыбоводных системах.

В рамках научных исследований, проведенных на базе рыбоводческого объединения «Балыкчи», был проведен анализ трофических предпочтений белого карпа относительно потребления водно-болотной растительности. Определено, что в рационе данного вида рыбы доминируют следующие виды водных растений: ряска (*Lemna major* L., *Lemna gibba* L.), рдест (*Potamogeton pectinatus* L.), граб (*Ceratophyllum demersum* L.), уруть (*Myriophyllum spicatum* L.), чара (*Chara fragilis* Desv.), осока (*Typha minima* L.), тростник (*Phragmites australis* (Cav.) Trin. Ex Steud.), что свидетельствует о широком спектре трофических адаптаций белого карпа к разнообразию доступной водной флоры.

Данное наблюдение подчеркивает значимость комплексного подхода к изучению взаимосвязей между водно-болотными растениями и акватическими организмами, обитающими в этих экосистемах. Установление предпочтений белого карпа в отношении определенных видов водной растительности открывает новые перспективы для оптимизации условий содержания и питания рыб, направленных на повышение их продуктивности и улучшение качественных характеристик аквакультурной продукции.

Таким образом, результаты исследования трофических предпочтений белого карпа в контексте потребления водно-болотных растений предоставляют ценную информацию для разработки эффективных стратегий управления питанием в рыбоводческих хозяйствах. Это, в свою очередь, способствует рациональному использованию естественных ресурсов и усилению экологической устойчивости аквакультурных систем за счет интеграции принципов бережливого подхода к питанию рыб и сохранению биоразнообразия водных экосистем.

Заклучение. В процессе реализации практик аквакультуры на территории рыбоводческих хозяйств, одной из ключевых стратегий управления биомассой водной растительности являлось целенаправленное использование высших водных растений в качестве натурального корма для культивируемой ихтиофауны. Специфический подход, предполагающий концентрацию рыб в определенных сегментах водоемов, где в качестве основного источника питания выступали многочисленные водные растения, включая различные виды камыша и осоки, тростник и другие аналогичные виды, позволил добиться двойного эффекта. С одной стороны, это способствовало эффективному использованию естественных ресурсов водоема, обеспечивая рыб питательным кормом, с другой – привело к значительному уменьшению объема водной растительности в прудах, сократив ее площадь до 20%.

Такая методика не только способствовала оптимизации питательной среды для рыб, но и обеспечила дополнительные экологические выгоды, включая улучшение качества воды и снижение риска эвтрофикации за счет контроля за популяцией водных растений. Данный подход подчеркивает важность интеграции биотехнологических и экологических принципов в современное рыбоводство, предоставляя основу для разработки устойчивых моделей аквакультуры, способствующих балансу между высокой продуктивностью и сохранением экологического равновесия в водных экосистемах.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Таубаев Т.Т. Флора и растительность водоёмов Средней Азии и их использование в народном хозяйстве. – Ташкент. Фан. 1970 – 490 с.
2. Абдиев М. Ряски водоемов Узбекистана и опыт их массового культивирования. Диссертация... канд. биол. наук. – Ташкент. 1970. – 150 с.
3. Шоякубов Р.Ш., Сафаров К.С. Высшие водные растения: достижения, перспективы изучения и использования в Узбекистане // Актуальные проблемы альгологии, микологии и гидробиологии: Материалы международной научной конференции. – Ташкент, 2009. – С.30-33.
4. Mo M. et al. BALIQCHILIK HOVUZLARIDAGI BA'ZI TABIIY OZUQALARNING GIDROBIOLOGIK TAHLILI // IJODKOR O'QITUVCHI. – 2022. – Т. 2. – №. 24. – С. 332-337.
5. Sattorov J. M. et al. Baliqchilik Xo 'Jalıklarida Saprolegniosis Kasalligining Tarqalish Yo 'llari Va Profilaktikasi // Agrobiotexnologiya Va Veterinariya Tibbiyoti Ilmiy Jurnalı. – 2022. – С. 377-381.

О РЕФЛЕКСИВНЫХ УМЕНИЯХ И КОМПЕТЕНЦИЯХ УЧИТЕЛЯ

Усманова Кумуш Бахадыровна,

докторант Самаркандского государственного университета имени Шарофа Рашидова
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.055>

АННОТАЦИЯ: В данной статье мы рассматриваем явления рефлексии и учебной рефлексии как основу компетентности педагогам управлять своим поведением, а также умениям взаимодействовать с личностью учащихся и раскрывать технологическая сторона образовательного процесса. Эффективность хорошего учителя – это совокупность множества знания, рефлексивные умения и компетенции, которые постоянно развиваются и обогащаются. Особенно значимы из них, по нашему мнению, проявляют уважение к другим, сочувствие и конгруэнтность. Накопленный практический опыт учителей не достаточное условие для профессионального развития. Только постоянное размышление, анализ и преобразование собственного опыт позволил им развить свои навыки.

Ключевые слова: Рефлексия, рефлексивные компетенции, профессиональная компетентность, ключевые профессиональные компетенции, рефлексивные навыки, саморазвитие, самокритичность, самооценка, самоанализ, самоконтроль.

O'QITUVCHINING REFLEKSIV MAHORATI VA KOMPETENSIYALARI TO'G'RISIDA

Usmonova Kumush Baxodir qizi,

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand Davlat Universiteti tayanch doktoranti

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolada biz o'qituvchilarning o'z xatti-harakatlarini boshqarish, shuningdek, o'quvchilarning shaxsiyati bilan o'zaro munosabatda bo'lish va o'quv jarayonining texnologik tomonini ochib berish qobiliyatining asosi sifatida refleksiya va tarbiyaviy refleksiya hodisalarini ko'rib chiqamiz. Yaxshi o'qituvchining samaradorligi doimiy ravishda rivojlanib, boyitib boruvchi boy bilimlar, refleksiv ko'nikma va malakalarining yig'indisi hisoblanadi. Bizning fikrimizcha, boshqalarga hurmat, hamdardlik va uyg'unlikni bir maromda saqlab turish ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi. O'qituvchilarning to'plagan amaliy tajribasi malaka oshirish uchun yetarli shart bo'la olmaydi. Faqat o'z tajribalarini doimiy ravishda ko'rib borish, tahlil qilish va o'zgartirish pedagogga o'z qobiliyatlarini rivojlantirishga imkon berdi.

Kalit so'zlar: refleksiya, refektiv kompetensiyalar, professional kompetensiyalar, asosiy kasbiy kompetensiyalar, refleksiv mahorat, o'z-o'zini rivojlantirish, o'z-o'zini tanqid qilish, o'z-o'ziga hurmat, o'zini tahlil qilish, o'z-o'zini boshqarish.

REFLECTIVE SKILLS AND COMPETENCIES OF A TEACHER

Usmanova Kumush Bakhodirovna,

a doctoral student at Samarkand State University named after Sharof Rashidov

ABSTRACT: In this article we consider the phenomena of reflection and educational reflection as the basis for teachers' competence to manage their behavior, as well as the ability to interact with the personality of students and reveal the technological side of the educational process. The effectiveness of a good teacher is a combination of a wealth of knowledge, reflective skills and competencies that are constantly developing and enriched. Particularly important, in our opinion, are those that show respect for others, empathy, and congruence. The accumulated practical experience of teachers is not a sufficient condition for professional development. Only constant reflection, analysis and transformation of their own experiences allowed them to develop their skills.

Key words: Reflection, reflective competencies, professional competence, key professional competencies, reflective skills, self-development, self-criticism, self-esteem, self-analysis, self-control.

1. Введение. В современных условиях умственная деятельность и творческая деятельность инициатива специалистов являются важной предпосылкой эффективности профессиональной деятельности. Профессионалы должны обладать широким спектром навыков и компетенций, таких как постановка целей, организация работы, контроль и регулирование. Также следует включить рефлексивные навыки и компетенции. Цель данного исследования – раскрыть суть рефлексивно-рефлексивные навыки и компетенции педагога в контексте Рефлексия как метатеория. Мы фокусируемся на этом аспекте рефлексии как на проблеме, имея ввиду того, что подчеркивает В. Васильев [1, 26 с]: что учение профессия самая рефлексивная и рефлексия учителя наиболее типичный случай профессиональной рефлексии и наиболее соответствующая модель, на которой этот тип отражения может быть изучено с наибольшей репрезентативностью. В целях научной коммуникации мы будем интерпретировать основные понятия и теории, связанные с рассматриваемой проблемой. Термин “ключевые компетенции” происходит от термина компетентность (профессиональная компетентность). В большинстве публикаций “ключевые профессиональные компетенции” считается общим для всех профессий и специальностей. Ключевые компетенции универсальны и применимы в различных ситуациях. Введено понятие “ключевые компетенции” в научную терминологию в начале 1990-х гг. Международной организации труда и интерпретируется как общая способность человека мобилизовать полученные знания и навыков в процессе своей профессиональной деятельности, а также использовать обобщенные средства выполнения определенных действий. По мнению Е.И. Рогова, Н.В. Кузьминой, О.М. Шияна [8, 15 с] понятие “профессионально-компетентность” означает совокупность профессионально обусловленные требования к учителю. Это используется с такими терминами, как “Квалификационные характеристики”, “профессиограмма личности”, “профессиональная готовность”, “профессионализм”. Эти категории имеют особое значение аспекты и используются в различных контекстах. Термин компетентность происходит из латинского языка и означает “встреча, согласие, симметрия”. В Психологическом словаре [4, 5 с] по компетенции (социальной) понимается как сложная черта личности, основанная на способности к эффективному и адекватному поведению в социальных ситуациях. Представления о структуре компетентности сводят ее к три диспозиции: когнитивные диспозиции, рефлексивная диспозиции, стимулирующие диспозиции.

В Энциклопедии психологии и поведенческих наук [5] в определении компетентности выделяются три компонента:

1. Обладание соответствующими способностями и навыками;
2. Юридическая квалификация;
3. Дают ли знания человека ему или ей право претендовать на данную профессию.

Понятие компетентности появилось в 1960-е гг. 1970-х годов в западной литературе, а в конце 1980-х годов и в советской литературе. Появилась даже особая тенденция-компетентности подход к общему и профессиональному образованию [10]. В. Ландшер [7, 10 с] рассматривает компетентность как наличие промежуточное положение между осуществлением и совершенством в системе уровней профессионального мастерства. Он использует экономических критериев и образно определяет компетентность как необходимое условие “специальной конвертируемости”. По мнению В. Н. Введенского, Н. В. Кузьмина, Л. М. Митиной, Т.Г. Браге, Е.И. Рогов и др. [2, 51 с] к компетенции учителя включать:

1. Возможность действовать с учетом ограничений и рецепты;
2. Знания, навыки, привычки, методы и приемы;
3. Эффективное применение знаний и умений;
4. Ценностные ориентации, мотивы и установки;
5. Знания и опыт в той или иной области;
6. Информативность;
7. Уровень профессионализма;
8. Креативность;
9. Качества, обеспечивающие решение различных задач.

Знания (теоретические и практические) являются предпосылкой для компетентности и стандарты в профессиональной сфере. По очереди, Компетенция включает в себя несколько компетенций, уровни которых его продукт и результат. Термин компетентность согласно словарю Вебстера [11] появились еще в 1596 году. Компетентность определяется как обладание

знаниями и навыками, позволяющими действовать эффективно в любой сфере. Компетентность рассматривается как способность людей применять на практике свои компетенции. Знания и умения являются основой развития компетенции и формы их выражения. В 1996 году Совет Европы определил несколько групп компетенции, которыми должен обладать современный человек для оптимального межкультурный, социальный, социально-политический и межличностный коммуникация. Основой их развития являются толерантность, способность к диалогу, самореализация, самообразование, конгруэнтность, эмпатия и многое другое. - качества, которые результат размышления.

2. Понимание рефлексивного Компетентность

В современных условиях профессионализм учителей связан своей компетентностью (компетенция от лат. - актуальная, способный). Компетентность позволяет им эффективно осуществлять свою профессиональную деятельность. Требуется не только воспроизводить ранее изученных моделей и методов, но и развивать новые, творческие подходы, а также постоянное саморазвитие, как профессиональное, так и личное.

2.1. Рефлексивная компетентность

Рефлексивная компетентность является необходимым условием повышения профессионализма и педагогического мастерства учителя. Это относительно новая концепция в рамках рефлексивной психологии. Рефлексивная компетентность можно рассматривать как профессиональное качество личности, которое позволяет наиболее эффективно осуществлять рефлексивные процессы эффективно. Он способствует процессу развития и саморазвития, способствует творчеству. В. А. Метаева [6, 57 с] рассматривает рефлексивную компетентность как мета-компетентность, которая является одним из ключевых факторов личностного и профессионального развитие в различных сферах человеческой активности. Особенность мета компетентности выражается в том, что рефлексивная компетентность способствует эффективному развитию всех остальных видов компетентности. По этой причине его развитие играет решающую роль в образовательный процесс на всех уровнях образования и самообразования.

Рефлексивная компетентность определяется как неотъемлемая часть педагогическая и психологическая подготовка. Важная часть обучения заключается в формировании привычек к само-рефлексии. Рефлексивная компетентность занимает особое место и роль в структура профессиональной компетентности педагога. Набор рефлексивных навыков, привычек и методов, составляющих структура профессиональной компетентности педагога формируется устойчивый комплекс, основной функцией которого является деятельность по самооценке. Эффективность контроля зависит от действий преподавателя, способность к размышлению, позволяющая ему разумно и объективно анализировать свои действия, суждения, поведение, думать о его деятельности, правильности его целей, методах использованные методики, и его опыт.

Наиболее эффективным развитием рефлексивной компетентности является достигается за счет использования рефлексивной методики обучения и создание акмеологических условий, точнее наличие проблемного поля, связанного с обновленным профессиональный опыт преподавателя, организация рефлексивной среда. Кроме того, участие участников в рефлексивные практики в процессе мышления и деятельности необходимо для повышения эффективности обучения. Результатом является развитие навыков преодоления конфликтных ситуаций, способности к групповому взаимодействию и обогащение личного опыта. Акмеологический важность рефлексивной компетентности заключается в том, что способность размышлять и знать его механизмы позволяют формировать собственные ценности и нормы, а также собственное развитие стратегия.

2.2. Рефлексивная компетентность

Рефлексивная компетентность может рассматриваться как системообразующая компонент профессиональной педагогической деятельности и как качества личности, позволяющие максимально эффективно и адекватная реализация отражения, что обеспечивает развитие и саморазвитие, способствует творчеству в образовательная и профессиональная деятельность.

Рефлексивная компетентность связана с психологическим качества субъекта, важнейшими из которых являются: самокритичность, самооценка, самоанализ и самоконтроль. В своих научных исследованиях С. В. Сидоров, А. Г. Гаврилов [9, 253 с], И.Н. Семенов, А.В. Хуторский,

С.Ю. Степанов и др. провести структурный контент-анализ рефлексивных компетенции С. Ю. Степанов [8, 20 с] выводит рефлексивную модель обучения, который основан на непрерывном систематическом размышлении и может быть представлен через процесс тщательного переосмысления опыта. Главный принцип заключается в том, что существующая ситуация опыт субъекта не может служить инструментом или подсказывать творческое решение любой проблемы. Существующий опыт является лишь основой для выражения способностей личность, обеспечивающая рефлексивный процесс.

2.3. Понимание рефлексивных навыков

Формирование рефлексивных умений при подготовке конкурентоспособный, компетентный специалист является системным фактором в соответствии с переходом от низшего к высшему уровню - от "феноменологического" (или содержательного) до "аксиологическое" (или системное). С этой точки зрения М. Н. Демидко [3, 5 с] обращается к группа рефлексивных умений, обеспечивающих рефлексивно-аксиологическую составляющую творческой деятельности специалистов. Он описывает рефлексивные навыки применительно к структуре деятельности, представленную в виде следующих элементов: цель-метод-результат. Каждый структурный элемент деятельности обеспечивается соответствующими рефлексивными навыками. Формирование рефлексивных умений в процессе работы учителя обучение и переподготовку можно рассматривать как цель и стратегию обучения для любого уровня образования, насколько это рефлексивно спрос – это "активно конструируемое знание". Это связано с собственными интересами учащихся и ранее приобретенные знания, и опыт. Технологическое обеспечение рефлексивного обучения направлено на сочетание определенных инструментов и методов, обеспечивающих реализация диагностических целей, поставленных учителем и цели обучения. Можно сказать, что общее развитие рефлексии влияет на разные стороны формирования психической (интеллектуальные) способности. Рефлексивные умения имеют следующие признаки: применение к различному предметному содержанию, вариативность, осознанность действий выполнено, что дает повод отразить рефлексивную попытку как обобщенный рефлексивный навык субъекта, в частности учитель.

Мы признаем, что рефлексивные навыки включают в себя: правильную формулировку целей; их конкретизация в тех или иных задачах; достижение соответствие содержания учебной программы задачам назначенный; эффективное применение методов, приемов и средства педагогической деятельности; достижение последовательности между общим педагогическим опытом учителя и закономерности и правила, предлагаемые современной наукой. Рефлексивные навыки имеют свое место в упражнениях учителя корректирующая деятельность по самооценке. Обычно это связано завершающим этапом решения педагогических задач и является понимается как своего рода процедура подведения итогов учебно-познавательная деятельность. На наш взгляд, не все преподаватели имеют высокий уровень рефлексия, которая указывает на необходимость изучения и диагностики рефлексивные навыки, а также рефлексивная культура и рефлексивная компетентность.

3. Заключение

Отражающий субъект может быть, как индивидуальным, так и коллективный, но в обоих случаях рефлексия предполагает рационализации, анализа и проектирования, приобретая особую личный план для каждого участника рефлексивной деятельности. Рефлексия в профессиональной деятельности учителя позволяет ему "посмотреть на себя", проанализировать свои мысли, чувства и действия, а при необходимости корректировать свои знания и представления, его ценностные ориентации, деятельность и взаимодействие с другими сущности. Способность учителя к рефлексии, его рефлексивная навыки и компетенции во многом определяют успех его профессиональная деятельность в новых для него условиях. Теоретическая и практическая готовность учителя к осуществление своей профессиональной деятельности предполагает наличие индивидуального кода. Оно проявляется в знания, передача, опыт, этические и политические предпосылки. Оно выражается в способности мыслить и предполагает формирование рефлексивных, прогностических и аналитические способности, подкрепленные гуманистическими качествами учителю, прежде всего, мы должны указать на соответствие и уважение к личности учащегося.

ЛИТЕРАТУРА

Васильев В. (2018). Рефлексия – виды и механизмы ее реализации. В: Книга о размышлении.

Пловдив, Университетское издательство Паисия Хилендарского. 26-30 с.

Введенский В. Н. (2003). Моделирование профессиональной компетентности учителя. Педагогика., 10, 51-55 с.

Демидко М. Н. (ред.). (2001). Обучение рефлексивным умениям в средних специальных учебных заведениях: Мн.: РИПО. 200 с.

Дилова М. и Никова Г. (1989). Психологический словарь (перевод с четвертого немецкого издания) Библиографический институт ВЭБ, Лейпциг. 230 с.

Энциклопедия “Психология и поведенческая наука”. (2008). София: Наука и искусство. 235 с.

Метаева, В. А. (2006). Рефлексия как метакомпетентность, Педагогика, 3, 57-61 с.

Рогов Е.И., Кузымина Н.В., Шиян О.М., Ландшир В. (2012). Экономические и гуманитарные исследования регионов. Научнотеоретический журнал. 2, 14 с.

Семенов И. Н., Степанов С. Ю. (1992). Рефлексивный психология и педагогика творческого мышления. Запорожье: ЗГУ. 345 с.

Сидоров С.В., Гаврилов А.Г. (2010). Теоретический предпосылки для проектирования рефлексивной компетентности. Мир наука, культура, образование, 1, 253-256 с.

<http://moyuniver.net/refleksivnaya-kompetenciyaiprofessionalnaya-kompetentnostuchitelya/>

<http://www.webster-dictionary.org/>

[http://www.vashpsixolog.ru/lectures-on-the-psychology/134- other-psychology/](http://www.vashpsixolog.ru/lectures-on-the-psychology/134-other-psychology/)

http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pedagog/slast/03.php

TABIY FANLARDAN FANGA OID TAYANCH KOMPETENSIYALARNI O'RGANISH VA ULARNI DARSLARDA QO'LLASH

Usmonova Zulfiya Ilxomovna,

Buxoro davlat pedagogika instituti Boshlang'ich ta'lim kafedrasida o'qituvchisi

<https://orcid.org/0009-0004-1531-750X>

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.056>

Annotatsiya: Maqolada kompetensiya so'zining ma'nosi va tabiiy fanga oid tayanch kompetensiyalar, ya'ni kommunikativ, axborot bilan ishlash, o'zini o'zi rivojlantirish, ijtimoiy emotsional-faol fuqarolik kompetensiyalari xususida fikr mulohazalar bayon etilgan.

Kirish so'zlar: Kompetensiya, tabiiy fanga oid tayanch kompetensiyalar, kommunikativ, axborot bilan ishlash, o'zini o'zi rivojlantirish, ijtimoiy emotsional-faol fuqarolik kompetensiyalari.

ИЗУЧЕНИЕ ФАЗОВЫХ НАУЧНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ ПО ЕСТЕСТВЕННЫМ НАУКАМ И ПРИМЕНЕНИЕ ИХ В КЛАССАХ

Усманова Зульфия Ильхомовна,

преподаватель кафедры начального образования Бухарского государственного педагогического института

Аннотация: В статье раскрывается значение слова компетентность и основные компетенции, относящиеся к естественным наукам, т.е. коммуникативная, работа с информацией, саморазвитие, социально-эмоционально-активная гражданская компетентность.

Ключевые слова: Компетентность, базовые компетенции естественнонаучного характера, коммуникативные, работы с информацией, саморазвития, социально-эмоционально-активные гражданские компетенции.

LEARNING BASIC SCIENCE COMPETENCES FROM NATURAL SCIENCES AND APPLYING THEM IN CLASSROOMS

Usmanova Zulfia Ilhomovna,

teacher of the Department of Primary Education of the Bukhara State Pedagogical Institute

Abstract: The article describes the meaning of the word competence and the basic competences related to natural science, i.e. communicative, working with information, self-development, socio-emotional-active citizenship competences.

Key words: Competence, basic competencies related to natural science, communicative, working with information, self-development, social-emotional-active citizenship competencies.

KIRISH. XXI asrda dunyoning rivojlangan davlatlarida ta'lim mazmunini modernizatsiya qilishning asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida ta'limda kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish masalasiga asosiy e'tibor qaratildi.

Kompetensiya so'ziga turlicha ta'riflar, yondashuvlar mavjud. Xususan, «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi»da kompetensiya so'zi quyidagicha izohlanadi: kompetensiya (lot. competo – erishyapman, munosibman, loyiqman) – muayyan davlat organi (mahalliy o'zini o'zi boshqarish organi) yoki mansabdor shaxsning qonun, ustav yoki boshqa hujjat bilan belgilangan vakolatlari, huquq va burchlari doirasi; u yo bu sohadagi bilimlar, tajriba.

“Kompetensiya” atamasi keng ma'noda umumiy masalalarni hal etishda amaliy tajribalar asosida bilim va malakalarni qo'llash, muvaffaqiyatli harakat qilish qobiliyatini bildiradi. Lotincha “campetere”-muvofiq bo'lmoq so'zidan kelib chiqqan. “Tashabbuskorlik” kompetensiyasi. Aniqlash: harakatni boshlab berish va shaxsiy ijobiy jihatlari bilan voqeaga samarali ta'sir ko'rsata olish. Doimo izlanishda bo'lish, yangi vazifalarni, qo'shimcha ishlarni o'z zimmasiga olish. Odatda har bir lavozim uchun 5-10 ta asosiy kasbiy kompetensiya belgilanadi. Ular bayon etiladi. Bunday holatda o'qituvchi tomonidan test savollari shakllantirilsa maqsad muvofiq bo'ladi. Berilayotgan test savollarining har biri ma'lum kompetensiyaga moslashtiriladi. Test o'quvchining ushbu kompetensiyalarni qanchalik egallanganliklarini ko'rsatadi.

Uning natijalariga ko'ra, o'quvchining kompetensiyani egallash darajalari aniqlanadi. Keng ma'noda kompetensiya masalaning, shuningdek, muayyan bilim sohasining mohiyatini muvafaqqiyatli hal etishda amaliy tajribaga asoslanib, bilim va ko'nikmalarni qo'llay olish qobiliyatidir. Ta'limda kompetentlik bilan yondashuv o'quvchilarni turli ko'nikmalarni egallash, kelajakda ijtimoiy, kasbiy va shaxsiy hayotlarida samarali harakat qilishga yo'naltiradi.

METODLAR. Kompetensiya (lotincha "competo" so'zidan olingan bo'lib, "erishaman, muvofiqman, mos kelaman" ma'nolarini beradi) — kishi egallagan muayyan bilim, ko'nikma, malakalar majmuasini anglatadi. Kompetensiya tushunchasi nisbatan yaqindan boshlab, 1960-yillarning oxiri va 1970-yillarning boshlaridan keng qo'llanila boshlandi. Kompetensiya – ma'lum bir sohada samarali faoliyat olib borish uchun zarur bo'lgan mutaxassisning ta'limiy tayyorgarligiga qo'yilgan talabdir. U davlat ixtiyorida bo'lgan, oldindan belgilangan ijtimoiy talab bo'lib, u o'quvchi (ishchi)ning muayyan sohada samarali faoliyat ko'rsatishi uchun zarur bo'lgan ta'limiy (professional) tayyorgarligiga nisbatan qo'yiladi. Kompetensiyalarni shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lim – o'quvchilarning egallangan bilim, ko'nikma va malakalarini o'z shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy faoliyatlarida amaliy qo'llay olish imkoniyatidir. Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta'lim o'quvchilarda mustaqillik, faol fuqarolik pozitsiyasiga ega bo'lish, tashabbuskorlik, media resurslar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan o'z faoliyatida oqilona foydalana olish, ongli ravishda kasb-hunar tanlash, sog'lom raqobat hamda umummadaniy ko'nikmalarini shakllantiradi. Bundan tashqari, ta'limda har bir o'quv fanini o'zlashtirish jarayonida o'quvchilarda, shu fanning o'ziga xosligi, mazmunidan kelib chiqqan holda, sohaga tegishli xususiy kompetensiyalar ham shakllantiriladi. Kompetensiyali yondashuv, inson faoliyatida har tomonlama kompetentlikni shakllantirish hozirgi zamon jamiyati va ta'limining asosiy sharti hisoblanadi. Bu talab o'qituvchi-pedagoglar faoliyatiga ham bevosita daxldordir. Bugungi kunda dunyo ta'limini yangilashning asosiy yo'nalishi ta'lim jarayonida faoliyatli yondashuv orqali dunyoni, hayotni, kasbiy faoliyatni yaxlit tizimli ko'ra olish, unda tizimli faoliyat ko'rsatish, yangi-yangi muammo va topshiriqlarni hal eta olish tajribasini shakllantirishdan iboratdir.

Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta'lim – o'quvchilarda egallangan bilim, ko'nikma va malakalarini o'z shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy faoliyatlarida amaliy qo'llay olish kompetensiyalarini shakllantirishga yo'naltirilgan ta'limdir. Mazkur masala bo'yicha Yevropa Kengashi 1996-yilda "Yevropa uchun tayanch kompetensiyalar" mavzusidagi Simpozium tashkil etib, unda Yevropa Ittifoqiga a'zo davlatlarning uzluksiz ta'lim tizimi uchun dastlabki tayanch kompetensiyalar belgilangan Yevropa Parlamenti amaliy tajriba va takliflar asosida 2006-yil 18-dekabrda Yevropa Ittifoqiga a'zo davlatlar Uzluksiz ta'lim tizimi jarayonida shakllantirilishi lozim bo'lgan 8 ta tayanch kompetensiyalarni tavsiya qilgan. Bular quyidagicha nomlanadi:

1. Ona tilida muloqot qila olish.
2. Chet tilida muloqot qila olish.
3. Matematik savodxonlik, fan va texnikaga oid kompetensiyalar.
4. Informatsion texnologiyalardan foydalanish.
5. O'rganish uchun o'qish va mustaqil bilim olish kompetensiyasi.
6. Ijtimoiy va fuqarolik kompetensiyasi.
7. Tashabbuskorlik va tadbirkorlik kompetensiyasi.
8. Turli madaniyatlar, qadriyatlarni tushunish va o'z madaniyatiga ega bo'lish.

NATIJALAR. O'zbekiston Respublikasi ta'limning uzluksizligi, barkamol shaxsni tarbiyalashga yo'naltirilganligidan kelib chiqqan holda. Umumiy o'rta, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limida o'qitiladigan umumta'lim fanlari mazmunining izchilligini ta'minlash maqsadida tayanch kompetensiyalar hamda har bir o'quv fani mazmunidan kelib chiqqan holda fanga oid umumiy kompetensiyalar belgilandi.

Kommunikativ kompetensiyasi – jamiyatda o'zaro samarali muloqotga kirishish uchun avvalo ona tilini hamda birorta xorijiy tilni o'zlashtirish, ulardan muloqotda samarali foydalana olishi, muloqotda ijtimoiy moslashuvchanlik, muomala madaniyatiga amal qilish, hamkorlikda ishlay olish;

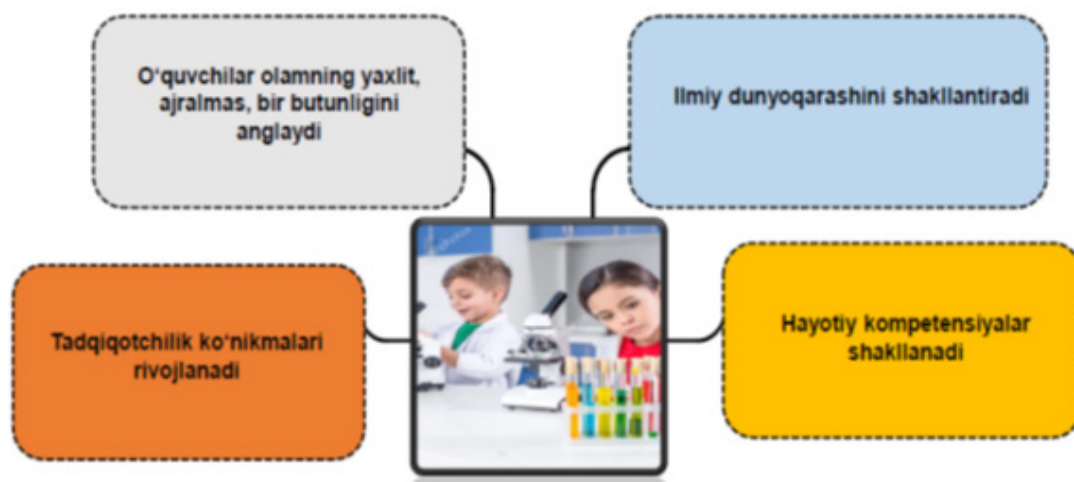
Axborot bilan ishlash kompetensiyasi: mavjud media manbalaridan (internet,televizor, radio, audio-video yozuvlar, telefon, kompyuter, bosma nashrlar, elektron pochta va boshqa.) kerakli ma'lumotlarni izlab topa olish, saralash, qayta ishlash, uzatish, saqlash, xavfsizligini ta'minlash[1];

O'z-o'zini rivojlantirish kompetensiyasi – doimiy ravishda o'z-o'zini rivojlantirish, ma'naviy, ruhiy va intellektual kamolotga intilish, hayot davomida mustaqil o'qib- o'rganish, bilim, tajribani mustaqil ravishda muntazam oshirib borish, o'z xatti-harakatini adekvat baholash va hayot tajribasida uchraydigan muammolarni hal eta olish;

Faol fuqarolik kompetensiyasi – jamiyatda bo'layotgan voqea, hodisa va jarayonlarga daxldorlikni his etish va ularda faol ishtirok etish, o'zining fuqarolik burch va huquqlarini bilishi, unga rioya qilishi, mehnat va fuqarolik munosabatlarida muomala, iqtisodiy, huquqiy madaniyatga ega bo'lish;

Kompetensiya – bu kutilgan natijaga olib keluvchi faoliyat belgisidir. U bilim mahsuli bo'lib, mutaxassis tomonidan uni amaliyotda qo'llay olish qobiliyatidir. Kompetensiyaning bilimdan farqi shundaki, vazifani amaliy bajarmasdan turib, uni aniklab ham, baholab ham bo'lmaydi. Malaka kompetentlikning muhim mezoni bo'lib, u turli holatlarda, shu qatori muammoli vaziyatlarda ham bir necha bor qo'llash natijasida namoyon bo'ladi. Amaliy kompetentlik - bilim mahsuli bo'lib, amaliyotda qo'llay bilish qobiliyati. SHuningdek, kompetensiya, bilimdan farqli, amaliy faoliyasiz namoyan bo'lmaydi va uni baholay olish mumkin emas. Kasbiy kompetentlik – kasbiy faoliyatga oid masalalarni hal etishda bilim va ko'nikmalarni amaliy tajribada samarali qo'llay olish qobiliyatidir[2].

TABIY FANLARNING O'ZIGA XOSLIGI

O'quvchilarda tayanch kompetensiyalarini shakllantirish, kichik o'quv tadqiqotlarni bajarish orqali umumta'lim fanlarini o'rganishga qiziqishni kuchaytirish maqsadida fan o'quv dasturlariga amaliy mashq va tatbiq hamda loyiha ishi kiritildi. Bu holat nafaqat muayyan o'quv fani bo'yicha o'zlashtirish sifatini yaxshilaydi, balki fanlararo va fanning kundalik turmush bilan bog'lanish imkoniyatlarini ochadi va ta'lim samaradorligini oshiradi. Bu o'rinda loyiha ishlarining o'rni e'tiborga molik[3]. O'quvchilar bir o'quv yilida o'zlari qiziqqan fani yoki ta'lim sohasidan faqat bitta loyiha ishini bajarishlari tavsiya etiladi. Loyiha ishi mavzulari o'qituvchilar tomonidan bitta yoki bir necha o'quv fanlari doirasida muammoli vaziyat yoki keys sifatida tanlanadi. Loyiha ishi mavzusi ustida o'quvchilar alohida-alohida yoki qiziqishlariga qarab 3-4 kishilik guruh bo'lib ishlashlari ham mumkin. Loyiha ishi o'quv yili oxirida o'tkaziladigan himoya bilan tugaydi. Himoyani bitta yoki bir necha o'quv fanlari doirasida konferensiya tarzida o'tkazilishi mumkin. Loyiha ishi mavzusi ustida o'quvchilarning individual yoki guruhviy ishi quyidagi o'quv faoliyatlarni o'z ichiga olishi mumkin: o'z izlanish faoliyatlarini rejalashtirish, vazifalarni o'zaro taqsimlab olish, oldilariga o'quv maqsadlarini qo'yish, kerakli ma'lumotlarni izlab topish, mavzuga doir muammoli vaziyat echimlarini qidirish, ulardan eng maqbulini tanlash va uni asoslash, zarur hollarda so'rovlar yoki tajribalar o'tkazish, loyiha ishi natijalari bo'yicha hisobot tayyorlash, o'z faoliyatlarini tahlil qilish va baholash, loyiha ishi himoyasi uchun taqdimot tayyorlash va uni himoya qilish. O'quvchilar loyiha ishi muammosi bo'yicha izlanishlarini odatda darsdan tashqari mustaqil mashg'ulotlarda olib borishadi.

XULOSA. Tabiiy fanlar darslarida ko'proq keys, tadqiqot, loyiha, kichik o'quv kashfiyotlari kabi interaktiv metodlardan foydalanish yaxshi natija beradi. O'quvchilarda kichik tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirishda kuzatish, tajriba, o'lchashlar, analiz (tahlil) va sintez, induksiya va deduksiya, taqqoslash va analogiya kabi ilmiy izlanish metodlaridan o'rnida foydalanish talab etiladi. O'quvchilarda bilim va ko'nikmalarni shunchaki shakllantirib qolmasdan, ularni hayotiy vaziyatlarda qo'llay olish kompetensiyalarini ham tarkib toptirish muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

Введенский В.Н. Моделирование профессиональной компетентности педагога //Педагогика. 2003. №10. С. 51–55.

Y.V.Malikova Tabiiy fanlar 3-sinf 2-qism.-Toshkent:"Novda Edutainment" nashriyoti,2023.-120 b.

O.E.Tigay, Y.V.Malikova Tabiiy fanlar 2-sinf 1-qism.-Toshkent: "Novda Edutainment" nashriyoti, 2023.-100b.

Muxamedovich, K. F., & Ilxomovna, U. Z. (2023). Methodology for Forming Calculation Skills in Pupils of Primary Class Through Interactive Methods. Journal of Pedagogical Inventions and Practices, 17, 22-27.

Z. I., U. 2022. Improving the Methodology for Forming Computational Skills in Primary School Students. International Journal on Integrated Education. 5, 6 (Jun. 2022), 576-579.

TOHIR MALIK ASARLARI VOSITASIDA TALABALARDA MA'NAIY-AXLOQIY FAZILATLARINI RIVOJLANTIRISH MEKANIZIMLARI

Uzoqova Yulduz Baxtiyorovna,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti Pedagogika nazariyasi va tarixi mutaxassisligi 1-bosqich magistranti

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.057>

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'lim sohasining ko'zga ko'ringan arbobi Tohir Malik asarlarida yoritilgan o'quvchilarda axloqiy rivojlanish mexanizmlari o'rganiladi. Malikning mulohazalari o'quvchilarda axloqiy fazilatlar va to'g'rilikni tarbiyalash uchun hamdardlik, tanqidiy fikrlash, axloqiy mulohaza yuritish va jamoatchilik ishtirokini rivojlantirishga urg'u beradi. Malikning nuqtai nazarini o'rganib chiqqan holda, maqola o'z o'quvchilarida axloqiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlashga intilayotgan o'qituvchilar uchun qimmatli tushunchalar beradi, empatiya, axloqiy fikrlash va ijtimoiy mas'uliyatga asoslangan amaliy strategiya va yondashuvlarni taklif qiladi.

Kalit so'zlar: Tohir Malik, axloqiy rivojlanish, axloqiy fazilatlar, empatiya, tanqidiy fikrlash, axloqiy fikrlash, jamiyat ishtiroki, xizmatni o'rganish, axloqiy namunalar, axloqiy ta'lim muhitlari

Kirish: Ta'lim sohasida o'quvchilarning axloqiy rivojlanishini rag'batlantirish nafaqat orzu qilingan natija, balki hayotning murakkabliklarida halollik va hamdardlik bilan harakat qila oladigan mas'uliyatli, rahmdil shaxslarni shakllantirishning asosiy zaruratidir. Axloqiy rivojlanish haqidagi nutqqa katta hissa qo'shgan mualliflardan biri Tohir Malikdir. Malik o'zining zukko asarlari orqali o'quvchilarda axloqiy va axloqiy fazilatlarni tarbiyalash mexanizmlari haqida chuqur tushunchalar beradi. Tohir Malik tomonidan yoritib berilgan talabalarning axloqiy rivojlanishiga hissa qo'shadigan asosiy mavzular va mexanizmlarni ko'rib chiqamiz.

Murakkab yozuvchi va mutafakkir Tohir Malik o'z asarlarida keng ko'lamli mavzularni tadqiq qiladi, ham ma'no, ham axloqiy fazilatlarni teranlik va noziklik bilan o'rganadi. Malik o'z asarlari orqali lingvistik tahlillarni axloqiy o'lchovlar haqidagi mulohazalar bilan birlashtirib, o'quvchilar bilan intellektual va hissiy darajada aks-sado beradigan boy gobelen yaratadi.

Semantik fazilatlar:

Tilning aniqligi: Malik lingvistik aniqlikka jiddiy e'tibor beradi, so'zlarni sinchkovlik bilan tanlaydi va ma'noning nozik nuanslarini etkazish uchun jumalarni yaratadi. Uning asarlari tilning in'ikoslarni shakllantirish va his-tuyg'ularni uyg'otish qudratiga misol bo'lib, o'quvchilarni matn bilan bir necha darajalarda shug'ullanishga chorlaydi.

Ramz va metafora: Malik asarlarida ramziy ma'no va metafora ko'p bo'lib, uning hikoyalarga murakkablik qatlamlari qo'shiladi. U ramziy tasvirlardan foydalanish orqali o'quvchilarni chuqurroq haqiqatlarni o'rganishga va yashirin ma'nolarni ochishga chorlaydi, ularning insoniy holat haqidagi tushunchalarini boyitadi.

Hikoya tuzilishi: Malik asarlarida ko'pincha murakkab syujet chiziqlari va ko'p o'lchovli personajlar bilan ajralib turadigan murakkab hikoya tuzilishi namoyon bo'ladi. Hikoya yoylarini mohirona yo'naltirish orqali u o'quvchilar e'tiborini o'ziga tortadi va ularni semantik nuanslar ko'p bo'lgan boy tasavvur olamlariga singdiradi.

Axloqiy fazilatlar:

Axloqiy izlanish: Malik asarlarida markaziy axloqiy izlanishning chuqur tuyg'usi turadi, chunki u murakkab axloqiy dilemmalar va ekzistensial savollar bilan kurashadi. Qahramonlarining sayohatlari orqali u o'quvchilarni adolat, rahm-shafqat va ma'naviy mas'uliyat masalalari haqida fikr yuritishga undaydi, ularni o'z e'tiqodlari va qadriyatlariga qarshi kurashishga chorlaydi.

Xarakterning rivojlanishi: Malik qahramonlari noaniqlik va noaniqlik bilan to'la axloqiy manzaralarni kezib, chuqur o'zgarishlarga uchraydi. Ular axloqiy muammolarga duch kelganda va o'zlarining kamchiliklariga duch kelganlarida, ular inson tabiati va axloqiy benuqsonlikka intilish haqidagi universal haqiqatlarni o'zida mujassam etadi.

Ijtimoiy sharh: Malik qissalariga singdirilgan nozik, ammo kuchli ijtimoiy sharh bo'lib, bizning davrimizning dolzarb axloqiy muammolariga oydinlik kiritadi. Uning asarlari hokimiyat va imtiyoz mavzularini o'rganadimi yoki chetda qolganlar taqdirini o'rganadimi, uning asarlari jamiyat uchun ko'zgu bo'lib xizmat qiladi va o'quvchilarni o'z e'tiqodlari va harakatlarini tanqidiy tekshirishga undaydi.

Tohir Malik asarlari o'zining boy mazmuniy fazilatlarini, chuqur axloqiy jihatlari bilan ajralib turadi. Tilga sinchkovlik bilan e'tibor berish va axloqiy mavzularni chuqur o'rganish orqali u o'quvchilarni intellektual kashfiyotlar va axloqiy fikrlash sayohatiga taklif qiladi, ularni insoniyat tajribasining murakkabliklari bilan shug'ullanishga undaydi.

1. Empatiya va istiqbolga ega bo'lishni rivojlantirish:

Tohir Malik empatiyaning axloqiy kamolotning poydevori sifatida muhimligini ta'kidlaydi. Adabiyot, hikoyalar va tajribaviy o'quv faoliyati orqali o'quvchilar boshqalarning o'rniga qadam qo'yishga, ularning nuqtai nazarini tushunishga va tajribalariga hamdard bo'lishga undaydi. Malikning asarlari empatiyaning rivojlantirish va xilma-xillik va inklyuzivlikni chuqur qadrlashni tarbiyalashda rivoyatlarning o'zgartiruvchi kuchini ta'kidlaydi.

2. Tanqidiy mulohaza va axloqiy mulohazalarni rivojlantirish:

Tohir Malik yondashuvda o'quvchilarda tanqidiy fikrlash va axloqiy fikr yuritish ko'nikmalarini tarbiyalash asosiy o'rin tutadi. Talabalarni dialog, axloqiy dilemmalar va axloqiy fikrlash mashqlariga jalb qilish orqali o'qituvchilar axloqiy qarorlar qabul qilish va axloqiy mulohazalar qobiliyatini rag'batlantirishlari mumkin. Malikning asarlari talabalar uchun axloqiy masalalarni o'rganish, taxminlarga qarshi chiqish va axloqiy tamoyillar to'g'risida nozik tushunchani rivojlantirish uchun xavfsiz joylar yaratishni targ'ib qiladi.

3. Axloqiy namunalarni rag'batlantirish va namuna olish:

Malik o'quvchilarning axloqiy kamolotini shakllantirishda axloqiy ibrat va o'rnak bo'lish rolini alohida ta'kidlaydi. Biografiyalari, amaliy tadqiqotlar va axloqiy yetakchilarning muhokamalari orqali talabalar ijobiy axloqiy fazilatlar va fazilatlariga taqlid qilishga ilhomlantiradilar. Axloqiy qahramonlarning xatti-harakati va fazilatlarini yoritib berish orqali pedagoglar intiluvchan qadriyatlarni singdirishi va o'quvchilarda axloqiy maqsad tuyg'usini tarbiyalashi mumkin.

4. Xizmatni o'rganish va jamoatchilik ishtirokini integratsiyalash:

Tohir Malik tomonidan ilgari surilgan yana bir mexanizm - bu o'quv dasturiga xizmat ko'rsatish bo'yicha ta'lim va jamoatchilikni jalb qilish tashabbuslarini integratsiya qilishdir. Xizmat loyihalarida faol ishtirok etish va turli jamoalar bilan muloqot qilish orqali talabalar ijtimoiy mas'uliyat, rahm-shafqat va birdamlik hissining rivojlantiradilar. Malikning asarlari nazariya va amaliyotni bog'lashda, hamdardlikni rivojlantirishda va ijtimoiy adolatga sadoqatni tarbiyalashda xizmat ta'limining o'zgaruvchan ta'sirini ta'kidlaydi.

5. Axloqiy ta'lim muhitini yaratish:

Nihoyat, Tohir Malik ishonch, hurmat va muloqotga yordam beruvchi axloqiy ta'lim muhitini yaratish muhimligini ta'kidlaydi. Axloqiy xulq-atvorni modelashtirish, ochiq muloqot madaniyatini rivojlantirish va axloqiy noaniqlik holatlarini bartaraf etish orqali o'qituvchilar axloqiy rivojlanish uchun qulay joylar yaratadilar. Malik asarlarida axloqiy ta'lim muhiti, o'quv dasturlarini ishlab chiqish va o'quvchilarda axloqiy fazilatlar va to'g'rilikni tarbiyalashda pedagogik amaliyotlarning o'zaro bog'liqligi ko'rsatilgan.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, Tohir Malik asarlarida o'quvchilarda axloqiy tarbiya mexanizmlari haqida qimmatli fikrlar bildirilgan. Empatiyaning rivojlantirish, tanqidiy fikrlashni targ'ib qilish, axloqiy namunalarni ta'kidlash, xizmat ko'rsatishni o'rganish va axloqiy ta'lim muhitini yaratish orqali o'qituvchilar o'quvchilarda axloqiy xarakter va axloqiy etakchilikni tarbiyalashda o'zgartiruvchi rol o'ynashi mumkin. Biz zamonaviy dunyoning murakkab tomonlarini kezar ekanmiz, Tohir Malik ta'limotlari o'qituvchilarni ma'naviy-axloqiy murabbiy va ijobiy ijtimoiy o'zgarishlarning katalizatori sifatidagi rolini o'z zimmasiga olishga undaydigan yo'l-yo'riq bo'lib xizmat qilmoqda.

XORIJIY TAJRIBALAR ASOSIDA NODAVLAT TA'LIM MUASSASALARINING TA'LIM SIFATINI OSHIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Xakimova Gulchehra Sayrixonovna

Shahrisabz davlat pedagogika instituti Pedagogika nazariyasi va tarixi mutaxassisligi 1-bosqich magistranti

Annotatsiya. Nodavlat ta'lim muassasalari ta'lim landshaftini diversifikatsiya qilish va boyitish, an'anaviy davlat ta'limiga muqobil yondashuvlarni taklif etishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Yuqori sifatli ta'limga bo'lgan talab ortib borayotgan bir paytda, nodavlat muassasalar ta'lim berishda mukammallikni ta'minlash uchun butun dunyo bo'ylab nazariy asoslar va ilg'or tajribalarga tayanishi juda muhimdir. Ushbu maqolada biz muvaffaqiyatli xorijiy tajribalardan kelib chiqib, nodavlat ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirishga yordam beradigan nazariy asoslarni o'rganamiz.

Kalit so'zlar: ta'lim sifati, kadrlar tayyorlash sifati, kompetentsiya, kompetentsiya, professional model, kompetentsiya yondashuvi, innovatsion o'qitish usullari, konkurentosposobny mutaxassis.

KIRISH. Bugungi kunda Markaziy va Sharqiy Yevropaning aksariyat mamlakatlari, shu jumladan Rossiya, o'z mamlakatlari ta'lim tizimini global isloh qilish doirasida ta'lim faoliyatini monitoring qilish va baholash uchun asoslarni ishlab chiqdi. Bu mamlakatlar ta'lim va uning sifatini nazorat qilishning tarkibiy qismi sifatidagi milliy siyosatning muhim bosqichi bo'lgan kadrlar tayyorlash dasturlarini ishlab chiqishda normalarni (standartlarni) belgilashga kirishdilar. Ushbu normalar (standartlar) ta'lim maqsadlarini belgilash, mamlakatda yagona pedagogik makonni yaratish uchun zarur asos bo'lib, ular tufayli yoshlarning turli turdagi ta'lim muassasalarida yagona umumiy ta'lim darajasi ta'minlanadi. Ta'lim sohasining har qanday tahlili, ta'lim tashkilotlari yoki tizimlari faoliyatining har qanday reytingini ishlab chiqish har doim baholashni tanlash bilan bog'liq. Bu ta'lim sifati parametrlarini mustaqil kategoriya sifatida o'rganishga yondashuvlarni shakllantirishda hal qiluvchi omil bo'ladi. Ta'lim sifatini oshirish masalalarini o'rganish, ta'lim tizimini rivojlantirish imkoniyatlarini izlash bilan pedagoglar, iqtisodchilar, siyosatchilar shug'ullanadi. Sifatli ta'lim olish, kadrlar salohiyatini shakllantirishdan manfaatdorlik yangi standartlarni ishlab chiqishda, sifatni baholash tizimlarining yangi mexanizmlarini joriy etishda namoyon bo'lmoqda. Ko'pincha ta'lim xizmatlarini ko'rsatishning hozirgi holati va qoniqish darajasi to'g'risida tegishli va ishonchli ma'lumotlarni olish uchun monitoring o'tkaziladi: talabalarni o'qitish natijalari, professor-o'qituvchilarning ishi, o'quv dasturlari, moddiy-texnika ta'minoti, talab qilinadigan talablar. ta'lim muassasalari soni (maktabgacha ta'lim muassasasidan boshlab Oliy ma'lumot) va boshqalar. Shuning uchun, uchun kompleks tahlil Biz baholash usullari va sub'ektlariga qarab tasniflash doirasida bir nechta yondashuvlarni ajratib ko'rsatamiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI. Tasniflarga ko'ra yondashuv ko'rib chiqiladi: ob'ektiv va relativistik. Ob'ektiv yondashuvga ko'ra, sifat deganda ob'ektiv o'lchovlar, faktlarni bayon qilish va turli ta'lim muassasalari, darajalari va ta'lim shakllari natijalarini taqqoslash imkoniyati tushuniladi. Tadqiqot jarayonida olingan ma'lumotlar muayyan ta'lim muassasasining rivojlanish ko'rsatkichlari bo'lib, butun ta'lim tizimini qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi. Ushbu yondashuv ma'lum bir sanaga qadar erishish kerak bo'lgan qadriyatlarni tasdiqlash, samaradorlik ko'rsatkichlari bo'yicha maktablar, universitetlar reytingini tuzishda qo'llaniladi.

Turli baholash tizimlari samaradorlik maqsadlaridan foydalanadi. Ko'rsatkichlar monitoringi barcha faoliyatning aksidir: talabalarining faoliyati, yangi loyihalarni amalga oshirish, uslubiy tadbirlar va boshqalar. Ko'pincha tizimlar rasmiy hisobot shaklida, davlat, mintaqaviy va mahalliy rivojlanish rejalarida nazarda tutilgan ko'rsatkichlar, ko'rsatkichlar, maqsadli qiymatlarni o'z ichiga oladi. Shunday qilib, ob'ektiv yondashuv aks ettiradi ijobiy tomoni talabalar «samaradorligi» ko'rsatkichlarini rejalashtirishda, ammo ta'limda, ijtimoiy sohada bo'lgani kabi, ba'zi sohalarida ham aniq sifat komponenti mavjud bo'lib, uni foizlarda ob'ektiv tavsiflash juda qiyin. Va birinchi navbatda, ifodalovchi ko'rsatkichlarni tanlash muammosi alohida rol, chunki qabul qilingan qarorlarning to'g'riligi erishilgan qiymatlarni to'g'ri shakllantirish, qo'llash va tahlil qilishga bog'liq bo'ladi.

Keyingi yondashuv relativistikdir. U ta'lim samaradorligi yoki sifatini baholash mumkin bo'lgan mutlaq mezonlarni ko'rsatkichlar inkor etadi. Bunday yondashuv nuqtai nazaridan qaraganda, u yoki bu hodisaga erishish yo'lidagi ilg'or qadamlar emas, balki natijaga erishish - yakuniy maqsadga erishish, ta'lim tizimini rivojlantirishdagi aniq muvaffaqiyatlar baholanadi. Bu erda «ta'lim sifati» toifasi

baholanishi kerak bo'lgan mutlaq qiymatdir. Bunday yondashuvga misol sotsiologik tadqiqot. Shunday qilib, relyativistik yondashuvning asosiy hissi shundaki, u ta'lim tizimidagi barcha o'zgarishlarning natijasini, uning jamiyat hayotiga ta'sirini ko'rsatadi. Yondashuv yakuniy natijaga erishilgan marralarni ajratib ko'rsatmaydi: dasturni ishlab chiqish va amalga oshirish, sinfdan tashqari ishlarni amalga oshirish yoki «4» va «5» da o'qiyotgan talabalar ulushini oshirish. U oliy maqsad - jamiyatni ta'lim sifatidan qanoatlantirdimi yoki yo'qmi, bolalar va yoshlarning intellektual, ijodiy, madaniy, axloqiy rivojlanishiga zamin yaratildimi, deb baho beradi.

Agar «ta'lim sifati» toifasini aniqlashga yondashuvlarni ta'lim jarayoniga va ta'lim muassasalari faoliyatiga bo'lgan munosabat nuqtai nazaridan ko'rib chiqsak, baholashning tashqi tomoni uchun ob'ektiv va relativistik yondashuvlar javob beradi. Uchinchi yondashuv muassasaning o'zida sodir bo'layotgan jarayonlarni tahlil qilishga, ya'ni «rivojlanish kontseptsiyasi» doirasidagi tadqiqotlarga asoslanadi. Ushbu yondashuvning asosiy qiymati yuqori hokimiyat tomonidan berilgan tashqi baho emas, balki ichki o'z-o'zini tekshirishdir. Bunday tadqiqotning maqsadi hozirgi vaqtda ta'lim sifatini ta'minlash uchun shart-sharoitlardir. Ushbu sharh ham ko'rsatkichlarni, ham so'rovlarni o'z ichiga oladi. Birinchisi, o'quv yutuqlari darajasini, o'qituvchilar o'qituvchilar tarkibini belgilash uchun hisobga olinadi, ikkinchisi ta'lim muassasasining o'ziga, uning o'quv jarayonidagi rolga munosabatni baholashga, norozilik sabablarini aniqlashga yordam beradi. Bunday yondashuv tashqi baholash o'rnini bosa olmaydi, lekin u ijobiy tajribani yoki umuman ta'lim jarayoniga ta'sir etuvchi kamchiliklarning sabablarini to'liqroq ochib beradi. Bunday vosita ta'lim sifatini muassasa faoliyati sifati bilan taqqoslaydigan va natijada resurslarni taqsimlashga tushadigan ob'ektiv va relativistik yondashuvlardan farqli o'laroq, ichkaridan takomillashtirishni o'z ichiga oladi. Mavzular bo'yicha yondashuvlar tasnifi ushbu baholash sub'ekti (mijoz va iste'molchi) «ta'lim sifati» tushunchasiga beradigan semantik yukni o'z ichiga oladi. Ichki baholash tizimida bular talabalar, o'qituvchilar, ta'lim muassasalari, ta'lim organlari. Tashqi baholash tizimida - shaxs, ishlab chiqarish, jamiyat, davlat, ta'lim tizimi. Bu yondashuv A.M. Novikov tomonidan to'liq va aniq tasvirlangan. U o'zining «Ta'lim sifatini qanday baholash mumkin?» U sub'ektlar va ob'ektlar munosabatlari orqali reyting tizimini taqdim etdi. Bugungi kunga kelib, Markaziy va Sharqiy Evropaning juda ko'p mamlakatlari, shuningdek, Rossiya global qayta qurish doirasida shakllangan. Rossiya ish faoliyatini baholashning muntazam tizimini yaratish uchun hali zarur choralarni ko'rmadi. ta'lim muassasasi va umuman ta'lim tizimi. Aytish kerakki, bu sohada muhim buzilmas qarama-qarshilik mavjud: birinchi navbatda, ta'lim muassasasining avtonomligi va pedagogik hodimlar yetarli darajada kengaytirilgan kadrlar tayyorlash dasturlarini aniqlash sohasida davlatdan, ikkinchidan, tizimli jarayonlarga zid keladigan ta'lim muassasasi va pedagogik xodimlarning mustaqilligi, ularning faoliyati natijalarini davlat tomonidan baholash.

MUHOKAMA VA NATIJALAR. Bozorga asoslangan yondashuvlar: Qo'shma Shtatlar va Buyuk Britaniya kabi nodavlat ta'lim sektorlari yaxshi rivojlangan mamlakatlar tajribasidan kelib chiqqan holda, bozorga asoslangan yondashuv raqobat va iste'molchi tanloviga sifatni oshirishning asosiy omili sifatida urg'u beradi. Maktab tanlovi, nizom maktablari va vaucher tizimlari kabi nazariy asoslar nodavlat muassasalar ta'lim sifatining yuqori standartlarini saqlab qolgan holda talabalar va resurslar uchun qanday raqobatlashishi mumkinligi haqida tushuncha beradi.

Hisobdorlik va boshqaruv: Hisobdorlik va boshqaruvning nazariy modellari nodavlat ta'lim muassasalarida shaffoflik, samaradorlik va samaradorlikni ta'minlash bo'yicha qimmatli tushunchalarni beradi. Samaradorlikka asoslangan moliyalashtirish, akkreditatsiya va mustaqil nazorat mexanizmlari kabi tushunchalar sifat standartlarini saqlashga va doimiy takomillashtirishga yordam beradi.

Sifat kafolati va akkreditatsiya: Sifatni ta'minlash va akkreditatsiya bo'yicha xalqaro tajribalar nodavlat muassasalar tomonidan taqdim etilayotgan ta'lim sifatini baholash va taqqoslash uchun nazariy asoslarni taklif etadi. Sifatni ta'minlashning tan olingan standartlariga rioya qilish va akkreditatsiya jarayonlaridan o'tish orqali nodavlat tashkilotlar o'zlarining mukammallikka sodiqligini namoyish etishlari va ishonchliligini oshirishlari mumkin.

Eng yaxshi amaliyotlar va misollar:

Finlyandiyaning davlat-xususiy sherikligi: Finlyandiyaning nodavlat ta'lim muassasalarini davlat ta'lim tizimiga muvaffaqiyatli integratsiyalashuvi hamkorlik va sheriklik bo'yicha qimmatli saboqlarni beradi. Finlyandiya davlat organlari va nodavlat institutlar o'rtasida mustahkam aloqalarni yo'lga qo'yish orqali ta'lim sifatini boyitish uchun nodavlat provayderlarning tajribasi va innovatsiyalaridan

foydalangan.

Singapurning me'yoriy-huquqiy bazasi: Singapurning nodavlat ta'lim uchun mustahkam me'yoriy-huquqiy bazasi sifat va javobgarlikning yuqori standartlarini ta'minlaydi. Litsenziyalashning qat'iy talablari, ishlash monitoringi va sifat auditi orqali Singapur qat'iy ta'lim standartlarini qo'llab-quvvatlagan holda nodavlat muassasalar rivojlanadigan muhitni yaratdi.

Shvetsiyaning maktab tanlash modeli: Shvetsiyaning maktab tanlash tizimi va vaucherga asoslangan moliyalashtirish uning nodavlat ta'lim sektorida raqobat va xilma-xillikni rag'batlantirdi. Ota-onalarga turli xil ta'lim imkoniyatlaridan birini tanlash erkinligini berish orqali Shvetsiya innovatsiyalarni rag'batlantirdi va nodavlat muassasalarni talabalarning turli ehtiyojlarini qondirishda mukammallikka intilishga undadi.

Xulosa:

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, nodavlat ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish uchun xorijiy tajribalardan olingan nazariy asoslar va ilg'or tajribalardan foydalanish zarur. Bozorga asoslangan yondashuvlarni qo'llash, mas'uliyat va boshqaruv mexanizmlarini kuchaytirish hamda sifat kafolati standartlarini qabul qilish orqali nodavlat muassasalar o'zlarining ta'lim takliflarini oshirishlari va ta'lim tizimini har tomonlama takomillashtirishga hissa qo'shishlari mumkin. Muvaffaqiyatli modellardan o'rganish va ularni mahalliy sharoitlarga moslashtirish orqali nodavlat ta'lim muassasalari ta'lim kelajagini shakllantirishda muhim rol o'ynashi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori PQ-3276 «Nodavlat ta'lim xizmatlari ko'rsatish faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida» 2017 yil, 152.

Boltayeva F. A., Ibrohimova N. N. Maktabgacha ta'limda integral darslar -innovatsion loyiha sifatida. «Science and Innovation». International scientific journal. <https://doi.org/10.5281/zenodo.6626043> 2022 y., 2-son. 292 b.3.

Boltayeva F. A. Esonaliyeva O. Yoshlar hayotida virtuallashuv sabablari va omillari. «Fan, ta'lim va amaliyot integratsiyasi» FTAI, Jild: 03, Nashr: 06,

INDIVIDUAL TA'LIM MUAMMOSINI HAL QILISHDA TURLI XIL YONDASHUVLAR

Xaydarova Malika Djamshitovna,

Buxoro davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi

Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-0033-6367>

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.058>

Annotatsiya. Respublikamizda so'nggi yillarda ta'lim jarayoniga individual yondashuvni tadbiq etish texnologiyalarini takomillashtirish, boshlang'ich sinf o'quvchilarining tayanch va fanga oid kompetensiyalarini tizimli shakllantirishning me'yoriy asoslari yaratilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida[5] "o'qitish metodikasini takomillashtirish, ta'lim-tarbiya jarayoniga individuallashtirish tamoyillarini bosqichma-bosqich tatbiq etish" ta'lim tizimining ustivor yo'nalishlari sifatida belgilab qo'yilgan. Bu o'z navbatida mazkur jarayonni tadqiqiy va tahliliy yo'nalishga ega bo'lgan pedagogik mexanizm sifatida ko'rib chiqish zaruratini izohlaydi

Maqolada ijtimoiy yo'nalishdagi bo'lajak boshlang'ich sinf oqituvchilariga o'quvchilar bilan individual ishlab qo'l mehnatiga o'rgatishning usullari haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: individual, qo'l mehnati, yondashuv, maktab, zamonaviy ta'lim

РАЗНЫЕ ПОДХОДЫ К РЕШЕНИЮ ПРОБЛЕМЫ ИНДИВИДУАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Хайдарова Малика Джамишитовна,

Преподаватель Бухарского государственного педагогического института

Аннотация. В последние годы в нашей республике создаются совершенствование технологий применения индивидуального подхода к образовательному процессу, нормативных основ системного формирования базовых и предметных компетенций учащихся младших классов. В концепции развития системы народного образования Республики Узбекистан до 2030 года[5] в качестве приоритетных направлений определено «совершенствование методики преподавания, поэтапное внедрение принципов индивидуализации в образовательный процесс». системы образования. Это, в свою очередь, объясняет необходимость рассматривать данный процесс как педагогический механизм, имеющий исследовательско-аналитическую направленность.

В статье представлена информация о методах обучения ручному труду будущих учителей начальной школы социального направления путем индивидуальной работы с учащимися.

Ключевые слова: индивидуальный, ручной труд, подход, школа, современное образование

DIFFERENT APPROACHES TO SOLVING THE PROBLEM OF INDIVIDUAL EDUCATION

Xaydarova Malika Djamshitovna,

Teacher at Bukhara State Pedagogical Institut

Abstract. In recent years, in our republic, improvement of technologies for applying individual approach to the educational process, normative foundations of systematic formation of basic and subject-related competences of elementary school students are being created. In the concept of the development of the public education system of the Republic of Uzbekistan until 2030[5], «improving the teaching methodology, step-by-step implementation of the principles of individualization in the educational process» is defined as the priority directions of the education system. folded This, in turn, explains the need to consider this process as a pedagogical mechanism with a research and analytical direction.

The article provides information on the methods of teaching manual labor to future elementary school teachers in the social direction by working individually with students.

Keywords. individual, manual labor, approach, school, modern education

KIRISH. Jahonda boshlang'ich ta'lim jarayoniga individual yondashuvni tadbiq etish texnologiyalarini takomillashtirish, o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish asosida bilimlar va axborotlarni idrok etishlarini optimallashtirish, ta'lim oluvchi shaxsida dunyoni individual o'zlashtirish, ularning individual-estetik ehtiyojlarini qondirishning variativ modellari amaliyotga tatbiq etilmoqda. Janubiy Koreyaning Inchxon shahrida o'tkazilgan Butunjahon forumida qabul qilingan 2030 yilga qadar rivojlanish deklarasiyasida "kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning individual o'zlashtirish imkoniyatlarini nazarda tutuvchi ta'lim muhitini yaratish, individuallashtirish ta'lim imkoniyatlarini kengaytirish"[149] qayd etilgan bo'lib, Yaponiya, Janubiy Koreya, Rossiya, Buyuk Britaniya, Vetnam, Xitoyda individual yondashuv asosida o'quvchilarda tayanch va fanga oid kompetensiyalarini shakllantirishga doir amaliy loyihalarni tatbiq etish bo'yicha tizimli ishlar olib borilmoqda.

Zamonaviy ta'lim har bir bola shaxsini har tomonlama rivojlantirishga hissa qo'shishi va uning ijodiy o'zini o'zi anglashi uchun sharoit yaratishi kerak. O'quv materialini o'zlashtirish muvaffaqiyati, uni o'zlashtirish sur'ati, bilimning mazmunlilikligining mustahkamligi, bolaning rivojlanish darajasi nafaqat o'qituvchining faoliyatiga, balki ko'pgina omillar, ya'ni o'quvchilarning bilish jarayonlari: idrok, xotira, aqliy faoliyat, qobiliyatlari va layoqatlariga hamda jismoniy rivojlanish xususiyatlariga ham bog'liq. Bundan kelib chiqadiki, har bir boshlang'ich sinf o'qituvchisi oldida doimiy ravishda bunday qarama-qarshiliklarning salbiy oqibatlarini bartaraf etish, ijobiy tomonlarini kuchaytirish, ya'ni ta'limning sinf shaklida har bir bolaning haqiqiy rivojlanish imkoniyatlaridan foydalanish mumkin bo'lgan sharoitlarni yaratish turadi. Ushbu amaliy masalani hal qilishda o'quvchilar bilan hamkorlikka kirisha olishlari, tabaqalashtirilgan va individual yondashuvni izchil qo'llash ko'nikmalariga ega bo'lishlari zarur.

Zamonaviy maktabning asosiy vazifasi – har bir o'quvchining qobiliyatini ochib berish, yuqori texnologiyali, raqobatbardosh dunyoda hayotga tayyor shaxsni tarbiyalashdir. Binobarin, o'qitishning asosiy maqsadi shaxsning aqliy, axloqiy, hissiy va jismoniy rivojlanishi, uning qobiliyatlarini har tomonlama rivojlantirish, o'quvchilarning mustahkam bilim olishiga, bilim asoslarini egallashiga erishish uchun eng qulay shart-sharoitlarni yaratishdan iborat ekanligi bejiz emas.

Ko'p yillar davomida o'qituvchilar va psixologlar tomonidan maktab sharoitida o'quvchilarning individual xususiyatlarini, shuningdek, jamiyatning talab va ehtiyojlarini hisobga olgan holda maksimal darajada rivojlanishiga hissa qo'shadigan ta'lim tizimini yaratish imkoniyatlarini qidirmoqdalar.

Individuallashtirish deganda o'quv jarayonida individual yondashuvga asoslangan pedagogik jarayonni amaliy tashkil etish tushuniladi.

So'nggi yillarda MDHda bir qator olimlar I.E. Unt[123], A.A.Kirsanov[59], E.M.Sagilyan[107], Ye.S.Rabunskiy[100] va boshqa tadqiqotchilar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borilgan.

Ushbu muammoning rivojlanishiga metodologlar D.Kaneman[56], M.A.Kalugin[54], N.V.Novotorseva[54], A.A.Kirsanov[60] va boshqalarning asarlari katta hissa qo'shdi. Pedagog olimlarning ishlarida bu muammoning mazmuni va tuzilishi belgilab berilgan, uni amalga oshirish yo'llari va vositalari taklif etilgan.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, individuallashtirish g'oyasi pedagogika fanining "ixtirosi" emas. U 19-asr oxirida pedagogika tomonidan bevosita psixologiyadan va qisman sotsiologiyadan olingan.

1920-yillarda, Birinchi jahon urushi natijasida yuzaga kelgan ruhiy tushkunlik fonida, Yevropada kompensatsiya (ya'ni, insonning biologik zaifligini bartaraf etish) g'oyasiga asoslangan individual psixologiya keng tarqaldi. Psixologiyaning bu yo'nalishi G'arb pedagogikasi, sotsiologiyasi va psixologiyasiga kuchli ta'sir ko'rsatdi.

O'quv jarayonida bilim har bir o'quvchi tomonidan individual ravishda o'zlashtirilishini inkor etib bo'lmaydi. Biroq, bilimlarni o'zlashtirish jarayoni ma'lum bir guruh, sinf bolalarida mos kelib, bir xil tashkil etiladi. Shundan kelib chiqqan holda o'quv jarayonida bolalarning individual rivojlanishida umumiylikni aniqlash muhim ahamiyatga ega. Bolalarning umumiy rivojlanish darajasini tavsiflashda faoliyat va xatti-harakatlar motivlarining o'xshashligi nazarda tutiladi. Odatda, bir xil yoshdagi bolalarda bu umumiy darajaga ega. Shu sababli, o'qitishda ma'lum bir guruh, ma'lum yoshdagi bolalarning umumiy psixologik xususiyatlarini bilish, har bir o'quvchi tomonidan o'quv materialini tushunish imkoniyatini beradi.

Maktab o'quvchilarining individual xususiyatlarini o'rganishning asosiy usullari: o'rtoqlarga bo'lgan munosabati, uning guruhdagi mavqei bilan o'z-o'zini baholashini tizimli kuzatish, oldindan belgilangan mavzu bo'yicha individual va guruh suhbatlari, qo'shimcha o'quv vazifalari va o'quvchilarning fikrlash usullarini tahlil qilish, bolaning jamoadagi o'rni bilan bog'liq maxsus vazifalardir. Asosiysi, bolani har tomonlama o'rganish va mavjud kamchiliklarni bartaraf etishda uning ijobiy fazilatlariga qarash, bu individual yondashuvni tushunishdir.

Pedagogika bo'yicha o'quv qo'llanmalarida individual yondashuv ta'limning eng muhim tamoyillaridan biri sifatida qaraladi. E.S.Rabunskiy[100] umumiy pedagogik va didaktik tamoyillardan biri sifatida individual yondashuvning ahamiyatini batafsil ko'rib chiqadi va uning mantiqiy asoslarini keltiradi.

Birinchidan, individual yondashuv prinsipi, boshqa didaktik tamoyillardan farqli o'laroq, har bir o'quvchining shaxsiyatida nafaqat ijtimoiy, balki individual o'ziga xoslikni ham tizimli ravishda hisobga olish zarurligini ta'kidlaydi.

Ikkinchidan, har bir o'quvchi istisnosiz individual yondashuvga muhtoj. Ko'rib chiqilayotgan tamoyilning bu belgisi o'quvchi shaxsiga insonparvarlik munosabati to'g'risidagi qoidadan kelib chiqadi.

Uchinchidan, individual yondashuv faol, shakllantiruvchi, rivojlantiruvchi tamoyil bo'lib, o'quvchi individualligini ijodiy rivojlantirishni nazarda tutadi.

Ta'limni individuallashtirish – o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olishning har qanday shakllari va usullari qo'llash asosida o'quv jarayonini tashkil etish hisoblanadi. Individual ta'limning pedagogik-psixologik jihatlari quyidagilardan iborat:

- 1) minimal o'zgartirish va guruhli o'rganishdan to'liq mustaqil o'rganishgacha;
- 2) shakllar, maqsadlar, o'qitish usullari va o'quv materialining xilma-xilligi;
- 3) barcha fanlarda, ayrim fanlarda, o'quv materialining alohida qismlarida individual ta'limdan foydalanish.

Shu munosabat bilan o'qitishga individual yondashish tamoyili o'qituvchidan quyidagilarga rioya etishni talab etadi:

1) o'quvchilarning individual xususiyatlari: temperamenti, xarakteri, qarashlari, didi, odatlarini doimiy ravishda o'rganib chiqish va yaxshi bilish;

2) tafakkur tarzi, motivlari, qiziqishlari, munosabati, shaxs yo'nalishi, hayotga, mehnatga munosabat, qadriyat yo'nalishlari, hayot rejalari kabi muhim shaxsiy fazilatlar shakllanishining real darajasini bilish va diagnostika qila olish;

3) har bir o'quvchini doimiy ravishda shaxsning izchil rivojlanishini ta'minlaydigan va qiyinligi bo'yicha tobora qiyin bo'lgan ta'lim faoliyatiga jalb qilish;

4) maqsadga erishishga xalaqit berishi mumkin bo'lgan sabablarni o'z vaqtida aniqlash va bartaraf etish, agar bu sabablarni o'z vaqtida aniqlash va bartaraf etishning iloji bo'lmasa, mavjud yangi sharoitlarga qarab mashg'ulot taktikasini zudlik bilan o'zgartirish;

5) imkon qadar shaxsning o'z faoliyatiga tayanishiga erishish;

6) o'z-o'zini tarbiyalashning maqsadlari, usullari, shakllarini tanlashda yordam beradigan shaxsning o'z-o'zini tarbiyalash bilan uyg'unlashgan ta'limni tashkil eta olish;

7) o'quvchilarning muvaffaqiyatga olib keladigan mustaqilligi, tashabbuskorligi, havaskorlik faoliyatini rivojlantirish.

O'qituvchi tayanishi kerak bo'lgan individual xususiyatlar orasida idrok, fikrlash, xotira, nutq, xarakter, temperament boshqalarga qaraganda tez-tez ajralib turadi. Ommaviy ta'lim jarayonida ushbu va boshqa xususiyatlarni batafsil o'rganish juda qiyin bo'lsa-da, o'qituvchi, agar u muvaffaqiyatga erishmoqchi bo'lsa, muhim ma'lumotlarni to'plash uchun qo'shimcha vaqt, kuch va pul sarflashga majbur bo'ladi. Chunki ularsiz shaxsiy fazilatlarini to'liq va aniq bilish mumkin emas.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining bilim darajasi, rang-barang qiziqishlarini hisobga olgan holda o'qituvchining o'zi nafaqat o'z mutaxassisligi bo'yicha, balki siyosat, san'at, umumiy madaniyat sohasida ham har tomonlama rivojlangan bo'lishi kerak. Chunki o'qituvchilar yuksak axloq namunasi, insoniy qadr-qimmat va qadriyatlar sohibidir.

Ba'zi o'qituvchilar individual yondashuv faqat "tarbiyasi qiyin" o'quvchilarga, xulq-atvor qoidalarini buzganlarga nisbatan talab qilinadi, degan noto'g'ri fikrdalar. Shubhasiz, bunday o'quvchilarga ko'proq e'tibor kerak, lekin boshqalarni unutmasligimiz kerak. Tashqi farovonlik orqasida nomaqbul fikrlar,

motivlar va harakatlar ham yashirin bo'lishi mumkin. Shuning uchun ham hammaga birdek e'tibor qaratish lozim.

Tashqi xatti-harakatlar orqali insonning asl xususiyatlarini tushunish juda qiyin va har doim ham mumkin emas. O'qituvchi o'quvchiga yordam berishi natijasida juftlikdagi individual ish shakli yuzaga keladi.

Individuallashtirishning asosiy maqsadi bolaning individualligini saqlash va yanada rivojlantirish, o'ziga xos, noyob bo'ladigan shaxsni tarbiyalashdir.

Ta'lim-tarbiya jarayonida bolaning individual xususiyatlarini hisobga olish talabi juda qadimgi an'anadir. Chunki o'quvchilar turli ko'rsatkichlar bo'yicha bir-biridan sezilarli darajada farqlanadi.

Ta'limda individual yondashuvni qo'llash natijasida quyidagilarga erishiladi:

ayrim o'quvchilarni o'qitishdagi qiyinchiliklarni bartaraf etish;

barcha o'quvchilarning kuchli va kuchsiz qobiliyatlari hamda imkoniyatlarini rivojlantirish.

Ta'lim-tarbiya ishlarini individuallashtirishda birinchi navbatda e'tiborga olinishi kerak bo'lgan xususiyatlarni va bu xususiyatlarni diagnostika qilish muammolarini ko'rib chiqaylik. Bu, birinchi navbatda, murakkab xususiyatni o'z ichiga oladi – o'quvchining aqliy rivojlanish darajasi.

Nemis olimi E.E.Werner[154]ning ta'kidlashicha: "Ijodiy fikrlash – bu inson uchun fikrlashning tayanch nuqtasi, g'oyalar va axborotlar bilan o'zaro munosabatga kirishishning tabiiy usulidir. U dars va darsdan tashqari jarayonlarda birdaniga sodir bo'ladigan faoliyat bo'lib, o'quvchiga axborotlarni qat'iy nazorat qilish imkonini beradi". Bu jarayonda, o'quvchi axborotni bo'rttirib ko'rsatishi, qayta ko'rib chiqishi, uni o'ziga moslashtirishi yoki umuman qabul qilmasligi mumkin. Qachonki, o'quvchilarda «Men bu bilimlardan qanday foydalanaman?», «Bu bilimlar bilan mening ko'nikmalarim orasida qanday mutanosiblik bor?», «Bu ma'lumotlar men uchun foydalimi?», «Mening ma'lumotlarga munosabatim qanday?», «Bu axborotlar men uchun zarurmi, ular qanday ahamiyatga ega?» kabi savollarga o'quvchilar javob topgandagina ular da mantiqiy fikrlash ko'nikmalari samarali shakllantiriladi.

Bilish pedagogik nuqtai nazardan o'quvchi faoliyatining o'quv materiallarini ongda aks ettirish jarayonidir. O'quv jarayoni o'quvchilarning o'quv-biluv munosabatlariga kirishish jarayoni bo'lib, u o'quvchilarni intellektual hamda ma'naviy jihatdan rivojlantirishga qaratiladi. O'quv jarayonidagi barcha harakatlar o'qituvchi hamda o'quvchilar orasidagi subyekt-subyekt munosabatlariga asoslanadi. Bu munosabatlarni o'qituvchi hamda o'quvchilar bilish faolligi orqali amalga oshiradilar. O'quvchilarning bilish faolliklari ularning ta'lim jarayoni hamda o'quv materiallariga nisbatan ijobiy munosabatlarining ifodasidir.

Pedagogik jarayon dinamik rivojlanuvchi murakkab hodisa bo'lib, mantiqiy fikrlash natijasida o'quvchilar egallagan bilimlar obyektiv borliqdagi turli-tuman bog'lanishlar va munosabatlarni tushuncha, qonun, tamoyil, nazariyalar sifatida ular ongiga singdirishga xizmat qiladi. Shuning uchun o'quvchilar o'quv materiallarini o'zlashtirish jarayonida mantiqiy fikrlash ko'nikmasiga ega bo'lishlari lozim. Chunki, mantiqiy fikrlash asosida o'quvchilar voqelikka xos bo'lgan barcha qonuniyatlarni bilim va ijtimoiy tajriba shaklida o'zlashtirib, o'z faoliyatlari mazmuniga aylantiradilar. Har doim o'quvchilarga taqdim etiladigan yangi mavzular tarkibidagi bilimlar bilish obyekti bo'lganligi uchun ham ular bshlang'ich sinf o'quvchilarining intellektual fikrlashlariga asos bo'ladi. Mazkur bilimlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirish uchun esa, o'quvchilarning fikriy faolliklarini ta'minlash nihoyatda zarur hisoblanadi.

Shaxs tafakkurining taraqqiyoti turli davrlarda psixologlar tomonidan o'rganilgan. Zamonaviy psixologiyada shaxs tafakkuri yuqori darajadagi ruhiy jarayon sifatida talqin etiladi. U insonning borliqni ijodiy ifodalash imkoniyati hisoblanadi. Bu haqiqat ayni zamonda obyektiv borliqda va inson ongida mavjud bo'lmaydi, balki tug'iladi. Inson tafakkuri xotirada mavjud bo'lgan tasavvurlar, obrazlar, haqiqatlarni ijodiy qayta shakllantirish demakdir.

Inson tafakkurining boshqa ruhiy jarayonlardan farqi shundaki, u shaxs faoliyat ko'rsatayotgan mavjud sharoitning o'zgarishi bilan bog'liq. Tafakkur har doim muayyan vazifani yechishga yo'naltirilgan bo'ladi. Tafakkur jarayonida haqiqatni qayta shakllantirishning maqsadga yo'naltirilgan to'laqonli harakatlari amalga oshiriladi.

Tafakkur – aqliy va amaliy faoliyatning alohida turi bo'lib, unda bilish va qayta shakllantirish xarakteridagi harakatlar bajariladi. Psixologiyada nazariy, amaliy va bir qator oraliq faoliyat turlari ajratib ko'rsatiladi. Mazkur faoliyat turlari o'zida muayyan operatsiyalarni mujassamlashtiradi. Biz quyida tafakkurning asosiy turlarini ko'rsatishga harakat qilamiz.

Nazariy tushunchaviy tafakkur – bu tafakkurning shunday turiki, undan inson muayyan topshiriqlarni yechishda foydalanish jarayonida haqiqatni bevosita tajribaviy o‘rganishga e’tibor qaratmaydi. Tafakkur uchun zarur bo‘lgan empirik dalillarni olmaydi, dalillarga asoslangan harakatlarni qabul qilmaydi, haqiqatni aniq qayta shakllantirishga yo‘naltirilgan harakatlarni qo‘llamaydi. Bu jarayonda inson topshiriqlarning yechimini boshdan oxir fikran muhokama qiladi va ularning yechimini izlaydi. Inson mazkur jarayonda o‘zining ongi, tushunchalari, xulosalarida mavjud bo‘lgan bilimlardan foydalanadi. Nazariy tushunchaviy tafakkur nazariy xarakterdagi ilmiy tadqiqotlar uchun xosdir.

Nazariy obrazli tafakkur tushunchaviy tafakkurdan shunisi bilan farqlanadiki, unda inson qo‘yilgan vaziflarni yechish uchun tasavvurlar va obrazli fikrlash mahsulidan foydalanadi. Ular borliqni bevosita idrok etish asosida yoki tushunchalar negizida hosil bo‘ladi. Quyilgan topshiriqlarni yechish jarayonida mazkur obrazlar fikriy jihatdan shunday shakllanadiki, natijada inson o‘z oldiga qo‘yilgan vaziflarni ko‘rish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Obrazli tafakkur o‘zida aqliy faoliyatning o‘ziga xos shaklini mujassamlashtiradi. Buni, ayniqsa, ijodkorlar faoliyatida ko‘rish mumkin.

Inson tafakkuri o‘ziga xos turlarga ega. Ular:

Nazariy: a) tushunchaviy; b) obrazli.

Amaliy: a) ko‘rgazmali-obrazli; b) ko‘rgazmali-harakatli.

Tafakkurning yuqoridagi har ikkala – nazariy tushunchaviy va nazariy obrazli turlari obyektiv borliqda mavjud bo‘lsa-da, turlicha darajada namoyon bo‘ladi. Ularning har ikkallasi bir-birini to‘ldiradi. U insonning turli, o‘zaro aloqador qirralarini ochishga xizmat qiladi. Nazariy tushunchaviy tafakkur obyektiv borliqni garchand abstrakt xarakterda bo‘lsa ham aniq, umumlashtirgan holda ifodalash imkoniyatiga ega. Nazariy obrazli tafakkur inson idrokiga xos bo‘lgan aniq subyektiv fikrlash tarzini ifodalaydi. U obyektiv-tushunchaviy tafakkurga nisbatan bir qadar aniqlik xarakteriga ega. Bunday tafakkur tarzisiz insonning fikrlash jarayoni obyektiv borliqni chuqurroq va to‘liqroq tasavvur qilish imkoniyatiga ega bo‘lmaydi.

Ko‘rgazmali-obrazli tafakkurning o‘ziga xos jihati obyektiv borliqning u haqida fikr yuritayotgan inson tasavvurlari bilan bevosita bog‘liqligidadir. Inson ko‘rgazmali-obrazli tafakkur qilarkan, u obyektiv borliq bilan bevosita bog‘lanadi, uni har tomonlama chuqur idrok etadi. Obrazlarni aniq tasavvur qilishda insonning tasavvurlari, qisqa muddatli tezkor xotirasi muhim ahamiyatga ega. Tafakkurning bunday turi maktabgacha ta’lim muassasalari tarbiyalanuvchilari va boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun xosdir. Katta yoshli kishilar esa amaliy mashg‘ulotlarni bajaradilar. Tafakkurning bunday tarzi turli darajadagi rahbarlarga xos bo‘ladi. Bunday kishilar o‘z faoliyatlari davomida tez-tez muhim qarorlar qabul qiladilar.

Ko‘rgazmali-harakatli tafakkurning o‘ziga xosligi shundaki, u amaliy, qayta shakllantiruvchi xarakter kasb etadi. Bunday vaziyatlarda aqliy topshiriqlarni yechishning asosiy sharti muayyan narsalar va buyumlar bilan bog‘liq harakatlarni aniq va to‘g‘ri bajarishdan iborat. Tafakkurning mazkur turi ishchilarga xosdir. Chunki ular aniq ishlab chiqarish faoliyati bilan shug‘ullanib, natijada mahsulotlar ishlab chiqaradilar.

Nazariy hamda amaliy tafakkur orasidagi farq shundaki, ular amaliyot bilan turli darajada bog‘langandirlar. Amaliy tafakkurning faoliyati asosan xususiy aniq vazifalarni yechishga qaratilsa, nazariy tafakkur umumiy qonuniyatlarni izlab topishdan iborat. Nazariy tafakkur ham, amaliy tafakkur ham oxir oqibatda amaliyot bilan bog‘lanadi. Shu bilan bir qatorda amaliy tafakkurning aloqasi to‘g‘ridan-to‘g‘ri, bevosita xarakterga ega. Amaliy aql har doim amaliy vazifalarni yechishga yo‘naltiriladi. Bunday faoliyatning natijasi bevosita amaliyotning o‘zida tekshiriladi.

Nazariy aqlning yakuniy natijalarigina amaliy ishlar orqali tekshiriladi. Tafakkurning yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan barcha turlari ayni bir faoliyat doirasida namoyon bo‘lishi mumkin. Biroq faoliyatning xarakteri va yakuniy natijasidan kelib chiqqan holda tafakkurning muayyan turi yetakchi mavqega ega bo‘ladi. Shuning uchun mazkur holatni asoslash jarayonida ularning barchasi o‘zaro farqlanadi. O‘zining muarakkablik darajasi va insonning intellektual hamda boshqa layoqatlari asosida qo‘yadigan talablariga ko‘ra tafakkurning turlari bir-birining o‘rnini bosa olmaydi.

Ushbu tizimda mantiqiy hukmlar muhokama qilish va xulosalar chiqarish layoqati sifatida namoyon bo‘ladi. Bu esa psixologik-pedagogik izlanishlarda bilishning asosiy turi sifatida talqin etiladi.

Psixologlar va pedagoglarning e’tirof etishlaricha, boshlang‘ich ta’lim jarayoniga individual yondashuvni tadbiq etish natijasida o‘quvchilarning tafakkur tarzida o‘zgarishlar vujudga keladi va bu birinchi navbatda o‘quv faoliyati bilan bog‘liq holda amalga oshadi.

Shuning uchun ham boshlang'ich ta'lim jarayoniga individual yondashuvni tadbiq etish va ommalashtirish bugungi kunga kelib pedagogik zaruriyatga aylanmoqda. O'quvchilarning taraqqiyotida ularda fikriy faoliyat tajribasining rivojlanishi muhim ahamiyatga ega. Dastlabki bosqichdagi harakatli tahlillar asta-sekin hissiy, keyinchalik esa aqliy tahlil usullarini egallash bilan boyib boradi. O'quvchilar tafakkuridagi bunday o'zgarishlar tadrijiy tarzda 1-sinf dan boshlab, 3-sinf gacha amalga oshadi. Shu bilan bir qatorda qisman amalga oshiriladigan tahlillar tizimli tarzda izchillik va uzviylik xarakteriga ega bo'lib boradi. O'quvchi tafakkuridagi oddiy umumlashtirishlar sinfdan-sinf ga o'tgan sari murakkabroq xarakter kasb eta boshlaydi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari tafakkuridagi tahlil va umumlashtirish o'zaro aloqador, biroq ularda tahlil jarayoni umumlashtirishga nisbatan oson kechadi. Shu tariqa ularda hodisalarni chuqurroq idrok etish ko'nikmasi shakllanadi. Boshlang'ich sinflarda bosqichma-bosqich aniq o'zgarishlarning ro'y berganligi kuzatiladi. 1-2-sinflarda tizimlilik xarakteriga ega bo'lmasdan tashqi belgilarga asoslangan holda fikrlash jarayoni amalga oshiriladi. 3-4-sinflarda esa fikrlash rejali, tizimli xarakter kasb etadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari tafakkurining rivojlanishi asosan o'quv jarayonida individual yondashuvni tadbiq etish natijasida ro'y beradi. Shuning uchun ham o'qituvchilar va ota-onalar o'quvchilar bilan shug'ullanishga vaqt topishlari, ularni mustaqil fikrlashga o'rgatishlari kerak. Boshlang'ich ta'lim jarayoniga individual yondashuvni tadbiq etish uchun turli-tuman topshiriqlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bunday topshiriqlardan darslarda beriladigan topshiriqlar va uy vazifalari sifatida foydalanish mumkin.

Shu narsa aniqki, boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun xos bo'lgan jihatlardan biri jadal jismoniy, aqliy rivojlanishdir. Buni ularning o'zlari ham his etadilar va ko'proq narsa bilishga intiladilar. Biroq har bir bolada bu jarayon o'ziga xos tarzda kechadi va namoyon bo'ladi. Kattalar, ayniqsa, o'qituvchilar o'quvchilarning jismlari, ruhiyatlari, xulq-atvorlaridagi o'zgarishlarning ularga ta'sirini hisobga olgan holda o'quv faoliyatlarini tashkil etishlari kerak. Chunki bu yoshdagi o'quvchilarda yuqori darajadagi ta'sirlanish, tez xafa bo'lib qolish, jahldorlik, keskinlik kuzatiladi.

Kattalarning ulardagi ichki muammolarni yechishga individual ko'maklashishlari natijasidagina ularda bir qadar osoyishtalik, atrofdagilarni tanqidiy baholash, o'z muammolari ustida mustaqil fikrlash kuzatiladi.

Boshlang'ich ta'lim jarayoniga individual yondashuvni tadbiq etish natijasida o'quvchilarda atrofdagilar bilan ijtimoiy munosabat o'rnatishga bo'lgan intilish kuzatiladi. Bu esa ulardagi ruhiy rivojlanishning yo'nalishlarini aniqlash imkonini beradi.

O'quvchilar taraqqiyotidagi ijtimoiy-pedagogik vaziyatlarning o'ziga xosligi shundaki, ular o'z tengdoshlari va kattalar bilan yangicha ijtimoiy munosabatlarga kirishadilar, ular orasida o'zlarining mavqelarini egallab, yangi vazifalarni bajaradilar. Sinf jamoasi orasida muayyan rollarni bajarishga kirishadilar.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari sinfdan-sinf ga o'tgan sari ko'proq ijtimoiy faoliyat ko'rsatishga intila boshlaydilar. Bu esa ularning dialogga kirishishlari, atrofdagilar bilan muloqot o'rnatishlari uchun qulay sharoit yaratib, ijtimoiy qadriyatlarni o'zlashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Garchand bu davrda o'quvchilar uchun o'quv faoliyati yetakchi o'rin egallasa-da, ular ruhiyatida kuzatiladigan asosiy yangilik ijtimoiy munosabatlarga kirishishlaridir. Chunki boshlang'ich sinf o'quvchilarining faoliyati o'qituvchilari va tengdoshlari bilan o'zaro hamkorlik qilishlariga asos bo'ladi. Bu esa o'quvchilar uchun yetakchi ehtiyoj bo'lgan muloqot qilish ehtiyojini qondiradi.

Mazkur ehtiyojni qondirish maqsadida boshlang'ich sinf o'quvchilariga O'zbekiston jamiyatiga xos bo'lgan ma'naviy-axloqiy me'yorlar singdiriladi. Buning natijasida ularda muayyan masalalarga oid nuqtai nazar, xulq-atvor me'yorlariga amal qilish, u bilan bog'liq qoidalarni o'zlashtirish ko'nikmasi shakllanadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari nafaqat faoliyat mazmuni, balki uning shakllari bilan ham tanishib, uni bajarishga oid dastlabki ko'nikmalarni egallaydilar. Bu davrda ularni tabiat manzaralari, syujetli rasmlar, qiziqarli hikoyalar, turli o'yinlar o'ziga jalb qiladi. ular tobora ko'proq yangi narsalarni o'rganishga intiladilar.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan individual tarzda o'tkazilgan suhbatlar shuni ko'rsatadiki, ular tafakkurining rivojlanishida tengdoshlari sezilarli ta'sir ko'rsatadilar. Barcha xatti-harakatlari va ishlarda ular tengdoshlarining fikriga tayanadilar. Shu bilan bir qatorda boshlang'ich sinf o'quvchilari ko'z o'ngida o'qituvchi juda katta mavqega ega.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari har doim o'qituvchining xatti-harakatlarini diqqat bilan kuzatadilar va unga taqlid qilishga intiladilar. Ular har doim o'qituvchiga baho beradilar va o'zlarining unga bo'lgan munosabatlarini baholovchi hukmlar asosida shakllantiradilar. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining fikrlari bilan o'qituvchilari va ota-onalari fikrlari mos kelishi alohida ahamiyatga ega. Shundagina vujudga kelgan qarama-qarshiliklarni bataraf etish va boshlang'ich ta'lim jarayoniga individual yondashuvni tadbiq etish uchun qulay sharoit yaratiladi.

Boshlang'ich ta'lim jarayoniga individual yondashuvni tadbiq etish, o'z navbatida, boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'quv faoliyatlariga kirishishlari va xulq-atvor me'yorlarini o'zlashtirishlarida yetakchi o'rin egallaydi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari o'z bilganlarini namoyish qilishga ko'proq intiladilar. Ular tengdoshlari, sinfdoshlari tomonidan tan olinishlarini ho'xlaydilar, o'qituvchining maqto'vlariga sazovor bo'lishni istaydilar. Ularning harakatlari va xulq-atvor me'yorlari o'zlashtirgan ma'naviy-axloqiy qoidalarga mos tarzda shakllana boshlaydi.

O'quvchilar nutqi bilan tafakkurining o'zaro aloqadorligi muammosi uning muloqot va shaxs ongini shakllantirishdagi ahamiyati o'z yechimini kutayotgan muhim masalalardan biri hisoblanadi. Borliqning aniq manzarasi, uni inson ongida aks etishini tahlil qilish natijalari shuni ko'rsatadiki, inson obyektiv olamning subyektiv ifodasini o'z ongida yaratadi. Obyektiv borliqni o'quvchilar nafaqat ko'rgazmalilik asosida idrok etadilar, balki u o'zaro aloqalar va munosabatlarda ham aks etadi.

O'quvchilar analizatorlardan foydalangan holda nafaqat buyumlar va hodisalarni idrok etadilar, balki hattoki bevosita shaxsiy tajribaga ega bo'lmasalar-da, ularni muhokama qiladilar, xulosalar chiqaradilar. Chunki insonga nafaqat hissiy, balki ratsional bilish ham xosdir.

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, kuzatuvchan va tajribali o'qituvchi boshlang'ich ta'lim jarayoniga individual yondashuvni tadbiq etishda o'quvchilarning tipologik xususiyatlarini, ularning o'zini o'zi qadrlashini "hayot ko'rsatkichlari" orqali aniqlay oladi. Boshlang'ich sinf o'qituvchilari bu borada eng katta qiyinchiliklarni boshdan kechiradilar.

Bu borada o'qituvchi temperament turini, o'quvchilarining individual xususiyatlarini hisobga olishi, ya'ni u zo'r psixolog sifatlariga ega bo'lishi kerak.

ADABIYOTLAR RO'YXATI.

Mukhamadovna, T. M., Djamshitovna, K. M., & Narzullayevna, Q. S. (2021). Art as a significant factor of forming world outlook of students. *Middle European Scientific Bulletin*, 11.

Djamshitovna, X. M. (2021). Pedagogical Opportunities for Implementing an Individual Approach to the Primary Educational Process. *International Journal of Culture and Modernity*, 11, 192-195.

Djamshitovna, X. M. (2021). The Didactic Potential of Modern Information Technologies in Achieving the Professional Competence of the Future Teacher. *International Journal of Culture and Modernity*, 11, 201-204.

Djamshitovna, X. M. (2021). Pedagogical Opportunities for Implementing an Individual Approach to the Initial Educational Process. *European Journal of Life Safety and Stability* (2660-9630), 12, 252-255.

Haydarova, M. (2017). Impact of globalisation on economic growth and investment attractiveness of regions. *Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar*, (4), 149-158.

Хайдарова, М. Д. (2013). Роль интеграции в школьном образовании. *Педагогика и современность*, (4), 33-36.

Хайдарова, М. Д., Юлдашев, Б. Н., & Узбекистан, Б. (2019). Информационные технологии в трудовом обучении школьников. *teacher Namangan region, Norin district school*, 40, 542.

Хайдарова, М. Д. (2020). Способы реализации индивидуального подхода к начальному образованию. *European research*, 6, 64.

Хайдарова, М. Д. (2020). Единство трудового и эстетического воспитания школьников. *Вестник науки и образования*, (23-2 (101)), 63-65.

Хайдарова, М. Д. (2019). Интеграция уроков технологии с другими предметами. *Теория и практика современной науки*, (5), 755-758.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QISH SAVODXONLIGI DARSLIKLARIDA XALQ PEDAGOGIKASI MANBALARIDAN FOYDALANISH METODIKASI

Xayrullayeva Dilnoza Nurmat qizi,
Buxoro davlat pedagogika instituti Boshlang'ich ta'lim
kafedrasi o'qituvchisi

<https://orcid.org/0000-0001-5463-3160>
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.059>

Annotatsiya. Ushbu maqola etnopedagogikaning didaktik imkoniyatlarini boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darslarida yoritishning muhim ahamiyati haqida yozilgan bo'lib, qadriyatlarni avloddan-avlodga yetkazish zaruriyati haqida aytib o'tilgan. Asrlar davomida saqlanib kelayotgan bu qadriyatlar o'quvchilarga tarbiyaning eng dolzarb masalalari yechimini hal qilishga qaratilganligi bilan ajralib turadi. .

Kalit so'zlar: Etnopedagogika, maqol, masal, topishmoq, dars, nutq, tovush, ta'lim, pedagogika, rivojlantirish, , metodika, faoliyat, natija.

МЕТОДИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НАРОДНЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ УЧЕБНИКОВ ПО ГРАМОТНОСТИ ЧТЕНИЯ

Аннотация. В данной статье написано о важности освещения дидактических возможностей этнопедagogики на уроках читательской грамотности в начальной школе, необходимости передачи ценностей из поколения в поколение. Эти ценности, сохранившиеся веками, отличаются тем, что они направлены на решение самых актуальных вопросов образования учащихся. .

Ключевые слова: Этнопедагогика, пословица, поговорка, загадка, урок, речь, звук, образование, педагогика, развитие, методика, деятельность, результат.

METHODOLOGY OF USING FOLK PEDAGOGICAL SOURCES IN PRIMARY CLASS READING LITERACY TEXTBOOKS

Abstract. This article is written about the importance of highlighting the didactic possibilities of ethnopedagogy in primary school reading literacy classes, and the need to transmit values from generation to generation. These values, which have been preserved for centuries, are distinguished by the fact that they are aimed at solving the most pressing issues of education for students.

Key words: Ethnopedagogy, proverb, riddle, lesson, speech, sound, education, pedagogy, development, methodology, activity, result.

Kirish (Introduction). Bugungi kunda har tomonlama yetuk, o'z xalqi va vataniga fidoiy, jismoniy barkamol yoshlarni tarbiyalashda xalq pedagogikasining barcha imkoniyatlaridan foydalanish maqsadida boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darsliklarida maqol, topishmoq, masal, ertak, rivoyat, xalq qo'shiqlari, an'ana va marosimlari mavzular tarkibida bayon etilgan. Chunki xalq pedagogikasi manbalarida xalqimizning ijtimoiy hayot haqidagi tushunchalari, uning estetik qarashlari, axloqiy tarbiya qirralari, urf-odati, uzoq tarixi, dunyoqarashi va orzu-umidlari namoyon bo'ladi

Etnopedagogikada umuminsoniy yuksak ma'naviy-axloqiy qadriyatlar jamlangan: hayot, muhabbat, vatan, salomatlik, ozodlik, e'tiqod, xotira... O'tmishga har bir murojaat esa bugunni poklaydi, kelajakni boyitadi. Etnopedagogika abadiy hayot baxsh etuvchi manba, har bir inson va butun xalqning o'tmishi, buguni va kelajagi o'rtasidagi jonli ko'prikdir, deydi etnopedagogika asoschilaridan biri G.N.Volkov.

Bu kabi tushunchalar yosh avlod qalbida milliy g'ururni, vatanparlikni ulug'laydi hamda o'quvchining nutqi ravonligi, og'zaki fikrini, matn yuzasidan ijodiy hamda tanqidiy fikrlash, jamoada ishlash kabi hozirgi maktab darsliklariga qo'yilgan 4K ko'nikmalarining (kritik fikrlash, kreativ fikrlash, kommunikatsiya, kollaboratsiya) ham rivojlanishiga ham turtki bo'ladi, deb hisoblayman.

Masalan, 3-sinf O'qish savodxonligi darsligi 1-qismida "Insoniy fazilatlar to'g'risida maqollar" mavzusi keltirilgan. Avval o'quvchilarga "Fazilat nima? Salbiy xislat deganda nimani tushunasiz? Misol keltiring. Sizningcha, eng yaxshi insoniy fazilatlar qaysi? Nima deb o'ylaysiz, fazilatlarini qanday

shakllantirish mumkin? Salbiy xislatlardan qutulsa bo‘ladimi?” mazmunidagi topshiriq berilgan. Bu sinf jamoasi bilan birgalikda tahlil qilinib, fan o‘qituvchisining fikrlari ham o‘rganilganidan so‘ng, maqollar keltirilgan. Maqollarni o‘qib tahlil qilishganidan so‘ng, maqol haqida to‘liq ma‘lumot berilgan[2].

Maqollar xalq tomonidan yaratilgan hikmatli iboralaridir. MAqollar xalq donishmandligi ramzi hisoblanadi. Chunki ular xalqning hayotiy tajribalari va kuzatishlari asosida yaratiladi. Maqollar og‘izdan-og‘izga o‘tib, soda, tushunarli va ixcham ko‘rinishda bizgacha yaetib kelgan. Ularni qo‘llash nutqning ta’sirchanligini oshiradi. Maqollarda bildirilgan fikrlarga amal qilish esa insonni go‘zal fazilatlar egasiga aylantiradi.

Maqol so‘zining turli tillarda turlicha atalishiga e’tibor bering.

Maqol – o‘zbekcha

Пословица – ruscha

Sprichwort – nemischa

Proverbio – italyancha

Proverbe – fransuzcha

Proverb–inglizcha

Metodlar. Методы (Methods) Etnopedagogika xalqimizning qahramonona o‘tmishi, milliy qadriyatlari, tarixi, urf-odatlar, ta’lim-tarbiyadagi ilg‘or g‘oya va tajribalarini o‘zida aks ettiradi. Ana shu bebaho merosni o‘rganish va undan o‘quv tarbiya jarayonida foydalanish uchun, avvalo, xalq ommasi to‘plagan pedagogik ma‘lumotlar, bilimlar, ko‘nikma va malakalar qanday manbalardan olinishini bilishimiz kerak. Zotan, xalq pedagogikasi manbalarida qator o‘ziga xoslik va takrorlanmaslik mavjuddir.

Bugungi kunda jamiyatimizda yangi ijtimoiy munosabatlarning shakllanishi, ta’limning jahon ta’lim tizimiga integratsiyalashuvi zamonaviy pedagogik texnologiyalarda yangicha yondashuv zarurligini taqozo etmoqda. Bu yondashuvlar o‘z navbatida o‘quv jarayonining tashkiliy va metodik jihatlariga muayyan ijobiy o‘zgarishlar olib kirmoqdaki, ularning ko‘pchiligi pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat bilan uzviy bog‘liq[4].

Har bir darsni o‘ziga xos usul asosida o‘tish, o‘quvchining fanga bo‘lgan qiziqishini oshirish, uning qalbida ilmga muhabbat uyg‘otish o‘qituvchining mahoratiga bog‘liq. Xalqning milliy qadriyat, an‘analarini ham boshlang‘ich sinfdanoq o‘quvchilar qalbiga singdirib borish bilan ona Vatanga muhabbatini yanada oshirish lozim.

Natijalar. Mulohaza. Результаты (Result and discussion)

Xalq aqlli kishilarni bejizga dono deb atamaydi. Ularning o‘z mulohazasi, ziyrakligi, insonlarga kerakli va foydali narsalarni o‘ylab topadi. Xalqimizning mana shunday buyuk ajdodlarga bo‘lgan hurmatini, kelajak avlodlarga qoldirib ketgan katta ilmiy, ma’naviy va madaniy merosini yosh avlod ongiga singdirish uchun kichik maktab yoshidan boshlab tizimli ishlar qilinmogi lozim. Dunyo tan olgan ushbu shaxslar o‘z iste’dodlarini bolaligidan shakllantirib, bilim olib o‘z tanlagan yo‘lida ulkan natijalarga erishish uchun doimo o‘qib izlanganligini anglagan avlod vaqtini bebaho ne’mat bilib, undan unumli foydalanadi, deb baralla ayta olamiz. Bu fikrlarni bejizga keltirmadi. 2023-2024-o‘quv yili uchun nashr qilingan ona tili va o‘qish savodxonligi darsliklarida xalq pedagogikasi manbalaridan juda ko‘plab foydalanilgan. Buning isbotini quyidagi jadvalda ham keltirganman:

T/r	Xalq pedagogikasi manbalari bo'lgan maqol, topishmoq, tez aytish, doston, ertak, qo'shiq nomi.
1	Maqol: "Tug'ilgan yerdan ko'ngli uzilmas, Yurt qo'riganning yurti buzilmas". "Tug'ilgan yering – Vatanning, Vatanning – nomusing". [7-b.]
2	Maqol. Ona yurtning – oltin beshiging. Yurtni dedim – yuzga kirdim. [20-b.]
3	Topishmoq. Ilmga kon, mazmunga makon. So'zi serhikmat, bizga do'st-ulfat. [32-b.]
4	Maqol. Til bilgan yo'lda qolmas. . [47-b.]
5	Topishmoq. Kunduz kuni o'chirib, tunda yoqa olmaysan. [46-b.]
6	Topshiriq. Til o'rganish haqidagi maqollar va bobolarimizning hikmatli so'zlaridan toping. 48-bet
7	Maqol. Bilimliga dunyo yorug' Bilimsizga qorong'i. 49-bet.
8	Rivoyat. Ilmsizlik zulmati. 49-50-bet
9	Maqol Kitob ko'rmagan kalla Giyoh unmagan dala 51-bet
10	Maqol. Kitob-beminnat do'st. Kitob bilim bulog'i. ----- Kitoblar dunyo ko'zgusidir. 57-bet.
11	Topishmoq. Oqmas suvda o'zing ko'r 67-bet
12	Topishmoq Qora dev yiqildi, Bolalari yig'ildi Laylak uyada,Dumi ziyoda.72-bet
13	Maqol. Har bir ishning vaqti bor Vaqt bilganning baxti yor 77-bet

Boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darslarida etnopedagogika namunalarini o'rgatish metodikasining vazifalari - xalq pedagogikasining ta'lim-tarbiyaga oid boy tajribasi, tarbiya usullari, insoniy fazilatlar va qadriyatlar, xalq pedagogikasining sharqona va turkona an'analari, ta'lim-tarbiya jarayonlarining xalq og'zaki ijodida, milliy urf-odatlarida, diniy ta'limotlarda ifodalanish masalalarini o'rganish hamda kelajak avlodga uning mazmun mohiyatini tushuntirishdan iborat. O'zbek xalqining o'tmishdagi tarixiy tajribasi, ma'naviy, madaniy, ijtimoiy hayoti, oilada farzand tarbiyasi bilan bog'liq masalalami ilmiy jihatdan to'la bilish uning kelajakdagi taraqqiyot yolini aniq belgilab beradi.

Etnopedagogika - etnik guruhlarining ta'lim tarbiya borasidagi tajribalari, oila, urug', avlod, millatning

qadimiy qadriyatlariga ma'naviy, botiniy va zohiriy qarashlari haqidagi fandir. U xalq pedagogikasidan zamonaviy sharoitlarda foydalanish yo'llarini ko'rsatadi, etnik guruhlarining bu boradagi tajribalarini yig'adi va tatbiq etadi. Boshqacha qilib aytganda, etnopedagogikani turli xalqlar tarbiyasining tarixi va nazariyasi sifatida ko'rish mumkin. Barcha xalqlarda benazir aql, xushmuomalalik, mardlik, haqgo'ylik, mehnatsevarlik, vatanga muhabbat, xalqiga sodiqlik kabi xislatlar yuqori baholanadi. Maqollarda biz buni yaqqol ko'rishimiz mumkin.

Xalq maqollari eslab qolish uchun qulay shaklga ega bo'lib, etnopedagogik vosita sifatida ular ma'nosini kuchaytiradi. Maqollar xotiraga mahkam o'rtnashadi. So'z o'yinlari, so'zlarning turlicha jarangi, qofiyadoshligi, ohangdorligi, goho shu qadar jozibali bo'ladiki, kishi oson esda saqlab qoladi. Ayni holda she'riyat donolikni, tarbiya va uning hosilasi xulqni ifoda eta bilish faoliyati tajribasini asrash va targ'ib qilish vazifasini ado etadi. Maqolning asil vazifasi tarbiyadir, ular qadim zamonlardan buyon ta'lim vasitasi bo'lib xizmat qilib kelmoqda. Bir tomondan, ular ta'lim g'oyasidan iborat, ikkinchi tomondan tarbiyaviy ta'sir ko'rsatib, ta'lim vazifasini bajaradi, xalq tasavvurlariga mos keluvchi tarbiya ta'sirining vositalari, uslublari to'g'risida hikoya qiladi, shaxsning ijobiy yoki salbiy jihatlarini baholaydi, shaxsning shakllanish maqsadlarini u yoki bu tarzda aniqlab, tarbiyalanishga chorlaydi, o'zlarining tarbiyachidek qutlug' vazifalarini mensinmaydigan katta yoshdagi odamlarni qoralaydi va hokazo. Maqollarning eng keng tarqalgan shakli o'gitdir. Ta'lim nuqtai nazaridan o'gitlar uch toifaga bo'linadi. Bolalar va yoshlarni yaxshi xulqli bo'lishga, shu jumladan, muloyim bo'lishga undaydigan tanbehlar. Katta yoshdagi odamlarni o'ziga yarashadigan xulq-odobga o'rgatadigan tanbehlar va nihoyat, tarbiya natijalarini aks ettiruvchi, ta'lim maslahatlaridan iborat o'ziga xos nasihatlar. Bu, ayniqsa, ta'lim tajribasini umumlashtirishning o'ziga xos shakli sanaladi. Maqollarda bolalarning tug'ilishiga, ularning xalq hayotidagi o'rniga, tarbiya maqsadlari, vositalari va uslublari, rag'batlantirish va jazolashga, o'qish mazmuniga, mehnat va ahloq tarbiyasiga, bolalarning ota-onalar fe'l-atvoridagi fazilatlarini meros qilib olishiga, atrof muhit va jamoatchilik fikrlarining ta'siriga daxldor ta'lim g'oyalari o'z aksini topgan.

Bola tarbiyasida yomon tomonga og'ish yuz berishi ham mumkinligini to'g'ri his etgan xalq, ularni qayta tarbiyalashga oid qator metodlarni tavsiya etadi: "Buyumni suv bilan, insonni o'rgatish bilan tozalashadi". Lekin, Rudakiy ta'kidlaydiki: "Agar kim olmasa hayotdan ta'lim, unga o'rgatolmas hech bir muallim". Yoki: "Tarbiyasizlikning davosi bor, axmoqlikning davosi yo'q.", "Toptalgan o'tloqda ham gul unadi" va boshqalar shular jumlasidandir. Jamiyatning ma'naviy yetukligi, ijtimoiy ong teranligi, inson kamolotini ta'minlashda etnopedagogika asarlarning ahamiyati beqiyosdir. Shuning uchun o'zbek xalq pedagogikasining tarixiy taraqqiyot yo'lini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa va tavsiyalar. Заключение (Conclusion/Recommendations)

Boshlang'ich sinf ma'lum ma'noda bilimlar poydevorini mustahkam qurish davri. Yoshlik davridan boshlab o'z xalqining qadriyatlarini hurmat qilgan bolada kelajakda hech qachon yomonlik, turli xil salbiy illatlar paydo bo'lmaydi. Qadriyatlarni yaratuvchi ham, avloddan-avlodga yetkazuvchi ham xalqning o'zi. Shu bois ham xalq pedagogikasida qadriyatlar pedagogik jihatdan keng o'rganiladi va kichik yoshdan o'quvchi ongiga singdiriladi. Bu sohada yana keng qamrovli ishlar olib borilib, har bir darslikda qadriyatlarimizga nisbatan hurmat, milliy g'urur shakllantirilib borilsa buyuk ajdodlarimizga munosib avlodlar tarbiya topib, kamolga yetadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

Aydarova U.B. O'qish savodxonligi. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 2-sinfi uchun darslik. 1-qism. Toshkent: "Novda Edutainment", 2023-y. – 80 b.

Toirova M.E. O'qish savodxonligi. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 3-sinfi uchun darslik. 1-qism. Toshkent. "Novda Edutainment", 2023. – 80 bet.

Xayrulloeva D. System of Creative Exercises and Tasks in Primary School Mother Tongue Textbooks // Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – T. 7. – №. 7.

Xayrulloeva D. The gradual development of native language textbooks for grades 3-4 in primary school // центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – T. 7. – №. 7.

SHARQ MADRASALARINING FAOLIYATI HAMDA ULARDA O'QUV-TARBIYAVIY JARAYON MASALALARI

Shodiyeva Gulruh Xayrullayevna

Buxoro davlat pedagogika instituti, Boshlang'ich ta'lim kafedrası o'qituvchisi

<https://orcid.org/0009-00033374-2449>

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.060>

Annotatsiya: Mazkur maqolada Sharq madrasalari tarixi va madrasalar o'qitish tizimida ta'lim-tarbiya masalalari yoritilgan. O'sha davrda yashab o'tgan olimlarning madrasalar uchun ko'rsatgan ilmiy-nazariy izlanishlari tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Maktab, madrasa, haftiyak, mudarris, olim, adabiyotchi, amaldor, elchi, harbiy, imom, rassom, musiqashunos, soha vakillari, siyosiy arboblar.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВОСТОЧНЫХ МЕДРАС И ВОПРОСЫ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В НИХ

Шодиева Гулрух Хайруллаевна

Бухарский государственный педагогический институт, Преподаватель кафедры начального образования

Аннотация: В данной статье описывается история восточных медресе и вопросы образования в системе преподавания медресе. На примере медресе проанализированы научно-теоретические исследования ученых, живших в тот период.

Ключевые слова: Школа, медресе, хафтияк, мударрис, учёный, писатель, чиновник, посол, военный, имам, художник, музыковед, представители промышленности, политические деятели.

THE ACTIVITY OF EASTERN MADRASAHs AND ISSUES OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN THEM

Shodiyeva Gulrukh Khairullayevna

Bukhara State Pedagogical Institute, Teacher of the primary education department

Key words: School, madrasa, haftiyak, mudarris, scientist, writer, official, ambassador, military, imam, artist, musicologist, industry representatives, political figures.

Abstract: This article describes the history of Eastern madrasahs and issues of education in the madrasah teaching system. The scientific-theoretical researches of the scientists who lived in that period were analyzed for madrasahs.

Kirish. Movarounnahrğa islom dini kirib kelishi bilan diniy ta'lim va u bilan bog'liq ilmlar ham rivojlanib boshladi. Ma'naviyatda hurfikrlilik, ilm-fanga hurmat-e'tibor va uning qadr-qimmatini yuksak baholash ustunlik qildi. Ayniqsa, diniy va dunyoviy ilmlar uzviy holda taraqqiy etib, qadimgi yunon, hind va boshda xalqlarning ilmiy salohiyatidan keng foydalanildi. Aynan shu davrdan hududlarda maktablari va madrasalar paydo bo'la boshladi. Maktablardagi ta'lim tizimi bir qancha bosqichli va puxta tashkil etilgani bois savod o'rganish ko'p vaqtni olar edi. Chunonchi, faqatgina alifboni o'rganishga 3-4 oydan bir yilgacha, ba'zida undan ham ko'p vaqt sarflanar edi. O'quvchilar dastlabki o'qish ko'nikmalarini egallaganlaridan so'ng "Haftiyak"ni o'qishni boshlaganlar. O'quvchilar "Haftiyak"ni tugatganlaridan so'ng "Chor-kitob" (To'rt kitob)ni o'qishga kirishganlar. "Chor-kitob" fors-tojik tilida yozilgan bo'lib, uning birinchi qismida diniy marosimlar she'riy usulda bayon etilgan, ikkinchi qismida yuqoridagi masalalar izohli shaklda ancha keng yoritilgan parchalar o'rin olgan. "Chor-kitob"ning "Musulmonlikning muhim masalalari" deb nomlangan uchinchi qismi o'quvchilarni shariatning asosiy ustuni - musulmon diniy huquqlari bilan tanishtirgan. Kitobning "Pandnoma" (Nasihat kitobi) deb nomlangan va XIII asrda yozilgan to'rtinchi qismida Qur'oni karimdan olingan odob-axloq masalalariga oid qoidalar she'riy shaklda bayon etilgan. Shundan so'ng o'quvchilar mutlaq din masalalariga bag'ishlangan "Sabotul o'jizin" kitobini o'qishni boshlaganlar. Ushbu asar ko'pincha uning muallifining nomi bilan, ya'ni - "So'fi Olloyor" deb yuritiladi. Bu sof diniy asar bo'lib, unda diniy masalalar she'riy usulda bayon qilingan. Maktabni tamomlagan o'quvchilar ta'limni davom ettirish uchun madrasalarga kirganlar.

Metodlar. XIX asr madrasalarida O'rta asrga oid diniy falsafa, musulmon huquqlari, arab tili grammatikasi, mantiq ilmlari o'qitilgan. Uni tugatib imomlik qilish yoki qozixonada ishlashi mumkin bo'lgan. Maktab va madrasalarda dars o'zbek, arab, fors-tojik tillarida olib borilgan. Asosan o'g'il bolalar o'qigan.

Ta'lim tizimi besh toifaga bo'lingan edi
1. Quyi-boshlang'ich diniy maktab.
2. Qorixona.
3. Daloilxona.
4. Maktab internat.
5. Madrasa.

O'sha davrlarda boshlang'ich diniy maktablar keng tarqalgan edi, shahar maktablarida o'quvchilar soni 20-30 taga, qishloqda 10-15 taga yetgan. O'qishga 6 yoshdan qabul qilingan, o'zlashtirishiga qarab 7-12 yil o'qishgan. Bularda Alifbe, Xaftiyak, Chor kitob, So'fi Olloyor, Qur'on o'rgatilgan. Qorixonada asosan Qur'on yod oldirilgan. Uni bitirganlar xalq orasida Qur'on sura va oyatlarini aytib berib yurgan. Qorixonalar katta maktablar yoki mozarlar qoshida ochilgan. Katta shaharlarda ko'p bo'lgan. Ularga maktabni tugatgan 10 yoshdan katta o'g'il bolalar qabul qilingan, 3-4 yil o'qilgan. Qorixonalar madrasalar kabi vaqfga berilgan yer-joy, mollar hisobiga ta'minlangan. 1900-yili Sirdaryo, Farg'ona, Samarqand viloyatida 333 ta qorixona bo'lib, 1203 o'quvchi o'qigan. Daloilxonalar ham vaqf mablag'idan foydalangan, katta yoshdagi savodi chiqqan bolalar o'qigan. 1-2 oy Qur'on suralari, keyin asosiy kitob "Daloil ul-hayrat" yodlatilgan. Bu XV asrda musulmon ulamolaridan Sulaymon ibn Yazuru tomonidan yozilgan asar bo'lib, unda payg'ambar va avliyolar hayoti yoritilgan. O'qish muddati aniq belgilanmagan, xotirasi yaxshilar 2-3 oyda, qolganlar 1 yil yoki ortiqda yod olishgan.

Natija. Maktab internat-o'rta madrasa bo'lib, bularda diniy va dunyoviy fanlar o'qitilgan, o'rta ma'lumot berilgan. Arxiv hujjatlariga ko'ra 1911-yili yanvarigacha O'rta Osiyoda 10003 ta maktab, 1085 ta madrasa bo'lgan. Madrasalar qadimdan Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarida alohida nufuzga ega o'quv maskani sifatida katta obro'-e'tibor qozongan. O'rta Osiyo madrasalari tarixi va ularni faoliyati xususida ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lib mazkur risolada madrasalar faoliyati haqida umumiy to'xtalib o'tmoqchimiz. Madrasa-arabcha "darasa" ("o'rganmoq") so'zidan olingan bo'lib, "o'rganish joyi" degan ma'noni anglatadi. Ilk islom davridanoq masjidlar bunyod etila boshlandi. Dastlab ilm majlislari masjidlarda olib borilgan bo'lsa, keyinchalik madrasalarda tahsil olish yo'lga qo'yildi. Narshaxiyning fikricha, 937-yilgi yong'indan zarar kurgan "Forjak" madrasasi Markaziy Osiyodagi dastlabki madrasalardandir. Madrasa o'quv dasturining umumiy jihatlari X-XII asrlarda ishlab chiqilib, keyinchalik takomillashib borgan. Amir Temur va temuriylar davrida madrasalar oliy ma'lumot beruvchi markaz vazifasini o'tagan. Movarounnahr hamda Xurosonda asosan davlat va davlatmand shaxslarning mablag'lari hisobiga ko'plab madrasalar qurilgan. Shu tarida madrasalar ko'payib, oliy o'quv dargohi sifatida diniy soha vakillari, siyosiy arboblardan hamda olimlar yetishtiradigan oliy o'quv yurtiga aylanib borgan. Madrasalar asosan xon, amaldor, badavlat kishilar va ziyoli shaxslarning tashabbusi bilan barpo etilib, nomi o'sha shaxslar ismi, ba'zan madrasa joylashgan mahalla, guzar nomi bilan atalgan. Madrasalar xolis xususiy mulk hisobidan qurilishi shart bo'lib, xon va amirlar, yirik amaldorlar tomonidan bunday inshootlarni davlat mulkidan bunyod etilishi shariatga xilof hisoblangan. Madrasalarning asosiy daromadi vaqf mulklaridan bo'lgani uchun yaxshi hosil olinmagan yillari qiynalgan talabalar va mudarrislar muammosini hal qilish maqsadida Mirzo Ulug'bek madrasalarni davlat hisobiga kiritgan va ularga davlat budjetidan mablag' ajratilgan. Madrasalarda nafaqat boylar, balki kambag'allarning

bolalari ham o'qish huquqiga ega bo'lgan va natijada, kiyim-bosh bilan ta'minlangan. O'quv yili sakkiz yilga qisqargan va haftada besh kun ta'lim berilgan. Mirzo Ulug'bek o'quv dasturlarini ham yangidan ishlab chiqqan. Yangi o'quv qo'llanmalar yaratilib, Mirzo Ulug'bek mashg'ulotlarni yakka tartibda olib borishni man etib, "jamo" (guruhlarga bo'lib o'qitish uslubini joriy qilgan. Ma'ruzalar 70 kishidan iborat katta guruhlarga, amaliyotlar esa 10-15 kishidan iborat kichik guruhlarga bo'lib olib borilgan. Bu uslub keyingi asrlarda ham saqlanib qolganini arxiv ma'lumotlari ham tasdiqlaydi. Madrasada turli sohadagi malakali mutaxassislar tayyorlangan. Bu ilm dargohini bitiruvchilarining aksariyati mudarris, olim, adabiyotchi, amaldor, elchi, harbiy, imom, rassom, musiqashunos va hatto ma'rifatparvar bo'lib yetishgan. Shuni ham qayd etish lozimki, madrasalarning moliyaviy xarajati vaqf daromadi hamda davlat xazinasidan ajratilgan qo'shimcha mablag' hisobiga qoplangan, har bir madrasaning o'z vaqf mulki va vaqfnoma hujjati bo'lgan. Vaqfnomada madrasaning chiqimi, undagi xizmatchilar: mutavalli, mudarris, xofiz, muxri, naqib, farrosh, oshpaz va boshqalar, shuningdek, talabalar soni, ularga berilgan maosh va nafaqalar aniq, ko'rsatilgan. Har bir madrasaning xon tomonidan tayinlangan o'z mutavallisi bo'lgan. Mutavalli xodim va talabalarga to'lanadigan haq, vaqf yerlarida ishni tashkil etish, mardikorlar yollash, ijarachilar va xissadorlar bilan shartnoma tuzish, do'konlar, tegirmonlar va madrasaning vaqf mulkiga kiruvchi boshqa obyektlardan ijara haqini undirish va undan boshqa ishlarga mas'ul bo'lgan. Shuningdek, madrasa xizmatchilari, mudarrislari va talabalarga beriladigan yillik maosh miqdori naqd pul va ozuqalik don hisobidan ajratilgan. Madrasaga asosan maktabni tugatganlar qabul qilingan. Talabalar yoshi 10 yoshdan 40 yoshgacha bo'lgan. T.M.Aminov, B.J.Benin, D.N.Logofetlar tadqiqotlarida madrasada ta'lim 10 yildan 30 yilgacha bo'lishi va darslarda qaysi fanlar o'qitilishi haqida batafsil ma'lumot berilgan. Talabalar madrasaga imtihon asosida qabul qilingan. Ular bilim darajasiga qarab uch guruhga bo'lingan: a'lo (oliy), avsat (o'rta) va adno (quyi). Ular madrasa yotoqxonalarida yashash huquqiga ega bo'lgan. Madrasa talabalari asosan ikki guruhga bo'lingan: darsga muntazam qatnashadigan, madrasa hujrasida yashab o'qiydigan talabalar va darslarga erkin qatnashadigan talabalar. Madrasalarda bilim berish asosan suhbat va munozara uslubida olib borilgan, talabalarining mustaqil fikrlashiga alohida e'tibor qaratilgan. Madrasai oliylar nafaqat ta'lim-tarbiya, ayni vaqtda ilm-ma'rifat markazi sifatida alohida e'tibor qozongan. O'quv yili oxirida talabalar o'tilgan fanlar yuzasidan bevosita ota-onalar ishtirokida imtihon topshirgan. Madrasani muvaffaqiyatli tamomlagan talabalarga shahodatnoma - diplom berilgan. Madrasalarda talabalar tarbiyasi alohida e'tiborda turgan. Ayni holda, talabalarining yalqovlik va xususan, axloqsizlik qilishiga yo'l qo'yilmagan. Madrasalardagi tarbiya jarayonini shartli ravishda ikkiga ajratish mumkin:

1) ta'lim jarayoni samaradorligini ta'minlashga qaratilgan tarbiyaviy choralar;

2) ta'lim bilan uzviy bog'liq bo'lgan axloqiy tarbiyaga yo'naltirilgan choralar.

Masalan, "Boziyon" madrasasi vaqfnomasida tarbiyaviy tadbirlar aniq ko'rsatilgan. Ko'pincha chora-tadbirlar moddiy jazo shaklida bo'lgan. Darslarni o'zlashtirish sohasida ta'lim dasturining bajarilmay qolgan qismi aniqlanib, bunday talabalarining o'qish natijalari qoniqarsiz hisoblangan hamda o'zlarini madrasa hujrasida yashash huquqidan mahrum etilgan va nafaqa berish to'xtatilgan. Talabalar o'quv kursiga qarab emas, balki qaysi kitobni o'qiyotganligiga qarab jamoa-guruhlarga ajratilgan. Jamoa-guruh soni talabalar miqdori va madrasa qamroviga qarab belgilangan. Katta madrasalarda har bir guruhda 5-10 nafardan 20 nafargacha talaba tahsil olgan. O'quv dasturlari uch qismga bo'lib o'rgatilgan: diniy adabiyotlar, umumta'lim fanlar va maxsus pedagogik fanlar. Madrasaning o'quv kursi, odatda, "Avvali ilm" deb nomlangan fors tilidagi o'quv qo'llanmasini o'zlashtirish bilan boshlangan. Madrasalarda to'liq kursni o'qib tugatish uchun talabalardan falsafa va huquq fanlariga oid taxminan 137 ta darslik-qo'llanmani o'zlashtirish talab etilgan. Bu darsliklarning aksariyatini markaziy osiyolik allomalarning asarlari, jumladan, Imom Buxoriy va Iso Termiziylarning hadis to'plamlari, Abu Mansur Moturidiyning "Kitobat-tavxid", Burxoniddin Marg'inoniyning "Al-xidoyati sharx al-bidoya", Abduraxmon Jomiyning "Al-favoid ad-diyoiya", Mahmud ibn Ahmad Mahbubiyning "Vikoyat ar-rivoya fi masoilil xidoya", Ubaydullox ibn Mas'ud Maxbubiyning "An-nukoya" kabi asarlari tashkil etgan. Bundan tashqari, talabalar qiziqishlari va mudarrislarning salohiyati hamda mavjudligiga qarab, xandasa, tibbiyot, kimyo, jug'rofiya, tarix, adabiyot, aruz ilmi, me'morchilik (arxitektura) asoslari, xattotlik, musiqa, matematika, mantiq, astronomiya, arab adabiyoti, etika, notiqlik san'ati va gigiyena kabi fanlardan ham bilim olishgan. Bundan ko'rinib turibdiki, madrasalarda faqatgina diniy asosdagi fanlarga o'zlashtirilmagan. Shuningdek, ayrim madrasalar alohida ixtisoslashganligi bois, ularda alohida fanlar tahsili yo'lga

qo'yilgan. Masalan, tabiblar tayyorlash uchun «Dorush-shifo» madrasasida Abu Ali ibn Sino, Roziy, Abu Hasan Ali ibn Rizvon Misriy, Subxonqulixon kabi tabiblarning asarlarini o'qitish joriy etilgan. Bunday madrasalarda tahsil olgan talabalar keyinchalik shu sohaga oid risolalar yozib, mudarrislik qilgan.

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Buxoro madrasalari qadimdan o'z nufuziga ega bo'lib, talabalarning ma'naviy qiyofasini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etdi. Bu esa xalqimizning ming yillar davomida shakllangan an'analari, urf-odat, axloq-odob me'yorlari, tarixiy, milliy qadriyatlarini saqlab qolishga, talabalarni kamtar, xushmuomalali, rostgo'y, oliyjanob, sabr-toqatli, halol qilib tarbiyalashga yordam berdi. Diniy va dunyoviy fanlar uyg'unlikda o'qitilib, ma'rifatparvar olimlar, davlat arboblari yetishib chiqdi. Ammo, madrasa ta'lim tizimidagi ushbu yutuqlar, yurtimiz tarixi, ilmiy merosi yetmish yildan ortiq davr mobaynida noxolis yoritilib kelindi. Bugungi kun tadqiqotchilari oldida turgan mas'uliyatli vazifalardan biri-bu yurtimiz tarixini asl holicha o'rganib, yosh avlodga yetkazishdan iborat.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

Асророва Л.Қ. Бухоро мадрасалари тарихидан. Тошкент 2017.

Чориев А.Х. Народное образование и подготовка педагогических кадров в Узбекистане в условиях советского тоталитаризма: противоречия между системами традиционно-национальной и советской (20-30-е годы). Доктора исторических наук. - Т.: 1998.; Турсунова М. Мадрасалар таълимида адабиёт сабоги.

Абу Бакр Мухаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи.-Т.:Камалак, 1991. —Б. 161.

Nurova F.K, Shodiyeva G.X “Boshlang'ich sinf o'quvchilarini o'qishga qiziqtirishda innovatsion-integratsion texnologiyalardan foydalanish usullari”. Monografiya. 2023-yil. 50-56-betlar.

G.X.Shodiyeva “Boshlang'ich sinflarda badiiy asarni o'qishning ahamiyati”. Respublika ko'p tarmoqli ilmiy masofaviy onlayn konfransiyasi. 12-dekabr 2022-yil. 267-269-betlar.

BOSHLANG'ICH MATEMATIKA KURSIDA MASALALARNING AHAMIYATI

Shoyeva Yulduz Amin qizi,

Buxoro davlat pedagogika instituti "Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim" fakulteti "Boshlang'ich ta'lim" kafedrası o'qituvchisi

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.061>

Annotatsiya: ushbu maqolada o'quvchilarni masalani muhokama qilib yechimga o'rgatishda turli yechimlarni izlash, ratsional usullarni tanlash va o'quvchilarda xulosa chiqarish kabi xislatlarni shakllanish yo'llari aks ettirilgan.

Kalit so'zlar: masala, masala sharti, masala muhokamasi, yechish rejasi, ratsional yechim, natija va xulosalar.

ЗНАЧИМОСТЬ ЗАДАЧ В КУРСЕ НАЧАЛЬНОЙ МАТЕМАТИКИ

Шоева Юлдуз Аминовна,

Бухарский государственный педагогический институт, факультет дошкольного и начального образования, преподаватель кафедры начального образования

Аннотация: в данной статье отражены способы формирования у учащихся таких качеств, как поиск различных решений, выбор рациональных методов и умение делать выводы, в обучении учащихся решать задачу путем ее обсуждения.

Ключевые слова: проблема, состояние задачи, обсуждение проблемы, план решения, рациональное решение, результат и выводы.

SIGNIFICANCE OF PROBLEMS IN PRIMARY MATHEMATICS COURSE

Shoyeva Yulduz Aminovna,

Bukhara State Pedagogical Institute, Faculty of Preschool and Primary Education, Teacher of the Department of Primary Education

Abstract: in this article, the ways of formation of qualities such as searching for different solutions, choosing rational methods and drawing conclusions in students are reflected in teaching students to solve the problem by discussing it.

Key words: problem, problem condition, problem discussion, solution plan, rational solution, result and conclusions.

Kirish. Matematikani o'qitish umumiy sistemasida masalalar yechish samarali mashq qilish turlaridan biridir. Masalalar yechish bolalarda avvalo mukammal matematik tushunchalarni shakllantirish, ularning dasturda belgilab berilgan nazariy bilimlarni o'zlashtirishlarida muhim ahamiyatga ega. "Masala" atamasiga turli manbalarda turlicha ta'rif beriladi: Masalani yechish - bu masala shartida berilgan sonlar va izlanayotgan son orasidagi bog'lanishni ochib berish va bu asosda arifmetik amallarni tanlash, keyin esa ularni bajarish hamda masala savoliga javob berish, demakdir.

Masala yechish bu masalada bevosita va bilvosita mavjud bo'lgan sonlar, miqdorlar, munosabatlar ustida amallarning mantiqan to'g'ri ketma-ketligi orqali masalaning talabini bajarish hisoblanadi.

Metodlar. Bizga ma'lumki masala ustida ishlanar ekan, masala mazmuni bilan tanishtirish, masala qisqa shartini tuzish, masalani muhokima qilish masalaning yechimini yozish hamda yechilgan masala ustida ishlash bosqichlariga rioya qilinishi maqsadga muvofiq. Gap masalani muhokama qilish haqida borar ekan, har bir masalani 3 xilda muhokama qilib yechish mumkinligi metodik adabiyotlarda qayd qilingan. Bular analitik (tahlil), sintitik hamda analitiko – sintetik usullar. Masala savolidan berilganlarga qarab borish yo'li bu analiz yo'li, masalada berilganlardan masala savoliga qarab borish yo'li bu sintez yo'lidir. Ko'pincha amaliyotda har ikki usulining birlashmasidan foydalanib masalalarni muhokama qilamiz. Bu analitik – sintetik usuldir. 1-sinfdan boshlab masalani muhokama qilishga o'rgatib borish natijasida o'quvchilarda masalani ongli muhokama qila bilish ko'nikmasi shakllanib boradi. Ayniqsa soddas masalalar bilan tanishtirish davrida masala yechimini izlashadi, amal tinglashda o'quvchi to'g'ri mulohaza yurita olishga o'rganishi kerak.

Masalani muhokama qilib yechish jarayoni bolada tajribani kengaytirish va oshirish vositasi bo'lib xizmat qiladi, chunki bola bevosita tajribasida bo'lmagan narsani faraz qiladi va ko'z oldiga keltira oladi.

Masala muhokamasi jarayonini batafsil ko'rib chiqamiz. "Masalani yechish" atamasi psixologik - pedagogik adabiyotda turli ma'nolarda qo'llaniladi. Turli manbalarda masalani yechish deganda turlicha tushuniladi:

-masalaning maqsadiga yetganda olingan natija;

-shu natijaga olib keladigan, mantiqan o'zaro bog'langan harakatlarning ketma-ketligi; bunda ketma-ketlik imkoniyat boricha "tejamli" bo'lib, hech qanday yo'naltiruvchi mulohazalarsiz taxmin etiladi (mantiqiy tugatilmagan yechim): shaxsning masalani qabul qilib olganidan to'liq natijaga erishguncha bo'lgan jarayondir. Bunda natija masala maqsadi (yechish jarayoni)dir[1].

Shunday qilib, uslubiy adabiyotda masalani yechish deganda, shu masala bilan bog'liq bo'lgan butun faoliyat shu masalani qabul qilishdan boshqa masalaga o'tish yoki umuman boshqa ish turiga o'tishgacha bo'lgan faoliyat tushuniladi.

„Masalani muhokama qilib yechish» atamasini to'la tushungandagina masala ustida ishlashning ma'lum bo'lgan to'rt bosqichga ajratilishi ma'noga egadir. Ushbu bosqichlarni qisqagina ta'riflab o'tamiz.

Birinchi bosqich — axborotni qabul qilishda, masalaning shart va maqsadlarini anglashda ifodalanadi. Ushbu bosqichni masalani tahlil qilish bosqichi deb ham atashadi.

Ikkinchi bosqich — yechimini topish ko'p murakkablikni, masalani og'zaki yechish rejasini topib olishni o'z ichiga oladi. Ko'pincha yechimini topish faoliyati og'zaki yechish jarayonini egallab, bir necha guruhlariga bo'linadi: holatning tahlili, yechish rejasining paydo bo'lishi, rejani bajarishga intilish, muvaffaqiyatsizlikning sababini aniqlash.

Masala yechimini topish jarayoni to'liq topilsa yoki bajarilishi uchun bir necha aniq yechimni topish, bir rejani topishda emas, balki maqsadga olib keluvchi rejani topishda to'liq bajariladi. Ushbu bosqich har bir masala ustida ishlaganda ishtirok etadi. Ammo ko'p holatlarda masala yechuvchi tomonidan ushbu bosqich anglanmay qoladi, chunki bu bosqich yashirin xarakterda namoyon bo'ladi.

Uchinchi bosqich — yechimning shakllanishi, rejaning bajarilishi shaxsning fikricha eng tejamliroq, masala shartlaridan maqsadga olib keluvchi harakatlar ketma-ketligini bajarishdan iborat.

Ikkinchi va uchinchi, birinchi va ikkinchi bosqichlarning chegaralari taxminiy bo'lsada, masala yechilayotganda ushbu chegaralar aniq namoyon bo'ladi. Ushbu bosqich qisqartirilgan xarakterda bo'lishi mumkin; oxirgi harakat shundagina o'rinli bo'ladi, qachon natijaga olib keluvchi hamma harakatlar oldingi bosqichda bajarilgan bo'lsa, o'quv amaliyotida uchinchi bosqich bola tomonidan masalaning og'zaki yechilish jarayonida tashqi ko'rinishida namoyon bo'ladi. Shunday qilib, ushbu bosqichda "tugallangan", "oxirgi", "toza nusxali" u yoki bu uslub orqali obyektlashgan yechim hosil bo'ladi.

To'rtinchi, so'nggi bosqich. Masalaning ustida ishlashning ushbu bosqichi kelib chiqqan natijaning to'g'riligini tekshirish va chamalab ko'rmoqni (ammo tekshirish yechimning ajralmas qismi bo'lib kelmaydi), boshqa yechim imkoniyatlarini topishni, ularni taqqoslash, topilgan yechimning foydasi va kamchiligini aniqlash, masalani yechish jarayonida foydalanilgan va kelajakda foydalanish mumkin bo'lgan usul hamda uslublarni ajratish va ularning bola yodida qolishi, topilgan natijaga ko'maklashuvchi matematik xarakterdagi natijalarni aniqlashni tahlil qiladi.

Maktabga endi qadam qo'ygan bolada matematik tasavvurlar har xil bo'ladi. Ayrim bolalarda sanoq, geometrik shakllar, vaqtga oid, hatto sodda masalalar yechimini topishga doir tasavvur shakllangan bo'ladi. Ko'rgazmaliliklar, predmetlar yordamida 10 ichida qo'shish va ayirishga doir masalalar tuziladi. Garchand bu davrda "masala", "masala yechimi" kabi atamalar ishlatilmay masalalar javobi, yechimi topiladi. Bunda 2ta to'plam elementlarini birlashtirish(qo'shishda), to'plam elementlarini ayirish(ayirishda), ajratish kabi amallar bajarib masala javoblarini aniqlashadi. Birinchi sinf o'quvchisiga epizodik tarzda "3ta bola o'ynab turgan edi. Ularga yana bitta bola kelib qo'shildi. Bolalar jami nechta bo'ldi?" yoki

“4ta bola o‘ynab turgan edi. 1ta bola uyiga ketdi. Nechta bola qoldi?” ko‘rinishidagi masalalarni yechar ekanlar, dastlab o‘quvchi misolida, so‘ngra predmet o‘yinchoqlar misolida, so‘ng shartli geometrik shakllar, sanoq cho‘plari misolida $3+1$, $4-1$ yig‘indi va ayirma qiymatlarini topishadi. Shu o‘rinda nima uchun “3 ga 1 qo‘shildi?”, “nima uchun 4 dan 1 ayrildi?” kabi savollarga mantiqan to‘g‘ri javob topishni o‘rganib borishadi. Bu ikki amalli, murakkab masalalarni muhokama qilishga tayyorgarlik vazifasini o‘taydi. Demak, “yig‘indi”ni topishga oid, “qoldiq”ni topishga oid sodda masalalarda amalni ongli tanlash, masala muhokamasiga qo‘yilgan dastlabki qadamdir. Sekin-asta o‘quvchilar “ta orttirish”, “ta kamaytirish”ga oid sodda masalalarni tahlil qilib yechishni o‘rganishadi. Sodda masalalar ustida ishlash, qo‘shish va ayirishga doir sodda masalalarni to‘g‘ri yechishni o‘rgangan o‘quvchi birinchi sinfda ikki amalli masalalarni mulohaza yuritib yechishni o‘rganishadi.

Metodikaga oid adabiyotlarda o‘quvchilarni ikki amalli masalalar bilan tanishtirish yuzasidan bir necha xil tavsiyalar berilgan. Ayrim tavsiyalarni keltiramiz:

1. O‘quvchiga 2 ta sodda masala tavsiya qilinadi. Birinchi masaladan shart olinadi. 2-masaladan savol olib bitta 2 amalli masala hosil qilinadi[3].

Masalan, masala: 1- guldonda 5 ta gul bor. 2-guldonga undan 2 ta kam gul bor. Ikkinchi guldonda nechta gul bor?

Bu masala “ta kamaytirish”ga ta’aluqli, o‘quvchilar darhol $5-2=3$ (ta) deb topishadi. Keyin o‘quvchilarga ikkinchi masalani yechish tavsiya qilinadi.

Masala: 1-guldonda 5 ta gul, 2-guldonda 3ta gul bor. Ikkala guldonda nechta gul bor?

Bu masala ham sodda masala bo‘lib, u “yig‘indini topish”ga doir masala. O‘quvchilar bu masalani ham darhol yechishadi. Endi bu ikkita sodda masalalardan 2 amalli masala tuziladi.

Masala: 1-guldonda 5 ta gul, 2-sida undan 2ta kam gul bor. Ikkala guldonda nechta gul bor?

Bu ikki amalli masala 2 ta sodda masaladan, birinchi sodda masalaning sharti, ikkinchi sodda masalaning savolidan olib tuzildi. Endi o‘quvchilar bilan masala ustida ishlash bo‘yicha tizimli savol-javoblarni olib boorish mumkin:

Masalada gap nima haqida? (Guldondagi gullar haqida)

Nechta guldonda gul bor ekan? (Ikkita)

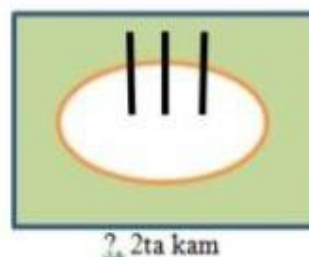
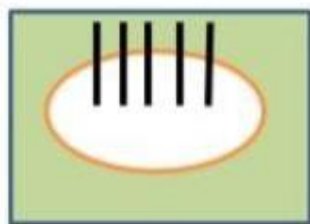
Birinchi guldonda nechta gul borligi masalada ma’lummi? (Ha, 5 ta)

Ikkinchi guldondagi gullar haqida masalada nima deyilgan? (Birinchi guldondagidan 2 ta kam gul borligi aytilgan)

Masala savoli bizdan nimani topishni talab qilayapti? (Ikkala guldonda nechta gul borigini topishni)

O‘qituvchi ko‘magi yordamida masala qisqa sharti tuziladi.

Ushbu masala misolida qisqa shartlarni tuzish bo‘yicha ishlar tizimini keltiramiz. Dastlab, o‘quvchilarga tushinarli bo‘lishi uchun 2ta guldon olinadi. Birinchisiga 5 ta gul qo‘yiladi. 2-siga 3 ta gul qo‘yib, o‘quvchiga 3 taligi ko‘rinmaydigan qilib ko‘rsatiladi. Ammo bir guldondagi gullardan 2 ta kamligi aytiladi. Keyin o‘quvchilarga bunday masalalar uchun qisqa shart tuzish mumkinligi aytiladi. Dorskaga shartli guldonni doira shaklida, gullarni cho‘pchalar shaklidagi tasvir chiziladi. Masalan,

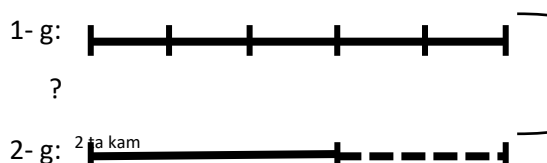

Bu masalaga oid yana bir qisqa shartning ko'rinishi, qisqa yozuv ham ko'rsatiladi:

1-guldonda – 5 ta g.

2-guldonda – ?, 2ta kam ?

Bu shartni kesmalar yordamida, o'quvchi daftaridagi kataklar soniga qarab, chizmada ifodalash ko'rsatiladi:

O'quvchilarga masala qisqa shartining turli ko'rinishlarini o'rgatishdan maqsad, o'quvchi berilgan masalaning qisqa shartini tuza olsun. Bu bilan o'quvchida obrazli tafakkur rivojlana boshlaydi.

Masala ustida ishlashning asosiy bo'g'ini masalani muhokama qilish ko'nikmasi o'quvchilarda shakllana boshlaydi. Bu yerda o'qituvchi muhim rol o'ynaydi. O'qituvchining har qo'ygan savoli mazmunli, maqsadga muvofiq, o'quvchi bilim saviyasi, yoshiga mos bo'lishi kerak. O'qituvchi muhokama uchun savollar ketma-ketligini shunday berishi kerak-ki, bu savollar ketma-ketligi zanjirsimon bo'lishi lozim. Zanjirdagi har bir halqaning o'z vazifasi borligi kabi, muhokamadagi har bir savol ma'lum jumboqni yechishga qaratilgan bo'lishi kerak. Endi yuqoridagi masala uchun masala muhokamasi tahlili (analiz)ni o'tkazamiz. O'qituvchi qisqa shartga qarab, quyidagi savol-javoblarni o'tkazishi mumkin.

Masala savoliga darhol javob bersa bo'ladimi? (Yo'q)

Nima uchun? (2- guldondagi gullar soni no'malum)

U haqda masalada nima deyilgan? (Birinchi guldondagi gullardan 2ta kam deb aytilgan)

Uni topa olamizmi? (Ha)

Qanay qilib? (5 dan 2ni ayirib)

Endi masala savoliga javob bersa bo'ladimi? (Ha. 5 ga 5 va 2 ayirmasini qo'shib)

Demak masalamiz necha ish bilan yechilar ekan? (2 ish bilan. Avval ayirish, keyin qo'shish)

Masala yechimini birin-ketin amal bajarib, izohlab yozamiz:

1) $5-2=3$ (ta gul) – 2-guldondagi gullar soni

2) $5+3=8$ (ta gul) – ikkala guldondagi gullar soni.

Javob: 8 ta gul.

Endi shu masalani sintetik usulda tahlil qilib yechamiz.

Masala shartiga o'quvchilar diqqatini jalb qilib, berilgan son ma'lumotlaridan izlanadigan son ma'lumotlar aniqlab boriladi:

5 bu nima? (1-guldondagi gullar soni)

2 bu nima? (2-guldondagi gullar soni 1-guldondan qanchaga kamligi)

Bu ma'lumotlar asosida nimani aniqlay olamiz? (2-guldondagi gullar sonini)

Demak 2-guldondagi gullar soni qanday topilar ekan? (5 dan 2ni ayirib)
 Birinchi va ikkinchi guldondagi sonlarni bilgan holda siz nimani aniqlay olasiz? (Ikkala guldondagi gullar sonini)

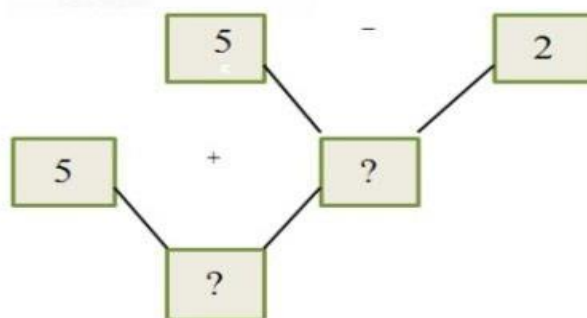
Demak masala necha ish bilan yechilar ekan? (2 ish bilan. Avval ayirish keyin qo'shish bilan)

Masala yechimini ifoda shaklia yozamiz:

$$5 + (5 + 2) = 5 + 3 = 8 (\text{ta gul})$$

Javob: Ikkala guldonda 8 ta gul bor.

Ayrim tajribali o'qituvchilar masala yechimini sxematik asosda berilishini o'quvchilariga o'rgatib borishadi.

Bu sxemada 5 dan 2 ni ayirib, natijasini birinchi noma'lum(?) joyiga qo'yiladi. Keyin esa 5 ga topilgan 5 va 2 ning ayirmasi qo'shiladi. Natijani masala savoli o'rniga qo'yish aytiladi. Bu zanjir usulini ham sintetik usul sifatida qarash mumkin.

Asta-sekinlik bilan o'quvchilarda masalani muhokama qilish usullari yuzasidan ko'nikmalar shakllana boshlanar, murakkab masalalarni muhokama qilib yechish yuzasidan tizimli ishlar tashkillashtiriladi.

Ikki amalli masalalar bilan tanishtirish usullarining yana bir ko'rinishi:

Dastlab bitta sodda masala tuziladi va yechiladi. Yechilgan sodda masala ikkinchi tuziladigan masala uchun shart vazifasini bajaradi. Bunday masalalar tarkibli masalalar sirasiga kiradi. Quyidagi masalalarni ketma-ket yechib, tarkib masalalarni muhokama qilib yechish usullarini keltiramiz:

Masala: 1. Po'lat 8ta baliq tutdi. Nodir esa 6 ta baliq tutdi. Po'lat va Nodir nechta baliq tutishdi?

2. Po'lat va Nodir 4ta baliqni suvga qo'yib yuborishdi. Ularda nechta baliq qoldi?

Bu ikki masalani birlashtirib, bitta 2 amalli masala matnini hosil qilish o'quvchilarga o'rgatiladi. Albatta, dastavval birinchi masalani yechib, javobini ikkinchi masaladagi bo'sh katakcha joyiga qo'yib, hosil qilingan ikkinchi sodda masala yechilgach, o'quvchilar ikki amalli masalani tuzishadi.

Masala: Po'lat 8 ta, Nodir 6 ta baliq tutishdi. 4 ta baliqni suvga qo'yib yuborishdi. Ularda nechta baliq qoldi?

Bu murakkab masala qisqa shartining qisqa yozuv ko'rinishi quyidagicha bo'ladi:

Tutishdi – 8 ta va 6 ta baliq

Qo'yib yuborishdi – 4 ta baliq

Qoldi – ? baliq

Ushbu masalani turli usullarda yechish imkoni borligi sababli, uning muhokamasi ham turlicha bo'ladi.

1-usul: $(8 + 6) - 4$ yechimiga xos mulohaza yuritish yo'lini keltiramiz:

O'quvchilar, Po'lat hamda Nodir nechtdan baliq tutgani masalada ma'lummi? (Ha, Po'lat 8 ta, Nodir 6 ta baliq tutishgan)

Bu ma'lumotlardan foydalanib siz nimani aniqlay olasiz? (Po'lat va Nodirning birgalikdan nechta baliq tutishganini)

Ha to'g'ri, barakalla

Yana nimalarni toppish mumkin edi shu ma'lumotlar asosida (Po'lat Nodirdan nechta ortiq baliq tutganini, yoki Nodir Po'latdan nechta baliq kam tutganligini)

Garchand, o'qituvchining keying savoli ush bu masala yechimini izlash uchun ortiqchadek bo'lsamham-ki, bunday savollar o'quvchining masalani ongli mushohada eta olishiga yaxshi yordam beradi. O'qituvchi masala muhokamasini davom ettiradi.

-To'g'ri aytdingizlar. Bu ma'lumot hozir yechayotgan masalamiz uchun kerakmi? (Yo'q)

-Bizga Po'lat va Nodirning birga nechta baliq tutishgani haqida ma'lumot kerak. Bu ma'lumot va 4 soni yordaida siz nikani aniqlay olasiz? (Bolalarda nechta baliq qolganini)

-Demak, masala necha ishda bajarilar ekan? (2 ishda. Dastlab, qo'shish, keyin ayirish amallari yordamida) Masala muhokamasining bu usuli o'quvchilarni masaladagi berilganlardan izlanadigan(noma'lum)larni topishga o'rgatib boradi. Bu usulning 3-4 ishli masalalarni yechishda ko'proq ahamiyatligini ko'rish mumkin.

Masala yechimi topilgach, o'quvchilar diqqatini "Yuqoridagi masalani yana boshqa usulda yechish mumkinmi?" degan savolga jalb qilish ahamiyatli.

Masalani boshqa yechim variantini topish o'quvchilarning mantiqiy fikrlashlarini, mulohaza qilishlarini, o'z fikrlarini bayon qila olish imkonini beradi.

Bu masalaning yana boshqa yechim variantini topish yuzasidan keying mulohaza qilish usullarini keltiramiz: 2-usul. Yuqoridagi masala yechimining yana bir varianti: $(8 - 4) + 6$

Mulohaza yuritish jarayonida masala yechimidagi har bir sonli ma'lumot nimani bildirishini o'quvchilarga eslatib turish foydalidir. 8-bu Po'lat tutgan baliqlar soni, 6 esa Nodir tutgan baliqlar soni, 4 esa suvga qo'yib yuborilgan baliqlar soni. $8 - 4$ bu Po'lat tutgan baliqlar ichidan suvga qo'yib yuborilgandan so'ng qolgan baliqlar sonini ifoda etadi.

$(8 - 4) + 6$ esa suvga qo'yib yuborilgandan so'ng bolalarda qolgan baliqlar sonini bildiradi.

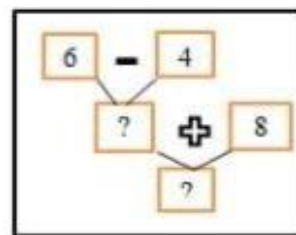
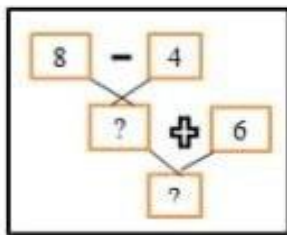
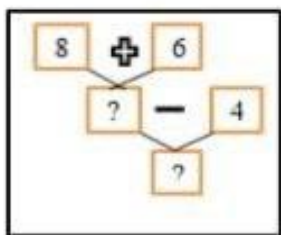
3-usul. Masala yechimining yana bir ko'rinishi: $8 + (6 - 4)$

Natija: Shu ifoda yuzasidan o'quvchilar bilan birgalikda quyidagi mulohazalar yuritish mumkin:

Po'lat 8 ta baliq tutdi. Nodir esa 6 ta baliq tutdi. Nodir tutgan baliqlardan 4 tasi qo'yib yuborildi. Shundan so'ng bolalarda $8 + (6 - 4) = 8 + 2 = 10$ ta baliq qoldi.

Bu uch usulda yechilgan masala yechimini izlash zanjir usulida quyidagi sxemalar ko'rinishida berish mumkin:

1-usul 2-usul 3-usul

Xulosa: Shunday o'rinda xulosa qilish mumkinki, o'quvchilarni masalani muhokama qilib, yechimni turli usullarda izlash ularda mantiqiy fikrlash, ratsional usullarni tanlash, xulosa qilish kabi xislatlar shakllanishiga yordam beradi. Masalalarni muhokama qilish o'quvchining diqqatini, tasavvurini, idrokini, xotirasini, tafakkurini o'stirishga xizmat qiladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini masalani muhokama qilib yechishga o'rgatish orqali ularda har bir masalaga, hayotga teran holda yondashish, mustaqil fikrlash, xulosa chiqarish kabi ko'nikmalar shakllanishiga asos bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Jumayev M.E.(2004). "Matematika o'qitish metodikasidan praktikum". O'quv qo'llanma. – Toshkent: "O'qituvchi".
2. Qosimova M.M. (2021). "Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi." – Buxoro: "Durdona".
3. Qosimov F.M., Qosimova M.M., Rayhonov Sh.R.(2017). "Boshlang'ich sinflarda tipik arifmetik masalalar ustida ishlash." – Buxoro: "Durdona".
4. Saidova M., Ibrohimova M, (2021). An Integrated Approach to the Use of Pedagogical Technologies in Primary School Mathematics. Middle European scientific bulletin. 101-104 b
5. Rayxonov Sh., Qosimov F., Saidova M. (2019). "Boshlang'ich sinflarda harakatga doir masalalar." O'quv-metodik qo'llanma. – Buxoro: "Durdona".
6. Yunusova D.I (2016). "Oliy ta'limda matematika fanlarini o'qitish metodikasi bo'yicha o'quv-uslubiy majmua". – Toshkent.
7. O'rinboyeva L, Ismailov Sh. va boshqalar (2022). Matematika 3-sinf darslik. – Toshkent: "Respublika ta'lim markazi".

MUSIQA TERAPIYASI DARSLARIDA TIBBIYOT TALABALARINING MUSTAQIL FAOLIYATINI TASHKIL ETISHNING PEDAGOGIK SHARTLARI

Shalankov Konstantin Konstantinovich,
Farg'ona jamoat salomatligi tibbiyot unistituti
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.065>

Annotatsiya: Musiqa terapiyasi an'anaviy tibbiy muolajalarga qimmatli qo'shimcha sifatida e'tirof etilgan bo'lib, bemorni parvarish qilishda yaxlit yondashuvni taklif qiladi. Tibbiyot ta'limida musiqa terapiyasini o'quv dasturiga kiritish nafaqat talabalarining bemorlarning ehtiyojlarini tushunishlarini kuchaytiradi, balki ularning shaxsiy va kasbiy rivojlanishiga ham yordam beradi. Ushbu maqolada musiqa terapiyasi darslarida tibbiyot talabalarining mustaqil faoliyatini samarali tashkil etish uchun zarur bo'lgan pedagogik shart-sharoitlar o'rganiladi. Ta'lim nazariyasi, amaliy mulohazalar va empirik dalillarga tayangan holda, biz musiqa terapiyasi ta'limi kontekstida talabalarga mazmunli mustaqil ta'lim tajribasini jalb qilish imkoniyatini berish strategiyalarini belgilaymiz.

Kalit so'zlar: Musiqa terapiyasi, tibbiy ta'lim, mustaqil o'rganish, pedagogika, mustaqil faoliyat, tajribavi o'quv, texnologiya.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ МЕДИКОВ ВО ВРЕМЯ ЗАНЯТИЙ МУЗЫКОТЕРАПИЕЙ

Шаланков Константин Константинович,
Ферганский медицинский институт общественного здоровья

Аннотация: Музыкальная терапия признана ценным дополнением к традиционному медицинским методам лечения и предлагает целостный подход к уходу за пациентами. Включение музыкальной терапии в учебную программу медицинского образования не только укрепляет понимание студентами потребностей пациентов, но и способствует их личностному и профессиональному развитию. В статье рассматриваются педагогические основы, необходимые для эффективной организации самостоятельной деятельности студентов-медиков на занятиях музыкотерапией. Основываясь на теории преподавания, практических соображениях и эмпирических данных, мы устанавливаем стратегии, позволяющие студентам участвовать в значимом самостоятельном обучении в контексте музыкально-терапевтического образования.

Ключевые слова: музыкотерапия, медицинское образование, самостоятельное обучение, педагогика, самостоятельная работа, экспериментальное обучение, технология.

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR ORGANIZING INDEPENDENT ACTIVITIES OF MEDICAL STUDENTS DURING MUSIC THERAPY CLASSES

Shalankov Konstantin Konstantinovich,
Fergana Medical Institute of Public Health

Abstract: Music therapy is recognized as a valuable complement to traditional medical treatments and offers a holistic approach to patient care. Incorporating music therapy into the medical education curriculum not only strengthens students' understanding of the needs of patients, but also contributes to their personal and professional development. The article discusses the pedagogical foundations necessary for the effective organization of independent activities of medical students in music therapy classes. Drawing on teaching theory, practical considerations, and empirical evidence, we establish strategies to enable students to engage in meaningful self-directed learning in the context of music therapy education.

Key words: music therapy, medical education, independent learning, pedagogy, independent work, experimental learning, technology.

Kirish. So'nggi yillarda musiqa terapiyasi tibbiyot amaliyotida qimmatli yordamchi yondashuv sifatida paydo bo'lib, turli xil sog'liqni saqlash sharoitlarida bemorlar uchun terapevtik foyda keltiradi. Tibbiyot ta'lim muassasalari uning salohiyatini e'tirof etgan holda, bo'lajak sog'liqni saqlash sohasi

mutaxassislarini yaxlit ko'nikmalar bilan jihozlash maqsadida musiqa terapiyasini o'quv dasturlariga kiritishni boshladilar. Biroq, musiqa terapiyasining tibbiy ta'limga muvaffaqiyatli kiritilishi o'quvchilarning mustaqil ta'limini rivojlantirishning pedagogik usullarini diqqat bilan ko'rib chiqishni talab qiladi. Ushbu maqolada tibbiyot talabalari uchun musiqa terapiyasi darslarida samarali mustaqil faoliyatni tashkil etish uchun zarur bo'lgan muhim pedagogik sharhlarni yoritishga harakat qildik.[1]

Asosiy qism. Musiqa terapiya darslarida mustaqil faoliyatlar tashkil etishdagi pedagogik taqozalar, talabalar tomonidan musiqa terapiya konseptlari va texnikalariga faol qatnashishlarini qo'llab-quvvatlash uchun muhim ahamiyatga ega. Mustaqil faoliyatlar, talabalarga o'zini boshqarish, nazariy fikrlar va ish bilan qat'iy bog'liqligini qo'llab-quvvatlashda muhim o'rin o'ynaydi. Bu maqolada, tibbiyotda talabalarining musiqa terapiya darslarida mustaqil faoliyatlarini tashkil etish uchun zarur pedagogik sharoitlarini o'rganamiz, bu sohada o'quvchilarning o'quv usullarini mustahkamlashni hohlovchilar uchun chora-tadbirlar taqdim etamiz. [3]

Musiqa terapiya darslarida mustaqil o'rganishni mustahkamlashning markazi talabalarining o'zgarishini yaratib ularga ko'maklashish hisoblanadi. Talabalarga o'z o'rganish jarayonida faolligini ta'minlash, motivatsiyani oshirishga yordam beradi. O'zgartirishni kuchaytirish pedagogik strategiyalari, o'quv mashg'ulotlarida tanlov berish, aniq o'rganish maqsadlarini belgilash va o'z-o'zini baholash imkoniyatlarini taklif etish talabalarni o'z ta'lim jarayoniga faol qatnashishiga imkon beradi. Avtonomiyani rivojlantirish orqali, o'qituvchilar tibbiy o'quvchilarni kritik fikrlarni shakllantirish va kasbiy rivojlanish uchun zarur bo'lgan o'z-kontrolli qobiliyatlarini rivojlantirishga ko'maklashishadi.

Avtonomiyani rag'batlantirish vaqtida, o'qituvchilar talabalarining mustaqil o'rganish qatnashishlarini qo'llab-quvvatlash uchun yorliq yo'l berish talab etiladi. To'g'ri o'rgatish materiallari, aniq o'rganish vazifalari va erkin resurslarni ta'minlash, talabalar o'quv tushunchalarini tushunish va qo'llashlarini takomillashtiradi. Qonuniy nazorat nuqtalari qo'yish va samarali taqrizlar taklif qilish o'quvchilarning akademik rivojlanishini ta'minlashga yordam beradi. O'rganish tajribasini o'kishtirish orqali, o'qituvchilar talabalar o'quv tushunchalarining murakkabliklaridan o'tishlarini ta'minlash va uning xavfiyatida o'ziga ishonch yaratishadi.

Tajribavi o'rganish talabalarining musiqa terapiya prinsiplarini tushunish va saqlashini oshirishda katta ahamiyatga ega. Rol o'ynash, masala usullari va guruh improvizatsiyasi kabi tajribavi faoliyatlar integratsiyasi, talabalarining nazariy bilimlarini amaliy hayotda qo'llashga ruxsat beradi. Amaliy tajribalar teorik bilimlarni hayotiy hodisalar orqali qo'llash, shaxsiy tajribalarni oshirib boradi. Qo'shma o'rganish muhitlarining hamkorlik o'rnatilishi, o'quvchilar o'rtasidagi aloqalarni rivojlantiradi va o'quvchilar o'quv yo'nalishida birgalikda o'rganishlari uchun zamin yaratadi. [4]

Texnologiyani qo'llash musiqa terapiya darslarida mustaqil o'rganishni oshirish uchun muhimdir. Raqamli platformalar, multimediyalik resurslar va virtual simulatsiyalar talabalar uchun gelen foydalanish imkoniyatlarini taqdim etadi. Interaktiv dasturlar talabalarni musiqa terapiya darslarida mustaqil faoliyatlar tashkil etish pedagogik usuli, konstruktivizm, tajribavi o'rganish va o'z-o'zini boshqaruvchi o'rganish prinsiplariga tayanadi.

Konstruktivistik nazariya bo'yicha, o'rganish - bu insonlarning muhit bilan o'zaro amaloti orqali dunyoni tushunishlarini yaratishni tashkil etadi. Tajribavi o'rganish maqsad ko'rsatkichi va amaliy ko'nikmalar o'rniga material bilan to'g'ri bog'lanishni o'rnatishni talab etadi.

Mustaqil faoliyatni tashkil etishda pedagogik strategiyalar samaradorligini ko'rsatish uchun tibbiyot talabalari bir semestrlik musiqa terapiyasi kursida qatnashadigan misolni ko'rib chiqing. Kurs davomida talabalar turli tadbirlar, jumladan, guruh improvizatsiyasi, qo'shiq yozish va boshqariladigan dam olish mashg'ulotlari bilan shug'ullanadilar.[5] Aniq o'quv maqsadlariga rioya qilish, tegishli manbalardan foydalanish va qo'llab-quvvatlovchi o'quv muhitini yaratish orqali talabalar klinik sharoitlarda musiqa terapiyasi usullarini qo'llash qobiliyatiga ishonchni rivojlantiradilar. Bundan tashqari, moslashuvchan baholash usullari talabalarga yozma topshiriqlar, og'zaki taqdimotlar va amaliy ko'rgazmalar kombinatsiyasi orqali o'z bilimlarini namoyish qilish imkonini beradi.

Zaruriy pedagogik strategiyalar:

“Maqsadni yo'naltirish” - Mustaqil faoliyatlar uchun maqsadlar to'g'ri namoyish etib, ularni musiqa terapiya kursining asosi va malakalari bilan moslashtirishga imkon qadar harakat qilish darkor.

“Qulay resurslar” - Talabalarga o'zlari o'zlashtirishlari uchun qulay resurslar taqdim eting, shu jumladan darsliklar, maqolalar, onlayn platformalar va musiqaviy vositalarni o'zlarining o'zlashtirishini

qo'llab-quvvatlash.

“Tuzilgan yo'riqnoma” - Talabalarga yo'riqnoma, namunalar va reytinglar shaklida tuzilgan yo'riqnoma berish orqali kutilayotgan natijalarni anglash va mustaqil faoliyatlarni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun umumiy talablarni aniqlashimiz maqsadga muvofiq bo'ladi.

“Moslashuvchan jadval” - Mustaqil faoliyatlar uchun moslashuvchan jadvalni taqdim eting, o'quvchilarning o'zlarining o'quv usullari, istaklari va darslardan tashqi bolgan majburiyatlariga mosligini ta'minlash orqali o'quvchilarni qo'llab-quvvatlash ham shular sirasiga kiradi.

“Foydalanish mumkin bo'lgan manbalar” - Talabalarga turli xil manbalardan, jumladan, kitoblar, maqolalar va onlayn platformalardan foydalanish imkoniyatini berish ularga musiqa terapiyasi tushunchalari va usullarini chuqurroq tushunish imkonini beradi. Bundan tashqari, o'qituvchilar amaliy o'rganish tajribasini osonlashtirish uchun musiqa asboblari, yozish hamda o'qishlari uchun kutubxona yaratishi mumkin.

“Qo'llab-quvvatlovchi ta'lim muhiti” - Mustaqil ta'limni rivojlantirish uchun qo'llab-quvvatlovchi o'quv muhitini yaratish juda muhimdir. O'qituvchilar ochiq muloqotni, hamkorlikni va tengdoshlarini qo'llab-quvvatlashni rag'batlantirishlari kerak, bu o'quvchilarga tushunchalar almashish, fikr-mulohazalarni izlash va bir-birining tajribasidan o'rganish imkonini beradi.

“Moslashuvchan baholash usullari” - Moslashuvchan baholash usullarini qabul qilish o'quvchilarning turli xil ta'lim uslublari va afzalliklarini hisobga oladi. An'anaviy imtihonlar va taqdimotlardan tashqari, o'qituvchilar o'quvchilarning musiqa terapiyasi tamoyillarini tushunishlari va qo'llashlarini baholash uchun aks ettiruvchi jurnallar, amaliy tadqiqotlar va ijodiy loyihalarni o'z ichiga olishi mumkin. [6]

“Hamkorlik” - Talabalarining jamoaviy loyihalar, reja qabul qilish sessiyalari va hamkorlikdagi muammolarni hal qilish faoliyatlariga qatnashishlarini rag'batlantirib, talabalarining o'zaro kommunikatsiyasi va o'zaro o'rganishlarini qo'llab-quvvatlash orqali jamoaviy o'rganish va o'zlashtirish hissiyatini rivojlantirishga yordam beramiz.

“Tajribali faoliyat va taqrizlar” - Mustaqil faoliyatlarning hisobotlar va taqrizlariga imkoniyatlar kiritish orqali mustaqil faoliyatlar to'g'risida tajribaviy faoliyatlar va mustaqil faoliyatlar muvaffaqiyatini baholashga imkoniyatlar berish, talabalarni o'zlarining o'rganish jarayonini tahlil qilish, yaxshi tomonlarini aniqlash va o'zlarining o'qituvchilari va do'stlaridan foydalangan holda tajribali faoliyat olib borishlari mumkin.

Xulosa. Musiqa terapiyasi darslarida tibbiyot talabalari o'rtasida mustaqil faoliyatni rivojlantirish pedagogik tamoyillar va o'qitish strategiyalarini diqqat bilan ko'rib chiqishni talab qiladi. Faol ishtirok etish, hamkorlik va mulohaza yuritishni ta'kidlaydigan qo'llab-quvvatlovchi o'quv muhitini yaratish orqali o'qituvchilar o'quvchilarga o'z ta'limini egallashlari va musiqa terapiyasini kelajakdagi klinik amaliyotiga kiritish uchun zarur bo'lgan vakolatlarni rivojlantirishlari mumkin. Musiqa terapiyasi sohasi rivojlanishda davom etar ekan, mustaqil ta'lim imkoniyatlarini tibbiy ta'lim o'quv dasturlariga integratsiyalash bo'lajak tibbiyot mutaxassislarini bemorlar va jamoalarning turli ehtiyojlarini qondirish uchun tayyorlash uchun juda muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Thaut, M. H., & Hoemberg, V. (2014). Handbook of Neurologic Music Therapy. Oxford University Press.
2. Aldridge, D. (Ed.). (2005). Music Therapy and Neurological Rehabilitation: Performing Health. Jessica Kingsley Publishers.
3. Magee, W. L. (2006). Music therapy with children and adolescents in mainstream schools: A systematic review. British Journal of Music Education, 23(1), 7-23.
4. Edwards, J. (2009). Music therapy in the assessment and treatment of autistic spectrum disorder: Clinical application and research evidence. Child: care, health and development, 35(2), 275-283.
5. Wheeler, B. L., & Murphy, K. (2016). Music therapy research (3rd ed.). Barcelona Publishers.
6. Silverman, M. J. (2014). The Handbook of Music Therapy. Routledge.

OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA HAMKORLIK STRATEGIYALARI ASOSIDA INGLIZ TILI FANINI O'QITISHNING MUHIM YO'NALISHLARI

Ashurova Dildora Gafurovna
Buxoro davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

ВАЖНОСТЬ ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ НА ОСНОВЕ СТРАТЕГИЙ СОТРУДНИЧЕСТВА

Ашурова Дилдора Гафуровна
Докторант Бухарского государственного педагогического института

THE IMPORTANCE OF TEACHING ENGLISH IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS BASED ON COLLABORATIVE STRATEGIES

Ashurova Dildora Gafurovna
Doctoral student of the Bukhara State Pedagogical Institute

Annotatsiya: Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida ingliz tilini o'qituvchisining hamkorlikdagi faoliyatni tashkil etish, qo'llash va baholash, shuningdek xorijiy tillarni o'qitishda ilg'or o'qitish metodikasi va zamonaviy interfaol usullarni qo'llashning muhim yo'nalishlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: hamkorlik, yetuk mutaxassis, strategiya, zamonaviy o'qituvchi, muammoli ta'lim.

Аннотация: В данной статье проанализированы важные направления организации, применения и оценки совместной деятельности преподавателя английского языка в высших учебных заведениях, а также применения передовых методик преподавания и современных интерактивных методов в обучении иностранным языкам.

Ключевые слова: сотрудничество, зрелый специалист, стратегия, современный учитель, проблемное образование.

Abstract: This article analyzes important areas of organization, application and evaluation of the joint activities of an English teacher in higher educational institutions, as well as the use of advanced teaching methods and modern interactive methods in teaching foreign languages.

Keywords: cooperation, mature specialist, strategy, modern teacher, problem education.

KIRISH. Xalqaro munosabatlar avj olgan zamonamizda tillarni bilish, ayniqsa ko'p tillilik ulkan ahamiyat kasb etadi. Mamlakatimizda xorijiy tillarni o'rganishga bo'lgan talab kun sayin jadal sur'atlar bilan o'sib bormoqda, shu bois yurtimizda xorijiy til o'qitiladigan ta'lim muassasalarining soni ham ortib bormoqda. Modomiki, bunday ilm maskanlari ko'payib borayotgan ekan, demak o'z-o'zidan ushbu oliy ta'lim muassasalarida nafaqat xorijiy tillarni chuqur biladigan, balki ilg'or o'qitish metodikasiga ega, zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan yaxshi tanish bo'lgan hamda darslarda zamonaviy interfaol usullarni qo'llay oladigan tajribali pedagog kadrlarni yetkazib berishdek muhim masala oliy ta'lim tizimidagi asosiy masalalardan biri bo'lmog'i kerak. O'qituvchi, eng avvalo, o'zi o'qitadigan fanni yaxshi bilishi kerak. Chet tili bu xorijiy mamlakat tilidir, respublikamizda G'arbiy Yevropa (ingliz, ispan, nemis, faransuz) tillari va Sharq (arab, turk, fors, xitoy, hind) tillari o'qitilib kelinmoqda. Bu tillar ta'lim muassasalarining o'quv rejalaridan o'rin olgan bo'lib, ta'lim tizimini isloh qilish masalasiga davlat siyosati darajasida e'tibor qaratilib, yoshlarimizning jahon andozalariga mos sharoitlarda bilim olishini, jismoniy va ma'naviy jihatdan yetuk insonlar bo'lib kamolga yetishini ta'minlash, qobiliyat hamda iqtidorini yuzaga chiqarish, qalbida yurtga sadoqat va fidoyilik tuyg'ularini shakllantirish borasida amalga oshirilayotgan beqiyos sa'y-harakatlar zahirida ham ana shu ezuq maqsad mujassamdir [1].

METODOLOGIYA. Xorijiy tilini hamkorlik texnologiyalari asosida o'qitishda masalalari D. Nunan [2], J. Uillis [3], J. Richards va T. Rodjers [4], V.A. Buxbinder [5], S. Saidaliyev [6]lar tomonidan ilmiy tadqiq etilgan.

Ingliz tilini samarali o'qitish uchun mashqlarni to'g'ri tizimlash va munosib ketma-ketlikda bajarish lozim, bu esa, albatta, ilmiy izlanishlar asosida amalga oshiriladi. Ingliz olimi D.Nunan chet tilini o'rganish uchun topshiriqlarni ularning maqsadidan kelib chiqqan holda quyidagi ikki turga bo'lishni taklif qiladi:

1) autentik mashqlar - real hayotda tilni amaliy qo'llashga mo'ljallangan topshiriqlar;

2) pedagogik mashqlar - talabalarning bilimini maqsadli ravishda takomillashtirishga mo'ljallangan topshiriqlar (8).

Ko'pgina manbalarda olimlar jumladan T. Pika ingliz tilini o'qitishni quyidagicha tasniflashgan:

1) Jigsoy asosidagi o'qitish (Jigsaw tasks) — talabalar aralashtirilgan ma'lumotning turli qismlarini birlashtirib, uni yaxlit holga keltirishlari lozim;

2) ma'lumot tushirib qoldirish asosidagi o'qitish (information gap) — talabalarning birinchi guruhida ma'lumotning bir qismi bor bo'lsa, ikkinchi guruhda to'liq shaklda bo'ladi. Ma'lumot to'liq bo'lishi uchun birinchi guruh a'zolari tushirib qoldirilgan bo'shliqlarni ikkinchi guruhdan ma'lumotlarni so'rab to'ldirishlari lozim;

3) muammoni hal qilish asosidagi o'qitish (Problem-solving) — talabalarga muammo beriladi va ular buning yechimini topishlari lozim bo'ladi;

4) qaror qabul qilish asosidagi o'qitish (decision-making) — bunday topshiriqni bajarishda ham muammo hal qilinadi, lekin muammoni hal qilish mashqlaridan farqi shundaki, talabalar yechim sifatida har xil variantlardan birini tanlashi kerak bo'ladi. Ya'ni talaba/talabaga taklif qilingan yechimlar variantlari beriladi;

5) fikr almashuvchi o'qitish (Opinion exchange) — talabalar muhokama qilinayotgan mavzu bo'yicha o'z fikrlarini almashadilar (9, 234).

E.A. Lagay ham chet tilini o'qitishni quyidagicha uch turga ajratib, foydalanish maqsadga muvofiq deb ta'kidlaydi:

- 1) reseptiv mashqlar: a) tayyorlov, b) analitik, d) imitativ;
- 2) reproduktiv mashqlar: a) sintetik, b) yarimkonstruktiv;
- 3) produktiv mashqlar: a) konstruktiv, b) transformatsion (7, 91).

J. Jalolov "Chet til o'qitish metodikasi" kitobida "Vulf Abramovich Buxbinder esa informatsion, operatsion va motivatsion mashqlar haqida tadqiqot olib borgan. Sodda qilib, ularni bilim, ko'nikma, malaka berish mashqlari, deyish joizdir", — deb yozadi. Ya'ni information mashqlar bu bilim beruvchi mashqlar bo'lsa, operatsion mashqlar talabada ko'nikmani shakllantiradi. Motivatsion mashqlar esa o'z navbatida o'rganuvchining til bilish malakasini rivojlantiradi [7].

TADQIQOT NATIJASI. Ingliz tili darslarida hamkorlik ko'nikmalariga ega bo'lish uchun Rochel va Tea Sley tomonidan quyidagi tavsiyalar keltirilgan:

aniq maqsadlar, rollar va mas'uliyatlarga ega bo'lgan kooperativ o'quv guruhlarini yarating; maktabda tabaqalashtirilgan maqsadlar va qo'llab-quvvatlashlar bilan ijobiy xulqatvorni rivojlantirish dasturlarini yarating;

talabalarga tengdoshlari yoki o'qituvchilardan qachon qanday yordam so'rashni o'rgatadigan ko'rsatmalar bering;

tengdoshlarning bir-biriga o'zaro ta'siri va bir-birini qo'llab-quvvatlashi uchun muhim bo'lgan imkoniyatlarni rag'batlantiring va qo'llab-quvvatlang;

manfaat birligi asosida yoki bir xil faoliyat bilan shug'ullanadigan talabalar jamoalarini shakllantiring;

guruh ishi uchun me'zonlar yarating (masalan, rubrikalar, normalar);

faoliyatning maqsadi va bu nima uchun muhimligini tasavvur qiling;

harakat va jarayonning rolini ta'kidlab, o'rganilishiga rahbarlik qiling; moslashuvchan vositalar va tayanchlar yordamida talabalarni yuksak umidlar sari yetaklang[5].

Muvaffaqiyatli hamkorlikka erishish uchun zamin yaratish oliy ta'lim muassasalarida shaxsiy yutuqlar ustivor bo'lib, ular eng yuqori o'rinda turadi, hamkorlik, ko'pincha talabalar uchun odatiy hol emas, shuning uchun talabalardan hamkorlikdagi vazifalarni qabul qilish va ularni qanday qilib muvaffaqiyatli bajarishni o'rganish anchagina vaqtni talab etishi mumkin. Biroq hamkorlikda ta'lim olayotganda to'siqlarni qat'iyatlilik bilan yengish, izchil harakatda bo'lish va ijobiy ta'lim muhitini yaratish orqali ijobiy natijalarga erishish mumkin. O'qituvchining hamkorlikdagi faoliyatni tashkil etish, qo'llash va baholashda izchil va qat'iyatli bo'lishi talabalarining amalga oshiradigan vazifaning maqsad va tartiblari haqida aniq tushunchaga ega bo'lishini va ularning muvaffaqiyati uchun potensialni ko'paytirishni taminlaydi [1].

Oliy ta'limda ingliz tilini oqitish jarayonida hamkorlikdagi guruh ishida muvofiqlikni o'rnatish quyidagi tamoyillarga asosida amalga oshiriladi:

1. Hamkorlikni boshlashdan oldin, talabalarni ishtirok etishga rag'batlantirilganligiga ishonch hosil qilish;

2. Asosiy qoidalarni aniq belgilab olish: barcha talabalar ishtirok etishi zarurligini va barcha g'oyalar inobatga olinishi kerakligini uqtirish;

3. Talabalarni hamkorlikka o'rgatish, ularning o'qituvchi bilan va o'zaro hamfikir bo'lishlariga erishish;

4. Hamkorlikda o'qitish mashg'ulotlarining turli shakllarini tayyorlash va amalda qo'llash mashqlarini bajarish;

5. Har bir talaba ayrim turdagi hamkorlikda o'qitish mashg'uloti o'quv materiallarini amalda qo'llash uchun tayyorlashini tashkil qilish.

Hamkorlikda o'qitish mashg'ulotlarining asosiy jarayonlariga hamkorlikda fikr almashish, suhbat, tahlil, munozara, muzokara, amaliy vazifalar bajarish, biror narsani qurish, yasash, masalalar yechish va boshqalarni kiritish mumkin. Muvaffaqiyatli hamkorlikka erishish uchun kooperativ va kollaborativ o'quv guruhlarini yaratish ustuvor maqsaddir. Bunday guruhlarda ishlash uchun talabalar aniq maqsadga, aniq taqsimlab berilgan rollar va mas'uliyatlarga ega bo'lishlari kerak. Buning uchun, avvalo, kollaborativ va kooperativ hamkorlik o'rtasidagi farqni aniqlash muhimdir. Tadqiqotchilardan Smit izohlaganidek, kooperativ hamkorlikni "umumiy maqsadlarni bajarish uchun birgalikda ishlash" deb tushunadigan bo'lsak, kollaborativ hamkorlikdagi ta'limni McInnerney va Robert "ikki yoki undan ortiq guruhda umumiy maqsadga erishishni ko'zda tutib ishlash va har bir shaxsning butunlikka qo'shgan hissasini hurmat qilish usulidir" deb tushuntirishgan. Roschel va Teasley (1995) kooperativ hamkorlikni ishtirokchilar o'rtasida taqsimlash orqali amalga oshiriladigan vazifa sifatida tavsiflaydi, bunda "har bir kishi muammoni hal qilishning bir qismi uchun javobgardir" va ular hamkorlikdagi ishni "hal qilish uchun kelishilgan harakatlarda ishtirokchilarning o'zaro ishlashi" deb bilishadi» [5]. Ushbu yondashuvlarning guruhlarda ishlashdan asosiy farqi shundaki, hamkorlik ko'proq yakuniy mahsulotni yaratish uchun birgalikda ishlashga qaratilgan, muvaffaqiyatli hamkorlik esa ishtirokchilardan bilim yaratish jarayonida uni baham ko'rishni talab qiladi [1].

Boshqacha aytganda, agar barcha ishtirokchilar o'zlariga berilgan vazifaning qismlarini alohida-alohida bajarib, ularning natijalarini stol ustiga jamlasalar, bunday holda kooperativ hamkorlikka erishiladi, kollaborativ hamkorlikda esa, aksincha, mahsulot ishlab chiqarish uchun bevosita shaxslar o'rtasidagi o'zaro ta'sirni nazarda tutadi va muzokaralar, munozaralar hamda boshqalarning nuqtayi nazariga moslashishni o'z ichiga oladi.

Hamkorlikda o'qitish texnologiyasi mualliflaridan biri bo'lgan R.Slavinning ta'kidlashicha, talabalarga topshiriqlarni hamkorlikda bajarish uchun ko'rsatma berilishi yetarli emas. Talabalar tom ma'nodagi hamkorlik, har bir talabaning qo'lga kiritgan muvaffaqiyatidan quvonish, bir-biriga sidqidildan yordam berish hissi, qulay ijtimoiy-psixologik muhit vujudga kelishi zarur. Mazkur texnologiyada talabalarining bilimlarni o'zlashtirish sifatini aniqlashda ularni bir-biri bilan emas, balki har bir talabaning kundalik natijasi avval qo'lga kiritilgan natija bilan taqqoslanadi. Shundagina talabalar o'zining dars davomida erishgan natijasi komandaga foyda keltirishini anglagan holda mas'uliyatni his qilib, ko'proq izlanishga, bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirishga intiladi.

Hamkorlik pedagogikasida esa talaba o'z o'quv faoliyatining sub'yekti sifatida qaraladi. Bunda o'qituvchi va talaba pedagogik jarayonning sub'yektlari sifatida tenglashib, hamkorlik pedagogikasi jarayoni hosil bo'ladi. Ular o'zaro hamkor, hamdo'st, hamijodkor, hamishtirokchi, hamdard, hamboshqaruvchi bo'ladilar. Hamkorlik munosabatlari o'qituvchilar orasida, ma'muriyat bilan talabalar va o'qituvchilar tashkilotlari bilan, rahbarlar, ota-onalar, jamoatchilik orasida ham o'rnatiladi.

Hamkorlikda o'qitish texnologiyalari hamkorlik pedagogikasi asosida shakllangan bo'lib, u an'anaviy pedagogikadan quyidagicha farqlanadi: An'anaviy ta'limda o'qituvchi pedagogik jarayonning sub'yekti, talaba esa ob'yekti deb qaraladi. Hamkorlikda o'qitish talabaning ta'lim-tarbiya olish motivlarini rivojlantirib borish orqali hamda o'quv-tarbiya jarayonini insonparvarlashtirish tamoyillarini amalga tatbiq qilgan holda yuqori natijalarga erishishni ta'minlaydi.

Hamkorlikda o'qitish quyidagi natijalarga erishish imkonini beradi:

- talabaning o'rganish jarayonini boyitadi;
- o'quvchilarga ular o'rtasida taqsim qilinib, o'zlashtirilgan kognitiv axborotlar to'plamini beradi;
- talabalarda materialni o'rganishga ishtiyok uyg'otadi;
- talabalarining o'z shaxsiy bilim va dunyoqarashlarini shakllantirish imkoniyatlarini kengaytiradi;
- axborotlarni ikki tomonlama almashish samaradorligini oshiradi;
- talabalarga mustaqil hayotga tayyorlanishlari uchun zarur bilimlarni beradi;
- turli xil madaniyat va ijtimoiy-iqtisodiy guruhlar o'rtasida ijobiy o'zaro munosabatlarni oldinga suradi.

Hamkorlikda o'qitish texnologiyalari pedagogik jarayonini takomillashtirish va uni talaba shaxsiga yo'naltirishga asoslangan. Bu texnologiyalar ijodkor shaxsni shakllantirishga yo'naltirilgan ijodiy muhitni yaratish, ta'lim sifati va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Hamkorlikda o'qitish metodlari quyidagi beshta xususiyatga ega:

1. Talabalar birgalikda, umumiy topshiriq yoki o'qitilayotgan faoliyat ustida ishlashadi, bu guruhiiy ish orqali yaxshi o'zlashtiriladi.

2. Talabalar 2-5 a'zodan iborat tarkibda kichik guruhlarda birgalikda ishlashadi.

3. Talabalar umumiy vazifalarning yechimini topishga erishish yoki o'rganish faoliyatini amalga oshirish uchun guruh tomonidan ishlab chiqilgan hamda ijtimoiy qabul qilingan xulq-atvor mezonlariga rioya qilishadi.

4. Talabalar ijobiy va mustaqil bo'lishadi. Umumiy vazifalarning yechimini topishga erishish yoki o'rganish faoliyati bo'yicha ishlarni tashkil etish, talabalarining bir-birlariga ko'maklashishlari talab etilishini qisobga olgan holla tuzilgan bo'ladi.

5. Talabalar o'z ishlari iqtisodiga yoki boshqacha aytganda, o'qishga, ta'lim olishga, shaxsan mas'uliyatli va javobgardirdar. Hamkorlikda o'qitish talabada quyidagilarni shakllantirishni ko'zda tutadi:

- har bir talabani kundalik qizg'in aqliy mehnatga, ijodiy va mustaqil fikr yuritishga o'rgatish;
- shaxs sifatida ongliklik, mustaqillikni tarbiyalash;
- har bir talabada shaxsiy qadr-qimmat tuyg'usini vujudga keltirish;
- o'z kuchi va qobiliyatiga bo'lgan ishonchini mustahkamlash;
- tahsil olishda mas'uliyat hissini shakllantirish.

MUHOKAMA. Hamkorlikda o'qitish texnologiyasi har bir talabaning tahsil olishdagi muvaffaqiyati guruh muvaffaqiyatiga olib kelishini anglagan holda muntazam va sidqidildan aqliy mehnat qilishga, o'quv topshiriqlarini to'liq va sifatli bajarishga, o'quv materialini puxta o'zlashtirishga, o'rtoqlariga hamkor bo'lib, o'zaro yordam uyushtirishga zamin tayyorlaydi.

Hamkorlikdagi o'quv faoliyatining maqsadi o'zlashtiriladigan faoliyat va birgalikdagi harakatlar, munosabat va muloqotning boshqarish mexanizmini yaratishdir. Hamkorlikdagi faoliyatning mahsuli talabalar ilgari surgan yangi g'oyalar va o'zlashtirilayotgan faoliyatning mohiyatiga bog'liq maqsadlar va sheriklikdagi shaxs pozitsiyasini boshqarish istaklarining yuzaga kelishidir. Hamkorlikdagi faoliyat usuli deganda, o'qituvchi bilan talabaning birgalikdagi hatti-harakatlarining tizimini tushunish kerak. Bunday hatti-harakat o'qituvchining talabaga ko'rsatadigan yordamidan boshlanadi, talabalarining faolligi asta-sekin o'sib borib, butunlay ularning o'zi boshqaradigan amaliy va aqliy harakatiga aylanadi, o'qituvchi bilan talaba o'rtasidagi munosabata esa sheriklik pozitsiyasi xususiyatiga ega bo'ladi [8].

Hamkorlik pedagogikasi uchun konseptual ahamiyatga ega qoidalar A.Avloniy, G'.G'ulom, K.D.Ushinskiy, A.S.Makarenko, V.A.Suxomlinskiy, J.J.Russo, Y.Korchak, K.Rodgers va boshqalarning pedagogik qarashlarida o'z ifodasini topgan [9].

Hamkorlik ta'limi quyidagi maqsadli yo'nalishlarga asoslanadi:

- pedagogik talabni inkor etgan holda ta'limiy hamkorlikka asoslanuvchi munosabatlarni tashkil etish;
- o'quvchilarga insonparvarlik g'oyalari asosida individual yondashish;
- ta'lim jarayonida kasbiy va ma'naviy birlikning qaror topishiga erishish.

Hamkorlikda o'qitish texnologiyalaridan samarali foydalanishning o'ziga xos pedagogik-psixologik va uslubiy mavjud bo'lib, quyidagicha guruhlanadi:

- tashkiliy-pedagogik asoslar – o'quv reja, dastur, dars mavzusi, DTS talablari va ularga muvofiq darajada o'zlashtirilishi talab qilinadigan yangi bilim hajmi asosida o'quv mashg'uloti ishtirokchilarining hamkorlikda ishlashlari uchun shart-sharoit imkoniyatlarini belgilash va amalga oshirish;

- psixologik asoslari – o'quvchilarning psixologik yosh xususiyatlarini hisobga olish, o'quvchi uchun qulay psixologik muhit yaratish, dars mazmunidagi tushuncha, atama va boshqa shartlarning o'quvchi uchun sodda va tushunarli bo'lishi;

- uslubiy asoslari – mashg'ulot uchun zarur vositalarni oldindan tayyorlash, ularning talab darajasida, sifatli bo'lishni ta'minlash;

- muloqot usullari hamda zamonaviy axborot texnologiyalaridan samarali foydalanishni tashkil etish.

Hamkorlikda o'qitish texnologiyalari talabalarning kreativ (tadqiqotchilik xarakteriga ega, ijodiy tafakkurni jadal ravishda rivojlantirish ta'limi) qobiliyatlarini takomillashtirishda katta imkoniyatlarga ega ekanligi ma'lum. Talabalarda kreativlik qobiliyatining rivojlanishiga quyidagi fazilatlar katta ta'sir ko'rsatadi:

- ijodiy fikrlash;

- talaba qadr-qimmatini tan olish;

- atrof-muhit ta'siriga bolalar sezgiriligini rivojlantirish; g'oyalar va obyektlarni erkin egallashga yo'naltirish;

- ijodiy jarayonlar to'g'risida asoslangan axborot bera bilish ko'nikmasini shakllantirish;

- tanqidni to'g'ri asoslab bera bilishni rivojlantirish;

- o'zini hurmat qilishni rag'batlantirish.

Hamkorlikda o'qitishga asoslangan pedagogik jarayonda yuqorida qayd etilgan g'oyalar asosida shaxsga yo'naltiriluvchi (rivojlantiruvchi) texnologiya yaratiladi. Ta'lim texnologiyasining mohiyati shaxsni rivojlantirish, ta'lim nazariyasini asoslash uchun nazariy shart-sharoit yaratish emas, balki unga o'z o'zini tarbiyalashga yordam berishdan iborat [7].

Oliy ta'limda hamkorlikda o'qitish va o'rganish faoliyati borasida xorijiy olimlar tomonidan tadqiqotlar olib borilgan bo'lib, Biggs, J. & Tang, C. tadqiqotlarida "Ma'ruzadan foydalanish ta'lim muassasalarida o'qitishning asosiy usuli bo'lib qolsa-da talabalar o'rganishda faol bo'lishlari kerakligi to'g'risida konsensus mavjud, qaysiki an'anaviy o'qitish uslublariga mos kelmasligi mumkin" deb ta'kidlagan bo'lsa, Biggs va Tang, Ramsden "Bu global va raqamli o'zaro bog'langan dunyoda innovatorlar va ijodiy fikrlovchilarning keyingi avlodini rivojlantirish uchun talabalarni tanqidiy fikrlash, shaxslararo muloqot, hamkorlik ko'nikmalari va global xabardorlik kabi XXI asr kompetensiyalari bilan jihozlashga ehtiyoj ortib bormoqda, ushbu ko'nikmalarni rivojlantirish uchun ta'lim muassasalari o'rganishga bo'lgan ishtiyoqni yoqish va talabalarga faol o'rganish imkoniyatini berish uchun innovatsion o'qitish usullaridan foydalanishni ko'rib chiqishlari kerak" deb ta'kidlagan [10].

Oldingi tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, Hamkorlikda o'qitish ushbu maqsadga erishish uchun asosiy o'qitish va o'rganish strategiyalaridan biri hisoblanadi [11].

Hamkorlikda o'qitish ayniqsa hozirgi pedagogika va zamonaviy o'qitishda qadrlansa-da, oliy ta'limda hamkorlikda o'qitish haqida ma'lumot berish uchun juda kam adabiyotlar yozilgan, asosan, ushbu tadqiqot sohasining tarixiy ko'rinishini taqdim etish uchun oliy ta'limda hamkorlikda o'qitish bo'yicha qanday tadqiqotlar olib borilganligini birlashtirish kerak. Hamkorlikda ta'lim ba'zan birgalikda o'rganish bilan bir-birining o'rnida ishlatilsa ham atamalar turli narsalarni anglatadi [12].

Hamkorlikdagi ta'lim maqsad va tuzilma bo'yicha butunlay o'z-o'zidan shakllanadi, bunda talabalar o'z o'rganishlari uchun to'liq mas'uliyatni o'z zimmlariga oladilar [13]. Oddiy qilib aytganda, talabalar ko'proq avtonomiya tuyg'usiga ega va o'qituvchilar faqat minimal ko'rsatmalar beradi, boshqa tomondan, hamkorlikda o'qitish ta'limning yanada aniqlangan, tuzilgan shakli bo'lib, unda o'qituvchi har bir o'quvchining faol ishtirokini talab qiladigan yuqori darajada tuzilgan va yaxshi tashkil etilgan o'quv muhitini ehtiyotkorlik bilan yaratib, «topshiriqni belgilovchi» bo'lishi kerak. O'qituvchining asosiy vazifasi maqsadlarni belgilash, vazifalarni rejalashtirish va tuzish va umumiy maqsad sari birgalikda ishlash uchun talabalarni guruh rollariga ajratishdir [10].

1978 yilda Vygotskiy tomonidan ijtimoiy konstruktivizmning dastlabki targ'ibotidan beri hamkorlikda o'qitish pedagogik psixologlar va amaliyotchilar tomonidan ko'p muhokama qilingan mavzu bo'lib kelgan, shuningdek boshqalar bilan ijtimoiy o'zaro ta'sir odamlar mustaqil ravishda erisha olmaydigan bilim va ma'lumotlarni o'zlashtirishda katta rol o'ynaydi deb fikr bildirgan [12].

XULOSA. Ingliz tili fanini o'qitishda hamkorlik strategiyalarni loyihalashni amalga oshirish uchun beshta element zarur:

- ijobiy o'zaro bog'liqlik,

- yuzma-yuz o'zaro ta'sir,

- shaxslararo va kichik guruh ko'nikmalari, individual va guruhli javobgarlik va guruhni qayta ishlash (guruhli ishlash berish)

Birinchidan, ijobiy o'zaro bog'liqlik o'quvchilarning umumiy vazifalarni bajarish uchun bir-biriga muhtojligini anglatadi. Talabalar o'z faoliyatining o'zi va jamoa a'zolari tomonidan o'zaro bog'liqligini, shuningdek, bir-birining sa'y-harakatlaridan foyda olishini tushunganlarida buni amalga oshirish mumkin. Bu kichik guruhlardagi talabalar o'rtasida bir-birlaridan foyda olishga yordam berish va rag'batlantirish uchun "rag'batlantiruvchi shovqin" ga olib keladi. Talabalarga guruh maqsadlarida o'z hissalarini qo'shishlariga yordam berish uchun, talabalar guruhning barcha a'zolari umumiy taqdirga ega ekanligini bilishlari uchun vazifa tuzilishi kerak.

Ikkinchidan, hamkorlikda o'qitish har doim shaxsan o'tkazilishi kerak. Eng asosiy darajada, yuzma-yuz muloqot bilim almashish uchun eng yaxshi vositadir, chunki u talabalarga o'zaro munosabatda bo'lish, shaxsiy muloqotni o'rnatishga yordam

beradi. Bundan tashqari jamoaning boshqa a'zolarining tushuntirishlarini, puxta o'ylashlarini, noto'g'ri tushunchalarni aniqlash yoki ularni tushuntirish va istiqbollarni muhokama qilish imkoniyatini beradi. Bunday jalb qilish jarayonida yangi g'oyalar va bilimlar shakllanadi va ma'lumotlar qayta tashkil etiladi va qayta tiklanadi, bu esa o'quvchilarning kognitiv qobiliyatlarini yaxshilashga imkon beradi

Bundan tashqari, yuzma-yuz muloqotlar tana tilini va og'zaki bo'lmagan signallarni ko'ra olmaslik natijasida yuzaga keladigan keraksiz noto'g'ri aloqalarni kamaytirishi mumkin.

Uchinchidan, hamkorlikda o'qitish talabalardan bir guruhda ishlashni talab qiladi, bu erda shaxslararo va kichik guruhlardagi ko'nikmalar bir-birining ijtimoiy o'zaro ta'sirini engillashtirish uchun juda muhimdir. Hamkorlikda o'qitish qo'llaniladigan sinflarda o'qituvchilar o'quvchilarga muloqot, etakchilik, ishonch, qaror qabul qilish va nizolarni hal qilish kabi shaxslararo ko'nikmalarni o'rgatishlari kerak. Buning sababi shundaki, guruhdagi talabalar boshqa guruh a'zolarining o'zlaridan farq qilishi mumkin bo'lgan turlicha qarashlariga duchor bo'lalilar. Yaxshi sotsializatsiya ko'nikmalariga ega bo'lish orqali ular uchun ishonch va munosabatlarni mustahkamlash osonroq bo'ladi.

To'rtinchidan, individual va guruh mas'uliyati guruhdagi har bir a'zo guruh vazifalariga qo'shgan hissasi uchun javobgar ekanligini anglatadi. Guruh o'z maqsadlariga erishish uchun javobgar bo'lishi uchun har bir talaba o'z vazifasini bajarishi kerakligiga shubha yo'q. Guruh maqsadlari o'quvchilarni bir-birlarining muvaffaqiyatiga hissa qo'shish orqali bir-biriga yordam berishga undash uchun zarur bo'lsa-da, individual hissani baholash muhimdir. Nihoyat, guruhni qayta ishlash guruh a'zolaridan vaqti-vaqti bilan o'z harakatlari haqida fikr yuritishlarini, jamoa a'zolarining ishtirokini yaxshilashga yordam berish uchun guruh a'zolaridan fikr-mulohazalarni olishlarini, ijtimoiy ko'nikmalarni keskinlashtirishni va hamkorlik ko'nikmalarini mashq qilishni talab qiladi. Guruhni qayta ishlash, agar ishlamayotgan sohalar mavjud bo'lsa, guruhning ruhiy holati guruh faoliyatiga ta'sir qilmasligi uchun ularni tezda tuzatilishini ta'minlash uchun va taraqqiyotni guruhda aks ettirish uchun vaqt beradi [14].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ashurova Dildora. (2023). HAMKORLIK STRATEGIYALARI VOSITALARIDA INGLIZ TILI FANINI O'QITISH YO'NALISHLARI. *Innovations in Technology and Science Education*, 2(10), 945–954. Retrieved from <https://humoscience.com/index.php/itse/article/view/1269>.
2. Nunan D. *Designing Tasks for the Communicative Classroom*, New York: Cambridge University Press, 1989, 211 p.
3. Willis J. A flexible framework for task-based learning. In J. Willis and D. Willis (eds.), *Challenge and Change in Language Teaching*, Oxford: Heinemann, 1996, pp. 52–62.
4. Richards J.C. and Rodgers T.S. *Approaches and Methods in Language Teaching, A description and analysis*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010, 254 p.
5. Bukhbinder V.A. *Obshaya metodika obucheniya inostrannym yazykam: khrestomatiya (General Methods of Teaching Foreign Languages: a Textbook)*, Moscow, 1991, pp. 91–99.
6. Saidaliyev S. *Chet til o'qitish metodikasidan ocherklar (Essays from the Methodology of Teaching a Foreign Language)*, Namangan, 2004, 238 p.
7. J. Jalolov. *Ingliz tili o'qitish metodikasi, «O'qituvchi» nashriyoti*. Toshkent 2011 y.
9. Safin D.V., Musina R.G. Ta'lim berish va o'qishning interaktiv usullari. O'quv qo'llanma. 5-modul. - T.: 2007, 43-b.
10. Johnson, D. W., Johnson, R. T., Roseth, C., & Shin, T. S. (2014). The relationship between motivation and achievement in interdependent situations. *Journal of Applied Social Psychology*, 44(9), 622-633. doi: 10.1111/jasp.12280.
11. Felder, R. M., & Brent, R. (2007). Cooperative learning. In P. A. Mabrouk (Ed.), *Active learning: Models from the analytical sciences* (pp. 34-53). Washington, DC: American Chemical Society.
12. Millis, B. J., & Cottell, P. G. (1998). *Cooperative Learning for higher education faculty*. Phoenix, AZ: Oryx Press
- Patesan, M., Balagiu, A., & Zechia, D. (2016). The benefits of cooperative learning. *International Conference Knowledge-Based Organization*, 22(2), 478-483.
13. Barkley, E. F., Cross, K. P., & Major, C. H. (2005). *Collaborative learning techniques. A handbook for college faculty*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
14. Ifeoma, O. E., Ngozi, O. V., & Nkem, E. D., (2015). Insights on application of Johnson and Johnson's five elements of cooperative learning to health education curriculum delivery. *International Journal of Innovative Research and Development*, 4(8), 356-361.
15. Самиева Ш., Нарзуллоева Ф. Олий talimda strategik fikrlash va kreativ boshqarish asosida talimni tashkil etishning muhim yonalishlari: Samiyeva Shaxnoz Xikmatovna, pedagogika fanlari nomzodi, Buxoro muhandislik-texnologiya instituti dotsenti Narzulloyeva Feruza Fatulloyevna, Buxoro muhandislik-texnologiya instituti mustaqil tadqiqotchisi //Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал. – 2022. – №. 1. – С. 163-177.

ROBOTOTEXNIKANING RIVOJLANISHI VA ISTIQBOLLARI

Protasov Yorqinjon Yoqubjon o'g'li

Buxoro davlat pedagogika instituti "Matematika va informatika" ta'lim yo'nalishi 2 - bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada robototexnikaning rivojlanish istiqboli va erishgan yutuqlari haqida fikr yuritiladi. Robototexnika fani matematika, fizika va boshqa aniq fanlar bilan uzviy bog'langan. Robototexnika masalalari matematika metodlari bilan yechiladi va undan keyin xulosa qilinadi. Fizika masalalari esa robototexnikaning qonunlari, prinsiplari, teoremlari va tenglamalari yordamida yechiladi. Robototexnika fanining barcha masalalari yechimi uchun nazariy mexanika fani asos bo'lib xizmat qiladi. Hozirgi zamon yuqori texnologiyalarida sanoat robotlari va robototexnika tizimlari keng qo'llanilmoqda. Robotlar, robototexnik va moslashuvchan ishlab chiqarish sistemalari ishlab chiqarishni rivojlantirishning texnik asoslari hisoblanadi. Hozirgi zamon yangi texnologiyalarida robotlar va robototexnik sistemalarni qo'llash yildan yilga ommalashib, robototexnika jadallik bilan rivojlanib bormoqda. Robototexnikani chuqurroq o'rganish va qo'shimcha yangi ixtirolar, zamonaviy mexanizatsiyalashgan, avtomatlashgan hamda robotlashgan kelajakda yangidan yangi kasblar vujudga kela boshlaydi. Xususan, mashina bilan o'zaro aloqaga kirishgan holda bir jamoada ishlay olish muhim ko'nikmaga aylanadi. Hozir ham rezyumening shaxsiy ko'nikmalar degan qismida kompyuter dasturlari, ijtimoiy tarmoqlar bilan ishlash deb yozish sezilarli ustunlik yaratishda foydalanuvchilarga kerakli ko'rsatmalar berilgan.

Kalit so'zlar: Robototexnika, robotlar, meteoritlar, kosmik, kometalar, avtozavod, novator, simbioz, kiborg, mexanizm, ekspert, smartfon, stanok, gidrodinamika, mexanik, rezyume, sun'iy idrok, pedagogik, texnologiya, innovatsion, mexanika.

РАЗВИТИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РОБОТОТЕХНИКИ

Протасов Ёркинжон Ёкубжонович

Бухарский государственный педагогический институт, направление "Математика и информатика" студент 2 курса

Аннотация: В данной статье размышляются о перспективах развития и достижениях робототехники. Наука робототехника неразрывно связана с математикой, физикой и другими конкретными науками. Проблемы робототехники решаются математическими методами, а затем завершаются. Задачи по физике решаются с использованием законов, принципов, теорем и уравнений робототехники. Теоретическая механика служит основой решения всех задач робототехники. Промышленные роботы и робототехнические системы широко используются в современных высоких технологиях. Роботы, робототехника и гибкие производственные системы являются технической основой развития производства. Использование роботов и робототехнических систем в современных технологиях с каждым годом становится все популярнее, робототехника стремительно развивается. Более глубокое изучение робототехники и дополнительные новые изобретения, современное механизированное, автоматизированное и роботизированное будущее начнут создавать новые профессии. В частности, важным навыком становится умение работать в команде, взаимодействуя с машиной. Даже сейчас в разделе резюме пользователям даны необходимые инструкции по написанию «работа с компьютерными программами и социальными сетями», чтобы создать существенное преимущество.

Ключевые слова: Робототехника, роботы, метеориты, космос, кометы, автозавод, новатор, симбиоз, киборг, механизм, эксперт, смартфон, станок, гидродинамика, механик, резюме, искусственный интеллект, педагогика, технологии, инновации, механика.

DEVELOPMENT AND PROSPECTS OF ROBOTICS

Protasov Yorkinjon

Bukhara State Pedagogical Institute, "Mathematics and Informatics" field of study 2nd stage student

Annotation: This article reflects on the development prospects and achievements of robotics. The science of robotics is inextricably linked with mathematics, physics and other specific sciences. Robotics problems are solved by mathematical methods and then concluded. Physics problems are solved using the laws, principles, theorems and equations of robotics. Theoretical mechanics serves as the basis for solving all problems of robotics. Industrial robots and robotics systems are widely used in today's high technologies. Robots, robotics and flexible production systems are the technical bases of production development. The use of robots and robotic systems in modern technologies is becoming more popular year by year, and robotics is rapidly developing. Deeper study of robotics and additional new inventions, modern mechanized, automated and robotic future will start to create new professions. In particular, being able to work in a team while interacting with the machine becomes an important skill. Even now, in the personal skills section of the resume, users are given the necessary instructions to write «work with computer programs and social networks» to create a significant advantage.

Keywords: Robotics, robots, meteorites, space, comets, car factory, innovator, symbiosis, cyborg, mechanism, expert, smartphone, machine tool, hydrodynamics, mechanic, resume, artificial intelligence, pedagogy, technology, innovative, mechanics.

Kirish. Robototexnika taraqqiyotidagi barcha zamonaviy yutuqlarni tasvirlash qiyin. Biroq, bu sohada eng yuqori yutuqlar tibbiyotda ishlaydigan zamonaviy robotlar ekanligi hammaga namoyon. Ularning kelishi bilan insoniyat uchun eng nozik Education and innovative research 2024 y. № 2

operatsiyalarni amalga oshirish uchun yangi imkoniyatlar ochildi, buni hatto eng tajribali shifokorlar ham bajara olmaydi.

Mavjud barcha yutuqlarni abadiy ta'riflash mumkin, shuning uchun faqat eng qiziqarli ishlarga e'tibor beraylik. Masalan, musiqa ijro etadigan robotlar. Ha, bu endi fantastika emas - bu hamma uchun ochiq bo'lgan haqiqiy voqelik. Zamonaviy texnologiyalar turli xil musiqa asboblari o'ynaydigan robotlar guruhlarini yaratishga imkon beradi. Shu bilan birga, robotlar xato qilmaydi va dam olishga muhtoj emas. Tasavvur qiling, butunlay robotlardan iborat rok guruhi mavjud bo'lsa. Hatto 10 yil oldin bu eng jasur ilmiy fantastika edi va bugungi kunda bu haqiqat. Albatta, mashinalar o'zlari musiqa yozishga qodir emas, odamlar ularni dasturlashtiradilar. zamonaviy robototexnika yutuqlariga qaramay, barcha robotlar odamlar tomonidan boshqariladi (dasturlashtirilgan) va faqat oldindan dasturlashtirilgan buyruqlarni bajaradilar.

Bundan tashqari, robotlar turli sohalarda ishlaydi:

- ☐ qurilishda;
- ☐ ishlab chiqarish linyalarida;
- ☐ tibbiyotda;
- ☐ o'yin-kulgi sohasida.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Robotlar tufayli bizning hayotimiz o'zgarmoqda. Kundalik hayotda ishlatiladigan ko'p narsalarga ish haqi talab qilinmaydigan va uch yoki hatto to'rt smenada ishlaydigan dastgohlar tufayli yanada qulayroq bo'lmoqda. Masalan, kosmik tadqiqotlar asosan robotlar orqali amalga oshirilishi mumkin bo'ldi. Bundan tashqari, zamonaviy avtomatlashtirilgan mashinalar boshqa sayyoralar, meteoritlar va kometalardan tosh namunalari olish imkoniyatini bermoqda. Bu, o'z navbatida, olimlarning kashfiyotlariga sezilarli hissa qo'shadi. Ma'lum bir munosabatni ta'kidlash kerak – zamonaviy mashinalar qancha ko'payib borsa, shunchalik tezkor va "aqlli" mashinalarni yaratishga imkon beradigan tezkor texnologiyalar paydo bo'ladi [X.N. Nazarovning (1987). "Robototexnik tizimlar va komplekslar" nomli kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma 96-bet].

Robotlar insonga nima beradi?

Texnologiyalar inson faoliyatining barcha sohalariga chuqur kirib borgan bo'lsa-da, insonlar va mashinalar haligacha teng hamkorlik asosida o'zaro aloqaga kirishgani yo'q.

Avtozavodda robot va ishchi bir safda turibdi. Ya'ni bitta ishni robot ham, inson ham bajarmoqda. Mehnatning bunday taqsimoti inson va mashina uyg'unligida erishish mumkin bo'lgan salohiyatni ancha chegaralab qo'yadi. Dunyo inson va mashina yakdil texnologiya sifatida ishlaydigan davrga qarab o'zgarmoqda.

Sun'iy idrok – ma'lumotni qabul qilib, uni qayta ishlagan holda muayyan funksiyani bajaruvchi tizim. Sun'iy idrok insonning o'rnini egallash, uning vazifalarini mutlaqo tortib olishni maqsad qilmaydi. Balki inson imkoniyatlarining chegarasini kengaytirishga xizmat qiladi [N. Shaxinpur (1990) "Kurs robototexnika" nomli maqola 5-bet].

Sun'iy idrok ustida ishlovchi novator kompaniyalar inson va mashinaning o'zaro aloqasini kuchaytirgan holda original simbiozga erishishga intilishmoqda. Mazkur simbioz quyidagi vazifalarni bajarishi mumkin:

Imkoniyatlarni kuchaytirish. Sun'iy idrokning asosiy maqsadi – insonning tabiat tomonidan berilgan imkoniyatlarini yanada kengaytirish va kuchaytirishdir. Bu superkuchga ega kiborgni eslatadi.

Deylik, stanok buzilib qolgan taqdirda zavod ishchisi uni tuzatish uchun mashaqqat chekishi, stanokning ichki mexanizmini o'rganib, shunga qarab ish tutishi kerak. Sun'iy idrok esa qog'oz yo'riqnomaning o'rnini bosishi mumkin.

Misol uchun, aqlli ko'zoynaklarni taqib stanokning ichki proveksiyasini ko'rish va nosozlikni darhol bartaraf etsa bo'ladi.

1-rasm. Maktabgacha ta'lim muassasalarida dasturlashni o'rgatuvchi robotlar

Robodunyoda yangidan yangi kasblar vujudga kela boshlaydi. Xususan, mashina bilan o'zaro aloqaga kirishgan holda bir jamoada ishlay olish muhim ko'nikmaga aylanadi. Hozir ham rezyumening shaxsiy ko'nikmalar degan qismida kompyuter dasturlari, ijtimoiy tarmoqlar bilan ishlash deb yozish sezilarli ustunlik bera boshlagan. Inson sun'iy idrok uchun murabbiy, sharhlovchi va chidamlilik bo'yicha ekspert vazifasini o'tay boshlaydi. Bunday robotlarda boshqarish qurilmasi sifatida programmali boshqarish qurilmasi yoki kompyuter ishlatiladi. Birinchi avlod robotlari yetarli darajada universal va ko'p imkoniyatlarga ega hisoblanadi. Mavjud avtomatlashtirish vositalariga qaraganda, birinchi avlod sanoat robotlari yangi topshiriqlarni bajarishga tez va yaxshi

moslashadi. Yurtimizdagi bolalar maktabgacha ta'lim muassasalarida dasturlashni o'rgatadigan robotlar paydo bo'ladi. Bu haqida maktabgacha ta'lim vazirligida o'tkazilgan tadbirida ma'lum qilindi, deb yozadi xabar.uz nashrida.

Koreya Respublikasida 2021-yil 9-fevralda bolalarga robototexnika va dasturlash ko'nikmalarini o'rgatishga mo'ljallangan Albert va Genibot aqlli robotlarini topshirish marosimi bo'lib o'tdi. Koreya Respublikasidan kelgan hamkorlar O'zbekistonning MTT ga 275 ta robot va 350 ta o'quv qo'llanmasini sovg'a qildilar.

Tadbir Maktabgacha ta'lim vazirligi, Koreya robot sanoatini rivojlantirish instituti (KIRIA), Koreya o'qituvchilar uyushmasi, shuningdek, FRG Korea, DazzleEdu, GenieRobot va SKTelecom kompaniyalarining vakillari ishtirokida onlayn tarzda o'tkazildi.

Dunyo axborot texnologiyalari davriga qadam qo'yishni boshladi. Dasturiy ta'minot bilan ishlash, kompyuterlar tilida gapirish va buyruq berish qobiliyati majburiy bo'lib qoldi. "Biz bolalarimiz egallagan ko'nikmalar zamon talablariga javob berishini istaymiz", – dedi MTV huzuridagi "Axborot va pedagogik texnologiyalar innovatsion markazi" direktori Oyatiillo Rahmatillayev.

Albert va Genibot robotlari 6 yoshdan katta tarbiyalanuvchilarga mo'ljallangan. Birinchi bosqichda bola tayyor kodlash kartalari yordamida o'yinchoqni harakatlanishga, ko'zini miltiratishga, gapirishga majbur qiladi. Shu tarzda u kod bloklarining qanday ishlashini tushunib oladi. Yoshi kattaroq bolalar robotni smartfonga ulab, o'z buyruqlari va algoritmlarini yaratishlari mumkin.

"Biz bolalar maktabgacha ta'lim muassasalarida dasturlash ko'nikmalari haqida gapirganda, kod yozishni nazarda tutmaymiz". Gap zamonaviy real hayot sharoitlarida muvaffaqiyat garovi bo'lmish algoritmik tafakkurni rivojlantirish haqida ketmoqda. O'yin uslubidagi robotlar ijodkorlik, mantiq, namunalarni tanib olish va optimal yechimlarni topish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Robotlarga asoslangan o'qitish dasturi Koreya Respublikasida yaxshi natijalar ko'rsatdi. U yerda hukumat ko'magida butun mamlakat bo'ylab mingdan ortiq o'quvchilarni qamrab olgan 140 ta sinf ochildi. Fransiya, Ispaniya, Kosta-Rika va Perudagi maktablar va bolalar bog'chalarida ham shu kabi pilot dasturlari ishga tushirilgan.

"Kelajak robototexnika va avtomatlashtirilgan sanoatga tegishli bo'ladi. Biz O'zbekistonda ushbu taraqqiyotga daxldor ekanligimizdan mamnunmiz hamda Koreya va O'zbekiston nafaqat robototexnika sohasida, balki innovatsiya sohasida ham samarali hamkorlik qilishiga umid qilamiz", – dedi KIRIA kompaniyasi prezidenti Chonil Mun. Albert va Genibot robotlari butun O'zbekiston bo'ylab 53 ta MTTga taqsimlanadi. Joylarda ustozlarni o'qitish va pilot loyihasi natijalarini monitoring qilish ishlari MTV huzuridagi "Axborot va pedagogik texnologiyalar innovatsion markazi" tomonidan olib boriladi.

Agar pilot loyihasi muvaffaqiyatli yakunlansa, O'zbekiston Maktabgacha ta'lim vazirligi yanada ko'p bolalar bog'chalarini aqlli robotlar bilan ta'minlaydi, shuningdek, ularning ish funksiyalarini imkoniyatlari cheklangan bolalarga mo'ljallangan dastur bilan to'ldiradi.

Muhokama. Robototexnika asoslari ko'pgina boshqa fanlar: robototexnika, materiallar qarshiligi, mashinalar mexanizmlari nazariyasi, gidrodinamika va hokazo o'rganishda asosiy ahamiyatga ega. Hozirgi kunda inson hayotini juda ko'p qismida robotlar, texnikalar, mexanizmlarning o'rni va ahamiyati juda katta. Bu esa robototexnika fanining jadal sur'atlar bilan rivojlanishiga olib keladi. Robototexnikada qaralayotgan masalalar asosan nazariy metodlar bilan o'rganiladi. Yaratilgan nazariyalar amaliy masalalarni yechishda qo'llaniladi.

Robototexnika fani fizika-matematika yo'nalishidagi fan hisoblanadi. U matematika va fizika fanlarini amaliy ilmiy va injenerlik fanlari bilan bog'lovchi asos hisoblanadi.

Robototexnika o'quvchilarda ilmiy va injenerlik ishlaridagi fikrlarini oshirish, masalalarni qo'yib bilish va ularni yechish, masalalarni sonli natijalargacha olib kelishda asosiy fan hisoblanadi. Ilmiy ishlar olib boruvchilar uchun qo'yilgan masalani ilmiy va amaliy yechishlarini topishda Robototexnika fani keng qo'llaniladi.

Robototexnika fani matematika, fizika va boshqa mexanika fanlari bilan uzviy bog'langan. Robototexnika masalalari matematika metodlari bilan yechiladi. Undan keyin mexanik xulosa qilinadi. Fizika masalalari esa robototexnikaning qonunlari, prinsiplari, teoremlari va tenglamalari yordamida yechiladi. Robototexnika fanining barcha masalalari yechimi uchun nazariy mexanika fani asos bo'lib xizmat qiladi.

Robototexnika asoslari mavzularini o'qitishda bir necha fanlarning o'z vazifalari mavjud. Bulardan ayrimlariga misollar keltirsak:

1. "Matematika" fanining vazifasi bu, biz biror ixtiro qilmoqchi bo'lsak avvalo uning hisob kitobini qilamiz va taxminiy o'lchamini olamiz. Ma'lum bir ixtiro vaqtida biz murakkab tenglamalar va masalalarga duch kelishimiz mumkin, jismning yerdagi aniq o'lchamlari va shaklini hisoblashimizda ham matematika fani kerak bo'ladi.
2. "Fizika" fanining vazifasi biz uchun eng muhimi hisoblanadi. Chunki, fizika masalalari Robototexnikaning qonunlari, prinsiplari, teoremlari va tenglamalari yordamida yechiladi. Fizikaning mexanika bo'limidan foydalanib biz mexanizmlarni ishga tushirishimiz, uning muvozanatini bir xil saqlashimiz mumkin.
3. "Nazariy mexanika" fanining asosiy maqsadi - talabalarning mexanik sistemalar harakati qonuniyatlarini aniqlash usullarini, sistemaga ta'sir etuvchi kuchlarni oddiy ko'rinishga keltirish usullarini o'rganishidir. Fanning vazifalari bo'lajak mutaxassisning Nazariy mexanikani o'rganishi, uni kelgusi ilmiy texnikaviy taraqqiyot jarayonida uchraydigan turli masalalar va yangiliklarni mustaqil ravishda hal qilishi uchun asosiy omillardan biri bo'lishi kerak. Shu bilan birga nazariy mexanikani o'rganish, bo'lajak muhandisning dunyoqarashini, uning umumiy madaniyatini, qobiliyatini o'stirishga yordam beradi.

O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi, Respublika ta'lim markazi tomonidan 2017-yilda ishlab chiqilgan umumiy o'rta ta'limning texnologiya fanidan o'quv dasturi va 2020-yilda ishlab chiqilgan namunaviy "Milliy o'quv dasturi" dagi

robototexnikaga oid mavzularni taqqoslaganda, 2020-yilda ishlab chiqilgan namunaviy “Milliy o‘quv dasturi” da robototexnika mavzularini o‘qitish 3-sinfidan boshlangan. Hozirda Respublikamizda Robototexnika yo‘nalishiga juda keng imkoniyatlar va juda katta e‘tibor berilmoqda. Oliy o‘quv yurtlarida ushbu yo‘nalish bo‘yicha qator fanlar o‘qitilmoqda. Bulardan ayrimlari “Texnik ijodkorlik va dizayn” hamda “Texnik ijodkorlik va konstruksiyalash”, “Mexanizatsiyalash, avtomatlashtirish va robototexnika asoslari” va “Robototexnika asoslari faniga kirish” kabi fanlar o‘qitiladi. 2020-yil “Robototexnika” namunaviy fan dasturi ishlab chiqildi va hozirda ko‘rib chiqilmoqda.

Zamonaviy texnika sohalarida qo‘llaniluvchi elektron qurilmalar asosan yarim o‘tkazgichli diodlar va bir nechta o‘tishli asboblardan tashkil topgan. Bunga yarim o‘tkazgichli asboblarning o‘lchamlari va vazni kichikligi, foydali ish koeffitsiyentining yuqoriligi, uzoq muddat xizmat qilishi va yuqori chidamligi kabi afzalliklarga egaligi asos bo‘lgan.

Yarim o‘tkazgichli diod - bitta elektr o‘tish (p-n o‘tish)li va yarim o‘tkazgichga jipslashtirilgan metallardan chiqarilgan ikki chiqishga ega asbobdir.

Elektr o‘tish asosan ikki turdagi elektr o‘tkazuvchanlikka ega aralashma (p- yoki n- tipdagi) orasida hosil bo‘ladi. Bu sohalardan biri (kichik qarshilikli) emitter, boshqasi (yuqori qarshilikli) baza deyiladi. Ba‘zan elektr o‘tkazuvchanlik p- yoki n- tipdagi yarim o‘tkazgich bilan metall orasida hosil qilinadi va bunday o‘tish metall - yarim o‘tkazgich tutashuvi deyiladi.

Hozirgi vaqtda keng qo‘llanilayotgan diodlar germaniy, kremniydan yasalgan bo‘lib, galliy arsenididan va fosfididan diodlar tayyorlash kelajagi porloq ekanligi tasdiqlangan.

Yarim o‘tkazgich diodlar parametrlari;

Kuchli yarim o‘tkazgich asboblari parametrlari ikki guruhga bo‘linadi;

- chegaraviy ruxsat etilgan qiymatlar;

- xarakterlovchi parametrlar.

Chegaraviy ruxsat etilgan qiymat - bu chegaraviy qobiliyat yoki chegaraviy shartlarni ko‘rsatuvchi qiymat bo‘lib, bu qiymatning oshib ketishi asbobning ishdan chiqishini keltirib chiqarishi mumkin.

Xarakterlovchi parametrlar - asbob xususiyatini xarakterlovchi elektr, mexanik yoki issiqlik kattaliklar qiymati.

Asboblarning barcha parametrlari lotincha harflar bilan yoziladi: bosh harflar bilan o‘rtacha, doimiy, ta‘sir etuvchi va impulsli qiymatlar, kichik harflar bilan vaqt bo‘yicha o‘zgaruvchi oniy qiymatlar ko‘rsatiladi. Chegaraviy qiymatlarni ko‘rsatuvchi kattaliklar (max - maksimal, min - minimal, crit - kritik va boshqalarda) indekslar kichik harflarda, boshqa hollarda indeks bosh harf bilan yoziladi.

Diodlarning asosiy parametrlari va ularning yozilishlari quyida keltirilgan.

Kuchlanish buyicha

Urrm - takrorlanuvchi chegaraviy impulsli teskari kuchlanish;

Ursm - takrorlanmaydigan chegaraviy impulsli teskari kuchlanish;

O‘zbekiston Respublikasida olib borilayotgan islohatlar, mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ustivor yo‘nalishlariga muvofiq kadrlarni sifatli o‘qitish va tarbiyalash, mustaqil fikrlashga qodir bo‘lgan, hozirgi zamon bozor sharoitlarida ishni izchil tashkil eta oladigan, yuqori malakali raqobatbardosh kadrlar tayyorlashga yo‘naltirilgan yagona davlat siyosatini amalga oshirish borasida ishlar amalga oshirilmoqda. Hozirgi zamon yuqori texnologiyalarida sanoat robotlari va robototexnika tizimlari keng qo‘llanilmoqda.

Robotlar, robototexnik va moslashuvchan ishlab chiqarish sistemalari ishlab chiqarishni rivojlantirishning texnik asoslari hisoblanadi. Hozirgi zamon yangi texnologiyalarida robotlar va robototexnik sistemalarni qo‘llash yildan yilga oshib bormoqda.

Ular yordamida yangi texnologik jarayonlar o‘zlashtirilmoqda, odamlarni toliqtiradigan, bir xil, og‘ir qo‘l mehnatidan, sog‘liqlari uchun zararli va xavfli ishlardan ozod qilinmoqdalar. Robototexnika asoslari: ishlab chiqarish jarayoni va mexanizatsiyalashtirish vositalari, avtomatlashtirish yo‘llari va muammolari, avtomatlash bosqichlari, avtomatik nazorat qilish tizimlari, avtomatik sozlash, boshqarish, uni kuzatish, avtomatik tizimlar qismlari (elementlari) tavsiflari, ko‘rsatkichlar, o‘lchash va bajaruvchi zvenolar, davriylikni boshqarish tizimlari, raqamli dasturda boshqarish tizimlarini yuklash, siqish va detallarni ajratib olishni avtomatlashtirish, transport va ombor ishlarini avtomatlashtirish, nazorat qilish ishlarini avtomatlashtirish, universal dastgohlarni avtomatlashtirish, avtomatik liniya (uzatgich)lar, sanoat robotlarining tuzilishi, sanoat robotlarining strukturasi, klassifikatsiyasi va texnik ko‘rsatkichlari, adaptiv, interaktiv, transport sanoat robotlari, sanoat robotlarining ishlatilishi, yig‘ish jarayonlari, moslashuvchan ishlab chiqarish jarayoni, moslashuvchan avtomatik tizimlar, uchastkalar tseklari va korxonalarni hamda talabalar bilimi, malakasi va ko‘nikmasiga qoyiladigan talablar bilan tanishtiradi va o‘rgatadi.

“Robototexnika asoslari” fani predmeti mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish jarayonlarini tahlil qilish, turli sanoat va nosanoat robotlarni yaratish, sozlash va ulardan foydalanishni o‘rganishdan iborat.

Natijalar. Zamonaviy texnologiyalar hayotimizga borgan sari chuqurroq kirib kelyapti. Hatto bog‘cha yoshidagi bolalar ham gadjetlardan bemalol foydalana olishyapti. Ammo, zukko bolalarning texnologiyaga qiziqishlarini hamma ota-onalar ham to‘g‘ri yo‘naltira olmaydi, deya olmaymiz. Vaholanki, bolalarning bu qiziqishlari rivojlantirilsa, ulardan kelgusida kreativ aql egalari, ixtirochilar yetishib chiqishi hech gap emas. Shu o‘rinda, so‘nggi yillarda O‘zbekistonda bolalarning robototexnikani o‘rganishiga imkoniyatlar paydo bo‘la boshlagani kishini quvontiradi.

Robototexnika – bu robotlar va ularni boshqarish, sensorli aloqa, axborotni qayta ishlash uchun kompyuter tizimlarini loyihalash, qurish, ishlatish va ulardan foydalanish bilan shug‘ullanadigan texnologiyalar sohasi.

Robototexnikani o'rganishning ta'siri bolalarda quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- e'tiborni va xotirani kuchaytiradi;
- mantiqiy va matematik fikrlashni rivojlantiradi;
- badiiy, dizayn jihatdan fikrlashni yaxshilaydi;
- o'ziga ishonchni kuchaytiradi;
- jamoada va mustaqil ravishda ishlashni o'rganadi;
- bolalarning aniq fanlarni o'zlashtirishi osonlashadi;
- IT-sohasiga oid fundamental bilimlarni o'zlashtiradi;
- qaror qabul qilish va mas'uliyat ko'nikmasi shakllanadi;

Umuman, robototexnikani o'rgangan bola istiqbolli va rivojlanayotgan sohaga dastlabki qadamini qo'ygan bo'ladi.

Robotlar ishlab chiqarishning rivojlanish xronologiyasi quyidagicha:

- 1967-y. AQSH litsenziyasi bilan Angliyada va GFR da robotlar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi;
- 1968-y. Shvetsiya va Yaponiyada robotlar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi (AQSH litsenziyasi bilan);
- 1972-y. Fransiya;
- 1973-y. Italiya.

XX asrda dunyoda robotlar ishlab chiqarish dinamikasi: robotlar ishlab chiqarish yiliga o'rtacha 20-30% ga ortib bordi va 1998-yilda 1 mln. taga yetdi. XX asrning oxirgi o'n yilida sanoat robotlarining narxi 5 barobarga tushdi, ularning texnik xarakteristikalarini esa yaxshilandi. Buning natijasida robotlardan foydalanish samaradorligi oshdi.

Hozirgi vaqtda dunyoda robot ishlab chiqarish bo'yicha birinchi o'rinni Yaponiya egallagan. Bu yerda dunyo robot parkinging ko'p qismi mujassamlangan.

Olimlarning ta'kidlashicha, yaqin orada uy-inshootlarni 3D-printerida yasash imkoniyati bo'ladi: oldingan dasturlangan arxitektura plani bo'yicha kompyuter bilan boshqariladigan mashina uy inshootini quradi. Lekin katta uyni qurish uchun juda ham katta o'lchamdagi "printer" kerak bo'ladi. Shuning uchun hozir uyni o'zini emas, balkim uning elementlari "print" qilinayapti. Misol uchun, hozirgi vaqtda Kataloniyadagi zamonaviy arxitektura instituti (IAAC) tadqiqotchilari mobil «Minibuilder» («Mini-quruvchi») 3D-printerini ishlab chiqishdi. Bu printer uyni bosqichma-bosqich "print" qila oladi. Keyingi o'rinlarni AQSH, Italiya, Fransiya va Shvetsiya egallaydi. Robotlar parkinging ko'p qismi sanoatda ishlatiladi. Shularning yarmisidan ko'pi murakkab robotlar kerak bo'lgan asosiy texnologik operatsiyalarni bajaradi. Robotlar ishlab chiqarish rivojlanishining texnik progress asosan ularni boshqarish tizimlarini mukammallashtirishga qaratilgan.

Birinchi sanoat robotlaridagi boshqarish dasturlari raqamli dasturli boshqariladigan stanoklarnikiday edi. Bu robotlar birinchi avlod robotlari deb ataldi. Ikkinchi avlod robotlar – bu hissiyotga ega robotlar, ya'ni ular sensor sistemalari bilan qurollangan edi. Ularning asosiysi – texnik ko'rish sistemasi edi.

Birinchi sensorli va mikroprotsessorli boshqariladigan robotlar bozorda 1980-1981-yillarda paydo bo'lishdi. Ular asosan yig'ish operatsiyalarida, elektr-yoy payvandlashda, mahsulot sifatini konveyerda tekshirish va nosifatlarini konveyerdan olishda ishlatildi. Bularga misol, texnik ko'rish sistemasiga ega "Puma", "Yunimeyt", «Auto-plyus», «Sintsinnati milakron» robotlari, "Hitachi", «Vestingauz» («Apas» sistemasi), «Djeneral motors» («Konsayt» sistemasi) kompaniyalarining yig'uvchi robototexnik sistemalari. Dasturli boshqariladigan robotlarga nisbatan narxi baland va ishlatish murakkabligiga qaramay bunday robotlarning umumiy robotlar ichidagi ulushi ortib bormoqda. Chunki bunday robotlarning funksional imkoniyatlari va qo'llash darajasi juda ham katta bo'lgani uchun ular xarajatlarini qoplaydi.

XXI asr boshida robototexnika keyingi rivojlanish bosqichiga yetdi – intellektual robotlar yaratish bosqichi.

Intellektual robot – bu konkret maqsadda ishlatiladigan robot bo'lib, funksional sistemalarida sun'iy intellekt metodlaridan foydalaniladi. Bu esa robot texnikasidan foydalanish doirasini kengaytirib, inson faoliyatining har qaysi sohasida ishlatiladi.

Shu bilan birga robototexnikaning yana bir yangi maxsus sohasida ishlar olib borildi. Bu ishlar inson oyoq va qo'li faoliyatiga o'xshash qadamlab yuruvchi mashinalarni yaratish bilan bog'liq. Bu mashinalar prinsipial yangi turdagi transport turi bo'lib, oddiy mashina o'ta olmaydigan joylarda yura oladi. To'rt va olti oyoqli transport vositalari yaratilyapti. XX asr oxirida robot-androidlarga qiziqish kuchaydi. Hozirgi robot-androidlar zinapoyaga chiqa oladi, boshqa to'siqlardan o'ta oladi, murakkab manipulyatsiyalarni bajaradi va hattoki, inson bilan dialog qila oladi. Ular uy ishlarini bajara oladi, gid yoki ekskurovovd vazifasini bajaradi va hokazo.

Xulosa. Robototexnikani intellektuallashtirish bilan birga uning rivojlanishining boshqa yo'nalishi mavjud. Bu robotlarni miniatyurlashtirishdir. Bu ikkita yo'nalish mexatronikaning rivojlanish yo'nalishi bilan bog'liq. Miniatyurlashtirish mikroelektronika bazasida axborot-boshqaruv sistemalarini qo'llashdan boshlandi. Keyinroq XXI asr boshida sensorli va ijrochi (kuchli) sistemalarni mikro-elektromexanik sistemalari bazasida miniatyurlashtirish boshlandi. Robototexnikada bu tendensiya mikrorobotlar yaratishda ko'rinyapti. Ta'lim sohasida olib borilayotgan islohotlar ta'lim tizimini to'liq axborotlashtirishni, an'anaviy o'qitish mazmunini qayta ko'rib chiqish, o'quv fanlarini integratsiyalash, o'qitishda yangi pedagogik texnologiyalardan samarali foydalanish asosida tashkil etishni taqozo etmoqda. Bu o'z navbatida ta'lim muassasasida yagona axborot ta'lim muhitini shakllantirish, axborotlar bazasini yaratish va undan samarali foydalanish, o'quv, me'yoriy hujjatlarni fanlar integratsiyasi asosida takomillashtirish zaruriyatini tug'diradi.

Xulosa qilib aytish joizki, hozirgi kunda zamonaviy ta'lim jarayonlaridan samarali foydalangan holda "Robototexnika" haqida maktab o'quvchilari va oliy ta'limda tahsil olayotgan talabalar ham o'zlariga kerak bo'lgan bilim va malakalarni o'zlashtirib olish

imkoniyatiga egadirlar. Hozirgi kunda mamlakatimizda yoshlarga yaratilgan har sohadagi qulayliklardan unumli foydalanishimiz zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Kakhhorov S.K., Zhuraev A.R. (2019). Method of application of virtual stands in teaching subjects of electrical engineering, radio engineering and electronics// LXII International correspondence scientific and practical conference «International scientific review of the problems and prospects of modern science and education» (Boston. USA. September 22-23). P. 44-47.
2. Zhuraev A.R. (2014) The choice of the optimized content of labor education and the methodology of its training (5A112101 – Methodology of labor training). Tashkent. from 107.
3. Bakhranova U.I., Khaidarova F.Sh., (2016) On the Fredholm determinant associated with the family of generalized Friedrichs models // «Advances in Science and Education» monthly scientific - methodological journal № 7 (8) / Russia, Moscow P 5 - 7.
4. Saidov Q.S, Bakhranova U.I. (2020). Didactic opportunities to use virtual learning tools in the preparation of future teachers for professional careers // “European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences”. Great Britain. Progressive Academic Publishing. (EJRRES) Vol. 8 No. (12),. Part II, Pg, 92-96.
5. Zhuraev A.R., Bakhranova U.I. (2016). The use of tasks and concepts related to geometric shapes for the integrated teaching of labor education with the subject of geometry. «Advances in Science and Education» monthly scientific - methodical journal № 7 (8) / Russia, Moscow, p. 83 - 85.
6. Zhuraev A.R. (2019). Methods of applying virtual laboratories in teaching hydraulics and heat technology // “European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences”. -Great Britain.. №7 (7). – P. 35-40.
7. Жураев А.Р., Бахранова У.И. (2016). Использование задач и понятий, относящихся к геометрическим фигурам, для интегрированного обучения трудовому образованию с предметом геометрия. “Достижения науки и образования” ежемесячный научно – методический журнал № 7 (8) / г. Россия, Москва, с 83 – 85.
8. Zhuraev A.R., Aslonova M.S., Bakhranova U.I. (2018). Methodology of using electronic textbooks in teaching the direction «Technology and design» of the subject of technology // «Problems of Pedagogy» scientific and methodological journal № 3 (35) / Russia, Moscow. - P. 23 - 25.
9. X.N. Nazarovning (1987). “Robototexnik tizimlar va komplekslar” nomli kasb-hunar kollejlari uchun o‘quv qo‘llanma (96-bet).
10. N. Shaxinpur (1990)“Kurs robototexnika” nomli maqola 5-bet.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE INFLUENCE OF TALENT ON THE COMMUNICATION STYLE OF A PERSON

Abdullayeva Zuhro Ismoilovna
Termez state university Teacher of Termiz State University

Annotation. In this article, the role of talent in the development of a person's communication style and communication culture is the most necessary factor for a person. The main reason why a person is called a product of social relations is that he is always in a circle of people, within the framework of interaction with them. This indicates that one of the most leading and influential human activities is communication. An important task of teachers and psychologists is to identify gifted children in a timely manner and direct their talents to a specific area.

Key words: Personality, communication, talent, talent, perception, memory, thinking, abilities, natural, special abilities

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯНИЯ ТАЛАНТА НА СТИЛЬ ОБЩЕНИЯ ЧЕЛОВЕКА

Преподаватель Термезского государственного Университета
Абдуллаева Зухро Исмаиловна

Аннотация. В данной статье роль таланта в развитии стиля общения человека и культуры общения является наиболее необходимым фактором для человека. Основная причина, по которой человека называют продуктом социальных отношений, заключается в том, что он всегда находится в круг людей, в рамках взаимодействия с ними. Это указывает на то, что одним из наиболее ведущих и влиятельных видов деятельности человека является общение. Важной задачей педагогов и психологов является вовремя выявить одарённых детей и направить их таланты в конкретную область.

Ключевые слова: Личность, общение, талант, талант, восприятие, память, мышление, способности, природные, специальные способност

IQTIDORNING SHAXS MULOQOT STILIGA TA'SIRINING IJTIMOY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Abdullayeva Zuhro Ismoilovna
TerDU psixologiya kafedrası o`qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada shaxsning muloqot stilini rivojlantirishda iqtidorning roli va Muloqot madaniyati inson uchun eng kerakli omildir. Shaxs—ijtimoiy munosabatlar mahsuli deyilishining eng asosiy sababi uning doimo insonlar davrasida, ular bilan o'zaro ta'sir doirasida bo'lishini anglatadi. Bu shaxsning eng yetakchi va nufuzli faoliyatlaridan biri muloqot ekanligiga ishora qiladi. Iqtidorli bolalarni o'z vaqtida aniqlash, ularning iqtidorlarni ma'lum bir sohaga yo'naltirish o'qituvchilar, psixologlar oldida turgan muhim vazifa hisoblanadi.

Kalit so'zlar: Shaxs, muloqot, iqtidor, iste'dod, idrok, xotira, tafakkur, qobiliyat, tabiiy, maxsus qobiliyatlar.

Kirish: Mamlakatimizda ta'limga oid xujjatlarda shaxsning erkinligi, mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirish, iqtidorini yuksaltirish, muomala madaniyatini tarkib toptirishga birlamchi e'tibor qaratilgan. Shunday ekan, o'smir va o'spirin yoshdagi iqtidorli bolalarni muloqot jarayonida mustaqil fikrini erkin ifodalash malakalarini va ularning tanqidiy fikrlashini shuningdek, tashkilotchilik ko'nikmalarini shakllantirish psixolog-pedagoglar oldida turgan dolzarb masalalardan biridir. Iqtidorli bolalar muloqotida ko'pincha muloqot madaniyati amalga oshiriladi, ya'ni bir-birlarini hurmat qilish, ishonish, anglash kabilar. Ammo ba'zi paytlarda muloqot buzilishi ham mumkin. Chunki ular ayrim paytlarda bir-birlarini tushunmasdan xafa qilib qo'yishlari, ko'ngilga og'ir botadigan gaplar aytib yuborishlari, natijada nizolarni keltirib chiqarishlari mumkin. Agar muloqot madaniyati kishilarda yaxshi shakllangan bo'lsa, ular bir-birlarini tushunishlari oson ro'y beradi. Iqtidorli bolalarning muloqot madaniyati yoshlikdan oilada, ijtimoiy muhit ta'sirida, o'z-o'zini anglash, tarbiyalash oqibatida shakllanishi mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Psixologik tadqiqotlarda iqtidorlilik muammosi bir nechta yo'nalishlarda talqin etiladi: Rus olimlari L.S. Vygotskiy, L.S. Rubinshteyn, B.M. Teplov, B.F. Lomov, A.B. Brushlinskiy, N.S. Leytes, M. Xolodnaya, V.S. Merlin, Ye.A. Klimov, N.I. Chuprikova, chet el psixologiyasida iqtidorlilik A. Bine, J. Piaget, Ch. Spirmen, Tyorstoun, Gilford, G. Ayzenk, R.B. Kettell, R. Sternberglar tadqiq etilgan. Shuningdek, mahalliy olimlar M.G. Davletshin, B.R. Qodirov, E.G. G'oziyev, V.M. Karimova, G'.B. Shoumarov, E.Z. Usmonova, R.I. Sunnatova, Z.T. Nishonovlarning izlanishlari hamda mutafakkirlarimiz Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Abdulla Avloniy va boshqalarning fikrlarida iqtidorlilikni tashkil etuvchi omillar turlicha talqin etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology) Psixologiyada Iqtidorning shaxs muloqot stiliga ta'sirining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari aniqlash uchun «Shaxsning muloqotga kirishuvchanligi» (V. Karimova), «Muloqotdoshlikni aniqlash» (M. Maxsudova) metodikalari natijalari taxlil qilindi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Muloqot shaxsning individual rivojlanishi jarayonida namoyon bo'ladigan birlamchi faoliyat turlaridan biri bo'lib, u insondagi kuchli ehtiyojlardan biri — inson bo'lish, odamlarga o'xshab gapirish, ularni tushunish, sevishtirish, o'zaro munosabatlarni muvofiqlashtirishga qaratilgan ehtiyojlaridan kelib chiqadi. Shaxs o'z taraqqiyotini aynan shu faoliyat turini egallashdan boshlab, nutqi orqali (verbal) va nutqsiz vositalar (noverbal) yordamida boshqa faoliyat turlarini mukammal egallashga zamin yaratadi.

Har qanday faoliyat odamlarning bir-birlari bilan til topishishini bir-birlariga turli xil ma'lumotlar uzatishini, fikrlar

almashinuvi kabi murakkab hamkorlikni talab qiladi. Shuning uchun ham har bir shaxsning jamiyatda tutgan o'rnini, ishlarining muvaffaqiyati, obro'si uning muloqotga kirish qobiliyati bilan bevosita bog'liq.

Muloqot inson hayoti va faoliyatining muhim shartidir. Aynan muloqot yordamida insonlar tabiatini o'zlashtirish va o'z individual ehtiyojlarini qondirish uchun birgalikda harakat qilish imkoniyatiga ega bo'lalilar. Muloqot jarayonida inson xulq-atvorining muayyan obraz va modellari shakllanib, keyinchalik ular insonning ichiga kiradi. Shaxsning tafakkuri, olami va o'zining obrazini taxlil qilish hamda baholash qobiliyati muloqot jarayonida shakllanadi. Shaxs xayoti davomida shaxsiy tajriba, ijtimoiy malaka va ko'nikmalarni ortirib borishi jarayonida xosil bo'ladigan, bevosita shakllanadigan ijtimoiy bilimdonlik yoki kommunikativ savodxonlikdan farqli psixologiya fanida ushbu jarayonlarni maqsadli shakllantirish bugungi kunning dolzarb masalalaridandir. Shaxsning ijtimoiy taraqqiyoti uning normal rivojlanishi, ijtimoiylashishini, shaxs bo'lib shakllanishi jarayoni, uning jamiyat bilan bo'lgan aloqasi muloqotsiz amalga oshmaydi. Muloqot shaxsning o'ziga xos ijtimoiy ehtiyoji hisoblanadi. Barkamol insonlarning muomala maromi, mulohaza yuritish uslubi, munosabatga kirishish o'quvchanligi, vaziyatdan chiqish salohiyati ham, boshqa odamlar tomonidan taqlid qilinadi va hayot tajribasida unga rioya etib yashaydi. Yoshlarni nafaqat jismonan baquvvat, balki ma'naviy boy, yangi davr talabiga javob beradigan, muloqot jarayonida erkin fikr yuritadigan qilib tarbiyalash hozirgi kunning dolzarb muammolaridandir. Shaxs rivojlanishida muloqotning roli to'g'risida psixologlar A.A.Lyublinskaya, D.B.Elkoninlar bolada o'yin faoliyati orqali muloqotning shakllanishini ta'kidlaydilar. Muloqot orqali shaxsning harakteri, irodaviy sifatleri shakllanishi haqida P.Y.Galperin, N.F.Dobro'nin, N.F.Talizinlar o'zlarining tadqiqotlarini o'tkazganlar.

Shuningdek, Respublikamiz psixologlaridan M.G.Davletshin, E.G.oziyev,

N.P.Anikeyeva, N.Safoyev kabilar muloqot muammosini turli tomondan yoritib berganlar. Jumladan, professor E.G.oziyev "Muomala psixologiyasi" o'quv qo'llanmasida muloqotning barcha qirralarini nazariy tomondan ochib berishga harakat qilgan. Professor M.G.Davletshin ham "Umumiy psixologiya" o'quv qo'llanmasida muloqotni kishilarda qanday shakllanishi haqida fikrlar bildirgan. Ta'lim - bu avvalo axborot jarayonidir. Muloqotga xilma xil ta'riflar berilgan bo'lib, psixolog V.M.Karimovning Ijtimoiy psixologiya darsligida unga quyidagicha ta'rif bergan: Muloqot - odamlarning birgalikdagi faoliyatlari ehtiyojlaridan kelib chiqadigan turli faolliklari mobaynida bir-birlari bilan o'zaro munosabatlarga kirishish jarayonidir. Muloqot - bu insonlarning hamkorlikdagi faoliyatiga bo'lgan ehtiyoji bo'lib, munosabatlar, o'zaro ta'sirlar, ma'lumot hamda axborot almashishga doir ularning birgalikdagi faoliyatidir. Rus psixologlaridan A.N.Leontiyev o'zining "Psixika taraqqiyotidan ocherklar" kitobida muloqotning uchinchi shakli - avlodlar o'rtasidagi muloqotning ahamiyati to'g'risida shunday deb yozadi: "Agar barcha katta avlod o'lib ketganda, insoniyat turi yo'q bo'lib ketmasdi, lekin jamiyatning taraqqiyoti ancha orqaga surilibgina emas, balki yo'qolib ham ketishi mumkin edi". Darhaqiqat, avlodlararo muloqot tufayli har bir alohida jamiyatning o'z madaniyati, madaniy boyliklari, qadriyatlari mavjud bo'ladiki, buning ahamiyatini tushungan insoniyatning eng ilg'or vakillari uni doimo keyingi avlodlar uchun saqlab keladilar hamda ta'lim tarbiya va kundalik muloqot jarayonida uni avlodlar-avlodga uzatadilar. O'quvchilarni muloqotga o'rgatish uchun ularga psixologik, pedagogik adabiyotlarni o'qishga tavsiya qilish, muloqot jarayonida yoshlar faoliyatini kuzatish, fikrlashini aniqlash va shu jarayonda psixologik o'yinlar, mashqlar, treninglardan foydalanish muhimdir.

Muloqotga kirishuvchilarning o'zaro yaqinligi bilan, bir-birlari bilan muloqotdan qoniqish hosil qilganligining yuksak darajasi, javob tariqasidagi his-tuyg'ular va afzallikning o'zaro taxmin qilinishi bilan belgilanadigan o'zaro munosabatlar va o'zaro birgalikdagi harakatning barqaror individual-tanlash tizimi sifatidagi do'stlik kishilar munosabatining alohida shakli sifatida yuz beradi.

Munosabatning keyingi jihati muloqotga kirishuvchilarning bir-birlarini idrok eta olishlaridir. Masalan, biz bir kishi bilan muloqotga kirishishdan avval uni hurmat qilib yoki mensimasdan munosabatda bo'lamiz. Demak, muloqot jarayonida kommunikativ (axborot uzatish), interaktiv (o'zaro birgalikda harakat qilish) va perseptiv (o'zaro birgalikda) idrok etish amalga oshiriladi. Kishining yuksak ma'naviy ehtiyojlaridan biri - bu muloqotga bo'lgan ehtiyojdir. Agar kishining muloqotga bo'lgan ehtiyoji qondirilmasa, ongimiz ham rivojlanmaydi. Shuning uchun biz doimo muloqotga bo'lgan ehtiyojlarimizni qondirishimiz lozim. Kimlar bilandir bo'lgan muloqotdan qoniqish hosil qilamiz, lekin ayrim hollarda esa biz qoniqmaslikni his qilamiz.

Shaxs muloqotini shakllantirishda uning yoshi, jinsi, kasbi, dunyoqarashini hisobga olgan holda ish olib borish lozim. Masalan, biz kichik yoshdagi o'quvchiarga kattalarga nisbatan qo'llaydigan so'zlarni ishlatmaymiz. Har bir yosh

davriga kiradigan kishilarga o'ziga xos so'zlar qo'llaniladi. Bunda so'zning ta'sir

kuchi hisobga olinadi. Shaxsni temperament xususiyatlariga qarab muloqot usullarini qo'llash katta ahamiyatga ega. Muloqot qonuniyatlarini bilish hamda uni o'rnatish malakalari va qobiliyatlarini rivojlantirish har bir kishi uchun muhimdir. O'qituvchi o'quvchiga bilimlarni ma'lum qiladi va o'z navbatida teskari aloqa tarzida undan ma'lum qilingan bilimlar qanday o'zlashtirilganligi haqida tasavvur hosil qiladigan axborot oladi. O'zaro birgalikdagi harakat mohiyatlar darajasida amalga oshiriladi. O'quvchilar muloqotining shakllanishida maqsad to'g'ri qo'yilishi lozim. O'quvchilarda muloqot ta'lim-tarbiya jarayonida, turli vaziyatlarda rivojlanadi.

-Muomala madaniyatining nazariy asoslarini;

-Shaxslararo munosabatlar qonuniyatlarini;

-Pedagogik muloqotning qonuniyatlarini;

-Guruh va jamoalarda muloqotga qo'yiladigan asosiy talablar haqida tasavvurga ega bo'lishi;

-Muomala madaniyatini barcha guruh va jamoalarda shakllantirish;-Guruhlarda muloqotni shakllantirish metodikalarini o'tkazish;

-Muloqot madaniyatini shakllantirish maqsadida psixologik maslahatlar tashkil

teish yuzasidan ko'nikmalar hosil qilish;

Shuning uchun muloqot ijtimoiy psixologik hodisa sifatida ijtimoiy turmushning barcha sohalarida ishtiroq etib,

hamqorlik faoliyatining moddiy,

ma'naviy, madaniy, emotsional, motivatsion qirralarining ehtiyoji sifatida vujudga keladi. Insonda yuzaga keladigan har xil ehtiyojlarni maqsadga muvofiq ravishda qondirish muloqot maromiga bog'liq bo'lib, shaxslararo munosabat, barkamol avlod, komil inson g'oyalarini anglatadi. Muloqot muvaffaqiyatining negizi o'quvchining ruhiy dunyosi, ehtiyojlari motivatsiyasi, harakter hislati, individual-tipologik xususiyati, qobiliyati, e'tiqodi kabi insonning fazilatlarini, sifatlarini namoyon bo'lishi, rivojlanishi hisoblanadi. Muloqot jarayonida muloqotdoshlarning tasavvurlari, qiziqishlari, his-tuyg'ulari, ko'nikmalari, voqelik natijasini oldindan sezish, payqash, ta'sir o'tkazish uslubi tarkib topishi mumkin. Muloqot madaniyati yoshlikdan oilada, ijtimoiy muhit ta'sirida, o'z-o'zini anglash, tarbiyalash oqibatida shakllanishi mumkin. Biz kattalar yoshlarga namuna, ibrat bo'lishimiz bir-birimizga bo'lgan muloqotimizdan kelib chiqadi.

Muloqot psixologiyasining asosiy maqsadi, avvalo yoshlarda nutq madaniyatini shakllantirishdir. Shuningdek, o'qitish jarayonida bo'lajak mutaxassislarga muloqot madaniyati, muomala odobini singdirish, guruh va jamoalarda o'zaro munosabatlarni muloqotni shakllantirish orqali yaxshilashdir.

Muloqot psixologiyasining asosiy vazifalari quyidagilarda o'z ifodasini topadi:

- 1) hamkorlikdagi faoliyat jarayonida shaxslararo o'zaro ta'sir va muloqot qonuniyatlarini o'rganish;
- 2) Sharq allomalarining muloqot haqidagi qarashlarini tahlil qilish;
- 3) o'quvchini faollikka undovchi muomalaviy imkoniyatlar mavjudligini ta'kidlab o'tish;
- 4) o'quvchilarda kasbiy layoqatni faollashtirishga qaratilgan muloqotni shakllantirish;
- 5) shaxslararo munosabatlarni muvofiqlashtirishda muloqotning rolini orttirish;
- 6) o'zaro ta'sir etishning ayrim oqibatlarini hisobga olish.

Iqtidorli bola – bu tengdoshlariga qaraganda aqliy qobiliyati ko'proq, aqlan, ruhan, jismonan boshqa bolalar bilan solishtirganda ustuvorlik qiluvchi xususiyatlarga ega shaxs. Iqtidorli bolalarning o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lib, quyidagi ularni birma-bir keltiramiz:

- Yoshligidanoq erta gapira boshlaydi, lug'at boyligi erta shakllanadi;
- ma'lumotlarni tezda eslab qoladi va ularni saralash mahoratiga ega bo'ladi;
- mavjud bilimlardan foydalanish texnikasiga ega bo'ladi;
- atrof-muhitga qiziquvchanlik bilan qaraydi;
- mavzularni oson o'zlashtiradi;
- tasavvur qilish qobiliyati kuchli va hokazo

Iqtidorli bolalardagi kommunikativ qobiliyatni ruhiy jihatdan to'g'ri yo'naltirish uchun bir qator uslublar mavjud, xususan:

- bolada o'ziga ishonchni shakllantirish;
- bolaning kishilar bilan muloqotga kirishuvini ta'minlash;
- atrof-muhitga tahlil munosabati bilan qarashni shakllantirish;
- munosabatlardagi ijobiy va salbiy nuqtalar haqida bolaga tushuncha berish va hokazo.
- Shaxsning muloqotga kirishuvchanligi « (V.Karimova) «Muloqotdoshlikni aniqlash» (M.Maxsudova) « metodikalari.
- Ushbu metodikalar orqali shaxsning muloqotga kirishuvchanligi yoki umuman muloqotga kirolmasligini ko'rib

chiqamiz. Sinaluvchilarni muloqotga kirishuvchanligini ushbu 3 ta shkala orqali ko'rishimiz mumkin. Ushbu shkalalar shaxsning muloqotdoshlikni aniqlab beradi. Sinaluvchilarimiz soni -30 nafar.

- Natijalar tahlili

Ushbu ikkita metodikaning shkalalari: Past, o'rtacha, yuqori. Muloqotdoshlikni aniqlash metodikasida past-3 kishi, o'rta-24 kishi, yuqori-3 kishi. Sinaluvchilarimizning ko'pchiligida o'rtacha natija kelib chiqdi. Muloqotga kirishuvchanlik metodikasida ham shkalalar: past -5 kishi, o'rtacha-3 kishi, yuqori -22 kishi. Ushbu metodikamizda Sinaluvchilarimizdan 22 kishida yuqori natija kelib chiqdi. Bundan ko'rinish turibdiki, Sinaluvchilarimizda muloqotdoshlik darajasi o'rtacha darajada. Ishonch darajasi ($1.000 > 0.002$). Spirmen mezonini asosida. (1-jadval.) Ammo muloqotga kirishuvchanlik darajasi esa yuqori darajada shakllangani kelib chiqdi. Ishonch darajasi ($1 > 0.01$) Pirson mezonini asosida

Xulosa va tavsiyalar: Bilimli, iqtidorli bola nafaqat o'zining, balki xalq, millatning ham kelajagini belgilaydi. Iqtidorli yoshlar O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyotining hamda uning jahon hamjamiyatida munosib o'rin egallashini ta'minlovchi muhim omil hisoblanadi. Aytishimiz mumkinki, shaxsning muloqot stilini rivojlantirishda iqtidorning roli muhim jihat hisoblanib, ularni aniqlashda va to'g'ri psixokorreksiya qilishda ota-ona, o'qituvchi va psixologlarning ahamiyati kattadir. Iqtidorli o'quvchilarni aniqlash, tanlash va tarbiyalash borasida mamlakatimiz ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan ishlar, jamiyat taraqqiyotini ta'minlash, vatanimiz iqtisodiy salohiyatini dunyo miqyosida namoyon etish imkonini beradi.

Shunday ekan, iqtidorli bolalar psixologiyasini o'rganish, ularni iqtidoriga mos sohaga yo'naltirish, shaxsiy xususiyatlarini tarbiyalash bugungi kunda psixolog va pedagoglarning oldiga juda katta mas'uliyatli vazifani yuklaydi. Ta'lim muassasalarida iqtidorli yoshlarga ta'lim-tarbiya berish, iqtidorli bolalarga e'tibor qaratishimiz lozim. Chunki ular tengdoshlariga namuna va o'z ortidan ergashtira oladigan yoshlar vakili hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1.M. Maxsudova Muloqot psixologiyasi o'quv qo'llanma Toshkent «Turon-Iqbol»2006.

2.E.G'oziev Umumiy psixologiya darslik.Toshkent -2010.

3.Jo'rayeva S.N,Sharafutdinova X.G, Mamarajobova B.A "Umumiy psixologiya" o'quv qo'llanma Toshkent "Innovatsiya-Ziyo"2022.

CONNOTATIVE MEANINGS AND EMOTIONAL IMPACT CONVEYED BY VERBS AND THEIR ROLE IN COMMUNICATION

Navruzova Nigina Xamidovna

Teacher, Bukhara state university, Uzbekistan

Abstract. This article underscores the critical importance of contextualizing connotations within the realm of language, fundamental to constructing a thorough theoretical framework that elucidates the diverse nuances of meanings tied to connotations. It stresses the crucial differentiation between expansive and precise understandings of connotations, the precise elucidation of their substantive essence, and the clear demarcation of their limits. In light of these foundational principles, it becomes imperative to acknowledge the verb's role as a profoundly connotative component of language, impacting the arrangement of connotative facets within verbs throughout the intricate systems of language and communication. By appreciating this intrinsic connection, a deeper comprehension of the intricate interplay between connotation and linguistic structures can be attained, offering valuable insights into the profound impact of connotative meanings within language.

Key words: connotation, semantic essence, emotional-evaluative, linguopragmatics, syntagmatic connections, connotative verbal lexemes, verbal synonyms with connotations, multi-valued connotative verb.

FE'LLAR ORQALI BERILGAN KONNOTATIV MA'NOLAR, ULARNING HISSIY TA'SIRCHANLIGI VA MULOQOTDAGI O'RNI

Navruzova Nigina Xamidovna; o'qituvchi

Buxoro davlat universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada tushunchaning nazariy asosini umumlashtirish, konnotatsiyaning keng va tor ma'nosini farqlash, mazmunli mazmunini tavsiflash hamda ko'lamli va chegaralarini belgilash zaruratidan kelib chiqqan holda, kontekstual konnotatsiyaning muhimligi ta'kidlanadi. Unda konnotativ ma'nolarni keng va aniq tushunish, ularning mazmunini mohiyatini aniq yoritish va chegaralarini aniq belgilash o'rtasidagi hal qiluvchi farqlar ta'kidlanadi. Ushbu asosiy tamoyillarni hisobga olgan holda, fe'lning tilning chuqur konnotativ komponenti sifatidagi rolini tan olish zarur bo'lib, fe'llar ichidagi konnotativ tomonlarning til va aloqaning murakkab tizimlarida joylashishiga ta'sir qiladi. Ushbu ichki bog'lanish orqali konnotatsiya va lingvistik tuzilmalar o'rtasidagi murakkab o'zaro ta'sirni chuqurroq tushunishga erishish mumkin, til ichidagi konnotativ ma'nolarning chuqur ta'siri taqdim etiladi. Yuqorida qayd etilgan asosiy masalalardan kelib chiqib, fe'l tarkibidagi konnotativ ma'nolar va komponentlar, fe'lni eng serunum konnotativ ma'noli bo'laklarga boy so'z turkumi sifatida qarash va uning ekspressiv funksiyalarini aniqlash uchun turli yondashuvlar o'rganiladi.

Kalit so'zlar: konnotatsiya, semantik mohiyat, emotsional-baholovchi, lingvopragmatika, sintagmatik bog'lanishlar, konnotativ fe'l leksemalar, konnotatsiyali fe'l sinonimlar, ko'p ma'noli konnotativ fe'l.

КОННОТАТИВНЫЕ ЗНАЧЕНИЯ И ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ, ПЕРЕДАВАЕМОЕ ГЛАГОЛАМИ, И ИХ РОЛЬ В КОММУНИКАЦИИ

Наврузова Нигина Хамидовна; преподаватель

Бухарский государственный университет

Аннотация. Эта статья подчеркивает критическое значение контекстуализации коннотаций в области языка, что является фундаментальным для создания всесторонней теоретической основы, которая разъясняет разнообразные оттенки значений, связанных с коннотациями. Он подчеркивает важное различие между широкими и точными пониманиями коннотаций, точное разъяснение их сути и четкое определение их границ. В свете этих основных принципов становится необходимым признать роль глагола как глубоко коннотативного компонента языка, оказывающего влияние на распределение коннотативных аспектов в глаголах в рамках сложных систем языка и коммуникации. Понимая это внутреннее взаимодействие, можно достичь более глубокого понимания сложного взаимодействия между коннотацией и языковыми структурами, предоставляя ценные инсайты в глубокое воздействие коннотативных значений в рамках языка.

Ключевые слова: коннотация, семантическая сущность, эмоционально-оценочный, лингвопрагматика, синтагматические связи, коннотативные глагольные лексемы, глагольные синонимы с коннотациями, многозначный коннотативный глагол.

Introduction. Modern linguistics seeks to study language in relation to an individual's consciousness, thoughts, and practical activities rather than isolating language as an entity unto itself. The expressive function of language, which captures the subjective elements of personal perceptions of the external world, such as emotions, opinions, and ideas about objects, is intricately connected to investigating the human influence on language. A system of linguistic tools operates across different levels to serve this purpose [6]. This system includes numerous nominative units with connotative components of meaning that have yet to be clearly defined

within linguistic analysis.

The creation and function of connotation heavily rely on associative mechanisms. In language, non-connotative words exist, but all words have associative elements. While these associations lack semantic meaning, they do not possess connotations or explicit definitions; nevertheless, they can form a basis for further exploration.

Connotations are often established following the denotation or the classification of an entity, rather than based on the specific referent. The development of connotations necessitates a considerable level of linguistic expertise and a deep understanding of the world, as they are rooted in both language skills and general knowledge. In this process, implications are consistently transmitted from the word to the referent. Every word is surrounded by a network of associative connections, with certain associative traits capable of evolving into connotative meanings [11].

Connotation refers to how elements of language, such as meaning and style, are understood. The concept of «connotation» originated in scholastic logic with the Latin roots «con-» meaning «together with» and «notatio» meaning «designation» or «additional meaning.» It was introduced into linguistics in the 17th century through the grammar of Port-Royal to distinguish properties from substances.

The 19th-century logical studies, particularly by J. St. Mill, further developed this concept. Mill differentiated between proper names, which identify individuals, and connotative names, which encompass a set of relevant attributes associated with a particular term. He interpreted connotation as the implications conveyed by a word [7].

L. Bloomfield is credited with emphasizing «purely semantic connotations,» which he defined as indications of societal, regional, technical, and cultural influences on language at various levels of discourse. [1].

Methods. The term «connotation,» which has been in use for over a century, has undergone significant changes in its meaning. Modern linguistics has not yet provided a definitive explanation of the concept of connotation [12].

There is a common distinction between a broad and a narrow interpretation of connotation, as noted by various scholars such as N.G. Komlev, V.I. Goverdovsky, G.V. Kolshansky, V.N. Telia, among others. The broader usage of the term refers to any element that enhances the subject-conceptual or denotative meaning, as well as the grammatical content of a linguistic unit, imbuing it with an expressive function based on information related to the empirical, cultural-historical, and worldview knowledge of the language speakers. This information can be tied to the speaker's emotional or evaluative stance toward the subject, as well as to stylistic variations, specific speech contexts, social settings, and semantic details [13]. This understanding of connotation sets it apart from the semantic structure of a word.

Researchers initially introduced the idea of the semantic essence of connotation, with V.N. Telia defining it as a component of language unit semantics that conveys the emotional, evaluative, and stylistic attitude of the speaker towards reality. This element adds expressive impact to the statement based on the conveyed information [9]. Telia further argues that connotations are predominantly found in figurative meanings.

Results and discussions. The comprehensive approach considers the word's characteristics that emerge through additional details added to the description of the lexical unit [14]. The diversity of these characteristics and the lack of clear boundaries distinguish them from the broad understanding of connotation.

The author acknowledges N.G. Komlev's perspective on connotation, which he believes is not inherent in the physical structure of word meaning but rather emerges during the interpretation of word signals. Komlev identifies various categories of implications, such as sensory elements, cultural aspects, lexical field associations, linguistic levels, worldviews, and class components [5].

It is evident that the elements encompassed in Komlev's connotations are diverse. Contrary to the author's initial assertion, the field element is considered a structural aspect of the sign and is not derived from speech.

V.I. Goverdovsky's study builds upon the ideas of N.G. Komlev. He categorizes connotations into various types, including euphemism, irony, amelioration, amplification, colloquialism, pejorativity, bookishness, terminology, foreign language, novelty, archaic, dialectal, culturological, and ideological [2].

G.V. Kolshansky proposes that connotation is a fresh element of a unit's content that surpasses its original meanings and emerges within a specific context [4].

In Russian linguistics, a more prevalent perspective on connotation, sometimes labeled as «traditional,» focuses on its limited interpretation. In this constrained sense, connotation is viewed as a specific aspect of a linguistic unit's significance, serving as a secondary function of naming and complementing its objective meanings with an associative and figurative representation of the denoted action in reality. This representation takes the form of an object or a condition based on the inner structure of naming or signs that align with the literal meaning of the figure of speech [15].

Y.D. Apresyan defines the connotation of a word as the «insignificant yet stable characteristics of the concept it represents, reflecting the evaluation of the corresponding object or reality accepted within a specific language community.» He also suggests that these connotations typically relate to the fundamental or original meanings of words, manifesting in figurative interpretations [16].

We consider I.V. Arnold's theory of connotation to be the most valuable. She sees connotation as an integral part of a sign's overall systemic meaning, closely tied to the context compared to other aspects, which may sometimes derive from speech [17].

I.A. Sternin identifies emotional, expressive, evaluative, and stylistic components in systemic oppositions as the primary means of distinguishing elements of sign meaning [18].

The majority of word semantics incorporate these essential connotational elements, which can be interpreted as either «positive» or «negative,» with neutrality in certain instances within each component.

The very fact that the connotation is heterogeneous and can be broken down into numerous smaller constituent elements can be regarded as established.

O.N. Seliverstova differentiates between denotation and various other meaning-related aspects present in words, such as expressive, stylistic, configurative, and emotional-evaluative features, which are incorporated into the denotative meaning [19].

A.V. Filippov argues that the only part of a linguistic unit that alludes to connotation is its «emotional and stylistic semantic content.» He maintains that the evaluative aspect of a word is entirely denotative and inseparable from the concept, only gaining expressiveness in actual speech [10].

I.A. Sternin opposes the restriction of connotation's definition in such a manner, asserting that evaluation can act both as a connotational and denotational element. Expressiveness exists within the system as well as in speech, emphasizing that connotation can display systemic and occasional qualities, similar to denotation [20].

Despite the extensive research and thorough exploration of the concept of connotation in numerous scientific studies, there is still ongoing debate regarding its linguistic and verbal nature, its position within the word's semantic structure, its scope, and its constituent elements. The differentiation of connotative aspects within a specific language unit remains unclear, with no established techniques for studying connotation or for providing a comprehensive lexicographic description of it. Recently, scholars have taken an interest in exploring connotation within the context of linguopragmatics, a concept that is similarly ambiguous in contemporary theoretical linguistics.

In some instances, the terms «implication» and «connotation» are used interchangeably in academic writing. This practice is evident in the work of J. Genette, a prominent scholar in the field of semantic processes in literary texts, who does not distinguish between implicit and connotative meanings, despite acknowledging the significance of connotation in his research [21].

These semantic phenomena are commonly known as hyponyms and hypernyms, with their occurrence in other categories being less frequent. According to K.A. Dolinin, connotations extend beyond just stylistic elements and can manifest in various levels of language and behavior that are not strictly tied to linguistic forms. Dolinin suggests that viewing aesthetic nuances as a form of transferring content from explicit to implicit would be beneficial [3]. However, it is important to note that the underlying semantic processes for these phenomena differ. The same linguistic content can generate additional meanings with both implicative and connotative qualities. Unlike implicativeness, connotation stands in contrast to denotation, representing supplementary information embedded within the word's semantic structure.

The term «implicative» is best defined using the word «imply,» while the relationship between the word «mean» and the concept of «connotation» is much closer [22].

Native speakers understand the hidden implications that are an implicit component of meaning in all forms of indirect naming. Connotations are integrated into the speech flow alongside meaning and are not separate from it. These connotations, which establish links between external information and the relationship between the speaker and the intended message, imbue the message with emotional significance. Furthermore, connotations serve as a semantic bridge between the objective and the subjective, driving the reconsideration of words.

Therefore, contemporary semasiology has expanded and blurred the original meaning of the term «connotation» significantly.

I.A. Sternin, I.V. Arnold, and V.K. Kharchenko's primary characteristics of connotation are defined as: a) serving as a complementary element to the denotative aspect of meaning; b) possessing a secondary status in relation to denotation; and c) conveying emotional, expressive, and evaluative content [23].

However, these traits alone do not fully explain the linguistic role of connotation, particularly in terms of understanding its relationship to the semantic structure of words. This is where contemporary semantic theory faces its greatest challenge, as semasiologists hold differing views on the linguistic nature of connotation.

In our study, we align with I.A. Sternin and adopt the following definition of connotation: it is seen as additional information related to the concept, forming part of the meaning associated with communication context, participants in the communicative act, and their specific relationship to the topic of speech. Connotation within a linguistic sign is considered a component of its systemic meaning [8].

By recognizing the interplay of semantics, syntax, and pragmatics, along with the paradigmatic, pragmatic, and syntagmatic connections of words, which are manifested in context, a contextual approach to linguistic analysis enables the identification of the distinctive features of connotative verbal lexemes and their role as elements within the system of human language's nominative means [24].

In the concluding section of the poem «The Sun Rising,» readers encounter a remarkable example of connotation. The initial four lines of the last stanza read as follows:

She's all states, and all princes, I,
Nothing else is.
Princes do but play us; compared to this,
All honor's mimic, all wealth alchemy.

The speaker in the poet's work suggests that both he and his beloved are portrayed as more prosperous compared to others, as seen in the terms «all states» and «all princes» used to describe them. They feel content as they possess all the luxuries a reigning

prince would desire, indicating they do not require additional wealth or status. The concept of connotation is intertwined with the contextual elements of communication, participants, relationships, and linguistic signs, providing supplementary information linked to the concept. Connotations are integral to indirect expressions and are not isolated from the overall meaning, influencing the reevaluation of words through their inherent characteristics.

Our study confirmed that systemic contrasts can reveal emotional, expressive, evaluative, and stylistic aspects within signs, serving as a key tool for recognizing components related to meaning. Connotation is also evident in Walt Whitman's poem «I Hear America Singing»:

I hear America singing, the varied carols I hear;
Those of mechanics - each one singing his, as it should be, blithe and strong;
The carpenter singing his, as he measures his plank or beam,
The mason singing his, as he makes ready for work, or leaves off work;

The poem's incorporation of the term «singing,» with underlying implications, presents connotation. While the poem's characters may be engaged in actual singing, the connotation suggests that Americans embody a joyful, lively spirit as a nation.

By dissecting the terms «assessment» and «estimation,» we can define «appraisal» as a linguistic category that mirrors the logical category across different linguistic levels, as well as the cognitive processes involved in determining the value of various objects. An evaluative meaning of a verb involves assessing the word's definition as either positive or negative [25].

Evaluation is considered a distinct category as it cannot simultaneously be identified as a specific component of numerous occurrences.

We emphasize the contrasting content of evaluative and emotive themes in the essay. Emotionality is seen as a specific sentiment evoked by the speaker. The distinctive aspect of emotions is their intensity; they function both as the subject and the tool for reflection. Words that label and describe human emotions point to the associated concepts, giving them their literal meaning and an emotional hue. Positive and negative emotions, when manifested in context, form the essence of the sign's meaning, or at least a considerable portion of it. This simplifies the emotional aspect of meaning to just two elements: positive and negative emotions.

The exploration of the language's expressive function, which conveys the personal aspects of an individual's perception of the external world, is inherently linked to examining the human element in language. Adding special expressiveness, coloring the meaning of the noun phrase, and enhancing its impact on the listener are all instances of expressiveness, which can be further categorized into regular and irregular expressions. Emotive qualities that are part of the literal component are conveyed through expressiveness.

In our analysis, all connotative words in the lexicon are categorized into connotative verbs used in literature, as well as connotative verbs that convey meanings in a particular context. This is how we understand the functioning of the stylistic aspect. Connotative informal verbs are utilized as a stylistic device to portray a connotative verb with qualities such as irony, roughness, and compatibility.

The connotative aspect can be explicitly conveyed or may remain implicit, revealing itself when the verb is paired with specific words from various parts of speech.

In Robert Frost's poem «Mending Wall,» readers will encounter a striking example of connotation.

And on a day we meet to walk the line
And set the wall between us once again.
We keep the wall between us as we go.

This poem serves as a notable illustration of connotation as the term «the wall» implies a division between the speaker and the other individual. Connotation goes beyond the literal definition of a word to suggest additional layers of meaning.

While Frost aims to suggest distance between the two neighbors, the focus of attention is on the wall itself. The wall is not just a physical barrier separating the two men; it also serves as a symbol of their division or a boundary.

Connotation in verbs is often influenced by the verb's compatibility with other words and the context in which it is used, leading to updates in their implied meanings. The addition of prefixes can modify the semantics of a verb, resulting in a range of lexical-semantic variations with different nuances of meaning.

Many verbs have the ability to express the static nature of inanimate objects in their primary meanings while representing the actions and states of individuals in their implied definitions. Connotative meanings often arise through metaphors, where a portion of the meaning is presented through figurative language.

Through a common fundamental trait, the connotative meanings studied in the research are integrated into variations in lexical meaning. Because of the adaptability of the same verb lexeme to different contextual elements, it can elucidate numerous meanings by operating in diverse forms of lexical meanings, leading to ambiguity.

In «Sonnet 18,» Shakespeare uses a summer day as a metaphor to describe the beauty of a woman.

Shall I compare thee to a summer's day?
Thou art more lovely and more temperate.
Rough winds do shake the darling buds of May,
And summer's lease hath all too short a date.
Sometimes too hot the eye of heaven shines,
And often is his gold complexion declines.

By chance, or nature's changing course, untrimmed;
But thy eternal summer shall not fade

In this passage, Shakespeare exudes a feeling of warmth, radiance, and joviality. He astutely notes that while the blossoms of flowers may wither, the enduring beauty of this woman will persist.

A defining feature of a word with polysemous connotations is that one term in its paradigm can correspond to multiple meanings, whereas in its syntagmatic use, one term typically relates to one meaning. Each lexical-semantic variation forms part of its own synonymous series and establishes its own opposite pairs, showcasing a range of connotations. Multiple nuanced variations of a multifaceted connotative verb display diverse relationships of synonymy and antonymy.

Connotatively imbued verbs generate unique series of synonyms linked by shared essential components, intertwining in synonymous connections within the context. They have the capability to alter their meanings while maintaining their semantic facets, only adjusting the relationships between them.

Moreover, contextual synonyms play a significant role, with the structural characteristics of a term being discerned solely within the context. The arrangement of synonymous series is influenced by the subtle nuances of meaning present in synonyms. The transference of labels from specific objects and attributes to others, amalgamating them into a single synonymous sequence, contributes to the expansion of meanings associated with the verb. Verbal synonyms with connotations may have overlapping meanings, yet it is the nuanced distinctions in meaning that primarily influence their functionality. Additionally, the diverse compatibility and syntactic combinations of synonyms are shaped by these subtle differences in meaning [26].

Connotative verbal antonyms in a work are categorized into contextual and appropriate linguistic antonyms. Contextually appropriate verbal antonyms emerge in specific contexts by representing opposites. Proper linguistic antonymy, widely recognized and included in antonym dictionaries, falls under this classification.

George Orwell's «Animal Farm,» a dystopian narrative retelling the events leading to the Russian revolution, is often labeled as an allegory or a story rich in symbolism, hinting at deeper meanings. Through connotation, Orwell imbues his characters with traits reminiscent of real-world individuals and forces. Leveraging the negative associations of the word «pig» with corruption and greed, he uses pigs to symbolize the oppressive and doctrinaire ruling elite. Similarly, characters portrayed as horses, such as Boxer, representing the physically demanding labor force, exemplify the working class on the farm.

In «Animal Farm,» Orwell delved deeper into connotation by considering it when assigning names to his characters. A notable example is Mr. Whymper, the deceitful and self-centered human chosen by the animals to be their representative. Even without prior knowledge of Animal Farm or familiarity with Mr. Whymper, the sound of his name evokes associations with «whimper,» suggesting cowardice and vulnerability. Through this choice, the author immediately implants the idea in readers' minds that Mr. Whymper is someone to be distrusted or scorned; ultimately, Mr. Whymper is portrayed as a timid and deceitful individual.

Conclusion. Connotation refers to the range of emotions and ideas associated with a word that extend beyond its literal definition. Many words carry connotations that surpass or supplement their original meaning. A highly debated topic in contemporary linguistics is the concept of connotation, which is linked to how human aspects are reflected in the semantics of verbs. Within this article, connotation is seen as a significant element of lexical meaning, embodying the subjective perspectives of native speakers towards specific objects or phenomena. It encompasses a blend of expressive, stylistic, evaluative, emotional, and expressive elements that find expression in speech.

References:

1. Блумфильд, Л. Язык. / Под ред. и с предисл. М.М. Гухман. М.: Погребс 1968.-607с
2. Говердовский, В.И. История понятия коннотации // Филологические науки. 1979. - № 2. - С. 17-22.
3. Долинин, К.А. Интерпретация текста: Учеб. пособие. — М.: Просвещение, 1985. -288с.
4. Колшанский, Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. -М.: Наука, 1990.-103с.
5. Комлев, Н.Г. Компоненты содержательной структуры слова. М.: URSS (ООО «ЛЕНАНД»), 2006. - 191с
6. Лукьянова, Н.А. Экспрессивная лексика разговорного употребления. Новосибирск: Наука: Сиб. отд-ние, 1986. - 230с.
7. Милль, Дж. Mill, J.St. Of names Theory of meanings. Prentis-Hall, 1970.1. Словари
8. Стернин, И.А. Проблемы анализа семантической структуры слова. — Воронеж: Изд-во Воронеж, ун-та, 1979. — 156с.
9. Телия, В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. -М.: Наука, 1986.-143с.
10. Филиппов, А.В. К проблеме лексической коннотации // Вопросы языкознания. — 1978. №1. - С. 53-58.
11. Khamidovna, N. N. (2022, January). The importance of denotation and connotation. In Integration Conference on Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes (pp. 119-120).

MODALLIK MA'NOSINI IFODALASHNING LINGVISTIK ASOSLARI*Haydarov Anvar Askarovich**Buxoro davlat universiteti ingliz tilshunosligi kafdrasi professori**Tosheva Farangiz**Buxoro davlat universiteti I bosqich magistranti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada modallikni ifodalashning grammatik, tillararo va pragmatik o'lchovlarining boy qatori tahlil qilinadi. Maqolada tillararo modallikni o'rganish va muloqot jarayonida ularni boshqarishning muhimligi aks ettiriladi. Tillarning modallikni qanday ifodalashini o'rganish orqali, tilshunoslar murakkab muloqotlarni va ma'ruzachilarning noaniqlik va ijtimoiy o'zaro ta'sirini til orqali boshqarish usullari haqida chuqurroq tushunchaga ega bo'ladilar. Bu esa muloqotning effektivligini oshirish va ma'raka olishda muhimdir. Maqola, modallikni ifodalashning tilshunoslar uchun ahamiyatini, ularning muloqot jarayonida o'zini ko'rsatish usullarini va ularning ijtimoiy ta'sirini belgilaydi.

Kalit so'zlar: epistemik modallik, deontik modallik, frazema tuzilmalari, sintaktik qoliplar, lingvistik iboralar.

LINGUISTIC BASIS OF EXPRESSING THE MEANING OF MODALITY*Haydarov Anvar Askarovich**professor of English Linguistics Department Bukhara State University**Tosheva Farangiz**1st year Master student at Bukhara State University*

Abstract: This article analyzes the rich range of grammatical, interlingual and pragmatic aspects of modal expression. The article reflects the importance of studying interlingual modalities and managing them in the process of communication. By studying how languages represent modality, linguists gain a deeper understanding of complex interactions and the ways in which speakers manage ambiguity and social interaction through language. This is important for increasing the effectiveness of communication and attracting attention. The article defines the meaning of the expression of modality for linguists, the ways in which they are manifested in the process of communication and their social impact.

Key words: epistemic modality, deontic modality, phrasal constructions, syntactic patterns, linguistic expressions

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ОСНОВА ВЫРАЖЕНИЯ СМЫСЛА МОДАЛЬНОСТИ*Хайдаров Анвар Аскарлович**(профессор кафедры английского языкознания Бухарского государственного университета)**Тошева Фарангиз**магистрант 1 курса Бухарского государственного университета*

Аннотация: В данной статье анализируется богатый спектр грамматических, межъязыковых и прагматических аспектов модального выражения. В статье отражена важность изучения межъязыковых модальностей и управления ими в процессе общения. Изучая, как языки представляют модальность, лингвисты получают более глубокое понимание сложных взаимодействий и способов, с помощью которых говорящие управляют двусмысленностью и социальным взаимодействием посредством языка. Это важно для повышения эффективности общения и привлечения внимания. В статье определяется значение выражения модальности для лингвистов, способы их проявления в процессе общения и их социальное воздействие.

Ключевые слова: эпистемическая модальность, деонтическая модальность, фразовые конструкции, синтаксические закономерности, лингвистические выражения.

Introduction. Modality, a fundamental aspect of human language, allows speakers to convey a range of meanings related to possibility, necessity, permission, and ability. Understanding the linguistic foundations of modality expression provides insights into how language users navigate uncertainty, assert certainty, and convey various levels of commitment in communication. Modality serves as a lens through which speakers navigate uncertainty and negotiate social interactions. Understanding the linguistic foundations of modality expression is essential for unraveling the intricacies of human communication. The linguistic landscape of modality is rich and diverse, exhibiting cross-linguistic variation in how speakers encode and express modal meanings. Languages employ a range of strategies, including morphological markers, analytic constructions, and pragmatic considerations, to convey modality effectively in communication. This article explores the grammatical, cross-linguistic, and pragmatic dimensions of modality expression, shedding light on how language users navigate uncertainty and assert various levels of commitment in discourse. By delving into the linguistic foundations of modality, we gain deeper insights into the complexities of human communication and the intricate ways in which language shapes our understanding of the world.

Weightiness. The topic of linguistic foundations of modality expression is multifaceted and intersects with various disciplines and real-world applications. Its relevance extends across linguistic research, language education, cross-cultural communication, professional contexts, cognitive science, social dynamics, media analysis, legal and forensic domains, language policy, and digital communication. As such, exploring modality expression remains a vibrant and interdisciplinary area of study with implications for understanding language, cognition, society, and communication in diverse contexts.

Literature review. Several linguists and scholars have contributed to the study of modality expression across different languages and disciplines. Some notable researchers include: Michael Halliday, William Frawley, Alexandra Aikhenvald, Elizabeth Traugott, Paul Hopper, Alessandro Zucchi, Robert van Valin, Anna Wierzbicka.

Grammatical Modalities:

In linguistics, modality is often categorized into two main types: epistemic modality and deontic modality.

1. **Epistemic Modality:** This aspect of modality is central to how speakers interpret and convey information, shaping their understanding of the world and influencing decision-making processes.

- Epistemic modality encompasses expressions of certainty, possibility, probability, and necessity. In English, modal verbs such as «must,» «might,» «could,» and «may» are commonly used to convey epistemic meanings. One of the primary linguistic mechanisms for expressing epistemic modality is through modal verbs. In English, modal verbs such as «must,» «might,» «could,» and «may» are commonly used to indicate varying degrees of certainty or possibility. For example, «She must be at home» conveys a high degree of certainty, while «She might be at home» suggests a lower level of certainty or a possibility.

- Other linguistic devices, such as adverbs («probably,» «possibly») and adjectives («certain,» «likely»), also contribute to expressing epistemic modality. Additionally, adverbs and adjectives play a crucial role in expressing epistemic modality. Adverbs such as «probably,» «possibly,» «likely,» and «certainly» provide further nuance to the speaker's assessment of the likelihood of an event or situation. Similarly, adjectives like «certain,» «probable,» and «unlikely» contribute to the expression of certainty or probability in linguistic expressions.

- Beyond individual lexical items, syntactic structures also contribute to the expression of epistemic modality. For instance, the use of modal auxiliary verbs in combination with the base form of the main verb («She may leave early») or the perfective aspect («She may have left early») allows speakers to convey different shades of meaning regarding the likelihood or certainty of an event in the past, present, or future[1].

Furthermore, contextual factors and pragmatic considerations play a crucial role in interpreting and conveying epistemic modality. Speaker attitude, evidently, and the nature of the information being conveyed influence how epistemic modality is expressed and understood in discourse. For example, the presence of supporting evidence or the speaker's level of confidence in the information being conveyed may affect the choice of linguistic expressions used to convey epistemic modality.

2. **Deontic Modality:** This aspect of modality plays a crucial role in regulating human interactions, conveying expectations, and negotiating social roles and responsibilities.

- Deontic modality deals with expressions of permission, obligation, necessity, and ability. Modal verbs like «can,» «must,» «should,» and «ought to» are frequently employed to convey deontic meanings. In English, modal verbs such as «can,» «must,» «should,» and «ought to» are commonly used to indicate various degrees of obligation, permission, and ability. For example, «You must attend the meeting» conveys a strong obligation, while «You should attend the meeting» suggests a recommendation or advice.

- Additionally, phrases and constructions, such as «have to,» «need to,» and «be supposed to,» serve as markers of deontic modality. Additionally, phrasal constructions and syntactic patterns contribute to the expression of deontic modality. Expressions like «have to,» «need to,» «be supposed to,» and «be allowed to» provide alternative ways of conveying obligations, permissions, and abilities in linguistic expressions. These constructions often interact with modal verbs to convey nuanced meanings regarding the necessity, permissibility, or capability of performing certain actions.

Cross-linguistically, languages exhibit diverse strategies for expressing deontic modality. While some languages rely heavily on modal verbs and phrasal constructions, others employ inflectional or derivational morphology to indicate deontic meanings. For example, Romance languages like Spanish and French use verb conjugations to express obligations, permissions, and abilities, reflecting cultural norms and social expectations regarding behavior. Furthermore, pragmatic considerations play a crucial role in interpreting and conveying deontic modality in discourse. Context, social hierarchy, and speaker authority influence how deontic modality is expressed and understood in communication. For instance, the same linguistic expression may convey different degrees of obligation or permission depending on the social context and the relationship between the speaker and the listener.

Conclusion. By examining how languages encode and express modality, linguists gain deeper insights into the diverse ways in which human languages reflect and shape cultural norms, social expectations, and cognitive processes. Understanding modality expression not only enhances our knowledge of language structure and use but also sheds light on the complexities of human cognition and communicative needs, the study of modality expression remains a fruitful area of inquiry for linguists and scholars alike. By unraveling the linguistic foundations of modality, we not only deepen our understanding of human communication but also appreciate the richness and diversity of languages across cultures and societies.

REFERENCES:

1. https://www.eltoncourse.com/training/in-service/modality/types_of_modality.html
2. Winter S, Gardenfors P. Linguistic Modality as Expressions of Social Power. *Nordic Journal of Linguistics*. 1995;18(2):

TARIX DARSLARIDA FUQAROLIK TARBIYASINI RIVOJLANTIRISH USULLARI

Mirzaqobilova Sevinch Akmal qizi
Chirchiq davlat pedagogika universiteti talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada tarix ta'limining, tarix darsining fuqaro tarbiyasida tutgan o'rni xususida so'z boradi, fuqarolarning ongida milliy dunyoqarashni shakllantirishda tarix darslarining ahamiyati haqida atroflicha fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: vatanparvarlik, milliy qadriyatlar, ma'naviyat, madaniyat, tarixiy ong, tarixiy tafakkur, tarbiya, ishonch, bag'rikenglik, fuqaro tushunchasi

METHODS OF DEVELOPING CITIZEN EDUCATION IN HISTORY LESSONS

Mirzagabilova Sevinch Akmal kizi
Student of Chirchik State Pedagogical University

Abstract. This article talks about the role of history education and history lessons in citizen education, and the importance of history lessons in shaping the national outlook in the minds of citizens.

Key words: patriotism, national values, spirituality, culture, historical consciousness, historical thinking, education, trust, tolerance, civic concept

Kirish. Bugungi kunda dunyodagi har bir xalqning o'ziga xos an'analari, urf-odatlarini milliy qadriyatlari bor. Muayyan zaminda kurtak ochildi, necha yuz yillar davomida shakllangan va sayqal topgan ma'naviy mezonlar shu millatning, shu xalqning bebaho boyligi hisoblanadi. Binobarin, har bir inson komillik darajasiga erishish uchun o'z millatining ma'naviyatini bilishi, ma'naviy javohirlarini anglamog'i, shuningdek, ajdodlar dini, tafakkur tarixi, ruhiy kechinmalari va ma'naviy merosini o'rganmog'i zarur. Globallashuv jarayonida birinchidan, informatsion vositalarning yuksak darajada rivojlanishining salbiy natijalari o'laroq yoshlarning milliy qadriyatlardan, axloq normalaridan uzoqlashuvi yuz bermoqda. Ikkinchidan, "ommaviy madaniyat"ning turli ko'rinishlari yoshlar orasida keng tarqalmoqda. Jumladan, g'arbona individualizm, egotsentrizm, nigilizm, andishasizlik, behayolik va zo'ravonlik, milliy qadriyatlarga va ijtimoiy manfaatlariga bepisandlik bilan munosabatda bo'lish illatlarini keltirib chiqarmoqda. XX asrning o'rtalaridan ommaviy madaniyatga axborot vositalari kuchli ta'sir o'tkaza boshlagan bo'lsa, asr oxiriga kelib va XXI asrning boshlarida bu ta'sir yanada kuchaydi.

Adabiyotlar tahlili. Tarixga nazar tashlasak, sovet hokimiyatining birinchi o'n yilliklarida yosh avlodni fuqarolik tarbiyasini nazarda tutuvchi kommunistik tarbiya muammosi bilan bevosita mamlakat partiya va davlat rahbarlari shug'ullangan. Bu masalada pedagogika sohasidagi olimlar orasida A.S. Makarenkoning hissasi katta bo'lgan. 50-80-yillarda bu muammo bilan pedagogika va psixologiya sohasidagi taniqli olimlar S.T. Shatskiy, V.A. Suxomlinskiy, P.P. Blonskiy, M.A. Danilov, B.P. Esipov, L.V. Zankov, V.V. Davydov, M.I. Maxmutov, M.N. Skatkin, I.Ya. Lerner va boshqa olimlar shug'ullangan.

80-yillarda v. Sovet Ittifoqi parchalanganidan keyin - 90-yillarda bir qator Sobiq ittifoq respublikalarida ta'lim oluvchilarni fuqarolik tarbiyasining turli muammolari bo'yicha ko'plab tadqiqotlar himoya qilindi, shu jumladan A.M. Shalenov, D.K. Nurgaliev, O.I. Voljina, R.G. Huseynov, K.V. Gavrilovets, A.S. Gayazev, E.V. Izvestkova, E.F. Ivashkevich, T.A. Shchebakina, S. T. Musina, V.I. Novoseltsev, K. Tanikulova, A.N. Xudin, L.N. Shcherbakov, N.I. Shchevchenkolarning ishlarida jamiyatda fuqarolik tarbiyasini qaror toptirish davlat taraqqiyotiga xizmat qilishi asoslab berildi.

Muhokama va natijalar. Xalqning aniq maqsad sari harakat qilishi, davlatmand bo'lishi, baxtli bo'lib izzat va hurmat topishi, jahongir bo'lishi yoki zaif bo'lib xorlikga tushishi, baxtsizlik yukini tortishi, e'tibordan qolib, o'zgalarga tobe va qul, asir bo'lishi ularning o'z ota-onalaridan bolalikda olgan tarbiyalariga bog'liq. "Bugungi kunda yon-atrofimizda diniy ekstremizm, terrorizm, giyohvandlik, odam savdosi, noqonuniy migratsiya, ommaviy madaniyat, odam savdosi, ommaviy madaniyat degan baloqazolarning xavfi tobora kuchayib borayotganini hisobga oladigan bo'lsak, bu so'zlarning chuqur ma'nosi va ahamiyati yaqqol ayon bo'ladi" [1], - yurtboshimiz ushbu fikrlari orqali har bir oqibat tarbiya sababli yuzaga kelishini alohida ta'kidlaydilar.

G'arb dunyosida shaxsiy erkinlik va individual huquqlar, shuningdek, o'zligini namoyon qilish, shaxs erkinligi masalasiga ustuvor qaralsa, Sharq madaniyatida jamoa manfaatlarini, oila sha'ni va muqaddasligi, ijtimoiy an'ana va tartibotlar, kattalarga hurmat kabi qadriyatlar e'zozlanadi. Globallashuv sharoitida madaniyatlararo integratsiya eng avvalo, ma'naviy-axloqiy, ma'rifiy mezonlar, umuminsoniy qadriyatlar asosiga qurilmog'i lozim. Bu albatta tarbiya bilan hal etiladigan muammodir. Tarbiya masalasi islom dinida alohida to'htalib o'tilgan jarayon sanaladi.

Islom manbalarida tarbiya masalasi. "Tarbiya" so'zi arabcha "robba" fe'lidan olingan bo'lib, "o'stirdi", "ziyoda qildi", "rioyasiga oldi", "rahbarlik qildi" va "isloh qildi" ma'nolarini bildiradi. Islom manbalari Qur'oni Karim va Hadisu shariflarda bola tarbiyasi ota-onalarning eng ma'suliyatli va uzoq davom etadigan burchi hisoblanadi. Islom ulamolaridan Shayx Muhammad Yusuf Muhammad Sodiq boshqa burchlar ba'zi ishlarni qilish yoki mulkni sarflash bilan oxiriga etadi, ammo tarbiya ma'suliyati bardavom bo'lishini alohida ta'kidlaydi. Bunda olim ota-onalarning Alloh tomonidan berilgan farzandlariga shukronaligi ham aynan tarbiya ma'suliyatini sharaf bilan ado etishlari orqali yuzaga chiqadi deb ta'kidlaydi. Qur'oni Karimning "Niso" va "Baqara" suralarida oila, oilaviy munosabatlar va oilaviy tarbiya masalalariga alohida urg'u berilgan.

Bu jarayonga Abu Nasr Forobiy quyidagicha izoh beradi: "Ta'lim - xalqlar va shaharliklar o'rtasida nazariy fazilatni birlashtirish, tarbiya esa, shu xalqlar o'rtasidagi tug'ma fazilat va amaliy kasb-hunar fazilatlarini birlashtirishdir. Ta'lim faqat so'z va o'rgatish tiliga bo'lsa, tarbiya amaliy ish tajriba bilan, ya'ni shu xalq, shu millatning amaliy malakalaridan iborat bo'lgan ish-harakat, kasb-hunarga berilgan bo'lishi, o'rganishidir", - deydi [2].

Demak, buyuk mutafakkir ta'lim-tarbiyaning asosiy vazifasi jamiyat talablariga javob bera oladigan va shu jamiyat uchun xizmat qiladigan yetuk insonni tarbiyalashdan iborat deb biladi. Insonning kamolga yetishida ham aqli ham axloqiy tarbiyaning o'zaro aloqasi muhim ahamiyat kasb etishini ta'kidlaydi. Bunda Forobiy tavsiya etgan ta'lim-tarbiya usullari hozirgi davrda ham

o'z ahamiyatini yo'qotmaganligi bilan diqqatga sazovordir.

Fuqarolik tarbiyasini shakllantirish muammolari uzluksiz ta'limda ijtimoiy fanlarni integrativ o'qitish asosida samarali hal etiladi. Fuqarolik tarbiyasi tushunchasi tarbiya va madaniyat tushunchalari bilan uzviy bo'lib, fuqarolik tarbiyasi Vatanga sodiq bo'lish, xizmat qilish, insonning shaxsiy erkinligi va g'oyalari bilan bog'liq. Fuqarolik madaniyati esa, tarixiy jihatdan aniqlangan rivojlanishi darajasini nazarda tutadi va faoliyatni tashkil etish turlari va shakllarida namoyon bo'ladi. Bu tushunchalarning tarixiy tadrijiy rivojlanishiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, qadimgi davrga fuqarolik madaniyati tushunchasi I.Nidermanning ta'kidlashicha, Rim notig'i va faylasufi Mark ijodida ko'zga tashlanadi. O'z mazmuniga ega mustaqil tushuncha sifatida ilk bor XVII asrda S.Pufendorf asarlarida keltirilgan. Huquqiy madaniyat insonning ichki va tashqi dunyosini shakllantiradi va shaxs sifatida uni namoyon qilishga yordam beradi. Fuqarolik madaniyati xalqimizning azaliy an'analariga, udumlariga, tiliga, diniga, ruhiyatiga asoslangan holda insof va iymon adolat va qonuniylik, insonga yuksak hurmat va e'tibor, sabr-toqat kabi ma'rifat va haqiqat tuyg'ularini ongimizga singdirishga, fuqarolik tarbiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuning uchun ham kishilarning fikrini, dunyoqarashini mustaqilligimiz yo'lida fidokorona mehnat qilishga yo'naltirilgan huquqiy madaniyatni yuksaltirish hayotiy zaruriyatdir [3]. Shaxsning huquqiy madaniyati va huquqiy ongini yuksaltirish, huquqiy ta'lim va ma'rifatni, jamiyatda huquqiy bilimlar tartibotini tubdan yaxshilash, inson huquq va erkinlariga chuqur hurmat va ehtiromga asoslangan munosabatni, odamlarda qonunga itoatkorlik tuyg'usini, qonunlarni bilish va unga qat'iy amal qilish saodatmandligini qaror toptirish bugungi kunning zaruriy talabi bo'lib kelmoqda. Uzluksiz ta'limda ijtimoiy fanlarni integrativ o'qitish asosida, fanlararo va fan ichidagi mavzulararo integratsiyani takomillashtirish orqali yuqorida keltirilgan kompetensiyalarni takomillashtirish, fuqarolik tarbiyasini va unda huquqiy madaniyatni rivojlantirish murakkab hamda davomiylik xususiyatiga ega jarayon hisoblanadi. Lekin bu jarayon uchun o'quvchilik yillari poydevor bo'lib hisoblanadi. Maktablarda "Tarbiya", "O'zbekiston tarixi", "Jahon tarixi", "Davlat va huquq asoslari", "Iqtisodiy bilim asoslari", shuningdek, ta'lim muassasasining yo'nalishiga ko'ra bir qator ijtimoiy va gumanitar fanlari o'quvchilarda fuqarolik tarbiyasini rivojlantirishda katta imkoniyatlarga ega. Binobarin, bu fanlarni o'qitishda o'quvchilar barkamol shaxs qiyofasida aks etuvchi ma'naviy-axloqiy sifatlar, uning jismoniy layoqati hamda ijtimoiy munosabatlar jarayonidagi ishtiroki haqidagi ma'lumotlar bilan tanishadi. Aytish joizki, bu fanlarni o'qitishda o'quvchilar barkamol shaxs qiyofasida aks etuvchi ma'naviy-axloqiy sifatlar, uning jismoniy layoqati hamda ijtimoiy munosabatlar jarayonidagi ishtiroki haqidagi malumotlar bilan tanishadi, xarakterlariga xos xususiyatlarni tanqidiy baholaydi va salbiy hulq atvorlarini yo'qotishga harakat qiladi.

Huquqiy bilimga ega bo'lgan insonda huquqiy madaniyat shakllangan bo'ladi. Shu sababli maktab o'quvchilarida huquqiy ongni shakllantirish muhim masalalardan biri hisoblanadi. Boshlang'ich maktablarda shu vazifani ilk huquqiy tushunchalarni ularning ongiga singdirishdan boshlash maqsadga muvofiq. Huquqiy ta'lim-tarbiyaning asosiy maqsadi har bir o'quvchiga amaliy faoliyatida zarur bo'ladigan huquqiy bilimlarni belgilangan davlat ta'lim standartlaridan kam bo'lmagan hajmda olish imkoniyatlarini berishdan iborat. O'quvchilarida fuqarolik tarbiyasini rivojlantirishda "tarixiy ta'lim", "huquqiy ta'lim" tushunchalari ko'proq ishlatiladi. Chunki bu bosqichda u aniq amaliy xususiyatga ega bo'lib, insonparvarlik, Vatanparvarlik, tarixiy o'tmishga nisbatan muhabbat, jamiyat taraqqiyotiga xissa qo'shish, qonunga bo'ysunuvchi shaxsni shakllantirish kabi tarbiyaviy vazifalarni hal qiladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida huquqiy madaniyatni shakllantirish jarayoni fuqarolik pozitsiyasi va o'zini o'zi qadrlash kabi insoniy tushunchalar bilan boyitiladi. Madaniyat tushunchasini ilmiy keng ma'noda insonning yashash shakli va usuli, u o'zi uchun yaratgan sun'iy muhit bo'lib, bu ma'naviy va ahloqiy qadriyatlar, tarbiyaviy ishlar integratsiyasi bilan amalga oshiriladi [4]. Har bir tarixiy davr ijtimoiy taraqqiyot bilan o'zgarib turadigan madaniyatning ma'lum bir turi bilan tavsiflanadi. Madaniyatni tor ma'noda insonlarning hayot strategiyasidagi ma'naviy salohiyati deyish mumkin. U faoliyati davomida ahloqiy, estetik va huquqiy rivojlanishning turli aloqa usullari, shakllari va natijalarini o'z ichiga oladi. Madaniyat ko'plab insonlar hamkorligida yaratiladi, ularning ijodiy harakatlari va o'zaro muloqot samarasi madaniyatni vujudga keltiradi va bunda eng asosiy vosita ta'lim hisoblanadi. Ushbu tushuncha mazmun mohiyatini tushunishga nafaqat pedagogik, shuning bilan birga psixologik, huquqiy, ijtimoiy, madaniy, falsafiy va antropologik bilimlar ham ta'sir ko'rsatadi. Milliy ta'lim tizimida o'quvchi huquqiy madaniyatini rivojlantirish uchun o'quv jarayonidagi pedagogik vositalarni samarali qo'llash bilan bir qatorda, o'quvchining o'zini individual namoyon etishi, o'zini o'zi rivojlantirish uchun sharoit yaratish, buni amalga oshirishga yordam beradigan shaxsiy yondashuvini belgilab berish maqsadga muvofiq [5].

Ma'lumki, jadid ma'rifatparvari Abdulla Avloniyning "Tarbiya biz uchun yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir" [6] degan chuqur ma'noli so'zlari naqadar haqiqat ekanini bugun, har qachongidan ham yaxshi anglamoqdamiz. Bundan tashqari buyuk vatandoshlarimizdan birir Imom G'azzoliy bunday deydi: "Bolalar ota-onalariga berilgan bir omonatdir. Bolaning qalbi har qanday naqsh-u tasvirdan xoli bir qimmatbaho gavhardir. U qanday naqsh solinsa, qabul qiladi, qayoqqa bukilsa, egiladi. Agar yaxshilikka o'rgatilsa, shu bilan o'sadi va dunyo-yu oxirtda saodatga erishadi [7]. Uning savobiga ota-onasi ham, har bir muallimu ustozlari ham sherik bo'ladi. Agar yomonlikka odatlantirilsa, hayvonlardek o'z holiga tashlab qo'yilsa, oxir-oqibat halok bo'ladi. Gunohi esa uning tarbiyasi uchun javobgar bo'lganlarning gardaniga tushadi".

Mamlakatimizda vatanparlik ruhida ma'naviy-ruhiy tarbiyalash asosan respublikamizdagi qariyb 11 mingta6ni tashkil etuvchi umumta'lim maktablarida tarix va boshqa ijtimoiy fanlar o'qituvchi-murabbiylari tomonidan amalga oshirilib kelinmoqda. Bu sohada yutuqlar bilan birga hal qilinishi lozim muammolar har topiladi. Muammolarni shartli ravishda kadrlar, moddiy texnika-baza, hududlardagi umumta'lim maktab ta'limiga bo'lgan munosabat va boshqalarga bo'lib ko'rsatishimiz mumkin. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi Huquqiy siyosat tadqiqot institutida olib borilgan tadqiqotlar natijasida Abdulaziz Rasulev, Shoxjaxon Xo'jayev tomonidan quyidagi ilmiy xulosalarga kelinadi. "Ta'limning asosiy muammolari va uning sifati tushib ketishining sabablari:

1. O'qituvchilar va jamoatchilik o'rtasidagi munosabatlardagi muammolar.
2. Maktab o'qituvchisi kasbining obro'si unchalik yuqori emasligi.
3. Maktablarning moddiy-texnik ta'minot bilan bog'liq muammolar.
4. Maktabdagi o'quv dasturlari muammolari" [8].

Demak, vatanparvarlik masalasida amalga oshirilishi lozim bo'lgan vazifalar yuqorida mavjud muammolarni bartaraf etish bilan bevosita bog'liq. Yuqoridagi muammolar sirasiga bizningcha o'qituvchining ixtisoslik fanidan bilimi omilini ham qo'shish zarur deb o'ylaymiz. Sababi ta'lim o'qituvchi va ta'lim oluvchining birdek faolligi asosida barpo etilsagina ijobiy natija beradi. Aks holda bilim olish yoki ta'limni mazmunida lozim ko'nikmalarni shakllantirish jarayonida bo'shliqlarni bartaraf kerak bo'lib qoladi.

Fuqarolik tarbiyasining asosiy predmeti huquqiy madaniyat. O'quvchilarning huquqiy madaniyati madaniyatning boshqa sohalar va o'ziga xos mazmuni bilan murakkab organik birlikda rivojlanadi. Insonning ichki tuyg'usi huquqiy va ma'naviy madaniyatning bir ko'rinishidir. Bu ijtimoiy foydali fazilatlar kundalik hayotda o'z ifodasini namoyon etadi. Ijtimoiy faoliyat qonunlarini bilish va to'g'ri qo'lashga asoslanadi. Huquqiy madaniyatning ko'p qirrali ekanligini bilgan holda, ularning ba'zilarini qisqartirish uning shakllanish vazifasini ham toraytirib qo'yishi mumkin. Huquqiy madaniyatni o'ziga xos tizim deyilsa, uning rivojlanish imkoniyati barqaror ekanligi qadriyatlarimizdan ma'lumdir. Shaxsning barkamol rivojlanishi uchun huquqiy madaniyat o'ziga xos impuls bo'lib uning yordami bilan rivojlanish yuksalish [9]. Bu huquqiy madaniyat jamiyatning huquqiy madaniyati bilan uzviy bog'liqdir.

Zamonaviy dunyoda internet insoniyat taraqqiyotida tub burilish yasagan, eng muhim ixtirolardan bo'lib jamiyatdagi muhim roli va ahamiyati tufayli misli ko'rilmagan sur'atlarda tez rivojlanayotgan ommaviy vositalardan biri hisoblanadi. Internetning qulayligi geografik, ma'lum darajada siyosiy, va madaniy to'siqlarni yengib o'tib, butun dunyo yoshlari bir-biri bilan bog'lanib, dunyoning o'zlari hohlagan turli chekka hududlaridan kerakli bo'lgan ma'lumotlarni olish imkoniyati mavjud. O'smir-yoshlar shunday imkoniyatlarga egaki, ular dunyodagi eng so'nggi yangiliklar va ilmiy yutuqlar bilan tanishishlari mumkin. "Axborot asri" deb atalgan jamiyatda yoshlarning ijtimoiylashuvi internet tizimi orqali yuz bermoqda. Internet yoshlarga qanday yashash, fikrlash, o'ylashni o'rgatmoqda [10].

Shuning uchun ham zamonaviy jamiyatda ijtimoiy tarmoqlar o'quvchilarning ijtimoiylashuvida samarali omildir. O'quvchilarni ijtimoiy tarmoqlar orqali kelayotgan tahdidlardan saqlashda hamda saqlanish ko'nikmalarini shakllantirishda ularni ijtimoiy tarmoq imkoniyatlaridan ongli va intizomli foydalanishlarida "Tarbiya" fani o'qituvchilari va ta'lim muassasasi tomonidan quyidagi amaliy yordam uyushtirilishimaqsadga muvofiqdir:

- o'quvchilarga ta'lim-tarbiya berishda ilg'or pedagogik va axborot kommunikasiya vositalaridan unumli foydalanish;
- o'quvchilarning ta'lim-tarbiya olish jarayonida turli chalg'ituvchi vositalarning zararli oqibatlarini tushuntirish bo'yicha targ'ibot va tashviqot ishlarini olib borish;
- o'quvchilar ongiga ta'sir etishga yo'naltirilgan tahdidlarga nisbatan immunitet hosil qilishga yo'naltirish;
- o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatish va h.z.
- Internet vositasida o'quvchi dunyoqarashini rivojlantirishning usul va vositalari [11].

Xulosa o'nida shuni aytish mimkinki, uzluksiz ta'limda fuqarolik tarbiyasini shakllantirishga poydevor yaratish uchun tarbiya, madaniyat, axloq va me'yor kabi tushunchalarni ijtimoiy fanlarni integratsion o'qitishda amalga oshirish, tarbiyaning umumiy majmualarini o'quvchi shaxsida qaror toptirish talab etiladi. O'quvchilarning fuqarolik tarbiyasini ularning ijtimoiy munosabatga kirishish tuyg'ulari, ijtimoiy munosabatlar subyekti sifatida muloqotning barcha sohalarida moslashish va induviduallashtirish asosida takomillashtirilgan. O'quvchilarda o'ylab harakat qilish, insonlar bilan muloqot qilish, boshqa insonga yordam ko'rsatish, hayotiy vaziyatini tushunish, jamiyatda umumiy yashash va qonunlarga rioya qilish kabilar huquqiy immunitet shakllanishi natijasida hosil bo'ladi. Demak, o'quvchiga amaliy faoliyatida zarur bo'ladigan bilimlarni belgilangan davlat ta'lim standartlaridan kam bo'lmagan hajmda olish imkoniyatlarini berish shaxsga yo'naltirilgan ta'lim tarbiyaning maqsadi hisoblanadi. Huquqiy fuqarolik davlatini o'quvchilarning huquqiy ongini oshirmasdan turib tasavvur etib bo'lmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi.
2. Аширов А. "Авесто" ва зардуштийларнинг оила турмуш маросимлари ҳақида // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. -2002. -№1. Б. 50;
3. Toshtemirova S.A., Ilmurodova F.Sh., Sa'dullayeva M.H. Tarix o'qitish metodikasi. Toshkent – 2023.
4. Toshtemirova S.A., Gaffarova G.G., Koshanova N.M. Tarbiya fanlarini o'qitish metodikasi. Toshkent – 2023.
5. Abdurahmanov O.K. Fan, ta'lim va ishlab chiqarish integratsiyasi. -T.: Fan va texnologiya. 2014. - 23 b.
6. Abdulla Avloniy..Turkiy guliston yoxud axloq - Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2019. - 96 6. 6-bet
7. G'affarov Ya.X. Tarix o'qitish metodikasi. -T.: 2021.
8. Karimova O., Rafiqov A. O'quvchi yoshlarni huquqiy tarbiyalash. -T.: 32-bet.
9. G'afforov Ya.X., Toshtemirova S. Ways to increase the effectiveness of education in an integrated environment // European Journal of Molecular & Clinical Medicine, Vol. 07, Issue 07, 2020. Pp. 647-655.
10. Aqchayev F.Sh. Tarix fanini oqitishda innovatsion texnologiyalar. Oquv uslubiy qo'llanma. Jizzax-2014.
11. Joldasov I.S. Tarixni o'qitish metodikasi rivojlanishi tarixidan / Science and Education Scientific Journal. Volume 1 Issue 5. 2020. 196-b.

**UCHINCHI RENESSANS AVLODNI MAKTAB TA'LIMIGA TAYYORLASHDA TARBIYACHILARNI
KASBIY MALAKALARINI BAHOLASH
JO'RAYEVA DILNOZA O'KTAM QIZI**

*Maktabgacha ta'lim kafedrası o'qituvchisi. Buxoro davlat pedagogika insituti
<https://orcid.org/0009-0000-4954-8585>*

**ОЦЕНКА ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КВАЛИФИКАЦИИ ВОСПИТАТЕЛЕЙ ДОШКОЛЬНЫХ
УЧРЕЖДЕНИЙ В ОБРАЗОВАНИИ ТРЕТЬЕГО РЕНЕССАНСНОГО ПОКОЛЕНИЯ**

Жўраева Дилноза Ўктам кизи

Преподаватель кафедры дошкольного образования. Бухарский государственный педагогический институт

**EVALUATION OF THE PROFESSIONAL QUALIFICATIONS OF PRESCHOOL EDUCATORS IN THE
EDUCATION OF THE THIRD RENAISSANCE GENERATION**

Juraeva Dilnoza Uktam kizi

Teacher of the preschool education department. Bukhara State Pedagogical Institute

Annotatsiya. Bugungi kunda maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarning ehtiyojlari va qiziqishlari jadal ravishda ortib boradi. Bu avvalo kengroq doiraga chiqish ehtiyoji, muloqotga kirishishi, o'zligini namoyon qilish, o'ynash ehtiyojlarining mavjudligidir. Maktabga qadam qo'yayotgan bugungi kunning bolasidan aniq bilim, fikrlash ko'nikmasi, yangi bilimlarni egallashga tayyorlik, obyektiv olamga moslashish ko'nikmasi, voqea-hodisalarni mustaqil ravishda tahlil etishi bilan bir qatorda uning maktab ta'limiga shaxsiy-irodaviy, ma'naviy, intellektual, ijtimoiy-psixologik jihatdan tayyorgarligi talab etiladi. Uchinchi renessans avlodni maktab ta'limiga tayyorlashda tarbiyachilarni kasbiy malakalarini baholash muhim ahamiyat kasb etadi. Maktabga qadam qo'yayotgan bugungi kunning bolasidan aniq bilim, fikrlash ko'nikmasini, yangi bilimlarni egallashga tayyorligini, obyektiv olamga moslashish ko'nikmasini, voqea-hodisalarni mustaqil ravishda tahlil etishi bilan bir qatorda uning maktab ta'limiga shaxsiy-irodaviy, ma'naviy, intellektual, ijtimoiy-psixologik jihatdan tayyorgarligini talab etiladi.

Аннотация. Сегодня потребности и интересы детей дошкольного возраста стремительно возрастают. Прежде всего, это потребность выйти на более широкий круг, общаться, выразить свою личность, играть. Сегодняшнему ребенку, поступающему в школу, необходимы четкие знания, навыки мышления, готовность к получению новых знаний, умение адаптироваться к объективному миру, самостоятельный анализ событий, а также личностное, произвольное, духовное отношение к школьному образованию, интеллектуальное, социально-психологическое. требуется подготовка. При подготовке третьего поколения эпохи Возрождения к школьному образованию важна оценка профессиональной квалификации педагогов. Сегодняшнему ребенку, поступающему в школу, необходимы четкие знания, навыки мышления, готовность к получению новых знаний, умение адаптироваться к объективному миру, самостоятельный анализ событий, необходима личностно-волевая, духовная, интеллектуальная, социально-психологическая подготовка.

Annotatsion. Today, the needs and interests of children of preschool age are rapidly increasing. First of all, this is the need to reach a wider circle, to communicate, to express one's identity, to play. Today's child entering school needs clear knowledge, thinking skills, readiness to acquire new knowledge, ability to adapt to the objective world, independent analysis of events, as well as a personal, voluntary, spiritual attitude to school education. , intellectual, socio-psychological preparation is required. In preparing the third renaissance generation for school education, it is important to evaluate the professional qualifications of educators. Today's child entering school needs clear knowledge, thinking skills, readiness to acquire new knowledge, ability to adapt to the objective world, independent analysis of events, personal-volitional, spiritual , intellectual, socio-psychological preparation is required.

Kalitso'zlar: Maktabgachata'lim,maktab,bolalar,rivojlanish,bilim,ko'nikma,malaka,tarbiyachi.

Ключевые слова: Дошкольное образование, школа, дети, развитие, знания, умения, умения, воспитатель.

Key words: Preschool education, school, children, development, knowledge, skills, skills, educator.

Yurtimizda uchinchi renessansni barpo etishda prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev quyidagi fikrlarni keltirib o'tganlar - „Biz yurtimizda Uchinchi Renessansni barpo etish masalasini strategik vazifa sifatida oldimizga qo'yib, uni milliy g'oya darajasiga ko'tarmoqdamiz. Biz maktabgacha ta'lim va maktab ta'limi, oliy ta'lim tizimi hamda ilmiy-madaniy tashkilotlarini bo'lg'usi Renessansning to'rt uzviy halqasi, deb bilamiz. Bog'cha tarbiyachisi, maktab muallimi, professor-o'qituvchilar va ilmiy-ijodiy ziyolilarimizni esa yangi Uyg'onish davrining to'rt tayanch ustuni, deb hisoblaymiz“, – dedi prezident.

Maktabgacha ta'limning maqsadi – bolalarni maktabdagi o'qishga tayyorlash, bolani sog'lom, rivojlangan, mustaqil shaxs bo'lib shakllantirish, qobiliyatlarini ochib berishga, o'qishga, tizimli ta'limga bo'lgan ishtiyoqini tarbiyalashdir. Ta'lim tashkilotlarining turi sifatida maktabgacha ta'lim tashkilotida, shubhasiz, ularning har qaysisiga xos, bolalarning tarbiyasi, ta'limi, rivojlanishi va salomatligiga yaxshi yo'nalganligi bilan bog'liq umumiy xususiyatlarga ega. Shu asnoda tarbiyalanayotgan

bolalarning yosh xususiyatlariga ko'ra maktabgacha ta'lim muassasasi faoliyati boshqa ta'lim muassasalarida kechadigan jarayonlar boshqalaridan jiddiy farq qiladi. Shundan kelib chiqib, aytish mumkinki, ta'lim sifatini boshqarishning umumiy nazariy yo'llarini maktabgacha ta'lim amaliyotiga mexanik ravishda ko'chirish mumkin emas. Ular maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyatining o'ziga xosliklariga mos yangi mazmun bilan to'ldirilishi kerak.

Maktabga qadam qo'yayotgan bugungi kunning bolasidan aniq bilim, fikrlash ko'nikmasini, yangi bilimlarni egallashga tayyorligini, obyektiv olamga moslashish ko'nikmasini, voqea-hodisalarni mustaqil ravishda tahlil etishi bilan bir qatorda uning maktab ta'limiga shaxsiy-irodaviy, ma'naviy, intellektual, ijtimoiy-psixologik jihatdan tayyorgarligini talab etiladi. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarning ko'zga tashlanib turuvchi xususiyatlaridan biri, ularning harakatchanligi va taqlidchanligidir. Bola tabiatining asosiy qonunini shunday ifodalash mumkin: bola uzluksiz faoliyat ko'rsatishni talab qiladi, lekin u faoliyat natijasidan emas, balki faoliyatning bir xilligi va surunkaliligidan toliqadi. Shu sababdan, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida maktabgacha yoshdagi bolalarni har tomonlama rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan pedagogik jarayon murakkab va rang-barangdir. Ta'lim-tarbiyaviy ishlarni muvaffaqiyatli amalga oshirilishi maktabgacha ta'lim tashkilotlardagi pedagogik jarayonni, har bir faoliyat turini to'g'ri tashkil etishga bog'liq. Ma'lumki, ta'lim olish (ma'lumot olish) jarayoni – bu ma'naviy va aqliy qobiliyatlarni tizimli rivojlantirib borish, bilim va tushunchalarni shakllantirish va olingan bilimdan foydalana olish qobiliyatini tarkib toptirishdan iborat jarayondir. Bu jarayon ta'lim oluvchining o'zi orqali yoki boshqa biron ta'lim beruvchining ko'magida amalga oshirilishi mumkin. Ta'lim olish jarayoni esa turli xil metodlarga(usullarga) tayangan holda kechadi. Metod – grekcha «metodos» so'zidan olingan bo'lib, izlanish yoki bilish yo'li, nazariya, ta'limot ma'nosini anglatadi. Ta'lim metodini(usulini) - ta'lim oluvchi va ta'lim beruvchining ma'lum maqsadga qaratilgan, birgalikdagi faoliyatini tashkil qilishning muayyan tizimga solingan yo'l-yo'rig'i sifatida ta'riflash mumkin.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyatining yangi mazmun asosida tashkil etish, uni yangi pedagogik texnologiya g'oyalari bilan boyitish, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida faoliyat yurituvchi tarbiyachilarning yangi avlodini tayyorlash, ularni zamonaviy bilimlar bilan qurollantirish hamda ularda kasbiy malaka hamda faoliyatga nisbatan ijodiy yondashuv hissini qaror toptirish O'zbekiston Respublikasi uzluksiz ta'lim tizimida olib borilayotgan ta'limiy islohotlarning muhim yo'nalishlaridan biri sanaladi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyati mazmunini aks ettiruvchi zamonaviy talablarga muvofiq yaratilgan manbalar (xususan, turli yo'nalishlarda tashkil etiluvchi ta'limiy va tarbiyaviy ishlar dasturlari, maktabgacha ta'lim tashkilotlarining faoliyatini takomillashtirishga oid tavsiyanomalar, ko'rsatmali materiallar va hokazolar) uzluksiz ta'lim tizimining ushbu bosqichida amalga oshirilishi zarur bo'lgan faoliyatning nazariy asoslarini belgilab berishga xizmat qilmoqda. Nazariy manbalarining mazmun jihatidan takomillashtirish, shuningdek, ushbu jarayonga malakali mutaxassislarni jalb etish alohida ahamiyat kasb etadi.

O'zbekistondagi ommaviy maktabgacha ta'lim oldida mahorat-bilim modelidan ta'limning rivojlanish modeliga yo'naltirish vazifasi turibdi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari quyidagilar uchun javob beradi:

bolaning huquqlari va qonuniy manfaatlari buzilishi;

bolalar maktabgacha ta'lim tashkilotida bo'lgan vaqtida ularning hayotini himoya qilishni va sog'lig'ini mustahkamlashni tashkil etish;

ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishda qo'llaniladigan shakllar, usullar va vositalarning bolalarning yosh, ruhiy va fiziologik xususiyatlari, qiziqishlari, qobiliyatlari, manfaatlari va ehtiyojlariga muvofiq kelmasligi;

bolalarni umumta'lim muassasalaridagi boshlang'ich ta'limga shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni qo'llagan holda tayyorlash sifat;

ta'lim dasturlari tegishli sifatda va belgilangan hajmda amalga oshirilishini ta'minlash;

ushbu Nizomda nazarda tutilgan vazifalar va funksiyalarni bajarish.

O'quv jarayonidan siyosiy maqsadlarda yoki ta'lim olayotgan bolalarni O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunchilikka zid harakatlarni sodir etishga undash uchun foydalanish taqiqlanadi.

Pedagog xodimlar maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish uchun javob beradilar.

Maktabgacha ta'lim tashkiloti faoliyatini tashkil etish

Maktabgacha ta'lim tashkiloti maktabgacha ta'limga qo'yiladigan davlat talablariga muvofiq bolalarni tarbiyalashni, o'qitishni, ularga qarab turishni, ularni parvarishlashni va sog'lomlashtirishni ta'minlaydi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotidagi ta'limning mazmun-mohiyati O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi tomonidan tasdiqlangan Maktabgacha ta'lim davlat ta'lim dasturi asosida ishlab chiqilgan ta'lim dasturida belgilab beriladi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotidagi ta'lim-tarbiya jarayoni mashg'ulotlarning yillik, kalendar-mavzuli rejalari va jadvali bilan tartibga solinadi.

Maktabgacha ta'lim tashkiloti "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga, Ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan davlat talablariga va boshqa qonunchilikka muvofiq ta'lim berish va tarbiyalash shakllari, vositalari va usullarini tanlaydi.

Rivojlanishida jismoniy yoki psixik nuqsonlari bo'lgan tarbiyalanuvchilar bilan ishlash texnologiyalari, usullari va shakllari ularning psixofizik rivojlanish xususiyatlari, o'ziga xos imkoniyatlari va sog'lig'i holatidan kelib chiqqan holda, pedagog va tibbiy xodimlar tomonidan belgilanadi hamda maktabgacha ta'lim tashkilotining Pedagogik kengashi bilan kelishiladi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotida ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishning asosiy shakli o'yin hisoblanadi

Education and innovative research 2024 y. № 2

Har bir yosh guruhidagi mashg'ulotlar, o'yinlarning har yilgi soni, davom etadigan davri va izchilligi maktabgacha ta'lim tashkilotining o'quv rejasida belgilanadi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida rivojlanishida jismoniy yoki psixik nuqsonlari bo'lgan bolalar va rivojlanishida nuqsonlari bo'lmagan bolalarning bir tashkilotda birgalikda o'qishi va tarbiyalanishiga qaratilgan inklyuziv guruhlar tashkil etilishi mumkin.

Bolalarning maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bo'lish vaqtiga qarab u erdagi guruhlar quyidagicha bo'lishi mumkin:

bolalar qisqa vaqt bo'ladigan guruhlar (kuniga 3-4 soat);

to'liq kunli guruhlar (kuniga 9, 10,5 va 12 soat);

bolalar kechayu kunduz bo'ladigan guruhlar.

Maktabgacha ta'lim tashkilotining:

bolalar kuniga 3-4 soat bo'ladigan guruhlarida — kunduzgi uyqu tashkil etilmaydi va bir martalik ovqatlantirish tashkil etilishi mumkin;

bolalar kuniga 9 — 10,5 soat bo'ladigan guruhlarida — uch martalik ovqatlantirish tashkil etilishi va kunduzgi uyqu uchun sharoitlar yaratilgan bo'lishi kerak;

bolalar 12 soat bo'ladigan guruhlarida — to'rt martalik ovqatlantirish tashkil etilishi va kunduzgi uyqu uchun sharoitlar yaratilgan bo'lishi kerak.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarining bolalar kechayu kunduz bo'ladigan guruhlarida kunduzgi va tungi uyqu hamda besh martalik ovqatlantirish tashkil etilishi uchun sharoitlar yaratilgan bo'lishi kerak.

Uch yoshdan yetti yoshgacha bo'lgan bolalar uzluksiz uxlamaydigan muddatning tavsiya etiladigan maksimal davomiyligi 5,5 — 6 soatni tashkil etadi.

Bolalar maktabgacha ta'lim tashkilotlari – O'zbekiston Respublikasidagi ta'lim muassalarining turi bo'lib, turli yo'nalishdagi maktabgacha ta'lim umumta'lim dasturlarini amalga oshiradi. Maktabgacha ta'lim muassasalari 2 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan bolalarni tarbiyalashni, o'qitishni, nazoratini, parvarishlashni va sog'lomlashtirishni ta'minlaydi.

Maktabgacha ta'lim muassasasining ish tartibi va u yerda bolalarning bo'lish davomiyligi davlatning maktabgacha ta'lim sifat va darajasiga bo'lgan talablari, nizom, maktabgacha ta'lim muassasasi va ota-onalar orasida tuzilgan shartnoma, hamda ta'sischilar tomonidan belgilandi. Imkoniyatlari cheklangan bolalar uchun maxsus maktabgacha ta'lim muassasalari tashkil qilingan bo'lib, u yerga bolalar davlatning joylardagi vakolatli ta'limni boshqarish va sog'liqni saqlash organlari tarafidan tashkil qilingan ruhiy- tibbiy pedagogik komissiyaning xulosasiga binoan qabul qilinadi.

Maktabgacha ta'lim, olinish shakli va usullaridan qat'iy nazar, quyidagi maqsadlarni o'z oldiga qo'yadi:

- Bolalarni maktabda o'qishga maqsadli va tizimli tayyorlash;
- Bolalarning shaxsiy qobiliyatlari va iste'dodlarini rivojlantirish;
- Bolalarni milliy va umuminsoniy yetuk va madaniy qadriyatlar bilan tanishtirish, bolani intellektual rivojlantirish;
- Bolalarda yuqori ma'naviy va odob axloq asoslarini shakllantirish;
- Bolalarning jismoniy va ruhiy sog'ligini mustahkamlash;

Maktabgacha ta'lim maqsad va vazifalarni amalga oshirishda ijtimoiy va xayriya tashkilotlari, mahalla, xalqaro fondlar faol ishtirok etadilar.

O'zbekistonda maktabgacha ta'lim davlat tilida hamda qoraqalpoq, rus, tojik, qirg'iz va qozoq tillarida olib boriladi.

Har bir bola alohida holda o'sadi va rivojlanadi, biroq shunga qaramay barcha bolalar rivojlanishning ma'lum ketma-ketlikdagi bosqichlaridan o'tadilar. Ushbu bosqichlarning har birida bir xil yoshdagi bolalar uchun umumiy bo'lgan xususiyatlar kuzatiladi.

Rivojlanish sohasidagi izlanishlar shundan dalolat beradiki, bola hayotining dastlabki to'qqiz yili o'sish davrining muayyan davomiyligida o'tadi, bu umumiy va oldindan aytib berish mumkin bo'lgan bosqichdir. Bu bosqichlar rivojlanishning har bir sohasidagi o'zgarishlar bilan ajralib turadi: jismoniy, hissiy, ijtimoiy va kognitiv. Bolalar o'sishining o'ziga xosligi to'g'risidagi bilimlar tarbiyachilarga ta'lim muhitini yaratishga va faoliyatning muvofiq turlarini rejalashtirishga tayanch bo'lib xizmat qiladi. Rivojlanish xususiyatlariga mos kelish usullarini muvaffaqiyatli qo'llash uchun tarbiyachilar me'yordagi rivojlanishning borishi to'g'risida tasavvurga ega bo'lishlari kerak. Bunda tarbiyachilar shuni yodda tutishlari lozimki, bolalar rivojlanishning bir xil bosqichini bosib o'tishlariga qaramasdan, ularda bu jarayon bir vaqtning o'zida kechmaydi. Bir xil yoshdagi bolalarda o'ziga xos individual farqlar bo'lishi muqarrar.

Ontogeneza 3 dan 7 yoshgacha bo'lgan davr MTT yoshi davri hisoblanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasida juda tez sifat o'zgarishlari bo'lishini inobatga olgan holda 3 davrga (3-4 yosh) kichik maktabgacha davri (4-5 yosh) kichik bog'cha yoshi o'rta maktabgacha davr (o'rta maktabgacha ta'lim yoshi) 6-7 yosh va katta maktabgacha davr katta maktabgacha ta'lim yoshilarga ajratish mumkin.

Bola rivojlanish jarayonida kishilik avlodi tomonidan yaratilgan predmet va hodisalar olami bilan munosabatga kirishadi. Bola insoniyat qo'lga kiritgan barcha yutuqlarni faol ravishda o'zlashtirib, egallab boradi. Bunda predmetlar olamini, ular yordamida amalga oshiriladigan xatti- harakatlarni, tilni, odamlar orasidagi munosabatlarni egallab olishi, faoliyat motivlarining rivojlanishi, qobiliyatlarning o'sib borishi, katta yoshli kishilarning bevosita yordamida amalga oshirilib borilmog'i kerak. Asosan, shu davrdan boshlab bolaning mustaqil faoliyati kuchaya boshlaydi. Bog'cha yoshdagi bolalarga beriladigan tarbiya, ularning murakkab harakatlarini o'zlashtirish, elementar gigiyena, madaniy va mehnat malakalarini shakllantirish, nutqini rivojlantirish

hamda ijtimoiy axloq va estetik didining dastlabki kurtaklarini hosil qilish davridir.

Mashhur rus pedagogi Lesgaftning fikricha, insonning maktabgacha ta'lim yoshidagi davri shunday bir bosqichki, bu davrda bolalarda xarakter xislatlarining namunalari shakllanib, axloqiy xarakterning asoslari yuzaga keladi. Maktabgacha ta'lim bolalarning ko'zga tashlanib turuvchi xususiyatlaridan biri, ularning harakatchanligi va taqlidchanligidir. Bola tabiatining asosiy qonunini shunday ifodalash mumkin: bola uzluksiz faoliyat ko'rsatishni talab qiladi, lekin u faoliyat natijasidan emas, balki faoliyatning bir xilligi va surunkaliligidan toliqadi.[2.11; 67-89]

Kattalar va tengdoshlari bilan bo'lgan munosabat orqali bola axloq me'yorlari kishilarni anglashi, shuningdek, ijobiy va salbiy munosabatlar bilan tanisha boshlaydi. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bola endi o'z gavdasini yaxshi boshqara oladi. Uning harakati muvofiqlashtirilgan holda bo'ladi. Bu davrda bolaning nutqi jadal rivojlana boshlaydi. U yangiliklarni egallashga nisbatan o'zi bilganlarini mustahkamlashga ehtiyoj sezadi, o'zi bilgan ertagini qayta-qayta eshitish va bundan zerikmaslik, shu davrdagi bolalarga xos xususiyatdir.

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarning ehtiyojlari va qiziqishlari jadal ravishda ortib boradi. Bu avvalo keng doiraga chiqish ehtiyoji, munosabatda bo'lish, o'ynash ehtiyojlarining mavjudligidir. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar nutqni bir muncha to'la o'zlashtirganlari va haddan tashqari harakatchanliklari tufayli ularda o'zlariga yaqin bo'lgan katta odamlar va tengdoshlari bilan munosabatda bo'lish ehtiyoji tug'iladi. Ular tor doiradan kengroq doiradagi munosabatlarga intila boshlaydilar. Ular endi qo'ni-qo'shnilarining bolalari bilan ham jamoa bo'lib o'ynashga harakat qiladilar.

Hamma narsani bilib olishga bo'lgan ehtiyoj kuchayadi. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bola tabiatiga xos bo'lgan kuchli ehtiyojlardan yana biri, uning har narsani yangilik sifatida ko'rib, uni har tomonlama bilib olishga intilishidir.

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar hayotida va ularning psixik jihatidan o'sishida qiziqishning roli kattadir. Qiziqish xuddi ehtiyoj kabi, bolaning biror faoliyatga undovchi omillardan biridir. Shuning uchun ham qiziqishni bilish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan murakkab psixik hodisa desa bo'ladi.

Bolaning kamol topishida qiziqishning ahamiyati shundaki, bola qiziqqan narsasini mumkin qadar chuqurroq bilishiga intiladi va uzoq vaqt davomida qiziqqan narsasi bilan shug'ullanishdan zerikmaydi. Bu esa o'z navbatida bolaning diqqati hamda irodasi kabi muhim xislatlarni o'stirishga va mustahkamlashga yordam beradi.

Endi har bir davrni alohida ko'rib chiqamiz.

Uch yoshdagi bolalarning umumiy tavsifi. 3 yoshdan 4 yoshgacha bo'lgan bolalar bir vaqtning o'zida tajovuzkor, muloyim va qo'pol bo'lishlari mumkin. Ular o'zlarini o'rab turgan borliqni tushunishga harakat qiladilar. Ularda o'z shaxsiy xayollarini aniq borliqdan ajratishlari qiyin kechadi. Ular o'z harakatlari ma'lum oqibatlariga olib kelishini tushuna boshlaydilar va o'zlari uchun xulq-atvor cheklashlarini o'rnatishga o'rganadilar. Bunda ana shu yoshdagi guruh bolalarida boshqalardan farq qiluvchi quyidagi holat namoyon bo'ladi: hozircha ular tobe va itoatkor ekanligini namoyon qilayotgan bo'lsalar, bir daqiqadan so'ng talabchan va injiq bo'lib qoladilar.

Uch yoshli bolalar nutq ko'nikmalarini jadallik bilan rivojlantiradilar, bunda ular bolalar uchun xos bo'lgan tildan me'yoriy tavsifiy tilga o'tib-qaytib turadilar. Ular qaysidir topshiriqni hal qilish chog'ida yoki o'yin paytida tez-tez ovoz chiqarib o'zlari bilan o'zlari gaplashadilar. Bunday yoshdagi bolalarda katta quvvat (energiya) zahirasi bo'ladi, biroq ular bu quvvatni uzoq vaqt bir ishga jalb eta olmaydilar. Odatda bunday bolalar tez-tez bir mashg'ulotdan ikkinchisiga o'tib turadilar. Ular alohida holda va guruhda o'ynaydilar. Oila a'zolarini hisobga olmaganda tarbiyachi bola mustahkam bog'lanish hissini tuyadigan birinchi katta yoshli kishidir.

O'quv-tarbiya jarayonida sog'lom avlodni shakllantirish mexanizmlari hisobga olish - ularning mayilli-ehtiyojli, hissiy-ixtiyoriy, kognitiv sohalariga mujassam tarzda ta'sir ko'rsatish orqali amalga oshadi. Bolalarning individual xususiyatlarni inobatga olgan holda bilish qiziqishlarini rivojlantirishdan ko'zda tutiladigan asosiy maqsad erkinlik hamda fikriy faoliyat ko'nikmalarini shakllantirish hamda sog'lom avlodni tarbiyalashdan iborat.

Istiqbolimiz sharofati tufayli ta'lim-tarbiya tizimi, bola tarbiyasi, farzandlar kelajagiga bo'lgan e'tibor yanada kuchaydi. Respublikamiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev o'zlarining ma'ruza va asarlarida yuqoridagi masalalarni, ya'ni yoshlarni milliy tarbiyasi bugungi va ertangi kunimizda turgan dolzarb masala ekanligini alohida ta'kidlab o'tganlar.

Har bir pedagog kasbiy fanlarni o'zlashtirishi bilan birga, psixologiya fanini puxta egallagan bo'lishi va faoliyati jarayonida o'rganganlaridan xulosa chiqara olishi darkor. Maktabga qadam qo'yayotgan bugungi kunning bolasidan aniq bilim, fikrlash ko'nikmasi, yangi bilimlarni egallashga tayyorligi, obyektiv olamga moslashish ko'nikmasi, voqea-hodisalarni mustaqil ravishda tahlil etishi bilan bir qatorda uning maktab ta'limiga shaxsiy-irodaviy, ma'naviy, intellektual, ijtimoiy-psixologik jihatdan tayyorgarligi talab etiladi. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarning ko'zga tashlanib turuvchi xususiyatlaridan biri, ularning harakatchanligi va taqlidchanligidir. Bola tabiatining asosiy qonunini shunday ifodalash mumkin: bola uzluksiz faoliyat ko'rsatishni talab qiladi, lekin u faoliyat natijasidan emas, balki faoliyatning bir xilligi va surunkaliligidan toliqadi. Shu sababdan, maktabgacha ta'lim muassasalarida maktabgacha yoshdagi bolalarni har tomonlama rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan pedagogik jarayon murakkab va rang - barangdir. Ta'lim-tarbiyaviy ishlarni muvaffaqiyatli amalga oshirilishi maktabgacha ta'lim tashkilotlarida pedagogik jarayonni, har bir faoliyat turini to'g'ri tashkil etishga bog'liq.

Ma'lumki, ta'lim olish (ma'lumot olish) jarayoni – bu ma'naviy va aqliy qobiliyatlarni tizimli rivojlantirib borish, bilim va tushunchalarni shakllantirish va olingan bilimdan foydalana olish qobiliyatini tarkib toptirishdan iborat jarayondir. Bu jarayon ta'lim oluvchining o'zi orqali yoki boshqa biron ta'lim beruvchining ko'magida amalga oshirilishi mumkin. Ta'lim olish jarayoni esa turli xil metodlarga(usullarga) tayangan holda kechadi. Metod – grekcha «metodos» so'zidan olingan bo'lib, izlanish yoki

bilish yo'li, nazariya, ta'limot ma'nosini anglatadi. Ta'lim metodini(usulini) - ta'lim oluvchi va ta'lim beruvchining ma'lum maqsadga qaratilgan, birgalikdagi faoliyatini tashkil qilishning muayyan tizimga solingan yo'l-yo'rig'i sifatida ta'riflash mumkin.

To'rt yoshli bolalarning umumiy tavsifi. 4 yoshdan 5 yoshgacha bo'lgan bolalar ko'pincha o'zlarini har narsaga qodir his etadilar va har qanday yangi muammolarni hal etishga kirishadilar. Boshqa kichik yoshdagi bolalardan farq qilgan holda bu yoshdagi bolalar barcha qatnashchilarga o'zaro tushunarli bo'lishini talab etadigan murakkab guruh o'yinlarini o'ynaydilar. Ular hamdardlik namoyon etadilar, o'zlari va boshqa kishilarning his-tuyg'ulari to'g'risida so'zlay oladilar.

Bu yosh guruhidagi bolalar cheklashlarni tekshiruvdan o'tkazadilar va shunga mos tarzda o'z xulq-atvorlarini o'zgartiradilar. Ularning o'zlari osongina yolg'on gapiradilar, biroq kattalar yolg'on gapirganlarida qattiq jahllari chiqadi.

4 yoshli bolalarning diqqatni bir yerga jamlab olishlari mumkin bo'lgan oraliq vaqt avvaligiga nisbatan qisqa bo'lsa-da, ular muammolarni hal etish uchun ma'lum tajribaga egadirlar. Agar mashg'ulot mavzui ular uchun qiziqarli bo'lsa bolalar diqqatni bir joyga uzoq vaqt jamlab tura oladilar. Bundan tashqari ular bir mashg'ulotdan olgan tajribalarini boshqa mashg'ulotga ko'chirgan holda ularni umumlashtirish qobiliyatiga egadirlar.

Bu yoshdagi bolalarni o'z tanalari va boshqalar tanalarining jismoniy holati juda qiziqtiradi: ular tanalaridagi tirnash va shilinishlardan juda xavfsirashlari, tashvishlanishlari mumkin. Ular ko'p narsalardan qo'rqadilar, qo'rqinchli tushlar ko'radilar.

4 yoshli bolalarda umumiy harakatlanish (motorika) sohasidagi ko'nikmalar tez rivojlanadi, ular jismoniy faollikni doimiy ravishda namoyish etadilar. Ularning quvvati tugamaydiganday tuyuladi. Ularning lug'at zahirasi kengayadi, bolalar to'g'ri tuzilgan jumlar bilan gapiradilar va ancha murakkab grammatik qurilmalardan foydalanadilar.

Besh yoshdagi bolalarning umumiy tavsifi

5 yoshdan 6 yoshgacha bo'lgan bolalar aksariyat hollarda yoqimtoy bo'ladilar va kattalarga yoqishga intiladilar. Ular yetarli darajada ijtimoiylashgan va bir vaqtning o'zida 3-4 nafar tengdoshlari bilan o'ynaydilar. Bolalar bu yoshda o'yin bo'yicha o'rtoqlari o'z hamjinslari bo'lishini ma'qul ko'radilar. Ularda yumor tuyg'usi mavjud bo'lib, tez-tez jo'ngina hazillarni o'ylab topadilar va ularni qayta-qayta takrorlaydilar. Ularga o'ynash yoqadi, biroq, ular albatta g'olib bo'lishni istaydilar va ustunlikka erishish uchun o'yin davomida o'z manfaatiga tez-tez qoidalarni o'zgartiradilar.

Bunday yosh guruhidagi bolalar diqqatni uzoq vaqt bir joyga jamlashlari mumkin. Ularda fikrlash va muammolarni hal etish ko'nikmalari nisbatan yuqori darajaga ko'tariladi. Bola topshiriqni bajarishga chog'lanishi mumkin va uni belgilangan talablar asosida uddalashga harakat qiladi. Besh-olti yoshli bolalarda nutq yaxshi rivojlangan bo'ladi: ular gapirishni, so'z o'yinlarini yaxshi ko'radilar va ularni aniq ifodalaydilar. Ular ancha murakkab jumlar bilan gapiradilar va nutqiy xatolarni o'zlari tuzatadilar.

Bunday yosh guruhidagi bolalar jismoniy jihatdan olganda juda harakatchan bo'ladi, ular jismoniy mashqlar va muntazam sport mashg'ulotlariga qiziq boshlaydilar. Ularning harakatlanish (motorika) ko'nikmalari takomillashadi: ular kiyinish, qog'ozdan har xil shaklchalar qirqish, rasm solish va yozishda kamroq qiyinchilik sezadilar.

Bola o'zining o'tmishiga tushungan holda munosabatda bo'la boshlaydi, unga "ular hali kichkina bo'lgan" vaqtdagi turli tarixlarni aytib berish yoqadi.

Bolalar 5-6 yoshlarida navbati bilan hali ko'ngilchanlik, hali ko'ngilsizlikni namoyish etadi. Ular so'zma-so'z va aniq ifodalay oldadilar, ularga tashkiliy tizimi va davomiylik yoqadi.

Bola intellektual rivojlanish jarayonida o'z ajdodlari tomonidan yaratilgan ijtimoiy tajribani o'zlashtiradi, atrof-muhitdagi narsalar va hodisalar bilan muloqotga kirishadi. Bu bolada faoliyat mayllarining rivojlanishi yordamida amalga oshiriladigan xatti-harakatlar, til boyliklari, odamlar orasidagi munosabatlarni egallab olishi, qobiliyatlarning o'sishida namoyon bo'ladi. Bu jarayonda ularga oila a'zolari va tarbiyachilar yaqindan yordam beradilar

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarning ko'zga tashlanib turuvchi xususiyatlaridan biri, ularning harakatchanligi va taqlidchanligidir. Bola tabiatining asosiy qonunini shunday ifodalash mumkin: bola uzluksiz faoliyat ko'rsatishni talab qiladi, lekin u faoliyat natijasidan emas, balki faoliyatning bir xilligi va surunkaliligidan toliqadi.

Kattalar va tengdoshlari bilan bo'lgan muloqot orqali bola ahloq me'yorlari, kishilar orasidagi me'yorlarni anglaydi, shuningdek, ijobiy va salbiy munosabatlar bilan tanisha boshlaydi. Bu davrda bolaning nutqi jadal rivojlanadi. U yangiliklarni egallashga nisbatan o'zi bilganlarini mustahkamlashga ehtiyoj sezadi. O'zi bilgan ertagini qayta-qayta eshitish va bundan zerikmaslik, shu yoshdagi bolalarga xos xususiyatdir.

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarning ehtiyojlari va qiziqishlari jadal ravishda ortib boradi. Bu avvalo keng doiraga chiqish ehtiyoji, muloqotga kirishish, o'zligini namoyon qilish, o'ynash ehtiyojlarining mavjudligidir. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar nutqni bir muncha to'la o'zlashtirganlari va haddan tashqari harakatchanliklari tufayli, ularda o'zlariga yaqin bo'lgan katta odamlar va tengdoshlari bilan muloqotga kirishish ehtiyoji kuchayadi. Ular tor doiradan kengroq doiradagi munosabatlarga intila boshlaydilar. Ular bolalar bilan ham jamoa bo'lib o'ynashga harakat qiladilar va bilish ehtiyojlari jadal tarzda kuchayadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022— 2026-yillarga m o'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi t o'g'risida»gi (Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 29.01.2022-y., 06/22/60/0082-son, 18.03.2022-y., 06/22/89/0227-son, 21.04.2022-y., 06/22/113/0330-son)

2. I.V. Grosheva, L.G.Yevstafeva, D.T.Maxmudova, Sh.B.Nabixanova, S.V.

3. Pak, G.E.Djanpeisova "Ilk qadam" davlat o'quv dasturi T: 2022. 1-81-b;

MILLIY-HUDUDIIY CHEGARALANISH ARAFASIDA TURKISTON, XORAZM VA BUXORO RESPUBLIKALARINING O'ZARO MUNOSABATLARI TAHLILI

*Abdishukurov Bobomurod Faxriddin o'g'li
Chirchiq davlat pedagogika universiteti*

Annotatsiya. Mazkur maqolada 1924-yilda O'rta Osiyoda o'tkazilgan milliy-hududiy chegaralanish arafasida mintaqadagi ijtimoiy-siyosiy holat, aynan shu davrda Turkiston Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasi, Buxoro Sovet Sotsialistik Respublikasi va Xorazm Sovet Sotsialistik Respublikalari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar tahlil qilinadi. Bundan tashqari, mazkur davlatlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning harakterli jihatlari to'g'risida atroflicha fikr yuritiladi.

Kalit so'lar: Turkiston SSR, BXSr, XXSR, O'rta Osiyo Iqtisodiy Kengashi, M. Frunze, Skalov, Yosh buxoroliklar, Yosh xivaliklar, Sovet Ittifoqi, qizil armiya, Lyubimov, Turkkomissiya.

ANALYSIS OF THE RELATIONS OF THE REPUBLICS OF TURKESTAN, KHORAZM AND BUKHARA ON THE EVE OF NATIONAL-TERRITORIAL BOUNDARIES

*Abdishukurov Bobomurod Fakhridin ugli
Chirchik State Pedagogical University*

Abstract. This article analyzes the socio-political situation in the region on the eve of the national-territorial delimitation in Central Asia in 1924, and the mutual relations between the Turkestan Autonomous Soviet Socialist Republic, the Bukhara Soviet Socialist Republic and the Khorezm Soviet Socialist Republic. . In addition, the characteristic aspects of mutual relations between these countries are discussed in detail.

Key words: Turkestan SSR, USSR, USSR, Central Asian Economic Council, M. Frunze, Skalov, Young Bukharas, Young Khiva, Soviet Union, Red Army, Lyubimov, Turkish Commission.

АНАЛИЗ ОТНОШЕНИЙ ТУРКЕСТАНСКОЙ, ХОРАЗМСКОЙ И БУХАРСКОЙ РЕСПУБЛИКИ НАКАНУНЕ НАЦИОНАЛЬНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ГРАНИЦ

*Абдишукуров Бобомурод Фахриддин угли
Чирчикский государственный педагогический университет*

Аннотация. В статье анализируется общественно-политическая ситуация в регионе накануне национально-территориального размежевания в Средней Азии в 1924 году, а также взаимоотношения между Туркестанской АССР, Бухарской ССР и Хорезмской ССР. . Кроме того, подробно обсуждаются характерные аспекты взаимоотношений между этими странами.

Ключевые слова: Туркестанская ССР, СССР, СССР, Среднеазиатский экономический совет, М. Фрунзе, Скалов, Молодые Бухары, Молодая Хива, Советский Союз, Красная Армия, Любимов, Турецкая комиссия.

Kirish. XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda, xususan Turkiston, Buxoro va Xorazmni qamrab olgan mintaqada muhim geosiyosiy o'zgarishlar ro'y berdi. 1917 yilgi inqilob va fuqarolar urushidan keyin bu yerda Turkiston Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasi, Buxoro va Xorazm Sovet Xalq Respublikalari tuzildi. Turkiston, Buxoro va Xorazm O'rta Osiyoning o'ziga xos tarixiy va madaniy kelib chiqishiga ega bo'lgan uchta yirik davlat edi. Poytaxti Toshkent shahri bo'lgan Turkiston ulkan hududni, jumladan, hozirgi O'zbekistonni, Turkmaniston, Tojikiston va Qirg'izistonning bir qismini o'z ichiga olgan. Buxoro va Xorazm esa, hozirgi O'zbekiston va Turkmaniston hududida joylashgan o'z poytaxtlari Buxoro va Xivada bo'lgan muxtor xonliklar edi.

1924-yilda O'rta Osiyoda milliy-davlat chegaralanish amalga oshirildi. Shunga muvofiq O'zbekiston SSRni tashkil etish to'g'risidagi qonun qabul qilindi. 1925-yil 13-fevralda Buxoroda ishchilar kengashlarining I qurultoyi bo'lib, u yerda qabul qilingan. Turkiston, Buxoro va Xorazm XSRLari o'rtasidagi murakkab o'zaro munosabatlar tarmog'i Markaziy Osiyoda milliy hududiy chegaralanishgacha bo'lgan siyosiy manzarani shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Milliy-hududiy chegaralanish arafasida Turkiston, Xorazm va Buxoro respublikalarining o'zaro munosabatlari tahlili quyidagi manbalar asosida olib borildi. Respublikamiz olimlaridan Q. Rajabov, O. Normatov, H. Tursunov, M. Xakimov va boshqalarning ilmiy izlanishlari natijasidagi nashrlar, rus va xorijiy olimlarning, jumladan I. Bochkareva, E. Usubaliyev, V. Genis, E. Ollovort va boshqalarning tadqiqotlarida taqdim qilingan fikr mulohazalari keng tahlil qilindi.

Ma'lumki, 1923–24 yillarda o'tkazilgan ma'muriy-hududiy chegaralanishdan ko'zlangan bosh maqsad – o'zbeklar davlatchiligiga bolta urish, ularning mintaqadagi madaniy, siyosiy hukmronligini yo'q qilish edi. Edvard Ollvortning fikricha, 1924 yilda o'tkazilgan milliy-hududiy chegaralanishdan ko'zlangan bosh maqsad, birinchi navbatda, o'zbeklarning O'rta Osiyo xalqlarini birlashtirish salohiyatiga barham berishdan iborat edi. Buning sababi shundaki, yuqorida qayd etilgan xalqlarni birlashtirish g'oyalari bevosita o'zbeklar bilan bog'liq edi. E. Ollvort bu haqda shunday deydi: "O'zbeklar madaniy sohada ham, siyosiy sohada ham Markaziy Osiyoning janubiy qismida yuqori mavqega ega edi. Ruslar uchun o'zbeklar har tomonlama xavf solar edi".

Ushbu maqola Turkiston, Buxoro va Xorazmning ushbu muhim davrda o'zaro munosabatlarini tahlil qilish, ularning o'zaro munosabatlariga ta'sir ko'rsatgan omillarni va keyinchalik mintaqadagi hududiy chegaralanishga ta'sirini yoritishga qaratilgan. U maxsus tarixiy usullar, jumladan, tarixiylik, qiyosiy-mantiqiy va siyosiy tahlil, ketma-ketlik tamoyillari asosida tayyorlandi. Tarixiy voqealar xronologik jihatdan to'g'ri ketma-ketlikda tizimlashtirildi, voqealar rivoji va natijalariga to'g'ri va xolisona fikr bildirildi, dalillarga asosan xulosa taqdim etildi.

Muhokama va natijalar. Bu davrga kelib, Buxoro va Xivada xonlik va amirlik tuzumlari ag'darilib, respublika tuzumi o'rnatilgan edi. Dastlab 1920-yilda Xiva xonligi hududida Xorazm Xalq Sovet Respublikasi, Buxoro amirligi hududida esa, Buxoro Xalq Sovet Respublikasi tashkil topdi. Mazkur voqealar xususida yanada batafsilroq to'xtalib o'tadigan bo'lsak, xususan Buxoro amirligida 1920-yilning yozida siyosiy vaziyat juda ham keskinlashdi. 25-avgustda qo'mondon M. Frunze Turkiston fronti qo'shinlariga "qo'zg'olon ko'targan Buxoro mehnatkashlariga yordam ko'rsatish to'g'risida" buyruq berdi. Jang harakatlariga siyosiy jihatdan rahbarlik qilish uchun Yangi Buxoro (hozirgi Kogon) shahriga Turkiston komissiyasi a'zosi va yangi tashkil topgan RKP(b) MK Turkiston byurosi raisining o'rinbosari Georgiy Safarov jo'natildi. Qizil armiya tomonidan Buxoro shahriga hujum ham 29-avgustga o'tar kechasi boshlandi. Hal qiluvchi janglar poytaxt Buxoro shahri darvozalari yaqinida ro'y berdi [1]. Buxoro bosqinining bevosita guvohi quyidagicha yozgan edi: "Shahar markazi yer bilan yakson qilindi. Jang davomida yuzlab zambaraklar va samolyotlar ishga solindi. Minglab snaryadlar va bombalar Eski Buxoro ustiga yog'dirildi. Shahar himoyachilaridan tashqari ko'plab begunoh keksalar, ayollar va bolalar halok bo'ldi. Aholining yuzlab uy-joylari, me'morchilik va tarixiy obidalar yer bilan yakson bo'ldi. Registon yondirildi" [2]. Shu tariqa, Buxoroda amir hokimiyati kuch bilan ag'darib tashlandi. Hokimiyat esa Buxoro jadidchilarining "Yosh buxoroliklar" partiyasi qo'li ostiga o'tdi.

1921-yil 4-martda Moskvada BXSР (Buxoro Xalq Sovet Respublikasi) bilan RSFSR o'rtasida Ittifoq shartnomasi va iqtisodiy bitim tuzildi [3]. Bu hujjatlar XXSR singari Buxoro Xalq Sovet Respublikasini ham RSFSRga harbiy, siyosiy va iqtisodiy jihatdan qaram bo'lganligini qonun yo'li bilan mustahkamladi.

Xiva xonligida ham deyarli xuddi shunday holat kuzatildi. 1919-yil

22-dekabrda Turkiston komissiyasi (Turkkomissiya) direktivasiga binoan Turkiston fronti va Turkkomissiya vakili G. Skalov va Amudaryo qo'shinlari guruhining qo'mondoni N. Shcherbakov Xiva xonligi hududiga "uning qo'zg'olon ko'targan xalqiga yordam ko'rsatish uchun" bostirib kirish to'g'risida buyruq berdi [4]. Amudaryo qo'shinlari guruhining jangchilari ikki otryadga: N. Shaydakov qo'mondonligidagi shimoliy otryad hamda N. Shcherbakov qo'mondonligidagi janubiy otryadlarga bo'lindi. Janubiy otryad tarkibida xivalik qochoqlar ("Yosh xivaliklar", kommunistlar va b.) dan tashkil topgan ko'ngilli otryad ham kurashdi. 28-dekabrda ularga Junaidxon dan norozi bo'lgan Qo'shamedxon, G'ulom Alixon, Yaxshigeldi, Murodbaxshi kabi turkman va o'zbeklardan tashkil topgan turli qurolli guruhlar qo'shildi. Tez orada xivalik qo'zg'olonchilarning umumiy soni 3000 nafar kishiga yetdi [5]. Sovet qo'shinlari Junaidxon lashkari qarshiligini yengib, Ko'hna Urganch, Xo'jayli, Eminqal'a, Porsu, Iloli, Toshhovuzni qo'lga kiritdi. Qizil askarlar va xonga qarshi bo'lgan qo'zg'olonchilar otryadlari 1920-yil yanvar oyining ikkinchi yarmida G'ozovot atrofida Junaidxon qo'shiniga jiddiy zarba berib, Xiva xonligi poytaxtiga yaqinlashdi hamda 1-fevralda poytaxt Xiva shahrini jangsiz qo'lga kiritdi [6]. Xiva xoni Said Abdullaxon o'z ixtiyori bilan taxtdan voz kechdi. Shu tariqa Xiva xonligida ham monarxiya tuzumiga chek qo'yildi. Xivada ham hokimiyatga jadidchilar keldi ("Yosh xivaliklar").

1920 – 1924 yillarda O'rta Osiyoda Turkiston ASSR, BXSР va XXSR sovet respublikalari faoliyat ko'rsatdi. Bu paytda Turkiston ASSR RSFSR tarkibiga avtonom respublika sifatida kirgan bo'lsa, Buxoro va Xorazm respublikalari mustaqil davlat sifatida avval RSFSR va so'ngra 1922-yil 30-dekabrda SSSR tuzilgach, u bilan o'zaro munosabatga kirishdilar [4]. 1924 yil boshiga kelib, Sovet hukumati O'rta Osiyoda yangi milliy-hududiy "qayta taqsimlashni" boshlash uchun Bosmachilik harakatining asosiy markazlarini bostirishga, mintaqada o'zini ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga muvaffaq bo'ldi. 1924-yil fevral-mart oylarida Turkiston ASSR, Buxoro va Xiva mahalliy partiya organlari tomonidan chegaralarni belgilash rejalari muhokama qilindi va ularda "Sovet O'rta Osiyo hududini bir qator respublikalarga bo'lish masalasi" e'tirof etildi [7].

BXSР hukumati o'z qo'shnilarini Turkiston ASSR va XXSR bilan o'zaro tinchlik asosida hamkorlik munosabatlarini o'rnatish tarafdori edi. BXSР hukumati Turkistonda bosh konsullik, Xorazmda o'z vakolatxonalarini tashkil qiladi. BXSР va XXSR o'rtasida 1922-yil fevralda tuzilgan 15-moddadan iborat shartnoma har ikki mamlakat manfaatlarini aks ettirgan. Har ikki respublika o'rtasida o'zaro vakillar almashtirildi. Biroq BXSРning Turkiston bilan munosabatlari RSFSR organlarining ishtirokida olib borildi.

1921-yil 30-iyunda Buxorodan Turkistonga 500 000 pud g'alla jo'natish, uning 30 000 pudini darhol Farg'ona viloyatiga yetkazib berish haqida Turkiston komissiyasi qaror qabul qilgan edi. Buxorodan Turkiston va Rossiyaga jo'natilgan katta miqdordagi g'alla mahsulotlari Farg'ona va Samarqand viloyatlarida davom etayotgan ocharchilikni tugatishga xizmat qildi. Shuningdek, BXSР bilan Turkistonda faoliyat olib borgan "Xleboprodukt", "Turkvino" va boshqa tashkilotlar bilan savdo-sotiq munosabatlari ham yo'lga qo'yildi. 1923 yil 5–9 martda Toshkent shahrida O'rta Osiyo respublikalari – Turkiston, Buxoro va Xorazmning I iqtisodiy konferensiyasi chaqirildi. Konferensiya faoliyatiga RKP(b) MK O'rta Osiyo byurosi nomidan Isidor Lyubimov rahbarlik qildi. Konferensiyada har bir respublikaning iqtisodiy ahvoli to'g'risidagi asosiy ma'ruzalarni Turkiston Iqtisodiy Kengashi raisi N. Paskuskiy, Buxoro Nozirlar Sho'rosi raisi Fayzulla Xo'jayev, Xorazm Markaziy Ijroiya Komiteti vakili Otajonov qilishdi. Shuningdek, konferensiyada moliyaviy ahvol bo'yicha Iyevlev va Lyubimov ma'ruzalari ham tinglandi [8]. Konferensiyaning 1923-yil 9-martda bo'lgan oxirgi majlisida Turkiston ASSR, Buxoro va Xorazm Xalq Sovet Respublikalarini iqtisodiy jihatdan birlashtirish to'g'risida qaror qabul qilinib, O'rta Osiyo Iqtisodiy Kengashi (Sredaz EKOSO) tashkil qilindi [9]. Konferensiyada 10 nafar kishidan iborat O'rta Osiyo Iqtisodiy Kengashi Prezidiumi tuzilib, unga RSFSRdan 1ta vakil

(Lyubimov), Turkistondan 4 ta vakil (Xidiraliyev, Paskuskiy, Pribitkov, Risqulov), Buxorodan 3 ta vakil (Otaxo'jayev va b.), Xorazmdan 2 nafar vakil (Yakubov, Sarsenbayev) saylandi. O'rta Osiyo Iqtisodiy Kengashi raisi qilib Turk EKOSOning boshlig'i N. Paskuskiy tayinlandi [8]. Markazlashgan yagona iqtisodiy kengashning tuzilishi bilan bolsheviklar va sovet hukumati mintaqani sovetlashtirish jarayonini avj oldirishdi. Iqtisodiy kengash tashkil qilingandan so'ng oradan ko'p o'tmay, avval Buxoro, so'ngra Xorazm sovet xalq respublikalari bu maqomdan mahrum qilinib, ular sun'iy tarzda sotsialistik respublikalarga aylantirildi. BXSР va XXSR tobora Markazga qaram bo'la boshladi. 1923-yil 11-sentyabrda BXSРning Toshkentdagi bosh konsulligini tugatish to'g'risida qaror qabul qilindi. Bunday qarorlar orqali Markaz tobora tezroq Buxoro va Xorazm respublikalari iqtisodiyotini ham o'ziga bo'ysundirishga harakat qildi [4].

Umumiy jihatdan oladigan bo'lsak, Markaziy Osiyoning milliy-davlat chegaralanishining o'ziga xos jarayonlari haqida aytishimiz mumkinki, ular asosan iqtisodiy maqsadga muvofiqlikni hisobga olgan holda, ya'ni, o'troq va ko'chmanchi xalqlarning an'anaviy boshqaruvini hisobga olgan holda amalga oshirilgan bo'lsa, boshqa tomondan, kichik xalqlar bu hudud doimo ularga tegishli bo'lgan degan savolni ko'targanlarida, ular internatsionalizm g'oyalari va sovet xalqining yagona jamoasining paydo bo'layotgan jarayonlariga murojaat qildilar. Bu bog'lanish o'sha davrdagi eng yirik etnik guruhlar sifatida, birinchi navbatda, o'zbek va qozoq xalqlarining manfaatlarini ko'zlagan bo'lishi mumkin. Garchi siyosiy nuqtai nazardan, xalqlarning madaniy va etnografik bo'linishi har doim ham hisobga olinmagan [10].

Turkiston, Buxoro va Xorazm respublikalari umumiy tarixiy meros va madaniy yaqinliklarga ega bo'lib, bu ularning o'zaro munosabatlariga katta hissa qo'shgan. Ko'p asrlik umumiy turkiy va fors madaniy ta'sirlari, shuningdek, islom merosi bu davlatlar o'rtasida madaniy va intellektual almashinuvlarga asos solgan. Respublikalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning shakllanishida raqobat ham muhim rol o'ynadi. Hududi va aholisi kattaroq bo'lgan Turkiston kichikroq Buxoro va Xorazm xonliklariga nisbatan kuchli mavqega ega edi. Bu respublikalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning yana bir hal qiluvchi omili iqtisodiy o'zaro bog'liqlik edi. Mintaqa agrar iqtisodga ega bo'lib, O'rta Osiyoni qo'shni mintaqalar bilan bog'lovchi savdo yo'llari iqtisodiy aloqalarni yanada osonlashtirdi. Turkiston, Buxoro va Xorazm respublikalari o'rtasidagi munosabatlarning shakllanishida siyosiy ittifoqlar va diplomatiya ham muhim rol o'ynadi. Respublikalar o'zlarining siyosiy mavqeini saqlab qolish yoki kuchaytirish uchun tashqi kuchlar, jumladan, Sovet Ittifoqi bilan ittifoq tuzishga intildi. Bu ittifoqlar ko'pincha kuchlar muvozanatiga va hududiy da'volarga ta'sir etib, ba'zi holatlarda respublikalar o'rtasidagi munosabatlarni yanada murakkablashtirar edi.

Turkiston, Buxoro va Xorazm o'rtasidagi o'zaro munosabatlar O'rta Osiyodagi milliy hududiy chegaralanishga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Respublikalar o'rtasidagi iqtisodiy o'zaro bog'liqlik chegaralarni belgilash jarayoniga ham ta'sir ko'rsatdi, chunki har bir subyektlar qimmatli resurslar va savdo yo'llariga kirishni ta'minlashga intildi. Sovet hokimiyati 1924-1925-yillarda O'rta Osiyoning siyosiy manzarasini qayta shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynadi. Sovet hukumatining milliy chegaralash siyosati Turkiston, Buxoro va Xorazmning hududiy yaxlitligiga daxldor bo'lgan etnik chegaralar bo'yicha chegaralarni o'zgartirishga qaratilgan edi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, O'rta Osiyoda milliy-hududiy chegaralanish arafasida Turkiston, Buxoro va Xorazm respublikalari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar murakkab va ko'p qirrali edi. Bu munosabatlarning shakllanishida tarixiy aloqalar, kuch dinamikasi, iqtisodiy o'zaro bog'liqlik va siyosiy ittifoqlar muhim rol o'ynadi. Ushbu o'zaro ta'sirlarning oqibatlari mintaqaning siyosiy chegaralarini qayta belgilagan keyingi hududiy chegaralanishlarda yaqqol namoyon bo'ldi. Ushbu tarixiy dinamikani tushunish Markaziy Osiyoning geosiyosiy landshafti va uning mintaqadagi hozirgi xalqlarga doimiy ta'siri haqida qimmatli tushunchalarni beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar va manbalar ro'yxati

11. Rajabov Q. "Buxoroga qizil armiya bosqini va unga qarshi kurash: tarix haqiqati (1920–1924 y.)". – Toshkent: "Ma'naviyat", 2002. – 12-b.
12. Генис В. "Разгром Бухарского эмирата в 1920 году". "Вопросы истории" (Москва). 1993. №7. – С. 49–50.
13. "История Бухарской Народной Советской Республики (1920–1924 гг.)". Сборник документов. – Ташкент: "Фан", 1976. – С. 194–195, 198–203, 204–205.
14. Normatov O. O'rta Osiyoda o'tkazilgan rayonlashtirish siyosatining O'zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga ta'siri. Monografiya. Toshkent, "TURON-IQBOL", 2022.
15. O'zbekistonning yangi tarixi. 2-kitob. Jamoaviy. O'zbekiston sovet mustamlakachilik davrida. T.: 119-b.
16. Минц И.И. Победа Советской власти в Средней Азии и Казахстане. – Ташкент: "Фан", 1967. – С. 674–675.
17. Бочкарева И.Б. Национально-территориальное размежевание в Средней Азии в 1924 г.: причины и влияние на этнополитические процессы в регионе // Известия АлтГУ. 2019. № 2 (106).
18. Первая экономическая конференция. Средне-Азиатских республик – Туркестана, Бухары и Хорезма. 5–9 марта 1923г. Стенографический отчет. – Ташкент: Туркгосиздат, 1923. – С. 5–6.
19. Rajabov Q., Qandov B., Rajabova S. O'zbekiston tarixining muhim sanalari (Eng qadimgi davrlardan bugungi kungacha). To' nashr va qayta tiklangan oltinchi. – T.: O'zbekiston, 2015. 169-b.
20. Усубалиев Э. История национально-государственного размежевания Средней Азии [Электронный ресурс]. URL: <http://easttime.ru/reganalitic/1/27.html/> (дата обращения: 22.02.2024).

O'SMIRLARDA EMOTSIONAL INTELLEKTNI NAMOYON BO'LISHINING GENDER TAVOFUTLARINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Turamov Muhammadzohid Rustamjon o'g'li

University of Business and Science. Namangan shahri, Zarbdor M.F.Y., Beshkapa ko'chasi, 111-uy

ANNOTATSIYA. *Mavzuga oid maqolada ta'lim tashkilotlarida o'quv jarayonining ta'limga xorijiy tajribalarni qanday o'rnatish va ularni qanday samarali ishlatishning muhimligi va zarurati haqida gapirilgan. Bundan tashqari, maqolada gender bilan bog'liq masalalar ham o'zgartirilgan, masalan, o'quvchi jinsining o'z-o'zini rivojlantirishida ta'lim tashkilotlaridagi pedagogik hamkorlikning ahamiyati va mustaqil ta'limning bu jihatdan tajribalardan foydalanishning muhimligi. Maqolada aynan qaysi xorijiy tajribalarning muhimligi va ularni qanday rivojlantirish mumkinligi tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: ta'lim tashkiloti, ta'lim oluvchi, gender, o'z-o'zini rivojlantirish, o'smir, mustaqil ta'lim, pedagogik hamkorlik, xorijiy tajriba, faoliyat.

ОСОБЕННОСТИ ГЕНДЕРНЫХ РАЗЛИЧИЙ В ПРОЯВЛЕНИИ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА У ПОДРОСТКОВ

АННОТАЦИЯ. *В статье на эту тему говорится о важности и необходимости закрепления зарубежного опыта в образовании и эффективного его использования в образовательном процессе. Кроме того, в статье изменены и гендерные вопросы, например, значение педагогического сотрудничества в образовательных организациях в саморазвитии пола обучающегося и важность использования опыта в этом аспекте самостоятельного образования. В статье анализируется, какой зарубежный опыт важен и как его можно развивать.*

Ключевые слова: образовательная организация, обучающийся, пол, саморазвитие, подросток, самостоятельное образование, педагогическое сотрудничество, зарубежный опыт, активность.

SPECIFIC CHARACTERISTICS OF GENDER DIFFERENCES IN DEMONSTRATION OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN ADOLESCENTS

ANNOTATION. *The article on the topic talks about the importance and necessity of how to establish foreign experiences in education and how to effectively use them in the educational process. In addition, gender-related issues are also changed in the article, for example, the importance of pedagogical cooperation in educational organizations in the self-development of the student's gender and the importance of using experiences in this aspect of independent education. The article analyzes which foreign experiences are important and how they can be developed.*

Key words: educational organization, learner, gender, self-development, teenager, independent education, pedagogical cooperation, foreign experience, activity.

KIRISH. *Maqolada, o'z-o'zini rivojlantirish kompetensiyalarining ahamiyati haqida aytib o'tiladi. Bu kompetensiyalar mustaqil ta'limning yordamida, barcha faoliyat sohalarida rivojlanadi. Ular mustaqil fikr olish, o'z ishonchlari va qarorlari bilan amalga oshirish, maqsadlarga erishish, o'z-o'zini boshqarish qobiliyatlari kabi xususiyatlarni o'z ichiga oladi.*

Birinchi qatorada, maqolada ta'lim tizimining jamiyatchilikda o'z-o'zini rivojlantirishni muhim ahamiyatga ega ekanligi, shuningdek, ularning mustaqil ta'limning muvaffaqiyati uchun katta roli keltirilgan. Ta'lim tizimida shaxsning faoliyat, kuch, va harakatning ko'nikmalaridan foydalaniladi va ulardan mustaqil ta'limda yuqori darajada foydalaniladi.

Bundan tashqari, jins farqlari ham e'tiborga olingan va ta'lim materiallarida jinsning o'ziga xos ta'siri muhim ahamiyatga ega ekanligi aytib o'tilgan. O'quvchilarni o'g'itish jarayonida jins farqlarini ko'zdan kechirish, ularning xususiyatlari va ehtiyojlarini hisobga olish muhimdir.

Hozirgi o'smirlar o'tmishdoshlariga nisbatan jismoniy, aqliy va siyosiy jihatdan birmuncha ustunlikka ega. Ularda jinsiy yetilish, ijtimoiylashuv jarayoni, psixik o'sish oldinroq namoyon bo'lmoqda. Shu sababli bizda o'g'il va qizlarni 10—11 dan 14—15 yoshigacha o'smirlik yoshida deb hisoblanadi.

MATERIAL VA USULLAR. Maqolada ta'lim tizimlarining o'z-o'zini rivojlantirish kompetensiyalarini qanday o'rnatish va rivojlantirishga oid ko'rsatmalar va tavsiyalar ham keltirilgan. Bunday ta'lim usullari va materiallar o'quvchilarning o'zlarini rivojlantirishiga va ularga mustaqil o'rganishga yordam berishi kutilgan. [1]

Jumladan, maqolada o'z-o'zini rivojlantirish kompetensiyalarining ta'lim jarayonida, jins farqlarining e'tirof etilishi, va ta'lim materiallarining mustaqil o'rganishni qo'llab-quvvatlashga ahamiyati haqida mufassal ma'lumotlar keltirilgan. Bu mavzuga tajribalarni o'rganish va yangi ta'lim texnologiyalari yaratishda keng ko'lamli tadqiqotlar va ilmiy muhokamalar yoritilgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR. STEM fanlarining yopilishini oshirish (Norvegiya): Norvegiya qizlar va o'g'il bolalar o'rtasida STEM fanlarining yopilishini oshirishga intiladi. Bu tadbirlar qizlarni an'anaviy ravishda o'g'il bolalar ustunlik qiladigan fanlarga qatnashishga rag'batlantirish maqsadida olib boriladi.

Gender tenglik va gender imkoniyatlarni ta'minlash (Islandiya, Shvetsiya): Islandiya va Shvetsiya erkaklar va ayollar uchun teng huquq va imkoniyatlarni ta'minlash uchun qator chora-tadbirlar amalga oshirishga erishdilar.[2]

Bu mamlakatlarning joriy qilgan qadamlari gender barqarorlik va o'z-o'zini rivojlantirishni ko'paytirishda katta ahamiyatga ega. Ular gender farqlarni qo'llab-quvvatlash, gender stereotiplarni yo'q qilish, va gender barqarorlikni oshirishga qaratilgan qadamlar bilan taniladi.

Bu tajribalar o'zbekistonda ta'lim tizimida gender barqarorlikni oshirish, o'z-o'zini rivojlantirish va inkluzivgina qaror qabul qilishni o'rganishga yordam berishi mumkin. O'zbekiston ta'limida gender tengligini va gender farqlarni o'zgartirish uchun quyidagi ilg'or usullar va qadamlar qo'llanishi mumkin:[3]

Gender kvotalar: gender kvotalarni ta'lim sohasida o'qituvchilar va ma'sul shaxslar uchun belgilash orqali, ta'lim tashkilotlarida gender tashabbusni oshirish mumkin. Bu usul o'quvchilarga gender barqarorlikni o'rgatishda o'qituvchilar va ma'sul shaxslarning gender qatlamlarining tenglashtirilganligini ko'rsatishi mumkin.

Gender stereotiplarga qarshi kurashish: ta'lim dasturlarida va qo'llanmalarda Gender stereotiplarga qarshi kurashishga oid modellar va mashqlar kiritish orqali, o'quvchilarga gender farqlarni tasvirlash va qabul qilish bo'yicha o'rganish imkoniyatlari yaratish mumkin.

STEM fanlarining tashqi qo'llanilishi: o'quvchilarni STEM fanlariga qiziqlantirish va ularning bu sohalarda o'zlashtirishini rag'batlantirish uchun ilg'or usullar va qadamlar kiritish.[4]

Gender barqarorlikni oshirishga yo'l qo'yish: o'quvchilarning gender barqarorlikni oshirishga qaratilgan qadamlar va usullar haqida o'quvchilarga o'rgatish orqali, ularni gender farqlarni qabul qilish va qo'llab-quvvatlashga intilish mumkin.

Genderga muvofiqlikli byudjetlashtirish: ta'lim tashkilotlari genderga muvofiqlikli byudjetlashtirish prinsiplarini qabul qilish orqali, gender barqarorlikni oshirish va gender farqlarni qo'llab-quvvatlashga yo'l qo'yish mumkin.

Bu usullar O'zbekistonda ta'lim tizimida gender barqarorlikni oshirish va o'z-o'zini rivojlantirishga oid muhim qadamlar va ilg'or usullarni amalga oshirishga yordam berishi mumkin.[5]

O'zbekistonda gender barqarorlik va o'smirlarning mustaqil qaror qabul qilishga yo'naltirish holati ko'p yo'nalishlarda amalga oshirilishi mumkin. Bu holatni tushunish uchun quyidagi ba'zi muhim jihatlarga e'tibor berish zarur:

Ta'lim tizimi: O'zbekiston ta'lim tizimida gender barqarorlik va o'smirlarning mustaqil qaror qabul qilishga yo'naltirish holati joriy etilganligi ta'lim muassasalarining ilg'orlik bilan tushunishiga qarab o'rganilishi mumkin. Shu bilan birga, o'quvchilarga gender barqarorlik va o'smirlarning mustaqil qaror qabul qilishga yo'naltirish bo'yicha ta'lim berish uchun mahsulotlar va darsliklar tuzish kerak.

Ma'naviyat va qonun: o'zbekiston jamiyatida gender barqarorlik va o'smirlar uchun ma'naviyat, diniy va qonuniy muhitni yaratishda muhim ahamiyatga ega. Bu muhit gender farqlarni qabul qilish va har bir o'smirga mustaqil qaror qabul qilishga yo'l qo'ymoqda.

Siyosat va qonunlar: davlatning qonunlar va siyosati gender barqarorlik va o'smirlar uchun to'g'ri muhitni ta'minlashga qaratilganligini ko'rsatadi. O'smirlarning huquqlarini himoya qilish, ularning jamiyatda o'zlarining o'rnini qo'llab-quvvatlash va ularning mustaqil qaror qabul qilishga imkoniyat yaratish uchun siyosatlar va qonunlar amalga oshirilgan.[6]

O'quvchilarning ma'lumotlari va bilimlari: o'quvchilarga gender barqarorlik va o'smirlarning mustaqil qaror qabul qilishga yo'naltirish bo'yicha ma'lumotlarni o'rgatish, ularni bu sohada mustaqil o'zlashtirish va ularning qaror qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantirish kerak.

O'quv muassasalarining ro'li: o'quv muassasalarining o'smirlarning mustaqil qaror qabul qilishga yo'naltirish uchun o'zlashtirilgan ta'lim dasturlari, modullar va kurslar tuzish, shuningdek, o'smirlarni o'z-o'zini rivojlantirish jarayonida qaror qabul qilish ko'nikmalarini o'rganishga imkoniyat berish shartdir.

O'smirlar bilan ishlash: o'smirlarning o'zlarining o'sishi va rivojlantirishiga yordam berish uchun mentorlik va rol modellari bilan faol ishlash, ularni mustaqil qaror qabul qilish va shaxsiy rivojlanishda qo'llab-quvvatlash muhimdir.

Jamiyatning qo'llab-quvvatlashi: jamiyatning o'smirlarni mustaqil qaror qabul qilishga yo'naltirish uchun qo'llab-quvvatlashi muhimdir. O'smirlar bilan do'stona munosabatda bo'lish, ularning huquqlarini himoya qilish, ularning maqsadlari va hedeftlari bilan qat'iy nisbatda ishlash, ularning gender barqarorlik va o'zlashtirishda hissa olish, jamiyatda ularga o'zlarining o'rnini topishga imkoniyat beradi.[7]

Hozirgi davrda emotsional intellektning o'ziga xos xususiyatlari, qonuniyatlari, imkoniyatlari xatti-harakat motivlarining ifodalanishi va vujudga kelishining murakkab mexanizmlari mavjud. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, o'smirlarda emotsional intellektning xususiyatlarini to'la hisobga olgan holda ta'limiy-tarbiyaviy tadbirlarni qo'llash shaxslararo munosabatda anglashilmovchilikni vujudga keltirmaydi, jamoa o'rtasida iliq psixologik iqlimni yaratadi. [8]

XULOSA. Shuningdek, ta'lim sohasida gender barqarorlik va o'smirlarning mustaqil qaror qabul qilishga yo'naltirish holati o'quvchilarning gender farqlarni qabul qilish va har bir o'smirda uning potentsialini kuchlantirishga asoslangan. Bu jihatlarida har tomonlama tajribalar va ko'nikmalar mustahkam qilinishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentyabrdagi Ta'lim to'g'risidagi 637- qonuni.
2. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 29-oktyabrdagi "Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish konseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-6097-son farmoni. <https://lex.uz>
3. Tadjibayeva X.M. Gender yondashuv asosida o'smir yoshdagi o'uvchilarda "ommaviy madaniyat"ga qarshi immunitetni shakllantirishning pedagogik strategiyalari // DSc Dissertatsiya, 2022
4. Khakimova B.M. Current status of guiding teenagers to independent decision-making in the process of gender self-development. "Science and innovation" international scientific journal № 4, 2023. Tashkent
5. Кобазова Ю.В. Влияние гендерных стереотипов на формирование профессиональной ориентации. // Материалы III региональной научно-практической конференции «Гуманистические основы социально-профессионального развития личности студента» г.Нерюнгри: ООО «Фирма КВАНК и К», 2006. - С. 58 - 61.
6. Кобазова Ю.В. Гендерный аспект профессионального самоопределе
7. старшеклассников [Текст] / Ю.В. Кобазова // Вестник Челябинского государственного педагогического университета. - 2008. - No7. - С. 35-44.

**BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING INNOVATSION KOMPETENSIYASINI OSHIRISHNING
DIAGNOSTIKASI***Jumanova Fatima Uralovna**Nizomiy nomidagi TDPU kafedra mudiri, p.f.n., dotsent*

Annotatsiya: Ushbu maqolada bo'lajak o'qituvchilarning innovatsion kompetentligi, innovatsion kompetensiyasini oshirish usullari, o'rta maxsus va boshlang'ich professional ta'lim tizimida pedagogik diagnostika modelini takomillashtirish bir necha o'zaro aloqador, pedagogik, psixologik va ijtimoiy jihatdan ma'lum darajada mustaqil tushunchalarning o'zaro munosabatidan tashkil topishi, diagnostik masalalar yuzasidan bir qancha fikrlar yuritilgan.

Kalit so'zlar: o'qitish sifati, pedagogika, sotsiologiya, psixologiya, kompetentsiya, muloqatchanlik, madaniyatlik, ishchanlik, empatiya, kvalifikatsiya.

ДИАГНОСТИКА ПОВЫШЕНИЯ ИННОВАЦИОННОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ*Джуманова Фатима Ураловна**Заведующий кафедрой ТДПУ имени Низоми, кандидат педагогических наук, доцент.*

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы инновационной компетентности будущих педагогов, методы повышения инновационной компетентности, совершенствования модели педагогической диагностики в системе среднего специального и начального профессионального образования, состоящей из взаимосвязи нескольких взаимосвязанных, в некоторой степени самостоятельных в педагогическом, психологическом и социальном плане понятий, проведен ряд исследований по диагностическим вопросам.

Ключевые слова: качество обучения, педагогика, социология, психология, компетентность, коммуникабельность, культура, трудолюбие, эмпатия, квалификация.

DIAGNOSTICS OF INCREASING INNOVATIVE COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS*Jumanova Fatima Uralovna**Head of the department of TSPU named after Nizomi, Ph.D., associate professor*

Annotation: this article focuses on innovative competence of future teachers, methods of increasing innovative competency, improvement of the pedagogical diagnostic model in the system of secondary special and primary professional education, the organization of several interrelated, pedagogical, psychological and socially independent concepts from the interaction, several points on diagnostic issues.

Keywords: quality of teaching, pedagogy, sociology, psychology, competence, communicativeness, culturalty, workmanship, empathy, qualification.

O'zbekistonda o'qitish sifati ta'lim-tarbiya sohasida amalga oshirilayotgan barcha islohotlar hamda o'quv-tarbiya jarayonining pirovard natijasi sifatida doimiy nazoratdagi ustuvor vazifa hisoblanadi. Mamlakatimizda mustaqillikning ilk kunlaridan boshlab ta'lim mazmunini tubdan isloh qilish, tayyorlanayotgan kadrlar sifatining respublikada amalga oshirilayotgan chuqur iqtisodiy va ijtimoiy islohotlar talablariga, shuningdek ta'lim, fan, texnika va texnologiyalar rivojlanishini ta'minlash maqsadida ilgari surilgan bosh g'oyalardan biri «Barkamol avlod -O'zbekiston taraqqiyotining poydevori» sifatida qayd etilib, «Farzandlarimiz bizdan ko'ra kuchli, bilimli, dono va albatta baxtli bo'lishlari shart» degan kontseptual g'oya orqali amaliyotga joriy etilmoqda.

O'qitish sifati - ijtimoiy-pedagogik hodisa bo'lib, O'zbekiston jamiyatida ta'limning holati va natijalanganligini aniqlovchi hodisadir.

O'qitish sifatini diagnostika qilish bo'yicha tadqiqotlar kompleks xarakterga ega bo'lganligi sababli uning metodologik asoslari pedagogika, sotsiologiya, psixologiya fanlari nazariyasiga tayanadi.

O'rta maxsus va boshlang'ich professional ta'lim tizimida pedagogik diagnostika modelini takomillashtirish bir necha o'zaro aloqador, pedagogik, psixologik va ijtimoiy jihatdan ma'lum darajada mustaqil tushunchalarning o'zaro munosabatidan tashkil topadi. Ular: o'qitish sifati, diagnostika, model, modellash, modelni takomillashtirish tushunchalaridir.

«Kompetentsiya» va «kompetentlik» atamallari o'zakdosh bo'lib, ular G'arb ilmiy adabiyotida XX asrning 60- yillarining oxiri, 70- yillarda paydo bo'ldi. Ilmiy tadqiqotlarda kompetentsiya pedagogik hodisa sifatida XX asrning 70 yillaridan e'tiboran tadqiq etila boshlandi.

«Kompetentsiya» - muayyan muammo va masala, hodisa borasida shaxsning bilim, tajriba, mutasaddilikka ega bo'lishi va ularni hal qilishga yetadigan salohiyati tushuniladi.

«Kompetentlik»- voqea-hodisalar, masalalar yechimi to'g'risida xabardor bo'lish, muayyan nufuzga ega bo'lishni o'zida ifoda etadi.

Ta'lim jarayonini innovatsion tashkil etishda zamonaviy o'qituvchining kompetentligini shartli ravishda quyidagi turlarga ajratish mumkin:

- O'qituvchining kasbiy kompetensiyasi

- O'qituvchining shaxsiy kompetentsiyasi
- O'qituvchining umuminsoniy, madaniy kompetentsiyasi
- O'qituvchining maxsus kompetensiyasi
- O'qituvchining kasbiy kompetentsiyasi:
- pedagogika va psixologiyaga doir bilimlarga ega bo'lish;
- o'z ustida tinimsiz ishlashi;
- ta'lim jarayonini rejalashtirish, baholash va qayta aloqani o'rnatish;
- o'quvchilarda motivatsiyani shakllantirish;
- axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT)ni bilishi;
- ta'lim muhitiga yangilik kiritishi;
- o'z fanini mukammal bilishi;
- xorijiy tillarni bilishi va boshqalar.

Kasbiy kompetentsiyaning shakllanish bosqichlari:

1. O'z-o'zini tahlil qilish va zarur narsalarni anglash;
2. O'zini rivojlantirishni rejalashtirish maqsad, vazifa belgilash;
3. O'zini namoyon etish va kamchiliklarini tuzatish.

O'qituvchining shaxsiy kompetentsiyasi:

- Muloqatchanlik;
- Bag'rikenglik;
- Yetakchilik;
- Faollik va tashabbuskorlik;
- Moslashuvchanlik;
- Sog'lom turmush tarziga amal qilish;
- Ma'suliyatlilik;
- Ishchanlik;
- Insonparvarlik.

Zamonaviy o'qituvchi ta'lim sifati va uzluksizligini ta'minlash va o'zining kasbiy darajasi va malakasini doimiy ravishda oshirib borishi, innovatsion texnologiyalardan foydalanish asosida o'quv jarayonini uzluksiz takomillashtirib borishi, kasbiy masalalarni yechishga moyil bo'lishi shart.

Ta'lim jarayonini innovatsion tashkil etishda jamiyatimiz talab etayotgan har tomonlama yetuk, komil insonni tarbiyalashda o'qituvchining o'rni beqiyosdir. Har sohada kompetent o'qituvchi bo'lish uchun pedagogik nazariyani egallashning o'zigina yetarli emas. Pedagogik jarayon esa juda xilma - xil va turli tumandir. Unda pedagogik nazariyaga mos kelmaydigan vaziyatlar uchrab turadi. Bu esa o'qituvchidan keng bilimdonlikni, puxta amaliy tayyorgarlikni, yuksak pedagogik kompetentlikni va ijodkorlikni talab etadi.

Shu bilan birga zamonaviy o'qituvchi buyuk ma'naviy fazilatlarga ega, insoniy fazilatlarni o'zida mo'jassamlashtirgan, yetuk kadr sifatida faoliyat yuritishi talab etiladi. Hozirgi davrning bu talabi - o'qituvchilarni yuksak pedagogik mahorat va texnika ko'nikmalariga ega, pedagogik kompetentsiya sirlaridan voqif bo'lgan, umummadaniy fazilatlarga boy shaxs sifatida ta'lim-tarbiya jarayonining ijodkori bo'lishi lozimligini isbotlamoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Uralovna, J. F., & Mirzabekovna, S. A. (2022). How to develop critical thinking in children. Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 3(5), 4-6.

BO'LG'USI PEDAGOGIKA FANI O'QITUVCHILARDA SUGGESTIV QOBILIYATLARNI RIVOJLANTIRISHNING USTUVOR YO'NALISHLARI*Shermatova Manzura Ikromjonovna**“University of Business and Science” oliy ta'lim muassasasi o'qituvchisi*

Annotatsiya. O'qituvchilarni tayyorlash sohasida olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda ilgari surilgan o'qituvchi kasbiy professiogrammalarining tahlili hamda jamiyatning o'qituvchilik kasbiga qo'yayotgan talablari asosida pedagogik oliy ta'lim muassasalari bitiruvchisining sifatleri ishlab chiqildi”.

Zamonaviy pedagogikada o'qituvchining suggestiv qobiliyatlarini rivojlanishi natijasi ta'lim sifatigagina emas, shaxsni tarbiyalashga ham qaratilganligidir. B.Raximov ilmiy tadqiqotda kasbiy madaniy munosabatlar tizimini yaratib, uni pedagogik amaliyotda qo'llash mazmun mohiyatini asoslab bergan va quyidagi fikrlarni bildirgan: “Bugungi talabada, ayniqsa o'qituvchida har ikkala munosabatning, ya'ni kasbiy-madaniy munosabatlarning uyg'un va izchil bo'lishi ijtimoiy hayotning ehtiyoji hisoblanadi”. Bo'lajak o'qituvchilarda ham mana shunday suggestivlik sifatlarini rivojlantirish ulardagi pedagogik faoliyatdagi muvaffaqiyatlarga zamin yaratadi.

Kalit so'zlar: pedagoglar, bo'lg'usi pedagogika fani o'qituvchilari, talabalar, suggestive qobiliyat, yo'nalishlar, rivojlantirish.

PRIORITY DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF SUGGESTIVE SKILLS IN FUTURE PEDAGOGICAL SCIENCE TEACHERS*Shermatova Manzura Ikromjonovna**Teacher of «University of Business and Science» higher education institution*

Abstract. Qualities of graduates of pedagogical higher education institutions were developed based on the analysis of the teacher's professional professionograms put forward in the field of teacher training and the society's requirements for the teaching profession.

In modern pedagogy, the result of the development of the suggestive abilities of the teacher is that it is aimed not only at the quality of education, but also at the education of the individual. B. Rakhimov created a system of professional and cultural relations in scientific research, justified the essence of its application in pedagogical practice and expressed the following opinions: «Today's student, especially the teacher, has a harmonious and consistent relationship between both, that is, professional and cultural relations. it is a necessity of social life». The development of such suggestive qualities in future teachers creates a foundation for success in their pedagogical activities.

Key words: pedagogues, future teachers of pedagogy, students, suggestive ability, directions, development.

ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ВСУГЕСТИВНЫХ НАВЫКОВ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК*Шерматова Манзура Икромжоновна**Преподаватель высшего учебного заведения «Университет бизнеса и науки»*

Аннотация. Качества выпускников педагогических вузов разрабатывались на основе анализа профессиональных профессий учителя, выдвигаемых в сфере подготовки учителей, и требований общества к педагогической профессии.

В современной педагогике результатом развития suggestивных способностей педагога является то, что оно направлено не только на качество образования, но и на воспитание личности. Б. Рахимов создал систему профессиональных и культурных связей в научных исследованиях, обосновал суть ее применения в педагогической практике и высказал следующие мнения: «У современного студента, особенно учителя, существуют гармоничные и последовательные отношения между обоими, т.е. профессиональные и культурные отношения — это необходимость общественной жизни». Развитие таких suggestивных качеств у будущих учителей создает основу успеха в их педагогической деятельности.

Ключевые слова: педагоги, будущие учителя педагогики, студенты, suggestивность, направления, развитие.

N.Muslimov o'zining ilmiy ishlari asosida quyidagi fikrlarni bayon etadi: “Shaxsda kasbiy sifatlarining mavjudligi uning mutaxassis sifatida shakllanganlik ko'rsatkichi orqali ifodalanadi. ... Mutaxasning kasbiy faoliyatini tashkil etish jarayoni ma'lum bosqichlarda ketma-ketlikda amalga oshiriladi”.

S.Bozorova o'zining “Oliy ta'limda kasbiy-yo'naltirilgan o'qitish texnologiyasi” monografiyasida metodik tayyorgarlik va texnologik yechimga quyidagicha ta'rif beradi: “Ta'lim oluvchilarda ularning bo'lajak kasbiy faoliyati uchun muhim shaxsiy sifatlarini, shuningdek, vazifasi bo'yicha funktsional majburiyatlarni bajarishni ta'minlaydigan ko'nikma va malakalarni shakllantiradigan texnologiya tushuniladi”.

Suggestivlik insonning ichki quvvati asosida namoyon bo'ladigan chidami, tirishqoqligi va sabr-bardoshi hisoblanadi. Suggestiv ko'nikmalarni rivojlantirish insonda quyidagi muhim holatlarni shakllanishi va rivojlanishini ta'minlaydi: o'z-o'zini

anglashning ortishi, emotsional holatning yaxshilanishi, o'z-o'zini tartibga solishni rivojlantirish, muammoni hal qilish qobiliyati yaxshilandi.

Umuman olganda, suggestivlik qobiliyatlari bo'lajak o'qituvchilarning o'quv faoliyati va xulq-atvorining sayqallanishi va chiniqishini anglatadi. Chunki suggestivlik inson faoliyati, muomalasi va xulq-atvorining muhim xususiyati, uning turmush mazmunini belgilab beruvchi muhim omil hisoblanadi. Suggestivligi mustahkam, kuchli odamda maqsad bilan faoliyat, xulq-atvor izchilligi kuzatiladi. Shaxs oldiga qo'yilgan maqsadga erishishga nisbatan ishonch tuyg'usi irodaning kuch-quvvati va bosh mezonidir. Suggestivlik sifatlarini ongli ravishda tarbiyalash jarayoni qanchalik tez boshlansa, shunchalik ko'p muvaffaqiyatlarga erishish mumkin.

Ilmiy psixologik adabiyotlarga nazar soladigan bo'lsak suggestivlik qobiliyatlarini turli talqinda yoritilgan. Suggestivlik ko'nikmalarni rivojlantirish uchun ustuvor yo'nalishlar sifatida quyidagilar to'g'risida mulohaza yuritamiz.

Meditatsiya - bu fikr va tushunishlarning to'g'ri bo'lishi va o'zgarishlarga yo'l qo'yimaslik uchun amaliy vositadir. Meditatsiya jarayonida odam o'ziga fokuslanadi, o'zini tushunadi va tinchlik va sodda his ko'rsatadi. Meditatsiya texnikalari turli xil bo'lib, masalan, nafasga e'tibor berish, mantralar yozish, tasviriy meditatsiya va boshqalar kabi. Meditatsiya texnikasi orqali odam o'z bilimini oshirib, energiyasini to'plab, stresni kamaytirib, tinchlik va sodda hisni his qiladi.

Meditatsiyaning bir nechta foydalari bo'lib ular quyidagilardan iborat:

1. Stressni kamaytirish: Meditatsiya tinchlik va sodda hisni oshiradi, bu esa stres darajasini pastga olib boradi.
2. Fikr va tushunishlarni to'g'ri bo'lish: Meditatsiya jarayonida odam o'zining fikr va tushunishlariga e'tibor qaratadi va ularni to'g'ri bo'lishga yordam beradi.
3. Konsentratsiya va diqqatni oshirish: Meditatsiya texnikalari odamning konsentratsiya va diqqat darajasini oshiradi, bu esa ish faoliyati va umumiy hayotda foydali bo'ladi.
4. Qaror qabul qilish va o'zgargan ravishda harakat qilish: Meditatsiya orqali odam o'z fikr va tushunishlariga e'tibor qaratadi, bu esa qaror qabul qilish va o'zgargan ravishda harakat qilishga yordam beradi.
5. Yengillik va tinchlik: Meditatsiya tinchlik va sodda hisni oshiradi, bu esa odamning yengillik hissiyatini oshiradi va umumiy hayot sifatini yaxshilaydi.
6. Xayol kuchini oshirish: Tasviriy meditatsiya orqali odamning xayol kuchini oshirishi mumkin, bu esa kreativlikni oshiradi va yangi yechimlar topishga yordam beradi.
7. Tinchlik va xotirani kuchaytirish: Meditatsiya jarayonida odamning xotirasi va tinchligi kuchayadi, bu esa o'z bilimini oshiradi va muhim ma'lumotlarni eslab qolishga yordam beradi.

Umuman olganda, meditatsiya odamning jismoniy va ruhiy holatini yaxshilaydi, stresni kamaytiradi va tinchlik hissini oshiradi. Bu esa umumiy hayot sifatini yaxshilashga yordam beradi. Kundalik hayotda meditatsiya amaliyotini joriy etish uchun quyidagi tavsiyalarni amalga oshirish lozim:

1. Vaqt va joy tanlash: Meditatsiya uchun oz vaqtingizni belgilang va unda qulay bo'lgan joyda amalga oshiring. Sabrli va tinchlik hissiyatini oshiradigan joylar tanlang.
2. To'rtush va to'xtash: Meditatsiya uchun rahat va to'rtushli bir joy tanlang. To'xtashda qulay bo'lishingiz uchun yorqin yastik, katta poyafzal, yoki kichik stul olishingiz mumkin.
3. Tinchlik va sodda his: Meditatsiya jarayonida tinchlik va sodda hisni oshirish juda muhimdir. Bu uchun qulay bo'lgan kiyimlar kiyib, yorug'likni kamaytirib, telefon yoki boshqa distraktor vositalarni uzoqqa qo'yib qo'ying.
4. Nafasga e'tibor bering: Nafasga e'tibor berish meditatsiyada ahamiyatli ahamiyatli. Nafas olish-berishni to'g'ri bajarish uchun deraza nafas olish bilan aloqani hisobga olganingizdan emas, balki nafasni olib tashlash paytida ham e'tibor bering.
5. O'zgargan ravishda harakat qilish: Meditatsiya jarayonida o'zgargan ravishda harakat qilish juda muhimdir. Nervlarni oching, tuyulishni boshlang va o'zgargan ravishda harakat qiling.
6. Xayol kuchi va tasavvurlar: Tasviriy meditatsiya orqali xayol kuchini oshiring. O'z hayolingizda o'zingizni tinchlantiruvchi joylarga borib, olg'a tasavvurlar yarating.
7. Sabr va istiqomatlilik: Meditatsiya amaliyoti sabr va istiqomatlilik talab etadi. Boshlang'ichlar uchun bir necha minutdan boshlab, keyin vaqt o'tishi bilan davom eting.

Bu tavsiyalarni amalga oshirib, kundalik hayotingizda meditatsiya amaliyotini joriy etishga urinishingiz mumkin. Sabrli va istiqomatlilik bilan amalga oshirganingizda foydasi ko'rinadi.

O'z-o'zini tartibga solish. O'z-o'zini tartibga solish, shaxsiy rivojlanish va maqsadga yo'naltirilgan yashash uchun muhim bo'lgan bir kontseptsiya. Bu kontseptsiya insonning o'zini tuzatish, mustaqil ravishda faol bo'lishi, maqsadlarga erishish va o'z hayotini boshqarishni o'rganishni talab qiladi. O'z-o'zini tartibga solishning asosiy xususiyatlari quyidagilar bo'lishi mumkin:

1. Mustaqillik: O'z-o'zini tartibga solish, insonning o'z hayotini boshqarish va maqsadlarga erishishda mustaqillikni o'rganishni talab qiladi. Inson o'zining qarorlarini o'zaro muhokama qilishi, o'zini boshqarishi va o'z hayotini belgilangan maqsadlarga yo'naltirishi kerak.
2. Sabr: O'z-o'zini tartibga solish jarayonida sabr va istiqomatlilik juda muhimdir. Maqsadlarga erishish uchun sabrli va istiqomatli bo'lish, muammolar bilan mukhlislik bilan kurashish, muhim qarorlar qabul qilish va ularga amal qilish kerak.
3. Maqsadlarga yo'naltirilgan yashash: O'z-o'zini tartibga solish, insonning o'z hayotida maqsadlarga yo'naltirilgan yashashni o'rganishni talab qiladi. Inson o'zining maqsadlarini aniqlash, ularga erishish uchun yo'l belgilash va har kuni bu maqsadlariga yo'naltirilgan harakatlar qilish kerak.

4. O'zini tuzatish: O'z-o'zini tartibga solish, insonning o'zini tuzatish va rivojlanishni o'rganishni talab qiladi. Shaxsiy rivojlanish uchun o'zingizni tanishing, kuchli va kamchiliklaringizni tushuning va ular ustida ishlash uchun qo'llanmalar yaratish.

5. O'z-o'zingizni boshqarish: O'z-o'zini tartibga solish, insonning o'zini boshqarish va o'z hayotini belgilangan maqsadlarga yo'naltirishni o'rganishni talab qiladi. O'zingizni boshqarish, muammolarni hal qilish, muhim maqsadlarga erishish va o'zingizga mos keladigan yashash usullarini tanlashni o'rganishingiz mumkin.

O'z-o'zini tartibga solish kontseptsiyasi insonning shaxsiy rivojlanishi, maqsadlarga erishishi va o'zining hayotidagi muhim vazifalarni bajarishi uchun muhimdir. Bu kontseptsiya asosan shaxsiy rivojlanish va maqsadlarga erishish jarayonida insonning o'zining maqsadlariga yo'naltirilgan yashashda yordam beradi.

O'z-o'zini tartibga solishni rivojlantirish uchun quyidagi texnikalardan foydalanishini tavsiya etishimiz mumkin:

1. Maqsadlar va yo'l belgilash: O'zingiz uchun maqsadlar belgilang va ularga erishish uchun yo'l harakatlarni belgilang. Maqsadlar va yo'llar belgilash sizning o'zingizni boshqarishda yordam beradi va sizni motivatsiyalab qoladi.

2. Ro'yxatlar va jadval: O'zingiz uchun har kuni qilishingiz kerak bo'lgan ishlar ro'yxatini yaratib, ularni tartibga solish uchun jadvalga joylashtiring. Jadval sizga qanday ishni qanday vaqt bajarishingiz kerakligini ko'rsatadi va sizning kuningizni tartibga solishda yordam beradi.

3. Vazifalar va muddatlar: Har bir ishni belgilangan muddatda bajarish uchun vazifa va muddatlar belgilang. Muddatlar sizning ishlarini vaqtingizni boshqarishda yordam beradi va sizni motivatsiyalab qoladi.

4. Sabr va istiqomatlik: O'zingiz uchun sabr va istiqomatlikni rivojlantirish juda muhimdir. Muammolar bilan mukhlislik bilan kurashish, muhim maqsadlarga erishish uchun sabrli va istiqomatli bo'lish kerak.

5. O'z-o'zingizni baholash: Yaptiklaringizni baholash va natijalarni ko'rib chiqish o'zingizni rivojlantirishda yordam beradi. Muvaffaqiyatlar va muammolar bilan bog'liq o'zingizning faoliyati haqida o'z fikrlaringizni o'rganishingiz mumkin.

6. O'z-o'zingizga mos keladigan yashash usullarini tanlash: O'zingizga mos keladigan yashash usullarini tanlash va ularni amalga oshirish sizning o'zingizni boshqarishda yordam beradi. Sizning energiya darajangiz, produktivlik darajangiz va umumiy hayotingiz uchun eng yaxshi usulni topishingiz muhim.

O'z-o'zini tartibga solishni rivojlantirish uchun yuqorida zikr etilgan texnikalardan foydalanishingiz sizning shaxsiy rivojlanishingizga yordam beradi va sizni maqsadlarga yo'naltirilgan yashashda muvaffaqiyatli bo'lmasdan oldin o'zingizni boshqarishda o'rnatilgan jarayonlarda yordam beradi. Shuningdek o'z-o'zini tartibga solish ko'nikmalarini o'rgatish uchun quyidagi mashqlar foydali bo'ladi:

1. Mashq: Sizning kunlik ishlar ro'yxatingizda 5 ta vazifa bor. Birinchi vazifani bajarish uchun 30 daqiqa, ikkinchi vazifani bajarish uchun 1 soat, uchinchi vazifani bajarish uchun 45 daqiqa, to'rtinchi vazifani bajarish uchun 20 daqiqa va beshinchi vazifani bajarish uchun 40 daqiqa kerak. Siz qancha vaqtni har bir vazifani bajarishga ajratishingiz kerakligini aniqlang.

2. Mashq: Sizning haftalik ishlar jadvalingizda 3 ta katta vazifa va 5 ta kichik vazifa bor. Katta vazifalarni dastlab bajarish vaqtini belgilang, so'ngra kichik vazifalarni bajarish vaqtini belgilang va har bir vazifani muddati ichida bajarishingiz kerakligini aniqlang.

3. Mashq: Sizning yashash usullarini o'zgartirish maqsadida sport bilan shug'ullanish va kitob o'qishni qo'shmoqchi bo'lsangiz, kunlik jadvalingizda sportga sarflaydigan vaqt va kitob o'qishga sarflaydigan vaqtini belgilang va har bir aktivlik uchun qancha vaqt sarflashingiz kerakligini aniqlang.

Ushbu mashqlardan foydalanib, o'zingizni tartibga solish ko'nikmalarini o'rgatishingiz mumkin. Har bir mashqni tahlil qilish va uni amalga oshirish orqali o'zingizni boshqarishda muvaffaqiyatli bo'lishingiz mumkin.

Hissiy intellekt. Hissiy intellekt, insonlarning o'zlarini va boshqalar bilan muloqotda bo'lish, o'zaro aloqalarni tushunish, o'z hissiyotlarini tushunish va boshqalarning hissiyotlarini tushunishga asoslangan intellektual qobiliyatdir. Hissiy intellekt insonlarga o'zlarini va boshqalar bilan muloqotda bo'lish, emotsiyalarga javob berish, boshqalarning hissiyotlarini tushunish va o'zining hissiyotlarini boshqalarga ifoda qilish qobiliyatlarini o'rganish va rivojlantirish imkoniyatini beradi. Hissiy intellektga ega insonlar boshqalar bilan muloqotda bo'lishda muvaffaqiyatli bo'ladi, o'zlarini va boshqalar bilan bog'liqlikda his qilishlari va emotsiyonlarni tushunishlari yaxshi rivojlanadi. Hissiy intellekt insonlar orasidagi munosabatlarni kuchaytiradi va boshqalar bilan muloqotda yaxshi ko'rishga yordam beradi. Hissiy intellektning rivojlanishi va o'zlashtirilishi insonning o'zini va boshqalar bilan muloqotda bo'lish qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi va insonning o'zini boshqalar bilan yaxshi tushunishiga imkoniyat yaratadi.

Hissiy intellektning rivojlantirilishi muhimdir, chunki bu insonlar orasidagi muloqotlarda va aloqalarda o'zlashtirilishi kerak bo'lgan kritik qobiliyatdir. Quyidagi sabablarga ko'ra hissiy intellektning rivojlantirilishi muhimdir:

1. O'zini boshqalar bilan muloqotda yaxshi tushunish: Hissiy intellektning rivojlantirilishi insonlarga o'zlarini va boshqalar bilan muloqotda yaxshi tushunish va emotsiyonal ravishda bog'liqlikni tushunish imkoniyatini beradi. Bu, insonlar uchun jismoniy va psixologik foydali bo'ladi.

2. Munosabatlarni kuchaytirish: Hissiy intellektning rivojlantirilishi insonlarga munosabatlarni kuchaytirishga yordam beradi va boshqalar bilan muloqotda yaxshi ko'rishga imkoniyat yaratadi. Bu, ish, oila, do'stlar va boshqa aloqalarda muhim bo'ladi.

3. Emotsiyonal intelligentsiya: Hissiy intellektning rivojlantirilishi insonlarga emotsiyonal intelligentsiyani rivojlantirishga yordam beradi. Bu, emotsiyonlarni tushunish, o'rganish va boshqalar bilan muloqotda yaxshi ko'rishga imkoniyat yaratadi.

4. Uning o'rni: Hissiy intellektning rivojlantirilishi insonlarga o'zlarini boshqalar bilan muloqotda yaxshi ifodalash va o'zining emotsional holatlarini boshqalarga tushuntirish imkoniyatini beradi. Bu, ish hayotida, shaxsiy aloqalarda va boshqa

sohalarda muhim bo'ladi.

Shuningdek, hissiy intellektning rivojlantirilishi insonlarga o'zlarini va boshqalar bilan muloqotda yaxshi tushunish, emotsiyonal ravishda bog'liqlikni tushunish va munosabatlarni kuchaytirishga yordam beradi. Bu sabablar hissiy intellektning rivojlantirilishi muhimdir. Hissiy intellektni qanday yaxshilash mumkinligi nuqtai nazaridan quyidagi tavsiyalarni berishimiz mumkin:

1. O'z emotsiyonlaringizni tushuning: O'z emotsiyonlaringizni tushunish va ularni boshqalar bilan muloqotda yaxshi ifodalashning yo'li hissiy intellektning rivojlantirilishida muhimdir.

2. Empatiya o'rganing: Boshqalar emotsiyonlarini tushunish va ularni qadrlash hissiy intellektning rivojlantirilishida muhimdir. Boshqalar bilan birga bo'lishingizda ularning qarashlarini, hislari va emotsiyonlarini tushunishga harakat qiling.

3. O'z muhokamangizni tekshiring: O'z muhokamangizni tekshirish va boshqalar bilan muloqotda yaxshi ifodalash uchun o'z fikrlaringizni boshqalarga ifodalashni o'rganing.

4. Emotsiyonal ravishda bog'liqlikni o'rganing: Emotsiyonal ravishda bog'liqlikni tushunish va uni boshqalar bilan muloqotda yaxshi ifodalashni o'rganing. Bu, insonlar bilan munosabatlarni kuchaytirishda va o'zgaruvchilarning ustidan kelishda yordam beradi.

5. O'zining emotsiyonal holatlarini boshqalarga tushuntiring: O'zining emotsiyonal holatlarini boshqalarga tushuntirish va ular bilan munosabatlarni kuchaytirish uchun emotsiyonal intelligentsiyani rivojlantiring.

6. Ko'plab mavzularda muloqot qiling: Ko'plab mavzularda muloqot qilish va boshqalar bilan muloqotda yaxshi ko'rish hissiy intellektning rivojlantirilishida muhimdir.

Ushbu tavsiyalarga amal qilgan xolda o'zingizda hissiy intellektning rivojlantirilishi va o'zlashtirilishi uchun o'z qobiliyatlaringizni rivojlantirishingiz mumkin.

O'z-o'zini aks ettirish. Shaxsiy o'sish uchun o'z-o'zini aks ettirishning ahamiyati juda katta. O'z-o'zini aks ettirish, o'zingizni tushunish, o'z fikrlaringizni va hissiyatlariningizni tushunishga yordam beradi. Bu, o'zlashtirilganligingizni oshirish, o'z fikrlar va hissiyotlaringizni boshqalar bilan ulashish va o'zlashtirilgan muloqotlarda muvaffaqiyatli bo'lishingizga yordam beradi. O'z-o'zini aks ettirishning bir necha afzalliklari bor:

1. O'zingizni tushunishingiz: O'zingizni aks ettirish, o'zingizni tushunish va o'zingizning qobiliyatlaringizni aniqlashga yordam beradi. Bu, o'zingizning xavfsizligini va o'zingizning qobiliyatlaringizni rivojlantirishga yordam beradi.

2. O'z fikrlaringizni ifodalash: O'z-o'zini aks ettirish, o'zingizning fikrlarini va hissiyotlarini ifodalashga yordam beradi. Bu, boshqalar bilan muloqotda, munosabatlarda va ishda muvaffaqiyatli bo'lmashlikda yordam beradi.

3. O'zingizni qoniqtirishingiz: O'z-o'zini aks ettirish, o'zingizni qoniqtirish va o'zingizning o'zlashtirilganligingizni oshirishga yordam beradi. Bu, o'zingizning shaxsiy hayotingizda va ishingizda muvaffaqiyatli bo'lmashlikda yordam beradi.

4. O'zingizning xavfsizligini oshirish: O'z-o'zini aks ettirish, o'zingizning xavfsizligini va o'zingizning qobiliyatlaringizni rivojlantirishga yordam beradi. Bu, o'zingizning xavfsizligini oshirish va o'zingizning qobiliyatlaringizni rivojlantirishga yordam beradi.

Shaxsiy o'sish uchun o'z-o'zini aks ettirish juda muhimdir va bu, o'zingizni tushunish, o'zingizning fikrlarini va hissiyotlarini ifodalashga yordam beradi. Bu, shaxsiy o'sishingiz va muvaffaqiyatingiz uchun katta ahamiyatga ega. O'z-o'zini aks ettirish usullari har xil bo'lishi mumkin, ammo eng mashhur usullar quyidagilar:

1. O'z-o'zini aks ettirish: O'z-o'zini aks ettirish uchun o'zining tasvirini yoki o'zining o'rnida bo'lgan ob'ektning tasvirini olishingiz mumkin. Misol uchun, suvda o'zining tasvirini olishingiz mumkin.

2. Ayni paytda o'z-o'zini aks ettirish: Bu usulda, sizning tasviringizni yoki o'zingizning o'rnida bo'lgan ob'ektning tasvirini olishingiz mumkin. Misol uchun, siz suvda yuzingizni ko'rsatayotgan tasvirni olishingiz mumkin.

3. Ayni joyda o'z-o'zini aks ettirish: Bu usulda, sizning tasviringizni yoki o'zingizning o'rnida bo'lgan ob'ektning tasvirini olishingiz mumkin, ammo boshqa joyda yoki boshqa vaqtda olishingiz kerak. Misol uchun, siz suvda yuzingizni ko'rsatayotgan tasvirni boshqa joyda olishingiz mumkin.

Bu usullar orqali siz o'z-o'zini aks ettirishni sinab ko'rishingiz mumkin va yangi va qiziq suratlar yaratishingiz mumkin. O'z-o'zini aks ettirishni maqsadlaringizga erishish uchun quyidagi qadamlarni amalga oshiring:

1. Maqsadlaringizni belgilang: O'z-o'zini aks ettirishning maqsadi va qanday maqsadlarga erishishni istaysizni aniqlang. Misol uchun, sizning shaxsiy blogingiz uchun yangi vaqtingizni ko'rsatuvchi suratlar yaratish, yoki sotuv uchun mahsulotlar sotib olishda ishlatish uchun foydalanish mumkin.

2. O'zining yaxshi joyini tanlang: O'zingizni aks ettirish uchun yaxshi joy tanlash juda muhimdir. Yaxshi joy tanlash uchun yorqin yoritish va yoritish shartlarini ko'rib chiqing.

3. Yaxshi va yorqin yoritish shartlarini ta'minlang: O'zingizni aks ettirish uchun yorqin yoritish shartlarini ta'minlash juda muhimdir. Yorqin yoritish shartlarini ta'minlash uchun yorqin yoritish usullaridan foydalaning.

4. O'zingizni aks ettirishning eng yaxshi vaqtini aniqlang: O'zingizni aks ettirishning eng yaxshi vaqtini aniqlang va ushbu vaqtda surat olish uchun tayyorgarlik qiling.

5. O'zingizni aks ettirgan suratlarni baholash: O'zingizni aks ettirgan suratlarni baholash va ularni to'liqroq o'zgartirish uchun zarur bo'lgan o'zgartirishlarni belgilang.

O'z-o'zini aks ettirish orqali maqsadlaringizga tezroq yetishingiz mumkin va yangi va qiziq suratlar yaratishingiz mumkin.

Yuqorida zikr etilganlar shaxsning suggestiv, ruhiy va emotsional irodaviy sifatлари hisoblanib, uning ruhiy-ma'naviy quvvatini, kuchini ko'rsatib beradi. Bo'lajak o'qituvchilarda ham mazkur suggestiv qobiliyatlarni rivojlantirish asosida ularning pedagogik mahoratini oshirish mumkin bo'ladi.

Bugungi kunda o'qituvchining vazifasi o'quvchilarga yangi bilimlar majmuni berish, iqtidorli yoshlarni aniqlash, ta'lim tarbiyani tabaqalashtirish va individuallashtirish asosida yoshlarga ta'limning eng yuqori darajasida, izchil ravishda fundamental va maxsus bilim berish uchun shart-sharoitni yaratishni ko'zda tutadi.

Interfaol ta'lim sharoitida o'qituvchining maslahatchilik roliga alohida ehtiyoj tug'iladi. Maslahat berish muammoni hal etish va o'quvchi faoliyatida ijobiy o'zgarishlar kiritishga yo'naltirilgan o'qituvchi-maslahatchi va o'quvchilarning alohida tarzda tashkil etilgan o'zaro birgalikdagi harakatidir. Innovatsion metodik faoliyatning asosi sifatida baholanayotgan o'qituvchining maslahatchilik modelining mohiyati o'quv materialini an'anaviy tarzda bayon etishini emas, aksincha ta'lim berish funktsiyasi real va masofaviy tarzda uni o'zlashtirish bo'yicha zaruriy maslahat berib borishni nazarda tutadi. Maslahat berish ma'lum bir aniq o'quv muammosini hal etishga qaratiladi. Mazkur jarayonda maslahatchi o'quvchiga o'quv muammosining aniq yechimini yoki uni hal etishga doir faoliyat usullarini taklif etishi mumkin. O'quvchilarning ta'lim jarayonidagi faolliklari ularning mashg'ulotlarni diqqat bilan tinglab, o'quv materialini tahlil qilish, taqqoslash va xulosalar chiqarish kabi aqliy faoliyatlari orqali namoyon bo'ladi. Ushbu o'qitish modelida o'qituvchining asosiy maqsadi o'quvchini o'quv materialini mustaqil o'zlashtirishga o'rgatishdan iboratdir.

Xulosa qilganda, bo'lajak o'qituvchilarda suggestiv qobiliyatlarni rivojlantirish asosida jamiyatimizning yangi rivojlanish bosqichida faqatgina o'z mutaxassisligini yaxshi biladigan, tor soha bilan ixtisoslashgan kadrlarni emas, yetuk shaxs sifatida o'zining kasbiy kompetentligini namoyon qila oladigan, fuqarolik pozitsiyasini o'zining siyosiy, huquqiy va iqtisodiy bilim va qarashlari tizimi bilan ham ko'rsatib bera oladigan, o'z fani, fikr va mulohazalarining o'quvchilarga singdira olish qobiliyati shakllangan insonni tarbiyalash hamdir.

Demak bo'lajak o'qituvchilarda suggestiv qobiliyatlarni rivojlantirish asosida ularning pedagogik muloqotchanligini oshirish, ularning maslahatchilik imkoniyatidan o'quvchilar bilan kommunikativ munosabatlarni yo'lga qo'yishda foydalanish mumkin bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Bozorova S. Oliy ta'limda kasbiy-yo'naltirilgan o'qitish texnologiyasi. Monografiya. Toshkent.: -B.70.
2. Muslimov N.A. Kasb ta'limi o'qituvchisini kasbiy shakllantirishning nazariy-metodik asoslari. Ped.fan dok. Diss... aftoreferat. Toshket.: 2007. –B.132.
3. Raximov B.X. Bo'lajak o'qituvchida kasbiy-madaniy munosabatlarni shakllantirish tizimi. Toshkent.:Fan. 2005 –B.14.
4. Urakov Sh.R. Oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashning kompetent yondashuvga asoslangan pedagogik tizimini takomillashtirish. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori avtoreferati. –Samarqand.: SamDU. 2018. –B.11.
5. O'zbekiston Respublikasi Kadrlar tayyorlash milliy dasturi / Oliy ta'lim: me'yoriy xujjatlar to'plami. –Toshkent. Sharq. 2001. 1-tom. –B.18-52.

LINGVOPOETIKANI O'RGANISHNING NAZARIY ASOSLARI.

Isamova Dilfuza Rakhmatovna

Buxoro davlat universiteti, qo'shma ta'lim dasturlari bo'limi, ingliz tili o'qituvchisi.

Haydarov Anvar Askarovich,

Buxoro davlat universiteti, Ingliz tilshunosligi kafedrası professori.

<https://orcid.org/0009-0004-4109-4100>

Annotatsiya. Ushbu maqolada lingvopoetika tilshunoslikning bir sohasi sifatida o'zbek va jahon shoirlari she'rlarini tahlil qilish orqali lingvopoetikaga berilgan baho va mazkur hodisaga turlicha yondashuvlar haqida fikr yuritilgan. Badiiy she'riyatning lingvistik tahlili misollar va barqaror birikmalar orqali berilishi va ushbu lingvistik tushunchaning mohiyatini izohlashga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: lingvopoetika, metod, badiiy matn, lingvistik tahlil, birikmalar, maqsad, vazifalar.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ ЛИНГВОПОЭТИКИ.

Аннотация. В данной статье рассматривается лингвопоэтика как сфера языкознания путем анализа стихов узбекских и мировых поэтов, дается оценка лингвопоэтике и различные подходы к данному явлению. Лингвистический анализ художественной поэзии посвящен тому, как она представлена примерами и устойчивыми ассоциациями, и интерпретации природы этого лингвистического понятия.

Ключевые слова: лингвопоэтика, метод, мировых поэтов, лингвистический анализ, устойчивые сочетания, цель, задачи.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE STUDY OF LINGUOPOETICS

Annotation. This article reflects on the assessment given to linguopoetics and different approaches to this phenomenon through the analysis of poems by Uzbek and world poets as a branch of linguistics. The linguistic analysis of artistic poetry is devoted to giving through examples and stable combinations and explaining the essence of this linguistic concept.

Keywords: linguopoetics, method, artistic, linguistic analysis, stable combinations, purpose, tasks.

Kirish. Bugungi davr adabiyotida eng yuksak yutuqlardan biri, badiiy matnni tahlil qilish, uning barcha turdagi namunalari, adabiyotshunoslik va adabiy va badiiy ilmlari o'z izlanishlari, ilmiy qarashlari, mazmun mohiyati, metod, va usullariga ko'ra yuzaga kelishidir. Adabiyotning nasri ham, she'riyati ham qator yangi, teran ijodlarva badiiy asarlar bilan boyib bormoqda. Tilshunoslikda yangi sohadagi shakllangan yo'nalishlarning takomillashishi ilmiy tadqiqotlar kengayishiga zamin yaratmoqda. Sof tilning lingvistik til faktlari o'rganilishi bilan bog'liq bo'lgan hozirgi kungacha amalga oshirilgan ilmiy izlanishlarda o'rganilgan. Ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlar bir nechta fanlarning integratsiyasi amalga oshirilishi bois sotsiolingvistika, psixolingvistika, prag-malingvistika, lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik kabi yangi fan yo'nalishlari yuzaga keldi. Lingvopoetika sohasining paydo bo'lishida tilshunoslik fanining adabiyotshunoslik bilan kelishuvi natijasida yangi termin va tushunchalar doirasi rivojiga sabab bo'ldi. Badiiy asarni adabiy tanqidiy tahlil qilishda nafaqat ilmiy adabiyot nuqtai nazaridan, balki tilshunoslik nuqtai nazaridan ham yondashuv zarurligi e'tirof etildi. Tilning estetik funksiyasining asosiy namoyon bo'lishi badiiy asar matni bo'lganligi sababli, ushbu funksiyaning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishda adabiyotshunoslik nazariyasi, adabiyot tarixi, poetika va lingvistik stilistika, tilshunoslik, tarix, leksikologiya, etimologiya grammatika kabi sohalar bilan birgalikda ko'rib chiqildi. Shu bilan birga bir qator tilshunoslar va adabiyotshunoslar ushbu muammoni ilmiy asosda o'rganish uchun alohida fanni yaratish kerakligi haqida qayd etdilar. Masalan, B.A. Larin: "Ertami-kechmi, menimcha, tez orada til estetikasi alohida fan sifatida tan olinadi". Shu ma'noda, badiiy asar tilning estetik funksiyasining namoyon bo'lishi sifatida o'rganadigan soha "lingvistik poetika"- "lingvopoetika" filologiya fanida yanada takomillashdi va "lingvistik poetika" o'rnini aniqlashtirish uchun ko'plab tadqiqotlar olib borildi. Aksariyat tilshunoslar va adabiyotshunoslar tomonidan bu tadqiqotlarni ilmiy asosda o'rganish uchun alohida fanni shakllantirish kerakligi g'oyasi ilgari surildi. Til adabiyotning asosiy tamoyili bo'lganligi sababli, badiiy she'riyatni lingvistik tahlil qilish, ilmiy o'rganishni taqozo etadi. Biz ushbu maqolamizda jahon, rus va o'zbek tilshunosligida lingvopoetika sohasining tadqiq darajasi va o'rganilishi haqida alohida to'xtalamiz.

Tahlil va metodlar. Jahon tilshunosligida lingvopoetikaning o'rganilishi alohida bir soha sifatida o'rganildi. Til ijtimoiy-ruhiy hodisa sifatida hammavaqt badiiy xususiyatlari bilan o'ziga xos va mukammaldir. Biror so'zlashuvchi yoki tinglovchi uchun fikrni qanday qilib aytishdan ko'ra, uni to'g'ri talaffuz qila olish qulayroq va osonroqdir. Shuning uchun, yangi davr adabiyotida qulaylik yaratish maqsadida, foydalanish uchun fonetik va leksik so'zlar ravonlikni ta'minlaydi. Badiiy she'riyatning muhim yo'nalishi esa so'z va umuman g'oya va fikr bo'lib, u yozuvchining hodisalarni real san'at darajasiga ko'tarish maqsadida xizmat qiladi. Shu bilan bir qatorda, ijod jarayonida til materiallaridan yetarli foydalanish, kerakli omil va nutq madaniyatini yanada yaxshilash va yuzaga kelgan muammolarni tuzatish uchun va xalq, jamiyat va jamoatchilikga taaluqli bilimlarni yetkazish bilan o'zaro bog'liqdir.

Muhokama. Jahon tilshunosligida lingvopoetikaning o'rganilishi alohida o'ringa ega. Tilimizning turli tamoyillarini o'zida mujassamlagan va badiiy butunlik sifatida o'rganiladigan tilshunoslik 1920-yillarda paydo bo'lgan va tizim-tarkibiy tilshunoslik nomi bilan atalgan. Jumladan, V.M.Jirmunskiy, G.E.Lessing, O.S.Axmanova F.Shiller, Gumboldt V.V.Vinogradov, V.Ya.Zadornova, G.O.Vinokur, L.V.Shcherba A.A.Potebnya, ishlari o'rganildi, muhim ilmiy xulosalaridan foydalanildi. A.Xolodovichning «Adabiy til uslubshunosligi», «Poetikada lisoniy usul» asarlarida, nemis olimi E.Koseriuning poetik tilning yangi izohi kabi tushunchalarida, fransuz tilshunoslari D.Delas va J.Fiyollarning lingvistika va poetika bo'yicha yangi qo'llanmalarida, Ye.B.Artemenkoning lingvofolkloristika bo'yicha olib borgan tadqiqotlarida lingvopoetikaning filologiya ilmidagi alohida fan sifatida o'rganilishi yuzasidan qarashlar bayon qilingan. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, XX asrda Ferdinand de Sossyur tomonidan asos solingan qarashlar tilshunoslikda yuzlab yangi lingvistik tizimlar yuzaga keldi va takomillashdi, ular orqali zamonaviy yutuqlarga erishildi.

Badiiy matnni tahlillash va to'g'ri talqin qilish qobiliyati shaxsning ma'naviy-madaniy darajasi, yetukligi, borliqni anglash salohiyati, hissiy va estetik qobiliyatini rivojlantirish uchun muhim ekanligi barchaga ma'lum. Nizomiddin M.Mahmudov ta'kidlaganidek, «Shakl tahlilini mazmun tahlilidan ajratmaslik kerak, faqat shu yo'l bilan muallifning niyatini to'g'ri tushunish, oddiy o'qish jarayonida e'tibordan chetda qoladigan turli ma'no nozikliklarini aniqlash mumkin bo'ladi.» Ma'lumki, poetika badiiy asarlardagi ifoda vositalari tizimi hamda, adabiy mulohazalar tanqidning ilgari surilgani haqidagi qadimgi fandi. «Poeziya» atamasi birinchi marta Aristotel she'riyatida qo'llanilgan bo'lib, ushbu badiiy asar va uning uslub va metodlari bilan bog'liq nazariy hodisalarni qamrab olgan ilk asarlardan biri hisoblanadi. Qadimdan, to'hozirga qadar, poetika adabiy tanqid bilan o'zaro bog'liq bo'lib, fan sifatida shakllangan. Zamonaviy adabiyotda, poetika haligacha adabiy tanqid bilan bog'liq va yuqorida ta'kidlanganidek, tilshunoslikka o'z o'rnini egallaydi. Jahon tilshunosligida lingvopoetika kirib kelishi bilan juda keng ravishda qo'llanilib kelingan. Tatar tilshunosi X.R.Kurbatovning ta'kidlashicha, lingvopoetikaning tarmoqlaridan biri she'r ritmidir, chunki she'r tizimi tilning o'ziga xos xususiyatlariga, birinchi navbatda uning fonetik xususiyatlariga asoslanadi. Lingvopoetikani o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlarda badiiy adabiyotning mavzusi lingvistik yondashuvdan kelib chiqib, asarning ma'no jihatidan yanada real voqelikga asoslanishga xizmat qilishi diqqatga sazovordir.

Natijalar.

So'nggi yillarda badiiy asarlar tilini lingvopoetik o'rganish markazda bo'lib, shu sohada ko'plab tillarda ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Chunki til va adabiyot har doim real faktlarga asoslanadi. Rus tilshunoslari ham badiiy matnni tadqiq qilishda til nuqtai nazaridan qo'llaniladigan usullarni ishlab chiqish haqida yillar davomida bosh qotirdilar. Xususan, so'zlarning estetik ta'siri, ma'no va mazmun uyg'unligi, individual lingvopoetik tahlilni o'tkazishda muallifning uslubi, badiiy ijodda poetikaning alohida o'rnini, adabiy tildan undagi til obrazlari nasriy tildan farq qilishi, poetika leksik-stilistik jihatdan badiiy uslubning o'ziga xos turi ekanligi, uning xususiyatlari janr leksikonda o'ziga xos jihatlari bo'yicha chuqur tadqiqotlar olib borilmoqda.

Rus tilshunosligida badiiy matn va uning metodologiyasini lingvistik ishlab chiqish masalasi birinchi marta L.V.Shcherba tomonidan ko'tarilgan. Shcherba o'tgan asrning 30-yillarida lingvistik matn tahlilining asosiy vazifasini ko'rsatish uchun til vositalari adabiy asarning g'oyaviy va tegishli hissiy mazmuniga jalb qilingan. Buyuk rus filologi R.Budagov o'z maqolasida «Til fani adabiyot faniga nima berishi mumkin?» , uning fikriga ko'ra, bu ikki fan juda ko'p masalalarni ochib beradi va tilshunoslikning adabiyotshunoslikka olib keladigan «afzalliklari» haqida batafsil ma'lumot beradi. Taniqli rus filologlari V.Jirmunskiy, A.A.Potebnyaning «Poetikaning vazifalari» nomli asarlarida, uning umumiy mazmunida yuzlab e'tirozlar mavjud bo'lsa-da, poetikaning umumiy til fani-tilshunoslik bilan bog'liq ekanligi yaqqol isbotlangan. Badiiy asar yaratishning o'ziga xosligi shundakii, so'zlarni qo'llashda qobiliyatlar, badiiy tasvir vositalaridan o'z o'rnida to'g'ri va unumli foydalanish imkoniyatlarini va shularga asoslangan holda, umumiy maqsad tilning boyligi va go'zalligini ko'rsatib berishdir. Badiiy asar lingvistikasi V.Vinogradov tomonidan aksariyat asarlarida ushbu masalalarning har birini alohida o'rganishgan. Masalan, uning «Stilistika», «She'riy nutq nazariyasi», «Poetika» kabi asarlarida, lingvopoetika haqida batafsil fikr yuritgan. Demak, badiiy matn poetikasida lingvistik yondashuv, ya'ni lingvopoetika boshqa yondashuvlarni rad etmaydi, faqat ushbu yondashuvning yetakchi o'rinda ekanligini ko'rsatadi. Boshqa bir jihatdan qaraganda, ba'zi rus olimlari tomonidan jiddiy ilmiy e'tirozlarga ham sabab bo'ldi. Ammo, mashhur rus olimlari, o'z asarlari orqali bu e'tirozlarga fikr bildirishgan. Masalan, R.A.Budagov bu talabga quyidagicha javob beradi: «Men poetika filologik bilimlar tizimida ajralmas fan ekanligiga chuqur ishonaman. Shuningdek, A.A.Lipgart zamonaviy rus tilshunosligida lingvopoetikaning nazariy masalalarini o'rgangan, hamda uning vazifalarini belgilagan. O'zbek tilshunosligida ham lingvistik yo'nalishda talaygina ilmiy ishlar yaratilgan va yaratilmoqda. Shubha yo'qki, keyingi o'n yilliklarda o'zbek tilshunosligida lingvistik va she'riy tadqiqotlarning lingvistik ilmiy ishlarda to'plangan tajriba va nazariy xulosalar tabiiy ravishda paydo bo'lishiga olib keldi. Shu nuqtai nazardan ular o'zbek adabiyotida yuksak mahorat bilan yaratilgan she'riy va nasriy asarlarni, folklor namunalari tilini tahlil qilishda, tegishli ilmiy xulosalarni umumlashtirishda keng namoyon bo'ladi. Shuningdek, O'zbek tilshunosligida lingvopoetikaning shakllanishi va rivojlanishida H.Doniyorov, S.Mirzayev, K.Samadov, I.Qo'chqortoyev, H.Abdurahmonov, N.Mahmudov, B.Umurqulov, I.Mirzaev, M.Yuldashev kabi olimlarning xizmatlari katta bo'ldi. Yuqorida ismlari zikr etilgan olimlar badiiy asar tilining stilistik, lingvistik, badiiy va estetik jihatlarini yozuvchining so'z tanlash mahorati, tilning o'ziga xos xususiyatlari, davlat tiliga munosabati, yangi iboralar va so'zlarni yaratish va o'rganish kabi omillarni yaratib, o'rgandilar.

Jumladan, N.Mahmudov o'zining qator maqolalarida ayrim shoir va yozuvchilar she'rlarining lingvopoetikasi haqida qiziqarli va mazmunli g'oyalarni ilgari surgan. B.Sarimsoqov o'zbek xalq og'zaki ijodida o'ziga xos lingvistik va stilistik yo'nalishlarini chuqur o'rgangan, lingvistik folklorini ajratib sharhlab bergan.

U quyidagicha yozadi: «... Tilshunos yoki adabiyotshunos bo'lsin, ular lingvopoetika va badiiy(majoziy) muammolarda birlashishi kerak, shunda ular haqiqiy filologlarga aylanadi. Badiiy muammolar esa faqat filologik muammolardir....». Tilshunos olim B.Yo'ldoshev tomonidan bir necha yillardan

buyon badiiy asarlar tili, asosan, tilshunoslik yo'nalishida ilmiy ishlar olib bo'lyotgan Z. Shodiyeva bilan hamkorlikda nashr etilgan monografiyada muayyan asarni lingvistik va she'riy tahlil qilish masalalari yoritilgan. L. Jalolovanning maqolalarida badiiy asarlardagidagi muayyan yo'nalish va lingvopoetik tahlil qilish badiiy she'riyatni mazmun birligi va uning ilmiy lingvistik belgisi sifatida tahlil qilishni e'tiborga oladi. U lingvostilistik tahlillash natijalariga tayanadi va adabiy tanqid yo'nalishdagi yutuqlarni inobatga oladi. O'zbek xalq she'riyatining lingvistik va poetik xususiyatlarini metafora, malaka, taqqoslash, singari qadimiy usullarni tahlil qilish orqali o'rgangan M. Yoqubbekova ushbu yo'nalishda quyidagilarni ta'kidlaydi: "Xalq qo'shiqlari poetikasini tashkil etuvchi elementlar orasida, masalan, qo'shiq syujeti, kompozitsiyasi, obrazlari, qo'shiqning lingvistik san'ati katta ahamiyatga ega. I. Mirzaev ta'kidlaganidek "Bugungi kunda lingvopoetika filologiyaning yaxlitligini tiklashga qodir soha sifatida tan olinganligi sababli, uning maqsad va vazifalarini, tadqiqot obyekti, fanning boshqa sohalari bilan aloqasini aniqlashtirish va bu yo'nalishdagi ishlarni jadallashtirish zarur... Ushbu sohadagi tadqiqotlarni ko'paytirish va kuchaytirish zarurati filologiya fanining kelgusi yillardagi eng dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi".

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, lingvopoetik tahlilni o'tkazishda muallifning uslubi, badiiy ijodda poetikaning alohida o'rni adabiy tildan undagi til obrazlari nasriy tildan farqi, nutq tantanasi bilan, poetika leksik-stilistik jihatdan badiiy uslubning o'ziga xos turi ekanligi, uning xususiyatlari janr leksikonda unga xos ravishda boshqa janrlarda kam ishlatiladigan so'zlar va so'z shakllari bilan farq qiladi.

Xulosa qilib aytganda lingvopoetika yo'nalishida yaratilgan tadqiqotlar tilimizning boyligini ko'rsatish, filologiyaning yaxlitligini ta'minlash bilan bir qatorda, yetuk tilshunos va adabiyotshunos mutaxassislar tayyorlashga ham xizmat qiladi. Kuzatishlarimiz natijasida, lingvopoetik tadqiqot asoslari va ularning nomlanishi birlashtirilgan bo'lishi kerak. Yuqoridagi fikrlarga asoslanib, matn lingvistik nuqtai nazardan murakkab tuzilma bo'lib, u barcha lingvistik xususiyatlarni o'z ichiga oladi va u tilshunoslikning barcha sohalari asosiy o'rganish obyektlaridan biri hisoblanadi, degan xulosaga kelishimiz mumkin. Shunga asoslanib aytish mumkinki har bir yozuvchining badiiy asar yaratishning o'ziga xos uslubi, so'z qo'llash mahorati, badiiy tasvir vositalaridan foydalanish imkoniyatlari mavjud. Noqardosh til va madaniyatga ega ingliz va o'zbek shoirlari she'rlarining qiyosiy lingvopoetik tahlili haqida keyingi ishlarimizda fikr yuritamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. –T.: O'zbekiston, 00 . – 558 b.
2. Yo'ldashev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi. 2007.- 15 b.
3. Aliyev A. Yu. O'zbek adabiy tili tarixidan materiallar. –T.: O'zbekiston, 1996. – 118 b.
4. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. –T.: O'zbekiston, 00 . – 558 b.
5. Nizomiddin M. Mahmudov, „Til va madaniyat“ (1999).
6. Yo'ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. Toshkent, Fan - 2007.
7. Oripova, K. (01). Til va madaniyatning uzviy aloqadorligi.
8. Липгарт А.А. Лингвопоэтическое исследование художественного текста: теория и практика (на материале английской литературы): 1996.
9. Анданиязова Д. Бадий матнда ономастик бирликлар лингвопоэтикаси: Филол. фан. бўйича фалс. д-ри (PhD) ... дисс. –Тошкент, 2017. Б. 14.
10. Умирова С.М. Ўзбек шеъриятида лингвистик воситалар ва поэтик индивидуаллик. Филол. фан. бўйича фалс. д-ри (PhD) ... дисс. автореф. – Самарқанд, 019. –Б.1
11. M. Kurbanova. Matn tilshunosligi. Toshkent Universiteti. 2014
1. Berdiyorov H., Rasulov R. O'zbek tilining paremiologik lug'ati. T.: O'qituvchi, 1984. – 151 b.

19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI

OTA-ONALARNING BOLAGA MUNOSABATIDA IJTIMOY FObIYANI Keltirib CHIqARUVCHI PSIXOLOGIK OMILLAR

Odilova Yoqutxon Islomovna,

Navoiy davlat pedagogika instituti psixologiya fani o'qituvchisi

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.062>

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy oila o'z farzandlarini nafaqat intellektual jihatdan yetuk, jismoniy barkamol shaxs bo'lib yetishishini xohlash bilan birga, ularning psixologik jihatdan ham, baqaror ruhda o'sishini istashlari, ushbu jarayonda noto'g'ri munosabatga bo'lishlari bolalarda ijtimoiy fobiyaning keltirib chiqarishi mumkinligi to'g'risidagi muammolar, psixologik omillar haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: zamonaviy oila, ota-onalar, intellektual, jismoniy barkamol shaxs, psixologik omillar, ijtimoiy fobiya.

Hozirgi texnogen o'zgarishlar sharoiti va ijtimoiy-siyosiy rivojlanishlar nafaqat jamiyat hayotini balki, uning bir bo'g'ini bo'lmish oilalardagi ijtimoiy-psixologik muhitga katta o'zgarishlar olib kelmoqda. Ayniqsa, ota-ona o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, ularning bola tarbiyasidagi e'tiborsizliklari, oilaviy munosabatlarda empatik munosabat va mas'uliyat hissining yo'qligi, bolalarga nisbatan zo'ravonlik holati, shavqatsiz tarbiya shakli kabilari, bolalarda "ijtimoiy fobiya" rivojlanishiga sabab bo'lmoqda. Garchi, fobiya hodisasi klinik tibbiy psixologik va klinik xarakterdagi holat bo'lsada, biroq uni faqatgina tibbiy, tibbiy psixologik jihatdan o'rganish, zamonaviy psixologiya uchun yetarli emas. Shuni alohida ta'kidlash joizki, hozirga qadar jahon psixologiyasi tadqiqotlarida fobiya ko'proq, tibbiy psixologik mazmunda keng tadqiq etilgan. Ya'ni muammoning ijtimoiy-psixologik, psixodagnostik jihatlari deyarli chetda qolgan. Qolaversa, mahalliy psixologiyada fobiya holati ko'proq, umumpsixologik jihatdan, "qo'rquv" fenomeni negizida ko'rib chiqilgan.

Hozirgi yangilanib borayotgan bugungi jamiyatda, har bir ota-onalar farzandlarining rivojlanishidan va ishtimoiylashuvidan ko'proq xavotiga tushmoqda. Mazkur ma'lumotni ota-onalar bilan olib borilgan suhbatlar, internet tarmog'ida o'tkazilgan onlayn suhbatlar, olib borilgan empirik tadqiqotlar natijalari tasdiqlamoqda. Qolaversa, zamonaviy psixolog mutaxassislar aynan oilaviy munosabatlar orqali kelib chiquvchi bolalardagi "ijtimoiy fobiya"ning paydo bo'lish sababiga, noto'g'ri tarbiya, oiladagi nosog'lom muhit, ichkilikbozlik, kutilmagan vaziyatlar, ayriliq, o'lim va bolalarga nisbatan bo'layotgan bulling munosabatlar (haqorat va qattiq tazyiq o'tkazish) kabilarni omil sifatida e'tirof etishmoqda.

Yosh xususiyatlari jihatdan qaralganda, bolalar zaif ijtimoiy guruh bo'lib, ular o'z yaqinlari va ota-onalarining yordami va g'amxo'rlikiga muhtojdir. Oilada mehr va g'amxo'rlik bilan tarbiyalangan bolalar baxtlidir. Afsuski, hozirgi global zamonaviy jamiyatda bolalarning kattalar tomonidan zo'ravonlik qurboni bo'lish tendensiyasi yanada kuchaymoqda. Shuning uchun, salbiy oilaviy muhitda va oilaviy munosabatlarda shakllanuvchi ijtimoiy fobiya hodisasi 21 asrdagi jiddiy muammolardan biri hisoblanadi. Ushbu masalada keng ko'lamli izlanishlar olib borayotgan Dj.Biik o'z asarlarida bolalarga nisbatan bo'layotgan oilaviy zo'ravonlikni – bolaning jismoniy yoki aqliy rivojlanishiga zarar yetkazuvchi, ota-onalarning qasddan qilingan harakatsizligi deb ta'riflaydi. A.L.Juravleva esa, boshqa olimlardan farqli o'laroq, o'z izlanishlarida farzandlarga nisbatan bo'ladigan hamda ijtimoiy fobiya uchun sabab bo'luvchi, zo'ravonlikning quyidagi turlarini ajratib o'tadi:

1. Jismoniy zo'ravonlik – (sog'likka qasddan, tasodifiy zarar yetkazish, shu jumladan: kaltaklash, urish, bo'g'ilish, tishlash va hokazo, bu holatlar tanadagi ko'karishlar, qizarishlar, yaralar, sinishlarga olib kelishi mumkin). Har yili dunyo bo'yicha 80 000 dan ortiq bolalar o'ylaridan qochib ketadi. Ya'ni jismoniy zo'ravonlikdan xalos bo'lish uchun. Bundan tashqari, oilaviy munosabatlar tufayli halok bo'lganlarning umumiy sonining 38 foizi, o'zini himoya qila olmaydigan bolalar tashkil etadi;

2. Psixologik zo'ravonlik – (ota-onalarning bolaga g'amxo'rlik qilish, hurmat va e'tibor berishdan zuoqlashishidir. Shuningdek, bunday munosabatlar ko'pincha, masxara qilish, kamsitish, haqorat qilish kabilarda o'z aksini topadi);

3. E'tiborsizlik (ota-onalarning bolaga to'g'ri g'amxo'rlik qilish va asosiy ehtiyojlarini qondirishni ta'minlashga qodir emasligi: kiyim-kechak, oziq - ovqat, uy-joy, yashash sharoitlari, ta'lim va hokazo) (O.A.Sagalakova 2005);

4. Jinsiy zo'ravonlik (18 yoshgacha bo'lgan boladan jinsiy qoniqish olish uchun foydalanish, ya'ni bolalarni yalang'och videoga olish, ularga jinsiy a'zolarni ko'rsatish, jinsiy aloqaga majburlash). Statistikaga ma'lumotlarga ko'ra, 455-55% hollatlarda, ota-onalar o'z farzandlarini zo'rlovchilari bo'lib chiqadilar. Kuzatuchi mutaxassis G.Tedjfelning aytishicha, bolalar xulqida ijtimoiy fobiyaning yuzaga keltiruvchi oilaviy

zo'ravonliklarning sabablariga quyidagilar kiritiladi:

– Ota-onaning o'z farzandlariga bo'lgan shafqatsiz tarbiyasi (o'z bolasini zo'ravonlikka duchor qilgan ota-onalarning aksariyati, o'zlari ham xuddi shu sharoitda katta bo'lgan va tarbiyalangan, ularning nazaricha "bizni qattiq urishgan, "men ham qattiq urishim kerak" deb da'vo qiladilar;

– Ota-onalarning ta'lim darajasi (ta'lim darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, oilada zo'ravonlik holatlari xavfi shunchalik past bo'ladi) (Tedjfel G. 2007);

– Ota-onaning ajrashishi (ajrashgandan so'ng, bola ota-onalardan biri bilan yashaydi, o'gay ota yoki o'gay onasi boshqa bir kishi bilan qayta turmush qurganda, ayrim holatlarda zo'ravonlikka olib keladigan nizolar kelib chiqadi);

– Ota-onalarning alkogolizmga ruju quyishi va giyohvandlikka tobe bo'lib qolishi (alkogolizm va giyohvandlik zo'ravonlik va qarovsizlikka olib keladigan asosiy omillardan biridir, ayrim tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, deyarli barcha bolalar jinsiy zo'ravonlikka ota-onalardan birining giyohvandlikka ruju quyishi holatlarida duch kelishadilar) (E.G. Eydemiller 2011);

– Ota-onalar yoki yaqinlar o'rtasidagi munosabatlar, ya'ni qarindoshlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlardagi buzilishlar yoki dushmanlik hissi, o'zaro kelishmovchiliklar va boshqalar. Demak, ota-onalar tomonidan amalga oshiriladigan zo'ravonliklarning turi ham, keyinchalik bolalarda ijtimoiy fobiyaning paydo bo'lishiga yoki yaqin munosabatlardan uzoqlashishga sabab bo'lar ekan. Shaxslararo munosabatlar yondashuvi vakillari nuqtai nazaridan tahlil etilganda, "ijtimoiy fobiya" birinchi navbatda, shaxslararo munosabatlarning buzilishi oqibatida yuzaga kelishi ta'kidlanadi. D.V.Yastrebov yozishicha, ushbu buzilishning asosiy sabablaridan biri sifatida, boshqa odamlar bilan aloqa qilishda yuzaga keladigan to'siqlar, guruhiiy faoliyatda shaxsiy va kasbiy munosabatlarni saqlab qololmaslik va boshqalardir. Shaxslararo yaxshi ijtimoiy munosabatlar ko'proq, oiladagi ijobiy muhit va psixologik farovonlik bilan chambarchas bog'liqdir. Shu bois ham, shaxslararo munosabatlar nazariyasining asosini, ko'proq o'z-o'zini takomillashtiruvchi "shaxslararo sikl" jarayoni tashkil etadi. Mazkur yondashuvga ko'ra, biz o'tgan tajribalarimizda duch kelganimiz kabi, boshqa odamlardan ham xuddi shunday munosabatni kutamiz va o'tgan voqe'alar natijasida o'rgangan xatti-harakatlarimizni yana takrorlaymiz. Bizning xatti-harakatlarimiz boshqalarga o'z taxminlarimizni tasdiqlaydigan tarzda ta'sir qiladi. Xorij olimi L.E.Adlenning aytishicha, boshqalardan ijobiy javob kutgan odamlar, ijobiy javoblarni keltirib chiqaradigan ijtimoiy xatti-harakatlarni tanlaydilar, salbiy javobni kutgan odamlar esa, avvalroq neytral muhitdan salbiy javob ehtimolini oshiradigan himoya strategiyalari bilan ko'proq shug'ullanadilar. Xuddi shu mazmundagi tadqiqotlar ijtimoiy fobiyaning shaxslararo munosabatlarga qanday ta'sir qilishini va aksincha, ijtimoiy fobiyaning qanday rivojlanib borishini ishonchli tarzda tasdiqlay oladi.

Ijtimoiy fobiya yuqoridagilardan farqli ravishda, o'zaro munosabatlardagi psixologik to'siqni, ya'ni ota-ona va bola o'rtasidagi barqaror munosabatlarni izdan chiqaruvchi, salbiy munosabatini shakllantiruvchi, tashvishli holatini keltirib chiqaruvchi hodisa ham sanaladi. B.D.Pariginning fikricha, ijtimoiy fobiya bolalardagi so'z erkinligi va o'zini o'zi namoyon etishni cheklaydi, bolaning muloqot qilish imkoniyatini to'sib qo'yadi oxir-oqibat esa, munosabatlar jarayonida muloqot usullarini individuallashtirishga, stereotiplarga va infantilizatsiyaga olib keladi. Shuning uchun ham, ko'pchilik bolalar kommunikativ vaziyatlarni stressli, qo'rqinchli va keskin deb bilishadi, chunki bolalar muloqot vaziyatlarini hal qilish jarayonida, turli xil qiyinchiliklarga duch kelishadilar.

Mohiyatan, ijtimoiy fobiya olib keluvchi muloqotdagi qiyinchiliklar - bu aloqa sub'ektining ichki muvozanatini buzadigan va shaxslararo munosabatlarni murakkablashtiradigan turli kuch va jiddiylikdagi ob'ektiv yoki sub'ektiv tajribali aloqa to'siqlaridir. Ularni bartaraf etish, yangicha ichki harakatlarni talab etadi. Ijtimoiy fobiya sabab bo'luvchi "kommunikativ qiyinchiliklar"ni to'rtta guruhga bo'lish mumkin: asosiy, mazmunli, instrumental, refleksiv. Boshqa bir mutaxassis L.E.Brumariuning aytishicha, ota-ona va farzandlar o'rtasidagi munosabatlardagi o'zaro kelishmovchiliklar quyidagi sabablar bilan ham tavsiflanadi:

Empatiyaning yo'qligi yoki e'tibor berishdagi uzilishlar;

Egotsentrizm bilan bog'liq vaziyatlar;

O'z farznadlariga bo'lgan ijobiy munosabatning yo'qligi;

– Oilada ekzstensial aloqalarning yetishmasligi, yashashdan mazmun va mohiyatning yo'qligi. Munosabatlardagi qiyinchiliklarga kommunikativ bilimlarning yetishmasligi, og'zaki, og'zaki bo'lmagan ekstralingvistik qiyinchiliklar, refleksiv muloqot qiyinchiliklari ya'ni o'z-o'zini tahlil qilish, o'zini o'zi kuzatish va o'z-o'zini rivojlantirishdagi qiyinchiliklar shular jumlasidandir. Ta'kid joizki, bolalarda "Ijtimoiy fobiya" shakllanishi masalalarining oilaviy muhit bilan aloqadorligini tekshirish ishlari tadqiqotchilardan Yu.A.Fisenko, I.N.Garbuzova, V.V.Lebedenskiy, S.N.Blyumenfeld, I. S.Aleksandrenko, G. D. Gerorgis, I.M. Balinskiy, V.N.Myasnikov, Ye.K. Yakovleva, R.A. Zachepeskiylarning ishlarida yaqqol ko'rish mumkin. Aynan ushbu mualliflar guruhining xulosalariga ko'ra, oila bolaning barqamol va ijtimoiy benuqson rivojlanishida muhim rol o'ynaydi va atrofdagi voqe'liklar bilan o'zaro aloqada kechadi. Shuningdek, oila, eng yaqin ijtimoiy muhit sifatida, bolaning hissiy qo'llab-quvvatlanishini, yaqin qabul qilinishini, hurmatga va himoyaga bo'lgan

ehtiyojini qondiradigan ijtimoiy muhitdir. Bunda, ota-onalarning o'zaro ta'siri va hissiy munosabati, bolaning ruhiy salomatligiga va hissiy sohasiga ta'sir qiluvchi asosiy omillardan biri sanaladi. L.B.Shnaydgerga ko'ra, ota-ona va bolalar o'rtasidagi munosabatlar va ijtimoiy fobiyaning paydo bo'lish shart-sharoitlari holatida tarbiya uslublari ham farqlanadi:

1.Ota-onaning tarbiyadagi avtoritar uslubi bu – bolaga nisbatan sovuq munosabatda bo'lish va yuqori darajadagi nazoratga asosladi. Ota-onalar farzandlaridan yopiq munosabatda bo'lishadi ya'ni qat'iy talab va qoidalarni qo'yadilar, ularning fikrini hech qachon hisobga olmaydilar;

2.Ota-onalarning tarbiya va nazoratdagi befarq uslubi – bunda o'z bolalarining xatti-harakatlari ustidan nazoratning pastligi va munosabatlarda iliqlikning yo'qligi ajratiladi (Dj.Braun 2001) (O.Ye.Smirnova 2007);

3.Liberal uslub – bola bilan iliq munosabatlar va nazoratning past darajasi bilan xarakterlanad;

4.Despotik uslubi (Hukmronlik, qattiq intizomga va bo'ysunishga asoslangan munosabat) bu – so'zsiz bo'ysunishga, ko'rsatmalarga, buyruqlarga va qat'iy jazolarga asoslangan jarayondir. Mazkur tasniflashga muvofiq, agar ota-onalarning o'zlari avtoritar ruhda tarbiyalangan bo'lsalar, ular ham o'z farzandlariga juda qattiq munosabatda bo'lishar ekan. Aslida, har bir ota-ona o'z farzandlariga mehribon va xayrixoh, samimiy munosabatda bo'lishi lozim sanaladi. Liberal, disput va befarq usular ham xuddi shunday sotsial-psixologik sifatlar bilan tavsiflanib, ularni tahlil etish ota-onalarda shakllangan qator ijtimoiy-psixologik sifatlarining o'ziga xosliklariga ham, uzviy bog'liq hisoblanadi. Ayrim tadqiqotchilarning aytishicha, ota-onalarning o'z farzandlariga nisbatan bo'ladigan haddan ortiq shavqatsiz munosabati, o'ziga xos xulq-atvor tiplarini keltirib chiqarishi ta'kidlagan. Misol uchun, A.B.Xolmogorovning so'zlariga ko'ra, bolalarga nisbatan shafqatsiz munosabatda bo'lish, o'z-o'zini qoniqmaslik, beqaror xulq-atvor va muloqotga tez kirisha olmaslik, haddan tashqari jur'atsizlik, qaram xulq-atvor, sovuqqonlik va befarqlik, yumshoq tip va hokazo.

D.Vidra o'zining ilmiy asarlarida yozishicha, oilada bolalarga nisbatan adolatsiz munosabatda bo'lish, nafaqat ijtimoiy fobiyaning kelib chiqishiga balki, ularda xavotirli, og'riqli hisslarning rivojlanishiga sabab bo'ladi deb ta'kidlab o'tadi. Shuningdek, haddan tashqari qo'yiladigan talablar, bolalarda aqliy qobiliyatining susayishigaamda asossiz qo'rquvning paydo bo'lishiga ham sabab bo'ladi. Olimlardan D.Tannen, Ye.K.Yakovleva, R.A.Zachepeskiy, L.M. Faerberglarining ta'kidlashicha, qat'iy, ammo qarama-qarshi talab va taqiqlar sharoitida tarbiyalanayotgan bolalar nevroz, qo'rquv, ijtimoiy qoloq, o'zini tuta olmaslik, isterik xarakter kabi xususiyatlarga ega bo'la boradi. Tibbiy psixologik mazmunga ko'ra, bolalarga chidab bo'lmas talablar qo'yish, oxir-oqibat nevrasteniya (zaif asab tizimi) keltirib chiqraishi mumkinligi aytiladi. Darhaqiqat, oiladagi muammolar, u yoki bu darajada, deyarli har doim bolaning ruhiy holati va uning rivojlanishiga salbiy ta'sir etadi, bu nafaqat psixologiya, balki tibbiyot vakillari tomonidan ham keng ta'kidlangan, masalan taniqli psixiatr I.Dobriyakov ushbu masalada shunday deydi: “Nosog'lom muhitdagi oilalardagi maktabgacha yoshdagi bolalarning psixologik o'zini o'zi anglashida mehr-muhabbatning yetishmasligi, oilada iliq munosabatning yo'qligi, ishonchli munosabatning yetishmasligi, hissiy bog'liqlikning kamligi kabilari omil sifatida e'tirof e'tiladi. Ya'ni qayd etilgan omillarning barchasi, o'zaro aloqalardagi keskinlik, ijtimoiy qo'rquv, tashvish, stresslarga sabab bo'lishi mumkinligi ta'kidlanadi. Pedagogik-psixologik mazmundagi ayrim tadqiqotlarda bolalar xulqida paydo bo'luvchi ijtimoiy fobiyalar va ularning sababablari, ijtimoiy fobiyaning bartaraf etishning psixoprofilaktik chora-tadbirlari rejasiga quyidagilar kiritiladi:

1.Ota-onalar uchun psixologik tarbiya maslahatini amalga oshirish. Bunday ishning asosiy vazifasi shundaki, har bir ota-onalarda ijtimoiy fobiyaning oldini olish tajribasi va uni yengishga qaratilgan malakalarni shakllantirish.

2.Ota-onalar uchun pedagogik tarbiyasi maslahati. Bunda ularga qo'rquvning barqaror shaxsiy xususiyat sifatida bolaning rivojlanishiga, uning muvaffaqiyatiga va kelajagiga ta'sirini tushuntirish kabilarga e'tibor qaratiladi;

3.Ota-onalarga bolalarda ortib borayotgan tashvish va qo'rquvni bartaraf etishning o'ziga xos usullarini o'rgatish (B.Xillenger 2001);

4.Bolalar bilan bevosita ishlash, ularda o'ziga bo'lgan ishonchni shakllantirish, o'z muvaffaqiyatning mezonlarini, qiyin vaziyatlardan qanday chiqib ketish imkoniyatlarini, muvaffaqiyatsizlik holatlarida o'zini tutish qobiliyati kabilarni rivojlantirish maqsad qilinadi (M.A.Bebchuk 2012);

5.Yangi ko'nikma va malakalarini real hayotga tatbiq etish qobiliyatlarini shakllantirish va ularni turli mazmunda muhokama qilish, o'quv vaziyatidan tashqari psixologning yordami kabilari shular jumlasidandir. Demak, yuqori da qayd etilgan tizimli chora-tadbirlardan asosiy maqsad shuki, ijtimoiy fobiya aziyat chekayotgan bolalarda o'ziga bo'lgan ishonchni rivojlantirish va mustahkamlash, turli vaziyatlarda hissiy taranglikni bartaraf eta olish, o'z qobiliyati va iste'dodini aniq namoyon eta olish, his-tuyg'ularini boshqalar oldida ham erkin ifoda eta bilish, bolaning o'z qo'rquvini yengishda psixologdan yordam berish va ularni har qanday murakkab sharoitlarda ham, qo'llab-quvvatlashni asosiy mezon sifatida qo'llay olishdir. Shuni alohida aytib o'tish lozimki, aksariyat holatlarda bolalar shaxsida paydo bo'luvchi “ijtimoiy fobiya” boshqa bir sabablarga ko'ra ham namoyon bo'lish xarakteriga egadir. Masalan, jamiyatda kechayotgan

shiddatli urbanizatsiya jarayoni ham, insonlarni tabiiy yashash muhitidan ancha uzoqlashishiga, shaxslararo munosabatlarning ko'rinishining tobora murakkablashishiga, hayot sur'atining kuchayishiga olib kelmoqda. Qoidaga muvofiq, yangi tug'ilgan chaqaloqlarning aksariyati katta ob'ektga to'satdan yaqinlashganda yoki baland tovushlar paydo bo'lganda, instinktiv himoya mexanizmlarini namoyon qiladilar. Biroq, bu reaksiya ular da tezda yo'qoladi. Chunki, qo'rquv bola olti oylik bo'lganidan boshlab namoyon bo'la boradi. Bu yoshda chaqaloqlar hattoki, oz muddat onasidan ajralishi natijasida qattiq xavotirini boshdan kechirishadi. Tadqiqotchi T.B.Bashaevaning so'zlariga ko'ra, yetti oyligida bola allaqachon onaning uzoq vaqt yo'qligidan qattiq tashvishlanishni boshdan kechiradi. Ushbu tashvish hissi – qo'rquvga yaqin bo'lgan jarayon sanalib, u chaqaloqning atrof-muhitga bo'lgan ongli reaksiyasi hisoblanadi. Ammo, o'smirlik davrida uchun, fobiya kamroq xarakterlidir. Ko'pincha, o'smirlik yoshida noaniq o'zgarishlar bilan bog'liq umumiy tashvish va bezovtalik holati qayd etiladi. E.Vrononing yozishicha, fobiyaning barcha sabablarini to'rt toifaga bo'lish mumkin:

- Intensivlik;
- Ta'sir etuvchi qo'zg'atuvchining yangiligi;
- Evolyusion rivojlangan xavf signallari (G.N.Grishina 1994);
- Ijtimoiy ta'sirda yuzaga keladigan sabablar.

Shu bois ham, og'riq va baland shovqin haddan tashqari, kuchli ogohlantirishlarga misol bo'lib, u notanish yuzlar yoki narsalar bilan duch kelganda namoyon bo'ladi. Shunday tadqiqotlar mavjudki, unda bolalardagi fobiyalarni oldini olishning asosiy vositasi sifatida e'tibor, g'amxo'rlik kabilar tan olinadi. Xuddi shu masalada, xorij olimi J.Graystning aytishicha, bolalikdagi qo'rquv bilan kurashishning qaysi usulini tanlashimizdan qat'i-nazar, bolaning shikoyatlarini e'tiborsiz qoldirmaslik lozim. Faqatgina shu yo'l bilan biz ijtimoiylashgan, o'ziga ishongan insonlarni tarbiyalay olamiz ded ta'kidlab o'tadi. Muallif bu yerda ota-onalarda shakllangan empatik qobiliyat darajasiga urg'u bermoqda. Ba'zida bolalar kattalar uchun arziyas narsa kabi ko'rinishdan ham tashvish va xavotirni boshdan kechiradi. Psixologik mazmunga ko'ra, bolalar qo'rquvini hech qachon masxara sifatida qabul qilib bo'lmaydi, balki uni oldini olishga qarshi kurashish lozim. Ota-onalar va bolalar o'rtasidagi munosabatlar muammosi ancha murakkab va paradoksdir. Ushbu muammoning muhimligiga qaramay, ota-onalar odatda buni sezmaydilar, chunki ular buning uchun zarur bo'lgan, psixologik va pedagogik ma'lumotlarga ega emasdilar.

Yuqoridagi holatlardan farqli o'laroq, "Sog'lom" oilalarda ota-onalar va bolalar tabiiy kundaliklar, vazifalar orqali o'zaro munosabatlarga kirishadilar. Hatto, ular o'rtasida shunday yaqin aloqalar mavjudki, uning natijasida "ma'naviy birlik" paydo bo'ladi. Ya'ni hayotiy intilishlar va o'ziga xos harakatlar muvofiqlashadi. Ushbu turkumdagi munosabatlarning tabiiy asosini esa, oilaviy rishtalar, empatik munosabatga qaratilgavn tuyg'ular tashkil etadi. A.K.Kerneyning yozishicha, ko'pgina ota-onalar o'zlarining tarbiyasidagi kamchiliklarni juda yaxshi bilishadi, lekin ular o'z muammolarini hal qilish uchun asosiy psixologik savodxonlikka ega emaslar. Inson butun umri davomida oila muhiti, uning holati va istiqbollariga sezgir bo'ladi. Oilada bolaning o'ziga va uning atrofidagi odamlarga munosabati shakllanadi. Bu yerda shaxsning birlamchi ijtimoiylashuvi sodir bo'ladi, birinchi ijtimoiy rollar o'zlashtiriladi va hayotning asosiy qadriyatlariga qadam qo'yiladi. Tadqiqotchi V.S.Zaslujenyukning aytishicha, ota-onalar o'z farzandlariga tabiiy ravishda ta'sir qiladi:

– Ota-onalarning xatti-harakatlariga taqlid qilish – bu ichkilashtirish mexanizmlari sanaladi. Oilaviy ta'limning o'ziga xos katalizatori - bu bog'liq his-tuyg'ular. Oilaviy ta'lim individualdir, shuning uchun uni anonim ta'limning hech qanday surrogatlari bilan almashtirib bo'lmaydi. Uning yo'qligi yoki nuqsonlari insonning keyingi hayotida qoplanishi deyarli mumkin emas. Bundan tashqari, ta'lim mikro jamiyatning asosiy ustuni, ijtimoiy mikro muhitning bir qismi bo'lib, u yo'naltirilgan va yo'naltirilmagan tarbiyaviy ta'sirni amalga oshiradi va bolaning shaxsiyatini shakllantirishga keng ta'sir qiladi.

O.V.Lishinning yozishicha, psixologik muhit, shaxslararo munosabatlar jarayoni bilan chambarchas bog'liq sanalib, unda bolalarga munosabatning tabiati, ularning qiziqishlari, ehtiyojlari, ota-onalarning individual tipologik xususiyatlari, ota-onalarning psixologik, pedagogik va umumiy madaniyati darajasi, oilaviy turmush tarzi kabilar bilan uzviy aloqadordir. O.S. Sermyaginaning fikricha, shaxsning shakllanishida boshqa barcha omillarni belgilab beruvchi va vositachilik qiluvchi oiladagi axloqiy-psixologik iqlim ham katta ahamiyatga egadir. O'z navbatida, oilaviy mikroiklimning o'zi ham, oilaning tabiatiga va birinchi navbatda, nikoh va bola-ota-ona munosabatlariga bog'liq sanaladi. E. Yu. Brel bolalik davridagi fobiyalarning shakllanishiga ta'sir qiluvchi va unda ijtimoiy-psixologik omillarni aniqlashga qaratilgan maxsus tadqiqot o'tkazib, unda bolalar shaxsida rivojlanuvchi ijtimoiy fobiyaning sabablarni aniqlashga harakat qiladi. Ya'ni bunga asosiy sabab shuki, ota-onalardan birining o'z ishidan noroziligi, moddiy ahvoli va turmush sharoiti nolishi va hokazo. Tadqiqotchi I.P.Shaxovanning xulosalariga ko'ra, ota-ona va bola munosabatlariga oilaning turi, kattalar tomonidan tutilgan pozitsiya, munosabatlar uslublari va oilada bolaga yuklagan vazifalar ham keng ta'sir qiladi. Mualliflarning yozishicha, bola ota-ona munosabatlari turi ta'sirida kamol topadi. Umumiy ma'noda qaralganda, psixologik adabiyotlarda qo'rquv shartli ravishda vaziyatli va shaxsiyga bo'linadi:

- Vaziyat qo'rquvi kattalar yoki bola uchun g'ayrioddiy, o'ta xavfli yoki hayratlanarli vaziyatda, masalan,

it hujumi paytida paydo bo'ladi. Ko'pincha, boshqalarning vahimali so'zlari va psixologik kechinish ta'sirida paydo bo'ladi.

– Boshqa bir insonlarning munosabati, hayotiy nizolar va muvaffaqiyatsizliklar. Shaxs tomonidan aniqlangan qo'rquv insonning xarakteri bilan oldindan belgilanadi, masalan, uning shubhaliligi kuchaygan va yangi muhitda yoki notanish odamlar bilan aloqalar paytida, u o'zini namoyon qilishi mumkin. Vaziyatli va shaxsiy aniqlangan qo'rquvlar ko'pincha, aralashib ketadi va bir-birini to'ldiradi. X.Djaynotning ta'kidicha, qo'rquv haqiqiy va xayoliydir ya'ni o'tkir va surunkali. Haqiqiy va o'tkir qo'rquvlar vaziyatga qarab, xayoliy va surunkali qo'rquvlar esa shaxsning xususiyatlariga qarab namoyon bo'ladi. Darhaqiqat, qo'rquv kuchli ifodalangan hissiyotdir, u odatdagi, tabiiy yoki yoshga bog'liq va patologik xususiyatlarni farqlay bilish kerak kerak. Odatda qo'rquv qisqa muddatli, qayta tiklanadigan, ma'lum bir yoshda yo'q bo'ladigan yo'qoladi xulq -atvor shaklidir. Aksariyat vaziyatlarda, ota-onalarning bolaga bo'lgan munosabati uning ehtiyoj va motivatsion tizimini, dunyoga va o'ziga bo'lgan ijobiy qarashini ham shakllantirishi mumkin ekan.

Yuqorida tahlil etilgan ilmiy qarashlardan kelib chiqib, ushbu paragraf yuzasidan quyidagilarni xulosa sifatida berish mumkin:

1.Oila bola shaxsi shakllanishi uchun muhim sanalgan ijtimoiy muhit hisoblanib, undagi barqaror muhit bolaning kommunikativ, ijtimoiylashuv sohalariga keng ta'sir etib, uning shaxslararo munosabatlarda imkoniyati, emotsional intellekti, empatik qobiliyatining darajasi, ijtimoiy faolligi kabilar bilan ham xarakterlanar ekan.

2.Ota-onalar va bolalar o'rtasidagi munosabatlarda, sotsial fobiyaning bartaraf etuvchi omillar sifatida, o'zaro bir-birini tushunish, mehr-muhabbatga to'la munosabat, jismoniy jazoning kamligi bundan tashqari, bolada rivojlanayotgan hissiy tajriba, oiladagi disfunktsional munosabatlarning yo'qligi kabi, ijobiy ijtimoiy -psixologik omillar tashkil etar ekan.

3. Ijtimoiy fobiyaning boshdan kechiruvchi bolalarda o'z his-tuyg'ularini boshqarish va boshqalarga hissiy ta'sir o'tkazish qobiliyati keskin kamayib borar ekan. Chunki, bunday bolalar boshqalar xulq -atvori identifikatsiya qilishda qiynalishadilar, murakkab vaziyatlarda yengish strategiyalari ancha sust darajada namoyon etadilar.

Xulosa. Oida bolaning sog'lom va aqliy rivojlanishining asosiy shartlaridan biri bu, uning hissiy jihatdan etuk va ijtimoiy barqaror muhitda o'sish jarayonidir. Ta'kid joizki, oilada eng avvalo bolaning hissiy sohasi shakllanadi, shu bois ham, munosabatlarning psixologik tomoni alohida ahamiyatga egadir. Mazkur bobda bolalar va ota-onalar o'rtasidagi munosabatlar orqali, sotsial fobiya yuzaga kelishining shart-sharoitlari ko'rib chiqildi. Ya'ni, qator psixologik tadqiqotlarning metodologik qismlari keng tahlil qilinib, oiladagi muloqotning shakli va shaxslararo munosabatlar, bolaning hissiy sohasi rivojlanishiga ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Ko'pincha, ota-ona o'rtasidagi munosabatlarining buzilishi, bolaning rivojlanishiga yomon ta'sir qilar ekan, hattoki ba'zi hollarda, bu holat bolalarda nevrozlarni paydo etishi ham dalillandi. Agar bola oilasida ezgu niyat va mehr hukmron bo'lsa, bu ijobiy omil bo'lib, aksincha, ruhiy nuqsonlari bo'lgan bolalar va shaxsida muammolari bo'lgan bolalar, sovuq begonalashuv va doimiy nizolar muhitida o'sadi. Oilada bola kattalar o'rtasidagi munosabatlarni, ularning hissiy reaksiyalarini kuzatish va unga yaqin odamlarning his-tuyg'ularining barcha turli ko'rinishlarini his qilish orqali, axloqiy va hissiy tajribaga ega bo'la boradi. Shuningdek, bola tinch muhitda xotirjam bo'ladi, u boshqa tengqurlaridan xavfsizlik va hissiy muvozanat hissi bilan ajralib turadi. Misol uchun, avtoritar tarbiya uslubida kattalar bolalarning xavfsizlik, sevgi, muloqot va atrofdagi dunyoni bilish kabi ehtiyojlarini qondirmaydi. Bunday tarbiya muhitiga ega bo'lgan bolalar, keyinchalik atrofdagi dunyoga tahdid ko'zi bilan qarashga, kuchli xavotirni boshdan kechirishga odatlanadilar.

Ota -ona munosabatlarida, sotsial fobiya paydo bo'lishini tadqiq etishning metodik ta'minoti vositalariga M.R.Leybovich, Ye.D.Shaffer, S.K.Nartova-Bochaver, M.Kun, T.V.Rumyanseva, V.V.Stolin, S.R.Pantelev, L.I.Vasserman, B.V.Lovlev, D.V.Lyusin, Rene Jil kabilar tomonidan ishlab chiqilgan psixodiagnostik usullar majmuini misol qilish mumkin. Aynan ushbu metodikalar, oiladagi ota-ona munosabatlarining bola shaxsiga salbiy ta'sirini ochib beruvchi, eng ilg'or uslubiy vositalar sifatida e'tirof etiladi.

Zamonaviy psixologiyadagi barcha bilimlarga qaramay, oilaning reproduktiv funksiyasi va uning jamiyat hayotidagi rolini o'rganishga oid juda ko'p yondashuvlar mavjud. Bizningcha, oila – bu nikoh, ota-onalik, qarindoshlik rishtalari bilan bog'langan va shu orqali aholining ko'payishi va avlodlar davomiyligini ta'minlashga asoslangan, bolalarni ijtimoiylashtirishni amalga oshiradigan, yagona oilaviy faoliyatga asoslangan insonlar jamoasidir. Demak, oilaviy ota-onalarning turli funksiyalari uyg'unlashgan maskan sanalib, unda reproduktiv, tarbiyaviy, iqtisodiy, ijtimoiy jihatlar alohida ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, oiladagi o'zaro munosabatlar, er -xotin munosabatlari, bolaga bo'lgan mehr-oqibat, oiladagi empatik munosabat, psixologik farovonlik kabilar, oilada bola shaxsi shakllanishining muhim shart-sharoitlaridan biridir.

Адабиётлар

1. Dovud T.E. Kognitiv gipnoterapiya. Sankt-Peterburg, 2003 yil.

2. Ijtimoiy fobiya / Butunjahon psixiatriya assotsiatsiyasining ijtimoiy fobiya bo'yicha muammoli guruhi / ed. S.A. Montgomeri. 1993 yil.
3. Kon I.S. O'z-o'zini izlash, shaxsiyat va uning o'zini o'zi anglash. M., 1984 yil.
4. Malkina-Pykh I.G. Stress ostida xatti-harakatlar strategiyalari // Moskva psixologik jurnali. 2005 yil. № 12.
5. Kernberg O.F. Shaxsning jiddiy buzilishlari: psixoterapiya strategiyalari. M., 2000 yil.
6. Nartova-Bochaver S.K. Shaxsning psixologik maydoni: monografiya. M., 2005 yil.
7. Perls F. Gestalt seminarlari / trans. ingliz tilidan M., 2007 yil.
8. Perls F. Ego, ochlik va tajovuz / trans. ingliz tilidan M., 2000 yil.
9. Nartova-Bochaver S.K. Farmon. Op.
10. Martsinkovskaya T.D. Psixologik chegaralar: tarix va hozirgi holat // Psixologiya olami. 2008 yil. № 3.
11. Qarang: Efremenko D.V. Yigirmanchi asrning birinchi yarmidagi Amerika sotsiologiyasi va ijtimoiy psixologiyasidagi interaksionizm: maqolalar to'plami. qator M., 2013 yil.
12. Slobodchikov V.I. Insonning ichki dunyosini shakllantirishning psixologik muammolari // Psixologiya savollari. 1986 yil. 6-son.
13. Erikson E. O'ziga xoslik: yoshlik va inqiroz / trans. ingliz tilidan M., 2006 yil.

RAHBAR SHAXSINING NOANIQ VAZIYATLARDA QAROR QABUL QILISHIDA INDIVIDUAL XUSUSIYATLARNING TA'SIRI

Rizakulova Sevara Isroilovna,
O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti o'qituvchisi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.042>

Annotatsiya: Ushbu maqolada shaxsining noaniq vaziyatlarda qaror qabul qilishida individual xususiyatlarning ta'siri muhim muammo sifatida tadqiq qilingan. Unda rahbar shaxsining qaror qabul qilishlarida individual psixologik xususiyatlar, shaxsning yo'nalganligi va hayotiy qadriyatlar bilan bog'liq holda izohlangan. Shu bilan birgalikda ayrim tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: rahbar, psixologik jarayonlar, emosional barqarorlik, faoliyat, psixologiksifat, qaror qabul qilish, xarakter.

ВЛИЯНИЕ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ ХАРАКТЕРИСТИК НА ПРИНЯТИЕ РЕШЕНИЙ ЛИДЕРОВ В НЕОПРЕДЕЛЕННЫХ СИТУАЦИЯХ

Ризакулова Севара Исраиловна,
Преподаватель Узбекско-Финляндского педагогического института

Аннотация: В данной статье влияние индивидуальных особенностей на принятие решений в неопределённых ситуациях исследуется как важная проблема. Это объясняется индивидуально-психологическими особенностями, ориентацией личности и жизненными ценностями в принятии решений лидером. Вот несколько рекомендаций.

Ключевые слова: лидер, психологические процессы, эмоциональная устойчивость, активность, психологические качества, принятие решений, характер.

THE INFLUENCE OF INDIVIDUAL CHARACTERISTICS ON DECISION-MAKING OF LEADERS IN UNCERTAIN SITUATIONS

Rizakulova Sevara Israilovna
Teacher of Uzbekistan-Finland Pedagogical Institute

Abstract: In this article, the influence of individual characteristics on decision-making in uncertain situations is studied as an important problem. It is explained in connection with the individual psychological characteristics, orientation of the person and life values in the decision-making of the leader. Here are some recommendations.

Key words: leader, psychological processes, emotional stability, activity, psychological quality, decision-making, character.

Shaxsning rahbarlik faoliyatiuning psixologik sifat, xususiyatlari bilan chambarchas bog'liq [1]. Uning psixik holatlari, undagi psixik jarayonlarining o'tish xususiyatlari rahbarning boshqaruv faoliyatida muhim rol o'ynaydi.

Rahbarning psixologik xususiyatlarini bilmasdan, ularning ilmiy asosda tadqiq etmasdan, uni boshqaruv faoliyatiga tayyorlash mumkin emas. Rahbarning boshqaruv jarayoni uchun muhim bo'lgan ayrim psixologik jarayonlar, holatlar va sifatlarini o'rganib chiqamiz:

1. Rahbarning boshqaruv faoliyati pog'onalarida qaysi sezgi va idrok sifatleri ishtirok etishini aniqlash;
2. Diqqatning qaysi turlari unga ko'proq yordam berishini aniqlash;
3. Uning asab psixik kreaktivligini qo'zg'alish tezligi va harakatga keltirish qobiliyatligi xususiyatlarini aniqlash;
4. Uning intellektual, emosional va irodaviy holatlarini bir-biri bilan bog'langanligini xususiyatlarini aniqlash;
5. Uning emosional barqarorligi sifatlarini aniqlash;
6. Boshqaruv faoliyatida rahbarning irodaviy xislat va mijoz sifatlarini ahamiyatini aniqlash.

Rahbarning asosiy sifatlaridan biri-uning sezgirigidir [2]. Bu sifat orqali u hamma narsadan vaqtida boxabar bo'ladi, boshqaruv faoliyatida tez va sifatli diagnostik, prognostik va korreksion xulosalar chiqarib, muayyan qarorga keladi.

Yaqin vaqtgacha psixologik adabiyotlarda sezgi muammosiga juda kam e'tibor berilgan [3]. Aksariyat psixologlar ushbu muammoning rivojlanishidan uzoqroq turishni afzal ko'rishdi, chunki sezgi tushunchasi tasavvuf va irratsionalizm bilan assotsiatsiyalarni qayta tiklaydigan ilmiy tadqiqotlar uchun noqulay tushuncha

bo'lib tuyuldi. Biroq, so'nggi bir necha o'n yilliklarda, ayniqsa xorijiy psixologiya doirasida, qaror qabul qilishning intuitiv va intuitiv tarkibiy qismlarini o'rganishga qiziqish ortdi. Qiziqishning o'sishi, xususan, psixologlarning noaniqlik, vaqt va ma'lumot etishmasligi sharoitida qaror qabul qilish zarurati paydo bo'ladigan zamonaviy dunyoda mutaxassislar tomonidan qaror qabul qilish tahliliga murojaat qilish bilan bog'liq [4]. Va insondan o'z sezgisiga tayangan holda samarali harakat qilish va qaror qabul qila olishini talab qiladi.

Ushbu tadqiqot qaror qabul qilish jarayonining intuitiv komponentlari muammosiga bag'ishlangan. Qaror qabul qilishning intuitiv komponentlari ushbu ishda intuitiv bashoratlarni yaratish orqali tanlov sharoitida sub'ektiv noaniqlikni bartaraf etish jarayoni sifatida namoyon bo'ladi, ular kelajakdagi voqealar to'g'risida mulohazalar sifatida og'zaki aqliy prognozlarni shakllantirishga kiritilgan va ular uchun axborot asosi bo'lib xizmat qiladi [5].

Ushbu ishda olib borilgan nazariy tahlil shuni ko'rsatdiki, rus psixologiyasida qaror qabul qilish bo'yicha ishlarning aksariyati ushbu jarayonning intellektual, oqilona tarkibiy qismlarini o'rganishga bag'ishlangan va intuitiv komponentlarni o'rganish amalda amalga oshirilmaydi. Chet el psixologiyasida qaror qabul qilish bosqichi sifatida intuitiv prognozlashga bag'ishlangan nisbatan ko'p miqdordagi tadqiqotlar mavjud bo'lganda, birinchidan, bashorat qilish va bashorat qilishning soddalashtirilgan tushunchalari qo'llaniladi, ikkinchidan, ko'plab tadqiqotlar sezgi haqidagi noaniq, farqlanmagan g'oyalarga asoslanadi [6]. Tanlovning asosi sifatida intuitiv kutishning mexanizmlari va tartibga solinishi, oldindan hukm qilish bosqichi sifatida aqliy taxminlarni shakllantirishda intuitiv jarayonning o'rni, muqobil variantlarni baholashda intuitiv ravishda yaratilgan prognozlarga tayanishning samaradorligi va etariligi haqidagi savollar hal qilinmagan. Ushbu savollarga javob variantlari dissertatsiya ishining nazariy qismida muhokama qilindi. Bundan tashqari, prognozni tartibga solishning protsessual va shaxsiy-motivatsion jihatlarini bog'lash imkonini beradigan psixologik model taklif qilindi. Intuitsiyaga tayanib oqadi va qaror qabul qilishda noaniqlikni yengish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Intuitiv jarayonlar vositachiligida prognozlarni yaratishning ishlab chiqilgan nazariy modeli asosida empirik tadqiqot qurilishi amalga oshirildi.

Empirik tadqiqotning maqsadlari, birinchi navbatda, sezgidan foydalanish bilan bog'liq vaziyatlarda taxminlarni yaratishdagi individual farqlarni o'rganish edi. Ushbu maqsadga erishish uchun intuitiv va analitik (diskursiv) prognozlash jarayonlarining intensivligi va nisbatlarini, shuningdek, shartlariga mos keladigan vazifalarda yaratilgan og'zaki prognozlarning to'g'riligini qayd etish imkonini beruvchi intuitiv video kliplar usuli ishlab chiqildi. Bashoratlarning asosi sifatida sezgiga tayanish. Ikkinchidan, empirik tadqiqotning maqsadi intuitsiyadan foydalanish bilan bog'liq vaziyatlarda prognozlashda individual farqlarni aniqlaydigan tartibga solishning kognitiv va shaxsiy-motivatsion tarkibiy qismlarini aniqlash edi. Ushbu maqsadga erishish uchun intuitiv kognitiv uslub, ratsionallik, tavakkal qilishga tayyorlik, chuqur motivatsiya va amaliy aqlni tashxislash uchun bir qator usullar qo'llanildi. [7].

Oldinga qo'yilgan gipotezalarga muvofiq, tadqiqot intuitiv va analitik tarkibiy qismlarning turli darajadagi namoyon bo'lishi va zo'ravonligi bilan kutilgan narsalarni yaratish orqali sub'ektiv noaniqlik darajasining pasayishini ko'rsatishga muvaffaq bo'ldi. Og'zaki prognozni shakllantirishga vositachilik qiluvchi jarayonlar sifatida sub'ektlar tomonidan sezgi va tahlildan foydalanishning o'zgaruvchanligi prognostik muammoni hal qilishda «shaxsiy» ta'sirni ko'rsatadi, bu sub'ektning muammo shartlaridan mustaqilligida namoyon bo'ladi. Bashorat qilishda intuitsiyadan foydalanishni nazarda tutadi. Ma'lum bo'lishicha, og'zaki prognozlarni shakllantirish jarayonini tartibga soluvchi shaxs o'zi uchun maqbul bo'lgan tahlilga tayanish darajasini tanlaydi. [8]. Bundan tashqari, inson o'zining intuitsiyaga bo'lgan tipik ishonch darajasini o'zgartirishga va o'ziga xos bo'lganidan ko'ra ko'proq sezgiga tayanishga eksperimental vaziyatda qay darajada tayyorligini tanlaydi. Shunday qilib, inson intuitiv bilimga ishonish va intuitiv ravishda shakllangan taxminlarga tayanishni tanlash imkoniyatiga ega. Tadqiqotda olingan natijalar bashorat qilishni psixologik tartibga solishni qaror qabul qilish bosqichi sifatida ochiq tizim sifatida ko'rib chiqish zarurligini tasdiqlaydi.

Rahbar faoliyatini samarali boshqarishda uning ixtiyoriy idrok qobiliyati yordam beradi. Bundan rahbar aniq maqsad asosida muayyan obyektни idrok etadi va real axborotga ega bo'ladi. Bu jarayonda rahbarning qo'zg'atuvchanlik qobiliyati ishtirok etadi.

Psixofiziologik tadqiqotlar natijasiga ko'ra ishlab chiqarish bilan shug'ullanadigan rahbarlarda qo'shma aralash idrok kuchli rivojlangan. Uning eng ko'p foizi – 74,9 % ssex boshliqlariga to'g'ri keladi. Birigadirda – 63,4 %, direktorda – 13,3 %.

Psixofiziologik qonuniyatlarga binoan boshqaruv pog'onasining ko'tarilishi bilan ko'rish sezgisining hissassi ko'payar ekan. Sex (цex) boshlig'ida bu sezgi eng kam- 13,3 %, direktorda – 18,9 % ni tashkil etadi.

Hozirgi zamon rahbar shaxsiyatida sezgirlik, kuzatuvchanlik, narsa va hodisalarni to'la va bir-biri bilan bog'langan holda integrativ idrok etish qobiliyatini o'stirish nafaqat boshqaruv psixologiyasining balki zamonaviy psixologiyaning ham asosiy vazifalaridan birini tashkil etib kelmoqda.

Rahbar shaxsning biror sohaga yo'nalganlik xususiyatlari va munosabatlari uning xarakterida juda

aniq namoyon bo'ladi [9]. Xarakterning o'zagi irodadir. Uning xususiyatlari shaxsning fazilatiga aylanib, xarakterining eng ahamiyatli xislatlarini hosil qiladi. [10]. Shuning uchun «kuchli rahbar», «irodali rahbar», «xakteri kuchli odam» iboralari omma o'rtasida ko'p uchraydi. Shunga qaramay, rahbardagi iroda, xarakter degan tushunchalar bir xil ma'no anglatmaydi. Iroda asosan xarakterning kuchi, uning mustahkamligi, qat'iyatligi, dadilligi bilan bevosita bog'langandir. Biroq irodaviy kuch butun xakterni hal qilmaydi, u o'zining kuchini yullovchi mazmunga egadir.

O'rni kelganda xakterning tarkib topishi haqidagi mulohazalarimizni bayon etsak.

Har bir rahbar shaxsning xakterida hayotiy yo'lning o'ziga xosligini aks ettiruvchi jihatlar mavjudligini ko'pchilik yaxshi biladi. Odamning xakteri – uning hayot yo'li yig'indisidir. Rahbar shaxsini shakllantirish esa uning xakterini tarbiyalashga intilishdir. Ammo teskari qonuniyatlarni ham unutmasligimiz lozim. Rahbarning xakterini tarkib toptirish uning shaxsi uchun kerakli xislatlarni shakllantirish eng muhim vazifadir.

Mustaqil vatanimizning tulaqonli a'zosi bo'lgan rahbar xakteri xislatlarining tarkib topishi quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak:

1. Vatanning kelajagi va ravnaqiga intiladigan insoniy g'oyaviylik.
2. Fuqaro sifatida vataniga, xalqiga cheksiz sadoqati, vatan xoinlariga qat'iy nafrat.
3. Yuksak shaxsiy javobgarlik hissiyotini vujudga keltiruvchi va siyosiy e'tiqodlarini shakllantirish orqali tarkib topadigan hushyorlik.
4. Bo'lajak ongli, malakali rahbar xakterining eng muhim xislatlari - ommaviylik, tashabbuskorlik, mustaqillik va mehnatda intizomlilikdir.

Rahbar faoliyatidagi faollik ishbilarmonlikda, epchillikda va harakatchanlikda namoyon bo'ladi. Rahbar boshqalar ishlab turgan vaqtda ularni mehnatga ilhomlantiradi, jamoaga qo'shilib tashabbuskorlik ko'rsatadi va jamoadoshlarini katta maqsadlar sari yetaklaydi. [11].

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumunkinki, rahbar shaxsida shaxsiy xususiyatlar to'laqonli shakllanganligi va undan o'z tashkilotining kelajagi va xodimlarining ish faoliyati samaradorligini ta'minlaydigan qarorlar qabul qilishda o'rinli qo'llanilishi lozim. Shunday ekan rahbarlarning nafaqat psixik jarayonlari balki shaxsiy xislatlari ham uyg'unlashgan holda, bir-biriga mutanosib tarzda bo'lmog'i kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Акимова М.К. Проблемы изучения и диагностики практического мышления // Вестник университета российской академии образования, 1997. № 3. С.54-76.
2. Акимова М.К., Козлова В.Т., Ференс Н.А. Теоретический подход к диагностике практического мышления // Вопросы психологии, 1999. № 1. С. 21-31.
3. Алле М. Поведение рационального человека в условиях риска //Альманах THESIS: Риск, неопределенность, случайность, 1994. №5. С.217-241.
4. Авлаев, О. У., & Бутаева, У. А. (2021). Талаба психологик камолоти масаласи. Academic research educational sciences, 2(5), 4-11.
5. Анохин П.К. Очерки по физиологии функциональных систем. М.: Медицина, 1975. 447 с.
6. Асмолов А.Г. Психология личности: Принципы общепсихологического анализа. М.: Смысл, 2001.-416 с.
7. Бергсон А. Собрание сочинений в 4-х томах. Т.1. М.: Московский клуб, 1992. 328 с.
8. U.A.Butayeva Shaxsning noaniqlik sharoitlarida qaror qabul qilish xususiyatlari. Central asian research journal forinterdisciplinary studies., 2(1) 2022.
9. Бутаева У.А. Рахбар ходимлар фаолиятида мулокот маданиятининг аҳамияти. Самарқанд. 2020. -120 с.
10. Бунге М. Интуиция и наука. М.: Прогресс, 1967. 187 с.
11. Butayeva UmidaAliboyevna. Rahbar kadrlar zaxirasini shakllantirishda ijtimoiy intellekt va qadriyatlarining o'rni.:Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar (№ 7) 2023 йил. С. 218.

PSIXOLOG KASBIY FAOLIYATINING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK ASPEKTLARI

Safarova Dilafruz Salimovna,

NavDPI Umumiy pedagogika va psixologiya kafedrasi katta ukituvchisi.

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.066>

Anotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy psixologiyada psixolog kasbiy faoliyati to'g'risida va ilmiy tadqiqotlardagi psixolog olimlarning fikr-mulohazalari ketirilgan. Bundan tashqari kasbiy faoliyat hamda kasbiy kompetentlik bugungi kundagi ahamiyati, amaliyotchi psixologlarning matematik kompetensiyalari, shaxsning o'zini-o'zi anglashi, o'z-o'zini hurmat qilishini belgilovchi omil sifatida tushunchalar yoritib berilgan. Shuningdek, maktab amaliyotchi psixologlarning kasbiy kompetentligini turli psixolog olimlarning matematik hamda statistik natijalari bilan oqib berilgan.

Kalit so'zlar: anglanmagan faoliyat, anglanilgan faoliyat, anglangan faoliyat, matematik kompetensiya, kasbiy kompetentlik, kompetensiya, tashabbuskorlik, motivlashtirilgan xulq-atvor.

ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПСИХОЛОГА

Сафарова Дилафруз Салимовна

Аннотация: В данной статье представлена профессиональная деятельность психолога в современной психологии и мнения психологов в научных исследованиях. Кроме того, подчеркивается важность профессиональной деятельности и профессиональной компетентности сегодня, математической компетентности практикующих психологов, самосознания и самооценки человека. Также профессиональная компетентность практикующих школьных психологов раскрывается математическими и статистическими результатами различных психологов.

Ключевые слова: неосознанная деятельность, сознательная деятельность, сознательная деятельность, математическая компетентность, профессиональная компетентность, компетентность, инициатива, мотивированное поведение.

PEDAGOGICAL-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE PSYCHOLOGIST'S PROFESSIONAL ACTIVITY

Safarova Dilafruz Salimovna

Abstract: In this article, the professional activity of a psychologist in modern psychology and the opinions of psychologists in scientific research are given. In addition, the importance of professional activity and professional competence today, mathematical competence of practicing psychologists, self-awareness and self-esteem of a person are highlighted. Also, the professional competence of practicing school psychologists is revealed by the mathematical and statistical results of various psychologists.

Key words: unconscious activity, conscious activity, conscious activity, mathematical competence, professional competence, competence, initiative, motivated behavior.

Kirish. Zamonaviy psixologiya fanida psixologlar kasbiy faoliyati muammosini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlarni o'rganar ekanmiz, ulardagi kasbiy faoliyati metodologiyasiga dahldor ayrim psixologik xususiyatlarni nazariy jihatdan izohlashga harakat qildik. Ilmiy adabiyotlarning tahliliga qaraganda, kasbiy faoliyatni aniqlashga doir tadqiqotchilar tomonidan turli yondashuvlar mavjud.

Respublikamizda so'nggi yillarda ta'lim tizimini takomillashtirish, uni bugungi zamon talablari asosida o'qitishning ilg'or yondashuvlarini joriy etish bo'yicha olib borilgan islohotlar natijasida maktab amaliyotchi psixologlarning kasbiy kompetentligini matematik bilimlarni egallash orqali yuksaltirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari fan-texnika taraqqiyoti, insonlarning sifatli va aniq ma'lumotga bo'lgan ehtiyojlarining ortishi ilmiy tadqiqotlarni yanada chuqurlashtirish zarurati mavjud ekanligini ko'rsatmoqda.

Mavzu bo'yicha adabiyotlar tahlili Mashhur rus pedagog-psixologi O.A.Kozireyeva o'z ilmiy tadqiqotlarida kasbiy yuksalish bosqichlari va kasbiy kompetentlik rivojlanishini qiyoslab o'rgangan. Uning talqinicha, kasbiy yetuklikning 3 ta bosqichi bo'lib, ularning har biri «anglanmagan faoliyat □ anglanilgan faoliyat □ anglangan faoliyat» ko'rinishidagi kasbiy faoliyatlikni namoyon etadi.

Demak, yuqoridagi amaliyotchi psixologlarning matematik kompetensiyalar tuzilishi keltirilgan asosiy fikrlardan kelib shiqib, kasbiy faoliyat atamasini ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini ta'minlash uchun muayyan kishilar malakasini rivojlantirish mehnat faoliyatini oshirish va psixologlarni mutaxassis sifatida shakllanishida o'ziga xos muhim indikator sifatida xizmat qiladi.

Nazariy manbalarning tahliliga ko'ra amaliyotchi psixologlarning "kasbiy faollik" va "kasbiy faoliyati" bo'yicha aniq tahsil juda kam uchraydi. Bu esa ushbu atamani zamonaviy psixologik mazmundagi muammolarni o'rganishda dolzarb ekanligini ko'rsatadi.

"Kompetentlik" tushunchasi dastlab kognitiv psixologiya sohasi vakillari tomonidan qo'llanila boshlagan. Ushbu tushuncha shaxsning o'zini-o'zi anglashi, o'z-o'zini hurmat qilishini belgilovchi omil bo'lib hisoblanadi va shaxsning umumiy xususiyatlari hamda uning kasbiy faoliyati xususiyatlaridan ko'ra ko'proq bog'liqligini bildiradi.

Ijtimoiy psixologiyaga oid nazariyalarda "kompetentlik" tushunchasi aniq bir kasbga xos sifatlar, har bir shaxs erishishi lozim bo'lgan xususiyatlar deb qaraladi. Kompetentlik bu yerda kasbiy professionalizmning bir qismi sifatida tushuniladi. Deyarli barcha lug'atlarda «kompetentlik» va «kompetensiya» muammolari alohida bir kategoriya sifatida o'rganiladi. Kompetentlik ta'riflari bir-biriga juda o'xshash va bir-birini takrorlaydi, «Kompetentlik» uchun yagona talqin bo'lmasa-da, bu konsepsiya «har qanday tashkilot yoki mutaxassisning bilimlarga egalik qilish vakolatlari (huquq va burchlari) yig'indisi» deb talqin qilinadi. Shunday qilib, «kompetensiya» – bu «kompetentlik» so'zidan olingan termin bo'lib, insonning bilim, ko'nikma va malakalarini to'g'ri anglay olishiga, «kompetentlik» esa semantik tomondan birlamchi yo'nalish bo'lib, ularning intro (insonning ichki imkoniyatlari) jamlanmasi, tizimi, shaxsning ma'lum bir tajribalari «jamlanmasi»ni bildiradi.

Dj.Raven o'z ilmiy tadqiqotlarida "kasbiy faoliyat" atamasiga umumiy holda ta'rif beradi. Uning ta'rifiga ko'ra, kasbiy faoliyat – ma'lum bir sohada muayyan harakatni samarali bajarish uchun zarur bo'lgan o'ziga xos qobiliyat bo'lib, yuqori ixtisoslashgan ko'nikmalarni o'z ishiga oladi. Ixtisoslashgan ko'nikmalar deganda fikrlash usullari, shuningdek, o'z harakatlari uchun javobgarlikni his qilishga aytiladi.

Bundan tashqari Dj.Raven (kichkinasi) "oliy kasbiy faoliyat" haqida ham fikr bildiradi. Unga ko'ra "Oliy kasbiy faoliyat" qaysi sohada namoyon bo'lishidan qat'iy nazar, insonning yuqori darajaga ega ekanligini, tashabbuskorligi, tashkilotchiligi va o'z maqsadlariga erishish uchun o'z harakatlarining ijtimoiy oqibatlarini baholash hamda tahlil qilishga bo'lgan qobiliyatlarni tushuniladi.

"Oliy kasbiy faoliyat"ni barcha turlarini quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin.

1. Tashabbuskorlik
2. Tashkilotshilik va boshqaruvchanlik qobiliyati
3. Hamkorlik va muloqot

Dj.Raven kasbiy faoliyatni bir nechta tarkibiy qismlari mavjudligini ta'kidlaydi. Uning tarkibiy qismlari bir-biridan nisbatan mustaqil bo'lib, kompetensiyalarning o'zaro almashinuvchanlik xislatlariga ega. «Kasbiy faoliyat turlari» atamasi ma'lum ma'noda «motivlashtirilgan qobiliyatlar»dan boshqa narsani anglatmaydi, ya'ni, motivlashtirilgan xulq-atvorning kognitiv, ta'sirchan va irodaviy tarkibiy qismlari «tashabbus» kabi atamaga mos keladi.

Shu bilan birga, «samaradorlik» yoki «kasbiy faoliyatning tarkibiy qismlari» atamasi o'tgan tajribadan foydalanish yoki o'z maqsadlariga erishishda boshqalar bilan hamkorlik qilish tendensiyasi kabi shaxsiy kompetentlikni shakllantiradigan o'ziga xos xulq-atvor tendensiyalariga murojaat qilish uchun ishlatilishi mumkin. Yuqoridagilardan tashqari Dj.Raven o'zining "Pedagogik testlashtirish" asarida kompetentlikka yana qo'shimcha sifatlarini - ko'nikma va tajribani keltirib o'tadi.

N.B.Moskvining fikricha «kasbiy faoliyat» asosiy xarakterga ega bo'lib, uni mazmuni, inson bilishi va amaliyoti bilan bog'liq bo'lgan yangi kashfiyotlarni o'zlashtirish bilan bog'laydi.

N.B.Moskvina o'z tadqiqotlarida «kasbiy faoliyat»ni uch jihatini keltirib o'tadi:

- semantik, shu jumladan, tushunishning adekvatligi, ijtimoiy munosabatlarni tushunishni madaniy shakllarini baholay olish;

- amaliy - turli ko'rinishdagi sotsial munosabatlarni adekvat baholay olish, maqsad, vazifa, normalarini malum bir sharoitda kerakli darajada shakllantirish va ijobiy amalga oshirish.

I.A.Zimnyaya «Kompetentlik»ni 3 guruhini keltirib o'tadi:

- o'z-o'ziga shaxs sifatida va hayot faoliyatining subyekti sifatida qarashligi;
- insonning boshqa kishilar bilan o'zaro ta'sir munosabati bilan bog'liqligi;
- inson faoliyati bilan bog'liq kompetensiyalar uning barcha turlari va shakllarida namoyon bo'lishi.

Bizning fikrimizcha, amaliyotchi-psixologlarning kasbiy tayyorgarligini tashkil etish jarayonida I.A.Zimnyaya asarlari juda muhim sanaladi.

Kasbiy faoliyatni keng ma'noda qobiliyat bilan bog'liq bo'lishi mumkin, ko'nikma, malaka va boshqalar. Kompetentli shaxs - yetarli malakaga, bilim va imkoniyatlarga ega shaxs hisoblanadi.

T.V.Zamorskaya talqiniga ko'ra, "amaliyotchi psixologlarning kasbiy kompetensiyasi" – samarali faoliyatga asos bo'luvchi murakkab psixologik ta'lim, hamda bilim, ko'nikma malakalar hamda shaxsiy fazilatlar tizimini o'z ishiga oladigan sifatlar jamlanmasidir.

So'nggi yillarda kasbiy faoliyat muammosi yangicha talqinlarda namoyon bo'lmoqda. Ko'pgina olimlar nafaqat faoliyat balki professional kasbiy faoliyat haqida mutaxassisning kasbiy mehnat talablariga muvofiqligi

ko'rsatkichi sifatida fikr yuritishgan.

Shaxsning professional kasbiy faoliyat muammosi bo'yicha K.K.Platonova, N.S.Ribakova ilmiy-nazariy izlanishlarida amaliyotchi psixologlarning faoliyati nuqtai nazaridan o'z-o'zini anglashi, kasbiy foydalik darajasi, o'z kasbiga moslik darajasi, kasbiy malaka kabi asosiy psixologik kategoriyalarning mazmunini anglashga yordam beradi. Ushbu yo'nalish doirasida professional yondashuv usullari ham takomillashtirildi.

Yana bir yo'nalish vakillari B.G.Ananyev, A.N.Leontev, S.L.Rubinshteynlarning asarlarida kasbiy faoliyatning turli ko'rinishlarida individual psixologik xususiyatlar va shaxsiy sifatlarini bevosita o'rganilgan.

V.A.Yadov sotsiologiyada faoliyat kasbiy mahoratning atributi sifatida faoliyat yuritishi va o'z ishi uning mohiyati, murakkab aloqalari, undagi munosabatlar, ko'zlangan maqsadlarga erishishning mumkin bo'lgan vositalari va usullari to'g'risida eng puxta bilim sifatida tavsiflanganligini ta'kidlaydi.

L.A.Petrovskaya birgalikdagi va boshqaruv faoliyatida, shuningdek, turli xil muloqotlarni amalga oshirishda muhim ahamiyatga ega kommunikatsiya kasbiy faoliyatning maxsus konsepsiyasini ishlab shiqdi. M.I.Lukyanova kasbiy faoliyatning tarkibida o'qituvchining psixologik-pedagogik kompetentligi tushunchasini belgilaydi, ya'ni pedagogik faoliyatga kasbiy tayyorgarlik darajasini va ta'lim jarayonida talabalar bilan samarali hamkorlikni hisobga olgan holda insonning muayyan fazilatlari (xususiyatlari) majmuini anglatadi.

Psixologning kasbiy faoliyati haqidagi dastlabki fikrlar XX asrning 90-yillarida to'g'ri keladi. Inson evolyutsiyasining har bir bosqichida psixologlarning jamiyat uchun qiladigan vazifalarini aniq belgilab beradigan ehtiyoj paydo bo'ldi. Arastu o'z sohasida kasb egasi bo'lish uchun zarur bo'lgan bilimlarning o'qituvchi shaxsini rivojlantirishdagi roliga katta ahamiyat byergan. Aristotelning fikricha, yetuk mutaxassisni belgisi bu - bolalarni o'qitishga bo'lgan qobiliyatning mavjudligidadir.

A.K.Markova "Professional kasbiy faoliyatni" yanada chuqurroq o'rganigan holda quyidagilarni ko'rsatib o'tadi:

- kasbiy ko'nikma;
- kasbiy psixologik o'rni, kasb bo'yicha talab qilinadigan ko'nikmalar;
- kasbiy samaradorlikka yo'naltirilgan individual sifatlar.

Umuman, bolaning shaxsiyatiga ta'sir o'tkaza oladigan o'qituvchi shaxsiyatining ichki qiymati va o'ziga xosligini rivojlantirish, bu o'qituvchining kompetentligini tadqiq qilish muammosini ko'rib chiqish uchun asos yaratadi, uning insonparvar va ijodkor sifatida shaxsiy fazilatlarni belgilab beradi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Tadqiqotimiz davomida amaliyotchi psixologlarning kasbiy faoliyatini o'rganish maqsadida maxsus ishlab chiqilgan "Matematik kompetentlik darajasini aniqlash so'rovnomasi" orqali olingan natijalarni sharhiga to'xtalamiz. Ushbu so'rovnomada matematik kompetentlikka dahldor bo'lgan 5 ta ("Sotsial-psixologik faoliyat", "Kognitiv faoliyat", "Matematik faoliyat", "Mantiqiy faoliyat", "Kreativ faoliyat") kabi omillar orqali olingan statistik ma'lumotlar tahlil qilindi.

Ushbu tahlillar maktab tizimida faoliyat olib borayotgan amaliyotchi psixologlar o'rganildi. Bu esa psixodiagnostik, psixokorreksion hamda psixokonsultativ ishlari samaradorligini yuqori darajada bo'lishini ko'rsatadi. Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqib aytish mumkinki, mehnat amaliyotiga ega bo'lgan amaliyotchi psixologlarda matematik usullar, matematik statistika, psixologik ma'lumotlarni interpretatsiya qilishda yangi texnologiyalarni qo'llashga bo'lgan munosabat ularda induktiv, deduktiv tafakkur operatsiyalaridan sanalgan xulosa chiqarish ko'nikmalarini mavjudligidan dalolat beradi.

Xulosa.Kasbiy kompetentlikka nisbatan tarixda va bugungi kunda turli xil munozarali fikrlar mavjud bo'lib, bu qarashlar turli manbalarda Sharq va G'arb mutafakkirlari ijodida, ilg'or psixologiya vakillarining ilmiy asarlarida asrlar davomida sayqal topib kelgan, ammo amaliyotchi psixologlar kasbiy kompetentligini rivojlanishida matematik usullardan foydalanishning amaliy jihatdan tadqiq etish muammosi psixologiyada o'zining muayyan nazariy – metodologik bazasiga ega bo'lsada, ushbu muammoga dahldor tadqiqotlar ko'lami hali o'zining mukammal yechimlariga ega bo'lmagan.

Amaliyotchi psixologlar kasbiy kompetentligini rivojlanishida matematik usullardan foydalanishning ahamiyatini amaliy jihatdan o'rganish, ijtimoiy psixologik muammo sifatida o'rganishga qaratilgan ilmiy-nazariy manbalarni tadqiq etish, amaliyotchi psixologlar kasbiy kompetentligiga xizmat qiluvchi omillar haqida batafsilroq mushohadalar yuritish imkonini beradi. Bu imkoniyat esa amaliyotchi psixologlar shaxsini, uning kasbiy kompetentligini yanada chuqurroq tadqiq qilish uchun zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1.Абрамова Г.С. Практическая психология – Екатеринбург, 1998. – 365с.

2.Афанасев В.Г. Проектирование педагогических технологий // Высшее образование в России. – 2001. № 4. – С. 147-150.

3.Бабанский Ю.К. Избранные педагогические труды.–М.:Педагогика,2008.– 500с.

4.Ахмедова З.Ж. "Педагогико-психологические особенности адаптации младших школьников к учебной деятельности" Вестник интегративной психологии 2023 Выпуск 29

5A.Z.Djamilovna Study of the formation of crime motivation in adolescents as a problem of psychological research, I.H.Bakhtiyorovna - ResearchJet Journal of Analysis and Inventions, 2022

6.Ismatova D.T.Oilaviy psixologik xizmatda shaxslararo munosabatlarni empirik tahlili Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar (2023 йил №5) 338-343 b.

**O'SPIRIN YOSHIDA HUQUQBUZARLIK XARAKATLARINING
PATAKHARAKTERALOGIK VA PSIXOPATALOGIK XUSUSIYATLARINING
NAMOYON BO'LISHINING NAZARIY JIXATIDAN YORITILISHI**

*Jurayev Xaydarjon Odilboyevich
University of Business and Science Pedagogika va psixologiya
kafedrasi o'qituvchisi*

**ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ОСВЕЩЕНИЕ ПРОЯВЛЕНИЯ ПАТАХАРАКТЕРОЛО-
ГИЧЕСКИХ И ПСИХОПАТОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ПРАВОНАРУ-
ШИТЕЛЬНЫХ ДЕЙСТВИЙ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ**

*Жураев Хайдаржон Одилбоевич
Преподаватель кафедры педагогики и психологии
Университета бизнеса и науки*

**THEORETICAL COVERAGE OF THE MANIFESTATION OF
PATACHARACTERALOGICAL AND PSYCHOPATHOLOGICAL
CHARACTERISTICS OF DELINQUENT LESIONS IN ADOLESCENCE**

*Juraev Haydarjon Odilboevich
Lecturer, Department of pedagogy and Psychology,
University of Business and Science*

Abstract: In this article, the psychological mechanisms of character accentuation and its motivation for the formation of deviant behavior, which are found in young men and girls of teenage age, are covered by theoretical humor.

Keywords: Character accentuation, psychopathy, destructive behavior, sensitive period, schizoitic type.

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'spirin yoshdagi yigit va qizlarda uchraydigan xarakter aksentuatsiyasi va uning deviant xulq-atvor shakilanishiga turtki bo'luvchi psixologik mexanizmlari nazariy jixatdan yoritilgan.

Kalit so'zlar: Xarakter aksentuatsiyasi, psixopatiya, destruktiv xulq-atvor, senzitiv davr, shizoit tip.

Аннотация: В данной статье теоретически рассматривается характерная акцентуация у юношей и девушек подросткового возраста и психологические механизмы, провоцирующие ее формирование девиантного поведения.

Ключевые слова: Акцентуация характера, психопатия, деструктивное поведение, сенситивный период, шизоит тип.

Kirish.

Bugungi kunda jamiyatimizda yoshlar o'rtasida sodir etilayotgan turli hildagi xatti harakatlar ulrning namoyon bo'lishi deviant xulq atvor ko'rinishida namoyon bo'ladi bu esa o'z navbatida o'spirin yoshlarning ruhiyatlarida xarakterlarida biroz o'zgarish va psixopatalogik kurinishda yuzaga kelishi kuzatilmoqda. Bunday xarakterning namoyon bo'lishi alabatda xarakter aksentuatsiyasida o'spirining xulq atvorda shakilanadi va bularga ularning psixikasida yuzaga keladigan ichki motivlari, ulardagi ijtimoiy ustanovka va stereotiplari, emotsional xissiy xolatlar, salbiy va ijobiy psixologik frustratsiyalar, shaxslararo munosabatlarda persepsiyaning yaxshi shakilanmaganligi xam psixologik jixatdan ularda xarakterlarida shakilanmoqda.

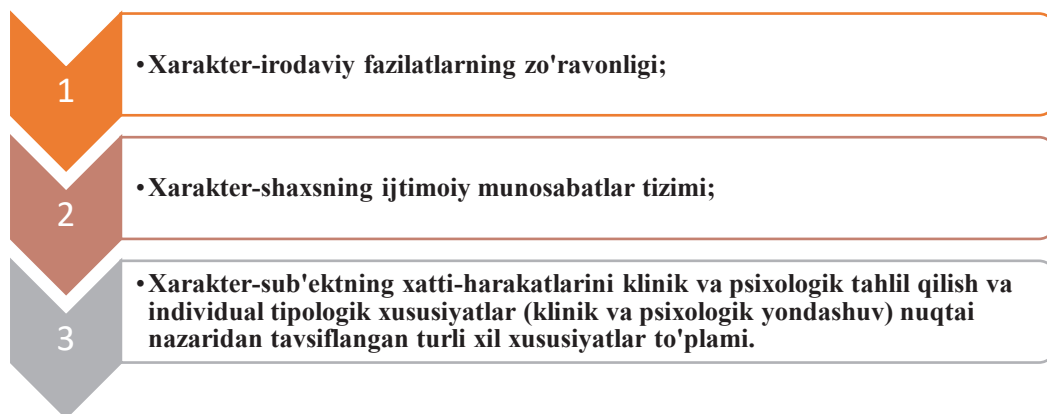
Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Aslida o'spirinlarning bunday xulq-atvorining tabiatini tushuntirib beruvchi konseptual nazariyalarni tahlil qiladigan bo'lsak ularda ichki mayllar shaxs sifatida shakilanishida xam yuzaga keladi.

Dastlab biz "Xarakter" tushunchasini biladigan bo'lsak psixologiya fanining shakllanishidan ancha oldin paydo bo'lgan va qadimgi yunon olimlari tomonidan kiritilgan. Birinchi marta

“harasso” fe’lidan kelib chiqqan bu atama – o’tkirlash, chizish, degan Teofrast (Teofrast) (miloddan avvalgi IV-III asrlar) tomonidan “axloqiy belgilar” asarida ishlatilgan.

Psixologiyada xarakter muammolarini ko'rib chiqadigan uchta yo'nalish mavjud bo'lib ular.

Biroq, tadqiqotchilarning nazariy va uslubiy qarashlarining barcha xilma – xilligi yuqorida tavsiflangan yo'nalishlar bilan cheklanmaydi va I. M. Sechenov, I. P. Pavlov, V. M. Bexterev – refleksologiya kabi olimlarning nomlari bilan bog'liq; V. M. Rusalovning individuallikning maxsus nazariyasi [51]. Shuni ta'kidlash kerakki, ekzistensial-gumanistik yondashuv insonni o'ziga xos shaxs sifatida ko'rib chiqadi va uni tipologizatsiya qilishning iloji yo'qligini ta'kidlaydi [49].

Ushbu ish doirasida xarakterni tushunishda klinik va psixologik yondashuvga tayanish mavjud. Y. B. Gippenreiterning ta'kidlashicha, xarakterning eng qiziqarli va hayotiy haqiqiy tavsiflari (“xarakter tipologiyalari” deb nomlanadi) chegara hududida, ikkita fan tutashgan joyda paydo bo'lgan: psixologiya va psixiatriya [17].

Olingan natijalar va ularning tahlil

Klinisyenlar E. Kretschmer [29], P. B. Gannushkin [13], O. V. Kerbikov [24], K. Leongard [31], A. E. Lichko [32] yuz yildan ortiq vaqt davomida xarakter turlarining tabiiy tasnifini (xarakter tipologiyasi) yaratdilar.

Hozirgi vaqtda ikki yosh guruhi uchun ikkita xarakter tipologiyasi mavjud – o'smirlar (A. E. Lichko) va kattalar (K. Leongard), ular turli ilmiy va amaliy muammolarni hal qilishda mutaxassislar tomonidan faol qo'llaniladi.

Tadqiqot vazifalariga asoslanib, bizning ishimizda A. E. Lichko belgilarining tasnifi asosiy sifatida tanlangan.

A. E. Lichko rioya qilgan tipologiya asosan P. B. Gannushkin va G. E. Suxareva bo'yicha psixopatiya turlarini va K. Leongardning fikriga ko'ra kattalardagi aksentlangan shaxslar turlarini tasniflashdan kelib chiqqan. Biroq, uning sistematikasi ham o'ziga xos farqlarga ega:

1. Tasniflash ayniqsa o'spirinlik (14-18 yosh) uchun mo'ljallangan, shuning uchun taksonomiyaga bolalik davrida hali paydo bo'lmagan, ammo o'spirinlik davrida ko'rinadigan turlar kiradi: sikloid, labil, asteno-nevrotik, sezgir va konformal. A. E. Lichko tasnifida faqat balog'at yoshida paydo bo'ladigan ikkita tur yo'q – melankolik (konstitutsiyaviy-depressiv) va paranoyak.

2. Ushbu sistematika ikkala psixopatiyani, ya'ni xarakterning patologik namoyon bo'lishini va aksentuatsiyani, ya'ni normaning variantlarini qamrab oladi. A. E. Lichko tipologiyasiga quyidagi xarakterologik turlar kiritilgan: gipertimik, sikloid, labil, astenik, sezgir, psixastenik, shizoid, epileptoid, histeroid, beqaror va konformal [32].

Keyinchalik, bizning tadqiqotimizda shaxsning patoxarakterologik xususiyatlari deganda

nimani tushunishimizni ko'rib chiqamiz.

Shuni ta'kidlash kerakki, xarakter anomaliyalarining darajasi va ularning og'riqli holatlar bilan bog'liqligi haqidagi g'oyalar turli mualliflarda turlicha va vaqt o'tishi bilan o'zgargan.

E. Kretschmer xarakter va psixoz anomaliyalarini faqat og'riqli namoyon bo'lish intensivligi darajasida farq qiladigan holatlar deb hisoblagan [29].

P. B. Gannushkin bu pozitsiyani baham ko'rmadi, uning fikriga ko'ra, shizoid xususiyatlarining protsessual bo'lmagan kuchayishi ruhiy salomatlik va kasallik (patologik xarakter, chegara turi) o'rtasidagi chegarada, ya'ni faqat psixopatiya darajasiga qadar rivojlanishi mumkin. Bunday aqliy Konstitutsiyaning mavjudligi psixozning paydo bo'lishini hali belgilamaydi [13].

ADABYOTLAR TAXLILI VA METODOLOGIYA

P. B. Gannushkin, shuningdek, "psixopatiyasiz nevroz yo'q", ya'ni nevroz mohiyatan faqat psixopatiyaning dekompensatsiyasidir (masalan, isterik nevroz isterik psixopatiyaning dekompensatsiyasidir) – aksariyat hollarda P. B. Gannushkinning pozitsiyasi klinik jihatdan to'g'ri bo'lib chiqadi [13].

Psixopatiya ta'limotining boshida ham ularni normaning ekstremal variantlaridan ajratish muammosi paydo bo'ldi. V. M. Bexterev "psixopatiya va normal holat o'rtasidagi o'tish holatlari" haqida eslatib o'tdi.

P. B. Gannushkin bunday holatlarni "yashirin psixopatiya", O. V. Kerbikov "prepsixopatiya", G. K. Ushakov [58] "normal xarakterdagi ekstremal variantlar" deb belgilagan.

K. Leongardning "aksentlangan shaxs" atamasi eng mashhur bo'ldi. Biroq, "xarakter aksentuatsiyalari" haqida gapirish to'g'riroq, chunki shaxsiyat xarakterga qaraganda ancha murakkab tushunchadir. U aql, qobiliyat, moyillik, dunyoqarash va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Mamlakatimizda psixopatiya tashxisini qo'yishda P. B. Gannushkin tomonidan belgilangan va O. V. Kerbikov tomonidan belgilangan klinik mezonlardan foydalaniladi:

- shaxsiy deformatsiyalarning barqarorligi;
- butun aqliy omborni buzgan holda shaxsning psixopatik xususiyatlarining umumiyliги;
- patologik xarakter xususiyatlarining ijtimoiy moslashuvning buzilishiga olib keladigan darajada zo'ravonligi.

Xarakter aksentuatsiyalari bilan biz ushbu belgilarning hech birini aniqlay olmasligimiz va bir vaqtning o'zida psixopatiyaning uchta belgisini hech qachon uchratmasligimizga amin bo'lishimiz mumkin.

Xarakterning aksentuatsiyalari bilan, ijtimoiy buzilish faqat ma'lum bir ruhiy travma ta'sirida, ba'zi qiyin vaziyatlarda, ya'ni ular "eng kam qarshilik ko'rsatish joyiga", ushbu turdagi xarakterning "zaif bo'g'iniga" ta'sir qilganda paydo bo'lishi mumkin. Ushbu "zaif bo'g'in" ga ta'sir qilmaydigan boshqa qiyinchiliklar va zarbalar buzilishlarga olib kelmaydi va doimiy ravishda toqat qilinadi. Xarakterning har bir aksentuatsiyasi faqat unga xos bo'lgan, boshqa turlardan farq qiladigan "zaif tomonlarini" ochib beradi.

Y. B. Gippentreyter xarakterning namoyon bo'lishining me'yoriy darajalari ("o'rta" belgilar, yashirin aksentuatsiyalar va aniq aksentuatsiyalar) va xarakter patologiyasi darajasi – psixopatiya joylashgan xarakterning zo'ravonlik darajasi o'qini aniq taqdim etdi [17].

Xarakter anomaliyalari darajasini yanada farqlash uchun siz A. E. Lichko qo'llanmasiga murojaat qilishingiz mumkin, bu erda psixopatiyalarning zo'ravonlik darajasiga ko'ra uch darajaga bo'linishi ham keltirilgan: og'ir (3 daraja), aniq (2 daraja) va o'rtacha (1 daraja); xuddi shu qo'llanmada xarakter zo'ravonligining barcha darajalarining batafsil tavsifini topish mumkin [32].

Birinchi xatboshida aytib o'tilganidek, A. E. Lichko huquqbuzarlik xatti-harakati ostida kichik (asotsial) huquqbuzarliklar sodir etilishini tushungan. Uning huquqbuzarlik xatti-harakatlarini o'rganishi xarakterdagi anomaliyalarni (psixopatiya va aksentuatsiya turlari) birlashtirishga va ularni katta yoshdagi o'spirinlarda huquqbuzarlik chastotasi bilan taqqoslashga asoslangan.

E. Lichkoning so'zlariga ko'ra, ishdan bo'shatish, mayda o'g'irlik, janjal, bezorilikda

namoyon bo'ladigan huquqbuzarlik xatti-harakatlari, asosan, psixopatiyalar, xarakter aksentuatsiyalari bilan psixozsiz neyropsikiyatrik kasalliklar haqida kuzatilgan o'spirinlarning 40 foizida qayd etilgan. Shuningdek, asotsial o'smirlarda aksentuatsiya va psixopatiya kabi xarakter anomaliyalari 78% hollarda uchraydi, 49% psixopatiyaga va 29% xarakter aksentuatsiyasiga to'g'ri keladi. Urg'u turlari va xarakter psixopatiyalarining paydo bo'lish chastotasini tahlil qilish ham bir xil darajada muhimdir. Boshqalarga qaraganda tez-tez huquqbuzar asotsial o'spirinlarda xarakter anomaliyalarining beqaror (76%) va epileptoid (61%) turlari uchraydi [32].

Xulosa

N. V. Vasilevaning nazariy malumotlarida jinoyat namunalarida olingan xarakterologik sohaning turli xil tadqiqotlari ma'lumotlari keltirilgan, bu esa epileptoid turi yoki xarakter xususiyatlarining huquqbuzarlik guruhlarida ustunligi to'g'risida xulosa chiqarishga imkon beradi [11].

Jinoyat sodir etgan o'spirinlarda psixopatiyalardan tashqari eng ko'p uchraydigan psixopatologik anomaliyalarga quyidagilar kiradi: alkogolizm, organik miya kasalliklari, intellektual etishmovchilik va travmatik miya shikastlanishining qoldiq hodisalari [56]. O'z tadqiqotlarida V. P. Emelyanov [21] aqli zaif deb topilgan "aqliy nogiron" voyaga etmaganlar orasida jinoyatlar, qoida tariqasida, aqliy zaiflik yoki kognitiv etishmovchilik belgilarisiz psixopatik kasalliklar bilan og'rigan holda sodir etilishini ta'kidladi, epilepsiya biroz kamroq uchraydi. Shunga o'xshash natijalar A. M. Troneva [56] tomonidan o'tkazilgan tadqiqotda olingan bo'lib, unga ko'ra jinoyat sodir etgan voyaga etmaganlar orasida aqliy zaiflik tashxisi ustunlik qiladi.

Ko'pgina hollarda, xarakter aksentuatsiyalari deviant xatti-harakatlarni shakllantirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi, ayniqsa o'spirinlik davrida. Ushbu tadqiqot davomida xarakterli aksentuatsiyalarning deyarli barcha turlari deviant xatti-harakatlarning paydo bo'lishiga ta'sir qilishi aniqlandi. Kamroq darajada, bu faqat psixastenik va konformal tipdagi aksentuatsiyalarda ifodalanadi. Bolalarning xatti-harakatlaridagi og'ishlarning oldini olish uchun ota-onalar va o'qituvchilar bolaning xarakterining xususiyatlariga o'z vaqtida e'tibor berishlari kerak. Bolaning fe'l-atvorini ta'kidlash turini, xarakterdagi "eng kam qarshilik ko'rsatish joyini" bilish va iloji bo'lsa, salbiy ijtimoiy-psixologik ta'sirlardan qochish deviant xatti-harakatlarning shakllanishiga to'sqinlik qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. А. Е. Личко. Психопатии и акцентуации характера у подростков.
2. Акцентуированные личности: Пер с нем. / Карл Леонгард; Прсдисл. и ред. В. М. Блейхера.— 2-е изд. стер.— К.: Выща шк. Головное изд-во, 1989.— 375 с.— ISBN 5-11-001299-7.
3. Deviant xulq-atvor psixologiyasi I.M.Xakimova O'quv qo'lanma Toshkent 2014
4. Бадиев И. В. К проблеме определения характера // Вестник НГУ. Сер. Психология. — 2011. — Т. 5, вып. 1. — С. 109–111.
5. Lichko A. E. Aktsentuatsii kharaktera kak kontseptsiya v psixiatrii i meditsinskoj psixologii [Accentuation of character as a concept in psychiatry and medical psychology]. Obozrenie psixiatrii i meditsinskoj psixologii im. V. M. Bekhtereva — Bekhterev Review of Psychiatry and Medical Psychology. 1993. No. 1. Pp. 5–17.
6. Психология характера : учебное пособие / Алтайский государственный университет ; сост.: М.В. Шамардина, И.А. Ральникова, Е.А. Петухова. – Барнаул : АлтГУ, 2020.

Jurnal Ommaviy axborot vositasi davlat ro'yxatidan 2020 yil 6 oktyabrda o'tgan.
Jurnal har oyda bir marta o'zbek, rus va ingliz tillarida nashr etiladi.
Jurnalning hajmi 60x84, 1/8, A-4;

«Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar» xalqaro ilmiy-metodik jurnali 2020 yil oktyabrdan nashr etilmoqda.

Pedagogika, psixologiya, filologiya va tilshunoslik, matematika, fizika va mexanika, texnika fanlari, tabiatshunoslik, tarix va falsafa, turizm va iqtisodiyot, axborot kommunikatsion texnologiyalari, geografiya sohalardagi ilmiy va ilmiy-uslubiy materi-allarni o'z ichiga oladi. Nashr qilingan materiallar mualliflari O'zbekiston Respublikasi hamda yaqin va uzoq xorijning yetakchi olimlari, tadqiqotchi-izlanuvchilari.

Jurnalning kalit so'zlari:

Oliy pedagogik ta'lim nazariyasi va amaliyoti; umumiy va maxsus pedagogika va psixologiya, pedagogika va innovatsiya, integratsiya, O'zbekiston, Rossiya va xorijiy mamlakatlarning ta'lim tizimi; ta'lim jarayoni; ko'p madaniyatli va mintaqaviy ta'lim; III Renessans, XXI asrdagi ta'lim; ta'lim va tarbiya sohasidagi milliy va qadriyat ustuvorliklari; ta'lim sifatini monitoring qilish; uzluksiz pedagogik ta'lim tizimi; ta'lim dasturlari; umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlari; o'qituvchilarni tayyorlash tizimidagi ta'lim texnologiyalari.

Guvohnoma raqami № 8882
Bosh muharrir: B.B.MA'MUROV

Bosishga ruxsat etildi: 10.03.2024 y.
Qog'oz bichimi 60x84 1/8. b/t.12,5.
Buyurtma raqami №0324
«FAN VA TA'LIM» nashriyotida chop etildi. Buxoro shahar.
<https://interscience.uz/> saytida joylashtirildi

